

BIBLIOTHECA INDICA
A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

विधान-पारिजातः
THE VIDHĀNA-PĀRIJĀTA)

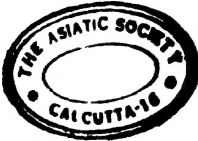
VOL. IV.
(पञ्चमस्तवक)

EDITED BY
PANDIT ISWAR CHANDRA SASTRI
Pañcatīrtha, Vidyāvāridhī,
Formerly Professor, Sanskrit College, Calcutta.

Work Number
156

Issue Number
1577

THE ASIATIC SOCIETY
Calcutta

23 DEC 1958

Published by the Asiatic Society
Calcutta.

BI 156
V. 4

April 1958

Price Rs. 30/-

Sl no 19370

1997

Printed by Rabindra Nath Bhattacharja.
at the Metropolitan Printing & Publishing House Private Ltd.
141, Surendra Nath Banerjee Road, Calcutta-13

विधान-पारिजाते

प्राक्कथनम् ,

—*—

अयं पारिजातोमहानिबन्धो धर्मपरिमलपरिपूर्णः, धर्मसंहितानाम् श्रुतेः स्मृति—सारभूता (१) स्मृतिस्तु श्रुतितोज्ञाता । सर्वस्य शास्त्रस्याकरभूता श्रुतिः । तथाहि 'श्रुतिस्तु वेदः प्रोक्तो वे धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः' (२) स्मृतिस्तु विशेषतो हि प्रवृत्तिनिवृत्ति-प्रबोधिका—तच्च वक्ति महर्षिः 'प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतके नवा' इति । तयोः प्रवृत्तिः श्रीभगवन्तं परमेशमुपासीत, निवृत्तिः न सुरां पिबेत् इति । श्रुतिरवादीत् धर्मलक्षणम्, 'धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा, लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति, तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति' (३) 'धर्मेण पापमपनुवति' इति । 'धर्मो रक्षति रक्षितः', धर्मश्चर धर्मः सर्वेषां भूतानां मधु' इति च । अत्र विश्वस्य प्रतिष्ठा इत्युक्तेः विश्ववासिनां जनानां धर्मोऽभ्युदयनिः-श्रेयससाधनार्थं राजते जगति ।

(१) श्रुतिः—श्रीपरमेशस्य आसप्रज्ञासाविनिर्गता । 'निःश्रुति—मस्य वेदाः वीक्षितमेतस्य पञ्च-भूतानि' इति वाचस्पति-मित्रपादाः । अत्र श्रुतिः 'अस्य च महतो भूतस्य निःश्रुतं यद्वेदे' इत्यादि । अपरा श्रुतिरपि 'न कश्चिद् कर्ता च वेदकर्ता चतुर्मुखः' । अपौरुषेयत्वादस्य कर्ता नास्ति, अथन् मौनसा-धर्मने प्रत्यक्षमस्ति । नुयते गुरुशिष्य परम्परया, अनादिकालतः पितापुत्र परम्परया वा या सा श्रुतिः ।

(२) 'श्रुतिस्तु धर्मसंहिता' । अर्थेते धर्मोपकर्षा यथा सा श्रुतिः । वेदाद्यैः कथं पूर्वकं या महर्षि-भत्यादि-विरचिता सा श्रुतिर्वा । तासु श्रुतयः सत्यादि संहिताख्याः । तथाहि 'मन्वादि विष्णु हारीताः याज्ञ-वल्कीश्रमणिः यमापस्तम्ब समवर्ताः आत्मार्यानां बृहस्पतिः । पराशर व्यास शङ्ख सिद्धिदा दक्ष गोतमी । मातातपो बभ्रुवर्षा बर्षाशास्त्र प्रयोजकाः' इति । आसु श्रुतिषु मनोरेव श्रेष्ठान्, यद्यपि अत्र प्रोक्तार्थसिद्धता पञ्चाङ्गानुशासना, तथापि च तत्र मनोः प्राधान्ये श्रुतिरवादीत्—'मनुर्वै यत् किञ्चावदत्तकृष्णं भेषजाया,' इति । श्रुतिवान् यथा,—'यः कश्चित् कस्य चिद्दर्शनमुना परिकीर्तितः । स सर्वोऽभिहितो वेदे सङ्गज्ञान-मवीक्षितः' इति । अत्र च 'वेदार्थोपनिबन्धनात् प्राधान्यं हि मनोः कृतम् । मन्वे विपरीता या सा श्रुतिर्न प्रसज्यते ।' मनवोऽष्टादश संवत्सराः । तेषां वृद्ध मन्वादिभेदेन काले भिन्नत्वम् ।

(३) 'मयीवर्षाणां यज्ञोऽध्ययनं दानचरितं' इत्यादि ।

विधान-पारिजाते प्राक्कथनम् ।

स च धर्मश्चतुर्विधलक्षणः, तथा च स्मृतौ,—

‘वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः’ (१) ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम्’ इति ॥

मतान्तरे च ‘दशलक्षणकोधर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः’ ।

तमाह महर्षि मनुः—

‘धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

धीर्विद्यासत्यम् क्रोधोद्वेगं धर्मलक्षणम्’ ॥

अत्रापरञ्च—

‘वेदोऽखिलो धर्ममूल’, ‘धर्ममूलमिदं स्मृतम्’ । दर्शनशास्त्रेऽपि,—
‘अथातो धर्मजिज्ञासा’ । ‘वेदनालक्षणोऽर्थो धर्मः’ । ‘एवमथातो ब्रह्मजिज्ञासा’ ।
‘यतोऽभ्युदयनिः श्रेयससिद्धिः स धर्मः’ । ‘धर्मेण गमनमूर्ध्वं गमन
मधस्तादधर्मेण’ । अत्रापरं ‘धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे’ । ‘अथातो धर्मं ध्यात्वास्यामः’ ।

‘श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः’ । ‘धर्मः प्रोजिभूत कैतवः’ । ‘धर्मः स्वनुष्ठितः
पुंसाम्’ । ‘धर्मस्य ह्यपवर्गस्य’ । ‘धनञ्च धर्मे कफलम्’ ।

(१) स्मृतिः—युयते गुह परस्परया पितापुत्र परस्परया वेति स्मृतिः, युयत एव न केनापि क्रियते, तत्
कर्तृरकारणात् । यु युवणे, ततः कर्मणि क्तिन् । युयते धर्मोऽनया वेति ‘युयजीविस्तुभ्यः’ इति वार्त्तिकान्
करणं वा क्तिन् । वेदः—विद ज्ञाने, विदन्त्य नेन परमेश-धर्मादिकम्, ततः विदेः ‘इलशेति’ घञा सिद्धः ।
आवायः—आ आवासे, आवायते अभ्यस्यते गुरुतः, इति कर्मणि चञ् । यथा आसनरूपं दिशति सत्यं धर्मा-
धर्मो वेति ‘ग्रादव्यधा’ इत्यादिना षः स्यादिति । सूक्तम्—सु-सम्यगेव उक्तं परमेशेन न तु कृतम्, घटादिवत् ।
मन्त्रः—सन्नाते मोक्षतत्त्वं येन । सतिशत भाषणे, ततो घञा सिद्धः । ‘मन्त्रो वेदविशेषोऽदृष्टादौनाच
साधने’ । ‘न कश्चिद् वेद कर्त्ता च वेदकर्त्ता चतुर्मुखः’ इति स्मृतेश्च ।

अगादिव्यथै वेदाः,—सृष्टुतनी सृष्ट्वन्ने स्तुयन्ते परमेशादयो देवा यथा सा च्छक् । साम,—‘सीऽन्-
कर्मणि’ । स्यति पापम् येन तत् । औषादिकाम्यनिन् । ‘साम क्लीबं सुपायस्य निदिधेदानवेऽपिच’ । यज्ञ
देवपूजासङ्गतं कर्त्तव्यं । इत्यनेन । ‘अग्निं दूतवि’ इत्यादौषादिकादु सा यञुरिति । एषा अगादीनां
लक्षणं आपरानि सूत्राणि यथा,—‘यथायं यज्ञेन पादयवस्या सा च्छक्’ (१) ‘गीतिषु सामाख्या’ (२) ‘शेषे यज्ञः’
(३) इति । अथर्ववेदेन सङ्गं वेदाश्चत्वारः । महाभारतस्य पञ्चमवेदत्वं मौपचारिकं केचन कौकुर्वन्ति, तथाच ‘वेदा-
न्याप्यामास महाभारतं पञ्चमान्’ इति । अपरञ्च—‘चतुर्थः स रङ्गस्त्वथै वेदेष्वोऽधिकं यदा, तदा प्रथमं
लोकेऽस्मिन् महाभारतं सुष्ठुते’ । अपरञ्च गीता व्याख्याने, ‘भारते सर्ववेदायैः भारतायं कृतञ्चक्रः । गीताया-
मस्ति तंनेव सर्वशास्त्रमथै हि सा’ इति । महाभारतस्य पञ्चमवेदत्वं चतुर्मुखं भिगीतः, तथाहि भारतात्मने-
ज्ञानि एवाभ्येव, श्रीमन्नन्दगीता, (१) अनुगीता, (२) सनत् सुजातोऽप्यात्मशास्त्रम्, (३) श्रीविष्णु, सङ्ख्यानम्,
(४) गजेन्द्रमोक्षः पाञ्चमगीता वा (५) इति ।

अन्यच्च,—

‘वेदं प्रणिहितो धर्मोऽहधर्मस्तद्वि पर्ययः’ । इति

अपराणि च,—

‘एक एव सुदृढधर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।

शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यत्तु गच्छति’ ॥

‘अनित्यानि शरीराणि विभवोनेव शाश्वतः ।

‘नित्यं सन्निहितोमृत्युः कर्त्तव्यो धर्म-सञ्चयः’ ॥

‘धर्मेणहि सहायेन तम स्तरति दुस्तरम्’ इति च ।

अस्मिन् प्रसङ्गात् त्रय्यपि उच्यते,—‘विधानमृग्यजुः साम्नां त्रयीधर्मं विदुर्बुधाः’ । ऋग्यजुः सामानि त्रयोवेदास्त्रयी । त्रयोऽवयवा यस्याः सा संहतिः त्रयीति (*) । अत्र वेदानां त्रित्वं श्रुतिवृत्तिः, यथा ‘ऋचः सामानि यज्ञि रे च्छन्दांसि यज्ञिरे तस्माद् यजुरजायत’ इति । यद्येवं स्यात्तदाकथं ‘चत्वारो वेदाः ऋग्यजुः सामाथर्वणाः’ । ‘चतुर्भ्यः सरहस्येभ्यो वेदेभ्योऽधिकं यदा’ इति च (†) अत्र त्रयीति विशेषणं बौद्धागमाद्व्यावृत्त्यर्थम् । चतूणां वेदानां त्रयीसंज्ञा त्रिवेद्याश्च । यथाहि—

द्विजशब्दो ब्राह्मणे त्रिवर्ण्यांश्च वर्त्तते । अनश्चत्वारव वेदाः, तथाच धृतिः—‘तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः । शिक्ताकल्पोव्याकरणं निकृत्तच्छन्दो-ज्योतिषमिति’ (‡) अपरा च्छान्दोग्य श्रुतिश्च—‘सहोवाच—ग्वेदं भगवोऽभ्येति यजुर्वेदं सामवेदं माथर्वणं चतुर्थमिति हासपुराणं पञ्चमं वेदानाम्’ इत्यादि । नहि केवलं मङ्गिर्मन्त्रादिप्रणीतानां स्मृतिस्मृत्तानां ‘संहितेति’ नामास्ति वेद-सन्दर्भस्यापि संहितेति नाम दृश्यते यथा, शुक्र यजुः संहिता, तैत्तिरीय संहिता, मैत्रायणी संहिता, इत्यादि । व्याकरणनयेतु संहिता, सन्धिरित्यपि । शाब्दिकरीत्यातु संहिता सन्निकर्षः संयोगः, द्वयोर्मेलनम् । तथा च ‘संहितैकपदे नित्या नित्या धातुसर्गयोः’ इत्यादि (§) । पौराणिक मते च ऋषिप्रणीतधर्म-शास्त्रं संहितेति । अत्र स्कन्दपुराणोक्त—‘यदुर्महिताः ।

(*) त्रयीति,—अत्र विशद्वात् ‘संख्याया च’ इति तथेति । (५-२-४२ सू०) ‘विभिन्नां तथेति,—इति ‘चयत्’ । ‘टिड्डा’ इत्यनेन लोपः । त्रयीधर्मः त्रयीधर्मः । त्रयीप्रतिपादित-यामादिः ।

(‡) एतानि चतुर्ः षडङ्गानि मुण्डकोपनिषदि उक्तानि ।

(†) सरहस्य इत्येतो वेदः इति प्रागप्युक्तम् । ‘कार्त्तव्यं पञ्चमो वेदः यथाहोमार्ह-कृतम्’ इति च ।

(§) ऋतिवत् ‘धर्मोऽहधर्मस्तद्वि पर्ययः’ इति कोपकारः । संहितेति, संपूर्णादुद्घातैर्भातोः कर्त्तव्यं ततः । ततो ‘दधानेतिः’ (१।४।४२) इति सिद्धम् ।

विधान-पारिजाते प्राक्कथनम् ।

तद् यथा,—

‘स्कान्दमद्याभिवक्ष्यामि पुराणं श्रुति सम्मतम् ।
षड्विधं संहिताभेदैः पञ्चाशत् खण्डमण्डितम् ॥
आद्या सनत् कुमारोक्ता द्वितीया सूतसंहिता ।
तृतीया शाङ्करी विप्राश्चतुर्थी वैष्णवी मता ।
तत्परा संहिता ब्राह्मी सौराष्ट्र्या संहिता मता ॥

ग्रन्थतः पञ्चपञ्चाशत्सहस्रेणोपलक्षिता ।

आद्यातु संहिता विद्या द्वितीया षट्सहस्रिका ॥
तृतीया ग्रन्थतस्त्रिंशत् सहस्रेणोपलक्षिता ।
तृतीया संहिता पञ्च-सहस्रेणोपलक्षिताः ॥
ततोऽन्याःत्रिसहस्रेण ग्रन्थेणैव विनिर्मिताः ।
अन्याः सहस्रतः सृष्टा ग्रन्थतः पण्डितोत्तमाः’ (*) ॥

वेदाङ्गेषु षट्सु कल्प सूत्रं द्वितीयाङ्गम् । तस्माद् विभक्तानि धर्म-
शास्त्र-याग-प्रतिसूत्र-श्रौत सूत्र-गृह्य सूत्राणिचेति । प्रथमं कात्यायन-श्रौतसूत्रम् ।
द्वितीयं बौधायनादि धर्मसूत्रम् । पारस्कर-गोमिलादिगृह्यसूत्रम् । एतान्यत्र
धर्मशास्त्रेऽन्तर्भूतानीति केचनर्षयः प्रोचुः । एषां धर्मोद्देशे कृत्य प्रकाशकत्वात् ।
कल्पसूत्रस्य विषयोयज्ञादिः । धर्मशूत्रस्य धर्मकृत्यादिः । गृह्य सूत्रस्य
संस्कारादिः ।

एतेभ्यः सर्वेभ्य इतिहास-पुराण-ज्योतिषेभ्यश्च सारं समाकृष्य धर्मशास्त्र-
निबन्धा हेमाद्रि-शूलपाणि-जीमूतवाहन-कामधेन्वादिऋषिः बहवोनिबन्धा-विरचिताः ।
हस्यन्ते प्रायस्त्रिंशत्-परिमिता धर्म शास्त्रनिबन्धग्रन्था विद्यन्ते च । बहूणां निबन्ध-
ग्रन्थानामत्र पारिजाते नामोपलेखोऽस्ति । एवमस्मात् प्राक्सन्दर्भकृद्भिरपि तेषां
नामधेयानि गृहीतवाक्यानि च समङ्कितानि । अस्य सूचीपत्रे प्राक्तन निबन्धकृतां
निबन्धानाञ्च नामाणि मया समुद्धृतानि । बहवोमहार्थं ग्रन्था एकस्य ग्रन्थागारस्य च
विद्वेषाद् (†) दाहे, शिलादित्येन दग्धाः । एतत् पारिजातकृद्भिर्हेमाद्रिमाध्विन्य
तमनुसृत्य च तदुवाक्याणि समङ्कितानि । यथाहि—‘हेमाद्रिमाध्विन्यत

(*) स्कन्द पुराणे, सूत संहितायाम्, शिवमाहात्म्याखण्डे प्रथमाध्याये ।

(†) येषु बौद्ध-जिह्वादिभ्येन संस्कृतवैय्याकरणम् दयालकवीऽदादि ।

विधान-पारिजाते प्राक्कथनम् ।

सुवर्ण निवेशरम्यम्' (*) । गौडीयमत प्रसङ्गेणवङ्गीय विदाम्बररघुनन्दनोक्तिरपि पञ्चमस्तवके समुद्धृता (†) ।

अत्र पारिजाते प्रथमस्तवकादि प्रारम्भे अवसानेच एतद्ग्रन्थोक्त—

विषय-संक्षेपोक्ति र्यथा :—

प्रथमे स्तवके स्वस्ति वाचनादिकमुच्यते ।

द्वितीये दुष्ट-भृतादि-जातशान्तिकमीर्यते ॥

तृतीये गुहशान्त्यादि व्रत-वन्द्य-विवाहयोः ।

प्रकीर्णानि विधानानि कीर्यन्तेऽत्र चतुर्थके ॥

मरणस्य विधानानि कीर्यन्ते पञ्चमेऽत्रतु ।

जननादि-क्रमेणैव शान्तिक्रम इहेरितः ॥

सुप्रसिद्ध धर्मशास्त्रीयसारसंग्रहकारेभ्यो रघुनन्दन भट्टाचार्य-रत्नाकर मिश्र-निर्णयसिन्धुकृदादिभ्यः परवर्त्तितया एतद्ग्रन्थकर्तृ धृत वचनानि, तेषां नकेनापि प्रमाणत्वेन समुद्धृतानि । यद्येषस्तेभ्य प्राचीनतमोऽभविष्यत्तदा तैः सर्वग्रन्थकृद्भिरेव पारिजातकर्तृ-वचनानि प्रामाण्यबाहुल्येनोद्धृतानि अकारिष्यत । नह्यस्यायं केवलं पारिजातनिबन्धो विरचितः अपरेच प्रणीताः सन्दर्भा विद्यन्ते, यथाहि,—

(१) दानपारिजातः—

(२) शान्तिपारिजातः ।

(३) आह्निकपारिजातः ।

(४) दानसागरः ।

(५) कुण्डमण्डपहोमविधानम् ।

(६) ग्रहयज्ञविधानम् ।

(७) कथामृतनिधिः ।

(८) पञ्चोपाख्यानसंग्रहः ।

यत्तेच पारिजातकर्तुः स्वरचिताः सन्ति निबन्धाः ।

(†) सुक्ताफलं श्रीमदभागवत सारे बोपदेवेभावादि । एवमेव तद्दीक्षाज्ञता इमाद्रि श्रुत्या च ।

'इमाद्रि बोपदेवेन सुक्ताफलस्योक्तम्' इति तत्वेवास्ति ।

(5) 'सारसनाः काव्यकुञ्जा वङ्गमैथिल सत्कलाः ।

पञ्चनीषा चमी ख्याता विन्ध्यसोत्तरवासिनः' ॥ 'इमाद्रिरपचान्' इति पारिजातेऽत्र १५९ पदे ।

अष्टाचार्यस्य कृति तत्त्वज्ञेयः, यथा :—

'दत्तजननाभावे यद्वित्तस्य ब्रह्मपुराणम् । एवमेव २४५ पदे, अस्य 'आहतत्वे च' इति ।

(6) दान सागराख्यो महाविषयः, वङ्गीय रूप बङ्गालसेनेन प्राग् विरचितः, एवमपरच 'चङ्गत-सागरः' दुर्निमिषादिविषये ज्योतिर्विज्ञानाख्यविषयः प्रचीनः प्रकाशितच ।

विधान-पारिजाते प्राक्कथनम् ।

अत्र बहुदेशे विरलप्रचाराणि पुस्तकान्येतानि, तथाप्येतेषां धर्मकुट्ये सम्यक् समुपकार कत्वम्, चतुर्वर्गचिन्तामणिवत् । समधिक प्राधान्यञ्चान्येषु देशान्तरेषु अक्षुण्ण-त्वेन सुशोभते, इति समवलीक्यै तद्देशीयैरपि अवश्यं स्वीकार्यम् ।

निबन्धकर्त्ताचास्य सन्दर्भस्यानन्तदेवभट्टः, कस्मिन् समये कतमं देशं (महाराष्ट्रदेशम् ?) अलमकार्षीदिति निश्चेतुमन्य उपायो न विद्यते । परन्तु निबन्धस्यास्य पञ्चमस्तवकावसाने एवं द्वौ श्लोकौ ग्रन्थकृतौ स्वपरिचायकौ संक्षिप्तौ स्तः, तावदुच्यते—

- (१) काण्वपि कुलजातचन्द्रमाः ।
- (२) अस्यच पितामहः जह्नु भट्टः ।
- (३) पिता नागदेव भट्टः ।
- (४) पितृव्यः चन्द्रदेव भट्टः ।
- (५) जननी भागीरथी ।
- (६) जन्मभूमर्महाराष्ट्रदेशः ।
- (७) मीनधामवाराणस्या मूषित्वा तेन निबन्धीऽयं समलेखि (#) ।

विरचनकालः काश्यात् (१६८२) द्व्यशीत्यधिक षोडशशततमशकाब्दीयः ।

सन्दर्भस्यास्य सम्पादनभारोऽति दुर्वहोमयि न्यस्तः । यदङ्कोऽतिवृद्धोऽहम्, तत्साधने श्रीभगवत् कृपामेव कारणत्वेनानुभवामि । यतस्मात्परं मुद्रणशालाया-मक्षरसंयोजकानां श्रुतिरपि वर्तते । 'वसियाटिक-सोसाइटी' नामसारस्वतमहासमितेः, आवर्शपुस्तकद्वयमशुद्धिबहुलं समवलोक्य यथामति संशोध्य-प्राकार्यं नीतः । शमिति—

प्रमादाच्च भ्रमाच्चैव धार्ढ्यकाद् दूषिहानतः ।

नेत्रयोर्ममदोषोऽस्ति तन्तव्योऽहं विदाम्बरैः ॥

१८७१ शकाब्द्याः,
कलिकाता—महानगर्याम् । }

विदाम्बराणामनुवर—
श्रीहृष्यचन्द्र शास्त्रो ।

विधान पारिजाते

पञ्चमस्तवकस्य-

विषय-सूची ।

ग्रन्थोक्त-विषयाः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः,
१ । निधन कालिक कृत्यम् ,	"	१
अत्रग्रन्थ कृतः मङ्गलाचरणम् .	"	१
२ । मरण चिह्नं ज्ञात्वा कर्त्तव्यम् ,	देवजानीये,	२-३
३ । आसन्नमृत्यौ वैतरणीम् ,	पुराणे महाभारते च,	२-३
४ । गोदान मन्त्रः,	"	४
५ । "	नारदीये ,	
६ । "	भागवते,	५
७ । "	स्मृतिषु ,	५
(अन्यत्रापि)	मिताक्षरायाम् ,	५
८ । अकरणेदण्डः,	भारतेऽपि ,	६
	(यथा)	
९ । कृच्छ्रादिभक्षणम् ,	याज्ञवल्क्यः ,	७
१० । प्रास-नियमः ,	पराशरः ,	७
" निष्कपरिमाणम् ,	लीलावती ,	८
११ । सुवर्ण परिमाणम् ,	"	८
१२ । विज्ञानेम्बरोक्तम् ,	"	८
१३ । पराशरोक्त निष्कमानम् ,	"	८
१४ । षट्त्रिंशन्मते, "	"	९
१५ । परिमाणम् , "	मिताक्षरायाम् ,	९
१६ । सान्नेः, "	चतुर्विंशतिमते .	१०
१७ । दानान्यन्यानि ,	प्रवेताः ,	"
१८ । दानविषये,	मनुराह ,	११
१९ । दानविषये,	यमः ,	"

विधान-पारिजाते

ग्रन्थोक्त-विषयः ,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः ,
२० । देयपरिमाणम् ,	मनुः ,	११
” निवर्त्तनस्थानमितिः ,	”	”
” वस्तुमानपलादि ,	”	”
२१ । रौप्यनिष्कमानम् ,	”	१२

इति भूमितैलगौप्यादिमानम् ।

—*—

२२ । दानमन्त्राः ,	चतुर्थस्तवकेडक्ताः ,	”
” तिलदानम् ,	विष्णुः ,	”
२३ । ”	ब्राह्मेय ,	”
२४ । तन्मन्त्रः ,	”	”
”	पुराणे ,	१३
२५ । मुसूषु-दानम् ,	विष्णुः ,	”
” दैतरणीदानम् ,	”	”
” दानमन्त्राः ,	”	”
” मोक्षधेनुः ,	”	१४

(इत्यासन्नमृत्युदैतरण्यादिदानम्)

—*—

२६ । मोक्षधेनुः ,	मनुः ,	”
” ऋणधेनुः ,	”	”
” मन्त्रस्तस्याः ,	”	”
२७ । ”	ब्राह्मे ,	१५
२८ । ”	अङ्गिराः ,	”
२९ । पर्युषित शवसंस्कारे- प्रायश्चित्तम् ।	”	१६
३० । ” विशेषमाह ,	कात्यायनः ,	”
३१ । ”	एतस्य सूत्रम् ,	१७
३२ । ”	मण्डनः ,	”
” अन्यत्रापि ,	”	१८
३३ । ”	अनुपवसूत्रे ,	”

पञ्चमस्तवकस्य-विषय-सूची ।

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः,
३४ । मरणसमये कर्त्तव्यम् ,	वृहस्पतिः,	१९
३५ । ”	कात्यायन सूत्रे,	”
३६ । ”	ब्राह्मे,	”
३७ । ”	कालनिर्णये,	”
३८ । मरणसमये कर्त्तव्यम् ,	(दीपिकायाम्)	”
३९ । ”	नागरखण्डे,	२०
”	कूर्मपुराणे,	”
४० । पञ्चरत्नम् ,	नारदः,	”
४१ । निर्हरेण,	स्मृतिः,	२१
४२ । ”	मनुः,	”
४३ । ”	”	”
४४ । दैव्यादौ,	हारीतः,	”
४५ । वैश्यादौ,	विष्णुः,	२३
४६ । अत्र प्रायश्चित्तम् ,	जाबालिः,	”
४७ । ”	कात्यायनः,	”
४८ । ”	मनुरपि,	”
४९ । अपवादः धर्मार्थं,	पराशरः,	”
५० । ”	ब्राह्मेचऽपि,	”
५१ । ”	गारुडे,	२४
” ज्ञानमन्त्रः,	स्मृतिसंग्रहे,	”
५२ । ”	विधानग्रन्थे,	”
५३ । आसन्दी लक्षणम् ,	अत्रिः,	”
५४ । ”	अन्यत्रापि,	”
५५ । ”	धर्मदीपे,	”
५६ । ”	स्कान्धे,	”
५७ । ”	अत्रिः,	”
५८ । आसन्दीभङ्गेः,	रेणुः,	२५
५९ । प्रायश्चित्तम् ,	देवज्ञानीये,	”
६० । ”	गारुडे,	”
६१ । ”	नारदीये,	२६

विधान पारिजाते

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृ ाङ्कः,
६२ । तीर्थाऽर्द्धजलमरणे विशेषः,	चाराहे,	२७
६३ । ”	गृहकारिकायाम् ,	२८
६४ । तन्मन्त्रो यथा,	”	२९
” ”	”	३०
६५ । स्मार्त्तमात्राग्नौ पात्रविन्यासः,	कारिकायाम् ,	३१
६६ । ”	अन्वेतु,	३२
६७ । ”	तथाहि,	”
६८ । चितिकारः,	आश्वलायनः,	३३
६९ । ”	परिशिष्टे ,	”
७० । स्मशानस्थलम् ,	स्मृतौ,	”
७१ । शव संस्कारः,	”	”
७२ । अग्निनिर्णयः,	वृद्धयाज्ञवल्क्यः,	३४
७३ । ”	देवजानीये,	”
७४ । ”	शाठ्यायनः,	”
७५ । ”	गोमिलाचार्यः,	”
७६ । ”	कात्यायनसूत्रम् ,	”
७७ । ”	”	”
७८ । ”	आपस्तम्बसूत्रम् ,	”
७९ । अन्योविशेषः,	बोधायनकारिकायाम् ,	३५
८० । ”	मुनिः कनुः,	”
८१ । तल्लक्षणम् ,	क्रियासारे,	”
८२ । ” अत्र,	देवलः,	”
८३ । आहिताग्नेर्भार्या मृतौ,	याज्ञवल्क्यः,	३६
८४ । ”	मनुरपि,	”
८५ । ”	कात्यायनः,	३७
८६ । ” अभिप्रायः,	”	”
८७ । ”	देवजानीये.	३८
८८ । ”	यज्ञपार्श्वः,	”
८९ । ”	चिह्नानेश्वरः,	”
९० । ”	वृद्धशातातपः,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
६१ । ”	अन्यत्रापि यद्वा,	३८
६२ । विशेषः,	देवजानीये,	१
६३ । ”	यज्ञपार्ष्वः,	”
६४ । ”	मनुः,	”
६५ । विशेषः,	अन्यत्रापि,	”
६६ । ”	यद्वा,	”
६७ । सा यथा,	यज्ञपार्ष्वे,	”
६८ । ”	विष्णुः,	१
६९ । उपाधिः कुलपत्न्यादिः,	आपस्तम्बः,	”
१०० । ”	भरद्वाजसूत्रे,	३८
१०१ । ”	कात्यायनसूत्रेच,	४०
१०२ । मृतपत्नीकः,	देवयाज्ञिकभाष्ये,	३
१०३ । ” विषयेऽन्यः,	त्रिकाण्डमण्डने,	”
१०४ । ” ”	शौनकः,	”
१०५ । अनेकपत्नीकविषये,	”	”
१०६ । प्रकारान्तरम् ,	आश्वलायनः,	”
१०७ । ” अपरोक्तिः,	कल्पभाष्यार्थसंग्रहे,	४१
१०८ । प्रोषिताग्नेर्वाहः,	देवजानीये,	”
१०९ । सूतकान्तरम् धर्म्यान् ,	पैठीनसिः,	४२
११० । पर्णशरीरे विशेषः,	ब्रह्मपुराणे,	४३
१११ । ”	कात्यायनः,	”
११२ । तत्र प्रकारान्तरम् ,	आश्वलायनकारिका,	४४
११३ । ”	निगमे,	१
११४ । ” (वयौ शनिशुक्रौ)	नारायणभट्टीये,	४५
११५ । ”	(नक्षत्र विषये)	”
११६ । ”	(योगेषु)	”
११७ । ”	” आश्वलायनगुः,	”
(देशान्तरमृतसंस्कारे)	परिशिष्टे,	४६
११८ । तद्विच्छेदं प्रायश्चित्तम् ,	कात्यायनः,	४७

विधान-पारिजाते

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
११६। संस्कार प्रकारः,	रेणुः,	”
१२०। साग्नेर्दुर्मरणे संस्कारः,	पराशरः,	४८
१२१। —तदाह,	अङ्गिराः,	”
१२२। ”	आश्वलायनः,	”
१२३। ”	मनुः,	४६
१२४। तदाह,	याज्ञवल्क्यः,	४६
१२५। ”	वृद्धपराशरः,	”
१२६। ”	मिताक्षरायाम्,	५०
१२७। ”	व्यासः,	”
१२८। ”	षड्विंशमते,	”
१२९। ”	आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे,	”
१३०। ”	नारायणभट्टीये,	”
१३१। नारायणबालः,	गृह्यपरिशिष्टे, मिताक्षरायाम्,	”
१३२। प्रमादद् दुर्मरणगतस्य,	अङ्गिराः,	५१
१३३। ”	”	”
१३४। ”	मिताक्षरा,	५२
१३५। प्रागुक्तं विहितमरणम् (स्तवकादौ)	”	”
१३६। देशान्तरगतमृतिसन्देहे	जातूकर्ण्यः,	”
तद्वशात्साक्षात्तेच,	”	”
१३७। ”	बृहस्पतिः,	५३
१३८। ”	देवजानीये,	”
१३९। ”	स्मृतिकारिका,	”
१४०। ”	रेणुः,	५४
१४१। ”	यमः,	”
१४२। (रात्रिमृतविषये)	देवजानीये निगमः,	५५
१४३। ”	”	”
१४४। अन्यनिबन्धे,	”	”
१४५। ”	स्मृति संग्रहः,	”
१४६। पतिमरणेविशेषः,	शातातपः,	”
१४७।	उशनाः,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१४८ । . ”	स्मृतिमञ्जरी,	५६
१४९ । वपनेविशेषः,	देवजानीये,	”
१५० । ”	व्यासेन,	”
१५१ । (देशाचार-व्यवस्था)	आपस्तम्बः,	”
१५२ । बालसंस्कारः,	याज्ञवल्क्यः,	”
१५३ । बालसंस्कारः,	मनुः,	५७
१५४ । ”	तदन्यस्य,	”
१५५ । ”	लौगात्तिः,	”
१५६ । ”	मनुरपि,	५८
१५७ । लौकिकाग्नौ,	वृद्धयाज्ञवल्क्यः,	”
१५८ । ”	देवयाज्ञिकः,	५९
१५९ । ”	विधानमाला,	”
१६० । ”	शौनकः,	६१
१६१ । (अर्कविवाहः),	”	”
१६२ । (कुष्ठि-मरणविधानम्)	,	”
(रजस्वलासंस्कारः)	स्मृतिसंग्रहः	६२
१६३ । ”	यज्ञपाश्वः,	”
१६४ । ”	वृद्धशातातपः,	६३
१६५ । ”	देवलः,	”
१६६ । (ऊदक्यादि स्मृष्टशवे)	यज्ञपाश्वः,	”
१६७ । ”	अपरार्क्षः,	६४
१६८ । (स्तुतिकारजस्वलासंस्कारः)	हेमाद्रिः,	”
१६९ । (गर्भिणीमरणे संस्कारः—)	”	६६
१७० । ”	वाजसनेयके,	”
१७१ । ”	आश्वमेधिके,	६७
१७२ । ”	विष्णु-धर्मोत्तरे,	६८
१७३ । ”	”	”
१७४ । (धनिष्ठापञ्चकमृते)	गङ्गपुराणे,	”
१७५ । ”	ब्रह्मपुराणे,	६९
१७६ । धनिष्ठा त्रिपुष्करादिनिधने,	ब्राह्मे,	७१

विधान-पारिजाते

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१७७ । ”	गारुडे,	”
१७८ । ”	स्मृत्यर्थसारे,	७२-७३
१७९ । मृत प्रेतबुद्ध्या पुनरागमने,	हेमाद्रौ वात्स्यः,	७५
१७९ । नागवलिः,	स्मृतिरत्नावल्यां शौनकः,	७६
१८० । ”	तन्त्रे,	७७
१८१ । नागवलिः,	तन्त्रे,	”
१८२ । नारायण वलिः,	मिताक्षरा-विष्णुपुराणयोः,	७८
१८३ । ”	”	”
१८४ । ”	भविष्यपुराणे,	७९
१८५ । ”	सुमन्तुः,	७९
१८६ । ”	अपरार्कः,	”
१८८ । ”	आम्बलायनः,	”
१८९ । ”	स्मृत्यर्थसारे,	”
१९० । ”	विष्णुधर्मोत्तरे,	८०
१९१ । ”	विष्णुः, बाल्भ्यः,	८१
१९२ । ”	मिताक्षरा,	”
१९३ । सहगमनम्,	हेमाद्रौ,	”
१९४ । ”	हारीतः,	८२
१९५ । ”	महाराष्ट्रे,	८२-८४
१९६ । ”	दिवोदासीये,	८५
१९७ । ”	अग्निः,	८६
१९८ । ”	लौगाक्षिः,	८७
१९९ । पृथक् चिति, निर्णये,	हेमाद्रि, मदनपारिजात, मिताक्षराः,	”
२०१ । अत्र प्रायश्चित्तम्,	आपस्तम्बः,	”
२०२ । ”	संग्रहे,	८८-८९
२०३ । दशपिण्डे प्रायश्चित्तम्	रेडुः,	९०
२०४ । ”	”	”
२०५ । ”	कुण्ड (डु) पञ्चतिः,	”
२०६ । ”	आद्यकल्पे,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
२०७ । दशपिण्डे प्रायश्चित्तम् ,	स्मृत्यन्तरे,	"
२०८ । "	पारिजातादि,	११
२०९ । "	पारिजातादि,	"
२१० । "	स्मृत्यर्थसारः,	"
२११ । "	श्राद्धकाशिका,	"
२१२ । "	भविः,	११
२१३ । "	यमः, उशनाश्च,	"
" "	श्राद्धकाशिका,	"
२१४ । "	पुराण समुच्चयः,	१२
२१५ । "	श्राद्धकाशिका,	"
२१६ । "	कर्पङ्गिकाशिका,	"
२१७ । "	प्रचेताः,	"
२१८ । "	बृहस्पतिः,	१३
२१९ । "	सुमन्तुः,	"
२२० । "	विष्णुपुराणे,	"
२२१ । "	प्रचेताः,	१४
२२२ । "	भविष्ये देवज्ञानीये,	"
२२३ । " (विशेषः)	विष्णुपुराणे,	"
२२४ । ब्रह्मचारिव्यादि विषये,	सुमन्तुः,	१५
२२५ । "	बृह मनुः,	"
२२६ । "	कात्यायनः,	"
२२७ । कृतचूडादि,	सुमन्तुः,	१६
२२८ । "	मनुः,	"
२२९ । "	कात्यायनः,	"
२३० । "	लौगाक्षिः,	"
२३१ । "	रेणुः,	१७
२३२ । "	मनुः,	"
२३३ । "	बोधायनः,	"
२३४ । "	व्यासः,	"
२३५ । "	बोधायनोक्तः,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनामं,	पृष्ठाङ्कः,
२३६ । कृतचूड़ादि,	ब्रह्मपुराणे,	"
२३७ । "	नारायणभट्टी,	६८
२३८ । "	यमः,	६९
२३९ । "	सुमन्तुः,	"
२४० । "	सम्भर्त्तः,	"
२४१ । "	मनुः,	"
२४२ । "	षडशीतिः,	"
२४३ । "	हारीतः,	"
२४४ । "	हारीत-सुतः,	"
२४५ । पकोद्दिष्टादिविषये,	मनुः,	१००
२४६ । पतिमरणे,	शातातपः,	"
२४७ । विशेषः,	कौर्म्ये,	"
२४८ । "	वृद्धमनुः,	"
२४९ । "	वायुपुराणे,	"

—*—

कर्त्रादिविषये प्रायश्चित्तम् ।

२५० । विशेषः,	गृह्यपरिशिष्टे,	१०१
२५१ । "	मार्कण्डेयः,	"
२५२ । "	वशिष्टः,	१०२
२५३ । अग्निदातृविपत्तौ,	भारद्वाजः,	"
२५४ । "	कर्मप्रदीपे,	"
२५५ । "	श्यासः,	"
२५६ । "	संग्रहे,	१०३
२५७ । "	नारायणभट्टीये,	"
२५८ । देशोपप्लवे,	गभस्तिः,	"
२५९ । पुनर्वाहि विशेषः,	आपस्तम्बः,	"
२६० । "	आपस्तम्बः,	"
२६१ । नष्टशिलाप्राप्तौ,	ऋष्यशृङ्गः,	"
२६२ । "	ऋष्यशृङ्गः,	१०४

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
२६३ । नवभ्राह्मणि.	सम्बर्तः,	"
२६४ । "	त्रिकाण्डमण्डनम्,	"
२६५ । "	आपस्तम्बगारिशिष्टं,	"
२६६ । "	स्मृत्यर्थसारः,	"
२६७ । "	शिवस्वामी,	"
२६८ । "	वृद्धवसिष्ठः,	"
२६९ । ब्राह्मणलाभे भोजनं देयम्,	रेणुः,	१०५
१७० । विप्रभावे,	प्रभासखण्डः,	"
" " कुशवटुः	देवयाज्ञिकः,	"
१७१ । " "	देवलः,	"
१७२ । संकल्पितान्न-प्रतिपत्तिः,	देवलः,	१६०
" "	विष्णुपुराणम्,	"
१७३ । "	प्रवेताः,	१०६
१७४ । आमाम्नेन,	लाट्यायनः,	"
१७५ । "	मरीचिः,	१०७
१७६ । "	मरीचिः,	"
१७७ । "	मरीचिः,	"
" अवगाहाऽङ्गुष्ठस्य,	मरीचिः,	"
१७८ । "	व्यासः,	१०८
१७९ । "	षट्त्रिंशन्मते,	"
१८० । आमभ्रात्रे,	"	"

—*—

भारन्ध्रं प्रेतं कृत्ये सूतकादि,—

१८१ । आमभ्रात्रे,	देवजानीये गालवः,	१०९
१८२ । "	शातातपः,	"
१८३ । "	हेमाद्रिः,	"
१८४ । "	काष्णाञ्जलिः,	"
१८५ । आमभ्रात्रम्,	वृद्धवसिष्ठः,	१०९
१८६ । "	गालवः,	११०

—*—

अनेकमरणसंज्ञिषाते,—

ग्रन्थीक-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
२८७ । माधवीये,	कार्णाजिनिः,	११०
२८८ । ”	ऋष्यभृङ्गः,	”
२८९ । ”	मदनपारिजाते,	१११
२९० । ”	लौगाक्षि,	”
२९१ । ”	जाबालिः,	११२
२९२ । ”	कात्यायनः,	”
२९३ । ”	”	”

—*—

दुर्मरण-मृत-प्रायश्चित्तम् ।

२९४ । माधवीये,	शातातपः,	११३
२९५ । ”	ब्राह्मेय विशेषः,	”
२९६ । अन्त्यजा यथा,	”	११४
२९७ । आत्मघाते,	रत्नावल्यां व्यासः,	”
२९८ । ”	मदनपारिजाते,,	११५
२९९ । ”	स्मृत्यर्थसारे,	”
३०० । ”	हेमाद्रौ ब्राह्म्यम्,	”
३०१ । ”	विष्णुस्मृतिः,	”
३०२ । (दुर्मृतौ)	शातातपः,	११६
३०३ । ”	देवजानीये ब्राह्म्यम्,	११७
३०४ । ”	बृहन्मनुः,	११८
३०५ । ”	पाप्मे,	”

—*—

अथ त्रिपिण्डी विधिः,—

३०६ । ”	तार्क्ष्यः,	१२०
३०७ । ”	श्रीभगवान् उवाच,	१२१
३०८ । ”	तार्क्ष्य उवाच,	”
३०९ । ”	श्रीभगवान् उवाच,	”
३१० । ”	”	१२५

—*—

अथाशौचविधानम्,—

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्क
३११ । "	सम्बर्त्तः,	१२६
३१२ । "	भृगुस्मृतिः,	"
३१३ । "	मरीचिः,	"
३१४ । "	"	"
३१५ । "	मन्त्रपारिजातः,	"
३१६ । "	(वृद्धवशिष्ठः),	"
३१७ । "	मरीचिः,	"
३१८ । "	पराशरः,	"
३१९ । "	सम्बर्त्तः,	"
३२० । (पुत्रेजाते)	"	"
३२१ । "	ब्राह्मे,	१२७
३२२ । "	भङ्गिराः,	"
३२३ । (सूतिका कर्माधिकारः)	पैठीनसिः,	"
३२४ । (विशेषे व्यासः)	सम्बर्त्तः,	१२८
३२५ । "	मिताक्षरा, (प्रजापतिः),	"
३२६ । "	स्मृतिसंग्रहे,	"
३२७ । "	स्मृत्यर्थसारे,	"

— * —

शावाशौचे,—

३२८ । सूतिकाशौचे,	हारीतः,	१२९
३२९ । "	पराशरः,	"
३३० । "	विद्वानेश्वरः,	"
३३१ । "	वृद्धन्मनुः,	"
३३२ । "	जैमिनिः,	"
३३३ । "	(हारीतः) वङ्गशीतिः,	१३०
३३४ । "	"	"
३३५ । "	(शङ्खः) स्मृतिः,	"
३३६ । "	विष्णुः,	"

प्रत्योक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
३३७ । ”	शङ्खः,	”
३३८ । ”	विष्णुः,	१३१
३३९ । ”	याज्ञवल्क्यः,	”
३४० । ”	लौगाक्षिः,	”
३४१ । ”	मनुः,	”
३४२ । दन्तजननाभावे,	ब्रह्मपुराणम्,—(शुद्धितत्त्वे),	१३२
३४३ । ”	विष्णुः,	”
३४४ । ”	काश्यपः,	”
३४५ । ”	अङ्गिराः,	”
३४६ । ”	पाराशरे,	”
३४७ । ”	वशिष्ठः,	”
३४८ । ”	कौर्म्ये,	”
३४९ । ”	शङ्खः,	१३३
३५० । ”	मातृस्ये,	”
३५१ । ”	अङ्गिराः,	”
३५२ । ”	स्मृत्यर्थसारः,	”
३५३ । ”	(याज्ञवल्क्यः),	”
३५४ । ”	लौगाक्षिः,	१३४
३५५ । ”	विज्ञानेश्वरः,	”
३५६ । ”	विबोधासीये,	”
३५७ । ”	गौतमः,	”
३५८ । (वय-आदि विशेषः)—	अङ्गिराः,	”
३५९ । संस्कारात् पूर्व मृताक्रान्त विषये, व्याघ्रपात् ,		१३५
३६० । ”	जाति प्रयुक्ताशौचे,—याज्ञवल्क्यः,	”
३६१ । महागुरुनिधने,	आश्वलायनः ,	१३६
३६२ । ”	आश्वलायनः,	”
३६३ । ”	बृहस्पतिः,	”
३६४ । ”	आग्नेये,	”
३६५ । ”	पराशरः,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम् ,	पृष्ठाङ्कः.
३६६ । महागुरुनिधने,	(शातातपः),	"
३६७ । "	अङ्गिराः,	१३७
३६८ । "	वृक्षवचनम् ,	"
३६९ । ब्राह्मणस्रुवः,	वृहस्पति-पराशरौ,	१३८
३७० । (षष्ठमन्येऽपि),	आदित्यपुराणम् ,	"
३७१ । "	पराशरवचनम् ,	"
३७२ । "	देवलः,	"
३७३ । "	माधवीये,	"
३७४ । "	विज्ञानेश्वरः,	"
३७५ । वर्णशङ्करकृत्यम् ,	माधवाचार्याः,	१३९
३७६ । (वर्णशङ्करे)	ब्राह्मि,	"
३७७ । (सपिण्डविषये),	विष्णुः,	"
३७८ । "	माधवीये,	"
३७९ । अशौचेविकल्पः,	मरीचिः,	"
३८० । "	शङ्खलिखितौ,	"
३८१ । "	ब्राह्मम् ,	१४०
३८२ । "	वङ्गशीतिः,	"
३८३ । "	याज्ञवल्क्यः,	"
३८४ । "	प्रजापतिः,	"
३८५ । "	मरीचिः,	"
३८६ । "	विष्णुः,	"
३८७ । "	माधवः,	"
३८८ । "	ब्रह्मपुराणम्	"
३८९ । "	"	"
३९० । त्रिरात्रादि,	कात्यायनः,	१४१
३९१ । (पतिगोहादिमृति विवेकः)	कार्ष्णाजिनिः,	"
३९२ । "	वङ्गशीतिः,	"
३९३ । "	स्मृत्यर्थसारे,	"
३९४ । (प्रवृत्ताविषये)	पुलस्त्यः,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः
३९५ । (पित्राद्युपरमे)	वृद्धमनुः,	"
३९६ । "	वृद्धमनुः,	"
३९७ । (विशेषः)	प्रयोगपारिजातः,	"
३९८ । "	ब्राह्मणे पुराणे,	१४२
३९९ । "	शङ्खः,	"
४०० । (संस्कृतयोः)	वृद्धमनुः,	१४३
४०१ । "	त्रिंशच्छोक्याम् ,	"
४०२ । "	स्कान्दे,	१४५
४०३ । (वान्धवत्रय)	स्कान्दे,	"
४०४ । "	याज्ञवल्क्य-स्मृत्यर्थसारौ,	"
४०५ । (जामातृविषये)	शातातपः,	"
४०६ । "	वृहद् विष्णुः,	१४६
४०७ । (ग्रामप्रसङ्गे)	मदनपारिजातः,	"
४०८ । (षण्डकविषये)	मदनपारिजातः,	"
४०९ । (विवेकः)	मिताक्षरायाम्,	"
४१० । शवस्पर्श	हारीतः,	"
४११ । "	मङ्गिराः,	१४७
४१२ । निर्हारिद्यशौचम्	मनुः,	"
४१३ । "	कूर्मपुराणम् , गोतमश्च,	"
४१४ । दृष्टार्थादौ	न्यायप्रोक्तिः,	१४८
४१५ । "	ब्राह्मे,	"
४१६ । सोऽकनिर्हारे,	माघवीये,	"
४१७ । प्रेतालङ्कृतौ,	शङ्खः,	"
४१८ । "	पराशरः,	"
४१९ । "	वृद्धपराशरः,	"
४२० । सौमित्रसपिण्डनिर्हारे,	विष्णुः,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम	पृष्ठाङ्कः,
अथानुगमनाशौचम्,—		
४२१ । (अथानुगमनाशौचम्),	देवलः,	१४९
४२२ । ”	कण्वः,	”
४२३ । ”	विज्ञानेश्वरः,	”
४२४ । विवेकेऽशौचस्य,	माधवाचार्याः,	”
३२५ । ”	देवलः,	”
४२६ । पित्रादि प्रति प्रसवः,	याज्ञवल्क्यः,	”
४२७ । गर्भिणीपतिविषये,	वृद्धमनुः,	”

—*—

अथ रोदनाशौचम्,—		
४२८ । ”	मनुः,	१५०
४२९ । ”	ब्राह्मे,	”
४३० । ”	पारस्करः,	१५१
” ”	(अथ दासादेः)	”
४३१ । ”	नारदः,	”
४३२ । ”	आङ्गिरसः,	”
४३३ । ”	विष्णुः,	”
४३४ । ”	याज्ञवल्क्यः,	”
४३५ । (दायाद्विषये)	नारदः,	”
४३६ । ”	वृहस्पतिः,	”
४३७ । ”	देवलः,	”
४३८ । (पूर्वोत्तरदिनविवेके)	मिताक्षरा,	१५२
४३९ । ”	पैठीनसिः,	”
४४० । ”	मनुः,	”
४४१ । ”	याज्ञवल्क्यः,	”
४४२ । ”	षडशीतिविज्ञानेश्वरौ,	”
४४३ । ”	षडशीतिविज्ञानेश्वरौ,	”
४४४ । ”	देवलः,	१५३
४४५ । (हीनवर्णमात्रादिविषये)	स्मृत्यर्थसारः,	”
४४६ । ”	केचन,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः,
४४७ । (हीनवर्षमात्रादिविषये)	व्याघ्रोक्तिः,	"
४४८ । "	वृद्धवशिष्टः,	"
४४९ । "	विष्णुवचनम्,	१४४
४५० । "	देवलः,	"
४५१ । "	मनूक्तिः,	"
४५२ । "	देवलस्मृतिः,	"
४५३ । "	पराशरः,	"
४५४ । देशान्तर लक्षणम्	वृहस्पतिः,	"

(योषिदाद्यति क्रान्ताशौचम्)

—*—

अथाशौचसम्पाते निर्णयः,—

४५५ । "	यान्नवल्लभ्यः,	१५५
४५६ । "	यमोक्तिः,	"
४५७ । "	माधवीये शङ्खः,	"
४५८ । अशौचमेलने	अङ्गिराः,	१५६
४५९ । "	पट्टत्रिंशन्मते,	"
४६० । "	चतुर्विंशतिमते,	"
४६१ । "	देवलस्मृतिः,	"
४६२ । "	बड्डीशति सूक्तौः,	"
४६३ । (अशौचसङ्कुरः)	माधवीये यमः,	"
४६४ । "	कौर्म्ये,	१५७
४६५ । "	"	"
४६६ । "	(पराशरीयमाधवे),	१५८
४६७ । "	बड्डीशतिः,	"
४६८ । (अपवादः)	शङ्खः,	"
४६९ । "	पृथ्वीचन्द्रे लघुहारीतः,	"
४७० । (अतीतकालादि विचारः)	निर्णयामृत संग्रहः,	१५९
४७१ । "	शातातपः,	"
४७२ । "	गालवः,	१६०

—*—

अशौचापवादः,—

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
४७३ । (अतीतकालादि विचारः)	कौर्म्ये,	१६०
४७४ । ”	देवलोक्तिः,	”
४७५ । (आचार्यादि विषये)	मनुस्मृतिः,	”
४७६ । ”	भविष्यपुराणे,	१६१
४७७ । ”	कालादर्शे,	”
४७८ । ”	दिवोदासीये;	”
४७९ । ”	गौतमः,	”
४८० । ”	कुन्दोगपरिशिष्टे	”
४८१ । ”	स्मृतिचन्द्रिका,	”
४८२ । ”	अपवार्क-माधवादि,	”
४८३ । ”	ब्राह्मोक्तिः,	”
४८४ । (प्रागुक्ते)	(दिवोदासीयमते),	१६२
४८५ । ”	प्रजापतिः,	”
४८६ । ”	मनुक्तिः,	”
४८७ । ”	कर्मरतोऽशौचाभावः,	१६३
४८८ । ”	त्रिशङ्कोकी (स्मृतेः),	”
४८९ । ”	लघुविष्णुः पैठीनशिम्ब,	”
४९० । ”	श्राद्धप्रदीपकारः ब्राह्मे च,	१६४
४९१ । ”	मदनपारिजाते यमः,	”
४९२ । (अत्र मूलम्)	याज्ञवल्क्यः,	”
४९३ । (कार्त्तिकादि-ब्रह्मविद्भ्य)	प्रचेताः,	”
४९४ । ”	ऋतु यमौच,	१६५
४९५ । ”	विष्णुः माधवीये ब्राह्मम्	१६६
४९६ । ”	विज्ञानेश्वरः,	”
४९७ । (अङ्कुरार्पणाद्यौलादौ नाशौचम्) ब्राह्मोक्तिः		”
४९८ । ”	ब्राह्मोक्तिः,	”
४९९ । (अपवादः)	याज्ञवल्क्यः,	”
५०० । ”	व्याघ्रपादः,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः ,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः,
५०१ । (अपवादः)	बृहस्पतिः,	१३७
५०२ । ”	हारीतः,	”
५०३ । ”	(याज्ञिकाः),	”
५०४ । ”	कात्यायनः,	”
५०५ । ”	सम्बर्त्तः (विह्वानेश्वरः),	१६८
५०६ । ”	ऋष्यशृङ्गः,	”
५०७ । (होमकर्मान्तराभावे)	आश्वलायनः,	”
५०८ । ”	सम्बर्त्तः,	”
५०९ । ”	गोमिलः,	”
५१० । ”	हरदत्तः,	”
५११ । ”	अपवर्क-कात्यायनः,	१६९
५१२ । ”	यमघचनम् ,	”
५१३ । ”	भारद्वाजः,	”
५१४ । (सूतकप्रहणादौ)	ब्राह्मो,	”
५१५ । ”	मनुः,	”

इति कर्मतोऽशौचापवादः ।

—*—

ग्रन्थोक्त-विषयः ,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः,
५१६ । (सूतकप्रहणादौ)	मरीचिः,	”
५१७ । ”	”	”
५१८ । ”	आङ्गिरस-स्मृतिः,	”
५१९ । ”	बडशीतिः,	”

इति द्रव्यतोऽशौचापवादः ।

—*—

ग्रन्थोक्त-विषयः ,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः,
५२० । ”	हेमाद्रौ षट्त्रिंश-	”
५२१ । ”	म्मतो,	”
५२२ । शबनेतु-—	याज्ञवल्क्यः,	”
” अशौचादि,	”	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
५२३ । अशौचादि,	भविष्ये,	"
५२४ । ,	ब्राह्मे,	"
५२५ । बुद्धिपूर्वक—	माधवीये वसिष्ठः,	१७२
५२६ । कृतौ,	"	"
५२७ । आहिताग्नितत्-शून्येच,	कुन्दोगपरि-शिष्टे, कात्यायनः,	"
५२८ । ,	पराशरः (माधवीये)	"
५२९ । ,	हेमाद्रौ,	"
५३० । नारायणवलिः,	मिताक्षरायां छागलेयः,	१७३
५३१ । ,	हेमाद्रौ, बद्विशिष्टमते,	"
५३२ । प्रायश्चित्तम् ,	वृद्धशातातपः,	"
५३३ । ,	वौधायनः,	१७४
५३४ । ..	मदनरत्ने, ब्राह्मचम् ,	"
५३५ । ,	स्मृति रत्नावली,	"
५३६ । द्विगुण प्रायश्चित्तम् ,	भृगुः,	"
५३७ । ,	अग्नि पुराणम् ,	१७५
५३८ । सम्बत्सरे कृतम् ,	ब्राह्मणे ,	"
५३९ । (सपिण्डने)	हेमाद्रिः,	"

—*—

विधानाद् शौचापवादः,—

५४० । (सपिण्डने)	दत्तात्रेयः,	१७५
५४१ । चित्रदण्डादि,— युद्धहते-	मनुः,	१७६
५४२ । कालान्तरमृतौ,	वृद्ध मनुः,	"
५४३ । ,	ब्रह्मगर्गः,	"
५४४ । ,	माधवीये, आदित्य पुराणम्.,	"
५४५ । ,	हेमाद्रिः,	१७७
५४६ । ,	कलिबर्जे, माधवः,	"
५४७ । ,	श्रुतिः,	"
,, प्रयाग मृत्युः,	मातस्ये,	"
५४८ । (काम्यामपि)	गौरी-शिबोक्तिः,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
५४६ । (काश्यामपि)	विवस्वान् ,	१७७
५४७ । ”	हेमाद्रौ, लङ्के,	१७८
५४८ । तस्मिन् जीवति विशेषः,	लिङ्गपुराणे .	”
५४९ । ”	स्मृतौ,	”
५५० । ”	हेमाद्रौ, ब्राह्मणे,	”
५५१ । ”	” षट् त्रिंशत्प्रते,	१७९
५५२ । ‘वाहावग्निमतः’,	— स्मृतिः,	”
५५३ । ”	स्मृत्यर्थसारे,	”
५५४ । ”	अङ्गिराः,	”
५५५ । ”	स्मृत्यर्थसारे,	”
५५६ । पुनः संस्कारे,	हेमाद्रौ, गार्ग्यः,	१८०
५५७ । ”	वाराहे,	”
५५८ । (जन्मदशमादि)	महाभारते,	”
५५९ । ”	काश्यपः,	”
५६० । ”	उयोतिर्नारदः,	”
५६१ । (अस्यापवादः)	वैजवापः,	१८१
५६२ । (दानमपि)	”	”
५६३ । ”	हेमाद्रौ, बृद्धमनुः,	”
५६४ । ”	शौनकः,	”
५६५ । (दासीघटादि)	मनुस्मृतिः,	”
—*—		
५६६ । ”	कृतघटस्फोटोटादिकम् ,	१८२
” ”	ऋग्वेदे, याज्ञिकेच,	”
—*—		
रजस्वलाशौचम्,—		
५७० । ”	मनुः,	१८३
५७१ । ”	बृद्धमनुः,	”
५७२ । ”	बृद्धमनुः,	”
५७३ । ”	स्मृत्यन्तरे,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
७४ । (पुनः दासीघटादि)	अग्निः,	१८४
७५ । "	वासिष्ठे,	"
७६ । "	अङ्गिराः,	"
७७ । (नैमित्तिकज्ञानम्)	पराशरः,	"
७८ । "	सूर्योदय निबन्धे,	"
७९ । "	स्मृतिरत्नावल्यां वृत्तः,	"
८० । (रजस्वलादि)	काम्यपः,	१८५
८१ । "	पराशरः,	"
८२ । "	उशनाः,	१८६
८३ । (आतुरे)	पराशरोक्तिः,	"

इति रजस्वलाविषये ।

—*—

दाहाङ्कृत्यम्,—

८४ । (आतुरे)	पराशरोक्तिः,	"
८५ । "	स्मृतिदर्पणे,	"
८६ । (उत्तरीयादि विषयः)	रेणुः, संग्रहः,	१८७
८७ । "	आपस्तम्बः कारिका,	"

—*—

उदकदानविधानम्,—

८८ । (उत्तरीयादि विषयः)	रेणुः, संग्रहः,	१८८
८९ । "	वैजवापः,	"
९० । "	शङ्खलिखित-स्मृतिः,	"
९१ । "	पारस्करः,	१८९
९२ । "	श्राव्यलायमः,	"
९३ । "	स्मृतिमञ्जरी,	"
९४ । "	ब्राह्मे,	"
९५ । (अपरे)	याज्ञवल्क्योक्तिः,	१९०
९६ । "	हेमाद्रिः,	"
९७ । "	गौतमस्मृतिः,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
५६८ । (अपरे)	याज्ञवल्क्यः,	१६०
५६९ । (विशेषः)	बोधायनः,	१६१
” ”	प्रचेताः,	”

—*—

कुश-विषयः,—

६०० । (विशेषः)	विष्णुपुराणम् ,	”
” ”	बृहस्पतिः	”
६०१ । (प्रतिषेधः)	विशेष स्मृतिः,	१६२

—*—

शोकापनोदः,—

६०२ । (प्रतिषेधः)	”	”
६०३ । ”	याज्ञवल्क्यः,	”
६०४ । (का परिदेवना),	रामायणे,	१६४
(अन्यत्रापि)	श्रीमद्भगीतायाम्	”

इति शोकापनोदः ।

—*—

गृह प्रवेशनम्,—

६०५ । (अन्यत्रापि)	श्रीमद्भगीतायाम्	१६५
६०६ । ”	याज्ञवल्क्यः,	”
६०७ । ”	प्रचेताः,	”
६०८ । ”	हारीतः,	”
६०९ । ”	हरिहरौ,	१६६
६१० । ”	कल्पतरौ,	”
६११ । (अपरे)	पारस्करगृह्यसूत्रे,	”
६१२ । ”	हारीतः,	”
६१३ । ”	धसिष्ठः,	”
६१४ । ”	पारस्करः,	”
६१५ । (ज्येष्ठपुरःसर)	आश्वलायनः,	१६७
६१६ । (लवण-विशेषः)	ब्रह्माण्डे,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
६१७ । (विवेकः)	मनुः,	१९७
६१८ । ”	बृहस्पतिः,	”
६१९ । (त्यागि-प्रशंसा)	ब्राह्मे,	”
६२० । (बाह्यशक्तेः)	मनुः,	१९८
६२१ । ”	गृह्यकारिका,	”
६२२ । ”	शौनकः,	”
६२३ । ”	रेणुः,	१९९
६२४ । ”	(गृहप्रवेशविधानादि),	”

—*—

पिण्डोदकदानम्,—

६२५ । ”	याज्ञवल्क्यः,	”
६२६ । ”	गारुडः,	”
६२७ । (दिनादि-वेवेकः)	मातृस्ये,	”
६२८ । ”	मातृस्ये,	२००
६२९ । प्रेतपिण्डे,	प्रचेताः,	”
६३० । ”	ब्राह्मे,	”
६३१ । ”	प्रचेतो-गोविन्द राजौ,	”
६३२ । (प्रकारान्तरे)	शातातपः,	२०१
६३३ । ”	रेणुकारिका,	”
६३४ । (विशेषः)	श्रृणुशृङ्गः,	२०२
६३५ । ”	उशनाः,	”
६३६ । ”	शङ्खः,	”
६३७ । ”	ब्राह्मे,	”
६३८ । (पिण्डदाने विशेषः)	पैठीनसिः,	२०३
६३९ । ”	हेमाद्रौ प्रचेताः,	”
६४० । ”	बृह बशिष्ठः,	”
६४१ । ”	लौगाक्षिः,	”
६४२ । ”	मातृस्ये,	२०४
६४३ । (रुद्रगणभ्रातृपरम्)	मदन पारिजाते,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
६४४ । पिण्डदान तत्फलं,	नारदीये,	२०४
६४५ । बालपिण्डदाने,	मरीचिः,	"
६४६ । पिण्डोपादानम् ,	गृह्यकारिका,	२०५
६४७ । "	शातातपः,	"
६४८ । पिण्ड दानकाः,	वाराहे,	"
६४९ । , विशेष स्थानम् ,	ब्राह्मे,	"
६५० । , गृह्य परिशिष्टे ,	"	"
६५१ । पिण्डदाना करणे शेषः,	भृगुः,	"
६५२ । विशेषान्तरम् ,	भविष्ये,	२०६
६५३ । "	हेमाद्रौ पाश्चात् ,	"
६५४ । "	शातातपः,	"

—*—

नवभ्राद्धानि,—

६५५ । ,	अङ्गिराः,	"
६५६ । ,	शिवस्वामी,	"
६५७ । ,	अग्निः,	२०७
६५८ । वर्णानुसारे व्यवस्था,	भविष्ये,	"
६५९ । ,	मरीचिः,	"
६६० । (अशौचहस्तादि नवभ्राद्वे,	गृह्यकारिका,	"
वर्ण व्यवस्था)		
६६१ । राजगोविप-घातादौ,	भारते,	२०८
६६२ । ,	आपस्तम्बः,	"
६६३ । ,	भृगुः,	"
६६४ । नवभ्राद्वान्विधिने,	कण्वः,	२०९
६६५ । (नृशाहान् नृशाहयोः)	भविष्यपुराणे,	"
६६६ । ,	ऋष्यशृङ्गः,	"
६६७ । (मातापितृविशेषः)	गौतमः,	"
६६८ । ,	"	"
६६९ । ,	शाल्वः,	"
६७० । हेतुमाह,	पैठीनसिः,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
६७१ । मत्याच द्विगुणम् ,	मिताक्षरा,	२१०
६७२ । (विपक्षे),	नारायण भट्टः,	"

—*—

अस्थि सञ्चयन विधानम्,—

६७३ । (विपक्षे),	देवजानीये रेणुः,	"
६७४ । "	कर्काचार्यः,	"
६७५ । निषिद्धकालः,	स्मृतिसंग्रहे,	"
६७६ । "	दैजवापः,	२११
६७७ । "	गौतमः,	"
६७८ । (पालाशेचास्थिदाहे)	शौनकाकात्यायनौ,	"
६७९ । "	ऋष्यशृङ्गः,	"
६८० । (प्रयोगः-स्वस्वशा खालुगः)	मनुः,	२१२
६८१ । "	"	"
६८२ । "	हारीतः,	"
६८३ । एकादशेऽन्न भोजनादि,	संग्रहे,	"
६८४ । पिण्डत्रयवलिः,	उक्तं हि,	२१३
६८५ । इति कर्त्तव्यता,	रेणुः,	"
६८६ । अप्रवृत्तिणास्थिमहणम् ,	गोभिलः,	"
६८७ । "	"	२१४
२८८ । "	कात्यायनसूत्रे,	"
६८९ । "	अन्यत्र,	"
६९० । "	गालवः,	"
६९१ । गन्धादिपूतानाम् ,	बोधायनः,	२१५
६९२ । अप्सुम्यप्सर्शः,	प्रचेताः,	"
६९३ । दानविशेषः,	बृहस्पति,	"
६९४ । सञ्चयनावूर्द्धस्पर्शः,	देबलः,	"
६९५ । विशेषः,	विष्णुपुराणे,	"
६९६ । पाथेयभ्राजम् ,	रेणुनोक्तम् ;	"

—*—

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
	गङ्गादावस्थितिनिर्देशः,—	
६१७ । पाथेयश्राद्धम्,	बृहस्पतिः,	२१५
६१८ । दशाहादूर्ध्वकाले,	"	"
६१९ । "	स्कान्दोक्तः,	"

—*—

	दशाहमध्ये संक्रमणे,—	
७०० । "	हेमाद्रौ, दत्तः,	"
७०१ । "	ब्राह्मेऽपि,	२१७
७०२ । व्यतीपाते—	स्मृतिदाये,	"
७०३ । मृतस्यामायां विशेषः,	"	"
७०४ । "	गृह्यपरिशिष्टे,	"
७०५ । औरसपुत्रमिक्षे,	"	"
७०६ । विशेषः,	कपर्दिः,	"

—*—

	दशाहविधानम्,—	
७०७ । "	रेणुः,	२१८
७०८ । वचनविषये,	देवलः,	"
७०९ । "	अन्येऽपि,	"
७१० । अकरणेक्षेपः,	स्मृतिसमुच्चये,	"
७११ । "	अन्यत्र,	२१९
७१२ । आश्वलायनाणाम्,	स्मृत्यन्तरे,	"
७१३ । काकबलिः,	पञ्चतिकारेः,	"
७१४ । "	रामायणोत्तरे काण्डे,	"
७१५ । बलिदानमन्त्राः,	"	"
७१६ । " विशेषः,	पैठीनसिः,	२२०
७१७ । पक्षीविषये,	गार्ग्यः,	"

—*—

	एकादशाह-विधानम्,—	
७१८ । अन्यत्रापि,	मातस्ये,	"
७१९ । दानमन्त्रः,	स्मृतेः,	२२१

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१२० । तद्विधिः,	विश्वाम्बरी,	२२१
१२१ । ”	रेणुः,	”
१२२ । पुत्रादि कृत्यैकोद्दिष्टादि,	शङ्खः,	१२२

—*—

वृषोत्सर्गप्रयोगः,—

१२३ । वृषलक्षणम्,	”	२२३
” कालादि,	धौधायनोक्तम्,	२२४
१२४ । वृषोत्सर्गं अपरस्तु,	काल्यायनोक्तम् ,	२२५
” गो यज्ञेन व्याख्यातः,	”	”
१२५ । ”	देशजानीये.	”
१२६ । भङ्गनादौ,	रेणुः,	”
१२७ । वृषादेः प्रार्थना,	पुराणे,	”
१२८ । पुच्छोदकैस्तर्पणम्, तन्मन्त्राश्च,	वाराहे	२२७
१२९ । ”	ब्रह्माण्ड पुराणेच,	२२८
” पौराणिकाश्च,	अन्ये ”	”
१३० । अपरे मन्त्राः,	” ”	२२९
” ”	ब्राह्मेच,	२३०
१३१ । वृषलक्षणम् ,	मान्स्वये,	२३३
१३२ । वज्रयोवृषः,	”	”
” वज्र्या धेनुश्च,	”	२३४
” ”	ब्रह्मपुराणे,	”
१३३ । वसुनामानि,	भारते,	”
१३४ । वृषमोचनम् ,	कालिकापुराणे,	२३५
” वृषोत्सर्गोऽसमर्थे,	रेणुः,	”
१३५ । ”	पाप्मे,	”
” अन्यत्र विशेषः,	शास्त्रे उक्तः,	”

—*—

बौद्धश्राद्धाणि,—

१३६ ।	जानृकर्णः,	”
-------	------------	---

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
७३७ । षोडशश्राद्धकालः,	बृद्ध याज्ञवल्क्य शातातपौ,	२:६
७३८ । ”	बृद्ध वशिष्ठः,	”
७३९ । ”	लौगाक्षिः,	”
७४० । एकादशहो श्राद्धविघ्ने,	हेमाद्रौ, बौधायणः,	”
७४१ । ”	मातस्ये,	”
७४२ । ”	स्मृत्यर्थसारे,	”
७४३ । रुद्रनामाणि,	भारते,	”
७४४ । आद्यमासिके द्विरावृत्तौ,	गोभिलः,	२३७
७४५ । विप्रभोजने,	नारायणभट्टः,	”
७४६ । ”	शङ्खः,	”
७४७ । ”	दुन्दु पद्धतिकृत्,	”
”	रेणुः,	”
७४८ । ”	गोमिलोक्तिः,	२३८
७४९ । ऊनवाणमासिके,	हेमाद्रौ गालवः,	”
७५० । ऊनश्राद्धे विशेषः,	गार्ग्यः,	”
७५१ । ”	मरीचिः,	२३९
७५२ । ”	बृद्ध वसिष्ठः,	”
७५३ । भद्रा-निषेधः,	स्मृत्यन्तरे,	”
”	बृद्ध वसिष्ठः,	”
”	अम्बुघट विषये.	”
”	कौषुमोक्तिः,	”
”	”	”
”	”	”
७५४ । अग्नि मत्कृत्य श्राद्धम्,	जानुकर्णोक्तिः,	”
७५५ । एकौहिणम्,	ऋष्यशृङ्गः,	”
७५६ । विशेषः,	कण्वः,	२४०
” (नवश्राद्धे मासिके)	”	”
७५७ । षोडश श्राद्धादि,	पैठीनसिः,	”
७५८ । एकादश्यादि, उद्येष्टानुजविषये,	प्रचेताः,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
७५६ । प्रागुक्ते विषये,	मरीचिरपि,	२४०
७६० । ”	प्रचेताः,	”
७६१ । षोडश भ्राज्जाकरणे दोषः,	परिशिष्टे,	”
७६२ । ”	रेणुः,	२४१
” मासि मासि मुख्यभ्राजम् ,	हारीतः,	”
७६३ । अपकर्षात् परं नान्दीमुखम् ,	शाङ्ख्यायनः,	”
७६४ । ”	देवलः,	२४२
७६५ । ”	पैठीनसिः,	”
७६६ । संवत्सरमध्ये-	अङ्गिराः,	”
सपिण्डने,	शाङ्ख्यायनः,	”
७६७ । ”	कात्यायनः,	२४३
७६८ । ”	अङ्गिराः,	”
७६९ । ” विशेषः—	जातुकर्ण्यः,	”
७७० । ”	कात्यायनः,	”
७७१ । ”	पैठीनसिः,	”
७७२ । एकोद्दिष्टम् ,	धाराहेः,	”
७७३ । निमन्त्रणे,	प्रचेताः,	२४४
७७४ । विशेषधर्मः,	भरद्वाजः,	”
७७५ । ”	नारायणभट्टः,	२४५
७७६ । पवित्रलक्षणम् ,	चतुर्विंशतिमते,	”
७७७ । ”	सूत्रेऽपि,	”
७७८ । ”	देवजानीये,	”
७७९ । ”	गारुडे,	”
७८० । ”	आश्वलायनपरिशिष्टे,	”
७८१ । ब्राह्मणविषये,	मानस्ये,	”
७८२ । ”	शातातपः,	२४६
७८३ । ”	सुमन्तुः,	”
७८४ । वास आदि,	पाप्मे,	”
७८५ । शय्यालङ्कारादि,	हेमाद्रौ बृहस्पतिः,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
७८६ । ब्राह्मणाभावे एकविष्टे विशेषः—	कारिकायां रेणुः,	२४७
७८७ । (श्राद्धान्न-भोजने),	पारिजाते मनुः,	२४८
७८८ । अन्न विशेषः,	यमः,	"
७८९ । पार्वणे विशेषः,	भरद्वाजः,	"
७९० । अस् (स्व)रूपे,	"	"
७९१ । आपनूकाले,	षड्विंश-मते,	"
७९२ । क्षत्रियादि श्राद्धे भोजने विशेषः,	"	२४९
७९३ । अन्न विशेषः,	हारीतश्च,	"
७९४ । नवादि-त्रय-स्वरूपम् ,	परिशिष्टे,	"
७९५ । अन्न प्रायश्चित्तम् ,	"	"
७९६ । अशौचान्तेऽसम्भवे,	व्यासः,	२५०
७९७ । ,,	स्मृतेः,	"
७९८ । ,,	हेमाद्रिः,	"
७९९ । रजस्वला स्त्री.	निर्णयदीपिका,	"

—*—

सपिण्डीकरणविधानम्,—

८०० । तत्राष्टौ कालाः	कालादर्शः,	२५१
८०१ । ,,	कात्यायनसूत्रे.	"
८०२ । ,,	जाबालिः,	"
८०३ । ,,	हारीतः,	"
८०४ । पुत्रस्य साम्रित्वे,	शङ्खः,	"
८०५ । ,,	भविष्यपुराणे,	२५२
८०६ । मुख्यकालाभावे,	पारिजाते-मङ्गिराः,	"
८०७ । ,,	कात्यायनसूत्रे,	"
८०८ । ,,	गालवः,	"
८०९ । कालमाह,	वृहस्पतिः,	"
८१० । ,,	लघुहारीतः,	"
८११ । द्वयोरनग्नित्वे,	भविष्ये,	"
८१२ । ,,	कालादर्शः,	२५३

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः,
८१३ । उक्तकालाभावे,	ऋष्यशृङ्गः,	२५३
८१४ । ”	हेमाद्रौ नारदः,	”
८१५ । वत्सरातीते,	भविष्यपुराणे,	”
८१६ । ”	नागरखण्डे, उशनाश्च,	”
८१७ । ”	यमवचनम् ,	”
८१८ । षोडशश्राद्ध-सपिण्डने,	स्मृत्यर्थसारः,	”
८१९ । ”	विष्णुरपि,	२५४
८२० । ”	अपरार्कः,	”
८२१ । ”	कल्पतरुः,	”
८२२ । ”	कात्यायनोक्तः,	”
८२३ । सपिण्डनकाले मलमासे,	ज्योतिः पराशरः,	”
८२४ । ”	यमः, वृद्धमनुश्च,—	”
८२५ । ”	”	”
८२६ । सम्बत्सरेपूर्णे त्रिपक्षे,	गर्गः,	२५५
८२७ । ”	लघुहारीतः,	”
८२८ । आधानेऽपकर्षः,	उशनाः हेमाद्रौ,	”
८२९ । ”	श्राद्धतत्त्वेच, श्राद्धकाशिका,	”
८३० । पिण्डसमन्वयः,	याज्ञवल्क्यः,	”
८३१ । नवाक्ष लाभेच,	”	”
” पितृसूक्ताभावश्च,	हेमाद्रिः,	२५६
८३२ । तत्तज्जपाभावः,	”	”
८३३ । ”	त्रिस्थलीसेतौसुमन्तुः,	”
८३४ । ”	शातातपः,	”
८३५ । श्राद्धेसपिण्डनेदेवाश्च,	हुन्दुपद्धतौ आम्बलायनः,	”
८३६ । अर्घ्ययोजने विशेषः,	गोविन्दार्णवे,	”
८३७ । अर्घ्यसंज्ञवाद्वा,	याज्ञवल्क्यः,	२५७
८३८ । विशेषः,	वसिष्ठः,	”
८३९ । पात्रोद्घाते,	आम्बलायनः,	”
” ”	प्रचेताः,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
८४० । विलेपने,	शातातपः,	"
८४१ । विशेषः,	याज्ञवल्क्यश्च,	"
८४२ । "	विष्णुः,	"
८४३ । भ्रात्रे पुष्पाणि,	ब्रह्माण्डे,	"
८४४ । दीपावित्तु,	शातातपः,	२५८
८४५ । चक्ष्माभावे,	ब्राह्मे,	"
" नीवारैर्मण्डलम्,	"	"
८४६ । मण्डलाकृतिः,	गृह्यपरिशिष्टे,	"
८४७ । "	आचारतिलके,	"
८४८ । अग्नौकरणे विशेषः,	आश्वलायनः,	"
"	एतत् परिशिष्टेच,	"
८४९ । हुतशेषे,	हेमाद्रिः,	२५९
८५० । एवमपि,	स्मृत्यर्थसारे,	"
८५१ । "	श्राद्धकाशिकायाम् ,	"
८५२ । "	शातातपः,	"
८५३ । "	आपस्तम्बः,	"
८५४ । आन्वष्टकोपरिवृत्ते,	मिताक्षरायां यज्ञानेश्वरः ,	"
८५५ । "	गृह्यपरिशिष्टे,	२५९
८५६ । एकोद्दिष्टे-नवभ्रात्रे,	स्मृतिचन्द्रिकायाम् ,	"
८५७ । पाणिहोमादि,	कर्पूरकारिका,	२६०
८५८ । बह्विधपञ्क्तिभेदः,	आचारतिलके,	"
८५९ । "	गृह्यकारिका,	"
८६० । पूतइस्तकृत्यम् ,	वायवीये,	"
८६१ । एकपाकमाह,	रेणुः,	"
८६२ । पात्रालम्बने,	यमः,	"
८६३ । बलिविषये,	दुन्दुपञ्क्तिः,	"
८६४ । उष्णान्नप्रशंसा,	मनुः,	२६१
८६५ । "	योगिसेव्यः,	"
८६६ । विकिर-स्वधितादि,	याज्ञवल्क्यः ,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम् ,	पृष्ठाङ्कः,
८६७ ।	काण्वश्रुतिः,	"
८६८ । इर्मास्तरणे,	वायुपुराणे,	"
८६९ । पिण्डादिसमन्वयः,	शातातपः,	२६२
८७० ।	आश्वलायनसूत्रम् ,	"
८७१ ।	कठश्रुतिः,	२६३
८७२ । पिण्डे वस्त्रदानम् ,	ब्राह्मे ,	"
८७३ ।	देवल-याज्ञवल्कौ,	"
८७४ । तत्र संशयः,	दुण्डुपद्धतिकृत् ,	२६४
८७५ ।	बृद्ध याज्ञवल्क्यः,	"
८७६ । अर्च्यपात्रादि,	वसिष्ठः,	"
८७७ ।	रेणुः कर्म्यपञ्च,	"
"	हेमाद्रौ, प्रचेताः,	"
८७८ ।	शातातपः,	२६५
८७९ । पाथेय धादम् ,	स्मृत्यर्थसारे-	
"	रेणुकारिकायाञ्च,	"
८८० । सपिण्डनेऽधिकारी,	वायुपुराणे,	"
८८१ । सपिण्डने कनिष्ठोऽप्यधिकारी,	धादसारे,	"
८८२ । मङ्गलवृद्धिः,	हरिभट्ट पद्धतौ,	"
८८३ ।	नारायण भट्टः,	२६६
८८४ । कनिष्ठाधिकारः,	शातातपः,	२६६
८८५ । विशेषः,	ऋष्यभट्टः,	"
८८६ । कर्त्तव्ये,—	हरदत्तः सम्बर्त्तञ्च,	"
८८७ । पित्रादि विचारः,	ब्राह्मे ,	"
८८८ । पिण्डसंमिश्रणे,	मनुसुमन्तू ,	२६७
८८९ ।	स्कान्दे,	"
८९० ।	गौतमदुण्डुपद्धतिकृच्च,	"
८९१ ।	रेणुः,	"
८९२ । अन्वष्टकातीर्थ्यादौ,	उशनाः,	"
८९३ । (सपत्नीकः कार्य्यम्)	कात्यायनः,	२६८

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः,
८६४ । ब्रह्मचारिणां सपिण्डाभावः,	गालवः,	"
८६५ । तथा, पतिपुत्रहीनानाम्	प्रयोगपारिजातः,	"
८६६ । "	रेणुः,	"
८६७ । आश्विकश्राद्धम् ,	"	"
८६८ । "	मनुरवि, त्रयत्रिंशन्मतेष्व,	"
८६९ । "	लौगाक्षिः—	२६६
९०० । सर्वाभावे स्वपत्न्या कार्यम् ,	सुमन्तुः,	"
९०१ । "	मनुश्च,	"
९०२ । "	"	"
९०३ । केवलभर्त्तृकृत्येस्त्रिया अधिकारः, इति क्रतुवृत्तस्मरणम् ,	"	"
९०४ । "	वृद्धमनुः,	"
९०५ । "	व्यासस्मृतिः,	"
९०६ । सहसृतादिविषये,	ब्राह्मोक्तिः,	२७०
" (विशेषः)	निगमे,	"
९०७ । "	वृद्धपराशरः,	"
९०८ । "	रेणूक्तिः,	"
९०९ । देशकालद्वय्याद्यैक्ये,	स्मृतिसंग्रह-लौगाक्षी,	"
९१० । सपिण्डनेऽधिकार्यादि,	हारीतः,	"
९११ । "	मनुनाच,	२७१
९१२ । तत्र विवेके,	बौधायनश्च,	"
९१३ । "	लौगाक्षिः,	"
९१४ । "	स्मृतिमञ्जरीकारादयः,	"
९१५ । ऊढाकन्यावियये,	मार्कण्डेयः,	२७२
९१६ । "	विश्वानेश्वरः,	"
९१७ । गुर्जरसपिण्डने,	कोकिलः,	"
९१८ । पुत्रिका-सुतविषयेच, तत्कार्यम् ,	वृण्हूपद्धतिः,	"
९१९ । "	गौतमः, शातातपश्च,	"
९२० । "	कात्यायनः, गौतमस्यवाक्यम् ,	२७३
९२१ । क्रमयुक्तममृतौ,	मदनपारिजातपृथोचम्ब्रयोः,	"

ग्रन्थीक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१२२ । „ विधानम् ,	हेमाद्रिः,	२७४
१२३ । त्रिदण्डादि,	अङ्गिराः,	„
१२४ । „ विषये	चतुर्विंशतिमते,	„
१२५ । दण्डग्रहण पौर्वापर्य्यं,	महर्षिमनु,	„
१२६ । „	„	„
१२७ । „	कर्काचार्य्याः,	„
१२८ । साम्प्रतिनिरन्त्योः,	आपस्तम्ब-सुदर्शनाचार्य्याभिवल्कपाः,	„
१२९ । „	देवजानीये भारद्वाजः,	२७६
१३० । „	गारुडः,	„
१३१ । पार्वतीय-दाने—	भविष्ये,	„
१३२ । विशेष शस्यादि,	„	२७७

इति सपिण्डीकरण विधानम् ।

—*—

„	„	उदकुम्भभ्राजम्,—	„
„	„	हेमाद्रौ, स्मृतिसमुच्चयेच,	२७८
१३३ ।	„	याज्ञवल्क्योऽपि,	„
१३४ ।	„	मदनरत्ने गौतमः,	„
१३५ । सपिण्डीकरणादि,	अपरार्कः,	„	„
१३६ ।	„	लघुहारीतः,	„
१३७ ।	„	याज्ञवल्क्यः,	„
१३८ ।	„	हेमाद्रौ पारस्करगृह्ये,	„
१३९ । सम्बत्सरं दीपदानम् ,	देवजानीये गारुडे,	२७९	„

—*—

मासिकश्राद्धादि—

१४० ।	„	अङ्गिराः,	„
१४१ ।	„	गोमिलः,	„
१४२ । निषेधवाक्यम् ,	कात्यायनः,	„	„
१४३ । (निषेधेविधानम्),	हेमाद्रौ, गालवः,	२७९	„
१४४ । अपरमत्र ,	काष्णोजिनिः,	„	„
„	केचन षडमाहुः,	„	„

—*—

प्रथमाब्दे विहितनिषिद्धादि—

प्रयोज्योक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनामः,	पृष्ठाङ्कः,
१४५ । ”	हेमाद्रौ काम्यपः,	”
१४६ । ”	उशनाः,	”
१४७ । मातापित्रादि मृते देहाशुद्धिः,	माधवीये देवलः,	”
१४८ । पित्र्यं सपिण्डनम्,	अतो लौगाक्षिः,	२८१
१४९ । पर्वं सपिण्डनम्, अपवादे,	ऋष्यमङ्गः,	”
१५० । ”	लौगाक्षिः,	”
१५१ । महाशुक्ल निपाते,	स्मृतिनिबन्धे देवलः,	”
१५२ । इदं सपिण्डनपरम्,	भृगुः,	”
१५३ । पितृ-मातृ-मृतौ प्रथमाब्दे कृत्यम्,	हेमाद्रौ भविष्ये,	”
१५४ । तत्रैवापवादः,	त्रिस्थलीसेतुः,	२८२
१५५ । पतितेतु विशेषः,	ब्राह्मे,	”
१५६ । ”	अन्यत्रापि,	”
१५७ । साम्निकनिरग्निकयोः,	सम्बर्त्तः,	”
१५८ । विशेषः,	शङ्खः,	”
१५९ । ”	देवजानीये देवलः,	”
१६० । सपिण्डने दानग्रहणयोः शुद्धिः,	यतिधर्मः,	”
१६१ । ”	ब्राह्मपादः,	”
१६२ । ”	गौतमः,	”
१६३ । ”	प्रयोगसारेच,	”
१६४ । विषयान्तरे,	आश्वकल्पे,	”
१६५ । ”	हेमाद्रौ, लघुहारीतः,	२८४

—*—

क्षयाहश्राद्धम्—

१६६ । पतत् स्वरूपम्,	हेमाद्रौ व्यासः,	”
१६७ । पारणतिथौ,	नारदीये,	”
१६८ । पुत्रहीन पितृव्यादेः,	ब्राह्मे,	२८४
१६९ । विवेके—आद्यमाह,	यमः,	”
१७० । ऊर्ध्वं सम्बत्सरे,	कात्यायन सूत्रम्,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
६७१ । द्वितीयमाह,	शातातपः,	२८५
६७२ । (कर्कादिभाष्यकृतां		"
६७३ । सम्मतः)		"
६७४ । ,,	कल्पतरुकारश्च,	"
६७५ । साम्नेः,	अपरार्कः,	"
,, पुतादिः,	"	"
६७६ । वत्तकादौतु,	जातूकर्णः,	"
६७७ । पितृपक्षे,	वायुपुराणे गोतमीयेच,	"
(आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे)		
६७८ । ,,	पराशरः,	२८६
६७९ । तत्केवल पितृणाम् ,	हेमाद्रिः,	"
६८० । ,,	द्वन्द्वोगपरिशिष्टे कात्यायनः,	"
६८१ । ,,	विष्णुः, हेमाद्रिश्च,	"
६८२ । (अमादित्तये,	शङ्खः,	"
पवं सन्न्यासिनामपि),		"
६८३ । ,,	प्रचेताः,	२८७
६८४ । ,,	वायवीये,	"
६८५ । (संप्रामे संस्थितौ,	बृद्धपराशरः,	"
अत्रबहुधा विचारः)		
६८६ । ,,	पृथ्वीचन्द्रोदये, शातातपः,	"
६८७ । मातृविषये,	हेमाद्रौ-कात्यायनः,	"
६८८ । पत्नाम्वरे,	बृद्ध पराशरः,	"
६८९ । ,,	पृथ्वीचन्द्रोदयः,	"
६९० । भर्तृभ्रातृविषये,	लौगाक्षिः,	"
६९१ । ,,	त्रिस्थलीसेतुः,	"
,, ,,	स्कान्देच,	२८८
६९२ । अन्येषामपुत्राणाम् ,	हेमाद्रौ आपस्तम्बः,	२८८
६९३ । अन्यथा पार्ष्वणं कार्यम् ,	प्रयोगपारिजाते,	२८९
६९४ । ,,	पृथ्वीचन्द्रोदये, गार्ग्यः,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः;	उद्धृत-ग्रन्थनाम ;	पृष्ठाङ्कः
११११ । ”	प्रचेताः;	”
१११६ । सपिण्डीकरणा-देकोद्दिष्टमूर्द्धम् ,	मार्कण्डेयपुराणे ,	”
१११७ । ” ”	हेमाद्रौच, बृद्धवशिष्ठः;	”
१११८ । भनुजाद्रीनामेकोद्दिष्टम् ,	जातुकर्णः;	२६०
१११९ । ननु पार्ष्वणातिदेशः;	हेमाद्रिः;	२६०
१००० । त्रयद्व्युक्त,	पुलस्त्य स्मृतिः;	”
१००१ । ”	पृथ्वीचन्द्रोदये,	”

—*—

क्षयाहर्द्धे निर्णयः—

१००२ । मध्याह्नकृत्य-मेकोद्दिष्टम्,	माधवाचार्यः; हारीतश्च,	”
१००३ । रोहिणन्तु नलङ्घयेत्,	गौतमोक्तिः;	”
१००४ । कुतपोनवममुहूर्त्तः;	दीपिकायाम,	२६१
१००५ । ”	माधवीये व्यासः;	२८१
१००६ । मूलवचनम् ,	कालमाधवीये,	”
१००७ । अपराह्नव्यापिनीतिथिः-		
पार्ष्वणोपयुक्ता,	पृथ्वीचन्द्रे गोतमः;	”
१००८ । दर्शपूर्णमासे.	मरीचिः;	”
१००९ । ”	अपराह्नं नारदः;	२६२
१०१० । पूर्ववृद्धा कार्य्या,	सुमन्तुः;	”
१०११ । ”	हेमाद्रौ, आङ्गिरसः;	”
१०१२ । ”	मनूक्तिः;	”
१०१३ । अपराह्न शेषा तिथिः;	व्यासोक्तिः;	”
”	कालादर्शः; गोभिलः;	”
१०१४ । ”	माधवः पृथ्वीचन्द्रश्च,	”
१०१५ । ”	बोधायनः;	”
१०१६ । ”	माधवाचार्यः;	”
१०१७ । ”	मातस्ये,	”
१०१८ । अपराह्नादि,	केचन,	२६३
१०१९ । तदुपेक्ष्यम् ,	हेमाद्रिकालादर्शयोर्विरोधात् ,	”
१०२० । तद्वहातिकमे दोषः;	मरीचिः;	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः.
१०२१ । आद्धेनक-निषेधः,	आपस्तम्बः,	२६३
१०२२ । ”	लघुहारीतः,	”
१०२३ । अपरविशेषः,	हेमाद्रौ, माधवीयेत्र,	”
१०२४ । ”	तिर्णयदीपिका,	२६४
१०२५ । कमपरमाह,	लौगातिः,	”
१०२६ । क्षयाहे वृषोत्सर्गः,	हेमाद्रौ,	”
१०२७ । ”	विष्णुधर्मोत्तरे,	”
१०२८ । अपरम् ,	दिवोदासीये,	”
१०२९ । ”	आद्धकाशिकोक्तिः,	२६५
१०३० । ”	स्मृत्यन्तरेच,	”
१०३१ । ”	स्मृत्यर्थसारेच हेमाद्रिः,	”
१०३२ । क्षयाहापरिक्षाने,	मरीचिः,	”
१०३३ । मांसे ज्ञाते सपव,	वृहस्पतिः,	”
१०३४ । मासाज्ञाने दिनेज्ञाते,	भविष्यपुराणे,	२६६
१०३५ । ”	निर्णयामृते,	”
१०३६ । ”	वृहस्पतिः कालादर्शेच,	”
१०३७ । ”	हेमाद्रौ प्रभासखण्डे,	”

—*—

सूतकादिना अद्धविज्ञे,—

१०३८ । ”	ब्राह्मे, विष्णुरपि (कर्त्तव्यविषये),	२६७
१०३९ । आद्धारम्भः—	”	”
१०४० । ” विवेकः,	गौडादयः, दक्षिण्यास्तु,	”
१०४१ । ”	(हेमाद्रिः), ब्राह्मेच,	”
१०४२ । ”	पृथ्वीचन्द्रोदयः,	”
१०४३ । ‘विवाहोत्सव-	षड्विंशमतेच,	२६८

यज्ञेषु,

”

(आद्धकाशिका-पुराणसमुच्चयेस्तु) .

—*—

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः,
१०४४ ।	क्षयादादि श्राद्धसम्पत्ते निर्णयः,	
„ ब्राह्मोक्तः,	हेमाद्रिराह,	”
„ प्रावक्षितमाह,	विष्णुः,	”
१०४५ ।	केचन प्राहुः,	”

—*—

अशौचमध्ये श्राद्धदिने

१०४६ ।	प्राप्ते निर्णयः,—	२६८	
१०४७ ।	अथ पक्षादौ,	सुदर्शन भाष्यकारः,	
१०४८ ।	”	मनुरपि,	२६८
१०४९ ।	अशौचान्तेऽसम्भवे,	व्यासः,	२६९
१०५० ।	प्राप्तामात्रस्यायाम्,	हेमाद्रौ, पट्टनिशमतेच,	”
१०५१ ।	”	गोमिलः,	”
१०५२ ।	तत्राप्यसम्भवे,	अत्रिः,	”

—#—

१०५३ ।		भाय्यरजोदर्शने श्राद्धप्राप्तौ,—	
”	”	हेमाद्रौ, हारीतः, व्याघ्रपादश्च,	”
१०५४ ।	”	दीपिकायाम्,	३००
१०५५ ।	”	”	”
१०५६ ।	”	सुमन्तुः,	”
१०५७ ।	”	गर्गोक्तिः, (युगादि-मन्वादीच)	”
१०५८ ।	”	माधवीये, लौगाक्षिश्च,	”
१०५९ ।	”	(रजःशलादि)	”
१०६० ।	विदेशगो वा विगताम्नादि,	प्रयोगपारिजाते यमः,	”
१०६१ ।	”	कालादर्शः,	”
१०६२ ।	”	स्मृतिदर्पणोक्तिः,	”
१०६३ ।	”	माधवीये, भार्गवः,	३०१
(अनुक्त स्त्रीकर्तृक श्राद्धपरम्)			
१०६४ ।	”	श्लोकः,	”
१०६५ ।	”	गौतमोक्तः,	”
१०६६ ।	”	प्रभासखण्डवचनम्,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१०६५ । "	हेमाद्रिः,	"
१०६६ । "	दीपिकाकारः,	"

—*—

अन्वारोहणे श्राद्ध निर्णयः,—

१०६७ । "	लौगाक्षिः,	"
१०६८ । (नवश्राद्धादि)	"	३०२
१०७० । "	स्मृत्यन्तरे, हेमाद्रिः,	"
१०७१ । "	मदनपारिजातः निर्णयामृतादयः,	३०२
१०७२ । "	अन्तर्विषयाः,	"
" (सापक्ष-भ्रातादि)	त्रिस्थली सेतौ,	"
१०७३ । श्राद्धद्वये, एकचित्यारोहणे,	हेमाद्रौ गार्ग्यः,	"
१०७४ । (यच्च)-सह मृतिदाहे,	भगुवचनम्,	"
१०७५ । "	पराशर-गार्ग्यादि—	३०३
" वचनमीमांसा,	लौगाक्षिणासह,	"
१०७६ । (एकचित्यारोहणे)	वृद्धपराशरः,	"
१०७७ । (महालये मातृ-गयाष्टकादि)	विश्वदाशे,	"
१०७८ । "	षट्त्रिंशन्मते,	"
१०७९ । "	श्राद्धप्रकाशे,	३०४
१०८० । (वाक विषये)	मदनरत्ने प्रचेताः,	"
१०८१ । (सहमृतौ)	षड्जोतिः,	"
१०८२ । अप्रपञ्चामृतौ,	स्मृत्यन्तरे,	"
१०८३ । "	श्राद्धकाशिकापुराणसमुच्चयौ,	३०४
१०८४ । ज्ञयादि श्राद्धसम्पाते,		३०६
१०८५ । " (राद्धान्तः)	हेमाद्रिः,	"
१०८६ । "	माधवादि निबन्ध-कृतः,	"
१०८७ । विशेषः,	कार्णाजिनिः,	"
१०८८ । "	कर्णिकारिका, हेमाद्रौ, स्मृत्यन्तरेच,	३०६

—*—

प्रन्योक्त-विषयः,

उद्धृत-ग्रन्थनाम,

पृष्ठाङ्कः,

पार्श्वणीकोद्दिष्टयोः सम्पाते,—

१०८६ ।	”	माधवीये, जाबालिः,	”
१०८७ ।	”	हेमाद्रौ, भृगुः,	”
१०८८ ।	”	गारुडेच,	”
१०८९ ।	युगन्मरणे,	ऋष्यशृङ्गः,	”
१०९० ।	बहूणां निमित्तानां सम्पाते,	कात्यायनः,	”
१०९१ ।	”	जाबालिः,	३००
१०९२ ।	”	कालावर्शः,	३०७
१०९३ ।	(अथचिद् देवताभेदेऽपवादः)	”	”
१०९४ ।	”	माधवीये, स्मृति संग्रहेच,	”

—*—

” श्राद्धमध्ये तर्पण विधानम्,—

”	पृथ्वीचन्द्रोदये,	गर्गः,	”
१०९५ ।	फलनिन्दार्थवाद्योः,		
	तर्पणाङ्गत्वोक्तिः,	”	३०८
१०९६ ।	”	प्रयोगपारिजाते, गर्गः,	”
१०९७ ।	” अत्र तर्पणशब्दः—		
	तिल तर्पणपरः,	भृगुः,	”
१०९८ ।	”	ऋष्यशृङ्गः,	”
१०९९ ।	”	बृहन्नारदीये,	३०९
११०० ।	वृद्धिश्राद्धादौ, विवेकः,	यमः,	३०९
११०१ ।	पक्षेतु,	कात्यायनः,	”
११०२ ।	”	”	”
११०३ ।	तर्पण प्रकरणे,	पृथ्वीचन्द्रे हारीतः,	३१०
११०४ ।	श्राद्धाङ्गतर्पणविधिः,	संग्रहे,	३१०
११०५ ।	अत्र वस्त्रादिस्वरूपम्,	स्मृत्यर्थसाग्रे,	”
११०६ ।	”	आभ्वलायनसूत्रे,	”
”	”	सकृन्मन्त्रकरणम्, कात्यायनसूत्रम्,	३११

—*—

ग्रन्थोक्त विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम.	पृष्ठाङ्कः,
११११ ।	नित्यतर्पणे, तिलनिषेधः,—	
" "	हेमाद्रौ मरीचिः,	"
१११२ ।	पारिजाते,	गार्ग्यः, स्मृत्यर्थसारेण,
१११३ ।	(अत्र पिण्डदानम् पूर्णं वत्),	"
१११४ ।	अपवादः	पृथ्वीचन्द्रोदये,
१११५ ।	"	स्मृत्यर्थसारेण,
१११६ ।	तिलवर्जितर्पणम् ,	गोभिलः,
	अत्र विशेषः,	"

—*—

प्रसङ्गतः वृद्धिश्राद्धम्,—

१११७ ।	तन्निमित्तं,	पृथ्वीचन्द्रे, ब्राह्मे,	१११२
१११८ ।	"	वह्निचकारिकायाम् ,	१११३
"	आवश्यकत्वमुक्तम् ,	शातातपेन,	"
१११९ ।	एतत्कालउक्तः,	गार्ग्यः,	"
११२० ।	अत्राशक्तौ,	वृद्धशातातपः,	"
११२१ ।	नान्दी श्राद्धानां,—	वृद्ध मनुः,	३१४
११२२ ।	भिन्नकालाभाते, कालस्तु-	कात्यायनसूत्रे,	"
११२३ ।	"	स्मृत्यन्तरेण,	"
	(वैष्णवश्राद्धे)	जानूकर्म्यः,	"
११२४ ।	कालनिर्णये,	वाजसनैय श्रुतिः,	"
११२५ ।	वृद्ध्यादौ पूर्वार्हादिः,	अत्रिः,	"
११२६ ।	"	लौगाक्षिः,	३१५
११२७ ।	"	हेमाद्रौ, गालवोक्तिः.	"
"	"	विष्णूक्तिश्च,	"
११२८ ।	(मातृ-पितृ-माता-महाविक्रमेण)		
११२९ ।	"	गारुडोक्तिः,	"
११३० ।	अपरमत्र,	वसिष्ठः,	"
११३१ ।	अन्यथा,	स्मृत्यर्थसारे,	"
११३२ ।	"	कात्यायनः,	"
११३३ ।	"	कात्यायन परिशिष्टे,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः, (स्वगृह्योक्तवहल्यादि-)	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः, ३१६
११३४ । (पत्नान्तरे)	हेमाद्रौ, संग्रहोक्तः,	"
११३५ । यच्च,	ब्राह्मे,	"
११३६ । अन्यच्च,	(मार्कण्डेये, कल्पतरौ मदनपारिजातेच),	"
११३७ । "	विष्णुः,	"
११३८ । "	"	"
११३९ । "	हेमाद्रिः,	"
११४० । (पत्नान्तरम्),	मार्कण्डेयपुराणे,	३१७
" विश्वदेवहीने,	"	"
११४१ । मातृभ्राज्यादि,	शातातपः,	"
११४२ । "	"	"
११४३ । "	कुन्दोगपरिशिष्ट,	"
११४४ । वसोर्धारा कुन्दोगानामेव,	पारिजाते,	"
११४५ । तत्सर्वेषाम् ,	निर्णयामृते,	"
११४६ । (कातोयेच),	अपरार्कः,	"
११४७ । "	पृथ्वीचन्द्रः,	"
११४८ । गौरी, पद्मादिमातृकाः,	"	३१८
११४९ । "	चन्द्रिकायाम् ,	"
११५० । आधानादौ, सप्तसु,	नारायण वृत्तौ,	"
११५१ । "	हेमाद्रिः,	"
११५२ । गणेशादि-मातृका-त्रैलोक्यः,	अपरार्कः, कुन्दोगपरिशिष्टे,	"
" "	चन्द्रिकायाम् ,	३१९
११५३ । आधानादौ,	नारायणवृत्तौ,	"
—*—		
११५४ । अपरार्क	कात्यायनसूत्रे,	"
११५५ । "	अन्नाधिकारिणः,	"
११५६ । "	विष्णुपुराणे,	"
११५७ । "	सुमन्तुः सदनरत्नञ्च,	"
११५८ । "	हारोतः,	"
"	पृथ्वीचन्द्रेच,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः
११४६ । समावर्त्तनेब्रह्मचारिणः,	अवराकः,	"
११४७ । व्रतमत्र ब्रह्मवर्त्यम् ,	बुद्धयाज्ञवल्क्यः	३२१
११४८ । संस्कारकर्तृनिर्हृशः,	कात्यायनः,	"
११४९ । "	सायणाचार्यः,	"
११५० । कर्तृविचारः,	पारिजातकारादयः,	"
११५१ । "	हेमाद्रिः,	३२२
११५२ । विवाहे,	पृथ्वीचन्द्रादयः,	"
११५३ । "	हारीतः,	"
११५४ । "	त्रिस्थलीसेतौ	"
११५५ । श्राद्धेविप्रः कलिः,	भारते वनपर्वणि,	३२२
११५६ । श्राद्धकर्तृसुतादिविवेकः,	मैत्रायणो,	३२३
" श्राद्धेषु तिलाः,	सन्दर्भकृतः,	"
११७० । "	बह्वच परिशिष्टे,	"
११७१ । शास्त्रान्तरेच,	बुद्धयाज्ञवल्क्यः,	"
११७२ । "	प्रयोगपारिजाते,	"
११७३ । "	"	"
११७४ । "	पृथ्वीचन्द्रे बृहस्पराशरः,	"
११७५ । माला निषेधापवादः,	हेमाद्रौ ब्रह्माण्डे,	३२४
११७६ । 'प्रातरामन्त्रितान् विप्रान्'	ऊर्द्वोगपरिशिष्टे,	"
११७७ । "	हेमाद्रौ, ब्राह्मे, पाप्मे च,	"
११७८ । मात्रेऽपसभ्यादि,	बह्वचकारिका,	"
पितृतीर्थादि,		
११७९ । अन्नध्यादौ विभक्तिः,	ब्राह्मे,	३२५
११८० । शाकुनसूक्तादि,	कात्यायनः,	"
११८१ । अन्नौद्धरणादि,	श्राद्धकाशिका,	"
११८२ । देवतीर्थे प्राङ्मुख्यादि,	वसिष्ठः,	"
११८३ । मन्त्रः,	नारायणबृहत्सौ	"
११८४ । पिण्डनिर्वापणम् ,	भविष्ये,	"
११८५ । साम्निनिरम्योः,	वासिष्ठे,	३२६

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
११८६ । अग्नौ करणादौ,	स्मृत्यन्तरे, द्वागलेयश्च,	”
११८७ । पिण्ड संस्थानम्,	कात्यायनः,	”
११८८ । पित्रादीनामेवाम्,	ब्राह्मे,	”
११८९ । ‘वाजे’ इति पितृविसर्जनम्,	कात्यायनः,	”
११९० । बृद्धामात्रादेः,	शांखायन परिशिष्टे,	३२७
११९१ । ”	हेमाद्रौ,	”
११९२ । आश्विन नान्दीश्राद्धयोः सम्पाते,	देवजानीये, बृहस्पतिः,	”
११९३ । ‘होमान्तमेवकुर्व्यात्’	यज्ञपार्श्वः,	”
११९४ । ”	आश्वलायनः,	”
११९५ । ‘देयमिति’	द्विरण्यकेतुः,	”
”	”	”
११९७ । ‘जीवत्पिताकुर्व्यात्’	भविष्ये, (मनुः),	”
११९८ । ”	पृथ्वीचन्द्रे, भविष्येच,	३२८
११९९ । ”	स्मृतिचन्द्रिका,	”
१२०० । जीवत् पितृक- श्राद्धानधिकारी,	कात्यायनः, ”	”
१२०१ । ”	महर्षि मनुः,	”
१२०२ । ”	हारीतोक्तेः,	”
१२०३ । येभ्योवाता पिता- तेभ्यः सुतश्च,	नारायण भट्टः,	”
१२०४ । ”	मदनरत्ने	”
१२०५ । ” ”	मदनरत्ने कात्यायनोक्तिः,	”
१२०६ । ” ”	(अन्यथा वान्निपातयाः)	३२९
१२०७ । ” ”	हारीतोक्तिः,	”
१२२८ । बृद्धौ, सन्यस्तादि विषये,	”	”
१२२९ । ”	षट्त्रिंशन्मते,	”
१२३० । दशादिश्राद्धे,	हेमाद्रिः,	”
१२३१ । ”	कौण्डिन्यः,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः,
पितामहादि-जीविते आद्यस्वरूपम्,—		
१२३२ । दर्शादिभास्त्रे,	हेमाद्रौ, विष्णुः,	३२६
१२३३ । मातृ-जीविते,	कालादर्शे,	३३०
१२३४ । जीवत्पितृके,	भास्त्रलायनः,	"
१२३५ । "	वृद्धमनुः,	३३१
१२३६ । उत्तरीयादिकं-निषिद्धम् ,	जातुकर्ण्यः,	"
१२३७ । "	प्रयोग पारिजाते-विश्वामित्रः,	"
१२३८ । "	गोभिलः,	"
१२३९ । (भ्राघानादिः निषिद्धः सुमन्तुना)	"	३३२
" (अनुज्ञातः कुर्वीत)	शङ्खर्षिः,	"
१२४० । "	वृद्ध वशिष्ठः,	"
" "	(उशनाच)	"
१२४१ । परीष्टिदोषादौ,	त्रिकाण्डमण्डनम् ,	"
१२४२ । (भ्रापि शब्देन)	पुनः सुमन्तुः,	३३३
१२४३ । (भिन्नौदर्येऽनुज्ञाते नदोषः)	मण्डनः,	"
१२४४ । देशान्तरादिगते,	कात्यायनः,	"
१२४५ । पितृदत्तायामाज्ञायाम् ,	त्रिकाण्डमण्डने,	"
१२४६ । (दर्शआद्यादौचाधिकारः),	धृतिः,	३३४
१२४७ । "	कात्यायनः,	"
१२४८ । श्रूयते,—	मैत्रेयपरिशिष्टे,	"
" (दर्शगयाआद्योक्तिः)	"	"
१२४९ । मतान्तरे निषिद्धम् ,	लौगाक्षिणा,	३३५
१२५० । जीवत् चितुर्यमादि- तर्पणं (म्) विधेयम् ,	पद्मयुराणेच,	"
१२५१ । अन्यज्ञानधिकारः,	कात्यायनोक्तः,	३३६
१२५२ । जीवत्पितृकविषयै,	स्मृत्यन्तरम् ,	"
१२५३ । (विषयान्तरम्)	ब्राह्मोक्तेः,	३३७
१२५४ । "	सुमन्तुः,	"
१२५५ । "	मनूकोक्तः.	"

ग्रन्थोक्त-विषयः ,	उद्धृत ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः,
१२५६ । (विषयान्तरम्)	मातृस्योक्तिः,	३३७
१२५७ । अपुत्रस्य दोहित्रेण-कार्यं वार्षिकम् ,	स्मृतिश्च,	"
१२५८ । नानाविवेकः,	शङ्खोक्तिः,	३३८
१२५९ । अपुत्राविषये,	औशनसः,	"
१२६० । ,	गौतमः,	"
१२६१ । सर्वपत्नीविषये,	सुमन्तुः,	"
१२६२ । पितृदोऽशंहरः,	मनुः,	"
१२६३ । ,	सुमन्तुः,	"
१२६४ । दर्शश्राद्धं विनाऽन्य-कार्यंआहिताग्नेः,	मनुधचनम् ,	३३९
१२६५ । (भन्नाङ्गे विशेषः)	वृद्धहारीतः,	"
१२६६ । ,	वृद्धशातातपश्च,	"
१२६७ । विशेषोक्तिः,	कात्यायनसूत्रे,	३४०
१२६८ । ,	पुराणसमुच्चयेच,	"
१२६९ । ,	विष्णुः,	"
१२७० । ,	बृहस्पतिः,	३४१
१२७१ । प्रागुक्त विषये,	मातृस्ये, योगियाह्नवल्क्यश्च,	"
१२७२ । तीर्थाभावे उष्णबोद्धकादिना,	यमधचनम् ,	३४२
१२७३ । जीवत् पितृकादि-निषेधः,	वृद्धर्षिः,	"
१२७४ । भाविषां परिवर्पणम् ,	भापस्तम्बः,	"
" गङ्गाद्वितीये सोमपानान्तसप्तसु	निगमैच,	"
१२७५ । ,	"	"
१२७६ । ,	निषेधः वपनस्य,	३४३
१२७७ । पुत्रस्य पित्रोः कर्त्तव्यत्वम् ,	शङ्खः,	३४४
१२७८ । ,	श्रुत्यभ्युक्तः,	"
१२७९ । विशेष उक्तः,	यमेन,	"
१२८० । ,	याह्नवल्क्यः,	"
१२८१ । ,	मातृस्ये,	"
१२८२ । ,	पुलस्त्य शङ्खौ,	"
१२८३ । अपुत्र पितृस्य मृतौच,	पेठीनसिः,	३४५

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१२८४ । अपुत्र वितुभ्य मृतौच,	ज.तू.रुर्णः,	३४१
१२८५ । अपुत्रस्य पुत्रवत्त्वम् ,	मनुना,	"
१२८६ । प्रतिवादकः	ऋष्यशृङ्गः,	"
१२८७ । दम्पत्योः परस्पर पिण्ड दातृता, शङ्खः,		"
१२८८ । (भ्रातृपुत्रादि समवाये षष्ठी) याज्ञवल्क्यः,		३४६
१२८९ । " "	" "	"

—*—

तेषुविभक्ताविभक्त निर्णयः,—

१२९० । "	पृथ्वीचन्द्रे, मरीचिः,	"
१२९१ । "	मिताक्षरायां, नारदः,	"
१२९२ । "	बृहस्पतिः,	३४७
१२९३ । "	पारिजाते आश्वलायनः,	"
१२९४ । " विशेषः,	विह्वानेश्वरः,	"
१२९५ । " एकाग्रवर्त्तित्वम् ,	बृहस्पतिः हारीतः,	"
१२९६ । "	हेमाद्रेः	"
१२९७ । अविभक्तेषु,	व्यासः,	३४८
१२९८ । विशेषः विचारः,	गोभिलः,	"
१२९९ । ,,	आश्वलायनः,	"
१३०० । असंस्कृतान्ते,	कात्यायनः,	"
१३०१ । "	आश्वलायनः,	"
१३०२ । अनेना पुत्रा प्राधर्याः,	हेमाद्रौ, कौर्मै,	"
१३०३ । साम्बन्सरिके,	अपरार्क, पेडीनसिः,	३४९
१३०४ । एकदेव सर्व्वेषां पूर्व्वं श्राद्धानाम्; लघुहारीतः,		"
१३०५ । उपेष्टस्यैव पुत्रस्य कृत्यम् ,	महर्षि मनुः,	"

इति विभक्ताविभक्त-सुतकृतम् ।

—*—

श्राद्धविशेष निरुक्तिः,—

१३०६ । श्राद्धा-मन्त्र-पूर्व्वक मृततिथ्यादौ- यजदेयन्तश्चाद्यम् ।	मरीचिः,	"
---	---------	---

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१३०७ । अनेकेषाम् ,	महर्षयः,—(स्मृतिरत्नावली),	"
१३०८ । "	स्मृतिसंश्लोकः कर्काचार्य्यम्,	"

—*—

आद्य प्रशंसा,—		
१३०९ । "	महर्षि मनुः—	३५०
१३१० । "	देवलम्,	"

—*—

१३११ । पिण्डसम्बन्धित्वम्,	मार्कण्डेयः,	३५२
१३१२ । "	हरिवंशे याज्ञवल्क्यः,	"
१३१३ । (विशेषः),	विष्णु-धर्म्योत्तरे हेमाद्रिम्,	"
१३१४ । "	"	"
१३१५ । "	मोक्षधर्मम्,	"
१३१६ । आस्ताकरणे दोषः,	आदित्यपुराणे,	३५३
१३१७ । "	कौर्म्येऽपि,	"
१३१८ । "	कात्यायनः,	"

—*—

आद्य-भेदाः,—		
१३१९ । "	(१२) विश्वामित्रः,	"
१३२० । तेषां लक्षणानि,	भविष्ये,	३५४
१३२१ । पार्ष्णे,	बृहवशिष्टः,	३५५
१३२२ । "	"	"

—*—

वर्णवर्ति-आस्तानि,—		
१३२३ । "	मातृस्ये संप्रदे,	"
१३२४ । "	युगादयश्चतस्रः,	३५६
१३२५ । "	विष्णुपुराणे,	"
१३२६ । (अष्टकाश्च),	गोमिलः,	"
१३२७ । (कालान्तरोक्तिः),	ब्राह्मे,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१३२८ । चन्द्रसूर्ययोः-च्छाया ग्रहणम्, ब्राह्मे,		३५७
१३२९ । नक्षत्र आद्यम्,	मनुस्मृतौ,	"
१३३० । तिथि आद्यफलम्,	शङ्खः,	"

—*—

आद्य कर्त्तारः,—

१३३१ ।	"	स एव शङ्खर्षि,	"
"	"	विष्णु पुराणे, शङ्खोक्तिश्च,	"
१३३२ । पुत्राः द्वादश विधाः,	याज्ञवल्क्यः,		३५८
१३३३ । कलिवज्ज्यं प्रकरणोक्तम्,	हेमाद्रौ,		"
१३३४ । क्रमपरा,	स्मृति संग्रहे,		"
१३३५ ।	"	बृहस्पतिः,	३५९
१३३६ । (प्रकारान्तरोक्तिः),	याज्ञवल्क्यः,		"
१३३७ । (विकल्पार्थमिति)	मदनरत्न-कालादर्श-		
"	(भन्नापरे)	पृथ्वी चन्द्रोदयाः,	"
१३३८ । (सति पुत्रेऽन्यस्यानधिकारिता),	मदन पारिजाते, सुमन्तुश्च,		"
१३३९ । (षोडशविधं आद्यम्)	"		"
१३४० । पुत्र शब्द-द्वादशविध परः,	च्छन्दोगपरिशिष्टे,		"
१३४१ । अनुपनीतस्याप्यधिकारः,	सुमन्तुः,		"
१३४२ ।	"	वृद्ध मनुः,	"
१३४३ ।	"	यम स्मृतिः,	३६०
१३४४ । (अन्येऽधिकारिणश्च)	हेमाद्रौ, स्कान्दे,		"
१३४५ । तदभावे सपिण्डाः,	कात्यायनः,		"
१३४६ । पितृपत्न्यः सर्वामातरः,	सुमन्तुः, अपराकंच,		"
१३४७ ।	"	शङ्खर्षिः,	"
१३४८ । (मूल्य क्रीताविषये),	माधवीये, शातातपः,		३६१
१३४९ ।	"	सुद्धि रत्नाकरे,	"
१३५० । अपुत्रस्यपत्न्यधिकारिणी,	जाबालोक्तिः,		"
१३५१ । पत्न्यप्यभावे-सौदरः,	"		"
१३५२ । कन्याधिकारिणीच,	भारद्वाजः,		"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१३५३ । कन्याधिकारिणीच,	वृद्धमनुः,	३६१
१३५४ । पूर्वभावे दौहित्रः,	स्कान्दे,	"
१३५५ । (अपरेच) अधिकर्त्तारः,	"	"
१३५६ । अधिकारी, तद्विचारे,	ब्राह्मे च,	३६२
१३५७ । सोदराभावे,	मनुः,	"
१३५८ । " भ्रातृपुत्राधिकारः,	"	"
१३५९ । भ्रातृवद् द्वयोर्भ्रातृ पुत्रस्या- प्यधिकारः,	मदनरत्ने कात्यायनः,	"
१३६० । सर्व-कन्याक्रियाधिकारि-पिता, शुद्धिविवेके, ब्राह्मे,		३६३
१३६१ । " पितैव	"	"
१३६२ । " दाहकर्त्तृविवेकः,	स्कान्दोक्तम्, मदनवत्नेच, कालावर्षकृतः,	३६४
१३६३ । प्रदत्त पुत्राधिकारः,	हेमाद्रौ, कार्णाजि,	"
" अन्योक्तिः,	निः, मनोश्च,	"
१३६४ । विजयः विविधः,	कात्यायनः, प्रवराध्यायोक्तिः,	"
;; आरजे विशेषश्च,	अपवादः,	"
१३६५ । " " " " " " " " " " " "	हेमाद्रिः,	३६५
" " " " " " " " " " " "	कार्णाजिनि;	"
" " " " " " " " " " " "	नारदोऽपि;	"
१३६६ । " " " " " " " " " " " "	प्रयोग पारिजाते,	"
" " " " " " " " " " " "	मदनरत्ने, स्कान्दोक्तिः,	३६६
१३६७ । " " " " " " " " " " " "	ब्राह्मे,	"
१३६८ । वृषलसन्निधौ श्रुतिपाठ-निषेधः, कौर्मै;		"
" अस्य श्रवणाधिकारिता;	भविष्यपुराणे,	"
१३६९ । " नारीणामपि	पद्म पुराणे,	"
१३७० । " " " " " " " " " " " "	भविष्ये,	"
१३७१ । सन्धौ पिण्डदाः,	शातातपीये,	"
१३७२ । " " " " " " " " " " " "	संग्रहे;	"
१३७३ । " " " " " " " " " " " "	स्कान्दे,	३६७
१३७४ । " " " " " " " " " " " "	मनुरपि,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
	आद्यदेश उच्यन्ते,—	
१३७५ । तीर्थक्षेत्रादि,	स्कान्दे, मानवेच,	"
१३७६ । "	"	"
१३७७ । वर्जनीय-स्थानानि,	पारिजाते, यमः,	३६८
१३७८ । "	ब्राह्मे, स्कान्देच,	"
१३७९ । काम्यदेशाः,	शङ्खः,	३६९

—*—

अथ आद्ये योग्या विप्राः,—

१३८० ।	"	आश्वलायनः,	"
१३८१ ।	"	सत्रवाश्वलायनः,	३७०
१३८२ ।	"	इतिहासेच,	"
१३८३ ।	"	आखीय श्रोत्रिय विप्रः,	"
१३८४ ।	"	हारीतश्चात्र,	"
१३८५ ।	"	विशुद्ध विप्रः, पुराणसमुच्चये,	३७१
"	"	एतल्लक्षणम्, याज्ञवल्क्यः,	"
१३८६ ।	त्रयं त्रिमघुः आद्येकेतनश्च,	कात्यायनः, अत्र विश्वामित्रश्च,	"
१३८७ ।	सन्देहे मुख्यकल्पः,	मनुः,	३७२
१३८८ ।	सद्गुणविहितविप्रान्	वसिष्ठः, कात्यायन सूत्रम्,	"
"	भोजयेत्	"	"
१३८९ ।	मुख्याभावेऽमुख्यानभि,	याज्ञवल्क्यम्,	"
१३९० ।	"	"	"
१३९१ ।	विशेषः,	कौर्मि पुराणे,	"
१३९२ ।	एकगोत्रे निषेधः,	गार्ग्यः,	३७३
१३९३ ।	"	आद्यकाशिकायां जाबालेन,	"
१३९४ ।	नेत्यपरे	तद् ब्राह्मे च	"
१३९५ ।	विप्राभावे	वशिष्ठः (दर्भबट्टः)	"
१३९६ ।	"	"	"

—*—

ग्रन्थोक्त-विषयः,

उद्धृत-ग्रन्थनाम,

पृष्ठाङ्कः,

श्राद्धेवर्ज्याः,—

१३१७ ।	"	"	३७४
१३१८ ।	अलक्षणाविप्राः,	हारीतः, मनुरपि,	"
१३१९ ।	"	अपरस्मृतौ,	३७५-७७
१४०० ।	वर्जनीया विप्राः,	यमः,	३७८
१४०१ ।	"	कात्यायनसूत्रे,	३७९
१४०२ ।	द्विर्नमः,	सुमन्तुः,	"
१४०३ ।	नानादोषाण्विताः, रुद्राश्च,	शालङ्कायनः,	३८०
१४०४ ।	लम्बकर्णादिः	गोभिलः	"
१४०५ ।	अत्र—	मरीचिः,	"
१४०६ ।	"	स्मृत्यन्तरम् ,	"
१४०७ ।	"	(अन्यत् कलिवर्जं प्रोक्तम्)	३८१
१४०८ ।	अहितुण्डकः,	अहि दन्तोत्पाटकः,	"
१४०९ ।	पूर्व्यापवादकः,	शङ्खः,	"
१४१० ।	मुण्डितः निषिद्धः,	शतषयश्रुतिः,	"
१४११ ।	वेदविरोधी प्रतिषिद्धः,	वायुपुराणे,	३८२
१४१२ ।	वैकल्पिकः	वाराहेच,	"
१४१३ ।	यतेर्भोजनम् ,	क्वागलेयः,	"
१४१४ ।	संयतयतेर्विषये,	मार्कण्डेयः	"
१४१५ ।	"	कल्पतरौ,	"
१४१६ ।	"	विश्वामित्र,	३८३
१४१७ ।	" यत्यादि विषये,	बृहवशिष्ठः,	"
१४१८ ।	विप्राविषु श्रेष्ठता,	मार्कण्डेय पुराणे,	"
१४१९ ।	"	श्रीभागवते दशमे,	"
१४२० ।	यत्यादिषु,	हेमाद्रौ, मारदीये,	"
१४२१ ।	" श्रेष्ठत्वम् ,	गरुड पुराणे,	३८४
१४२२ ।	"	वत्त स्मृतौच,	"
१४२३ ।	"	भारते भानुशासनिके,	"
१४२४ ।	" वैष्णवाणाञ्च,	पाञ्चरात्र,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१४२५ । "	आश्वलायनेच,	"
१४२६ । "	चन्द्रिकायां शातातपः,	३८५
" (श्रीभगवदुद्देश्ये गीतनृत्या भरणाविधाय्यं कृत्यञ्च)	"	"
१४२७ । भारते, आश्वदीपिकायाम्,	यमश्च,	"
१४२८ । "	"	"
१४२९ । आश्वविरुद्धत्वम् ,	"	"
१४३० । आश्वेवर्ज्यविशेषः देशश्च(स्थः), मात्स्ये, हेमाद्रौ,		"
१४३१ । "	आदित्यपुराणे,	३८५
१४३२ । "	मदनरत्ने,	"
१४३३ । "	हेमाद्रौ, वशिष्ठः,	३८६
१४३४ । "	यम स्मृतिः,	"
१४३५ । आश्वे औतान्वि,	आश्व तिलके,	"
१४३६ । प्राणामन्त्रयेत् ,	"	"
१४३७ । " विवेकश्च,	हेमाद्रौ,	"
१४३८ । " निमग्नणेच,	देवलः,	"
१४३९ । "	चन्द्रिकायां वाराहेच,	३८७
१४४० । "	वृहस्पतिः,	"
" "	गातृस्ये,	"
१४४१ । योग्यनिमग्नणकृच्च,	प्रचेताः,	"
१४४२ । " सत्यनिमग्नप्रेष्यः,	स्कान्दे,	"
१४४३ । विप्रपञ्च,	यमः,	"

—*—

१४४४ । निमग्नणीय विप्रसंख्योक्ता-	आश्वलायनसूत्रे,—	३८८
" नारायणवृत्तौच,	"	"
१४४५ । "	कात्यायनसूत्रे,	३८८
१४४६ । विप्रसंख्या,	सूत्रान्तरेच,	"
१४४७ । विवेकः,	गौतमः,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१४४८ । संख्याव्यवस्थाच,	याज्ञवल्क्यः,	"
१४४९ । "	महर्षि मनुः,	"
१४५० । विप्रसंख्याविवेकः,	वशिष्ठः,	"
१४५१ । "	शातातपः,	३८९
१४५२ । "	नारदः,	"
१४५३ । अशक्तौ न्यूनसंख्या,	हेमाद्रौदेवलः,	"
१४५४ । "	गोभिलः,	"
१४५५ । "	वशिष्ठः,	"
१४५६ । "	आश्वलायनसूत्रे,	"
" "	नारायण स्मृतौ,	"
१४५७ । सामनेर्विशेषः,	प्रवेताः,	३९०
१४५८ । "	अपराकः,	"
१४५९ । विवेक समूहः,	कात्यायनसूत्रे,	"

—*—

श्राद्धकर्तृ-भोक्तृ-नियमः,—

१४६० । विवेक-समूहः,	अपराकः, यमः,	३९०
१४६१ । "	अपरग्रन्थे,	३९१
" प्रमादेतु,	हारीतः,	"
१४६२ । सज्ञानत्यागे,	नारायणः,	"
१४६३ । "	हेमाद्रौ, यमः,	"
१४६४ । तत्रविचारः,	देवलः,	"
१४६५ । "	मनुः,	"
१४६६ । भ्रमाद्यतिक्रमादौ,	स्कान्दोक्तिः,	३९२
१४६७ । "	इतिहासेच,	"
१४६८ । दन्तधावने,	यमः,	"

श्राद्धकर्तृ-त्याज्यम्,—

—*—

श्राद्धकर्तृ-भोक्तृ-विशेष-नियमः,—

१४६९ । आमन्त्रितस्वरूप्यम्,	यमः,	३९३
१४७० । "	शङ्खर्षिः,	"
१४७१ । "	बृद्धमनुः, माधवीये	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
४७२ । " आश्वलायनः,	३१३	
४७३ । एतद्विपक्षे, विश्वानेश्वरः,	"	
४७४ । तदगतिकत्वे हेयम् , " "		
४७५ । प्रागुक्तविषयेच, (हेमाद्रावपि) आदिकाशिका-पुराणसमुच्चयेच,	३१४	
४७६ । " यमस्मृतिः,	"	
४७७ । " उशनाः,	"	
४७८ । " कात्यायनः,	"	
(सोमोत्पत्तिविषये) कात्यायनसूत्रम् ,	"	
४७९ । आदिकर्तुःकारयितुरपि , तत्परिशिष्टेच,	३१५	
४८० । लोकाकर्तृत्वविषये, पद्मपुराणे,	"	
४८१ । " " "	"	
४८२ । अयोग्यभोक्तृनिषेधः, आश्वलायनः,	"	

—*—

अथ आद्रे वस्त्राणि ,—

४८३ । " संग्रहे,	"	
४८४ । आद्रीयपुष्पादि-कुशादिभेदश्च, हेमाद्रौ यमः,	३१६	
४८५ । " व्यासश्च,	"	
४८६ । " शालङ्कायनः,	"	
४८७ । " शङ्खः,	"	
४८८ । " " "	"	
४८९ । " कात्यायनसूत्रञ्च,	"	
४९० । " हारीतः,	"	
४९१ । कौशे विषये, स्मृत्यर्थसारः,		
४९२ । कौशधारणम् , स्कान्दे	३१७	
४९३ । कुशपवित्राभावे, सुमन्तुः,	"	
४९४ । " अपराकं, सुमन्तुः,	"	
४९५ । विशेषाभावे, सुमन्तुः, शङ्खश्च,	"	
४९६ । ब्रह्मग्रन्थभावे, हेमाद्रौ गारुडे,	"	
४९७ । एतद्ग्रन्थिमत्पवित्रे, हेमाद्रौ गालवश्च,	३१८	

अथहविः,—

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१४१८ । "	हेमाद्रौ, प्रचेताः,	"
" देव पितृभ्यो देयम्,	"	"
१४१९ । "	महाभारते,	"
१४०० । पर्व्वदौश्रेष्ठ—भोजनं देयम्,	तन्त्रिकायां देवलः,	३१९
१४०१ । पूतगोधूमादि,	ब्रह्मवैवर्त्त पुराणे,	"
१४०२ । "	ब्राह्मे,	"
१४०३ । "	"	"
१४०४ । फलादिदेयम् ,	आश्वलायनः,	"
" "	पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे,	४००
१४०५ । हविष्याभ्यादानफलम्,	याज्ञवल्क्यः,	"
१४०६ । आद्वीयमांसादिभक्ष्यम् ,	मनुः,	४०१
१४०७ । "	इतिहासेच	४०२
१४०८ । तन्निषेधः,	पाराशरे,	"
१४०९ । " भागवते सप्तमे—	(श्रीमद्भागवते),	"
१४१० । स्कान्दे,	हेमाद्रौ, आदित्यपुराणम् ,	"
१४११ । "	बृहन्नारदीये,	"
१४१२ । क्षीरादौ विशेषः,	सुमन्तुः,	"
१४१३ । "	याज्ञवल्क्यः,	४०३
१४१४ । "	ब्राह्मे,	"
१४१५ । भस्मादौच,	बृहदयाज्ञवल्क्यः,	४०४
१४१६ । मरीचाद्याक्त निषेधः,	हेमाद्रिः,	"
१४१७ । पापकर्मलब्धं वर्जनीयम्,	मार्कण्डेयपुराणे,	"
१४१८ । "	शङ्खर्षिः,	"
१४१९ । मरीचादिनिषेधः,	हेमाद्रिः,	"
१४२० । राजमासादित्याज्यम् ,	शङ्खः,	४०५
१४२१ । "	माधवीये चतुर्बिंशतिमते,	"
१४२२ । "	स्मृतिचन्द्रिका,	"
१४२३ । देयादेयविचारः,	पैठीनसिः,	४०६

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
अथ वज्रं जलम्,—		
१५२४ । ”	ब्रह्माण्डे,	”
१५२५ । तत्प्रति प्रसव माह,	नारदः,	”
१५२६ । कुतपकाला उक्ताः,	मातस्ये,	”
१५२७ । अपत्य-खड्ग पात्रादि,	स्मृत्यन्तरे,	४०७
१५२८ । फल-शाकाद्युक्तवा	आपस्तम्बः,	”
” सम्प्रति तिलान् वक्ति,	”	”
१५२९ । स्थान माज्जनम् ,	उशनाः,	”
१५३० । ” पात्रञ्च,	पराशरः,	”
१५३१ । ” पवित्रीकरणम् ,	कौर्म्ये,	”
१५३२ । दातृ यजमानकृतिः,	देवलः,	”
१५३३ । पितृकार्ये सहायकाः,	आम्बलायनः,	”
१५३४ । देवे पैत्रे वज्र्याः,	ब्राह्मे,	४०८
१५३५ । पैत्रे पाक कर्त्रादि,	स्मृत्यन्तरे,	”
१५३६ । वर्जनीया अन्येच,	चन्द्रिकायाम् , यमः,	”
१५३७ । ” पातुकादि,	”	”

—*—

अथ पाकः, भाण्डानिच,—

” पाकपात्रम् ,	हेमाद्रौ, नागर खण्डे,	”
१५३८ । पाककृते सुयोग्यत्वम् ,	आदित्यपुराणे,	”
१५३९ । लोह पात्रादिनिषेधः,	वायुपुराणे,	४०९
” पात्राद्यादिविवेकः,	”	”

—*—

अथपचनान्निः,

१५४० । विवेकः—	हेमाद्रौ, प्रजापतिः,	”
१५४१ । अन्न विशेषः,	कर्मप्रदीपे,	४१०
१५४२ । ”	कर्काचार्यः,	”
१५४३ । निर्व्वारूपम् ,	वायुपुराणे	”
१५४४ । भग्न्यादिविवेकः,	हेमाद्रौ,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः,
१५४६ । ”	घोषायनसूत्रे,	”
१५४७ । योग्यमुहूर्त्तादि,	मार्कण्डेयः,	”
१५४८ । वज्र्यावज्र्यानि,	देवलः,	४११
१५४९ । ”	हेमाद्रिः,	”
१५५० । तैलादिदशनशुद्ध्यादि,	कात्यायनः,	”
१५५१ । वास आदि,	महर्षि भृगुः,	”
” ऊर्ध्व पुण्ड्रावश्यकता,	हेमाद्रिः,	४१२
१५५२ । ”	बृहन्नारदीये,	”
१५५३ । ”	बृद्ध पराशरः,	”
” ”	”	”
१५५४ । ”	अन्ये ग्रन्थकृतः,	”
१५५५ । कुशधारणे,	स्मृतिसंग्रहे,	”
१५५६ । ”	”	”
१५५७ । ” कुशधारणे,	स्मृति संग्रहे,	”
१५५८ । ऊर्ध्वतिलकादि,	धाम्बलायनः,	”
” (देशाचाराद् व्यवस्था)	”	”
” निषेधकर्तृ विषयः,	पृथ्वी चन्द्रोदये,	”
१५५९ । (नित्यानित्यकर्मणोः	हेमाद्रौः शालङ्कायनः,	४१३
” वैश्वदेवे),	”	”
१५६० । आद्यान्ते भूतयज्ञः,	ब्रह्माण्डे,	”
१५६१ । पाकविषये आद्यादौ,	लौगाक्षिः,	”
१५६२ । ”	पैचीनसिः,	”
१५६३ । ”	चतुर्विंशतिमते,	”
१५६४ । पञ्चयज्ञः,	सुदर्शनभाष्ये,	”
१५६५ । अग्निमानादिविषये,	कात्यायनः,	”
१५६६ । पूर्व आद्यपाकाद्-वैश्वदेवः,	कर्काचार्यः,	”
१५६७ । भिन्न पाकेन रुच्यम्,	दैव याज्ञिकः,	४१४
१५६८ । कौशे विषये,	ब्रह्माण्डे,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
	अथासादनीयानि,—	
१५६६ । पितृतीर्थ-श्रेष्ठ्यम् ,	हेमाद्रौ, कार्णाजिनिः,	”
१५७० । कुतपादयः,	”	”
१५७१ । पवित्र-लक्षणं प्रागुक्तम् ,	देवलेन,	४१५
१५७२ । आक्षारम्भकालः,	गौतमः,	”
१५७३ । आक्षे विवेकः,	मातस्ये, नारदीयेच,	”
१५७४ । प्रायश्चित्त प्रकारः,	धर्मप्रदीपेः,	”
१५७५ । ”	स्मृतिचन्द्रिका, घायबीये,	४१६
(कुशेनाश्रदोषहानम्)	”	”

—*—

अथ आक्षपरिभाषा,—

१५७६ ।	फात्यायनः,	”
१५७७ । प्रदक्षिणादि,	वौधायनः,	”
१५७८ । आवाहनादौतु,	शङ्खः,	४१७
१५७९ । प्रयोगक्रमः,	मातस्ये,	”
१५८० । प्रागुक्तवसनः,	(सकारः), काश्यपः,	”
१५८१ । गोत्रोल्लेखः,	सत्यापादः,	”
१५८२ । नामोल्लेखे विशेषः,	वौधायनः,	”
” (पित्रादिनामाह्वाने)	”	”
१५८३ । विशेषः,	आश्वलायनः,	४१८
१५८४ । अक्षय्यादौ विभक्तिः,	स्मृत्यर्थसारे,	”
१५८५ । तर्पणादौ, ”	-व्यासदेवः,	”
१५८६ । शाखाभेदे व्यवस्था,	हेमाद्रिः,	”
१५८७ । ” ”	प्रभासखण्डे,	”
१५८८ । तत्र विशेषः,	-यमदग्निः,	”
१५८९ । ” कृत्यादि,	संप्रदे,	४१९
१५९० । ” ”	स्मृत्यन्तरे,	”
१५९१ । (वसु रुद्रादि),	विष्णु धर्मोत्तरे,	४२०
१५९२ । (वेषणवमते),	रामार्चणचन्द्रिकायां,	४२१

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१५१३ । " "	स्कान्देव,	"
१५१४ । विष्णु निवेदितः पितृभ्यो देयः, (एतद् वैष्णवाणाम्)	ब्राह्मेव,	"
१५१५ । (कर्त्रादिनिषेधः)	इतिहासे,	"

—*—

अथ क्षणदानादि,—

१५१६ । (तिथ्यादि)	हेमाद्रौ, संग्रहेव,	"
१५१७ । आद्यकृत्ये निमन्त्रणादि,	शौनकः,	"
१५१८ । आसदेवाः,	प्रयोगपारिजाते,	४२२
१५१९ । आसदादौ, मण्डलादि,	"	"
१६०० । तत् प्रमाणम् ,	संग्रहे,	४२३
१६०१ । वर्णपरिच,	वौधायनः,	"
१६०२ । गर्तः,	स्मृत्यन्तरे,	"
१६०३ । मण्डलादि,	माधवः,	"
१६०४ । गोमये विशेषः,	भृगुः,	"
१६०५ । कुशविन्यासे,	व्यासः,	"
१६०६ । " अक्षतयुक्तम् ,	मानस्ये,	"
१६०७ । विप्रपादक्षालनम् ,	पारिजाते वसिष्ठः,	"
१६०८ । " प्रागुक्तम् ,	भविष्ये,	४२४
१६०९ । " "	संग्रहे,	"
" (आसकाले पत्नी-)		
" नीरदानम् ,	"	"
१६१० । पाद्याविक्रमः,	हेमाद्रिः,	"
१६११ । " "	लौगाक्षिः,	"
१६१२ । पाद्याविक्रमे-विशेषः,	नारदीये,	"

—*—

अथासनानि,—

१६१३ । " हेमाद्रौ,	व्यासः,	"
१६१४ । वाकजासने-विशेषः,	पुलस्त्यः,	४२५
१६१५ । काष्ठासनादौ,	संग्रहे,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१६१६ । काष्ठासनादौ,	वायुपुराणे,	४२५
१६१७ । उपवेशने व्याहृतिः,	व्यासः,	"
१६१८ । देवेपित्रैरुदसंख्याः,	शातातपः,	"
१६१९ । दत्तात्रादि कुशासने नियमः,	हेमाद्रौ, हारीतः,	"
१६२० । देवे पित्रे-आसन संस्थादि,	झागलेयः,	४२६
१६२१ । नीवी बन्धः,	आश्वलायनः,	"
१६२२ । " "	वृक्षयाज्ञवल्क्यः,	"
१६२३ । दक्षिणतः क्रमादि,	शतपथश्रुतिः,	"
१६२४ । " "	कात्यायनः,	"
१६२५ । " अनुष्ठादौ प्रतिषचनम् ,	शौनकः,	"
१६२६ । तिलादिवैकरणे,	स्मृत्यर्थसारे,	"
१६२७ । अपसव्यादुत्तरीयम् ,	हेमाद्रौ,	४२७
१६२८ । तैलादिना असुरापत्तिः,	कान्दे,	४२७
सुररक्षणम् ,		
१६२९ । मन्त्रतः,	पौराणिकात् ,	"
१६३० । " "	हेमाद्रौ, ब्राह्मे ,	"
१६३१ । आद्यादिकाले,	प्रचेताः,	४२८
१६३२ । कुशप्रहणव्यवहारेच,	गालवः,	"
१६३३ । विशेषः कथितः,	ब्राह्मे,	"
१६३४ । नियमापवादः,	आद्यकाशिकायां गालवः,	"

—*—

अथ पाप्मासादनम्,—

१६३५ । " "	मातृस्ये,	"
१६३६ । अर्घ्यपाप्मासादनम् ,	"	४२९
१६३७ । पितृकृत्ये स्वर्णादिपात्रम् ,	हेमाद्रौ, प्रजापतिः,	"
१६३८ । " "	ब्राह्मे, स्मृतौच,	"
१६३९ । निषेधमाह,	बृहत् मनुः,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१६४० । मृन्मये पात्रे विशेषः,	कात्यायनः,	४२१
१६४१ । " "	कात्यायन सूत्रेच,	"
" (अर्घ्यपात्रेविप्रसंख्याभावं)	बृहस्पत्युक्तः,	४३०
१६४२ । " "	कात्यायनोक्तिश्च मानवसूत्रे,	"
१६४३ । तन् पात्रालम्बनपरम् ,	हेमाद्रिः,	"
१६४४ । " "	कर्काचार्यः, पुराणसमुच्चये,	"
१६४५ । पवित्र लक्षणम् ,	कात्यायनोक्तम् ,	"
१६४६ । श्रुतिमन्त्रेण पवित्रच्छेदः,	यज्ञपार्ष्वः,	"
१६४७ । " " प्रोक्षणम् ,	वशिष्ठः,	"
१६४८ । यवहस्तादिः,	हेमाद्रौ, यमः,	"
१६४९ । विश्वेदेवाक्षाने,	(बृहस्पतिश्च),	"
१६५० । अत्रोहः,	कात्यायनोक्तः,	४३१
१६५१ । मन्त्रपरम् ,	श्रीविष्णुप्रोक्तम् ,	४३२
१६५२ । प्रागुक्ते,	वसिष्ठवचने,	"
१६५३ । विवेकः श्राद्धे,	कात्यायनः,	"
१६५४ । " "	हेमाद्रौ, जातुकर्णः,	"
१६५५ । उपस्पर्शनादि,	स्मृतिसंग्रहे,	"
" (विष्णुमन्त्रस्मरणम्),	हेमाद्रौ,	"
१६५६ । " "	कात्यायनसूत्रेच,	४३३
१६५७ । " "	जातुकर्णः,	"
१६५८ । अर्घ्यादि विषये,	गमस्तिः,	"
१६५९ । " "	आम्बलायनः,	"
१६६० । आपस्तम्बाणाम् ,	गारुडः ,	४३४
१६६१ । अन्नार्चनमपि,	पृथ्वीचन्द्रोदये, शङ्खः,	"
१६६२ । यजुषां विषये,	मार्कण्डेयः,	"
१६६३ । (चन्दनाद्रिवानम्)	कात्यायन सूत्रेच,	"
१६६४ । " "	ग्राह्येच, मार्कण्डेयः,	४३५
१६६५ । " "	"	"
१६६६ । वज्रनीयम् ,	मरीचिः,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१६६७ । विहित निषिद्धे विकल्पः,	हेमाद्रिः,	४३५
१६६८ । पित्रे त्रिकृत्वम् ,	आम्बलायन परिशिष्टे,	"
१६६९ । (तिर्य्यगुर्ध्वपुण्ड्रञ्च)	व्यासोक्तेः, पृथ्वीचन्द्रेच,	४३६
१६७० । पवित्रयुक्तकरोनिषेधः,	"	"

—*—

अथ पुष्पम्,—

१६७१ ।	"	ब्राह्मे,	"
१६७२ । शुक्लादि पुष्पप्राशस्त्यम् ,	स्मृतिसंग्रहे,	"	"
१६७३ । तुलसी, ,,	पारिजाते, पाप्मे,	"	"
१६७४ ।	सायनीये,	४३७	"
१६७५ । ,, प्राशस्त्यम् ,	मार्कण्डेयः,	"	"
१६७६ । ऋषीणांमते,	हेमाद्रिः,	"	"
१६७७ ।	"	"	"
१६७८ ।	स्मृतिसारे,	"	"
१६७९ । वर्य्य पुष्पञ्च,	पारिजाते,	"	"
१६८० ।	शङ्खर्षिः,	"	"
१६८१ । देयं सप्तविल्वम् पुष्पम् ,	वृद्ध पराशरः,	४३८	"
१६८२ । देयादेये पुष्पादौ,	वृद्ध याज्ञवल्क्यः,	"	"

—*—

अथ धूपः,—

१६८३ । धूप मेदः,	विष्णु धर्मोत्तरे,	४३८
१६८४ ।	विष्णुः,	"
१६८५ । षड्जर्यमाह,	देवलः,	"
" (तुरस्कादिनानाविधः)	"	"

—*—

१६८६ ।	अथ प्रक्षीपः,	४३९
१६८७ । (घृतेनतिल-तैलेनवा)	" ब्राह्मे,	"

—*—

अथ वस्त्रम्,—

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः.
१६८८ । ”	वायवीये,	४३९
१६८९ । वज्र्यमाह,	यमः,	”

—*—

यज्ञोपवीतम्,—

१६९० । (वस्त्राभावेदेयम्)	मह्यव्वैत्तं,	४४०
१६९१ । ”	हेमाद्रौ, पाप्मे,	”
१६९२ । (अवश्य देयम्)	धर्मसारे,	”
१६९३ । ”	अनुवर्गचिन्तामणौ,	”
” (तथा कौञ्चुकादि)	”	४४१
” तथालक्तसिन्दूरादि,	”	”
” ”	(विष्णु धर्मोत्तरे)	”
१६९४ । ताम्रकमण्डलादि,	नृसिंहपुराणे,	”
१६९५ । अलङ्कारादि,	नन्दीपुराणे,	”
१६९६ । काण्डानुसमयः,	नारदीये,	४४२
१६९७ । (आवाहनादौ)	कात्यायनः,	”
१६९८ । विष्णुपचर्यादि,	हेमाद्रौ कालीपुराणम् ,	”
१६९९ । नीवारादिचूर्णमण्डनम् ,	ब्राह्मे,	”
१७०० । ”	भृगुः,	”
१७०१ । चतुरस्त्रादि.	गृह्यपरिशिष्टे,	४४३
१७०२ । भोजने हेमाद्रिपात्रम् ,	अत्रिः,	”
१७०३ । पात्रे विवेकः,	स्मृति संग्रहे,	”
१७०४ । कदलीपत्रं निषिद्धम् ,	हेमाद्रौ,	”
१७०५ । पात्रं वज्र्यम् ,	वाराहे,	”
१७०६ । (तथा) कर्तुः शौचादि,	ब्रह्माण्डे,	४४४

—*—

अथाग्नौकरणम्,—

ग्रन्थीक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१७०७ । ”	हेमाद्रौ, मार्कण्डेयः,	४४४
१७०८ । तीर्थजलेहोमः,	नारदः,	”
१७०९ । गुह्याग्न्यभावे विचारः,	चन्द्रिका, मितान्नरा-माधवाः,	”
१७१० । ”	वृत्तिकारः,	”
१७११ । दकोद्दिष्टादौ,	आश्वलायनगृह्ये,	”
१७१२ । ”	वह्वचभाष्यकारश्च,	”
१७१३ । अत्र विवेकः, (इत्तिणाग्निं प्रभृतौ) त्रिकाण्डमण्डनादिषु,		४४५
१७१४ । ”	आश्वलायनकात्यायनादौ,	”
१७१५ । ”	मनुरपि,	”
१७१६ । स्वाहाकारहौमादौ,	शौनकः,	”
१७१७ । ”	कर्काचार्यः,	४४६
१७१८ । ”	कात्यायनः,	”

—*—

पाणिहोमप्रकारः,—

१७१९ । ”	आश्वलायनसूत्रे,	”
१७२० । ”	वृत्तिकारश्च,	”
१७२१ । जलसमीपे आह्वादादौ,	पृथ्वीचन्द्रोदये,	”
१७२२ । ”	कात्यायनः,	४४७
१७२३ । विधुरादौ,	हेमाद्रौ, घायबीये,	”
१७२४ । त्यक्ताग्नेः आह-विषये,	काशिकायां व्यासः,	”
१७२५ । पाणिहोमे,	यमः,	४४८
१७२६ । ”	स्मृतिसंग्रहे,	”
१७२७ । आवाराद् विकल्पः,	”	”
१७२८ । पाणिहोमादौ,	आश्वलायनसूत्रम्,	”
१७२९ । पाणौदत्ते, (अग्नौकरणे) परिशिष्टे,		”
१७३० । वैश्वदेवेद्वैतशेषम्,	कर्काचार्यः,	४४९
१७३१ । वैकल्पिकः,	दुण्डुपद्धतिः,	”
१७३२ । अग्ननेरग्नौ,	तैत्तिरीयास्तु,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१७३३ । अनग्नेरग्नौ,	विम्बप्रकाशे,	४७६
१७३४ ।	तत्प्रकाराः,	"

—*—

अथ परिवेशनम्,—

१७३५ ।	"	शौनकः,	४५०
१७३६ ।	विशुद्धघृताक्त-भाजनादि,	भविष्ये,	"
१७३७ ।	आयसंनिषिद्धम् ,	ब्रह्माण्डे,	"
१७३८ ।	अपूतभदेयम् ,	वसिष्ठः,	"
१७३९ ।	सौवर्णादि श्रेष्ठम् ,	हारीतः,	"
१७४० ।	शाकादिकम् ,	यमः,	"
१७४१ ।	काष्ठलौहसीसकादिकं निषिद्धम्, संग्रहे ,		"
१७४२ ।	औदुम्बरं श्रेष्ठम् ,	आचार्य्याः,	"
१७४३ ।	द्वय्यादिना देयम् ,	काष्णाजिनिः,	"
१७४४ ।	"	"	"
१७४५ ।	स्नेहादिकंहस्तेननदेयम् ,	वृद्धशातातपः,	४५१
१७४६ ।	विशेष उक्तः,	प्रचेताः,	"
१७४७ ।	"	संग्रहे,	"
१७४८ ।	अकृताञ्जसंकल्पे,	अग्निः,	"
१७४९ ।	अन्नदानादाने,	कात्यायनः,	"

—*—

पात्रालम्भः,—

१७५० ।	दत्तवामयो उत्तानादि,	चतुर्विंशतिमते,	४५२
१७५१ ।	"	ग्राह्यवल्क्यः,	"
१७५२ ।	विप्रपृष्ठे,	धौधायनः,	"
१७५३ ।	विशेषमाह,	धौम्यः,	"
१७५४ ।	अङ्गुष्ठनिवेशफलम्, (तथान्येन), यमः,		"
	(तथान्येन)	"	"

	ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१७४५ ।	सिद्धाश्रसंकल्पः,	धर्मप्रदीपे,	४४३
१७४६ ।	आपोशानादि,	प्रचेताः,	”
१७४७ ।	” विशेषमाह,	स्मृतिसंग्रहे,	”
१७४८ ।	” वलिदानं निषिद्धम्,	भरद्वाजः,	”
१७४९ ।	” भूमौजल-निक्षेपः,	हेमाद्रावत्रिः,	४४४
१७५० ।	सोपवासोव्याहृतिजपः,	कात्यायनसूत्रे,	”
१७५१ ।	रौद्रपौरुषसूक्त विप्रे भ्रावणम्,	सौरपुराणे,	”
१७५२ ।	हुङ्गारादिविषये,	अग्निः,	४४५
१७५३ ।	विधि-निषेधौ,	वृद्धशातातपः,	”
१७५४ ।	”	हारीतः,	”
१७५५ ।	”	”	”
१७५६ ।	”	नारदः,	”
”	”	अन्यत्र,	४४६
”	”	तथाच,	”
१७५७ ।	दुष्टजलं निषिद्धम्,	वृद्ध शातातपः,	”
१७५८ ।	”	इतिहासे,	”
१७५९ ।	विप्रयोः परस्पर-स्पर्शे,	शङ्खः,	”
१७६० ।	अनयोक्तृच्छृष्टस्पर्शे,	”	”
१७६१ ।	” भोजनपात्रस्पर्शे,	व्यासः,	”
१७६२ ।	देवादु गुदस्त्रावे.	भरद्वाजः,	४४७
१७६३ ।	अन्त्यजदृष्टे दोषः,	”	”
१७६४ ।	(ततो गायत्री जपः),	”	”
”	साग्निक भोजने आर्द्धं पूर्णम्,	”	”
१७६५ ।	आर्द्धे साग्निक विषये,	स्मृति संग्रहे,	४४८
”	आर्द्धे भोजने,	”	”
१७६६ ।	पिण्डदानाकृते,	”	”
१७६७ ।	अमावस्यादौ,	मरीचिः,	४४९
१७६८ ।	आर्द्धे पिण्डदानं मुख्यम्,	कर्काचार्यः,	”
१७६९ ।	भोजनकाले तन् पात्रत्यागे,	स्मृतिः,	४५०
१७७० ।	भोजनात् परं कृत्यम्,	कात्यायनः,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१७८१ । भोजनात् परं कृत्यम् ,	कात्यायनः,	४६०
१७८२ । विवेके ,	शौनकः,	"
१७८३ । पित्रेस्वधितमित्यादि,	विष्णुः,	"
१७८४ । अन्नं गृहीत्वा तृप्तिः प्रश्नः,	याज्ञवल्क्यः,	"
१७८५ । भूमावन्नक्षेपे,	माधवीये प्रचेताः,	"
१७८६ । अविकिरविधिः,	कातीये,	"
१७८७ । भूमौ विकिरं क्षिपेत् ,	वृद्ध याज्ञवल्क्यः,	"
१७८८ । सोमपा, असोमपादि,	गौमिलः,	४६१
" अत्र मन्त्रः—'अग्निदग्धाः'	,	"
१७८९ । उच्छिष्टं प्रति,	मनुः,	"
१७९० । अपरः मन्त्रः,	" विष्णुश्च,	"
१७९१ । करत्तालनादि,	हेमाद्रौ वाराहे,	"
१७९२ । पवित्रग्रन्थि मुक्तिः,	संग्रहः,	४६२
१७९३ । ताम्बुलोदगीरणम् ,	व्यासः,	"

—*—

अथ पिण्डदानम्,—

१७९४ । हेमाद्रौ,	स्मृतिषु सूत्रेषूक्तम्,	"
१७९५ । विचारः,	आश्वलायन-कात्यायनौ,	"
१७९६ । ,	"	"
१७९७ । ,	आपस्तम्बः,	"
१७९८ । ,	जातुकर्णसूत्रे,	"
१७९९ । स्फेण कुशाग्रेण,	पारस्करः,	४६३
१८०० । ,	आश्वलायनः,	"
१८०१ । ,	कात्यायनसूत्रम् ,	"
१८०२ । तत्प्रतिपार्षणम् ,	दुण्डुः,	"
१८०३ । उल्मुखोऽधस्त्यागे,	शतपथ ब्राह्मणे,	"
१८०४ । ,	याज्ञवल्क्यः,	"
"	स्मृतिश्च,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१८०५ । ”	कात्यायनः,	४६४
१८०६ । समूलकुशादौ,	शतपथे,	”
१८०७ । पिण्ड प्रमाणादि,	अतिचाराः,	”
१८०८ । ”	धृष्टः,	”
१८०९ । अत्र पिण्डमानम्,	वायवीये,	४६५
१८१० । सप्तरीकः पिण्डदाने,	हेमाद्रौ, लौगाक्षिः,	”
१८११ । पिण्डात्र उक्तौ,	”	”
१८१२ । नामाज्ञाने,	आपस्तम्बः,	”
१८१३ । (पृथक् मातृभ्रातृच)	सांख्यायनः,	”
” ” ”	हेमाद्रौ, वराहः,	४६६
१८१४ । आचार्यादि पिण्डाज्ञाने,	शङ्खः,	”
१८१५ । स्त्रीष्वेकोद्दिष्टमेव,	” मनुश्च,	”
१८१६ । दर्मकरावमर्षणम् ,	विष्णुः,	”
१८१७ । सर्व्वेकोद्दिष्टे, वर्मलेपाभावः,	सुमन्तुः,	४६७
१८१८ । षड्भुवनमस्कारः,	मनुः, कात्यायनश्च,	”
१८१९ । ”	”	”
१८२० । अत्र पितर इति,	” ”	”
१८२१ । अमन्त्र प्राणरोधः,	कर्काचार्यः,	”
१८२२ । ” ”	शौनकः,	”
१८२३ । विशेषः, ”	आम्बलायनः,	४६८
१८२४ । अत्र विशेषः,	” ध्यात्रः,	”
१८२५ । वृत्तिणाविदेयम् ,	देवलश्च,	”
१८२६ । आचमने वारिदेयम् ,	मातृस्ये,	”
१८२७ । तन्त्रताविनिवृत्तिः,	कात्यायनः,	४६९
१८२८ । ” ”	परिभाषोक्तिः,	”
१८२९ । पाद्यादौ,	दुण्डुः (कात्यायनः),	”
१८३० । प्रवाहादि,	आम्बलायनः,	”
१८३१ । वृत्तिणा यथाशक्ति,	कात्यायनसूत्रम् ,	”
१८३२ । ” पात्रचालनपूर्व्वकम् ,	मातृस्ये,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१८३३ । " विषये विशेषः,	हेमाद्रौ बृहस्पतिः,	"
" "	(जातुकर्ण्यः)	"
१८३४ । उत्थानमर्थान्तरम् ,	हेमाद्रौनागरखण्डे,	"
१८३५ । सव्येन-वृत्तिणा,	परिभाषा दुण्डुः,	४७०
१८३६ । " "	परिभाषायाम् ,	"
१८३७ । प्राचीनावीतिनाम् ,	मनुः,	"
१८३८ । वृत्तिणा, आसमाप्तेः,	विश्वामित्रः,	"
१८३९ । " "	कौर्म्ये, दुण्डुश्च,	"
१८४० । " "	कात्यायनः,	४७१
१८४१ । विसर्जनं पितृपूर्वकम् ,	मातृस्ये,	"
१८४२ । 'आमावा' इति प्रवृत्तिनाम् ,	ब्रह्मवैवर्ते,	"
१८४३ । स्वीयसाकल्यं प्रार्थयम् ,	हेमाद्रौ गुरुः,	"
१८४४ । उच्छेषणात्परंगृहवलिम् ,	मनुः,,	४७२
१८४५ । " श्राद्धेऽपरम् ,	हेमाद्रौ वसिष्ठः,	"
१८४६ । श्राद्धीयं शूद्रादौ नदेयम् ,	ब्रह्माण्डे,	"
१८४७ । श्राद्धे भुक्तावसिष्ठं सुतादौदेयं	जातुकर्ण्यः,	४७३

—*—

पिण्डप्रतिपत्तिः,—

१८४८ । पिण्डान् गोऽजविशेषयो- देयम् ,	ब्रह्माण्डे,	"
१८४९ । सार्त्तवा पत्नीवाग्नीयात् ,	शङ्खः,	"
१८५० । " " तीर्थजले,	विष्णुधर्मोत्तरे,	"
१८५१ । " " क्षिपेत्	याज्ञवल्क्यः,	"
१८५२ । पिण्डभोजने विचारः,	बृहस्पतिः,	"
१८५३ । येभ्योऽज्ञानात् परं पिण्डोदेयः,	जातुकर्ण्यः,	"
१८५४ । (गोजविप्रतीर्थेण)	"	४७४
१८५५ । येभ्य उपघातकेभ्योऽदेय-	स्मृतिदर्पणे, अत्रिः,	"
स्ते,श्वादि मार्गेण,	बोधायनः,	"
पिण्डदाने निषिद्धकालादि,		

—*—

१८५६ । " "	बृहत् पराशरः,	"
१८५७ । " "	स्मृतिरत्नावल्याम् ,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१८५८ । उद्वाह ब्रतादौ मृदा-	कार्णाजिनिः,	४७४
पिण्डः कार्यः,	”	”
१८५९ । संस्कारादौ,	बोधायनः,	”
१८६० । ” वृद्धेः पश्चात्,	कात्यायनः,	”
१८६१ । ‘विवाह विहितमासान् ,	हेमाद्रौ ज्योतिः पराशरः,	”
१८६२ । सपिण्ड लक्षणम् ,	शङ्खः,	”
१८६३ । पिण्डोदकदाने,	कात्यायनः,	”
१८६४ । भ्रात्रे विवेकः,	निर्णयामृते,	”
१८६५ । पिण्डे विशेषः,	स्मृति संग्रहे,	”
१८६६ । ”	नन्दाक्षि, रामकौतुके,	”
१८६७ । तिथिवारादिदोषः,	स्मृति निबन्धे,	”
१८६८ । तीर्थादौचः,	कालनिर्णयदीपिकायाम्	१३
१८६९ । ”	” ”	”
१८७० । त्यक्ताग्नेः, पिण्डोक्तिः,	” व्यासोक्तिः,	”
१८७१ । ” ”	देवलः,	”
१८७२ । भ्रात्र शेषकृत्यम् ,	हेमाद्रौ मार्कण्डेयः,	”
१८७३ । नित्य भ्रात्रे,	व्यासः,	४७७
१८७४ । आवाहने स्वधाकारादौ,	भविष्ये,	”
१८७५ । ” ”	पृथ्वी चन्द्रोदये, संग्रहोक्तिः,	”
१८७६ । ” ”	नागरखण्डे,	”
१८७७ । वैश्वदेवान्ते,	मातृस्ये,	”
१८७८ । ब्रतस्थस्यवर्ज्यम् ,	स्मृतिचन्द्रिका, यमविश्व,	”
१८७९ । ”	देवलोऽपि,	”
१८८० । भ्रात्राह्ने एकभोजनम् ,	जातुकर्ण्यः,	४७८
१८८१ । भयनादौ ”	संग्रहे,	”
१८८२ । भ्रात्रकर्तु रन्यत्रभोजननिषेधः,	काशीखण्डे,	”
१८८३ । पुण्यादीनां विचारः,	हेमाद्रौ, मार्कण्डेयः,	”
१८८४ । तद्वैचेकृत्ये प्रायश्चित्तम् ,	जावालिः,	”
१८८५ । तदपवादः,	जावालिः,	”

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम.	पृष्ठाङ्कः,
१८८६ । आद्यकर्तुर्ध्वज्यम् ,	जावालः,	४७१
१८८७ । आद्यभोजने शुद्रादेर्निषेधः,	आचार्यः,	"

—*—

आद्यभोजिनां प्रायश्चित्तम्,—

१८८८ ।	"	दिवोदास निषण्णे, हारीतः,	"
१८८९ ।	वहिः आद्यनिषेधः,	हेमाद्रौ, यमः,	"
१८९० ।	तदभ्यासे,	स्मृत्यन्तरे,	४८०
१८९१ ।	आद्येषु अन्योविचारः,	पारस्कर कात्यायनौ,	"

इति आद्यसामान्यधर्मः ।

—*—

आद्यकरणाशक्तस्यानुकल्प विधानम्,—

१८९२ ।	विप्राभावे देवा भावेच,	कात्यायनः,	४८१
"	(आमभ्रातृ भाय्यारजसिकमे)	"	"
१८९३ ।	अनग्निरधनश्च,	कौर्म्ये,	"
"	आहिताग्न्यादेः,	पृथ्वीचन्द्रे, लघुहारीतः,	"
१८९४ ।	"	" "	"
१८९५ ।	भर्त्राज्ञायाम् ,	सुमन्तुः	"
१८९६ ।	"	प्रचेतसः स्मृतिः,	"
१८९७ ।	"	"	"
१८९८ ।	विप्रेभ्य आमभोजनम् ,	विष्णु स्मृतिः,	४८२
१८९९ ।	प्रवासे तीर्थेच, आमभ्रातृम् ,	हेमाद्रिः,	"
१९०० ।	" "	सुमन्तुः,	"
१९०१ ।	" "	जमदग्निः,	"
१९०२ ।	अत्र विशेषः,	मरीचिः,	"
१९०३ ।	मृताहगयाभ्रातृदौ,	स्मृतिदर्पणे,	"
१९०४ ।	अशमधर्मानाह,	व्यासदेवः,	"
१९०५ ।	" विभागः,	सन्दर्भान्तरे,	"
१९०६ ।	" "	षड्विंशमते,	४८३
१९०७ ।	तृतिप्रश्नादि,	मरीचिः,	"

प्रत्योक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
११०८ । अङ्गुष्ठावगाहाद्यम्,	स्मृत्यर्थसारे,	४८३
११०९ । आवाहनादौ मन्त्रोहः,	मरीचिः,	४८४
१११० । स्वाहाकारे गृहपाकादौचः, (विकिरनिषेधश्च)	कात्यायनः,	"
११११ । आवाहनादि विधानम् ,	हेमाद्रौ, भविष्ये,	"
१११२ । हस्तेऽग्नौ करणम् ,	यमदग्निः,	"
१११३ । शूद्रस्यापि ,,	हेमाद्रिः,	"
१११४ । (नमस्कारादि)	सुमन्तुना प्रोक्तम् ,	४८५
१११५ । पात्नेर्वर्धटोर्निधानम् ,	देवलः,	"

—*—

आमश्राद्धाभावे हैमश्राद्धम्,—

१११६ । ,,	मरीचिः,	"
१११७ । हाटक श्राद्धम् ,	स्मृत्यर्थसारे,	४८६
१११८ । अभावेऽन्नादीनाम् , तदेव,	भविष्ये,	"
१११९ । आमन्त्रणादौ,	षट्त्रिंशण्मतेच,	"
११२० । आमन्त्रणाभावे,	मरीचिर्नोक्तम् ,	"
११२१ । भोज्योत्सर्गानुकल्पः,	हेमाद्रौ, सम्बर्त्तः,	"
११२२ । संकल्पादि,	व्यासः,	"
११२३ । ,,	स्मृत्यन्तरे,	"
११२४ । पिण्डनिर्वापाभावे,	बृद्धशातातपः,	४८७
११२५ । सङ्कल्पेष्वङ्गर्जनम् ,	चन्द्रोदये वसिष्ठः,	"
११२६ । अन्यदुक्तम् ,	छागलेयः,	"
११२७ । मौञ्जीवन्धनात्परम् ,	कार्ष्णाजिनिः,	"
११२८ । अनग्निके विधेः,	षट्त्रिंशण्मते,	"
११२९ । द्विज द्रव्यानामभावे, (पितृसृक्तादिपाठः)	बृहन्नारदीये,	"
११३० । ,,	देवलः,	४८८
११३१ । श्राद्धकाले गृहवाहे,	बृद्ध वसिष्ठः,	"
११३२ । ,,	हेमाद्रौ, भविष्ये,	"

ग्रन्थोक्त-विषयः	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
११३३ । भस्त्रदानासामर्थ्यं,	वाराहे,	४८८
११३४ । श्राद्धकरणाशक्ते,	प्रभासखण्डे,	४८९
(प्रासङ्गिकमन्यत्)		

इति श्राद्धानुकल्पः ।

—*—

कलिषज्ज्यानि उच्यन्ते,—

११३५ । तानिच,	वृहन्नारदीये,	४८९
११३६ । ”	वासिष्टे, भादित्यपुराणेच,	४९०
११३७ । कलिषज्ज्यानिच,	चन्द्रोदये ब्राह्मेच,	४९१
११३८ । ”	स्मृतिचन्द्रिका,	”
११३९ । ”	व्यासश्च,	”
११४० । ”	देवलः,	”
११४१ । ”	”	”

—*—

वानप्रस्थाश्रमः,—

११४२ । अत्र विशेषः,	याज्ञवल्क्यः, मनुश्च,	”
११४३ । ”	याज्ञवल्क्यः,	४९१
११४४ । ” वानप्रस्थे,	स्मृत्यन्तरम्,	४९२

—*—

अथ सन्न्यासः,—

”	”	याज्ञवल्क्यः,	”
११४५ । ”	”	यावालभ्रुतिः,	”
११४६ । ”	”	अपराभ्रुतिश्च,	४९३
११४७ । ” महाभारते,	”	”	”
११४८ । ”	”	मनुः,	४९४
११४९ । ”	”	याज्ञवल्क्यः,	”
११५० । ”	”	माधवाचार्यः,	”
११५१ । ”	”	वैधायनः,	”
११५२ । अतुर्धा सन्न्यासः,	”	हारीतः,	”
११५३ । ”	”	स्कान्देच,	४९५

प्रत्योक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१६५४ । ”	विष्णुस्मृतिः,	४१६
१६५५ । ”	स्कान्दे,	”
१६५६ । तद्विषये,	भत्तिः,	”
१६५७ । ”	मनूकिश्च,	”
१६५८ । ”	याज्ञवल्क्यः,	”
१६५९ । ”	चतुर्विंशतिमते,	”
१६६० । अतएव,	यमः,	४१७
१६६१ । तत्र,	भारते आप्वमेधिके,	”

—*—

(१) अथ सन्न्यास विधानम्,—

१६६२ । ”	बोधायनः,	”
१६६३ । षोडशश्राद्धमेकोविष्टवत्स्यात् ,	स्मृत्यर्थसारे,	”
१६६४ । अधिकारार्थं प्रायश्चित्तम् ,	कात्यायनः,	”
१६६५ । अष्टौ श्राद्धानि,	बोधायन आह,	”
१६६६ । अत्र देवताक्रमः,	हेमाद्रौ, शौनकः,	”
१६६७ । केशादिवापनपूर्वकः,	स्मृत्यर्थसारे,	४१८
” दण्डादि ग्रहणम् ,	”	”
१६६८ । दण्डलक्षणं ग्राह,	बोधायनः,	”
” (शिवगीतादिसु)	”	”
१६६९ । विरजामन्त्रा अनुवाकान्ताः,	विरजा-होमप्रकरणोक्ताः,	४१९
१६७० । वतद् विधानादिकम् ,	”	४०१
१६७१ । प्राजापत्यादीष्टिम् ,	जाबालश्रुतिः,	”
१६७२ । आत्मन्यग्निसमारोपः,	कात्यायनः,	४०२
१६७३ । प्रेषादिविधिवत् ,	कपिलः,	”
१६७४ । विधिप्रकारादि,	बोधायनः,	”
१६७५ । वैवाहिकम् ,	”	”
१६७६ । गार्हपत्याग्निहोत्रे,	त्रिकाण्डमण्डने,	”
१६७७ । शिवगीतोक्त प्रकारः,	”	४०३
१६७८ । हरिष्यानम् ,	कात्यायनः,	”

—*—

ग्रन्थोक्त-विषयः,

उद्धृत-ग्रन्थनाम,

पृष्ठाङ्कः,

(२) आतुरसन्न्यासविधिः,—

„ —अत्र सन्न्यासि(धर्मः-विधानञ्च), भगवान् बोधायनः,	५०४
११७६ । यतिषु जलादि दानफलम् , भृगुः,	„
११८० । „ „	५०५
११८१ । यतीनामन्यत्रस्थितिकालः, शङ्खः,	„
११८२ । अन्यत्रविहारकालाः, मातृस्ये,	„
११८३ । वाधे विकल्पः, अग्निः,	„
११८४ । यत्याचरणम् , वृत्तिर्षिः,	५०७
११८५ । यतिपात्राणि, पाण्डवल्क्यः,	„
११८६ । „ वैश्वे, पित्र्येव, मदनरत्ने,	„
११८७ । भस्मादिकल्पनम् , „ वृहस्पतिः,	„

—*—

११८८ ।	अथयोगः,—	५०८
„ „	योगप्रकारः, याज्ञवल्क्यः,	„
„	(आरब्धयोगाणां बहवोविषयाः)	५०९
	उक्ताः,	„
„	गर्भोत्पत्त्यादि प्रासङ्गिकमुक्तम् ।	

—*—

परिव्राजकसंस्कारा

११८९ । „	स्मृत्	५१०
	(पुरुषसूक्तादि नियमः)	
„	निधनात् प्रागुक्तञ्च कृत्यमुक्तम् ,	५११
	इति संज्ञितयतिसंस्कारः ।	

—*—

भाचारनिरूपणम्,—

११९० । „	याज्ञवल्क्यः,	„
„ स्मृतौ, भाचार नियमा उच्यन्ते,	„	५१२
„ भस्म व्यवहार निरुद्धाश्च,	„	५१३
„ „ व्यवहाराध्याये,	„	५१४

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
प्रासङ्गिकाभ्यान्पि,	"	५१५

—*—

ऋणदानविधिः,—

(१) अशीतिभागवृद्धिः,	"	"
(२) कान्तारगाः दशकम्,	(भयवहारप्रकरणे)	"
(३) भयुना निःस्वं प्रति,	"	५१६
(४) गोपशौण्डिकादेः,	(मिताक्षरायाम्) अन्यत्,	"

इति ऋणनियम प्रकरणम् ।

—*—

अथ ऋणदानम्,—

(५) दशमे प्रत्यये,	"	"
(६) सन्तति स्त्री पशुष्वेव,	"	"
(७) पूर्वोक्तापवादः,	"	"
(८) सस्याभावे विधिमाह,	(विष्णुः),	"
(९) धारकादि-अधमर्णाभावे,	"	"

इति ऋणदानम् ।

—*—

अथ निक्षेपः,—

(१०) वासनस्थानादि,	"	५१६
(११) न्यास विधानम्,	"	"

संक्षिप्त निक्षेपप्रकरणम् ।

—*—

अथ साक्षि-स्वरूपम्,—

(१२) साक्षिलक्षणानि,	"	"
(१३) (साक्षि-उभयानुमतः),	"	"
(१४) " संप्रहणम्,	"	५२०
(१५) अत्र नृप व्यवस्था,	"	५२१
" (" साक्ष्यदानादिव)	"	"
(शृषाउक्तौ प्रतिकारः)	"	"

—*—

ग्रन्थोक्त-विषयः,

उद्धृत-ग्रन्थनाम,

पृष्ठाङ्कः,

लिखित प्रमाण-निरूपणादिकम्,—

(१६)	अत्र शासन-ज्ञान-पदादि,	,	"
(१७)	सुलेख्य—दुर्लेख्यादि,	"	"
(१८)	उत्तमर्णाधमर्णादियाथार्थम्,	"	५२२

इति लेख्य प्रकरणम् ।

—*—

अथ दिव्यम्,—

(१३)	तुलाग्न्यापोविषादिच,	दिव्यकरणे,	५२७
"	(अन्नापवाद्ः)		
(२०)	तुला- उच्यते,	अन्यस्तुलादानं धर्मशास्त्रे,	"

इति संक्षिप्त तुलादिव्यप्रकरणम् ।

—*—

अथाग्न्यादिदिव्यम्,—

(२१)	अग्निसन्निधौ कर-	"	५२४
	विमृदितादि,	"	"
(२२)	उदकदिव्यम्,	"	"
(२३)	विषदिव्यम्,	"	"
(२४)	कोशदिव्यम्,	"	५२५
(२५)	तण्डुलदिव्यम्,	"	५२६
(२६)	धर्माधर्मदिव्यम्,	"	"
(२७)	अन्यन्मिताक्षरा--	"	"

दिव्यतत्त्वादिषु ।

संक्षिप्त धर्माधर्मदिव्यम् ।

—*—

अथ दाय-विभागः,—

	धनविभागादि	,	"	५२६
	ज्येष्ठ-श्रेष्ठविभागः,	"	"	"
	(ज्येष्ठज्येष्ठ विभागः,)			
(२७-२८)				
११११ ।	कालान्तरमाह,	नारदः,		५२७

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
ग्रन्थमसाहसम् ,	"	"
साक्ष्यभावे चिह्नम्	"	"
पूर्वकृतमर्ष्यादिभङ्गे दण्डः,	"	५३७
स्वामिनोऽज्ञाते सेतुकरणादि,	"	"

इति सीमाविवादः (संक्षिप्तः) ।

—*—

स्वामिनः सस्यहानेऽन्यस्य गवादेः,—

द्रव्यदानं तदपवादः,	दण्डः	५३७
दैवादितः सस्यघाते,	"	"
गोपथर्म्मं प्राह,	"	५३८
गो-प्रचार-स्थलम् ,	"	५३९

इति स्वामिपालविवादः ।

—*—

अथास्वामि विक्रये निर्णयः,—

अत्र पञ्चमांशः,	"	"
तस्कर प्रच्छादकं प्रति,	"	"
(शौलिककाः)		

—*—

इत्यस्वामिविक्रय प्रकरणम् ।

देयादिकमुच्यते,—

स्वकुटुम्बादि,—	५४०
(तत्र दानाभावात्)	"
अन्नामसंहिभयादि,	"
(बालमूढाः स्वतन्त्रार्थावयः)—नारदस्मृतिः,	५४१
इति दत्ताप्रादानादिकम् ।	

—*—

अथक्रीतानुशयः,—

दशकञ्च सप्ताहादि,—	"	"
(षड्विंश बृद्धिः)		"

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उदुधृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
द्रव्यान्तरे विशेषः,	”	५४१
	इति क्रीतानुशयः ।	

—*—

अथाभ्युपेत्य शुभ्रवा,—

बलाहासीकृतादि,—	”	”
(क्वचिदपवादः)		
सन्न्यासप्रच्युतिः,	”	”
	इति अभ्युपेत्य सुभ्रवा ।	

—*—

सम्बिद्व्यतिक्रमः,—

सत्यमूलकं सर्वं कृत्यं स्यात् ,	”	५४२
धर्माल्लुब्ध-शुचयः पोष्याः,	”	”
पताम् नृपोरक्षेत् पालयेच्च,	”	”
तेषां भेदं रक्षेत् दुष्टादुष्टाणाम् ,	”	”
	इति सम्बिद्व्यतिक्रमः ।	

—*—

भृतिमपरिच्छिद्य कर्मकारयितारं प्रति,—

अनाहतं प्रति ,		५४३
द्रव्याधारभाण्डविषये,	”	”
भृत्यान्तर सम्भवे,	”	५४४
	इति वेतनादान प्रकरणम् ।	

—*—

(व्यवहाराध्यायः संक्षेपेण समाप्तः ।)

अथ प्रायश्चित्तम्,—

तदकरणेऽनिष्टम् ,	”	५४५
महापातकादिजनितकर्मफलम् ,	”	५४६
तत्सहबासेच,	”	”

—*—

महापातकसमानि यथा—

गुर्वधिसेनादि,	५४७
----------------	-----

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
गुरुतत्त्वगादिच,	"	५४७
—*—		
उपपातकानि,—		
गोवध-घ्रात्यतादि,	"	"
कन्यादूषणञ्च,	"	"
भार्याविक्रयः,	"	"
पार-दार्यादि,	"	"
—*—		
महापातकादिजं फलम्,	याज्ञवल्क्यः,	५४७
तत्सह वासिनाञ्च,	"	"
—*—		
महापातक समानि,—		
गुरुजनायज्ञादीनि,	"	५४७
यतानि सुरापानतुष्टानि;	"	"
—*—		
उपपातकानि,—		
गोवधघ्रात्यतादि,	"	;
(बहुधा वर्णितानि)		५४८
—*—		
जातिभ्रंशकरमुच्यते,—		
विप्रस्थरुजः कृत्यादि,	मनुः,	"
२००८ । खराश्वादिबधः,	"	"
संकरीकरणम्,—		
—*—		
भपात्री करणम्,—		
—*—		
२००९ । निन्दितास्त्रनादि ग्रहणम्,	मनुः,	"
२०१० । कृमिकीटादिहत्या,	मलित्तीकरणम्,	"
"	"	"
२०११ । ज्ञानाज्ञानयोर्विप्रबधे,	कात्यायनः,	"
—*—		

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
विप्र हत्याप्रायश्चित्तम्,—		
२०१२ । ज्ञानकृतवधे,—ज्ञानाश्चानयो विप्रवधे, याज्ञवल्क्यः,		५४९
२०१३ । „ (अज्ञानकृतवधे) याज्ञवल्क्यः,		५५०
„ „ गोतमर्षिः		„
२०१४ । „ स्मृत्यर्थसारे;		„
२०१५ । प्रोक्ताहकृताञ्च, पैठीनसीः		५५१
२०१६ । अर्द्धप्रायश्चित्तम् , अङ्गिराः,		„
२०१७ । „ शङ्खः,		„

—*—

अथातिदेशः,—		
२०१८ । (व्रतविवेके)	याज्ञवल्क्यः,	५५२
ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम् ।		

—*—

सुरापाने प्रायश्चित्तम्,—		
२०१९ । „	याज्ञवल्क्यः,	„
२०२० । „	स्मृत्यर्थसारः,	„
कर्त्तृपराधफलम् ,	याज्ञवल्क्यः,	५५३
प्रागुक्तम् ,	„	„
२०२१ । रोगनाशार्थपाने,	„	„
२०२२ । सुरापमुखगन्धाम्राणे,	महर्षि मनुः,	„

—*—

मद्यप-प्रायश्चित्तम्,—		
मद्यानि-गौड़ी,		५५३
पौष्टीमाध्वीकादीनि,	„	„

—*—

स्वर्णस्तेय प्रायश्चित्तम्,—		
२०२३ । „	„	५५४
(षड्विधव्रतम्)	स्मृत्यर्थसारे,	„

—*—

	प्रन्योक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
	गुरुतत्त्वग प्रायश्चित्तम्,—		
"	विप्रादीनां ज्ञानाज्ञानयो-	"	५५७
	गुं कलघुभेदः,	"	"
	—*—		
	अतिपातकानुपातकादिषूच्यते,—		
"	(संहितास्तु)		५५८
	—*—		
	महापातकि संसर्गप्रायश्चित्तम्,—		
"	(स्मृतिषु)		५५९
"	उपपातक प्रायश्चित्तम्,—		५६०
	अत्र गोवध प्रायश्चित्तम्,—		५६१
	घ्रात्यत्वादि प्रायश्चित्तम्,—		५६२
	(घ्रात्यः संस्कारहीनः)		५६३
	स्तेयप्रायश्चित्तम्,—		५६४
	श्रृणापाकरणस्य,—		"
	परपण्यद्रव्यविक्रयस्य,—		"
	(परिवेदनस्य च)		५६५
	पारदार्यस्य च,—		५६८
	परिचित्तेरपि परिवेत्सृषत् प्रायश्चित्तम्,—		"
	—*—		
	स्त्र्यादिवधे प्रायश्चित्तम्,—		
	विप्रादि-स्त्रीणां मत्या, मन्वादयः,		"
	अमत्याचवधे,		
	उच्च-हीन-स्त्रीणाञ्च,	"	"
	—*—		
	क्षत्र-विद्-शूद्रवधे प्रायश्चित्तम्,—		
	अत्र मत्या, अमत्याच,		
	ओत्रियादिप्रभेदे भिन्नम्,	गोतमादिभिः,	५६९

पञ्चमस्तवकस्य-विषय सूची ।

८९

ग्रन्थोक्त-विषयः,

उद्धृत-ग्रन्थनाम,

पृष्ठाङ्कः,

तद्व्यञ्ज प्रायश्चित्तम्,—

२०२४ । अस्थिमत् कीटादीनाम्,

५६६

अत्रापि नानाविधम्,

”

२०२५ । किञ्चित्-अष्टौ मुष्टयः,

५७०

निरस्थि कीटादीनाञ्च,

इत्यस्थिमत्कीटादि-

”

हिंसाप्रायश्चित्तम् ।

५७१

—*—

वृत्तादिच्छेदे प्रायश्चित्तम्,—

अत्र गुल्मघुमेदे

५७२

भिन्नमेव,

औषधीनाञ्च,

—*—

श्वमाज्ज्वरादिदंशने प्रायश्चित्तम्,—

अत्रापि नानाविधम् ।

”

५७३

श्वान्-दंशन प्रायश्चित्तम् ।

—*—

व्रतलोपे प्रायश्चित्तम्,—

अत्र विप्रादिभेदे

”

”

तद् बहुविधम्,

इत्यवकीर्ण्यादि प्रायश्चित्तम् ।

—*—

मिथ्याभिज्ञानादेः प्रायश्चित्तम्,—

एतदपि निरन्तरानिरन्तरादि—

अभ्यासेऽनेक विधम्,

”

५७४-५७६

—*—

रजस्वलानां मिथः स्पर्शे प्रायश्चित्तम्,—

अत्रच नानाविधम्,

५७८-८१

इति रजस्वलाशुद्धि विधानम् ।

—*—

ग्रन्थोक्त-विषयः ,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः,
	सुतविक्रयादि प्रायश्चित्तम् ,—	
अत्रापि प्रकारभेदः,		५५०
(अन्तरागमने तदानीं स्वाध्यायविरमण प्रायश्चित्तम्)		
पितृ-मातृ-गुरुणां वृथा त्यागे,		”
अत्र मत्या, अमत्याच विभागः ।		
शूद्र वधेऽप्येवम् ।		

—*—

सौमविक्रयादि प्रायश्चित्तम् ,—	
बृबलीपतिः कौमारे दारात्प्राप्नोत्यादि,	”

—*—

अध्याग्नित्यागे,—	
नास्तिक्यादिना अग्नित्यागे,	”
(अत्र बहुधाविचारः)	”

—*—

अथात्मविक्रये,—	
शूद्रसेवायाम् ,—	५५४
(अथवात्रापि)	

अथा भक्ष्यभक्षणम्,—	
(अन्नपि नानाविध प्रायश्चित्तम्)	५५५

—*—

अशुचि संस्पृष्टान् भक्षणम्,—	
तच्च मय-काक-रति-म्यापद्-	५५६
विङ्गालादीनाम् ,	
(पतदपि बहुविधम्)	५५७

—*—

अशुचिद्रव्य संस्पृष्ट भक्षणम्,—	५५८
(अस्मिन्नपि बहुधा उक्तम्)	५५९

—*—

ग्रन्थोक्त-विषयः, उद्धृत-ग्रन्थनाम, पृष्ठाङ्कः,
भावदुष्ट भक्षणं,—
(तत्र निजगुणादिरहितं भावदुष्टं वेति) ५१०

—*—

कालदुष्ट भक्षणं,—
कालदुष्टं पर्यषितादि, (पूतिगन्धशुक्तादिच)

—*—

गुणदुष्टशुक्तादि भक्षणं,—
(गुणदुष्ट शुक्तादि, कषायादिच)
हस्तदानादि क्रिया दुष्टभोजने,—
(भक्ष्यमत्या, भक्ष्यमात्र भेदः) ५११

—*—

आद्य भोजने,—
आद्यानि त्रिविधानि, नव्य मिश्र पुराण भेदात् ।
(भक्ष्यान्तर्द्देशादेवैकादशादेव)
चण्डालोदकास्त्रादि विषये,—
अत्र विप्रापसद-पशु-वर्णि ,—
(नानाविषयेषु)
इत्यादि ।

—*—

परिग्रहाशुचि दुष्ट भोजने,— ५१३-५१४
जातमृताहाशौचान्नभोजने,—
(भक्ष्य भक्षणौच) ५१६

—*—

अथ जातिभ्रंशकरादि प्रायश्चित्तम्,—
(ब्राह्मणकृजः कृत्य-भ्रंशप्राणादि)

—*—

प्रकीर्णक प्रायश्चित्तम्,—
अत्र बहुषु बहुविधानि तानि उक्तानि । ५१७-५३८-५०१

ग्रन्थोक्त-विषय,	उद्धृत-ग्रन्थनाम	पङ्क्तः
अथ सुवर्णादिद्रव्य शुद्धिः,—		
२०२६ । ” आचाराध्याये	याज्ञवल्क्यः,	”
२०२७ । अग्निः शौचादि,	मनुः,	”
२०२८ । उदक गोमूत्रादिभिः,	कौशिकः,	६०२
२०२९ । ऊर्णकौशेयादि शौचम् ,	देवलः,	”
२०३० । ” ”	पराशरः,	६०३
” तुलिकादि-विषये,	स्मृत्यन्तरे,	”
२०३१ । (कारवः शिल्पिनः)	”	”
२०३२ । भूम्यादि शुद्धिः,	देवलः,	”
२०३३ । मार्जारोपघाते नदीषः,	मनुक्तेः	”
२०३४ । त्रपुसीसकादि-शुद्धिः,	”	”
२०३५ । ”	”	”
२०३६ । देशकालादितः शुद्धिः,	घोषायनः,	६०४
२०३७ । कीटाद्युपहते,	”	”
२०३८ । ”	”	”
२०३९ । धारितादीनाम् ,	शङ्खः १	”
२०४० । श्लेष्मदूषितादि,	मनुः,	”
२०४१ । ” (विशेषोक्तिः)	स्मृत्यन्तरे,	६०५
” (मनुष्याङ्गादि-शुद्धिः)	”	”
२०४२ । गोमुखस्पर्शादिना,	”	”
” अपतचःशृङ्गे, आचमनाच्छुद्धिः,	”	”
२०४३ । (ताम्बुल फलादौ)	शातातपः,	६०७
२०४४ । क्षुत्वा सुप्त्यादौ,	मनुः,	”
२०४५ । प्रयत्नाद्भक्षणम्.	आपस्तम्बः,	”
” (रथ्याकर्हमतोयादौच)	”	”

इतिद्रव्यशुद्धि विधानम् ।

— * —

प्रायश्चित्तोपक्रमः,—

२०४६ । त्रीं शुद्धादि विषये.	(तत्र रहस्य प्रायश्चित्तम्)	६०८
२०४७ । (आहारानुक्तौ)	अङ्गिराः,	६०९

	प्रत्योक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम ,	पृष्ठाङ्कः.
२०४८ ।	देशविशेषानुक्तौ,	गोतमः,	"
"	मत्या,अमत्याच जुद्ध-महापातके, मनुः,		६१०
"	भोजन्यादि वधेच प्रायश्चित्तम्	"	"
	इति रहस्यमहापातकि-प्रायश्चित्तम् ।		

—*—

	उपपातकरहस्यानां शतप्राणायामाः,—	
२०४९ ।	"	स्मृत्यर्थसारे,
	इति रहस्यप्रायश्चित्तम् ।	

—*—

	कृच्छ्रलक्षणम्,—	
"	अत्र व्रताङ्गभूतधर्मा यमादयः,	"
२०५० ।	पञ्चगव्ये सान्त्तपनम् ,	स्मृतौ,
"	पञ्चगव्य शोधनम् ,	"
"	प्राजापत्य कृच्छ्रातिकृच्छ्रादि,	"
	कृच्छ्रचान्द्रायणादि लक्षणम् ।	

—०—

	कृच्छ्रचान्द्रायणादि व्रतसाधारणधर्माः,	
"	अशक्तस्य प्राजापत्याम्नायाः,	स्मृतौ,

—*—

"	कृच्छ्रस्थाने तीर्थप्रत्याम्नायः,	"
"	‘यादृशी भावना यस्य’	"
"	‘ब्रह्मविष्णुवाविगणः’	"
"	‘तीर्थैः—पूताः’	६१७
"	तीर्थैः पापनाशः,	"
२०५१ ।	"	महाभारते, आदित्यपुराणे,
२०५२ ।	तीर्थफलादि,	"
"	"	संग्रहकारः,
"	नानादेशस्थ तीर्थाणि.	६१८-२०

	प्रत्योक्त-विषय,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
„	‘वहुस्मृति पुराणेषु’		६२१
„	सर्वतोर्ययान्नाभिः सर्वपापनाश, पुराणेषु,		६२२
„	इति सर्वतोर्यफलम् ,	स्मृतिपुत्र,	६२३

—*—

„	महापातकेषु, प्रतस्थाने प्राजापत्यादयः प्रत्याग्नायाश्च ।
---	--

—*—

	सर्वप्रायश्चित्तानि उच्यन्ते,—	६२४-२५
„	सर्वामुक्त निष्कृतिः,	६२६
२०५३ ।	(ज्ञाताज्ञातेषु)	पञ्चपुराणे,
२०५४ ।	,	विज्ञानेश्वरः, स्मृत्यर्थसारेच,
२०५५ ।	(तपसा ब्रह्मचर्येण)	भागवते षष्ठस्कन्धे,
२०५६ ।	„ भगवत् स्मरणादौ,	„ द्वादशस्कन्धे,
		श्रीहरिस्मरणरूप महाप्रायश्चित्तम् ।

—*—

	कुष्माण्ड होमविधिः,—	
२०५७ ।	गणहोमश्च,	६२८
„	„	„
	(यद्देवा इत्यनुवाकः)	यमदग्निः,
„	सावित्रीं पृथुक्तामिह जपेत् ,	„
२०५८ ।	प्रथमानुवाके प्रयोगः,	६२९
„	„	„
„	„	६३०
„	(द्वितीयानुवाकः)	„
„	(तृतीयानुवाकः)	(आयुष्ट इत्यादि)
„	द्वितीयकल्पे विशेषः,	६३३
	इति कुष्माण्ड-होमविधानम् ।	६३४-३६

—*—

	गणहोमः,—	६३८-३९
„	अस्य प्रयोगः,	६४०
	(भक्त काम्य कर्मणा आधानस्यचादौ,	„
	गणहोमं कुर्वन्ति)	६४१

ग्रन्थोक्त-विषयः,	उद्धृत-ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
” अस्मिन् ‘अग्नेनय’ इत्यादिषड्मन्त्राः,		६७१
” पुरुषसूक्तम्,		६७२
” ‘अग्नेर्मन्वे’ इत्यादि त्रयोविंशति मन्त्राः,		”
” ‘यावामिन्द्रः’ ”		”
” ‘पवमानः सर्जनः’	सप्तदश,	६७३-७४
” ‘यद्देव देवहेङ्गनम्’	विंशतिमन्त्राः,	”
” ‘वैश्वानरोऽनुत्थाः’	इत्यष्टौ,	”
” ” ”	बौधायनमते,	”
” प्रकारान्तरेण,	” कल्पसूत्रे,	”
	इति गणहोमविधानम् ।	६७५

—*—

” ग्रन्थकृतामात्मपरिचयः,	‘श्रीमत्काण्ड’ इत्यादि ।	६७६
” एतदनु लिपिकृतम्,	”	६७७

पञ्चमस्तवक सूची पत्रं
समाप्तम् ।

विधान-पारिजातः ।

अथ पञ्चमस्तवकः ।

—)*—

निधनकालिकृत्यम् ।

वन्दे श्रीमदनन्तसंज्ञगिरिपं लक्ष्मीनिवासं हरिम् ।
विघ्नध्वान्तदिवाकरं सुरगुरुं सर्वार्थसिद्धिप्रदम् ॥१॥
ब्रह्मा सर्वसुरेन्द्रपूर्वकसुरा यस्य प्रसादात् सदा ।
सर्वारब्ध समाप्तिमापुरनिशं १(*)मद्वंशदेवं हि तम् २(†) ॥२॥
नत्वा क्षीराब्धिजाजानि तथा ब्रह्मादिकान् सुरान् ।
गणेशं विघ्नहर्तारं वन्दे हैमवतीसुतम् ॥३॥
चतुर्दशसु विद्यासु निष्णाताः शुद्धचक्षुषः ३(‡) ।
अपरोक्षब्रह्मतत्त्वा जयन्ति गुरवो मम ॥४॥
श्रुतिसकलरहस्यं विम्बितं यस्य चित्ते ,
सुकुरद्वय विशुद्धे ४(+) दोषमालिन्यशून्ये ।
सपदि विमलभक्त्या यस्य तुष्टोरमेशः ;
जनक-जनक-पादं भट्टमेनं नतोऽस्मि ५(x) ॥५॥
श्रीपितृचरणान्वन्दे भट्टनागेशसंज्ञितान् ।
यत् प्रसादादहं जातो ६(s) धर्मशास्त्रे विचक्षणः ॥६॥
श्रीमाननन्तभट्टोऽहं काण्वशास्त्रि-विदां प्रियः ।
चतुरः स्तवकानुत्तवा पञ्चमं प्रारभेऽधुना ॥७॥

- (*) 'समाधिमायुः' इति कविशार्दङ्गय्ये पाठः ।
(†) 'क्षेत्रिजं च' इति कुतचित्पाठाकारम् ।
(‡) 'सुहृदपुत्रः' पुस्तकालारधृतः पाठः ।
(+) 'सुकुरद्वय सुखाब्जं' इति यस्यालारधृतः पाठः ।
(x) 'जन्मैकपादं भट्टमेनम्' ,, ,, ,, ।
(s) 'चक्षुः पातोपध्यासालं' ,, ,, ,, ।

विधान-पारिजाते ।

सर्वशास्त्रीय-शास्त्रार्थः स्पष्टोऽत्र परिकीर्त्यते ।
वासुदेवप्रसक्तार्थं विदुषामपि तुष्टये ॥८॥
सन्ति ग्रन्थसहस्राणि प्रेतकर्मविधौबुधाः ।
कोऽप्यस्य महिमा वेद्योऽभिज्ञैर्जयति सर्वतः ॥९॥
स्मार्त्तानि च पुराणानि वचनानि लिखाम्यहम् ।
सन्देहेत्वाकरग्रन्थो विद्वद्भिरवलोक्यताम् १(*) ॥१०॥

—*—

अथ मरणचिह्नं ज्ञात्वा स्वहितं कर्तव्यमित्युक्तं देवजानीये^(†) ।

—*—

1. दुश्चिन्तितस्यैर्महारोगैः पीडितस्तु पुमानथ ।
ज्ञात्वारिष्टादिभिर्मृत्युं स्वलोकहितमाचरेत् ॥१॥
सितासिते सरिते यत्र संगते तत्राप्नुतादिवसुत्पतन्ति ।
ये वै तनुं विसृजन्ति धीरा स्ते जना अमृतत्वं भजन्ते ॥२॥
सर्वेन्द्रियविरक्तस्य वृद्धस्य कृत कर्मणः ।
व्याधितस्य स्मृतं तीर्थे मरणं तपसोऽधिकम् ॥३॥
असाध्यव्याधिना युक्तः स्वव्यापाराक्षमः पुमान् ३(†) ॥
प्रविशेद्वनलं दीपं कुर्याद्वा ऽनशन्तथा ॥४॥
अगाधतोयराशिं वा भृगोः पतनमेव वा ।
गच्छेन्महापथं वापि तुषारगिरिमादरात् ४(+) ॥५॥

-
- १(०) प्राशस्त्यलङ्कारमुक्तमपिकानुसारेण चतुर्दशवर्षेऽन्यत्रसर्वसुखाः सम्पत्तिं निधनकाशोत्तरं
सर्वं सांप्रतमनुचिन्ते । आकरयस्यासु—प्राज्ञाव-धर्म-पुण्य-मृतमन्वादिभूति-पुराण-
संयज्ञ-निबन्धादयः श्रियाः ।
- १(†) मरणकालोन्निवृत्तिदिकं ज्योतिषाद् वैद्यकशास्त्रादर्थशास्त्रान् पुराणशास्त्राणां च गणनं ।
विशेषतो निधनोत्तरं कालं मनुजस्य कुलं कीदृशी गतिः स्यात्तच्छान्दोग्ये पञ्चमप्रपाठके
सत्यं वर्णितमस्ति । तदानीं श्रेष्ठसङ्घादौषधीषैकः ।
तथार्थ—“एक एव सुष्ठु हर्षो निधनेऽप्यनुयाति यः । शरीरेण समं नाशं सञ्जमन्यतु
गच्छति” । अपरञ्च “विसृष्टा वासवा यान्ति सर्वेऽसमनुगच्छति ।
१(‡) वेद्यके तु, आसयास्त्रिविधाः । तेषां द्यौश्चिह्नस्यौषधादिमा ।
चित्तौषो द्यौश्चिह्नस्यः । ततोऽप्यौषधैः सङ्गमो मार को वेति ॥
,, “व्यापापलतातीर्णे भवेत् पापस्य संशयः” इति श्रुतौ ।
४(+) “अतिसमाधेयस्य व्याधेर्जलादिप्रवेशेन मरणम्” इति निश्चयः । अतस्तु लङ्गायणं महा-
प्रमाणं कोशासाद्विपक्षे । तदनुसृत्य केदारसंज्ञितायां सत्यपुराणे स्थापयामासि ।

प्रयागवट-शास्त्रामाद् देहत्यागं करोति वा ।
 स्वयं देहविनाशश्चेत् कालप्राप्ते महामते १(*) ॥६॥
 उत्तमान् प्राप्नुयाल्लोकान्नात्म-घाती भवेत् कश्चित् ।
 महापापक्षयात् स्वर्गे सर्वान् कामान् स चाश्नुते २(†) ॥७॥
 एतेषामधिकारोऽस्ति सर्वेषां सर्वजन्तुषु ।
 नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा ॥८॥
 अचिकित्स्यामय प्रस्तोदशाश्च दशमीङ्गतः ।
 तपोविशेषैर्विविधैः सादयेद्देहमात्मनः ॥९॥
 अनुष्ठानोसमर्थस्य वानप्रस्थस्य जीर्यतः ।
 जलानशनभृश्वग्नि-महाप्रस्थानमिष्यते ॥१०॥
 समाः सहस्राणि च सप्त वै जले, दशैकमग्नौ पतने च षोडश ।
 महापथे षष्ठिरशीतिराहवे, भवेदनाशादिहवाक्षया गतिः ॥११॥
 जलाग्निप्रवेशशृगुपतनादि चतुर्थस्तवके द्रष्टव्यानि ।
 तथा ३(‡) ।

तदासन्नमृत्यौ वैतरणी माह—

२. आसन्नमृत्युना देया गौरेका विभवान्विता ४(+) ।
 तदभावे तु गौरेव नरकोद्वरणाय वै ॥१२॥
 तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणीञ्च गाम् ।
 शक्तोऽन्योऽरुक् तदा दद्याच्छ्रेयोदद्यान्मृतस्य च ५(x) ॥१३॥
 येऽपि संकीर्णकर्माणो राजानो रौद्रकर्मिणः ।
 तेभ्यः पवित्रमाख्येयं भूमिदानमनुत्तमम् ॥१४॥

३. भारतेऽपि—

दद्यादासन्नमृत्युर्यः सोपस्कारां सदक्षिणाम् ।
 गङ्गादितीर्थमाश्रित्य कृष्णां वैतरणीन्तु गाम् ॥१५॥

-
- १(०) प्राप्ति काले ज्योतिषा सम्यग्ज्ञाते भस्वगुणपतनादिभिर्नाशपातितलोषः स्यात् ।
 १(†) उत्तमान् लोकान्, दिव्य लोकान् । अथवा गच्छीनां ज्योतिषां योगिनाञ्च कुक्षी गति भवेत् ।
 १(‡) मङ्गलं व्यासः ।
 ४(+) 'गी.' सवत्सलान् पूज्यन्' इति पाठान्तरम् । पूज्यन्, सुवर्णं शक्तिरिति विनिर्दिष्टं ।
 ५(x) अथवा दत्त-रोगग्रन्थः ।
 ११ सुवर्ण-गो-भूमिदानादिरित्य महापापानि नश्यन्ति ।

विधान पारिजाते ।

कृताशेषावनिष्कृत्यै दानान्यन्यानि शक्तिः ।

अन्यानि,— भू-तिल-हिरण्यादीनि ॥

गोदानमन्त्रस्तु—

यमद्वारे महाघोरे या सा वैतरणी नदी १(*) ।

तर्तुकामः प्रयच्छामि कृष्णां वैतरणीन्तु गाम् ॥१६॥

पठित्वैवं प्रदातव्या सुवर्णेन समन्वितेति ।

नारदीयेऽपि—

आसन्नमात्मनः कालं ज्ञात्वा प्राज्ञैः समाहितैः ।

समभ्यर्च्य हृषीकेशं पुष्पधूपादिभिस्ततः ॥ १७॥

प्रणिपातैः स्तवैः पुण्यैर्ध्यानयोगेन पूजयेत् ।

त्यजननशनस्थोऽपि प्राणान् यः संस्मरेद्धरिम् २(†) ॥१८॥

स याति विष्णुसायुज्यं यावदिन्द्राश्रतुर्हृश ।

ऐनमो वासुदेवाय एतच्च सततं जपेत् ३(‡) ॥१९॥

यस्तुदीरयितुं नाम समर्थस्तदुदीरयेत् ।

ध्यायेत् देवदेवस्य रूपं विष्णोर्मनोहरम् ॥२०॥

अत्यन्तं वयसा वृद्धोऽपि नाचोपपीडितः ।

यदि स्थातुं न शक्नोति शयीतोदक् शिरा क्षितौ ॥२१॥

दक्षिणाप्रेषु दर्भेषु शयीत प्राक्शिरा अपि ।

विष्णोर्नामानि संश्राव्य जपेदारण्यकं सुतः ॥२२॥

यंयंभावमुपाश्रित्य त्यजन्त्यन्ते कलेवरम् ४(+) ।

जन्तुस्तन्मयतां याति यशस्कारी कृमिर्यथेति ॥२३॥

१(०)

‘तर्ता वैतरणी’ ‘तर्ता तर्तुं ददात्येनाम्’ इत्यत पाठान्तरद्वयमस्ति ।

२(+)

‘इत्या दानञ्च विप्रैश्चो दीमानाथैश्च एव च ।

बन्धो ज्ञातो च मित्रं च शत्रुं चान्ये धर्मादिषु ॥

साधुबर्णे च सर्व्वेव समत्वं विनिवर्त्तयेत्’ ॥

.

आदर्शपुस्तकाकृते इदमधिकपाठान्तरमस्ति ।

३(‡)

‘इमं मन्त्रं सदा जपेत्’ इति पाठान्तरम् ।

४(+)

‘यं यं वापि क्षरन् भावनाज्जल्यन्ते कलेवरम् ।

तन्ममेवेति कौन्तेय सदा तद्वाचमानितः’ ॥ इति गोताशाम् ।

भागवतेऽपि—

एतावान् सांख्ययोगाभ्यां स्वधर्मपरिनिष्ठया ।

जन्मलाभः पुरः पुंसां अन्ते नारायणस्मृतिः १(३) ॥२४॥

अन्तेनारायणस्मृतिरिति, मरणकाले प्रायश्चित्तं—

6. कार्यमित्युक्तं स्मृतिषु ।

आसन्नमृत्युना कार्यं प्रायश्चित्तं यथाविधि ।

अशक्तौ पुत्रभार्याभ्यां बान्धवैर्वाविशेषतः २(†) । २५॥

गर्भाधानादिसंस्काराः सर्वे न स्युर्मनागपि ।

कृतेयं विधिनेष्ट्रिश्चेन्मुक्तिरुक्ताद्यसुरिभिः ॥२६॥

देशकालं तथात्मानं देह-द्रव्य प्रयोजनम् ।

उपपत्तिमवस्थाञ्च ज्ञात्वा कर्म च कारयेत् ॥२७॥

कः काल कानि मित्राणि कौ च द्रव्यव्ययागमौ ।

कस्याहं का च मे शक्ति रिति चिन्त्यं मुहुर्मूढुः ॥२८॥

युगपत् कृतपापेषु जन्माभ्यासाद् गुरुवपि ।

अर्वाक्च ब्रह्महत्यायाः पड़ब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ३(‡) ॥२९॥

7. मिताक्षरायामपि—

जन्मप्रभृति पापानि बहूनि विविधानि च ।

कृत्वावागब्रह्महत्यायाः पड़ब्दं व्रतमाचरेदिति ॥३०॥

अन्यत्रापि—

पञ्चाब्दंचतुरब्दं वा त्र्यब्दं द्व्यब्दमथापि वा ।

साद्वाब्दमप्यथैकाब्दं यथाविधि समाचरेत् ४(+) इति ॥३१॥

- १(०) 'नारायणस्मृतिस्तु'—'नमो नारायणाय' । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय' इत्यंशमङ्गल-
व्यवसिति । सांख्यं न तत्त्वं य प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानेन, योगेन चमं प्रज्ञातसमाधिमाप्नोति ।
तथाहि 'यत् सांख्यं प्राप्यनेष्ट्यानं तदयोगैरपिगम्यते' । इति ।
- २(†) अतौच 'कृत्विकृत्पुत्रोदभार्या (भार्या) भागिनेयोऽष्टविट्पतिः ।
एभिरेव कृतं यत् तदृतं स्वयमेव हि' ।
—अशक्तौ धर्मलभ्ये प्रतिनिधिः प्रोक्तः शास्त्रे ।
- ३(‡) "क्षेमोद्धारणस्य सुरापिबन्धुरीसन्ध्यावसनब्रह्महत्या ऐते पतति चत्वारः पञ्चमवाचरेत्सौः"
इति आद्योक्त्ये ।
- ४(+) "प्रायश्चित्तानि पापसयमात्रसाधनानि चान्द्रावषादीनि" इति वैशालसारं ।
"प्रयतत्वाद्योपवित्तमशुभं नाशयतीति प्रायश्चित्तम्" इति हारीतः ।
यथाविधि—इतिप्रायश्चित्तविवेक-निर्णय-मयूख-प्रायश्चित्तमुद्दिष्टरौक्तीनिर्मात्रिन्य कुर्व्यादिति ।

विधान पारिजाते ।

अकरणे दण्डोयुक्तः ।

प्रायश्चित्तमकुर्वन्नाः पापेषु निरता नराः ।

तत् पश्चात्तापिनः कष्टान् नरकान् यान्ति दारुणान् ॥३२॥

8. भारतेऽपि—

अपश्चात्तापिनः पापा विद्यातीर्थतपोबलान् ।

कुर्वन्त्यकार्यन्तेऽरण्ये भवन्ति ब्रह्मराक्षसा इति ॥३३॥

प्रायश्चित्त प्रयोगस्तु प्रथमस्तबके विष्णुश्राद्धविधाने द्रष्टव्यः ।

ग्रन्थबाहुल्यान्नपुनरत्र लिख्यते ।

प्रायश्चित्तानुष्ठानसमये पापानुवादनं कार्यम् ।

यथा—

एतज्जन्मकृतं पापं जन्मान्तरकृतञ्च यत् ।

प्रायश्चित्तमनुष्ठानं दुरितान्यनुचिन्तयेत् ॥३४॥

ब्रह्महत्या मण्यपानं विप्रस्वर्णापहारणम् ।

गुरुभार्यादिगमनं महापातक-संगतिः ॥३५॥

प्रतिलोम....बृद्धश्चापि गवादिप्राणिर्हंसनम् ।

ज्ञात्यस्थि...कृत्यमपण्यानाञ्च विक्रयः ॥३६॥

परिवेत्तृत्वसम्भूतं भृतकाध्यापनादि च ।

पारदार्यं क्षात्रभार्यं स्त्रीगमादवादि हिंससम् ॥३७॥

मार्जारविषयं शृङ्गेरुं द्रुमाणां पुंश्चलीगमः ।

उदक्यादिपरिवर्गो रेतः स्कन्दोऽवकीर्णिना ॥३८॥

व्रतलोपोऽभिसंशश्च निन्दितार्थोपसेवनम् ।

सगोत्रादेः परिणयः कन्याश्रादिक-विक्रयः ॥३९॥

अयाज्य-याजनञ्चैव शरणागतनाशनम् १(०) ।

वेद्यागमो हीनसेवा विश्वासोपकृतघ्नता २(१) ॥४०॥

१. (०) 'विंशतिमिति' भिन्नः पाठः । 'विजैरसमानगोवामाधे' औमुद्वेत् । 'असमीवा' अयामातुल्य-

गोवा अथा पितुः । इत्यादिकृति प्रमाणादिति ।

२. (१) 'ब्रह्महत्या सुरादेश चोद्रे भद्रव्रते मदे ।

निष्ठा तिर्विचितासङ्गः कन्येनास्तिनिष्कृतिः' ॥

कृतमुपकारं कृति यः सः कृतघ्नः ।

क्रिया स्वभावसंस्कार दुष्टशाकान्नभक्षणम् ।
 सुहृद् गुर्वर्थासंस्कारः सभायां पक्षपातिता ॥४१॥
 परनिन्दा कूटसाक्ष्यं परदा(र)ननिराकृतिः ।
 अपांक्तैः सह भुक्तिश्च नित्यभाजनभोजनम् ॥४२॥
 काम क्रोध भयप्राप्ति-लोभाहङ्कारपूर्वकम् ।
 कायवाक्चित्तसंसर्ग-स्वप्नजागर्ति-सम्भवम् ॥४३॥
 ज्ञानाज्ञानकृतं वापि परार्थमपि यन् कृतम् ।
 मया तत् परिगत्यर्थं यथाशक्ति यथाविधि ॥४४॥
 सत्पात्राय कृतिद्वारा प्रायश्चित्तं विधीयते । इति

9. कृच्छ्रादिलक्षणमुक्तं याज्ञवल्क्येन—

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
 उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ॥४५॥
 यथाकथञ्चित् त्रिगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते । इति

10. अत्र प्रासनियम उक्तः पराशरेण—

सायन्तु द्वादशप्रासाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः ।
 अयाचितेतु सम्प्रोक्ता श्रुतुर्विंशति सम्मिताः ॥४६॥
 अत्र सायं प्रातःशब्दौ एकभक्तनक्तपरो ज्ञेयौ ।
 मुख्यपक्षासम्भवे प्रत्याम्नाय उच्यते ।
 प्राजापत्यक्रियाशक्तौ धेनुन्दद्यान् पयस्विनीम् १(*) ।
 धेनोरभावे दातव्यं मूल्यं तुल्यं नसंशयः २(†) ॥४७॥
 तुल्यं-सम्पूर्णं निष्कपरिमितं सुवर्णम् ।

निष्कपरिमाणन्तु—

सुवर्णपञ्चमांशस्तु निष्कइत्यभिधीयते इति वचनोक्तं ग्राह्यम् ।

१(*) 'तुल्यं मूल्यम्' इति आदर्शान्तरवृत्तः पाठः । अत्र व्रतशक्तौ इति भिन्नः पाठः ।

२(†) तथाहि मूल्यदानविषये—

'क्षेत्रे व्रतं समादिष्टं यथायां धेनुरेव च ।

क्षणादीनाम् मूल्यं वा मूल्यम् वापरे कथौ ।"

सत्यं न सत्यं वापरे वक्ष्यते ।

विधान-पारिजाते ।

सुवर्णपरिमाणन्तु—

दशार्द्धगुणं प्रवदन्ति मापम्, माषाङ्गयैः षोडशभिश्च कर्षम् ।
कर्षैश्चतुर्भिश्च पलं तुलाङ्गाः, कर्षसुवर्णस्य सुवर्णसंज्ञम् ॥४८॥

इति लीलावतीग्रन्थे १(*) ।

निष्केऽप्यशक्तस्य तदूर्द्धादि देयं भवति ॥४९॥

12. गवामभावे निष्कस्यात्तदूर्द्धं पादमेववेति

विज्ञानेश्वरोक्तेः २(†) ।

निष्कमूर्द्धस्तदूर्द्धं वा गोदानेन विधीयत इति वचनाच्च ।

13. पराशरेणान्येऽपि कृच्छ्रप्रत्याम्नाया उक्ताः ।

यथा—

कृच्छ्रोऽयुतन्तु गायत्रया उद(प)वासस्तथैव च ।

धेनुप्रदानं विप्राय सममेतच्चतुष्टयमिति ॥५०॥

उदवासश्चाहोरात्रसाध्यः । गायत्रया अयुतं जपः ३(‡) ।

-
- १(०) श्रौतिषे द्रव्यपरिमाणविवेके भास्कराचार्यैरवादि ।
- १(†) याज्ञवल्क्यकृतिवाक्याने मितान्वरायां यथोक्त-चौरवत्याः सवत्सधेनोरभावे तन्म लोके-
रिति ।
- ” ‘धेनुः पञ्चभिराध्यानां मध्यानां त्रिः पौराणिकी ।
काश्यायणेन सूत्रादि दग्धिद्राणां प्रकीर्तिता’ इति कृतौ वदन्ति शम्भतम् ।
- ” कालवशाच्छक्तिज्ञासाहस्यवशात्कृत्यता यथा,—
‘कृते व्रतं समादिष्टं मेतायाधेनुरेव च ।
कृच्छ्रादीनामुत्सर्गं मूल्यमुवापरेकलो’ ॥ अन्तः प्रायश्चित्तविवेके, प्रायश्चित्त-
शेखरमयूखादिषु ।
- १(‡) ‘गायत्री वा इदं सर्वं यत् किञ्च भूतं जगत्’ ।
‘गायति च गायति च’ इति श्रुतिः ।
- ” ‘गायन्त गायते यज्याद् गायत्रीलगतः कृता’ इति कृतिः ।
- ” ‘इदमिज्जकणितं जनेन च पुरा कृतम् ।
विभुतनु सङ्गेष गायत्री कृति पातकम्’

14. षट्त्रिंशन्मतेऽपि—

कृच्छ्रोऽयुतन्तु गायत्रया द्वादश-द्विजभोजनम् १(*) ।
तिलहोमाः सहस्रं च सममेतच्चतुष्टयम् ॥५१॥ इति
तिलहोमस्तु-गायत्र्यैव कार्यः सन्निधानात् ।

अन्यत्र—

तिलैः सहस्रसंख्याको होमो व्याहृतिभिस्तथा ।
षडुपवासाः कृच्छ्रः स्याद्वेदपारायणन्तथा ॥५२॥
समुद्रगा नदीस्नानं प्राणायाम शतद्वयम् २(+) ।
पुण्यतीर्थेनाद्रशिरः स्नानं द्वादशसंख्यया ॥५३॥
द्वादशादृक्धान्यं वा प्राजापत्यसमं भवेत् ।

यथा—

रुद्रेकादशिनी प्रोक्ता द्वादशद्विजभोजनम् ।
योजनात्मकतीर्थस्य गमनं कृच्छ्रसंज्ञितमिति ॥५४॥

15. मिताक्षरायान्तु—

एकादशगुणान् वापि रुद्रानावर्त्य धर्मवित् ३(†) ।
महद्भयः स तु पापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥५५॥
इति स्मृतिमुदाहृत्य महापातकेष्वेकादशगुणोक्तेः ४(+) ।
अन्यत्र ह्यासकल्पमाकार्येति रहस्य प्रायश्चित्तप्रकरणेऽभिधानात् ।
अल्पसंख्यापीति केचित् ।

१(*) तथा हि विश्वामित्रः—‘कृच्छ्र’वान्दायवादीनि गृह्याभ्युदयकारणम् ।

—शूलपाणिभिः कृच्छ्रमनेकाविधमुक्तं प्रायश्चित्तविनैके ।

१(+) ‘प्राणायामोऽष्टाङ्गयोगो प्रोक्तः पातञ्जले’ ।

‘प्राणायामैर्हृद्दोषान् धारणाभिश्च क्लिबन्’ ।

प्राणोवायुरिति प्रोक्तः योगिनां योगसाधनम् ॥

अल्पदुपनिषदि धर्मशास्त्रे योगशास्त्रे तन्मन्त्राणां चालि ।

१(†) ‘ब्रह्मचर्यासुरापानं चोद्य गुल्मनागम् ।

महान्निपातकाम्बाः संसर्गचापिनः सङ्घः ॥ इति कृती ।

४(+) मोलांसा दृग्मस्य दशमः पञ्चाष्टमपादे प्रकृतिविग्रहनिर्वाहान्नामप्रकरणे लिङ्गविश्लेषादि-

प्रकरणस्यैव वाक्येनोरसंस्कारः । यथाहि—

एवञ्च प्रकृतान्वितान् पाचदस्य प्रतिष्ठितम् ।

विज्ञातौ च न यथासि सातदस्य पुनः युतिः’ ॥ इति व्यासप्रकाशः ।

विधान-पारिजाते ।

साम्नेस्तु—

16. कृच्छ्रत्रयम्प्रत्याम्नायाश्चतुर्विंशतिमते ।

चान्द्रायणं मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्तथैव च ।

मित्रविन्दा पशुश्चैव कृच्छ्रत्रयमथापि वा १(*) ॥५६॥

तिल होमाः शतं चैव पराकट्यमेव च २(†) ।

गायत्र्या लक्ष्मजापश्च समान्याहुर्मनीषिणः ॥५७॥

इत्याद्येवं मुख्यकल्पेन प्रत्याम्नायेन वा पूर्वोत्तराङ्गसहितं प्रायश्चित्तं
यथाभिलषितं कृत्वा दश दानानि दद्यात् ।

तानि च—

गोभूतिलहिरण्याज्यवासोधान्यगुडानि च ।

रौप्यलवणमित्याहु ईशदानान्यनुक्रमात् ॥५८॥ इति

17. समर्थस्यान्यान्यपि दश दानान्युक्ताति, प्रचेतसा—

यथा—

गावोऽश्वोमहिषीवक्त्रं हिरण्यंरौप्यताम्रकम् ।

दास्येतान्यष्ट दानानि धान्यं भूमिस्तथा दशेति ३(‡) ॥५९॥

१(*) 'तिल होम शतं चैव' इत्यपि भिन्नः पाठः ।

२(†) पराकट्यतं यथा, मनुः—

‘यतात्मनोऽग्रतस्तस्य वादद्यात्तमभोजनम् ।

पराकोनामङ्गणोऽयं सर्वपापपरोदमः’ ॥

अथैव उच्यते—

‘अपहोमरतः कुर्याद् वादद्यात्तमभोजनम् ।

पराक एव विख्यातः सर्वपापप्रणाशनः’ ॥

अथदत्ति प्रायश्चित्त विवेके ।

३(‡) ब्रह्मपुराणे च—

‘तमस्तस्य तिलागानां दशौ रथं मङ्गोष्टकाः ।

कन्या च कपिलाधिनुर्यङ्गादानानि वै दश’ ॥

गार्हपत्ये क्रियाविबन्धेऽष्टौ दानानि उक्ताणि—

‘तिलाहोचं हिरण्यं कापायं लवणं क्षया ।

क्षयधानं चित्तमौषः एकैकं पावनं कृतम्’ ।

18. मनुनाश्र विशेष उक्तः—

सर्वेषामेवदानानामेकजन्मानुर्गं फलम् ।
हाटकश्रुतिधेनू नां सप्त जन्मानुर्गं फलमिति ॥६०॥

19. प्रतिपदार्थदानाशक्तौ तु यमः—

सर्वेषां प्रतिनिधिर्हि द्विरण्यं वा विचक्षणः ।
द्विरण्यगर्भमन्त्रेण दद्याद्दानं प्रयत्नतः ॥६१॥ इति

20. देयपरिमाणमाह मनुः—

निवर्त्तनमिता भूमि द्रोणत्रयमितास्तिलाः ।
सुवर्णं निष्कमात्रन्तु घृतं सप्रस्थमाढकम् ॥६२॥
सूक्ष्मवस्त्रद्वयञ्चैव गुडञ्च पलषष्टिकम् ।
सार्द्धं खारी (रि) द्वयं ब्रीहि लवणं सार्द्धं खारीकम् ।
निष्कत्रयमितं रौप्यं दशदानप्रमाणकम् ॥६३॥ इति
निवर्त्तनमलैवम्—

दण्डेन सप्त हस्तेन दश दण्डं निवर्त्तनम् १(*) ।
त्रिभागहीनं गोचर्म-मानमाह प्रजापतिः ॥६४॥ इति

खारी तु—

पलद्वयन्तु प्रसृतं चतुर्भिः कुडवं स्मृतम् ।
चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आढकः ॥६५॥
आढकैस्तैश्चतुर्भिश्च द्रोणश्च कथितो वुधैः ।
कुम्भः द्रोणद्वयं शूर्पः खारी द्रोणास्तु षोडश ॥६६॥ इति

१(०)

तथाऽप्युक्त्यतिरन्वयाद्—

‘दण्डहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डो निवर्त्तनम् ।

दश तान्मेवगोचर्य त्रिंशद्विधो ददाति यः’ ॥

”

वचिष्ठम्—

‘दण्डहस्तेन त्रिंशद दश बंधान् समस्ततः ।

पञ्च चाध्वधिकान् दद्यादितद् गोचर्यं चोच्यते’ ॥

इति गोचर्याख्यं श्रुतिः पारिभाषिकं परिमाणम् ।

21. रौप्य निष्कमानमाह मनुः—

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दश ।
 द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रौप्यमाषकः ॥६७॥
 चतुः सौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः १(*) । इति
 हेमप्रकरणोक्तचतुःसुवर्णमानोन्मितं रजतं निष्क इत्यर्थः ।
 सुवर्णपरिमाणं प्रागेवाभिहितम् । इदं सर्व्वं सदक्षिणं देयम् ।
 स्वर्चितं स्वर्चितायैव दद्यात् पात्राय भक्तितः २(†) ।
 दक्षिणा सहितं तच्च देशे काले समाहितम् ॥६८॥ इति

—*—

अत्र दानमन्त्राश्चतुर्थस्तवकस्यादिभागे द्रष्टव्याः ।

—*—

22. अत्र तिलपात्रदानमुक्तं विष्णुना—

ताम्रपात्रे तिलाश्चैव पलषोडशकल्पितान् ।
 सहिरण्यान् स्वशक्त्या वा विप्राय प्रतिपादयेत् ॥६९॥
 नाशयेत्त्रिविधं पापं बाह्मनःकायसम्भवम् ॥७०॥

23. ब्राह्मेऽपि—

ताम्रपात्रन्तिलैः पूर्णं प्रस्थमात्रं द्विजातये ।
 सहिरण्यन्तु योदद्यात्तया वित्तानुसारतः ।
 सर्व्वपापविशुद्धात्मा लभते गतिमुत्तमाम् ॥७१॥

१(*) याज्ञवल्क्यः—

‘कृष्णतः पञ्च ते मासकेसुवर्णान्ते षोडश ।

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च रौप्यप्रकीर्णितम् ॥

अथ च पुनश्च हेमादौ दानदृष्टेऽस्ति ।

२(†) ‘गोहितो गीशरथः दाता यज्वा ब्राह्मणः पाचमाहुः’ । इति

‘‘ददाति विप्राय बहुयुताय वेदान्विद्यामनपत्सिने च’’ । ऋत्वी ।

‘‘द्विजे काले च पाने च तद्दानं साल्मिकं न्यतम्’’ इति गौतामो सत्पात्रयोग्यकाण्डी त्रया-
 भक्ति पुनः सरं सदक्षिणं दानं सम्पूर्णं तत् सादिति ।

तन्मन्त्रस्तु—

यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च ।
तानि सर्वानि नश्यन्ति तिलपात्रप्रदानतः १(*) ॥७२॥
तिलाः काश्यपसम्भूता स्तिलाः पापहराः स्मृताः ।
तिलपात्रप्रदानेन मम पापं प्रशाम्यतु ॥७३॥ इति

24. पुराणे—

दश दानानि देयानि मनुष्येण प्रयत्नतः ।
विष्णोः पापहरस्यैव प्रीत्यर्थं सर्वदैव हि ॥७४॥ इति

25. मुमूर्षोर्दशदानावश्यकतोक्ता विष्णुना—

यस्योत् क्रमणवेलायां दशैतानि विधानतः ।
दीयन्ते स नरोयाति पुण्यलोकान्सुखेन च ॥७५॥
अन्यथा निरयं यातीत्येवमाह प्रजापतिः ॥ इति
ततोवैतरणी गोदानम् ।

ब्राह्मणं वेदं विद्वांसं सम्पूज्य विधिवन्नरः ।
गान्दशाद्वैतरण्याख्यां तस्याः सन्तरणाय वै २(†) ॥७६॥

दानमन्त्रास्तु—

यस्मात्त्वं पृथिवीं सर्वां धेनोत्वं कृष्णरूपके ।
सर्वपापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥७७॥

१(*)

तिलदानविषये च, पितर ऊचुः—

“

तिलान्ददन् मङ्गाभागं काङ्क्षितान् वे न संशयः ।

तिलैर्विष्णो नञ्जीवासो नातिलमिहने दिवि” ॥

पितामह उवाच—

“गच्छन्तं वै तिलादत्ताः सुखं वां बोधिञ्जीवमाः ।

परितुष्टायपितरस्तिलसाभात् प्रजापते” ॥

“सर्वं वासिष्ठ दानानां तिलदानं परं कृतम् ।

अथर्वं सर्वदानानां तिलदानमिहोच्यते ॥”

२(†)

वैतरणीधेनुदानविषये चतुर्थस्तवके प्रागुक्तमस्ति ।

अथ मार्कण्डेय उवाच—

“विरमन्मर्त्त्यमस्ति स्थानं गच्छन्ति देहिनाः ।

चतुर्विधैः प्राणिगणैर्द्रष्टव्या सा महानदी ।

तरन्ति तस्या दानेन चम्यथा तु पतन्ति ते ।

धार्मिका दानबोलाव तामरानि नरोत्तम” ॥

तां वैतरणीं नदीमिहोच्यते । तत् प्रकाशे कथयामात् ।

दशदानानि दानप्रसङ्गे चतुर्थस्तवके उक्तानि ।

धेनुके त्वं प्रतीक्षस्व यमद्वारे महापथे ।
 तत्तितीर्षुरहं भद्रे वैतरण्यै नमोऽस्तु ते ॥७८॥
 (३०) विष्णुरूप-द्विज श्रेष्ठः भूदेव-पक्षिपावनः ।
 सदक्षिणा मया तुभ्यं दत्ता वैतरणी नदी १(*) ॥७९॥ इति

मोक्षधेनुरपि देया । तन्मन्त्रस्तु—

मोक्षं देहि हृषीकेश मोक्षं देहि जनार्दन ।
 मोक्षधेनुप्रदानेन मुकुन्दः प्रीयतां मम ॥८०॥ इति -
 तद्ग्रन्थिभावे उत्सर्गं कृत्वा कालान्तरे दद्यादित्युक्तम् ।

26. मनुना—

उत्क्रान्तावथगां दद्यादन्यद्वापि यथाविधि २(†) ।
 अभावे द्रव्यपात्राणां पश्चाद्दद्यात् समाहितः ॥८१॥ इति

—*—

इत्यासन्नमृत्युकाले वैतरणी दानम् ।

—*—

अथ ऋणधेनुर्देया ।

ऋणत्रयविमुक्तयर्थं ऋणधेनुं प्रयच्छति ३(†) ।
 तुष्यन्ति देवाः पितरो मनुष्याश्च न संशयः ॥८२॥ इति

- १(०) धर्मज्ञाने तत् समानो दक्षिणा विधेया । अदक्षिणं कृत्यं नैव फलदम् । तथाच मानस्य—
 'यष्टारं दक्षिणाधीनं नाति यश्चसमोऽपि पुः' ।
- " नुतो च—
 'ब्रतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षयाप्नोति दक्षिणाम् ।
 दक्षिणा श्रद्धामाप्नोति श्रद्धया सत्यमाप्नोति ।' इति
- " कृती च—'कर्ता कर्मणि संप्लुते तत्पश्चादिव दक्षिणाम् ।
 न दद्याद् ब्राह्मणस्य देवेनाज्ञानतोऽपि ।
 तुष्टं समतीते तु विगृह्या सा भवेद्भुजम् ॥
- २(१) उत्पन्नानि च—निधनकाले प्राचयाद्योर्ब्रह्मरन्ध्रे च ऊर्ध्वगलनं सुप्रसक्तम् । अन्धेन्द्रियव्यतिर्वाची-
 प्रसक्तम् । तथाहि—'ऊर्ध्वं प्राचाउन्नयति' इति । ब्रह्मविदस्तु—'नतस्य प्राचाउन्न-
 यति ३३३ समवलीयते' । अन्यदुपनिषत्सु विद्वान्मनसि दद्यादिति पुत्राणि ।
- " अक्षययज्ञ—'जायमानो वे ब्राह्मणमिभिः कथयामास' । तत्तु देव-पितृ-मनुष्याणां कथम् ।
 ३(१) विद्यातपः सद्भासादिभिर्दत्तम् । कर्मणा पितृणां च । दद्यात्पूर्व-दानादिभिर्ननु चै-
 परिशेषयेत् । 'अद्यानि शीघ्रपात्राणां मनोमोक्षे निवेदयेत्' इति श्रुतिः ।

तन्मन्त्रस्तु—

देव-पितृ-मुनीनाञ्च यदृणञ्चे तरस्य च ।

अणत्रयविशुद्धयर्थं मृणधेनुन्दाम्यहम् ॥८३॥ इति

मन्त्रस्तु—

प्राणोत्क्रान्तिप्रवृत्तस्य सुखोत्क्रान्तिप्रमुक्तये ।

अस्मै सम्प्रददे तुभ्यं यद्वासुत्क्रान्तिसंज्ञिताम् ॥८४॥ इति

पूर्वमकृतौ मरणा(न)न्तरं कार्यमित्युक्तम् ।

27. ब्राह्मे—

उत्क्रान्तिं वैतरण्यौ च दश दानानि चैव हि १(*) ।

प्रेतेऽपि दत्त्वा तं प्रेतं संस्क्रुर्थादिति निर्णयः ॥८५॥ इति

मरण समये ऊर्द्धोच्छिष्टादिसम्भवे प्रायश्चित्तमाह—

28. अङ्गिराः—

ऊर्द्धोच्छिष्टाधरोच्छिष्टमन्त्ररिक्षे मृतिस्तथा ।

अभक्षभक्षणेचैव नित्यकर्मविलोपणे ॥८६॥

अस्पृश्यस्पर्शमरणे खट्वादौ मृति सम्भवे २(†) ।

श्वानक्रव्यादं संस्पर्शं कृमिकीटोद्भवेऽपि च ॥८७॥

एवमाद्यपनुत्यर्थं प्रायश्चित्तं समावरेत् ३(‡) ॥८८॥

१(*) बह्निपुराणे—

‘अनेन विविधा धेनुं योविप्राय प्रयच्छति ।

सर्वकामसखद्वारम् विष्णुलोकं स गच्छति’ ।

जातुबलं—

‘मौभूतिश्च हिरण्याज्यवासोधान्य गुडाणि च ।

दौघलवचमित्याहुर्दशदानान्यनुकमात्’ ।

‘एतानि दश-दानानि मरणां सुखान्मयोः । कुर्यादभ्युदयार्थं प्रतिपिठि परवरे’ ।

२(†) ‘असृग्ग्न्यस्यै’ इति पाठान्तरमस्ति । कृष्णं प्राजापत्यमिति । अथ कृष्णतद्वैवतादीनां नियमोक्तविमनु-वशिष्ठ-पराशर-गौतम याज्ञवल्क्यादीनां वचनादिकं संयुक्तं यत्प्रपाणिना-प्रायश्चित्तविधौ सर्वमुक्तम् । मदनरत्नेचान्यथाऽस्ति, ‘ऊर्द्धोच्छिष्टाधरोच्छिष्टोभयोच्छिष्टे-तत्रैव च । असृग्ग्न्यस्यैवैवैव खट्वादिमरयेऽपि च’ ।

‘अथं रात्रापितकेनीन् कृष्णान् कृत्वा दहैत्सुतः’ ‘ऊर्द्धमित्यादि-कृष्णं त्रयं प्रकुर्वीत’ इत्याङ्गिराः । ‘खट्वायां मरणेचैव मौलीन् कृष्णान् प्रकल्पेत्’ इति कृति चण्डिकायां गृह्यकारिकाकारः ।

३(‡) अवनुत्यर्थं, उक्तपापप्रणाशार्थम् ।

अथ चान्द्रायणव्रतमाह मनुः—

‘एकैकं ब्राह्मणं पिब्यं कृष्णं शुक्लं च बर्हयेत् ।

उपसृज्य स्निग्धममृतचान्द्रायणं कृतम्’ ॥

‘इदुव्रतं चान्द्रायणमिति कैचर्षेयः । चन्द्रस्य पञ्चदशमनिवासेन वस्य तद्व्रतम् । चाङ्गी-दक्षेनचैकेन सर्वपापप्रयोगेत्’ । मङ्गिजाबालिननेन पञ्चधर्मैः प्रायश्चित्तं विधेयं प्रोक्तम् ।

कृच्छान् षट् सप्त दश वा चान्द्रायणमथाऽपि वा ।
शुद्धिं तदानीं सम्पाद्य सर्व्वधर्ममणं दाहयेत् ॥८६॥ इति

29. पर्य्यषितशव संस्कारेऽपि प्रायश्चित्तमाह, स एव—

दिवा वा यदि वा रात्रौ शवस्तिष्ठति कस्यचित् ।
तं पर्य्यषितमित्याहुर्दहने तस्य का गतिः ॥८७॥
पञ्चगव्येन संस्नाप्य प्राजापत्यत्रयं चरेत् ।
तस्माद्दिवा प्रमृतस्य दिवा संस्कार इष्यते ॥८८॥
एवं रात्रिप्रमृतस्य प्रायश्चित्तमथान्यथा । इति

30. साग्निकस्यात्र विशेषमाह, कात्यायनः—

स्वयं होमासमर्थस्य समीप उप सर्पणम् ।
तत्राप्यशक्तस्य स(स्व)तः शयनोद्योपवेशनम् ॥८९॥
हुतायां सायमाहुत्यां दुर्बलश्चेद् गृही भवेत् ।
प्रातर्होमस्तदैव स्याज्जीवेच्छुः पुनर्नवा १(*) ॥९०॥
अत्र दुर्बलोऽमुर्षुः । वाशब्दोऽवधारणे । होमो नैव कार्य्यः
कृतत्वादित्यर्थः ।

31. तथा च कात्यायन सूक्ष्मम्—

सायमाहुत्यां हुतायां चेदुर्बलः स्यात्तदैव प्रातराहुतिः, तन् संस्था श्रुतेरग्नि-
होत्रस्यजीवेचेत् पुनः कालेनवा कृतत्वादिति । तथा पौर्णमासे कृते प्राक्चेद्दशान्
स्वामी मुमूर्षुः कथं पिण्डपितृयज्ञः स्या २(+) इतिऽप्येवं तदैव तु—
वेदवेदे कृतेऽप्येवं चातुर्मास्य समापनम् ३(+) ।

- १(*) 'जीवेन्न सपुनर्नवा' इति पाठान्तरं कन्दोगपरिशिष्टे । इदं शुक्लपञ्चपरमिति कमलाकरः ।
२(+) 'द्वयोऽप्येवम्' इति पाठान्तरम् । पिण्डयुक्तपितृयज्ञः पिण्डपितृयज्ञः । तथाचापसम्पन्नः—
अनाथास्यायायदहश्चक्षुः न पश्यति तदहः पिण्डपितृयज्ञं कुर्वते' इति । अयं यज्ञः
सकालविधानादहश्च' स्यात् इति च । 'पितृपितृयज्ञस्य पर्यसन्निवन् चक्षुरावापराङ्' ।
अतः पञ्चसन्निदिने पितृयज्ञः स्यात् । अन्तर्त्त कमलाकररीयेऽस्ति ।
३(+) गवश्चपुराणे वैश्वदेवविधिः आर्चः त्र्योतथास्ति ।
—पुराणेषु ब्रह्मोवाच, 'वैश्वदेवं प्रवक्ष्यामि होम सत्यवसुतम्' । इत्यादि । प्रयोगश्च
आत्रिणा—चारतत्त्वोऽस्ति । तत् प्रत्यङ् लक्ष्यमिति ।
तथाच कौत्सी 'पाठोद्योमवातिद्योगो सपय्यातयं चक्षुः' ।
एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः ।
वैश्वदेवं लक्ष्मणमुपनिषत्तु 'अथाहोऽपि विपुल्यः स्या वैश्वदेवं सपय्यातयं' इति ।

उपक्रान्ता स्वामिनं ज्ञात्वा कर्तव्यानि सुतादिभिः १(*) ॥६४॥
तत्रैवं क्रियमाणेतु हविरासादनात् पुरा ।

तद्वदाहवणीये तान्यूर्द्धमासादनान्मृतौ ।
मरणान्तर्हि तत्कर्म कर्त्रभावात् समाप्यते ॥६५॥
इष्टिः पद्मादिकन्तत्र कालाल्पत्वान्नसंभवेत् ।
देवतानां प्रधानानामेकैकस्य पृथक् पृथक् ॥६६॥
पुरोऽनुवाक्या याज्याभ्यां चतुराज्याघृताहुतीः ।
जुहुयादेवमन्यत्र सर्वत्रापदि हूयते ॥६७॥
अथेष्ट्याधानमध्ये स्यात् पत्युर्मरणसंशयः ।
अवशिष्टेष्टदेवेभ्य स्तत् संख्यानि घृतानि च ॥६८॥
चतुर्गृहीतान्येकत्र गृहीत्वा चमसे सह २(†) ।
पुरोऽनुवाक्या याज्याभ्यां पूर्ववज् जुहुयात् पृथक् ॥६९॥

32. मण्डनोऽपि—

पूर्वपक्षे तु रात्रौ चेन्मृति-शङ्काभिहोत्रिणः ।
सायं हुत्वा तदैवाथ जुहुयात् प्रातराहुतिम् ॥१००॥
यदि त्वपरपक्षे स्यान्मृतिशङ्काभिहोत्रिणः ।
हुतावशिष्टः पक्षेऽस्मिन् जुहुयात् सकलाहुतीः ॥१०१॥
दर्शेष्टिश्च तदा कुर्यादिष्टिर्यदि न सम्भवेत् ।
देवतानां प्रधानामेकैकस्य हुनेत् पृथक् ॥१०२॥

- १(*) अत्र उक्तकाममिति च पाठान्तरम् ।
अवाभिहोत्रम्—अयं यागविशेषः । एतन्माससाध्यमेकम् । अपरं वावज्जीवनसाध्यम् ।
अवाभिहोत्रं नाम होमस्य नामधेयम् ।
“अथ ये होमं होमो यस्मिन् कर्कोणीति भिन्नाधिकरणवद्भेदोक्तिः ।
“अथयत्—नार्हपत्नो दक्षिणाप्रराजवर्षीययेति त्रयः । इत्तमस्य पद्धतौ खादिदरगृह्यमादी च
विहितमिति । अथ योतः खापेयः । यस्मिन् दक्षद्व्याधि उवषोयानि । अथाधानान्
परं व्रतनवीर्यमासा दर्शपीर्नमास यागा रजः कार्यः । ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां क्षीरकानोवज्जेति
ति विधिवाक्यात् । अथ उवागाः । पीर्नमास्यां चयः । अमावास्यायां त्रयः
दर्शनमाधेयम् । पीर्नमासां कर्तव्यशामयस्य पूषमासपरं नामधेयम्
१(†) अथ ‘चमसेनसह’ चमसेः सह’ इति पाठान्तरम् ।
आहिताग्नेः योतस्यारजसमये यस्मिन्नग्नी होमः कृतः निधनान् परं तेनेवाग्निमासह
विधानानुसारे च तद्वदाहः ज्ञान् ।
अवाभिहोत्रं पुषिवासां प्रागुक्तम् ।

वि—
1997

23 DEC 1958

चातुर्मास्यान्तराले चत् स्वामिनो मृतिशङ्कनम् ।
 तत्र तदेव पर्य्यन्तं अग्निहोत्राण्यशेषतः १(५) ॥१०३॥
 तदेव कुरुते दर्शान् पौर्णमासान् बहून्पि ।
 चातुर्मास्यावशिष्टानि पर्वाण्यत्र समापयेत् ॥१०४॥
 पश्वलामे पुरोडाशं निर्व्वपेत् पशुदैवतम् ।
 आमिक्षामथवा कुर्यात् पूर्णाहुतिमथापि वा ॥१०५॥

अन्यत्रापि—

आहिताग्निः कदाचित्तु कृष्णपक्षे मृतोयदि ।
 तदा शेषाहुतीः सर्वा जुहोत्येवाश्वलायनः ॥१०६॥
 अन्ये तदेव दर्शेष्टिं कुर्य्युः कृष्णे मृतस्य तु २(†) ।
 शुक्लपक्षे निशि प्रेतस्येच्छन्ति प्रातराहुतिम् ॥१०७॥
 अशक्त्या यजमानश्चेत् पत्रीकर्म न लुप्यते...३(‡) ।
 न तावता क्रतुध्रेषः स्यादाथर्व्वण सूत्रतः ॥१०८॥

33. अनुपद सूत्रेऽपि—

तच्चेदपर पक्षे प्रयाणं शंकेत यावत्पुऽपरपक्षस्यावशिष्टा रात्रयः
 स्युस्तासां सायं प्रातराहुतीः प्रतिसंख्यं हुत्वा प्रत्याहृत्या-
 मावास्येनहविः...समापयेयुरेव न यज्ञविलोपः—इति पूर्व्वपक्षेचेद्रात्रौ
 प्रातराहुतिरेवेति ।

१(५)

शोभोयदयसु द्रव्येषु एकस्मात्तमि अन्वेन पुरोडाशेनशोभो विधेयः—

”

चातुर्मासमिति—मिथुनाकर्कशुक्लार्कं यावत् ।

अर्थादृष्टरिषयमादृत्यायं यावदनुष्टेयव्रतं चातुर्मासम्—भारते ‘आषाढे तु सितेपक्षे
 एकादश्यामुपोषितः । चातुर्मासव्रतं कुर्याद् यत् किञ्चिन्नियतो नरः । आषाढे शेषे ऋतुं,
 भाद्रपदाश्च परिवर्त्तनं, कार्तिकेः सप्तम्यायं भगवतो नारायणस्येति । एतदनुष्टेयव्रतं
 शतसंस्कारेष्वन्तर्नीतमस्ति ।

आहिती यद्द्वौऽग्निविधिनायेन यजमानेनेति वः । अथवात्रिणायेन त्रिवेष्टिः ।

स्वयमसमयं च लिजापि तत् कारयितव्यम् । यथा विराटपर्व्वणि, ‘पुरोहितीऽयमष्टाकमग्नि-
 होषाच्चिरचति’ ।

२(५)

आमावास्यायां, आश्वयेन्द्र दधि पयो यागस्त्रयः । ऋषे ऋषपक्षे दध्नस्तेति ।

त्रिषुच आप्रेयपुरोडाशयागः । ऐन्द्रपयोयागः ।

ऐन्द्रदधियागश्चेति । पौर्णमास्याकु-आप्रेयपुरोडाशयागः ।

आग्नेनीषःश्रुयागः ।

आग्निषीनीय पुरोडाशयागश्चेति त्रयः ।

१(६)

एतत् ऋतेऽयमेकं यजमाने तत् पञ्चा कार्य्यम् । कर्कशो न विधेयः । यतः कार्क-
 षो पञ्चास्रष्टाष्टाधामभवः पञ्चा ऋते कर्कशे नो कर्तोऽर्हतिः स्यादिति । आषाढश्रावः
 सन्दिग्धः ।

34. मरण समये कर्तव्यमाह बृहस्पतिः—

दुर्बलं क्षापयित्वाथ शुद्धचैलाभिसम्भृतम् ।
निवेशयेद्दहिंमत्यां दक्षिणं(†)शिरसं क्षितौ १(●) ॥१०६॥
विगतासुं तमास्नाप्य सुवस्त्रमुपवीतिनम् ।
चन्दनोक्षितसर्वाङ्गं सुमनोभिर्विभूषयेत् ॥११०॥
प्रेतसम्बन्धियत् कर्म सर्वन्तदपसव्यवत् २(†) ।
उद्धृत्याहवनीयार्घिं स्वस्थाने दक्षिणानलम् (तलं) ॥१११॥
सकृत् सकृत् समूहादि संस्कृते दक्षिणामुखः ॥११२॥
कर्त्ता प्रत्यगन्यधिभ्रित्य शुष्कगोमय संयुताः ।
कार्पासादिभिरन्यैश्च स्थाली स्तेषु प्रतापयेत् ॥११३॥
अत्र आर्द्धं भवेदस्य प्रेतोत्थाननिमित्तकम् ३(†) ।
एकोद्दिष्टविधानेन जयाशीः स्वस्ति वर्जितम् ॥११४॥
अक्षय्योदकसम्बन्धादूहितं प्रेतशब्दवत् ४(+)

35. कात्यायन सूत्रेऽपि—

सन्दीपज(न)वतीः प्रत्यगन्यधिभ्रयत्युत्खातः । इति

36. ब्राह्मेऽपि—

ते ये ततः सन्तापादप्रयोजायेरं स्तैरेनं दहेयुस्तथाहैतैरेवदग्धो
भवति नो प्रत्यक्षमिवेति ।

37. कालनिर्णये दीपिकायाञ्च—

एकोद्दिष्टविधिर्मुतस्य निधनस्थाने ततोवर्त्तन्नि स्थाने विभ्रमणस्य
संचयविधे र्देशं अयं स्यादिदं तुय्येवाहि तृतीयक इति ५(X) ।

- (०) तवतु 'कच्छलानंगते जीवे भीतेऽभिप्राप्तमानसम् ।
शालं तु(सु)विज्ञानं च शीघ्रं निःसार्यते गृह्णात्' । इति
छांदादिकं मन्त्रपूर्वकं विधेयं । मन्त्रास्तु चौबंदेष्टिकविधानसम्भवे सन्ति । तैत्ति
'ऊनयादौनिच तोषांनि' इत्यादयः ।
- १(†) । तलं तु सर्वं अपसव्येन प्राचीनावीतिना । अयं ।
विज्ञानां सर्वेषां मन्त्रपूतमुपवीतं धार्यमिति ।
- १(‡) प्रेतस्योत्थान निमित्तकं आ 'भवेदव । एकोद्दिष्ट आर्द्धविध्यगुणारेण तत् कार्यम् ।
- ४(+) सर्वेषां पित्रपदस्थाने प्रेत पदं प्रयोज्यम् । तथा प्रेतवने सव्यत्वरं वाचं कृत्वा
'प्रयोज्यम् ।
- ५(X) द्वेति तयं स्नात् इत्थं पाठः कश्चिदादधे ।

38. नागरखण्डेऽपि—

त्रीणि सञ्चयनस्यार्थं तानि वै शृणु साम्प्रतम् ।
 यत्र स्थाने भवेन्मृत्यु स्तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥११५॥
 एकोद्दिष्टं ततोमार्गे विश्रामो यत्र कारितः ।
 ततः सञ्चयनस्थाने तृतीयं श्राद्धमिष्यते १(*) ॥११६॥ इति
 धनिष्ठापञ्चकादि मृतस्य-विशेषः ।

39. कूर्मपुराणे—(*) (क)

धनिष्ठापञ्चकमृते पञ्चरत्नानि तन्मुखे ।
 तस्याहुतित्रयं (तत्र) कर्त्ता दद्याद्-बहवपामिति ॥११७॥
 ततोनिर्हरणं कुर्यादेषः (वं) साग्नेर्विधिः स्मृतः ॥११८॥

40. पञ्चरत्नान्याह नारदः—

घञ् मौक्तिकवैदुर्थ्यं पुष्परागेन्द्रनीलकम् ।
 पञ्चरत्नमिति प्रोक्तं नारदेन महर्षिणा २(†) ॥११९॥
 इतरं निपदने एव जले वा प्रतिपादयेत् ३(‡) ।

इतरं निरग्निमिति ।

क्रियादक्षे मृते तद्वद्विरण्यशकलं मुखे ।
 न्यस्य पिष्टमयं कुर्यात् पुरुषत्रितयन्ततः ॥१२०॥
 होमः प्रतिमुखन्तत्र भवेद्बह्वपामिति ।
 आस्य एव सकर्पसंकुसुमं प्रतिपाद्यतु ॥१२१॥
 निर्यात्य साग्निं संस्कुर्यादन्यमप्यसमुत्सृजेत् ।
 कुर्यात् स्त्री त्रितयं पिष्टमयं साग्नेर्मृतौ स्त्रियाः ॥१२२॥
 हारिद्राम्बर संछत्रं निर्हरेयुः सुतादयः ४(†) ॥१२३॥ इति

- १(*) 'सञ्चयनस्यार्थे' इति भिन्नः पाठः ।
 (क) च-र्थे द्विदोषिकायाश्च । 'भार्ता' कृत्वा धनिष्ठाहं सितप्रचलपञ्चकम् । रत्नस्यो सदा
 दूष्यन्मुग्रं दाहकर्मणि ॥
 २(†) सतान्तरयथा,—
 'कनकहोरकं नीलं पद्मरागञ्च मौक्तिकम् ।
 पञ्चरत्नमिदं भोक्तव्यमिति पुण्यदर्शितम् ।'
 रत्नानाञ्चाप्यभावे तु स्वर्णं कर्पाङ्गं शेषया ।
 सुवर्णस्याप्यभावे तु आज्यं श्रेयं विचक्षते ॥ इति श्रुतिः ।
 ३(‡) अग्रेय जलादौ प्रतिपादनम् । निखलेदेव
 ४(†) अत 'संछत्रमिति' पाठान्तरमस्ति । पीताम्बरेण संछत्रं, समुत्तमिष्यते ।

41. अत्र निर्हरणे विशेषः स्मृतौ—

स्थापयन्त्यनसि प्रेतं एकामिभ्व कटादिषु १(*) ।
 शिविकायां विमाने वा प्रचेतोवचनादिह ॥१२४॥
 पृथक्सन्तापजानम्रीनामपात्रेष्वथाहरेत् ।
 शम्यामिमावसथ्यश्च कृत्वा पात्रान्तरे क्वचित् ॥१२५॥
 विधुरस्य कपालाम्रीनामपात्रेण सन्तपेत् ॥१२६॥
 कपालार्णि—लौकिकमग्निम् ।
 पृषदाज्यं घृतं दर्भां स्तिलान् पात्राणि सप्त च ।
 हिरण्यानि घृताद्यत्र चन्दनादीन्धनानि च ॥१२७॥
 अनस्येतानि कृत्वैव सपिण्डा दक्षिणान्दिशम् ।
 अनसासह यान्ति च यमसूक्तादि पाठकाः ।
 अपेतोध्याय इत्यत्र यमसूक्तं विधुर्बुधाः ॥१२८॥
 एकामिमितरं पुष्प-मालादिभिरलङ्कृतम् ।
 कटादिभिरपि स्कन्धैः शुचयो वै समाहिताः ॥१२९॥
 चत्वारस्तं बहेयुस्ते पञ्चमः पुरतोऽनलः ॥
 त्रियष्टितलभाण्डस्थं सर्वोपस्करसंयुतम् ॥१३०॥ इति ।

42. मनुः—

न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं गूद्रेण (छा)मापयेत् ।
 अस्कर्याह्लाहुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषिता ॥१३१॥
 अत्र स्वेषु तिष्ठन्स्वित्यविवक्षितम्, अस्कर्याश्रवणान् ॥१३२॥
 स्वेषु,—स्वजातीयेषु इत्यर्थः ।

43. तथा—

दक्षिणेन मृतं गूदं पुरद्वारेण निर्हरेत् ।
 पश्चिमोत्तरदेश्यस्तु यथासंख्यं द्विजातयः ॥१३३॥

44. वैश्यादारभ्य प्रातिलोम्येन हारीतः—

नग्रामाभिमुखं प्रेतं निर्हरेयुरिति ।
 निर्हरता यदि वर्त्तन्नि ग्रामः स्पातन्मध्ये न गन्तव्यमित्यर्थः ।

१(०) अनसि पूते ब्रकटे इत्यर्थः । अनप्राचने, अनिति चोत्करोति । ततः श्रीवादिवादसुम् ।

—‘श्रीवैष्णवः ब्रकटीऽस्त्रोत्पात’ इति ।

45. विदग्धः—

मृतं द्विजं न शूद्रेण निर्हारयेत्, न शूद्रं द्विजेन ॥१३४॥
पितरं मातरञ्च पुत्रा निर्हरेयुः, न द्विजं पितरमपि शूद्रा इति ।

46. प्रायश्चित्तमाह जाबालिः—

शूद्रेण विप्रो दग्धो यो न लभेच्छाश्रयीं गतिम् ।
प्रायश्चित्तं प्रकुर्वीत बान्धवः पापशुद्धये ॥१३५॥
चान्द्रायणं पराकञ्च प्राजापत्यं विशुद्धये १(॥) ।
विप्रेभ्यो दक्षिणान्दत्त्वा ततः स्यादौद्धर्देहिकम्, इति २(+) ॥१३६॥

47. कात्यायनः—

हिरण्यशकलान्यस्य क्षिप्त्वा च्छिद्रेषु सप्तसु ।
मुख्येष्वपि पिधायैर्न निर्हरेयुः सुतादयः ॥१३७॥
आमपात्रेऽन्नमादाय प्रेतमग्निं पुरः सरम् ।
एकोऽनुगच्छेत्तस्यार्द्धमर्द्धं पशुयुतसृजेद्भुवि ॥१३८॥
ऊर्द्धमादहनं प्राप्तमासीनो दक्षिणामुखः ।
सव्यं जान्वा च शनकैः सतिलं पिण्डदानवत् ॥१३९॥

48. मनुरपि—

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ॥१४०॥
विशुद्धयति—त्रिरात्रेणेति च ॥

49. एतस्यापवादमाह धर्मार्थे पराशरः—

अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः ।
पदे पदे यज्ञफलं मानुपूर्ववर्त्तन्ति ते ॥१४१॥
बोद्धा वाग्निप्रदाता वा सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत् ।
अत्र बोद्धा—शववहनकृत् ।

१(०)

कृतौ च 'चान्द्रायणेन चैकेन सर्वपापवयो भवेत्' । अथ च 'प्रायश्चित्तानि चान्द्रायणादीनि पापवयमावसाधनानि' । तत्र वक्तुम्—“एकैकं प्रायश्चित्तं कृत्वा यत्कृत्वा विवर्त्तयेत् । उपस्य शंसि सवर्गं मेतच्चान्द्रायणं कृतम्” ।

पराकत्रतलवर्णं यथा,—

“यथात्मनीऽपमस्य वादशास्त्रमभोजनम् ।

पराकत्रतनामायं सर्वपापापनोदनः” इति कृतौ ॥

१(१)

प्राजापत्यव्रतं यथा,—चाष्टं सायं चाष्टं प्रातस्त्राह्मणादयाचितम् ।
चाष्टं परम् नात्रोयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः इति प्रायश्चित्ततले ।

50. ब्राह्मेऽपि—

चतुर्विधेन वागेन कुट्युः कोलाहलं महत् ।
भूमौ शनैर्निधातव्यो यावत्येतस्य जीवनमिति १(*) ॥१४२॥

51. गारुडे—

तेनाभुक्ष्य गुरुं ज्ञाप्य तं नयेत तैतृकं वनम् ।
दक्षिणाशिरसं कृत्वा सचैलन्तु सवन्तथा ॥१४३॥
तीर्थस्थाबाहनं कृत्वा स्नापनं तत्र कारयेत् ॥१४४॥

स्नानमन्त्रो यथा—

गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिलोच्चयाः ।
कुरुक्षेत्रं तथा गङ्गां यमुनाञ्च सरिद्वराम् २(†) ॥१४५॥
अन्यानि पुण्यक्षेत्राणि ध्यात्वा संस्नापयेच्छ्रमम् ।
देवाश्चाग्निमुखाः सर्वे गृहीत्वा तु हुताशनम् ३(‡) ॥१४६॥
गृहीत्वा पाणिना सर्वे वदेयुर्मन्त्रमुत्तमम् ।
कृत्वा तु दुष्करं कर्म ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ४(+) ॥१४७॥
मृत्युकालवशं प्राप्य नरं पञ्चत्वमागतम् ॥१४८॥
धर्माधर्मसमायुक्तं लोभमोहसमावृतम् ।
दहेयं सर्वगात्राणि दिव्यान् लोकान् स गच्छतु ॥१४९॥
एवमुक्त्वा ततः शीघ्रं कृत्वाचैव प्रदक्षिणम् ५(×) ।
ज्वलमानं तदा वह्निं शिरःस्थाने प्रदापयेत् ॥१५०॥
चतुर्वर्णेषु संस्कार एव भवति पुत्रकेति ॥१५१॥

१(*) 'यावत् प्रेतस्य' इति भिन्नः पाठः ।

२(†) ब्रह्मज्ञानेन मन्त्रस्यापराधं यथा,—
'कौशिकी चन्द्रभागाश्च सर्वपापप्रणाशिनौम् ।
भद्रावकाशां सरयूं पनसं गच्छकीलया ।
वैश्वदेव वराहश्च तीर्थं पिष्टारकलया ।

वृषिभ्यां यानि तीर्थानि सरितः सामराक्षया ॥

ध्यात्वा तु मनसा सर्वं कृतवान् गतायुधम्' ॥ इति

३(‡) 'देवाश्चाग्निमुखा सर्वे एनं दहन्तु ।

४(+) 'जानतावाग्जानता' इति श्रुतित्त्वे पाठान्तरमस्ति ।

५(×) 'कृत्वाति' मन्त्रपाठेन प्रदक्षिणपूर्वकं वारम्बन्धं ज्वलदग्निं शिरः स्थाने प्रदापयेत्
'चक्षुर्गोमः स्वर्गोचोरा यदि स्त्री यदिवा पुमान् । यथापिदाता तैलस्य पिष्ट' इत्या
स एव हि' इति ज्ञातौ । 'अथ पिष्ट' पूरकपिष्टमित्यर्थः ।

52. स्मृतिसंग्रहे तु—

आसन्त्यां प्रेतमारोप्य गन्धपुष्पाद्यलङ्कृतम् ।

बध्नीयाद्धान्धवस्तस्य पादाङ्गुष्ठावुभौ दृढौ ॥१५२॥

53. आसन्दीलक्षणन्तु विधानग्रन्थे—

साक्षाच्छवस्य पालाशैर्दभैः कृत्वाकृतिं दृढाम् ।

खादिरैर्हवश्वैर्वा शवविग्रहसम्मिताम् ॥१५३॥

सा चासन्दी चतुर्विंशत्यङ्गुलायामतः समा ।

चत्वारोद्वौ च वोद्गारः अपसव्यात् कुशैस्तथा ॥१५४॥

कृत्वा तु वरणन्तेषामथसंघव-रोहणम् १(*) ।

निवीतिनो बहेयुस्तं ज्ञातयोऽन्ये च बाहकाः ।

वहनं वापि ते कुर्युरिति धर्म्मोऽन्यवस्थितः ॥१५५॥

54. अत्रिरपि—

अपितर्पणचाण्डाल भाषणप्रेतवाहने ।

विन्मूत्रमैथुने चैव षन्निवीती समाचरेत् २(†) ॥१५६॥

गर्भवत्याः पतिः प्रेतवहनं पवनवनम् ३(‡) ।

वर्जयेद्दूरगमनमेतन्नैमित्तिकं विना ॥१५७॥

55. अन्यत्रापि—

प्रेतवाहं गयाश्राद्धं मौञ्जीबन्धनमेव च ।

विदेशगमनं क्षौरं न कुर्याद्गर्भिणी पति, रिति—

56. धर्म्मप्रदीपे जीवत्पितृकस्यापि निषेध उक्तः ॥१५८॥

57. स्कान्धे—

स्कान्धे प्रेतस्य वहनं क्लानं केशविभागतः ।

न जीवत्पितृक कुर्यात्तर्जन्यारौप्यधारणमिति ४(+) ॥१५९॥

१(०)

२(†)

३(‡)

४(+)

अथ 'पवन'मिति 'यजनं इति वा पाठो दृश्यते ।

'उपवीतं भवेत्विधं निवीतं कण्डसज्जनम्' इति कौर्म्यं । अथवा 'ज्ञतोपवीतोद्वैभो-
निवीतोऽथ भवेत्ततः ।

मनुष्यादिपदेऽङ्गुला कवि पुत्रान् कश्चि'सह', इति कृतौ ।

उत्तमाच्छादनं वस्त्रं कण्डलान्वितोपवीतं चेति व्यापारः ।

'पूजाकाशे सञ्जडेव कुबजसोभवेच्छविः ।

तस्यैव्यारजतं धार्यं सार्वं धार्यमनामया' इति मनुशास्त्रे ।

मध्ये आसन्त्यादिभङ्गे जाते प्रायश्चित्तमुक्तम् ।

—*—

58. अग्निणा च—

आसन्त्यामपि भग्नायां कृशानौ पतितेऽपि वा ।

तत् पात्रभङ्गे रज्जूनां दाहे च्छेदेऽपि वा पुनः ॥१६०॥

शवेऽतिपतिते वापि अन्यस्मिन् वोपघातने ।

प्राजापत्यं ततः कृत्वा सर्वं कर्म प्रवर्त्तयेत् ॥१६१॥ इति

59. रेणुः—

आमपात्रेऽग्निमादाय शरीरं साधनानि च ।

आश्मशानाद्वृजन्त्येते ज्ञातीनामधिकन्तिवदम् ॥१६२॥

यमसूक्तं जपन्तस्ते रीतीभूता स्तमन्वयुः १(*).

श्मशानं यान्ति वृद्धाया क निष्ठायाः गृहान् प्रति, इति ॥१६३॥

60. देवजानोये—

मृतस्योत्क्रान्ति समयात् षट्पिण्डान् क्रमशो ददेत् ।

प्रतिस्थाने तथा द्वारि चत्वरं ताक्ष्यं कारणात् २(†) ॥१६४॥

विश्रामे काष्ठचयने तथा सञ्चयने च षट् ३(\$).

स्थाने श्राद्धं प्रकुर्वीत दशपिण्डा दशाहिकाः ॥१६५॥

इमानि सोदकुम्भानि कार्याणीत्युक्तं महर्षिणा ॥१६६॥

61. गारुडे,—

षोडशाद्याः प्रदातव्यामध्वजजल पूरिताः ।

उत्क्रान्ति श्राद्धमारभ्य षोडशैव क्रमात् स्मृताः ॥१६७॥

शृणु तत् कारणं ताक्ष्यं षट्पिण्डपरिकल्पने ।

मृतस्थाने शवोनाम तेन नाम्ना प्रदीयते ॥१६८॥

तेन दत्तेन तुष्यन्ति गृहवास्त्वधिदेवताः ।

चत्वरं खेचरोनाम तदुद्दिश्य प्रदापयेत् ॥१६९॥

१(*) चत यमसूक्तं ऋग्वेदे १० म, मः, १४ सूक्तम् । परेष्वर्थात्परः—‘सन्धाता यमवाहित’ इत्यनेन सूक्तानि ।

२(†) ‘ताक्ष्यं’ इत्यत्र ‘मौच’ इति पाठान्तरं कश्चिदस्ति ।
अत्र ‘प्रतिस्थानम्’ इत्यपि पाठान्तरमस्ति ।

१(‡) एतेषु षट्पि स्थानेषु श्राद्धं कुर्वीत इत्यर्थः ।
अत्र ‘दशाहिकाः’ इत्यपि भिन्नः पाठः । इमानि श्राद्धानीति वीध्यम् ।

तेन तत्रोपघाताय भूत-शौटीर दुर्गताः १(*) ।
 विश्रामे भूतसंज्ञोऽयं तन्नाम्ना तत्र दीयते ॥१७०॥
 पिशाचा राक्षसा यक्षा ये चान्ये दिक्षु वासिनः ।
 तस्य होतव्य देहस्य नैवायोग्यत्वकारकाः २(†) ॥१७१॥
 चित्तामोक्षप्रभृतिकं प्रेतत्वमुपजायते ।
 चित्तायां साधकं नाम वदन्त्येके खगेश्वर ॥१७२॥
 केऽपि तं प्रेतमेवाहु र्यथाकल्पविवस्तथा ।
 तदादि तत्र तत्रापि प्रेतनाम्ना पदीयते ३(‡) ॥१७३॥
 इत्येवं पञ्चपिण्डैर्हि शवस्याहुतियोग्यता ।
 अन्यथा चोपघाताय पूर्वोक्तास्ते भवन्ति हीति ॥१७४॥

62. तीर्थेऽर्द्धजलमरणे विशेषो नारदीये—

पुण्यतीर्थे जलेऽस्वस्थं निधाय पितरं सुतः ।
 'वेदाह'मिति मन्त्रेण श्रीमदष्टाक्षरन्तथा ४(+) ॥१७५॥
 श्रावयेदक्षिणे कर्णे तस्य निर्वाणसिद्धये ।
 पञ्चाक्षरं तथा शम्भो विष्णोः पञ्चाक्षरन्तथा ५(x) ॥१७६॥
 आत्मानं ब्रह्मविद्याञ्च श्रावयेच्च पुनः पुनः ॥१७७॥

- १(*) 'शौटीर' इत्यत्र 'शौचिन' इति वा पाठः आदर्शान्तरं ।
 १(†) एते होतव्य शरीरस्य मेवोपघातकारका भवन्तीत्यर्थः ।
 १(‡) निधनान्तरं सत्यन्तरपर्यन्तं प्रेतत्वपरिहास्य यत् कालं तस्मिन् प्रेतनाम्नोक्तो विशेषः ।
 आतिवाहिकदेहानन्तरं प्रेतदेहः स्यात् ।
 तवाहिं स्मृतौ 'कृते सपिण्डोक्तं नरः सत्यन्तरान्तरम् ।
 प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते' इति ।
 निधनान्तरं 'विप्र' वायविकः—आतिवाहिकी देहीश्रीवेण सम्भवेति ।
 तवाहिं स्मृतौ 'तत्तत्तवाहिं यज्जाति शरीरमाति वाहिकम्' इति ।
 'तथा देहान्तरं प्रातिर्धैरस्तनमुत्तति' इति गीताश्रामम् । अन्यत् शुद्धिं तत्तदेति ।
 ४(+) 'वेदाहमेतं पुत्रं महात्मसादित्यर्थं तमसः परस्तात् ।
 तमेव विदित्वा तिस्रस्तुमेति मार्गः पञ्चा विद्यतेऽप्यनाय' ॥ शुक्लयजुः—११।८ सूक्तम् ।
 —पञ्चाक्षरीमहात्मनः । उन्मनोमाराधनाय' इति । अर्थं पञ्चाक्षरीया ।
 ५(x) पञ्चाक्षरीमन्त्रः शिवः । उन्मनः शिवाय' इति । तत्रैव पिशाचोन्मनसो यथा 'नारायणाय'
 इति । 'उन्मनोन्मनः' इति वा । ब्रह्मविद्या पञ्चाक्षरविद्या, उपनिषत् । उन्मनः
 इति वा ।

63. बाराहे,—

कर्मयोगाद्यदा देही मुञ्चत्यत्र निजं वपुः ।
 तदा भूमिगतं कुर्याद् गोमयेनोपलिप्य तु ॥१७८॥
 तिलान्दभान् विकीर्याथ मुखे स्वर्णं विनिक्षिपेत् ।
 तुलसीसन्निधौ कृत्वा शालग्रामशिला तथा १(*) ॥१७९॥
 'सितु सामादि'सूक्तैश्च मरणं मुक्तिदायकम् २(+)
 सम्पूज्य चोपलिन्याथ उल्लिख्याहृत्य वेदिकाम् ३(†) ॥१८०॥
 अभ्युक्ष्योप समादाय वह्निन्तत्र विधानतः ४(+) ।
 पुष्पाक्षतैश्च सम्पूज्य देवं क्रव्यादसंक्षितम् ॥१८१॥
 तमग्निं प्रार्थयेदेवं मन्त्रेणानेन सत्तमः ।

मन्त्रो यथा,—

त्वं भूतकृद्जगदेशोनिःत्वं लोकपरिपालकः ॥१८२॥
 उक्तः संहारकस्तस्मादेनं स्वर्गे मृतं नय ।
 इति क्रव्यादमभ्यर्च्य शरीराहुतिमाचरेत् ॥१८३॥
 स्नानं प्रेतस्य कृत्वाथ पुष्पैर्वस्त्रैश्च पूजनम् ।
 नम्रदेहं दहेन्नैव किञ्चिद्देयं परित्यजेत् ॥१८४॥
 श्मशानवासिभ्यः शवस्त्रैकदेशं परित्यजेदिति किञ्चिद्देयमित्यस्यार्थः ।
 गोत्रजस्तं गृहीत्वाथ चितामारोपयेत्तदा ।
 ततश्चन्दनकाष्ठानि क्षिप्त्वा दद्याद्दुताशनम् ॥१८५॥
 अर्द्धदग्धे ततोदेहे दद्यादाज्याहुतिन्ततः ।
 अस्मात्त्वमधि(भि)जातोसि तदयं जायतां पुनः ॥१८६॥

- १(*) तुलसीसन्निधौ, श्रीशालग्रामसमीपे, पञ्चवटी सान्निध्येच सुसूचीः कुशादिषु शयनस्थानं विधेयम् । पञ्चवटी यथा,—‘चक्रवर्त्यविलम्बश्च वटशाली चमोदकम् । वटीपञ्चक-
 मिलुक्तं स्थापयेत् पञ्चदिक्षु च’ । इह तूपञ्चवटीतुला कुमाद्वीयव्रतखण्डे । यद्यतु
 तुलसीकाननं तत्र करेः सन्निधानम् । यस्मिन् श्रीकृष्णसन्निधौ श्रीनिवाससन्निधानम् ।
 चक्रवर्त्यसमीपे श्रीविष्णोः स्थानम् ।
 १(†) श्वेतुसामादिसूक्तं यद्य,—‘चारुश्रवकाने, ऊहमानिवासि । ‘सामनामवटी’ सन्दर्भेचापि
 विद्यते । ‘श्वेतुकर’ इत्यादि ।
 १(‡) ‘उल्लिख्योऽहं वेदिका’मिति पाठान्तरमादर्शयति ।
 ४(+) ‘अभ्युक्ष्योपसमादाय’ इति कविद भिन्नः पाठः ।

असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा ज्वलति पावके १(*) ॥१८७॥

एवमाज्याहुतिं दत्त्वा तिलमिश्रां समन्त्रकाम् ।

रोदितव्यं ततोगाढमेवं तस्य सुखं भवेत् ॥१८८॥

दग्धा शवं ततस्त्वेवं प्रादेशीं काष्ठिकान्तथा २(†) ।

सप्तप्रदक्षिणाः कुर्यादिकैकान्तु विनिक्षिपेत् ।

निःशेषस्तु न दग्धव्यः शेषं क्रिञ्चित्यजेत्ततः ३(‡) ।

देयाः प्रहाराः सप्तैव कुठारेणोल्मुकोपरि ॥१८९॥

‘क्रव्यादाय नमस्तुभ्यमिति’ लभ्येत् समाहितः ४(+) ।

नावेक्षितव्यः क्रव्यादो गन्तव्या च ततो नदीति ॥१९०॥

64. गृह्यकारिकायाम्—

समे देशे विहृत्याग्नीन्वेतानान् सत्तृणे शुचौ ।

उद्धृत्य क्षीरसंयुक्ता ओषधीर्मासपर्णिकाः ॥१९१॥

मुष्णादूर्वाश्च गन्धाह्वा अग्न्याप्त (त्म) पुरुषाहुतीः ।

न्यग्रधोऽश्वत्थहारिद्रं तिलकसज्जकादयः ॥१९२॥

दूरे त्याज्यास्ततोऽग्नीना मन्तराचिनयुश्चितिम् ।

केशश्मश्रूणी लोमानि नखानिच निहन्ति ॥१९३॥

पुरीषं चाथ निर्य्यात्य केशादीन्निखनेत्ततः ।

प्रेतदेहन्ततः कृत्स्नं धृतेना भ्यङ्गयेत्ततः ॥१९४॥

विषुवीषस्य षष्ठेऽन्तः सर्पिषाऽनमिष्यते ॥१९५॥

हारिद्रं वस्त्रखण्डञ्च सञ्चयार्थं निधाय तु ।

चित्त्वां प्राग्ग्नीवमास्तीर्या जिनमुत्तरलोमकम् ॥१९६॥

तस्मिन् प्राक्क्षीरसं प्रेतं उत्तानं विनिपातयेत् ।

अपसल्य (ज्य) विसृष्टाभि र्द्वाभिः कुशरज्जुभिः ॥१९७॥

१(०) अयं मन्त्रो यज्ञेषां पाठ्यः । नवसाधारणकन्दोमानाम् ।

„ गोवजः पुत्रादिः । हताशनं मन्त्रपूर्वकमधिष्ठयादिति ।

„ मन्त्रस्य ‘नवसात्त्वमभिजातोऽसौति’ केषुचन्यः ।

१(०) प्रादेशीकां तका प्रादेशपरिमिता एतकास्तस्य खस्यविशेषः । मन्त्रपाठ पूर्वकं सप्तवारं तां त्यजेत् ।

१(१) अयं सर्वं मेव दहेत् किञ्चिदवशिष्टं गङ्गातटी तौष्ठेपूतसमिक्षे प्रविधेत् ।

४(+) ‘क्रव्यादीन्तमवचे’ इत्यग्नेनाग्नं यज्ञकारिकायाम् । अतिक्रव्यादाय नमस्तुभ्यम् क्रव्यादाय नमोनमः’ इति पूर्वमन्त्रः ।

‘नद्धोनिष्क्रान्तिसमये च्छेदयेदधुनैव ताः ।
 हिरण्यसकलान्यस्य मुखे नासिकयोस्तथा १(*) ॥१६८॥
 एवमाज्याहुतिं हुत्वा तिलमिश्रां समन्त्रकाम् ॥१६९॥
 रोदितव्यं ततोगाढमेवं तस्य सुखं भवेत् ।
 दग्ध्वा शवं ततस्त्वेवं प्रादेशीः काष्ठिकास्तथा ॥२००॥
 सप्त प्रदक्षिणाः कुर्यादिकैकान्तु विनिक्षिपेत् २(†) ।
 निःशेषस्तु नदग्धव्यः शेषं किञ्चित्यजेत्ततेः ॥२०१॥
 देयाः प्रहाराः सप्तैव कुठारेणोल्मुकोपरि ।
 क्रव्यादाय नमस्तुभ्यमितिलभ्येत् समाहितः ३(‡) ॥२०२॥
 ना वेक्षितव्यः क्रव्यादो गन्तव्या च ततो नदी इति ।
 चक्षुषोः कर्णयोस्तद्वदेकैकन्तेषु विन्यसेत् ।
 जुह्ममाज्येन सम्पूर्णां सादयेदक्षिणे करे ४(+) ॥२०३॥
 सव्ये चोपभृतं रिक्तं ध्रुवामुरसि विन्यसेत् ।
 वैकङ्कतं शिरोमे तु दक्षिणायां नसि सुवम् ।
 सर्वाण्येव शिरोभ्राणि पात्राणीत्याह गोभिलः ॥२०४॥
 पाशिन्ने नेत्रयोर्मूर्ध्नि रिक्तं प्रणीतकं न्यसेत् ।
 कपालानि विकल्पेन द्वे शूले पार्श्वयोः क्रमात् ॥२०५॥
 प्रघासमकृतं यस्य नश्येद्वा तत् कथञ्चन ।
 द्वेधोपधीयते च्छित्त्वैकैकं तैत्तिरि वेदतः ॥२०६॥
 उदरे सादयेत् तस्य पृषदाज्यवतीमिडाम् ।
 शय्यां भिभ्रेऽरणिद्वन्द्वमुदग्वृषणयोरपि ॥२०७॥

- १(*) सर्वाणि हिरण्य खण्डानि क्रमेण मुखे ह्योनासिकयोर्द्वयोर्मध्ययोर्द्वयोः श्रोत्रयोः प्रदेशानि ।
 अनेन देशः पूतो भवति । तथाहि—युतिः ‘पवितं वै हिरण्यम्’ इति । निषण्णान्
 प्राक्काले हिरण्यदानमपि सर्वपापहृत् स्यात् । तथाहि, ‘हिरण्यदानं मोदानं सुनि-
 दानमनघेव च । नाशयन्त्याशुपापानि महापक्त्रान्त्वपि’ इति ऋतिः । कश्चिदादौपत्ये
 इत्यधिकः पाठः पुनरुक्तिश्च १८८-२०१ श्लोकाः ।
- २(†) एकैकं मन्त्रं सुचार्यं एकैकां काष्ठिकां निःक्षिपेदिति ।
- ३(‡) ‘क्रव्यादाय नमस्तुभ्यमितिलभ्येत्’ इत्यनेन मन्त्रेण । मन्त्रोऽयं साधारणः ।
- ४(+) अथ नृणां शृङ्गपुस्तकद्वये पादगृहिणीति ।
- ” अग्निहोत्रिकां यज्ञपात्रास्तेतानि ।

मुसलेन सह न्युब्जमन्तरोर्वोरुल्लखले ।
 प्राघासिकानि सर्वाणि तत्रैवोपासनान्यपि ॥२०८॥
 सादयेदन्तरेणोर्वोः स्थानानवगमादयतः ।
 मृन्मयाश्ममयानाञ्च दानं विप्राय मन्वते ॥२०९॥
 शासाद्यश्ममयं पात्रमोविलीचात्रयोनयः ।
 तद्वद्विप्राय दातव्या नोचेदम्भसि निक्षेपेत् १(*) ॥२१०॥
 यद्यनुस्तरणीपक्षस्तत आनीयतामपि ।
 गां पश्चात् कर्णमाहृत्य तन्मांसान्यग्निहोत्रिणः ॥२११॥
 प्रत्यंगमुपधीयन्ते हस्तयोः कु(अ)क्षिगोलकौ ।
 मुखञ्च वपयाच्छाद्य ततोऽग्नीनां समिन्धनम् ॥२१२॥
 गौरनुस्तरणी प्रोक्ता नपक्षोऽयं कलौ भवेत् २(†) ।
 शूर्पेणार्णि समीन्धीयाद् वाससा न मुखे न तु ॥२१३॥
 आज्येन सकृदात्तेन जुहुयादाहुतिन्ततः ।
 शंस्येस्तु चासमित् पूर्वावहन्यात्पितृदिग्मुखः ३(‡) ॥२१४॥
 प्रेतेन सहितः पुत्रो भ्राता वा तदभावतः ।
 अन्यो वा ब्राह्मणः कश्चित् सपिण्डादेरभावतः ॥२१५॥
 हीनजाति व्युदासार्थं दाहादौ भ्रातृपुत्रयोः ।
 विप्रस्य ग्रहणं सूत्रे वावदीदत्र भाष्यकृत् ॥२१६॥
 'अस्मात्त्वमिति' मन्त्रेणानूहितेन स्त्रिया अपि ४(+) ।
 ततः प्रचरणीमास्ये खादिरं नासिके स्तुवम् ५(x) ॥२१७॥

१(*) 'तद्वत्' प्राप्तत् त्राग्राणावद्विषम् । यथा जले विद्यमान्येत् ।

२(†) 'स पक्षोऽयम्' इति कश्चित्पाठः ।

३(‡) 'अस्यसु' इति यस्यान्तरहृत्-पाठः ।

४(+) समीन्धीयं प्रागुक्तः । अत्र पुंनो स्त्रीचामपि
 ऊहनिषमोभासि । ऊहविधा च मीमांसादृश्यैकम्यगति ।
 मन्त्रेऊहसु हर्षं विन् भोविषेव इति मीमांसितम् ।

५(x) खादिरादि यज्ञीय काष्ठज्जातं पात्रम् । तथाहि—
 'बोहृन्मरी कुशाभोक्तः पात्रवलीपोपलक्षता ।

कुट्टः प्रलायकाष्ठस्य खविरस्य शुचो मताः' इति व्यासप्रकाश टीकाभाष्यम् ।

खानाभित्त-खविरपलायोदुन्मराचत्य काष्ठानां यद्वचम् । अत्र यज्ञीयपात्रं निवर्तयेवासि ।

वज्रं दक्षिणहस्ते च योजयेदग्निहोत्रिणः १(*) ।
 उत्तानानितु पात्राणि चावदीदत्र गोभिः २(†) ॥२१८॥
 स्याद् द्वितीयान्तनिर्देशात् प्रतिपत्तिरियं श्रुतेः ।
 'जुह्वं सादयती' त्यादौ पात्राणां वचनाद् यदि ॥२१९॥
 अग्निभिर्यज्ञ पात्रैस्तमाहिताग्निं दहन्त्यतः ।
 पात्राणां करणता स्पष्टा प्रतीयेतापि सादने ॥२२०॥
 प्रतिपत्तिर्द्वितीयान्त निर्देशादविरोधतः ।
 तेषान्तु प्रतिपात्राणां दाहे करणता भवेत् ३(‡) ॥२२१॥
 अतः पात्रविनाशेच नोत्पत्तिः प्रतिपत्तितः ।
 प्रत्ययादि (हि) पुनर्दा होवेत्यस्मिन्नपि सूत्रतः ४(+) ॥२२२॥
 एवं गृहपतिर्ह्यधः सर्वं तरति द्रष्टव्यम् ॥२२३॥
 यज्ञेन दाहयेत् सोऽपि प्रजां प्राप्नोत्यनिन्दिताम् ।
 यथा स्वायुध धृक् पान्थो ह्यरण्यान्यपि निर्भयः ।
 अतिक्रम्यात्मनोऽभीष्टं स्थान मिष्टञ्च विन्दति ५(x) ॥२२४॥
 लोकानन्यानतिक्रम्य परं ब्रह्मैव विन्दतीति ॥२२५॥
 इति श्रौताग्नेरयं पात्रविन्यासः ॥

—*—

65. अथ स्मार्त्तमात्राग्नेः पात्रविन्यासः कारिकायामेव ६(०) ।

अथ पुत्रादिराप्लुत्य कुर्याद्दाहचयं बहु ।
 तत्रोत्तानं निपात्यैनं दक्षिणा शिरसन्तथा ॥२२६॥

- १(०) अत्राग्निहोत्रहर्षं सर्वं आङ्गिरसं चिन्दि कायामपि हतञ्च खादिरष्टस्य सृतेऽपि ।
 २(†) 'लम्बानानि' इति भिन्न पुनर्दा पाठः । गोभिर्वाचार्यस्त्रोदयस्त्रोदु इति प्रोक्तम् ।
 ३(‡) 'प्रतिपत्तानां' इति चादर्शान्तरं घृतः पाठः ।
 ४(+) 'प्रत्ययादि' इति, पुनर्दान्तरे पाठान्तरम् । सूत्रतः प्रागुक्तं सूत्रानुसारेणेति ।
 ५(x) अभीष्टं स्थानम्,—सर्गं विष्वाणादि, संवागे दुःखमयः । अथ सुखं च चिन्तयम् ।
 निर्व्याधेति वाच्यं तदु भवति ।
 ६(०) अत्राग्निं होदिनी हो तयोरेवः श्रौतापि होती । अस्त्युपपन्नान्तरं अपि होम-
 यज्ञम् । यावज्जीव भित्तुसन्वाद्यम् । अपरः सात्तापि होती । अस्त्यु विवाहान्-
 य पश्चात् अत्रापि होम यज्ञमयमपि अपि चिन्तयति । अथयोः क्रमादाहविधानं
 शेषोक्तम् ।

न्यसेद्विरण्यं शिरसि प्रणीतां चमसन्तथा ।
 अत्रणा कर्मसम्बन्धि-द्वितीयं पिण्डयज्ञीयम् ॥२२७॥
 शूर्पे तत् पार्श्वयोः कुर्यादिकं चेत् तद्विधा भवेत् ।
 न पैत्र्यं शूर्पमन्यत्र कुर्यादनतिदेशतः ॥२२८॥
 अण्डयोररणीं तद्वत् प्रोक्षणीपात्रमादितः ।

पात्राणि चान्तरेणोर्वोर्ममयाद्यम्भसि क्षिपेत् ॥२२९॥
 अथाग्निं सव्यजान्वाद्यं दद्यादक्षिणतः शनैः ।

पूर्ववज्जुहुयाद्वह्नौ शेषं स्यादाहिताग्निवत् ॥२३०॥

शूर्पेणाग्निं समिन्धीया द्वाससा न मुखेनत्विति ॥२३१॥

अत्र प्राक्शिरस्त्वदक्षिणाशिरस्त्वे श्रौतस्मार्त्ताग्निविषये—इति
 कारिकाकाराभिप्रायः । तथा च श्रौत सूत्रं कात्यायनानाम् १(*) ।
 प्रेतस्य केशश्मश्रुनखलोमं निःकृन्तनं कृत्वा विपुरीषं चेत् केशादि
 निस्त्राय सर्पिषाभ्यज्य चितौ प्राग्प्रीवं कृष्णाजिनमास्तीर्य तमाददाति
 प्राक्शिरसं प्रेतमिति ॥

66. अन्येतु—

वैतानिकस्योपासनिनोऽपि-वाजसनेयशाखिनः-प्राक्शिरस्त्वमेवाविशेषा-
 दित्याहुः ।

तत्र देशाचारतो व्यवस्था । आश्वलायनादिशाखिनान्तु सर्वेषामपि
 दक्षिणाशिरस्त्वमेव ।

67. तथाहि—

कुशलश्चित्तिश्चिनोति तस्यां वर्हिःरास्तीर्य कृष्णाजिनं चोत्तरलोम
 प्रेतमग्निमुत्तरेण हृत्वा २(†) दक्षिणाशिरसं सम्बेशयन्तमुत्तरेण पत्री-
 पात्रमित्याश्वलायनपरिशिष्टोक्तेः ।

68. पूर्वोक्तवचनेभ्यश्च । चितिप्रकारस्त्वाश्वलायन सूत्रे—

संस्थिते भूमिभागं खानयेदक्षिणपूर्वस्यान्विशि दक्षिणापरस्याम्बा
 प्राग्दक्षिणाप्रवणं वा प्रत्यग्दक्षिणप्रवणमित्येके, यावानूद्बुद्धाहुः
 पुरुषस्तावदायाममात्रं त्रिवित्त्या वागमित (३‡) आश्मशानमिति ।

१(*) तथा च कात्यायनसूत्रम् इति ।

२(†) 'लम्बा' इति भिन्नः पाठः ।

३‡) 'वागमनः' ।

69. तत् परिशिष्टेऽपि—

अथ पितृमेधः संस्थिते . दक्षिणपूर्वस्थां दक्षिणपरस्यां वा प्राग्दक्षिणायतदक्षिणप्रवणं तद्विक् प्रवणं वा, यावानुद्वाहुपुरुष स्तावदायामं व्यायाममात्रं, तिष्ठ्यगर्वाग्वितस्तिमात्रं १(*) खातं खनेयुरभित आकाशं बहुलौषधिकं यत्र सर्वत्रापः प्रध्वसेरन्नेतद्दह-
नस्य लक्षणम्, श्मशानस्य सकण्टक-क्षोरिणः समूलान् परिखा-
योद्वासयेदिति ॥

70. श्मशानस्थलमुक्तं स्मृतौ—

समे बहुतृणे देशे दक्षिणप्रवणे तथा ।

ग्रामस्य दक्षिणे देशे हुतभुग्दिशि वा भवेत् ॥२३४॥

क्रव्याददिशि वा प्रोक्तं श्मशानं मुनिभिः स्मृतमिति २(†) ।

तत्र संस्कारोऽप्युक्तः ।

दाहदेशं ततः कर्त्ता शोधयेत् पञ्चकर्मभिः ।

मार्जनो ह्येपनोलेखपांसुद्वारजलोक्षणैः ॥२३५॥

पर्णशाखा शमीशाखा माज्जने शिष्टसम्भतेति ।

ततश्चोक्तरीत्या प्रेतं श्मशानं प्रत्यानीय तत्रोक्तरीत्या खातं खात्वा
तत्र पञ्चसंस्कारान् कृत्वा चित्तिं विरचय्य तत्र कृष्णाजीनमास्तीर्य्य
प्रेतं निधाय पात्राणि यथा विधि विन्यस्योक्तविधिना तत्
संस्कारकेऽप्रौ हुत्वा तच्छिरोदेशे कर्त्ताग्निदद्यादिति प्रयोगोद्वष्टव्यः ।

71. 'कर्त्ता शिरसि चाग्निं ददाति तं ज्वलयेयु' रित्याश्वलायनपरिशिष्टम् ।

एतच्छिरोदेशेऽग्निदाने प्रमाणम् ॥

—*—

अथाग्निनिर्णयः ।

72. तत्र बृद्ध याज्ञवल्क्यः—

आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः ।

अनाहिताग्निरंकेन लौकिकेनेतरे जनाः ॥२३६॥ इति

सम्भावसंश्रययोः प्रतिपत्तिरुक्ता ।

१(*) 'परिमितम्' इति भिन्नः पाठः ।

२(†) 'भुवमिति' पाठाभरमिति ।

73. देवजानीये—

सभ्यावसथ्यौ चितिसुत्तरेण संस्थापनीयो पितृदिग्मुखेन ।

74. सकृत् सुसंस्कृतभूपदेशे देशेषु सप्तस्विति गोभिलाख्येः १(*) ॥२३७॥

75. शाठ्यायनोऽपि—

सभ्यावसथ्यावाहिताग्नेर्दहनकर्मणि न प्रयुज्येते चितादेशात् प्रागुदीच्यां दिशि पञ्च प्रक्रमानतिक्रम्योत्सृजति, पात्राणि तु प्रयुज्यन्त इति ।

76. अनाहितो बौपासनाग्निः सचैकेन स्मार्त्सेन ।

77. तथा च कात्यायनसूत्रम्—

शालाग्निना दहत्येनमनाहितश्चेदिति । इतरे जना ब्रह्मचारि-विध-
वादयः । ते लौकिकेनाग्निना दग्धव्या इति बृद्धयाज्ञवल्क्यवचनार्थः ।
विच्छिन्नाग्नेस्तु प्रेतस्थातीतदिवसगणनया प्रायश्चित्तं कृत्वा तावत्-
कालीनहोमद्रव्यं च दत्वा प्रेताधानं कृत्वा तेनैवाग्निना दहनं
कार्यम् । न लौकिकाग्निना ।

78. तथाचापस्तम्बसूत्रम्—

अनग्निरुत्सृष्टाग्निर्विच्छिन्नाग्निर्वा प्रमीयन्ते, तमन्येन न दहन्तीति ।
तस्य सम्प(म्पा)तनाद्बृद्ध्यावोक्ष्य यजमानायतने प्रेतं निधाय
गार्हपत्यायतनेऽरणीं संस्थाप्य यस्याग्नयोऽजुह्वतो मांसकामाः
सङ्कल्पयन्तु ते यजमान-मांसं खादयन्तु ते वर्हिषि सादिताय स्वर्गं
लोकमिमं प्रेतं नयन्त्विति । तूष्णीं विहृत्य द्वादशगृहीतेन सूत्रं
पूरयित्वा तूष्णीं हुते (तो) ऽमात्यादि कर्म प्रतिपद्यत इति । एवं
विष्टारणि यजमानमरणे अपूर्व्वेऽरणी आदाय तयोरुपरि प्रेतदक्षिणं
पार्णि निधाय 'पुत्रादिर(य)सन्त' इति समारोपमन्त्रं जपित्वा
पश्चान्मृताधानं सर्व्वं कृत्वा तं पूर्व्ववहहेत् । एवमेव स्मार्त्ताग्नेरपि
द्रष्टव्यम् । 'अनाहिताग्नेरप्येवं मृताधानं यथोदित'मिति वचनात् ।
मृताधानप्रकारोवक्ष्यते । यद्वा पृष्ठोदिवि विधानेन कात्यायनोत्तेनार्ग्नि
सम्पाद्य विच्छिन्नाग्निं संस्कुर्यात् । विधुरस्य पृष्ठोदिविविधानेनोत्-
पन्नाग्निर्नैव दाह इति । तदेतत्सर्व्वं याज्ञिकाभियुक्तप्रसिद्धमिति
नात्र प्रपञ्चयते ॥

—*—

79. अभ्रान्योविशेषो बौधायनकारिकायाम्,—

यथा—

औपासनेन गृहिणं पत्नी वा सन्दहेन्मृताम् ।
निर्मर्द्येन मृतं पश्चादपि चोत्तपनाग्निना ॥२३८॥
निर्मर्द्येन कुमारीकृतं स्त्रियश्चेत्यपरे ब्रुवन् ।
अग्निनोत्तपनीयेन तेभ्योऽन्यानि हि स्तितिः ॥२३९॥
निरग्निकां स्तथा भिक्षुभिर्दध्याद्वा जले क्षितौ ।

80. साम्रिकान् दाहयेद्भिक्षुनित्युवाच मुनिः क्रतुः ॥२४०॥
उत्पाथोत्तपनीयेन वह्निना वेति केचन ।
विधुरं विधवाश्चैव कपालेनाग्निना दहेत् ॥२४१॥
ब्रह्मचारि-यतीश्चैव दहेदुत्तपनाग्निना ।
तुपाग्निना च एध्वयौ १(*) द्वौ कन्याबालएवचेति—॥२४२॥
उत्तपनादिभेदो लौकिकाग्नेरेव द्रष्टव्यः ।

81. तल्लक्षणं क्रियासारे,—

दर्भेष्वग्निं समारोप्य पुनर्दर्भेषु संयुतम् ॥२४३॥
पुनस्तद्वत्तदीयोऽग्निः स एवोत्तपनीयकः ।
अग्निवर्णं कपालं च तप्त्वा तत्र विनिक्षिपेत् ॥२४४॥
करीषादिः(ग्निः)ततोयस्तु जातोग्निः सकपालजः ।
कपालमग्नौ निक्षिप्य तमादाय तुषान् क्षिपेत् ॥२४५॥
यावदग्निःसमुत्पत्तिः स तु वै तुपपावकः । इति
लौकिकाग्निरपि—चण्डालादिव्यतिरिक्त एव ग्राह्यः ।

82. यथाह देवलः—

चाण्डालाग्निरमेध्याग्निः सूतकाग्निश्च कर्हिचित् ।
पतिताग्निश्चिताग्निश्च न शिष्टप्रहणोचितः ॥२४६॥ इति

—*—

अथाहिताग्नेः पूर्वं भार्य्यामरणे विशेषमाह ।

—*—

83. पाण्डवल्क्यः—

दाहयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ।
आहरेद्विधिवद्दारानग्नीं श्वेवा वि...लापयेत् १(*) ॥२४७॥ इति ।

84. वृद्ध मनुरपि,—

एवं वृत्तां सवर्णां स्त्रीं द्विजातिः पूर्व्व(घा)मारिणीम् ।
दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मविदिति ॥२४८॥

85. कात्यायनोऽपि—

अनयैवावृता नारी दग्धया या व्यवस्थिता ।
अग्निप्रदान मन्त्रोऽस्यां न प्रयोज्य इति स्थितिः ॥२४९॥
अग्निनैव दहेद्भार्य्यां स्वतन्त्रा पतिता न चेत् ।
तदुत्तरेण पात्राणि दाहयेत् पृथगन्तिके ॥२५०॥ इति ।

86. अयमभिप्रायः—

सदाचारा पत्नी पात्रैरभिभिश्च दाह्या व्यभिचारिणी तु केवलाभि—
भिर्दाह्या । पात्राणि तु पृथक् तदन्तिक उत्तरतोदाह्यानि । पतिता तु
श्रौतस्मार्त्ताभिभिर्न दाह्येति ।
अनेकभार्य्यास्यापि अग्निहोत्रिणः पूर्वं कनिष्ठामरणे विशेषश्च ।

87. देवजानीये,—

न दहेदग्निहोत्रेण पूर्वं पत्नीं मृतामिति ॥२५१॥
निषेधः श्रूयते शास्त्रे द्वितीयाविषयोऽसौ ।
द्वितीयाश्चैव योभार्य्यां दहेद्वैतानिकाभिभिः ॥२५२॥
जीवत्यां प्रथमायान्तु सुरापानसमं हि तत् ।
सत्यमेवं, तथापि स्त्रीसामान्यविषयोऽयं निषेधः ॥२५३॥

परिशिष्टादावेवं हि स्मर्यते । तत्र तु—

तस्मान्नयैकदेशेन दग्धव्या पूर्वमारिणी ।

88. पत्नी ज्येष्ठेतरावापि यज्ञपाद्वे निरूपितम् ॥२५४॥

निषेधस्त्वसवर्णाविषयोदुष्टाविषयो वा ज्ञेयः ।

89. आधानेन सहानधिकृता विषय इति विज्ञानेश्वर आह ।

90. तथाच वृद्ध शातातपः प्राग्वक्तुम्—१(*) ।

एवं वृत्तां सधर्मा स्त्री द्विजातिः पूर्वमारिणीम् ।

दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मविदिति ॥२५५॥

91. अन्यत्रापि,—

“आहिताग्न्योस्तु दम्पत्योर्यस्त्वादौ म्रियते यदि ।

तस्य देहः सपिण्डैस्तु दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः ॥२५६॥

पश्चान्मृतस्य देहस्तु दग्धव्यो लौकिकाग्निना ।

यद्वा, दम्पत्योरनयोर्मध्ये पूर्वं स्वामी मृतो यदि ॥२५७॥

तयोरुत्सुकं पृथक् कृत्वा समारोहानलं श्रुतेः ।

धारयेदग्निस्थत्वा दाप्रयाणात् प्रयत्नतः ॥२५८॥

मृता निर्मथ्य दग्धव्या तेन पत्नी २(†) सुतादिभिः” ।

अयमभिप्रायः ।

सदाचारा पत्नी पात्रैरग्निभिश्च दाह्या । व्यभिचारिणी तु केवलाग्नि-
भिर्दाह्या । पात्राणि तु पृथक् तदन्तिक उत्तरतो दाह्यानि । पतिता तु
श्रौतस्मार्त्ताग्निभिर्न दाह्येति । अनेकभार्यस्यापि पूर्वं कनिष्ठामरणे-

92. बिशेषो देवजानीये,—

न दहेदग्निहोत्रिणः पूर्वं पत्नौ मृतामिति ।

निषेधः श्रूयते शास्त्रे द्वितीयाविषये ह्यसौ ॥२५९॥

- १(०) 'वृद्ध मनुष्ये' इत्याहितः—वृद्धशातातपः, ततोऽपिच 'इति मैत्रायणी वृत्तिः, इत्यन्तो-
यम् एकस्मिन् षादशऽधिको दृश्यते । तद्येव मृहीतोऽत्र ॥
- २(†) अत्रायमभिप्रायः—इत्यारम्भ,—तेन पत्नी सुतादिभिः' इत्यन्तः पाठः अत्रास्मिन्
षादशे अत्रिको दृश्यते । तद्येवात्र मृहीतः ।

द्वितीयां चैव योभार्या दहेद्दैतानिकाग्निभिः ।
 जीवत्यां प्रथमायान्तु सुरापानसमं हि तत् ॥२६०॥
 सत्यमेव तत् । तथापि स्त्रीसामान्यविशयोऽप्य निषेधः । परिक्षिष्टा-
 दावेवंहि स्मर्यते । तत्र तु—
 तस्माश्रयैकदेशेन दग्धव्या पूर्वमारिणी ।

93. पत्नी ज्येष्ठतरावापि यज्ञपाद्वे निरूपितम् ॥२६१॥
 निषेधस्त्वसवर्णा विषयो दुष्टाविषयो वा ज्ञेयः ॥२६२॥
 आधाने(न)सहानधिकृता विषय इति विज्ञानेश्वर आह ।

94. तथाच मनुः,—
 'एवं वृत्तां सवर्णां स्त्रीं द्विजातिं पूर्वमारिणीम् ।
 दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मविदिति' ॥२६३॥

95. अन्यत्रापि,—
 “आहिताभिन्योस्तु दम्पत्योर्यस्त्वादौ म्रियते यदि ।
 तस्य देहः सपिण्डैस्तु दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः ।
 पश्चान्मृतस्य देहस्तु दग्धव्यो लौकिकाग्निना ॥२६४॥

यद्वा—

दम्पत्योरनयोर्मध्ये पूर्वस्वामी मृतो यदि ।
 नायौल्लुपकं पृथक् कृत्वा समारोहानलं श्रूतेः ॥२६५॥
 धारयेदग्निस्थत्वादाप्रयाणात् प्रयत्नतः ।
 मृतानिर्मम्य दग्धव्या तेन पत्नी सुतादिभिः १(*) ॥२६६॥
 यदि पूर्वं मृता पत्नी दाहयित्वाग्निभिस्त्रिभिः ।
 पुनर्दारक्रियां कृत्वा पुनराधानमेव च ॥२६७॥
 यदि दारक्रियानिच्छुः (छ) प्रथमाचापि पूर्वयत् ।
 नायौल्लुपकं पृथक् कृत्वा दग्धव्या पूर्वमारिणी ॥२६८॥

96. न सर्वैरग्निभिर्दाया त्विति मैत्रायणी श्रुतिः” ।

सा यथा—

यस्तु स्वैरग्निभिर्भार्या संस्करोति कथञ्चन ।

असौ मृतः स्त्री भवति स्त्री चैवास्य पुमान् भवेदिति ॥२६६॥

97. यज्ञपाद्वेऽपि,—

पुनः परिणयाधाने न सिद्धेयत मृता च सा ।

गार्हपत्यैकदेशेन दाह्या साधारणं यतः ॥ २७०॥ इति ।

98. विष्णुरपि—

मृतायामपि भार्यायां वैदिकाग्नीन् न हि त्यजेत् ।

उपाधिनापि तत् कर्म यावज्जीवं समापयेत् ॥२७१॥

अत्रोपाधिः कुशपत्न्यादिः ।

यथा—

अन्ये कुशमयीं पत्नीं कृत्वा तु गृहमेधिनः ।

अग्निहोत्रमुपासन्ते यावज्जीवमनुव्रताः ॥२७२॥ इति ।

99. आपस्तम्बस्तु—

दारकर्मण्यशक्त आत्मार्थमग्न्याधेयं दर्शपौर्णमासाम्रायणाग्निहोत्रार्थम् ,

शेषाणि कर्माणि न भवन्तीति । बह्वच ब्राह्मणमपि—

तस्मादपत्नीकोऽप्यग्निहोत्रमाहरेदित्यादि ।

100. भरद्वाज सूत्रेपि,—

सर्वाधाने यदिपूर्वं पत्नी म्रियते तामौपासनेन दहेदिति केचित् ।

तां निर्मन्थेनेति वचनान् , प्रकृतिवज्जुहोत्या मरणात्सेवजस्रं जुह्वसतीत्यादि । तदेतदग्निसेवा परस्यैव ।

अन्यस्य तु—

आहिताग्न्यास्तु दम्पत्योरित्युक्तं प्राक् ॥२७३॥

अन्यथा तन्निर्विषयं स्यात् ।

101. कात्यायनसूत्रेऽपि,—

अपत्नीकस्याहवनीये तच्छायि (खि) ण इति । अपत्नीको—

102. मृतपत्नीक इति देवयाज्ञिकभाष्येऽपि सम्यगुक्तम् ।

103. त्रिकाण्डमण्डनेऽपि—

एकाकीवादधीताग्नीन् विवाहश्चेन्न सिद्ध्यति ।

नित्येष्वप्रायणान्यग्निहोत्रकर्मण्यस्य नेतरदित्युवाचेत्यलम् ।

इदं सर्वं स्मार्त्ताग्निमात्रवतोऽपि योजनीयम् ।

य आद्विताग्नेर्धर्मः स्यात् स औपासनिनोऽपि वेति बचनात् ॥२७४॥

104. शौनकीऽपि—

भार्य्यायै पूर्वमारिण्यै दत्वाग्निचान्त्यकर्मणि ।

पुनर्द्वारक्रियां कुर्यात् पुनराधानमेव च ॥२७५॥

105. अनेकपत्नीकस्य तु—

तयोरेका यदि मृता दग्धा तेनेव तां पुनः ।

आदधीतान्यया सार्द्धं वैवाह्यं विधिवद् गृहीति ॥२७६॥

106. आश्वलायनस्तु,—प्रकारान्तरमुच्ये ।

यथा—

स्मार्त्तार्द्धनाग्निभिर्दह्यान्मृतां पत्नीं तां त्रिभिः ।

शिष्टार्द्धेनोद्वहेदन्यां पुनश्चैवाग्निमान् यजेत् ॥२७७॥

प्रागुद्धाह्यं शिष्टार्द्धं स्मार्त्तस्याग्नेर्यथाविधिः ।

संशुश्रवेदपत्नीक इष्टिं कुर्वीत वा नवा ॥२७८॥

सायं प्रातर्होमधर्मं मर्द्वाग्नावपि सञ्चरेदिति ॥२७९॥

अत्रेष्टिः स्थालीपाकः ।

द्विपत्नीकस्य संसृष्टान्नेस्तु पूर्वं यजमानमरणे सर्वशैः पिबुमेधः ।

पत्नीनान्तु स्वैः स्वैरौपासनाशैः ।

107. उक्तं हि कल्पभाष्यार्थ संग्रहे,—

छौकिकाग्नीतरोद्वाहं कृत्वा संसृष्टवह्निमान् ।
तस्यैकस्यां मृतायान्तु विभागोग्नेर्मुनीरितः ॥२८०॥
विभज्य वह्निं प्रत्यक्षं भागयोस्तु पृथक् पृथक् ।
पूर्णाहुत्या विविच्याग्निमिष्टा भागं विनिर्दिशेत् ॥२८१॥
पूर्वस्या दक्षिणं भागमितरस्या स्तथेतरम् ।
या तु तस्य मृता भार्या तद्भागं विनियोजयेत् ॥२८२॥

तथा,—

पूर्वोपासनवह्नौ तु यथोद्वाहः परः कृतः ।
तस्यैकपत्नीमरणे कृत्स्नाग्निर्विनियुज्यते ॥२८३॥
ततस्तस्य क्रियायान्तु स्थितया सह भार्यया ।
प्रधानोद्वाहोमन्तु कृत्वा पूर्ववदाचरेत् ॥२८४॥
एवं विज्ञाय यः कुर्यात्तरतीह स संसृतिम् ।
अन्यथाग्निन्तु संस्कुर्वन् पतत्येवेति निश्चय इति ॥२८५॥
इति साम्निकभार्यादाहविवेकः ॥

—*—

अथ प्रोषितस्य साग्नेर्द्वाहे विशेषः ।

—*—

108. देवजानीये,—

अत्र—(त्रिः) प्रोषितश्चेन्मृतस्तस्य विशेषः प्रतिपाद्यते १(*) ।
पराकट्वयमष्टौ वा कृच्छ्रान् कृत्वा सुतादिभिः ॥२८६॥
मृताग्निहोत्रं होतव्यं प्राग्दाहात्तत्र कथ्यते ।
प्राचीनावीतिना सर्व्वं शंस्यमेवोद्धरेत् सरे २(†) ॥२८७॥
सादनामावतः कूर्चं स्थापनं न भवेदिति ।
प्रागग्रैर्दक्षिणाग्रैश्च नृणः शंस्य परिसृतिः ॥२८८॥

1(*) अत्र विशेषः प्रायश्चित्तविधानं श्रेयम् ।

1(†) 'मृदुने वीद्धरेतजरे' इति पाठान्तरम् । 'साधनामावत' इति च पाठान्तरमेव ।

पर्युक्षणं च तस्यैव कार्यमात्रं प्रदक्षिणम् ।
 न(कु)र्यादक्षिणतो भस्म निरुद्धोष्णं च सन्धिनी ॥२८६॥
 दुग्धं भस्मन्यधिभ्रित्यावज्योत्पासैकं वर्जितम् १(१) ।
 औद्धास्य सकृदासाद्य दक्षिणं क्षुक्क्षुक्वन्ततः ॥२८७॥
 प्रतप्य प्रैषरहितं तत्पयः सकृदुभयेत् ॥
 धारयेत् समिधं चाधो नर्यं दक्षिणतो नयेत् ।
 तूष्णीं समिधमाधाय सव्यं जानु निपात्य च ॥२८९॥
 अपसव्यं क्षुवं कृत्वा सकृत् सर्वं विनिक्षेत् ।
 ततः कृष्णाजिनेऽस्थीनि पुरुषाकारवन्न्यसेत् ॥२९२॥
 ऊर्णानि च्छादयेत्तानि घृतेनाभ्यज्य पूर्ववत् ।
 पात्राणि योजयित्वा तं दहेत् सन्तापजाम्निभिः ॥२९३॥
 अनाहिताग्निमप्येवं निरग्निञ्च दहेदपि ।
 प्रथमं तद्दहः कृत्वा यथाशास्त्रं हि सन्ध्यः ॥२९४॥
 अस्थीनि चेन्न नलभ्यन्ते प्रोषितस्याग्निहोत्रिणः ।
 पलाशपत्रवृन्तानां षष्ठ्य धिकं शतत्रयम् ॥२९५॥
 कृष्णाजिने नराकारं कृत्वा वेष्ट्याजिने मतम् ।
 ऊर्णासूत्रेण बध्वैव यत्रपिष्ट्यैः प्रलेपयेत् ॥२९६॥
 निर्दिष्टवह्नोऽयं नाम्नेत्याहादवलायनः ।
 अ'त्तवाज्येन दहेत् कृत्वा मृद्भिर्गन्धं सञ्चयार्थतः ॥२९७॥
 देशान्तरप्रमीतस्य साम्निकस्य द्विजन्मनः ।
 यदा प्रतिकृतेर्हादं स्तदहस्तत् क्रिया मता ॥
 तद्दहश्चेत् प्रदुष्येत केनचित् सूतकादिना ॥२९८॥

—*—

सूतकानन्तरं कुर्यात् पुनस्तदहरेण तु ।

—*—

109. अत्र पैठोनसिरपि,—

अनग्निमत उत्क्रान्तेराशौ चादि द्विजातिषु ।
 दाह्यादग्निमतो विद्याद्विदेशस्थे श्रुते तथेति ॥२९९॥

अथ पर्णनरे दग्धे पात्रन्यासे कृते सति ।
 गतेष्वग्निषु तद्देहाद्यर्द्धवल्लभ्यते कचित् ॥
 तदार्द्धं दग्ध्वा काष्ठानि तानि निर्मम्य तन्दहेत् ॥३००॥
 यद्यर्द्धं दग्धा काष्ठन्तु तदीयश्चेन्न लभ्यते ।
 तदा तदस्थिखण्डश्च प्रदातव्यं महाजले १(*) ॥३०१॥ इति ।

110. ब्रह्मपुराणे तु पर्णशरारे विशेषो यथा,—

प्रेताकारश्च तत् कुर्याद्वस्तपादादिचिह्नितम् ।
 भपेत इति जप्त्वा वै देहे तद् विधिपूर्वकम् ॥३०२॥
 नराकारे विभागोऽत्र वृन्तानां प्रतिपाद्यते ।
 षष्ठ्युत्तरश्च...त्रिंशत् संख्याकानां यथाविधि ॥३०३॥
 च त्वारिश्चिच्छिरःस्थाने ग्रीवायाश्च दशैव तु ।
 उरः स्थाने शतं दद्यात् षष्टिश्च जठरोदरे ॥३०४॥
 बाह्वोः स्थाने शतन्दद्यात् त्रिंशद्वै जानुजङ्घयोः ।
 दद्यात्स्त्वारिंशद्दशने तु षड्दद्याद् वृषणद्वये ॥३०५॥
 पादाङ्गुलीषु दशकं कल्पयेदस्थिसंग्रहम् ।
 बाहुजङ्घापाणिपादेऽवर्द्धं मर्द्धं प्रकल्पयेत् ॥३०६॥
 सञ्चयः पितृमेघश्च स्मृत स्तत्रापि याज्ञिकः ।
 पलाशवृन्तैर्दाहः स्यादस्थ्यलाभेऽग्निहोत्रिणः ।
 दर्भैर्नाहिताग्नेः स्याद् हिरण्यायितं तद्विदुरिति ॥३०७॥

111. कात्यायनोऽपि,—

विदेशमरणेऽस्थीनि आहृत्याभ्यज्य-सर्पिणा ।
 दाहयेत्तदुपाच्छाद्य पात्रन्यासादि पूर्ववत् । (द्रव्यम्)
 अस्थ्यामलाभे पर्णानि शकला युक्त्यावृताः ।
 दाहयेदस्थिसंख्यानि ततः प्रभृति सूतकम् ॥३०८॥
 अनयेवावृता नारी दग्धव्या या व्यवस्थिता ।
 अग्निप्रदानमन्त्रोऽस्यां न प्रयोज्य इति स्थितिः ॥३०९॥
 व्यवस्थिता—अव्यभिचारिणी इति ।

112. आश्वलायनकारिकायान्तु, प्रकारान्तरमुक्तम् ।

अस्थिनाशे पर्णावृतैः पुरुषं प्रतिकल्पयेत् १(५) ।
 अशीत्यर्द्धं शिरः स्थाने ग्रीवायां दश योजयेत् ॥३१०॥
 वरसि त्रिंशत् दद्याद्विंशतिं जठरे न्यसेत् ।
 बाहुद्वये शतं दद्याद्बुलीषु तथा दश ॥३११॥
 द्वादशाद्धं वृषणयोरष्टाद्धं शिश्न एवतु ।
 ऊरुदेशे शतं दद्यात्त्रिंशत् जानुजङ्घयोः ॥३१२॥
 पादाङ्गुलीषु दशचेत्येवं षष्ठ्युत्तरन्तथा ॥३१३॥
 मस्तके नारि केलन्तु अलावुं तालुके तथा ।
 पञ्चरत्नं मुखेन्यशेज्जिह्वायां कदलीफलम् ॥३१४॥
 शवन्तु, -ऊर्णसूत्रेण संवेष्ट्य यवपिष्टेन लेपयेत् ॥ इति ।
 द्रव्यान्तराक्षेपोऽवयवेषूक्तः ।

113. निगमे,—

मस्तके कदलीन्दद्यात् नारिकेलं शिरः स्थले ।
 ललाटे कदलीञ्चैव दन्तेषु दाडिमाम्न्यसेत् ॥३१५॥
 कर्णयोः कंकणे दद्यान्नेत्रयोश्च कपर्दकौ ।
 तिल पुष्पं नासिकायां नाभावाग्नफलं न्यसेत् ॥३१६॥
 पुरीषे गोमयं दद्याम्मूत्रे गोमूत्रमेव च
 रेतः स्थाने पारदन्तु वृन्ताके वृषणद्वये ॥३१७॥
 शिश्नेतु गृध्रनन्दद्यात् केशेषु कटि केशरान् ।
 लोमसूर्णाः प्रदातव्या मांसितु यवपिष्टकम् ॥३१८॥
 पञ्चामृतैः पञ्चगव्यैः प्रोक्ष्य जीवन्तु भावयेत् ।
 पुष्पचन्दनधूपैस्तु उपवीतेन चार्चयेत् ॥३१९॥
 ततः संस्कारकरणं स्वशास्त्रोक्तविधानतः । इति ।
 अथ पुनः संस्कारेच कालशुद्धिर्विधीयते २(†) ॥३२०॥

१(५) भरनिर्मित सूक्तौ, पलाश पत्र विन्यासः प्रागुक्तवत् ।

२(†) कालशुद्धिः ज्योतिः शास्त्र-धर्मा शास्त्रानुसारेण क्रिया ।

114. नायायणभट्टीये,—

आशौ चमध्ये एव पुनः संस्कारकरणे यथा सम्भवं दिनं शोध्यम् ।
कालान्तरे नारायणवल्यादिकं कृत्वा यदा क्रियते तदा सर्वथाशोध्यमेव ।
यथा, सम्बत्सरात्तषण्माषाद्बोद्ध्वं प्रेतकार्यं उत्तरायणः श्रेयान् ।
तत्रापि कृष्णपक्षः । तिथिषु—नन्दां त्रयोदशीं चतुर्दशीं दिवक्ष्यतिथिश्च
वर्जयेत् ।

वारेषु—शनिशुक्रौच वर्ज्यौ ।

115. नक्षत्रेषु—

भरणी-कृत्तिका-श्लेषा-मघा मूल-धनिष्ठादिपञ्चक-त्रिषुङ्कराणि सर्वथा-
वर्ज्याणि । रोहिणीपुनर्वसूत्तरफल्गुनीचित्रा-विशाखानुराधा-पूर्वा-
षाढा अपि वर्ज्या इत्येके ।

116. योगेषु च—

व्यतीपात-परिघ-वैधृतिविस्कुम्भा अपि वर्ज्या विशिष्टकरणञ्च १(†) ।
कतुश्चतुर्थाष्टम-द्वादशस्थे चन्द्रे चातिदोषः । सर्वथा दिनं शुद्धयसम्भवे-
ऽतिदुष्टं वा(अ)त्याज्यं नक्षत्रं ग्राह्यम् ।

आन्तर नक्षत्रन्तु पुनःसंस्कारेवर्ज्यमेव । नन्दायां शुके चतुर्दश्यां
त्रिजम्भनक्षत्रेषु नवश्राद्धमेकोद्दिष्टं प्रतिपिद्धम् । एकादशाहादौ-
ननिषेधः । तत्र तिथ्यादि नशोध्यम् ।

तत्रापि युगादि-मन्वादि—संक्रान्त्यमावास्या-गयागङ्गासु प्रेतकार्यं पुनः
संस्कारेच न किञ्चिदपि पुनः शोध्यमिति ।

117. आश्वलायन गृह्यपरिशिष्टेऽप्येवमेवाभिहितम् ।

यथा,—

अथातीत संस्कारः स चेदन्तर्दशाहं स्यात्तत्रैव तत् सर्वं समापयेत् ।
ऊर्ध्वं चेदाहिताग्नेर्द्वादशारभ्य सर्वमाशौचं कार्यम् । यथाकालमन्येषु
पत्नीपुत्रयोः पूर्वमगृहीताशौचयोः सर्वमाशौचम् । गृहीताशौचयोः

कर्माङ्गं त्रिरात्रम् । अत्र संस्कारोऽञ्जलयः शतं दश वा भवन्ति ।
यदा शतं तदा प्रथमेऽह्नि त्रिंशदञ्जलय स्त्रयः त्रयः पिण्डा द्वितीये
चत्वारिंशदञ्जलयश्चत्वारः पिण्डाः । तत्रैव सञ्चयनम् ।

अथ तृतीये त्रिंशदञ्जलयस्त्रयः पिण्डा इति विभागः । अथ यदि
दशाञ्जलय स्तदा प्रथमेऽह्नि त्रयोद्वितीये च चत्वारः पिण्डसञ्चयनम् ।
तृतीये त्रय एकैकः पिण्ड इति विभजेन्नवभ्राद्धानि । प्रथमेऽह्नि
द्वितीयएकैकम्, तृतीये द्वे दशादेकैकमेव वा ।

यथाप्राप्तमन्यद्वाहादस्थीनि संस्क्रुर्यात् । सोऽयमतीतसंस्कारः ।
उदगयने शुष्कपक्षे प्रशस्यते ।

नैव नन्दा त्रयोदशी भूत दिनक्षयेषु । न सौरिशुक्रयोर्य्याम्यायने
चेदार्द्राश्लेषामघा मुलघनिष्ठादिपञ्चकम् ।

त्रिपुष्करेपूतराषाढाम् । ऋक्षेषु रोहिणी पुनर्वसुफल्गुनीचित्रा-
विशाखानुराधापूर्वाषाढा, त्रिपुष्करेषु (नेत्येके) नैव व्यतीपाते वैधृतौ
विषुवे च । कर्तुंश्चतुर्थाष्टम-द्वादश चन्द्रमः सु न च ।

काकादिस्पृशोपहतेष्वस्थिषु संस्क्रुर्यात् । तानि गोक्षीरेण अष्टाविं-
शति(धा)पावमानीभिः १(*) शुद्धमतीभिश्च २(†) क्षालयित्वाऽथ
संस्क्रुर्यात् । अस्थ्यलाभे त्रीणि शतानि षष्टिश्च पालाशवृन्तान्याहृत्य-
तैर्यथावयवं पुरुषरूपं कुर्यादित्यादि । अन्नावरणयोरारूढे प्रमीपेत् ।
यति र्यद्विभ्रतं कृत्वा मथित्वाग्निं कृत्वा वोपायरोहणं घृतञ्च द्वादशोपात्तं
तूष्णीं हुत्वा शव क्रियेत्यादिवलायन स्मरणम् ॥

—*—

अथ देशान्तरमृतस्य विच्छिन्नाग्नेर्नष्टारणेश्च संस्कार प्रकारः ।

—*—

तद् यथा—

प्रोषितश्चेन्मृतस्तस्य विशेषः प्रतिपाद्यते ।

पराकट्टयमष्टौवा कृत्वा कृच्छ्रान् सुतादिभिः ॥३२१॥ इति ।

१(*) पावमानीः 'इत्याद्याश्च सप्तसिंधूदक मिलनमसिंकोनविं शतिं सूक्तानि ।

२(†) 'मतीनिन्द्रं क्षात्रान्' इत्यादि, राजं विवाधति' इत्यन्तं वि सूक्तम् ।

सम्प्रदानं (स्य) सिद्धयर्थं पराकट्यमष्टौ कृच्छ्रान्वा कृत्वा अग्निविच्छेद-
दिवसगणनया यथासंख्यं प्रायश्चित्तं कृत्वा सुतादिभिः पश्चात्
संस्कारः कार्यः ।

अग्नि विच्छेद प्रायश्चित्तमाह ,

118. कात्पायनः,—

यावन्त्यब्दान्यतीतानि निरग्नेर्विप्रजन्मनः ।
तावन्ति कृच्छ्रानि चरेद्...हौम्यं दद्यात् प्रयत्नतः १(*) ॥३२२॥ इति ।
कृच्छ्रान्यनुष्ठाय होमं कुर्यादिति ।

संस्कार प्रकार माह ,

119. रेणुः—

स चेद्विच्छिन्नबद्धिः स्याद्बहुकालं ततोमृतः ।
गृहान्तरोक्तमाधानं संस्काराय तदुच्यते ॥३२३॥
प्राचीनावीतिना कुर्यादग्निधागारे तथा ख(स्व)रान् ।
प्रेताग्नीनां सुसंस्कृत्य प्रेतस्वाम्यासने क्षिपेत् ॥
नर्यालयेऽरणीं स्थाप्य मन्थेघ(व)स्येति मन्त्रतः ॥३२४॥
यस्याग्नेयोजुह्वतो मांसकामाः,
सङ्कल्पयन्तु ते यजमानमांसम् ।
खादन्तु ते वर्हिषि सादिताय स्वर्गम् ;
लोकश्चेमं प्रेतं नयन्तु तूष्णीम् ॥ १३२५॥
तूष्णीमुद्धृत्य शंस्याग्निं संस्कृतेन च सर्पिषा ।
शंस्ये हुत्वा स्रुचा तुष्णीं गृहीत्वा द्वादशस्रुवान् ॥३२६॥
दक्षिणाग्निं समुद्धृत्य निदहेत् पूर्ववच्छवम् ।
वच्छिन्नाग्नेर्मृतस्याथ नस्तः पूर्वं यदारणीम् ॥३२७॥
आनीयान्येतयोः प्रेत-पाणिं स्थाप्याथ दक्षिणम् ॥
अ(ज'यन्त) इति पुत्रादिः समारोप्य यदुज्ज'येत् ॥३२८॥
मृताग्नेयाधानवत् सर्वं कृत्यातं पूर्ववद्दहेत् ॥
अनाहिताग्नेरप्येवं मृताधानं यथोदितमिति ॥३२९॥

—*—

अथ साग्नि र्यदि दुर्मरणमृत स्तत्संस्कार-प्रकारमाह,

—*—

120. पराशरः,—

चण्डालेन श्वपाकेन गोभिर्विप्रहृतो यदि ।
 आहिताग्निमृतो विप्रो विशेषेणात्म घातकः ॥३३०॥
 दहेत्तं ब्राह्मणविप्रो लोकाम्नौ मन्त्रवर्जितम् । १(*)
 तदस्थीनि पुनर्गव्यक्षीरेण क्षालयेत्ततः ॥
 स्वेनाग्निना स्वमन्त्रेण पृथगेतत् पुनर्दहेदिति ॥३३१॥
 तदपि वत्सरान्ते षण्मासान्ते वा प्रायश्चित्त-नारायणवली कृत्वा
 श्राद्धादि-कार्यम् ।

121. तदाहाङ्गिराः—

चण्डालादुदकात् सर्पाङ्गाक्षणाद्वैद्यतानलात् २(†) ।
 दं धूम्रं यक्षुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥३३२॥
 उदकं पिण्डदानञ्च प्रेतेभ्यो यत् प्रदीयते ।
 नोपतिष्ठति तत् सर्वमन्तरिक्षे विनश्यतीति ॥३३३॥

122. आश्वलायनोऽपि—

चाण्डालादित्यादि-पापकर्मणामित्यन्तमुक्तवोवाच ।
 न संस्कारविधिस्तेषां नैव कार्योदकक्रिया ॥३३४॥
 रोदनं नैव कर्तव्यं सूतकं न च बन्धुभिः ॥
 दग्धवाशरीरं लोकाम्नौ संस्थाप्यास्थीनि यत्नतः ३(‡) ।
 प्रायश्चित्तं तु कर्तव्यं पुत्रैश्चान्द्रायणत्रय मिति ॥३३५॥

अयमाशौचादि निषेधो दाहादिकालावच्छिन्नस्यैव न सर्वथा ।
 विप्रगोनृपहतानामणवक्षं चात्मघातिनामिति तत्कालं आशौचस्य मित-
 क्षराया मुक्तत्वात् ।

१(०) 'दहेत्तं ब्राह्मणं लोकिकाग्नौ' इत्यपि पाठः ।

२(†) 'बलमचक्षात्' इति पाठान्तरम् ।

३(‡) 'दग्धवाशरीरं' ,, ,,

॥ 'तत्काले च शौचस्य' इतिभ्रमः पाठः ।

123. मरुपि,—

वृथा सङ्करजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम् ।
आत्मनस्त्यागिनाञ्चैव निवर्त्ततोदकक्रियेति ॥३३६॥
वृथाजाताः पञ्च महायज्ञरहिताः । संकरजाताः प्रतिलोमजाताः ।

124. याज्ञवल्क्योऽपि—

पाष(स्त्र)ण्ड्यना अतितास्तेनाभर्त्तृघ्न्यः कामगादिकाः ।
सुराप्य आत्मघातिन्यो नाशौचोदकभाजनाः इति ॥३३७॥
वेदवाहलिङ्गधारणं पाषण्डम् । अनाश्रिताः सत्यप्यधिकारे आश्रम-
विशेषरहिताः । स्तेनाः ब्राह्मणस्वर्णव्यतिरिक्तोत्तमद्रव्यापहारिणः ।
सुराप्य-इत्यादेरुद्देश्यगतत्वाल्लिङ्गमविवक्षितम् । आत्मत्यागिनो—
बुद्धिपूर्वकमात्मघातिनः ।
एतन्मरणे अशौचमुदकादि न कार्यमित्यर्थः । इदं सञ्च बुद्धि-
पूर्वकमृतानामेव । प्रमादेनैतैर्मृतानां विशेषोऽनुपपद्येव वक्ष्यते ।
नारायणवलि विषये तु —

125. वृद्धपराशरः—

अथान्यदपमृत्यूनां शुद्धं यथं श्राद्धमुच्यते ।
दन्तिशृङ्गिगरव्यालनीराग्न्युद्धन्धनैस्तथा ॥३३८॥
विशुन्निघातवृक्षैश्च चाण्डालैः स्वात्मनाहताः ।
अणसङ्गातकीटैश्च म्लेच्छैश्चैव तथा हताः ॥३३९॥
पापमृत्यव एते वै तच्छुभार्थमथोच्यते ।
नारायणवलिः कार्योविधानन्तस्य तूच्यते ॥३४०॥
ऊर्द्ध्वं घन्मासतः कुर्यादथवोर्द्ध्वन्तु वत्सरान् ।
तेषां पापव्यपोहार्थं सम्प्रदानत्त्वसिद्धय, इत्यादि ॥३४१॥

126. मिताक्षरायाञ्च,—

नारायण-वलिः कार्यो लोकगर्हभयान्नरः १(१) ।
तथा तेषां भवेच्छौचं नान्यथेत्यब्रवीद्भयमः ॥३४२॥
तथा तेभ्योऽपि दातव्यमन्नञ्चैव सदक्षिणमिति ॥३४३॥

१(१) नारायणवलिः,—इमाद्वीतिवन्, विचाराय पञ्चतीर्थाणि ।

127. व्यासोऽपि,—

नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत् प्रदीयते ।
तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्गवेनैतदन्यथा ॥३४४॥

128. षड्विंशन्मतेऽपि,—

गो-ब्राह्मण-हृतानाञ्च पतितानां तथैव च ।
ऊर्द्धं सम्बत्सरात् कुर्यात् सर्वमेवौर्द्धं देहिकमिति ॥३४५॥

129. आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे तु,—

द्विगुणादिप्रायश्चित्तं कृत्वा सद्य एव नारायणबलिपूर्वकमौर्द्धं देहिकं
कुर्यादित्युक्तम् । यथा, एवं दुर्मृतानां पलाशविधिमेव कुर्यात् ।
शरीराणि च तेषां महानद्यां क्षिपेत् ।
अग्निन्तु वैतानमप्सु क्षिपेत् । गृह्ये चतुष्पथे । यज्ञपात्राणि दहेत् ।
संहृत्य सारञ्च तेषामब्दोर्द्धं मृतुत्रयोर्द्धं वा, नारायणबलिं कृत्वा संस्कारं
कुर्यात् । अधिकम्प्रायश्चित्तं कृत्वा सद्य एव वेति ॥

130. नारायणभट्टीयेऽपि,—

अथेषां शक्ताः पुत्रादयः सन्ति, तदात्मघातनिमित्तं प्रायश्चित्तं द्विगुणं
चान्द्रायणद्वयं तप्तकृच्छ्रचतुष्टयञ्च कृत्वा संस्कुर्युः । यद्वा त्रिशत्-
कृच्छ्राणि कृत्वा..... पाषण्डादीनां योग्यं सर्वप्रायश्चित्तञ्च कृत्वा
तदैव कालान्तरे वा सम्बत्सरादर्वागपि दाहश्राद्धादि कुर्युरनित्यत्वा-
दायुषः ॥

—*—

नारायणबलिप्रयोगो वक्ष्यते ।

—*—

131. अत्रायं भावः,—

वैतानिकः आवसथिको वा यजमानो यदि दुर्मरणमृतस्तदोक्तप्रायश्चित्तं
कृत्वा नारायणबलिं विधाय वैतानिकेनावसथ्येन वाग्निना तं संस्कुर्या-

132. दिति । यदत्र मितक्षरायां १(*) गृह्यपरिशिष्टे २(†) चोक्तम् ।

१(*) विद्यानिधिर ज्ञतायां वाचस्पत्य कृतिव्याख्यायात् ।

२(†) चाश्वलायन गृह्यपरिशिष्टसम्भवे ।

नाशौर्चं नोदकं नाभू नवाहाशन्त्य कर्म च ।
 प्रक्षयण्डहतानां न कुर्व्यात् कट(न्ट)वारणमिति ॥३४६॥
 कटं-प्रेतबहनसाधनम् ।
 तथा, वैतानं प्रक्षिपेदप्सु आवसथ्यं चतुष्पथे ।
 पात्राणि तु दहेदग्नौ यजमाने वृथा मृते ॥३४७॥ इति ।
 तदकृतप्रायश्चित्तविषये सुताद्यभावविषयं वेति ज्ञेयम् ।

अन्यथा—

नारायणं समुद्दिश्य शिषं वा यत् प्रदीयते ।
 तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्नैतदन्यथेति ॥३४८॥
 व्यासवचनमुक्त्वा-नारायणवलिः प्रेतस्य शुद्धयापादानद्वारेण प्रेतक्रियायां
 सम्प्रदानत्वा(त्त्व)योग्यतां जनयतीति ।
 औद्धर्देहिकमपि सर्वं कार्यमेवेति मिताक्षराकारोक्तिरसङ्गता स्यात् ।
 न चैतत् संस्कारः कथमलौकिकाग्निपरं, न श्रौतस्मात्तान्निपरम् ।
 'वैतानं प्रक्षिपेदप्सु चावसथ्यं चतुष्पथ' इति विशेषश्रवणादिति वाच्यम् ।
 तथात्वे दुर्मृत्यु मृतानां लौकिकाग्निनापि न संस्कारो युज्यते ।
 आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया ।
 तेषामपि तथा गङ्गातोये संस्थापनं हितम् ॥३४९॥
 कृत्वाग्निमुदकं स्नानं स्पर्शनं बह्वनं य(क)था ।
 रज्जुच्छेदाश्रुपातञ्च तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ॥
 इति मिताक्षरायामेवाग्निनिषेधात् । 'स्वेनाग्निना स्वमन्त्रेण पृथगेतत्-
 पुनर्देहेदिति'-पूर्वोक्तं पराशरस्मरणाच्चेति सर्वमनवयम् ॥

133. अथ प्रमादेन दुर्मृत्युनां विशेषमाहाङ्गिराः,—

—*—

अथ कश्चित् प्रमादेन म्रियेताग्न्युदकादिभिः ।
 तस्याशौचं विधातव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया ॥३५०॥
 प्रमादे निष्कृतिः कार्य्या द्वौकार्य्यौ तप्तकृच्छ्रौ ।
 कृच्छ्राणां पञ्च दश वा ततः संस्कारमाचरेदिति ॥३५१॥

अथ यदि बुद्धिपूर्वकं शास्त्रविहितमार्गेणात्मानं धातयति प्रयागादौ
तस्य दोष एव नास्ति । शास्त्रेणाभ्यनुज्ञातमरणत्वात् । तस्य
प्रायश्चित्तमपि नास्ति । त्रिरात्रमेवाशौचं तत्रैव दशाहकृत्यकार्यम् ।
चतुर्थदिने एकादशाहकृत्यम् । पञ्चमदिने सपिण्डनम् ।
अष्टमदिने पिण्डाख्यो दश वा भवन्ति । तत्राद्ये पक्षे यथा संख्यम् ।
द्वितीये तु प्रथमदिने पिण्डत्रयम्, द्वितीये तु प्रथमदिने पिण्डत्रयम्,
द्वितीये पिण्डचतुष्टयम्, तृतीये पिण्डत्रयम् । तथा दशाखलिपक्षे
प्रथमेऽङ्गि त्रयोऽङ्गलयः । द्वितीये चत्वारि स्मृतीये त्रय इति ।
शताखलिपक्षे प्रथमेऽङ्गि त्रिंशद् द्वितीये चत्वारिंशत् । तृतीये
त्रिंशदिति ज्ञेयम् ॥

एवमन्यत्रापि अष्टमदिने वेदितव्यम् ।

134. तथाच मिताक्षरायामुक्तम्—

बृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातमिषक्क्रियः ।

आत्मानं धातयेद्यस्तु भृग्वन्नयनशनाम्बुभिः ॥३५२॥

तत्र त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसंख्यः ।

तृतीयेतद्वत् कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेदिति ॥३५३॥

135. विहितमरणफलमुक्तं स्तवकादिभागे—

अनुष्ठानासमर्थस्य वानप्रस्थस्य जीर्णतः ।

जलानशनमृग्वन्नि महाप्रस्थानमिष्यते ॥३५४॥

“समाः सहस्राणि तु सप्त वै जले” इत्यादिना ॥३५५॥

136. अथ देशान्तरगतस्य जीवद्वार्तानाकर्णने सति पितृ- विषये जातूकर्ण्यः—

पितर्युपरते यस्य न वार्ता नैवचागतिः ।

ऊर्ध्वपञ्चदशावर्षात् कृत्वा तत् प्रतिरूपकम् ॥३५६॥

कुट्यात्तस्य च संस्कारं यथोक्तविधिना ततः । इति

त(य)था,—

चान्द्रायणत्रयं कृत्वा त्रिंशत् कुच्छ्राणि वा सुतैः ।

कुशप्रतिकृति (कृत्वा) दग्धा कार्या शौचादिका क्रिया ॥३५७॥

देशान्तरगतो नष्ट स्तिथिर्नज्ञायते यदि १(*) ।
 कृष्णाष्टमी क्षमावास्या कृष्णा वैकादशी तिथिः ॥३५८॥
 खर्कं पिण्डदानञ्च तत्र श्राद्धञ्च कारयेदिति—पराशरः ।
 पितृव्यतिरिक्तविषये तु ,

137. बृहस्पतिः—

नाकर्ण्यते यस्यवार्त्ता यावद्द्वादश वासरम् ।
 कुशपुत्रकदाहेन तस्य स्यादवहारणमिति २(†) ॥३५९॥

138. देवजानीये—

तस्य पूर्ण(र्व)वयस्कस्य विशत्यब्दादतः क्रिया ।
 ऊर्ध्वपञ्चदशाब्दात् मध्यमे वयसि स्मृतेति ॥३६०॥

तथा,—

महापातकसंयुक्तो देवान्स्यादग्निमान् यदि ३(‡) ।
 पुत्रादिः पालयेदीमन् युक्त आदोष संक्षयात् ॥३६१॥
 पालयेद्,—होमेष्टिकरणादिना रक्षेत् । युक्तो-यत्नवानित्यर्थः ।
 प्रायश्चित्तं न कुर्याद्ययः कुर्वन्वा म्रियते यदि ।
 गृहानिर्वापयेच्छ्रौतम्(स्वं)स्येत् सपरिच्छदम् ४(०) ॥३६२॥

यद्वा—

प्रक्षिपेदप्सु वैतानं आवसथ्यं चतुष्पथे ।
 पात्राणि च दहेद्ग्नौ यजमाने वृथा मृते ॥३६३॥
 पात्राणि दद्याद्विप्राय दहेदप्सवेव वा क्षिपेत् ।
 सादयेदुभयं वाप्सु(वायु)अद्भ्योऽग्निर्निरवयत ॥३६४॥

139. इति कारिकायाम् ५(§) । अथ यदि दाहे क्रियमाणे यद्यग्निः शाम्येत्
 तदा विशेषमाह,—

-
- १(*) 'देशान्तरगतेनष्टे, इति भिन्नः पाठः ।
 १(†) 'अवावहारकं, कुर्यात्पत्तिकादाहान् परं विहितकृत्यं विधेयमिति बोध्यम् ।
 १(‡) 'कृत्वाग्निः, 'ब्रह्महत्या' मृतापानं स्वेयं मुख्यदण्डनाशनः ।
 'महापातः पातकाभ्याः संसर्गश्चापि वैः सङ्गः' ॥
 'इति पञ्चविधं महापातं कम् ।
 ४(०) 'अथ, असंख्येत्, 'सम्पश्येत्' इति पाठान्तरमस्ति ।
 ५(§) 'प्रसङ्गात् पूर्वमर्थे तदुक्तम् । 'अथ यदेति विशेषीकृतः ।

140. रेणुः—

गतेष्वग्निषु तद्देहाद्यर्द्धं चेद्भक्ष्यते क्वचित् ।

तदाहर्द्धदग्धकाष्ठान्तु तदीयश्चेन्नल्यते ।

तदा तच्छवखण्डञ्च प्रक्षेप्तव्यं महाजले ॥३६५॥

अन्धघ्रापि,—

अथाग्निनाश स्तर्हि स्यादाहिताग्नेस्तदोच्यते ।

नद्योर्युक्तं मथित्वैनं संस्कुर्युस्तदभावतः ॥३६६॥

तद्भस्मपृष्ठकाष्ठेन मथित्वा निर्वहेच्च तम् । इति ।

पुनर्वाहि न मन्त्राद्या प्र वर्तन्ते पूर्वत एव निष्पन्नत्वात् ॥३६७॥

141. हेमाद्रौच, यमः—

यजमाने चितारूढे पात्रन्यासे कृते सति ।

वर्षाद्यभिहते वाग्नौ कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥३६८॥

शेषं छध्वा त्वदग्धेन निर्मन्थं तत्र कारयेत् ।

शेषालाम्ने तदा कुट्याद् दग्धशेषस्य वा पुनः ॥३६९॥

अप्सु प्रास्यति शेषन्तदाम्नेयन्तत् स्मृतं बुधैः ।

हुत्वा वा लौकिके बह्वो भूर्भुवःस्वर्गं ताहुती ॥३७०॥

क्षुवेण वासुचातेन दग्धशेषं क्षिपेत्ततः । इति ।

—*—

अथ रात्रि मृतस्य संस्कारः ॥

—*—

142. देवजानोये, निगमवाक्यम्—

रात्रौ वा रात्रिशेषे वा म्रियन्ते चेद्द्विजातयः ।

दाहं कृत्वा यथान्यायं द्वौ पिण्डौ निर्व्वपेत् सुतः १(*) ॥३७१॥

143. तत्रापि—

सन्ध्यायाम्बा तथा रात्रौ दाहः पाथेयकर्मच ।

नव श्राद्धश्च नो कुट्यात् कृतं निष्फलतां व्रजेत् ॥३७२॥

इति निजोक्तेरेव ।

144. अन्यत्रापि,—

प्रेतदाहं नव आहं नम्रप्रच्छादनन्तथा ।

रात्रौ न कुर्व्यात् सन्ध्यायां यदि कुर्व्यान्निरर्थकमिति ॥३७३॥

एवञ्च रात्रि सन्ध्यानिषेधादिवससन्ध्यायां न, निषेध इति गम्यते ।

यद्वा, दिन मृतस्यालस्यादिना रात्रिदाहनिषेधार्थं—

‘सन्ध्यायां’ वा तथारात्रावित्यादिवचनमिति ज्ञेयम् ।

दिवा वा यदि वा रात्रौ शवस्तिष्ठति कर्हिचित् ॥३७४॥

तत् पर्युषितमित्याहुर्हृदने तस्य का गतिः ।

पञ्चगव्येन संस्नाप्य प्राजापत्यत्रयञ्चरेत् ॥३७५॥

ततो दाहं प्रकुर्वीत पुत्रादिः शाकृतः क्रमादिति ।

दिवामृतस्य रात्रिदाहे प्रायश्चित्तश्रवणात् । तस्मादिवामृतस्य दिवस

दाहः । रात्रिमृतस्य रात्रावेव पाथेयनवभ्राद्धादि वर्जिततो दाहः

कार्य—इति परमार्थः । तथा रात्रिमृतस्य क्रियार्थं कर्तुं-वपनं

प्रातरेव कार्यम् ।

145. उक्तञ्च, स्मृतिसंग्रहे,—

वपनं दहनात् पूर्वं पश्चाद्वेति मृते गुरौ ।

न कुर्व्याच्चेष्टयादाहः स्वयञ्च नरकं व्रजेत् ॥ ३७६॥

रात्रौ दग्धा तु पिण्डान्तं कृत्वा वपनवर्जितम् ।

नपनं नेष्यते रात्रौ श्वस्तदा वपनक्रियेति १(*) ॥३७७॥

146. यतिमरणे विशेषमाह, शातातपः,—

एकोद्दिष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतसप्तक्रियाम् ।

न कुर्व्यात् पार्वणादन्यद् ब्रह्मीभूते यतिभ्ये २(†) ॥३७८॥

147. उशानापि,—

एकोद्दिष्टं न कुर्वीत यतीनाञ्चैव सर्वदा ।

अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणन्तु विधीयते ॥३७९॥

१(*) अथवा,—परैऽपि पाल्ये ।

२(†) यतिः संयताश्वा, यमादिपरायणः । अथवा यामये चर्कशाली ५४ऽध्याये ऋषिः ।

सपिण्डीकरणन्तेषां नकर्त्तव्यं सुतादिभिः ।

त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायत इति १(*) ॥३८०॥

148. स्मृतिमञ्जर्याम्,—

सुतैश्च वपनं कार्यं परहंसस्य सर्वदा ।

कर्त्तव्यं खननं तस्य नाशौचं नोदकक्रिया ॥३८१॥

पत्नी च वपनं कुर्याद् वृषोत्सर्गं नकारयेत् ।

एकादशे द्वादशेवा पार्वणतु विधीयत इति ।

तत् संस्कार विधिस्तु विधानमालोक्तश्चतुर्थस्तवके द्रष्टव्यः ॥ ३८२॥

—*—

149. अथ वपने विशेषो देवजानीये,—

वपनञ्च गुरुमरणे मृतदिने द्वितीये तृतीये च पञ्चमे सप्तमे वा कुर्यात् ।

सूतकान्ते च सूतकानिवृत्त्यर्थं पुनः कुर्यात् ।

150. तदुक्तं व्यासेन,—

द्वितीयेऽनि कर्त्तव्यं क्षुरकर्म प्रयत्नतः ।

तृतीये पञ्चमे वापि सप्तमे वाथ वासरे ॥३८३॥

पूर्वं पूर्वञ्चा संभवे एतेऽधिककल्पाः, तद्वपनं केषामित्यपेक्षायाम्—

151. आपस्तम्ब आह,—

अनुभविनाञ्च परिवपनमिति—अनुभाविनः पश्चाद्भाविनः पुत्रभ्रात्रादयः

दुःखानुभाविनश्च पुत्राएवेत्यपरेव्याचक्षते ।

तत्र देशाचारतो व्यवस्था, तथा,—

पुत्रः पत्नी च वपनं कुर्यादन्ते यथाविधि ।

पिण्डदानोचितोऽभ्योऽपि कुर्यादित्थं समाहितः ॥३८४॥

अत्रान्ते-दशमदिने ।

अथ बालसंस्कारविधिः ।

—*—

152. तत्र याज्ञवल्क्यः—

ऊनद्विवर्षं निखनेन कुर्यादुदकन्ततः ॥ इति ।

अनेऽपरिपूर्णे द्वे वर्षे यस्य स ऊनद्विवर्षः तं प्रेतं निखनेद् भूमौ अवटं
कृत्वा निदध्यान्नपुनर्हृदित्यर्थः ।

तथा,—

सकृत्प्रसिञ्चत्युदकमित्यादिभिः प्रेतोद्देशेन विहितमुदकदानाद्यौर्द्ध-
देहिकमपि न कुर्यात् । अयं च प्रेतो गन्धमाल्यानुलेपनादिभि-
रलङ्कृत्य शुचौ भूमौ श्मशानादन्यत्रास्थिनिचयरहितायां बहि-
र्प्रामांनिखननीयः ।

153. तथाच, मनु :—

ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्बान्धवा वहिः ।
अलङ्कृत्य शुचौ भूमा वस्थिसञ्चयनाहते ॥३८५॥
नास्यकार्योऽग्नि संस्कारो वापि कार्योदकक्रिया ।
अरण्ये काष्ठवत्त्यक्ता क्षिपेयुस्त्यहमेवत्विति ॥

154. तदन्यस्य तु,—

आश्मशानादनु प्रज्य इतरोज्ञातिभिर्भृतः ।
यमसूक्तं तथा गाथा जपद्भि लोकेकाग्निना १(*) इति ॥३८६॥
तत स्तस्मादूनद्विवार्षिकादिनरः पूर्णोद्विवर्षो योमृतोऽसौ श्मशान-
पर्यन्तं ज्ञातिभिः सपिण्डैः समानोदकैश्च ज्येष्ठपुरः सरैरनुगन्तव्यः ।
अनुगम्य च 'परयिवांस' मित्यादि स्वशाखोक्तयमसूक्तं यमगाथाश्च
गायद्भि लोकेकाग्निना दग्धव्यः । यदि जातारणिर्नास्ति तत्सद्भावेतु
तन्मथितेनैव दग्धव्यः । तस्याग्निसमुत्पाद्य कार्यमात्रार्थत्वेनोत्पत्तेः ।

155. लौगाक्षिणात्र विशेष उक्तः—

तूष्णिमेवोदकं कुर्यात्तूष्णिं संस्कार कर्म च ।
सर्वेषां कृतचूडाणामन्यत्रापीच्छयाद्वयमिति ॥३८७॥

अस्यार्थः—

चौलकमर्मानन्तरकाले मृतौ नियमेनाग्न्युदकदानेऽस्यानाम् । अन्यत्रापि

(१.) यमसूक्तं 'अन्वेदीनां' प्रागुक्तम् । 'परयिवांसम्' इत्यादि श्रुत्यनुवर्तमानम् ।
यमगाथा च मृत्युसूक्तव्याख्यानिबन्धने, तथाहि "चक्ररश्मिर्नायमानान् नामवापुषुषां कथा
वैवस्वतोत्पद्यति सुराप इव दुर्मुदः" इति । तुलादानपद्धतिं सम्दर्शयितुं यमसूक्तमिति ।

नामकरणादूर्ध्वं अकृतचूडेपीच्छया प्रेताभ्युदयकामजया द्वयस्यान्न
नियमेनेति ।

156. मनुनाप्यत्र विशेषोदर्शितः—

नात्रिवर्षस्य कर्त्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ।

जातदन्तस्य वा कुर्यान्नाग्निं वापि कृते सति इति ॥३८८॥

उदकग्रहणं साहचर्यादग्निसंस्कारस्याप्युपलक्षणार्थम् । 'नात्रि-
वर्षस्येति' १(*) वचनात् कुलधर्मापेक्षया चूडोत्कर्षेऽपि वर्षत्रयादूर्ध्व-
मन्युदकदानादनियमोऽवगम्यते । लौगाक्षिवचनाद्वर्षत्रयात्प्रागपि-
कृताकृतचूडयोः तयोर्नियम इति विवेचनीयम् ।

अथ यशुनुपेत उपनीत स्तब्धाहिताग्न्यावृतः आहिताग्निदाह प्रक्रियया
स्वशृङ्गादिदाह प्रसिद्धया लौकिकाग्निना दग्धव्यः । तत्र यस्य वस्त्रप्रद्वारं
कार्यरूपं प्रयोजनं सम्भवति भूमितोषणप्रोक्षणादिस्तदुपादेयम् ।
यत्पुनर्लुप्तप्रयोजनं पात्रप्रयोजनादितन्निवर्त्तते २(+)

157. लौकिकाग्नौ वृद्ध याज्ञवल्क्यः—

आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धवन्स्त्रिभिरग्निभिः ।

अनाहिताग्निरेकेन लौकिकेनापरोजनः । इति ॥३८९॥

अयम्भावः—नामकरणादूर्ध्वार्द्धमरणे-निखननमेव नचोदकदानादि ।
तत ऊर्ध्वं यावन्निवर्ष-वैकल्पिकमन्युदकदानं । कृतचूडस्य तु वर्षत्रयात्
प्रागपि नियतमन्युदकदानम् । ततः परं यावदुपनयनं तूष्णीमेवा-
ग्न्युदकदानं नियतम् । उपनयनादूर्ध्वं पुनः समन्त्रक मग्न्युदक-
दानंकृत्वा सर्वमेवौर्ध्वदेहिकं कार्यम् । एवमेवस्नातकस्यापि ।

158. वैवयाजिकः—

जन्मतः पञ्चवर्षाणि भुङ्क्ते दत्तमसंकृतम् ।

पञ्चवर्षाधिके बाले विपत्तिर्यदिजायते ।

वृषोत्सर्गादिकं कर्म कर्त्तव्यमुदकन्ततः ॥३९०॥

१(*) अत्रिवर्षस्येति—'जन्मनिवर्षं स्वेत्यर्थः ।

२(+) अत्र कृतप्रयोजनमिति च पाठान्तरमस्ति ।

आह्वानिषोडशापाद्य सपिण्डीकरणं विना ।
यस्योपजीवितो बालस्तत्तद्विप्राय द्वापयेदिति १(॥) ॥३६१॥
तत्र ब्रह्मचारिस्नातकमरणे विधानविशेषं कृत्वा संस्कारः कार्यः ।

159. तदुक्तं विधानमालायाम्,—

येषां कुले ब्रह्मचारी निधनं प्राप्नुयाद्यदि ।
तत् कुलं क्षयमाप्नोति सोऽपि दुर्गतिमाप्नुयात् ॥३६२॥
ग्रहत्वं प्राप्नुयाद्बोधिव्रमेऽनवरतं वसेत् ।

बोधिव्रमोऽद्वयत्ववृक्षः २(†) ।

तस्यापि तस्य वंशस्य गतिमिच्छन्महीयसीम् ।
विधानञ्च विधायानु औद्धदेहिकमाचरेत् ॥३६३॥
मृतस्य त्रियमाणस्य षड्बद्धं व्रतमाचरेत् ।
त्रिंशद्वासोब्रह्मचारिभ्योदद्यात्कौपिनकाभवान् (त्) ॥३६४॥
हस्तमात्राः कर्णमात्रा दद्यात् कृष्णाजिनानि च ।
पादुकाच्छत्रपात्राणि गोपीचन्दनमेव च ॥३६५॥
मणिप्रवालमालाश्च ब्रह्मसूत्राणि चार्पयेत् ।
मन्त्रैस्तल्लिङ्गकैर्दद्याद्ब्रह्मसायुज्यसिद्धये ॥३६६॥
अभावे व्रतिना पूज्याः गृहस्थाः साधवः शुभाः ।
एवं कृते विधानेतु विघ्नस्तस्य न जायत इति ॥३६७॥

160. शौनकेन तु—

अर्कविवाहं कृत्वा तं संस्कुर्यादित्युक्तम् ।
ब्रह्मचारि मृतौ रीतिं कथयामि समासतः ॥३६८॥

तद्यथा,—

तत्रावकीर्णदोषस्य प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ।
द्वादशाब्दं षड्बद्धं वा त्र्यब्दं शक्त्याथवाचरेत् ॥३६९॥
स्नातकोब्रह्मचारी च निधनं प्राप्नुयाद्यदि ।
संयोज्यचार्यविधिना संस्कार्यो तौ ततः परम् ॥४००॥

१(०)

अथ 'यस्योपजीविते' इति भिन्नः पाठः ।

२(†)

'बोधिव्रमस्यतद्वत्' इति कोषः । श्रान्तजनकः चतुर्थः ।

'चतुर्थः सर्वव्यापकः' इति जीताभाषात् ।

कृत्वा व्रतविसर्गन्तु बह्विं स्थाप्योऽर्कमन्तिक्रात् ।
 अन्वाधानं ततः कुर्यादाज्यभागान्तामचरेत् ॥४०१॥
 चतस्रोव्याहृतीर्हुत्वा अग्निं व्रतपतिं हुनेत् ।
 अग्निं व्रतफलस्यापि सम्पादनमथापरम् ॥४०२॥
 विश्वान् देवांस्तथाहुत्वा होमशेषं समापयेत् ।
 पश्चादर्कसमीपे (यः) च शाखामादाय वा ततः ॥४०३॥
 वटवर्कयोर्विवाहस्तु कार्यश्चाग्निसमीपतः १(॥) ।
 हरिद्राचूर्णतैलेन तयोः स्यादनुलेपनम् ॥४०४॥
 नान्दीभ्राद्धं ततः कृत्वा होमकर्म समाचरेत् ।
 अग्निं बृहस्पतिश्चैव विवाहविधियोजकम् ॥४०५॥
 यस्मै त्वं काममन्त्रेण घृतञ्च जुहुयात्ततः ।
 व्याहृतीश्च ततोहुत्वा होमशेषं समापयेत् ॥४०६॥
 दक्षयुग्मेनवाच्छाद्य संयोज्यार्कविवाहवत् ।
 तोऽर्कशाखासहितं संस्कुर्याद्ब्रह्मचारिणम् ।
 अन्यथा तु प्रकुर्वीणोर्वशक्षयमवाप्नुयादिति ॥४०७॥

अथैषां वाक्यानामेकवाक्यतया सन्दर्श्य प्रयोगः

प्रोच्यते,—

ब्रह्मचारिमरणे पडब्दं ऽयब्दं द्वयब्दमेकाब्दं वा यथाशक्ति प्रायश्चित्तं
 पित्रादिः कृत्वा त्रिंशत्संख्याक-ब्रह्मचारिभ्यः कौपीनान् हस्तमात्राः
 कर्णमात्राः कृष्णाजिनानि पादुकाश्छात्राणि पात्राणि गोपिचन्दन-
 खण्डान् मणिप्रवालमयी जापमाला यज्ञोपवीतानि च तत्तन्मन्त्रेण दद्यात् ।
 तावत् संख्याक ब्रह्मचार्यसंभवे गृहस्थेभ्यो वा दत्त्वा तान्क्षमाप्य
 ब्रह्मचारिकुलस्य शान्तिरस्त्विति तान्सम्प्राप्य शान्तिर्भवत्वित्युक्ते
 ब्रह्मचारिण और्द्धदेहिके कर्मणि सम्प्रदानयोग्यतासिद्धिरस्तु । तथा-
 स्त्विति च तैः प्रत्युक्ते अग्निमुपसमादाय देशकालादिसंकीर्त्यामुक-
 गोत्रस्यामुकशर्मणोन्नियमाणस्य मृतस्य वा ब्रह्मचारिणोव्रतविसर्गं
 करिष्ये । तदङ्गं हिरण्येन नान्दीभ्राद्धं करिष्ये, इति सङ्कल्प्य तत्-

कृत्वाऽन्वाधानाद्याज्यभागान्तं कृत्वा च स्त्रवेणाज्याहुतीहुं हुयात् ।
ताश्च व्याहृतयश्चतस्रः (४) । ॐअग्नये ब्रतपतये स्वाहा (५) १(*) ।
अग्नये ब्रतानुष्ठाणफलसम्पादनाय (६) । विष्टवेभ्योदेवेभ्यः (७) । ततः
स्विष्टकृदादि-होमकर्म समापयेदिति ब्रतविसर्गः ॥

—*—

ततोऽर्कविवाहं कुर्यात् ।

—*—

अर्कसमीपमागत्यार्कशाखामानीयार्कब्रह्मचारिणौ हरिद्राचूर्णेन सतैले-
नानुलिप्य पीतवस्त्रेणावेष्ट्य वस्त्रयुग्मेणाच्छाद्याग्निमुपसमाधाय देश-
कालादिसंकीर्त्यामुक्तगोत्रस्यामुक्तशर्मणो ब्रह्मचारिणः स्नातकस्य वा
और्द्धदेहिधिकारसिद्धयर्थमर्कविवाहं करिष्ये । तदङ्गहिरण्येन नान्दी-
भ्रातृं करिष्ये इति सङ्कल्प्य तत् कृत्वान्वाधानाद्याज्यभागान्तं कृत्वाज्यं
जुहोतीति ।

ॐअग्नये स्वाहा (१) । बृहस्पतये स्वाहा (२) । विवाहविधियोजकाय
स्वाहा (३) ।

यस्मैत्वकामकामाय वयं सम्राड्यजामहे ।

त्वमस्मभ्यं कामं त्वायेदं त्वं घृतं पित्रस्व स्वाहा (४) कामायेदं न
मम । ततश्चतस्रो व्याहृतीहुं त्वा (४) स्विष्टकृदादि होमशेषं
समाप्यार्कशाखया ब्रह्मचारिणं संयोज्य तथा सहितं ब्रह्मचारिणं
स्वशाखोक्तप्रकारेण तुषाग्निना दहेदिति ब्रह्मचारिमरणविधानम् ॥

—*—

अथ कुष्ठिमरणविधानम् ।

—*—

161. तत्र शौनकः—

मृतस्यकुष्ठिनोदेहं निखनेद्गोष्ठमुमिषु ।

वासरत्रितयातस्मादुद्धृत्यान्यत्र तन्दहेत् ॥४०८॥

नगङ्गाप्लवनं कार्यं निक्षेपविधिरुच्यते ।

षड्वद्व्रतपूर्वेण विधिनान्त्यं क्रतुञ्चरेत् २(†) ॥४०९॥

१(०) यज्ञ यजुष्यं दे २।४ अः, मन्त्रः ।

२(†) एतद्व्रतं प्रायश्चित्तविदेहे, प्रायश्चित्ततत्त्वादायति ।

—यत्रासौ क्रतुं एकोऽष्टादि ज्ञेयम् ।

अत्रान्त्यक्रतुरन्त्येष्टिः ।

ततोऽस्थि सञ्चयं तस्य गङ्गायां प्रक्षिपेत् सुधीः ।
 मासि मासि ततः कुर्यान्मासि श्राद्धानि पार्वणात् ॥४१०॥
 संकल्पविधिना केचित् प्रयच्छन्ति मनीषिणः ।
 इत्येतत् कुष्ठिनोद्भूदं कथितं शास्त्रकोविदैः ।
 स्मृतिविद्विरनूचानैर्मन्वाद्यैः पूतविग्रहैः ॥४११॥
 इति कुष्ठिमरणे संस्कार विधानम् १(॥) ।

—*—

अथ रजस्वलामरणे संस्कार विधानम् ।

—*—

162. स्मृति संग्रहे,—

अन्तरिक्षे मृता ये च बह्वावप्सु प्रमादतः २(†) ।
 उदक्या सूतिका नारी चरेष्वान्द्रायणत्रयम् ॥४१२॥
 पञ्चभिः स्नापयित्वा तु गव्यैः प्रेतां रजस्वलाम् ३(‡) ।
 बह्मान्तरावृतां कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकम्, इति ॥४१३॥

163. यज्ञ पाश्चैत्यं, प्रकारान्तर मुक्तम्—

तद्यथा, सूतिकायां मृतायान्तु कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ।
 कुम्भे सलिलमादाय पञ्चगव्यं क्षिपेदिह ॥४१४॥
 तल्लिङ्गे र्वामदेवादिपुण्यग्निभिरभिमन्त्रयेत् ४(०) ॥
 तद्भिर्गैः,—पञ्चगव्यप्रकाशकैर्गायत्र्यादिमन्त्रैः ।
 वामदेवादि-ऋग्भिर्भिमन्त्रणं कलशस्थैव ॥४१५॥

१(०) 'संस्कारः सप्तकारो वा' इति यस्यान्तरस्य; पाठः :—

२(†) 'बह्वावप्सु प्रमादतः' ,, ,, ,, ।

३(‡) पञ्चवारं पञ्चगव्यैः मन्त्रयोधितैः स्नापयेदित्यर्थः ।

गीतार्थं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकैरिति इति पञ्चगव्यैः ।

४(०) पवित्रपञ्चगव्यं वामदेवादिभिः 'कयान्त्रिमया' इत्यादिभिर्वा सव्यभिमन्त्रयेदिति, पञ्च-
 गव्यमुक्तं मण्डलं न सन् ।

विप्राणां वचनाकृत्वा प्रायश्चित्तं यथोदितम् ।

कृत्वा धेन्वादि दत्त्वा वा कृच्छ्रान्यश्च दशमये १(०) ।

तेनैव शतकृत्वस्तां स्नापयेच्छूर्पमध्यतः ॥४१६॥

प्रक्षाल्य पञ्चगव्येन स्नापयित्वा रजस्वलीम् ।

स्नापयेत् पूर्ववत् प्रेतां प्रायश्चित्ते कृते सति ।

वस्त्रान्तरावृतां कृत्वा विधिवत्तां दहेद्बुधः । इति ॥४१७॥

164. इदमपि त्र्यहोदुर्द्धमेव न पूर्वमित्याह, बृद्धशातातपः—

रजस्वलायाः प्रेतायाः संस्कारयः समाचरेत् २(†) ।

ऊर्द्धं त्रिरात्रात् स्नातायाः शवधर्मेण दाहयेदिति ॥४१८॥

165. पूर्व्वं कर्त्तव्यमाह, देवलः ।

कदाचिदैवसंयोगान्निव्रियते चेद्रजस्वला ।

तस्या दाहो न कर्त्तव्यः क्षिपेदप्सु दिनत्रयमिति ॥४१९॥

अत्र देशकालानुसाराद् व्ययस्थेयम् ।

—*—

अथोदक्यया सूतिकया वा पृष्ठे प्रेतसंस्कारः ।

—*—

166 यज्ञपादर्वे एव,—

उदक्याः पूतिका वापि यदि प्रेतं स्पृशन्ति हि ।

तस्यैव विधिरादिष्टो वात्स्येनैव महात्मना ३(‡) ॥४२०॥

रजस्वलायाः प्रेताया विधिरत्राप्यसंशयः ।

एष एव च विधिः कार्य्यः सूत्यामेकादशेऽहनीति ॥४२१॥

—*—

अथास्य प्रयोगः प्रस्तूयते ।

—*—

रजस्वला वा सूतिका वा यदि मृता यदिवा शवस्ताभ्यां स्पृष्टः ।

तदामुं विधिं कृत्वा संस्कारः कार्य्यः ।

१(०) 'दशान्तरे' इति कुम्भचिदादेशे पाठः ।

२(†) 'संस्कारं वत्सलमाचरेत्' 'संस्कारवत् समाचरे' इति वा पाठः ।

३(‡) वात्स्येन मन्त्रिणा विहित इति । एतदुक्तं रजस्वलाया इत्यादि ।

तथैवा,—

अथेत्यादि संकल्पवाक्यमुच्चार्यामुक्तगोत्रायाः अमुष्याः सूतिकाया-
रजस्वलाया वा, तथा तत् स्पृष्टस्य वा अमुकस्य प्रेतस्य रजस्वलायव-
स्थामरणनिमित्तं प्रत्यवायपरिहारद्वारा, और्द्धदैहिक योग्यत्वार्थम् ।
चान्द्रायणत्रयं धेन्वादिदानं पञ्चदशकृच्छ्रान्वा कृत्वा १(॥) शूर्पेणाष्टोत्तर-
शतस्नानानि कारयिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य ब्राह्मणवचनेन यथासम्भवं प्रायश्चित्तं कृत्वा यवपिष्टेन
प्रेतामनुलिप्य स्वयं स्नात्वा शूर्पोदकेन पृथक् पृथग्मृहीतेना-
ष्टोत्तरशतवारं स्नापयेत् ।

ततः प्रेतां प्रक्षाल्य भस्मगोमय मृत्तिकाकुशोदकैः स्नापयित्वा कुम्भे
सलिलं निधाय । पञ्चगव्यानि तत्तन्मन्त्रैः प्रक्षिप्य 'कयान'
इत्यादिभिः ३(†) पुण्यर्गिभिरभिमन्त्र्य तेन कुम्भेन तां स्नापयेत् ।

तत्र मन्त्राः—

पावमान्यः स्वस्तयन्यः यदन्ति यश्चदूरके । 'आपोहिष्ठेति' तिस्रः
'कयान' इति तिस्रः ३(‡) ।

एवं संस्नाप्य पूर्ववत्सं परित्याज्य वस्त्रान्तरं परिधाप्य स्वशास्त्रोक्त-
विधिना दहेत् ।

इदन्तु चतुर्थदिनं दशमदिनविषयम् । अन्यत्र तु रजश्चलां सूतिकाश्च
मलं प्रक्षाल्य स्नापयित्वा काष्ठवद्भवा तदनन्तरमुक्तविधिपूर्वक-
विधिना दहेत् । तत् पृष्ठं प्रेतन्तु सदृशं संस्कुर्यात् ॥

१(०) चान्द्रायणादि त्रतायाचरणाशक्तौ धेनुं पयस्विनीन्दयात् । भेनोरभावे दातव्यं तुल्यं मूत्रं
आदिकल्पितमिति । जम्बुादि-विधानं प्रायश्चित्तं विवेके भवद्देवीया प्रायश्चित्तं निर्णयादावसि ।

१(†) ० पावमान्यः स्वस्तयन्यः यदन्ति यश्चदूरके—इत्यादयः पावमान्यः सूक्तयः ।

० 'आपोहिष्ठा मयोमुव स्नातुर्ज' दधातम । महेरण्याय चक्षणे ॥१॥

० 'वीरः शिवतमोरस सख्य भाजयते' नः । उद्यतीरिष मातरः ॥२॥

० 'तथा च' गमाम वो यस्य अथाय जिह्वय ।

० 'वो जनयथा' च ॥३॥ युक्तं यजुः चः ११ मः ५० ॥

१(‡) ० 'तथा नमिषा चामुव दूती सदा' चः सखा ।

कथा मुचिष्ठयादता ।१। कथा सखीरुदानां म० हिष्ठी मत्सदन्वयः इडा बिदावजेवत् ॥२॥

चभीमुचः सखीना ममिता करितुचाम् । शतंभवा सूतये ॥३॥ युक्तं यजुः चः २० मः ४१

167. अपराकृतु—१(*) ।

सूतिका विशेषमरणे प्रायश्चित्त विशेष उक्तः ।
 यथा, सूतिका तु यदा साध्वी विस्नाता मरणं गता ॥४२२॥
 त्रिवर्षं पूर्णपर्यन्तं शुध्येत् कृच्छ्रेण सर्वदा ॥४२३॥
 एतत् प्रथमा हविषयम् ।
 तथा, सूतिका तु यदा नारी विस्नाता मरणं गता ।
 म्रियते चेत् सा साध्वी द्विवर्षं कृच्छ्रमाचरेत् ॥४२४॥
 एतद् द्वितीयाहविषयम् ।
 तथा, सूतिका तु यदा साध्वी विस्नाता मरणं गता ।
 त्रिषण्णवदिनादव्वांगिकाब्देन विशुद्ध्यतीति ॥४२५॥
 एतत्तृतीयाहविषयमिति त त्रैव व्यवस्थापितम् ।

सूतिकायास्तु,—

प्रसूतिका यदा नारी प्राणांश्चैव परित्यजेत् ।
 मासमेकावधिं यावत्त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुद्ध्यति ॥४२६॥
 एतद्दशाहादुत्तरविषयम् । दशाहमध्ये तु पूर्वोक्तं पञ्चदशकृच्छ्रात्मकेनेति ।
 यद्वा शक्ते (कथं) शक्तिदेशकालानुसारेण व्यवस्थेति ॥
 इति रजस्वलासूतिका तत् स्पृष्टमरणे संस्कारविधानम् २(†) ॥

—*—

168. अथ कात्यायन परिशिष्टोक्तं सूतिकारजस्वला-
 संस्कार विधानम् ।

—*—

169. हेमाद्रौ,—

अथातः सूतिकासंस्कारं व्याख्यास्यामः ।
 सूतिकायां प्रेतायां पञ्चदशत्रीन्वा कृच्छ्रांश्चरित्वा तन्मलं प्रक्षाल्य

१(*) वाचस्पत्यः सूतिव्याख्या अपराकृतुः, यथा मितचरा । अपरा दीपकलिका । वाचस्तीक्ष्णः ।

२(†) 'चक्षुःश्रोत्रेण युज्येत व्यासक्तं वसनं यथा' इति पुस्तकान्तरे मन्त्रः पाठः ।

वस्त्रं धारयित्वा कुम्भे जलमादाय पञ्चधाकृत्वा पञ्चगव्यं १(*) तत्तन्मन्त्रैः कुम्भे क्षिप्त्वा, आपोहिष्ठादिभिः एव लिङ्गैरन्योदकेन प्रोक्षयित्वा, ब्राह्मणैरनुज्ञातः तेनैव कुम्भेन प्रेतां स्नापयेत् ।
 'सप्तभिः पावमानीभिः' २(†) यजुः पवित्रमन्त्रैः पञ्चगव्येन तत्तन्मन्त्रैश्च कुम्भशतैश्चापि विद्वद्भिः स्नापयित्वा, तिलधेनुं गां वा दक्षिणार्थं दद्यात् ।
 अन्यद्वस्त्रमाच्छाद्यौदुग्देहिक विधिना संस्कारं कुर्यात् ।
 रजस्वलामरणेऽप्येवमिति, अत्र दशाह त्र्यहान् पूर्वं सूतिका-
 रजस्वल्यो मरणे पञ्चदशकृच्छ्राणि कार्याणि । तदुत्तरकाले कृच्छ्र-
 त्रयमिति विवेकः ३(‡) ।

इति कात्यायन परिशिष्टोक्तं सूतिकारजस्वलामरणे संस्कारविधानम् ॥

—*—

अथ गर्भिणी मरणे संस्कारः ।

—*—

तत्रैव—४(§)

अथातो गर्भिणी संस्कारं व्याख्यास्यामः ।
 यदि गर्भिणी म्रियेत षण्मासादूर्द्ध कर्त्ता पूर्ववत् इमशानानयनादिचिति-
 कल्पनान्तं कृत्वा चितेः पश्चात् प्रेतां निधाय ।
 भर्ता पुत्रो बन्धु रन्यो वा धीरः सव्ये पार्श्वे नामेरुपरि प्रेताया खदं
 चतुरङ्गलमात्रं लिखित्वा 'हिरण्यगर्भः समवर्त्ततामे' इति हिरण्य क्षुरेण
 दूर्मेणवोदरं निर्भिद्य गर्भस्थमादाय कुमारं दृष्ट्वा 'जीवतु मम पुत्र' इत्ये-
 नमभिमन्त्र्य बालं स्नापयित्वा हिरण्यमन्तर्द्धाय भूमौ निधाय प्राप्त-

१(*) —कुत्रचिदादौ 'प्रेतायामिति' पाठो नास्ति । पञ्चगव्यम् औशुवादि पञ्चवत् । तत्तन्मन्त्रैः
 गौशमशानोन्मृचमिव्यादिसन्तैः शास्त्राभिदेन भिन्नैः । 'आपोहिष्ठा' । 'योयः चित्तमः' ।
 'तस्मा चरत्तमम्' । इति मन्त्रमयम् । यजुः यजुः ११मः ५० । अः ११, मः ५९
 अः ११, नः ५९ । प्रागपि एते मन्त्राः प्रोक्ताः ।

२(†) सप्तभिरिति । पावमानीसूक्तैः ।

३(‡) अथगदृशं यन्मे 'चित्रेत्यादि' 'विवेकः' इत्यान्ताः पाठः सङ्गतः ।

४(§) तमेवेति—श्रीमद्विष्णु सूतिकासंस्कारप्रकरणे इति ।

इमं शानयोरन्तरं नीत्वा जातकर्म कृत्वा 'यस्तेस्तन' १(७) इत्यन्यस्याः
स्तनं प्रतिधाप्य ग्रामं नयेत् ।

कुमारीमप्येवन्तु प्रसूतेत्यूहो यदि न जीवेत् तदा प्रक्षाल्य
तस्याः पाद्वेनिखनेत् । अथ प्रेतां पुण्याहोदकेन पञ्चगव्येन च
स्नापयित्वा तस्या उदरच्छिद्रे स्तुवेणाज्यमादाय 'आयासाय स्वाहे'
त्यनेनानुवाकेनाज्याहूतीहुत्वा मन्त्रोक्तविंशतिदेवताभ्यो यथा
दैवतं त्यागं कृत्वा, २(†) अथ प्राणायस्वाहेत्यनेनानुवाकेन च हुत्वा
मन्त्रोक्तसप्तदेवताभ्य स्त्यागं कृत्वा प्रेतां चितिमारोप्य चित्वा
प्राक्शिरसं निधायेत्यादि दहनान्तं कृत्वा जठरमेदप्रायश्चित्तार्थं
वेदपारायणीयकुटुम्बिने ब्राह्मणायाष्टकाधेनुं तिलधेनुं वा दद्यात् ।

170. इतरवृद्धिरेकादमेकोद्दिष्टं कुर्वन्तीति । अत्र 'आयासाय स्वाहेति'
अनुवाको वाजसनेयके प्रवर्ग्यकाण्डेऽभिहितः ३(‡) ।

171. प्राणायस्वाहेत्यनुवाकस्तु तत्रैवाश्वमेधिककाण्डेऽभिहितः ४(§) ।
अन्यत् स्पष्टम् ॥

172-173 अत्र पुर्वं प्रायश्चित्तमप्युक्तं अपराकं विष्णुधर्मोत्तरेच,—
यदा गर्भवती नारी सशल्या संस्थिता भवेत् ।
कुक्षिं भित्वा ततः शल्यं निर्हरेद्यदि जीवति ॥४२७॥
शल्यं गर्भं (गर्भात्) निर्हरेन्निकाशयेत् दित्यर्थः ।
प्रमीतं निक्षिपेत्तन्तु प्रायश्चित्तं ततः परम् ।
सा त्रयत्रिंशता कृच्छ्रैः शुध्यते शल्यदोषतः ॥४२८॥

१(०) —'हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं वासुदेवां

कक्षी देवाय कृत्रिणा विधेम' । शुक्ल यजुः चः ११ मः ४ ।

—'यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्वो रत्नधा वसुविद्याः सुदधः । येन विद्या पुणसि वार्ष्णेधि
सुरसति तमिह धातवेऽकः । स्रज्जलरिक्तमन्त्रेति' । शुक्ल यजुः चः १० । मः ५ ।
अथ 'प्रति धाप्य' समारोप्य इत्यर्थः ।

२(†) 'अपानाय स्वाहेति' वा स्यात् । प्रजातनु 'आयासाय स्वाहा' (१८) 'प्रायासाय स्वाहा',
(२०) 'आयासादयो देवाः' । शुक्ल यजुः चः ४० । मः ११ ।

३(‡) 'प्रायाय स्वाहा, अपानाय स्वाहा, आयासाय स्वाहा, अजुषे स्वाहा, ओमाय स्वाहा, वापे स्वाहा,
ममसि स्वाहा' । इति शुक्ल यजुः चः २२, मः २२ ।

४(§) एतत् प्रायश्चित्तम् । शुक्ल यजुः १८ चः । मः ११ । 'संवासाय २१' । विवासाय २२' ।
'उदवासाय २३' । 'युजे २४' । 'मोचते २५' । 'मोचते २५' । 'मोचते २५' । 'मोचते २५' ।

सगर्भदहने तस्या वर्णजं बधपातकम् ।

प्रायश्चित्तं चरित्वा तु शुध्यन्ते पापकारिणः ।

दग्धा तु गर्भसंयुक्तां त्रिरब्दं कृच्छ्रमाचरेदिति ॥४२६॥

एवं सति त्रयत्रिंशत् कृच्छ्रप्रायश्चित्तेन सगर्भा मृतां संशोध्य

जठरभेदननिमित्तप्रायश्चित्तेनात्मानमपि संशोध्य, उक्तविधिना तां

संस्कुर्यात् । सगर्भायास्तस्या दहने तु त्रैवार्षिकं प्रायश्चित्तं कर्त्ता

कुर्यादिति तात्पर्यम् ॥

इति विधानपारिजाते गर्भिणी मरणविधानम् ॥

—*—

अथ धनिष्ठा पञ्चक मृत संस्कारविधिः ।

—*—

174. गरुडपुराणे,—

आदौ कृत्वा धनिष्ठाद्वैतमक्षत्रपञ्चकम् १(*) ।

रेवत्यन्तं सदा दूष्यं अशुभं सर्वदा भवेत् ॥४३०॥

दाहस्तत्र नकर्त्तव्यो विवादः सर्वजातिषु ।

न जलं दीयते तेषु न शुभं सर्वथा भवेत् ॥४३१॥

पञ्चकानन्तरं कार्यं कर्त्तव्यं सर्वमन्यथा ।

पुत्राणां गोत्रिणान्तस्य सन्तापोऽपजायते ॥४३२॥

गृहे हानिर्भवत्येषु नक्षत्रेषु मृतश्च यः ।

यद्वा प्राणात्ययदिने विधिं कृत्वा ततो दहेत् ॥४३३॥

अत्र विधिर्यथा—

शवस्याथ समीपे तु क्षेप्तव्याः पुत्तलास्तथा ।

दर्भमयास्तु चत्वारः अक्षमन्त्रैरभिमन्त्रिताः २(†) ॥४३४॥

यद्यप्यत्र चत्वार इत्युक्तं तथापि पञ्चमी पादयोर्दद्यात् इति

१(०) अत्र नच पञ्चकम्, 'धनिष्ठा, शतभिषा, पूर्वभाद्र', उत्तरभाद्र, ऐश्वरी' इत्यष्टमाणि

मन्त्राणि पञ्च श्रव्यानि । अत्र विवादः-सत्ताकारम् ।

२(†) 'अक्षमन्त्राभिमन्त्रिताः' इत्यत्र 'अक्ष—अक्ष' इति पाठान्तरवचनम् ।

विनियोगवाक्ये पञ्चम्या उपादानादत्रापि पञ्चेति श्लेषम् ।
ततोदाहः प्रकर्तव्यस्तैश्च पुत्तलकैः सहेति ।

175. ब्रह्मपुराणेऽपि—

कुम्भमीनस्थिते चन्द्रे मरणं यस्य जायते ।
 न तस्योद्ध्वर्गतिर्दृष्टा सन्ततौ न शुभं भवेत् ॥४३५॥
 न तस्य दाहः कर्तव्यो विनाशः स्वेषु अन्तुषु ।
 पञ्चकानन्तरं कार्यं कर्मदाहदिकं खलु १(*) ॥४३६॥
 अथवा तद्दिने कार्यो दाहस्तु विधिपूर्वकम् ।
 धनिष्ठापञ्चके जीवोमृति र्यदि कथञ्चन ॥४३७॥
 त्रिपुष्करे याम्यमे च कुलजान्मारयेद्भुक्म् ।
 त्रिपुष्कर लक्षणञ्च बध्धयेत्,—

अत्र याम्यं भरणी नक्षत्रम् ।

तदनिष्टविनाशाय विधानं समुदीर्यते ।
दाहदेशे शवं नीत्वा स्नापयेच्च प्रयत्नतः ॥४३८॥
दर्भाणां प्रतिमाः कार्य्याः पञ्चोर्णाः सूत्रवेष्टिताः ।
यवपिष्टेनानुलिप्ता स्ताभिः सह शवं दहेत् ॥४३९॥
प्रेतवाहः प्रेतसखः प्रेतपः प्रेतभूमिपः ।
प्रेतहर्ता पञ्चमस्तु नामान्येतानि च क्रमात् ॥४४०॥
शिरसि प्रथमान्दष्टाद्द्वितीयां नेत्रयोः क्षिपेत् ।
तृतीयां वामकुक्षौ तु चतुर्थीं नाभिवेशके ॥४४१॥
पञ्चमीं पादयोर्हृष्टान्ध पुष्पादि चर्चिताम् ।
प्रतिमाणां (मायाः) यथाज्येन नामभिर्जुहुयात् क्रमात् ॥४४२॥
उद्-धारान्ततो दत्त्वा 'यमाय सोम' मित्यथ २(†) ।
ऋग्वक्कापि मन्त्रेण प्रत्येकं जुहुयाद्दधृतम् ॥४४३॥

१(०) अथ 'कार्त्तदाहादिकं' (कार्यं) काम्यदाहादिकमवस्थात्तया पुत्रादिभिर्विशेषम् ।

२(†) तद् योगोयथा, न्यौतिवे,—

‘पुनर्वसुनराबाढा जलनीकोर काबु गौ । पूर्वभाद्रपदासाथ रवि भीमवनेकराः ॥
 वितोया सप्तमीसैव हादकोतिथिरेश्वर । एतिसीव योगेति भवकोति त्रिपुराराः’ ॥
 बादि ब्रह्म सुतं रजि तिथौ गोधनमेवच । नचमे योगप्राप्तिः साबाह्ययोगीवति’ ॥
 चक्षु दुर्योगक्षत्रिपुस्तक मानिरपि प्राक्षे भोक्ता ।

ततः स्वसूत्रविधिना कर्म दाहादिकं चरेत् १(॥) ।
सामेरास्ये पञ्चरत्नं क्षिप्त्वादाहं समाचरेत् ॥४४४॥

—*—

अथास्य स्पष्टप्रयोगः प्रतन्यते ।

—*—

देशकालादि संकीर्त्यामुक्तगोत्रस्यामुक्तशर्मणः प्रेतस्य धनिष्ठापञ्चक-
भरणेन त्रिपुष्करे त्रिपुष्करनक्षत्रमरणेन भरणीनक्षत्र मरणेनवा
सूचितदुर्गतिदंशारिष्टादिविनाशार्थं धनिष्ठादि पञ्चकमरणविधिं,
त्रिपुष्करनक्षत्रमरणविधिं, भरणीनक्षत्र मरणविधिं वा करिष्ये
इति सङ्कल्प्य ।

दुर्भेः पञ्चप्रतिमां कृत्वोर्णाभिः संवेष्ट्य यवपिष्टेनातुल्य्य प्राणप्रतिष्ठां
कृत्वा गन्ध-माल्यादिभिरलङ्कृत्य प्रेतवह-प्रेत-सख-प्रेतप-प्रेतभूमिप-
प्रेतहर्त्तारं क्रमेण नामानि कृत्वा, दाहसमये प्रेतोपरि विन्यसेत् ।

तद् यथा,—

प्रेतवहं शिरसि, प्रेतसखं नेत्रयोः, प्रेतपं वामकुक्षौ, प्रेतभूमिपं नाभौ,
प्रेतहर्त्तारं पादयोर्निदं ध्यात् ।

तासामुपरि प्रेतवाहायस्वाहेत्यादि प्रयोगेण घृताहुतीर्हृत्वा उदकधारापञ्च-
कृत्वा 'यमायसोमम्' 'त्र्यम्बकं यजामहे' २(+) इति मन्त्राभ्यां पञ्च-
प्रतिमासु प्रत्येकमाज्याहुतीर्हृत्वा स्वस्वशाखोक्त विधिना संस्कुर्यादिति ॥

—*—

१(०) 'यमसोमं यजामहे' । 'यमायसोमम्' । 'यमायसोमम्' इति श्रुतिः यजुः ३० ।

—औद्य-धर्म-व्याख्यासारेण कृतं दाहादिकं व्याख्यम् ।

२(+)'यमायसोमम्' इति श्रुतिः यजुः ३० । 'यमायसोमम्' इति श्रुतिः यजुः ३० ।

अथौ मन्त्रस्य यमदेवताकल्पानि मन्त्रस्य यमदेवताकल्पानि ।

अथ धनिष्ठापञ्चक-त्रिपुष्कर-भरणीनक्षत्र- मरणसंस्कारविधानम् ।

—*—

तत्रैव सूतकानन्तरं कार्यं विशेष उक्तः ।

176. ब्राह्मे,—

सूतकान्ते ततः पुत्रः कुर्याच्छान्तिक पौष्टिकम् ।
कांस्यपात्रस्थितं तैलं वीक्ष्यदद्याद्द्विजन्मने ॥४४५॥
कांस्यं एकाशीतिपलं तदर्द्धं वा तदर्द्धकम् ।
नवघटं त्रिषलंवापि दद्याद्दोषापनुत्तये ॥४४६॥
ब्रह्म-विष्णु-महेशेन्द्र-वरुणप्रीतये ततः ।
माष-मुद्गा-यव-श्रीहि-प्रियङ्गवादि प्रयच्छति ॥४४७॥
स्वर्णदानं रुद्रजाप्यं लक्ष्मोमोद्विजार्चनम् १(*) ।
गोभूदानं षडेतानि कुर्याद्दोषोपशान्तये ॥४४८॥
यथाशक्तयथवा कार्यं जपहोमोद्विजार्चनमिति ।

177. गार्ग्येऽपि—

सूतकान्ते तदा पुत्रैः कार्यशान्तिक पौष्टिकम् ।
पञ्चकेषु मृतोयौऽसौ गतिनलभते नरः ॥४४९॥
तिलाश्वं वहिरण्यञ्च तदुद्दिश्य घृतं ददेत् ।
स्वगृहोक्त विधानेन कृत्वाग्नेः स्थापनन्ततः २(†) ॥४५०॥
अन्वाधानं निवेपणं देवतानान्तथा हुतिः ।
यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकायच ॥४५१॥
वैवस्वताय कालाय सर्वभूत क्षयायच ३(‡) ॥

१(*) 'खण्डानमित्यत्र' खण्डदानमिति कश्चिद् बन्धो पाठः ।

२(†) स गच्छति,—यथा कृत्वाग्नायां गोमिर्लोचं गच्छ गच्छम् ।

यजुषां पारस्कर गच्छ सलं मित्यादि ।

३(‡) यमादिनादि,—चतुर्दश यमसंख्याकायां यमानामयं पीराचिबोमनः । यमपूजके सर्वेष्वेव
विहितः ।

॥ कात विष्णोपमनायातुहेयं कथं यत्नं शान्तिरिति । भविष्यति काले यमिहापातयन्तु
यमाना यमदयस्य समंतः परितः षड्युदयकथं पौष्टिकमिति बोध्यम् । एतदाद्यर्थे च
यमनालीवचेति सूत्रम् ।

औदुम्बराय दन्नाय नीलाय परमेष्ठिने ॥४५२॥
 वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै क्रमात् ॥
 विधिनातर्पणं कृत्वा एकैकामाहुतिं हुनेत् ।
 एवं कृते विधानेऽस्मिन् सर्व्वदोषः प्रणश्यतीति ॥४५४

—*—

अथैवां वचनानामेक वाक्यतया सन्दर्भ्य(र्भ्य) प्रयोगः प्रोच्यते ।

—*—

प्राणानायम्य देशकालादि सङ्कीर्त्यामुक्तगोत्रस्यामुक्त १(*) नाम्नो धनिष्ठा
 पञ्चक—मरणेन, त्रिपुष्कर योग-मरणेनवा, त्रिपुष्कस् नक्षत्र मरणेनवा,
 भरणीनक्षत्रमरणेनवा सूचित दुर्गतिवंशारिष्ठादि विनाशनार्थं ध्वनिष्ठा-
 पञ्चकशान्तिं, त्रिपुष्करशान्तिं, भरणीनक्षत्रशान्तिञ्चकरिष्ये २(+)
 इति सङ्कल्प्य गणेशं सम्पूज्य पुण्याहं वाचयित्वा जपहोमार्थ-
 मृत्विजोवृत्त्वा शुद्धभूमौ गोमयेनोपलिप्तायां सम्प्रोक्ष्य धान्योपरि ताम्र-
 कलशमक्षणमेकं मन्त्रपूर्व्वकं स्थापयित्वा षोडशोपचारैः पूजयेत् ।
 तत्र सर्व्वौषधीः प्रक्षिप्याथ नक्षत्र मूर्त्तिः पञ्चाग्न्युत्तारण पूर्व्वकं यथायोगं
 प्रतिष्ठाप्य कलशोपरि सन्निवेश्य अत्र धनिष्ठा देवतावसवः, शततरका
 देवता वरुणः, पूर्व्वभाद्र-पददेवता-अजैकपात्, उत्तरभाद्रपद-देवता-
 अहिर्बुध्न्यः, रेवतीदेवता-पूषाच ।

इति धनिष्ठादिपञ्चकदेवताः ।

—*—

१(*) अथादर्थपुस्तकान्तरे पाठान्तरमस्ति यत्तदपि—' इत्य' चिह्नमप्येव दत्तम् ।

२(+)
 चत्रापि पाठान्तरं किञ्चिदस्ति ।

”

पुष्पाङ्गनामाः—(१) 'पुष्प' मा ईशजनाः' (२) 'पवित्रेणपुनोहि' (३) 'वत्से-
 पवित्रम्' (४) 'पद्मनाभःसोपध' (५) 'सभाभादिब' एते यज्ञ वक्रः पः १८ ।
 नः १८—४१ ।

इति प्रागुक्त-धनिष्ठा पञ्चकदेवताः ।

—#—

त्रिपादेतु,—यन्नक्षत्रे मृतस्तन्नक्षत्र देवता १(*) । भरणीदेवतातु यमः । तत्रैक एव कुम्भः स्थाप्यः । एता देवता यथायोगं तत्तल्लिङ्गकैर्वेद-मन्त्रैर्नाममन्त्रैर्वा सम्पूज्य ब्रह्म विष्णु महेन्द्र वरुणेति देवता षण्णकं पुर्वकलशे कलसान्तरेषु वा सम्मन्त्र्य सम्पूज्य ब्रह्मादिपञ्चदेवतामे माष-मुद्ग-यव-प्रीहि-प्रियव्वादि धान्यराशिं कृत्वाऽयैकस्मिन् कुम्भे यममन्त्रेण यममावाह्योपचारैः सम्पूजयेत् २(+) ।

चतुर्दश यम नामभिः, अथकृत्विजः कुम्भाभिमन्त्रण पृर्वकं शान्ति-सूक्तं पवमानसूक्तं रुद्रसूक्तञ्च जपेयुः ३(+) ।

यद्वा याजुर्वेदिकं साङ्गं रुद्राध्यायं जपेयुः ४(+) । ततः स्वगृहोक्त-विधिना अग्निं प्रतिष्ठाप्य प्रहपूजां विधाय ५(x) न्वाधानं कुर्यात् ।

- १(*) प्रतिपञ्चकत्वारःपादाःसन्ति । अत्र एता नचचदेवताः—दक्ष यमाग्नि-धातृशमिनः शर्वोदिति-वाचस्पति-कद्रु-ज-पितरो—भर्गोऽथैरवि-त्वष्टाऽयमावताः । इन्द्रोऽथ निच इन्द्र-निच'ति-तोयस्वविच'-वि.रि.चि गोविन्दोवसवोऽमुगात्रचरणादितु ध-पुना-भिघाः' इति ज्यौतिषे रत्नमालायाम् । यममन्त्रश्च—'वासयमो अस्यादित्यो' इत्यादि । शुक्लयजुः षः २८, मः १४ ।
- २(+) शान्ति सूक्तं यथा,—सूक्तानि ऋचः । मताकरेतु—'इन्द्रोविजस्य' (१) 'भर्गोमित्रः' (२) 'मन्त्रोवातः' (३) 'वज्रानिशंभवन्तु' (४) 'मन्त्रोदयो रमोदये' (५) 'स्योनापृथिविनी' (६) 'वादीहिष्ठा' (७) 'योवः शिवतमः' (८) 'तकाचरंममाम' (९) योः शान्तिः' इत्यादि 'सामाशान्तिरेधि' इत्यन्तम् । शुक्लयजुः षः १६ । मः ८-१७ ।
- ३(+) पवमानसूक्तं यथा—'पवमानोः' इत्यारभ्य—'सर्गिर्भूदकम्' इत्यन्तम् सूक्तविंशति-संज्ञकम् ।
- ४(+) रुद्रसूक्तानि यथा—पाञ्चानि । 'कद्रुद्राय प्रथितसे' इत्यादि 'वाभूवन्तोः सोमवेदः' (८) (क) (१-१-२६) । 'ॐ इमा रुद्राय तवसे' इत्यादि—'पृथिवी उत द्यौः' इत्यन्तम् (१५) (ख) 'ॐ इमा रुद्राय स्थिरधन्वने' इत्यादि (५-४-११) 'इष्टवदेन विदधे सुवोराः' इत्यन्तम् । (१५) (१-८-५) रुद्राऽययः (इत रुद्रोयोवा ,—'इत रुद्रोयकेति जावासा चावमन्ति तत्' । अन्यत श्रीमत्सायण-उपनिषद्-मन्त्री-मन्त्रात्मनीय-भ.योवसि ।
- ५(x) श्रीमन्मन्त्रे रुद्रमन्त्रश्च इत्यारभ्य—'तं वीजम् दधानि' इत्यन्तम् । शुक्लयजुः-षः १६, मः १-६६ । शिवन चमक-मन्त्राभ्यां सप्तपठनि ।
- ६(+) 'रुद्राध्यायं त्रदेत्' इत्यपि पाठःस्मरन्ति ।
- ७(x) सूर्यादिवयववाचां साधिदेवतप्रत्ययदेवतादीनां पूजनं कर्तव्यम् ।

देवतापरिग्रहार्थमित्यादि-‘चक्षुषी आजनेत्यन्तमुक्त्वा आदित्यादिग्रहान्
सतिलाज्यद्वयेण प्रत्येकमष्टशतसंख्याभिराहुतिभिर्नक्षत्रदेवता अपि
यथासम्भवसंख्याभिः । तथा ब्रह्मादिपञ्चदेवताः यथासम्भवसंख्याभि-
स्तिलाज्याहुतिभिर्यमं धर्मराजं मृत्युमन्तकं वैवस्वतं कालं
सर्वभूतक्षयं औदुम्बरं दध्नं नीलं परमेष्ठिनं वृकोदरं चित्रं
चित्रगुप्तञ्च स्थालीपाकेन चरुणा शेषेण स्विष्टकृतमित्याद्यन्वाधाय
निर्व्वपणाज्यभागान्तं कृत्वान्वाधानोक्तप्रकारेण प्रधानहोमं कृत्वा
स्विष्टकृदादिहोमशेषं समाप्य समस्तकलशोदकैः समन्त्रमभिषिक्तः
सकुटुम्बो यजमानो दानानि दद्यात् १(*) ।

तत्र, कांस्यपात्रे तैलं निक्षिप्यात्मानमवलोक्य—

ॐ तैलं तु(पु)ष्टिकरं नित्यमायुष्यं पापनाशनम् ।
अमाङ्गल्यहरं नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥४५५॥ इति
सदक्षिणं तैलपात्रं दत्त्वा ब्रह्मविष्णु महेशेन्द्र वरुण—
प्रीत्यर्थं पूर्वस्थापितमापादिराशिं दद्यात् ॥४५६॥

तत्र मन्त्रः—

ॐ धन्यं करोति दातारं धान्यं प्राणिहितं स्मृतम् ।
तस्मात् प्रदीयते धान्यं अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
तिलाः स्वर्णसमायुक्ताः दुरितक्षयकारकाः ।
विष्णुप्रीतिकरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥४५७॥ इति

इति तिलान्दद्यात् ।

लोहदानमन्त्रो यथा,—

यस्मादायसकार्य्याणि त्वदधीनानि सर्व्वदा ।
लाङ्गलाद्यायुधादीनि अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥४५८॥
सति सम्भवे महिषीन्दद्यात् । लक्षहोमञ्च कुर्यात् ।
इन्द्रादिलोकपालानां या राजमहिषी सदा ।
महिषीदानमाहात्म्यादस्तु मे सर्व्वकामदेति ॥४५९॥

इति महिषीदानमन्त्रः ।

ततो गवामङ्गेष्विति गोदानम् ।

हिरण्यगर्भं (गर्भ) स्थ मिति सुवर्णदानम् । १(*) सर्वभूताभ्रयेति भूमिदानम् । एतानि दत्त्वा यथाशक्ति ब्राह्मणभोजनं सकृत्पुण्य भूयसी (दक्षिणा) नन्दत्वा ब्रह्मादिदेवता विसृज्य विप्राशिषो गृहीत्वा सुखी भवेत् ॥ इमां शान्तिं सपिण्डी करणादूर्ध्वं पूर्वं वा शुभदिने कुर्यादिति । विधानपारिजाते (धनिष्ठादि) पञ्चक-त्रिपादभरणीनक्षत्र-मृत शान्ति विधानम् ॥

—*—

अथ प्रोषितस्य मृतबुद्ध्या कृतप्रेतकार्यस्य
यदि पुनरागमनं तद्विधानमुच्यते २(+)

—*—

178. हेमाद्रौ, वात्स्यः—

अमृतं मृतमाकर्ण्य कृतं यस्योद्धदेहिकम् ।
आगते तु पुनस्तस्य मृतकुण्डे निमज्ज्य च ॥४६०॥
जातकर्मदि संस्कारान् सद्यः कृत्वाथ (७) भार्यया ।
विवाहकर्मकर्त्तव्यं ततोऽन्याधेयमेव च ॥४६१॥
होममात्रं भवेत्तेषु होमश्रुतेषु कर्मसु ।
द्वादशाहं ब्रह्मचर्यं त्रिरात्रमथवा भवेत् ॥४६२॥
अग्नीनादाय विधिवद् प्रात्यस्तोमेन वा यजेत् ३(+) ।
ऐन्द्रधाम्नेयेन पशुना इष्टिं दैश्वानरीं यजेत् ४(+) ॥४६३॥
महाव्याहृतिभिर्होमो जातकर्मत्रिषु त्रिषु ।
न तेष्वाभ्युदयग्राहं तेषां नैमित्तिकन्वितः ॥४६४॥

-
- १(०) 'हिरण्य गर्भः सप्तवर्षेताव' इत्यादि, गुणः वज्रः, १२—१, २१—१ ।
२(†) विद्वज्ज्ञानसाक्षात्प्राप्तत्वाद्वादशवर्षकालमपेक्ष्य पञ्चादींश्च दैविकं पुण्यं विनियोजनं कर्त्तव्यम् ।
३(‡) 'यस्य पतित-वाग्बिभीक उद्वासात् प्रतच्छरेत्' । कण्डुवर्णं वा । 'ब्राह्मः संस्कारहीनः स्यात्' इति । अथ द्वापत्य-प्रात्यस्तोमस्येतिनाश्वरायाश्चाति ।
४(+) 'दैश्वानरं द्वादशवर्षकालं निर्दिष्टं ब्रह्मजानिषी' इत्यादि ।

प्र(न)कुर्यादायुषीमिष्टिं पुनराधाय पावकान् ।
 अन्वारम्भणयुक्तां तां मातृश्राद्धविवर्जिताम् ॥४६५॥
 पौर्णमासादिकाः सर्वाः क्रियाः कार्या यथोदिताः ।
 तत्राग्नयआयज्यतेष्टाकपालञ्चचरुं वपेत् १(*) ॥४६६॥
 अत्र निर्वपेदित्यर्थः
 अनुवाक्याऽग्नयायूषि आयुष्मानग्न इत्यर्थः ।
 अत्र सप्तदशोवज्रः (जर्जः) शेषं स्यात्पौर्णमासवत् ॥
 अनाहिताग्नेरप्येवं स्मार्त्तं कर्मयथोदितमिति ॥४६७॥
 इति विधानपारिजाते कृतप्रेतक्रियस्य पुनरागमने विधानम् ॥

—*—

अथ सर्पहृतस्य नागबलि विधानम् ।

—*—

179. स्मृतिरक्षाबल्यां शौनकः—

सर्पदष्टस्य संस्कारं शौनकोऽहं ब्रवीम्यतः ।
 नाग्निर्नचोदकं तस्य नाशौचमपि कारयेत् ॥४६८॥
 सम्बन्त्सरं हि सम्पूर्णं नागं सम्पूज्य भक्तिः ।
 नारायणबलिं कृत्वा ह्यस्थनां संस्कारमाचरेत् २(†) ॥४६९॥
 अन्यथा कुरुते यस्तु नगतिस्तस्य विद्यत इति ॥

180. नागव्रतविधानमुक्तं आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ॥४७०॥

तद् यथा, अथ नागबलिः—

सर्पहतानां दारुमयं मृन्मयं वा पञ्चफणं नागं कृत्वा श्रावणस्य
 भाद्रपदस्यान्यस्य वा मासस्य शुक्लपञ्चमीमारभ्य यावत् सम्बन्त्सरं
 प्रतिमासं तस्यामुपोषितो रात्रौ पञ्चासृतेस्तं स्नापयित्वा शुद्धासने
 शुचिः सुरभिगन्धपुष्पधूपदीपैः सितैरभ्यर्च्य घृतपायसमोदकान्निवेद्य
 प्रणमेत् ।

१(*) 'बलिं' प्रतिष्ठाप्याग्नेयमष्टाकशालेनिर्वपेदित्यादि ।

२(†) अत्र नारायणबलिः पञ्चदश्यादि । सर्पहृतादौ, विप्रनाशोदसम्बन्धेनाति । चरुणां
 संस्कारः—प्रस्त्रिसप्तदशयम् । ततः नागव्रतविधिर्ज्ञेयः ।

अनुमासमेकैकम्—१(*)

अनन्तं वासुकिं शङ्खं पद्मं कम्बलं कर्कोटकं अश्वतरं धृतराष्ट्रं शङ्खपालं
कालीयं तक्षकं कपिलमिति द्वादश(१२) । पायससर्पिः क्षीरमये-
र्वलिमुद्धृत्य जागरित्वा श्वोभूते त्रिवृतान्नेन ब्राह्मणान् सम्भोज्य
दक्षिण्या तोषयित्वा नागान् प्रीतिं वाचयेत् ।
सम्बन्धस्रान्ते बहून् ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥

एष नागवलिः ।

अथबोभयो पक्षयोः पञ्चमीषु संमृष्टायां भुवि पिष्टेन सर्पमुल्लिख्य
सुरभिर्गन्धादिभिः सितैरभ्यर्च्य क्षीरमोदकं निवेशोपस्थाय 'मुञ्चन्तं
देवदत्तम्'—इति सम्प्रार्थ्य सहवन्धुभिर्मधुरमश्रीयान् । एवं
सम्बन्धस्रान्ते सौवर्णं नागं शक्त्या दत्त्वा नारायणबलिश्चोक्तवत्कृत्वा
तत ऊर्ध्वं कर्म कुर्यादिति २(†) ॥

181. तदुपस्थानमन्त्रस्तु, तन्त्रे—

ये सर्पाः सर्वलोकेषु शेषनागपुरोगमाः ३(‡) ।

नमोऽस्तुस्तेभ्यः सुप्रीताः प्रसन्नाः सन्तु मे सदेति ॥४७१॥

विधानपारिजाते सर्पहृतस्य नागवलिविधानम् ।

—*—

- १(*) —अनुमासं—प्रतिमासं कुर्यात् । अष्टौ चनागा उक्ताः यथेन नागपञ्चम्याच्च, तथाहि—
'सुप्ते जनाहूने कृण्वे पञ्चम्यान्मरणाग्ने' । 'पञ्चम्यान्मृज्येष्वागामनन्तादीन्महोरगात्' ।
'अनन्तोवासुकिः पद्मोमहापद्मश्च तक्षकः । कर्कोटः कुलीरः शङ्खोऽष्टौ नामाः प्रकीर्तिताः ।
'क्षीरसर्पिर्नरेवैयं देयं सर्पविषापहम्' । द्वादशमासेषु द्वादशसर्पा पूज्या अङ्किन् ।
सर्पमन्त्रस्तु—'नमोऽस्तु सर्वस्योद्वेगैश्च' (१) शुक्लयजुः षः ८१, मः ६-८ ।
'या इषवो जातुधानामाज्' (२) ,,
'शिवामो रोचने दिवः' (३) ,,
२(†) नारायणबलिस्त्रिषाड्य ततः विहितं कृत्यं कुर्यात् ।
'नारायणबलिं कृत्वा ततः कर्मसमाचरेत्' इति ।
३(‡) तस्मै नागदत्तमन्त्रोक्ताः । एषा विद्या सर्पद्विषजनविद्येति श्रुतौ प्रसिद्धास्ते । अद्यापि
व्याख्ययितुं विद्यते, पाश्चात्यै नैषाऽस्ति ।
" विष्णुपुराणोक्त विषयी विज्ञानेश्वरीय मितान्तराध्यायसि ।

अथ नारायणवलि विधानं मिताक्षरायम्,

—#—

182-183. विष्णुपुराणे च—

एकादशीं समासाद्य शुक्लपक्षस्यै तिथिम् ।
 विष्णुं समर्चयेद्देवं यमम्बैवस्वतं तथा ॥४७२॥
 दशपिण्डान् घृताभ्यक्तान् दर्भेषु मधु संयुतान् ।
 तिलमिश्रान् प्रदद्याद्द्वै संयतोदक्षिणामुखः ॥४७३॥
 विष्णुं बुद्धौ समाधाय नद्यम्भसि ततः क्षिपेत् ॥४७४॥
 नाम गोत्रप्रहन्तत्र पुष्पैरभ्यर्चनन्तथा ।
 धूपदीपप्रदाने च भक्ष्यभोज्यन्तथापरम् ॥४७५॥
 निमन्त्रयेत् विप्रान्वै पञ्च सप्तनवापि वा १(*) ।
 विद्यातपः समृद्धान्वै कुलोत्पन्नान् समाहितः ॥४७६॥
 अपरेऽपि सम्प्राप्ते मध्याह्ने समुपोषितः ।
 विष्णोरभ्यर्चनं कृत्वा विप्रां स्तानुपवेशयेत् ॥४७७॥
 उदङ्मुखान् यथा ज्येष्ठान् पितृस्नेहमनुस्मरणं ।
 मनोनिवेश्य विष्णौ वै सर्वं कुर्यादतन्त्रितः ॥४७८॥
 आवाहनादि यत् प्रोक्तं देवपूर्वं तदाचरेत् ।
 कृत्वा ज्ञात्वा ततो विप्रां स्तृतिं पृष्ट्वा यथाविधि ॥४७९॥
 हविष्यव्यञ्जनैः तिलादिसहितैः च ।
 पञ्च विप्रान् प्रदद्याच्च देवरूपमनुस्मरन् २(†) ॥४८०॥
 प्रथमं विष्णवे दद्याद् ब्रह्मणे च शिवाय च ।
 यमाय सानुचाराय चतुर्थं पिण्डमुत्सृजेत् ३(‡) ॥४८१॥
 मृतं सङ्कीर्त्तय मनसा गोत्रपूर्वमतः परम् ।
 विष्णोर्नाम गृहीत्वैव पञ्चमं पूर्ववत् क्षिपेत् ॥४८२॥

- १(*) निमन्त्रयेद्योग्यशस्त्रज्ञाना यथा कुमादौ,—(दामोदर) । 'यमादामादिनाम्नो
 ब्रह्मणो भोजयेद्देवं' इत्यमरौ बोध्यम् ।
 २(†) विप्राः श्रोत्रियाः पंडितपावनाः शास्त्रविदः आचारान्विताः भोजयेत् ।
 ३(‡) यमादीनां नामोक्तेः प्राक्कृतः । तन्नामगोत्रादिकं बुद्धौ विचिन्वा अनुज्ञाप्य
 क्षिपेत् । इदं तर्कं—विद्यावयो-ज्ञानादिभूतचरितं विप्रं श्रेष्ठम् आजीवान् । तथाहि
 कर्तुः 'दद्यात् विद्यायश्चतुस्तयं यं देवास्तत्रिंशन् तपस्विभिर्य' इति ।

- विप्रानाचम्य विधिवद् दक्षिणाभिः समर्चयेत् ।
 एकं वृद्धतमं विप्रं हिरण्येन समर्चयेत् ॥४८३॥
 गवा वस्त्रेण भूम्या च प्रेतं तं मनसा स्मरन् ।
 ततस्तिलोदकैर्विप्रा हस्तेर्हर्मसमन्वितैः ॥४८४॥
 क्षिपेयुर्गोत्रपूर्वन्तु नाम बुद्धौ निवेश्य च ।
 हविर्गन्धतिलान् भक्तस्तस्मै दद्युः समाहिताः ॥४८५॥
 मित्रभृत्यजनैः सार्द्धं पश्चाद्भुञ्जीत वाग्यतः ।
 एवं विष्णुमते स्थित्वा यो ददात्यात्मघातिने ॥४८६॥
 समुद्धरति तं क्षिप्रं नात्र कार्य्या विचारणेति ॥४८७॥
 184. सर्पदंशनिमित्तं सौवर्णनागदानं परकृतिरूपार्थवादेन भविष्यपुराणे
 185. सुमन्तुनाऽभि हितम् ।
 सुवर्णभारनिष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गाम् ।
 व्यासाय दत्त्वा विधिवत् पितुरानृत्यमाप्नुयात् १(*) इति
 तस्मान्मनुजैरपि सर्पहंतस्यौर्ध्वदेहिक योग्यता सिद्धयर्थं सुवर्णं सर्पदानं
 कृत्वा संस्कारः कार्य्य इत्याशयः ।
 186. अत्र नारायणवल्लौ होमोऽप्युक्तः । यथाऽपराकं,—
 लौकिकार्त्तिं प्रतिष्ठाप्य आज्यभागान्तमाचरेत् ।
 187. चरुहोमन्ततः कुर्यात् प्रतृथचं पुरुषसूक्ततः २(†) ॥४८८॥ इति ।
 188. आश्वलायन गृह्यपरिशिष्टे तु, पुरापमृत्युनामप्यथं विधिः कार्य्य—
 इत्युक्तम् ३(‡) । तद् यथा.—अथ नारायणवल्लिरर्वाक् सम्बन्-
 सरादूर्ध्वे (शुद्धे) काले शुक्लैकादश्यां स्नात्वा इत्यादि—वित्तुजेदेवं

- १(*) 'आवृण्वामात्रवान्' इति भिन्नः पठः ।
 २ प्रागुक्ते एव मासीदतः कलावपि मानवेराकोहाराद्यं तत् कुर्यात् ।
 २(†) पुरुषसूक्तं यद्य—'सहस्रशीर्षा' इत्यादि—'यच्च पूर्वे साध्याः सन्नि ईशाः' इत्यथ
 षोडश—संख्याकं बोध्यम् । इति मन्त्र—महविद्यो नमः—उत्पद्य, सायच-महीधरादीनां
 भाष्येषु वर्तते ।
 ३ शुक्ल यजुः चः ११८ मन्त्राः १—१६ ।
 ३(‡) अथप्रागुक्तोक्तविरयम्, परमिदानीं स'सेषेच यस्यान्तरोक्तस्यति ।
 ४ अस्मिन् विषये ग्रन्थादर्थे 'तदर्थेवादि—उक्तमित्यर्थं' सन्दर्भभागीनास्ति । अस्मिन्
 विद्यते, पुनःकारे ।—अतएव—नारायण' ब्रह्मायकारवादि । पारमौक्तिकज्ञानं तत्परीक्षा-
 मिति ।

नारायण वलिः कल्प्य इत्युक्तयोक्तं प्राक् ।^१ एवमन्या(मन्या)मपि
स्वाभिमतदेवतां यमद्वितीयायामभ्यर्च्य विधिभिर्मह्यर्थात् १(०) ।
सोऽप्येन मपापं करोति । नतु पुण्यकृतोऽपि वलिमेनमकृत्वा
पारलौकिकं कुर्यात् । कृतं चेन्नोपतिष्ठतेऽन्तरिक्षे विनश्यति ।
तस्माद् यथासम्भवमपि कुर्यादिति ।

189. अतएव स्मृत्यर्थसारे, होम-तर्पण-वल्लयो नोक्ताः ।

अथैषां वाक्यानामेकवाक्यतया सन्दर्भ्य प्रयोगः प्रोच्यते, — पूर्वोक्त
पाषण्ड्यादीनामिच्छापूर्वमात्मघातिकानाञ्च नारायणवलिं कुर्यात् ।
तद् यथा, कस्यांचिच्छूलकलैकादृशां नदीमन्यद्वा तीर्थं गत्वा स्नानादिकं
विधाय शुचौ देशे गोमयेनोपलिप्य सम्प्रोक्ष्य पूजासामग्रीं सम्पाद्य
कृताचमनः प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा मुक्तगोत्रस्यामुकशर्भणः
प्रेतस्यात्महत्यादिना पाषण्डित्वादिना वा जनितपापोपशमनद्वारा
औद्धदेहिक क्रियायां सम्प्रदानत्व-योग्यता सिद्ध्यर्थं तारायणवलि-
कर्म करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य कलशपञ्चकं ब्रीहिणां वा यवानां शरावोपरि उदकसंस्थं
स्थापयित्वा दकेनापूर्य 'आपोहिष्ठे'ति मन्त्रत्रयेणाभि मन्त्र्य सर्वोषधी-
तिल-गन्धादि-प्रतिकलशं प्रक्षिप्य घस्त्रैर्वद्वेष्टयित्वा, पुष्पाणि पञ्च-
रत्नानि च प्रक्षिप्य तदुपरि ताम्रादिनिर्मितं पूर्णपात्रेषु ब्रह्म-विष्णु शिव-
यम-प्रेतानां पञ्चमूर्त्तोरग्न्युत्तरेण प्रतिष्ठापूर्वकं स्थापयेत् ।

मूर्त्ति प्रकृतिः सुवर्णं रजतं वा कर्पादिपरिमितं ब्राह्मम् ।

तत्रावाहनादि षोडशोपचारान् कुर्यात्, पञ्चानामपि । तत्र विष्णोः
पुरुषसूक्तेन पूजा । ब्रह्मणो 'हिरण्यगर्भ' इत्यादि तल्लिङ्गेन
मन्त्रेण २(†) । रुद्रस्य तु 'कद्रूद्राये'त्यादिना ३(‡) ।

१(०) यमद्वितीयातु-महाभारतीक्ता भाव-द्वितीयेति । कार्तिकं शुक्लपक्षेति ।

यथा, 'कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां शुचिर्निर' इत्यादि ।

२(†) शुक्लपञ्चः ऋः ११, मः ४ । ऋः १५, सः १० ।

३(‡) ऋग्वेदसूक्तं—'कद्रूद्राया प्रथितसे नीलवृद्धमाय व्याससे । नीलम ब्रह्ममंजुदे' ।

पुष्पवर्त्तं प्राक्कमिदमितम् ।

'आपोहिष्ठेति' तथोक्तम् । शुक्ल पञ्चः ऋः ११, मः ५० ।

षोडशोपचाराः—मन्त्रशास्त्रं, आचमनादि—बन्धन-शेषाः ।

'ब्रह्मोक्तयेदं ब्रह्ममायासुपचारान् षोडश' इति ।

यमस्त्वतु—‘यमाय सोम’मित्यादिना १(*) । प्रेतस्यतु अमुक-
गोत्रायामुक्तशर्मणे प्रेताय नम इति नाम मन्त्रेण । एवं पञ्चदेवताः,
पदार्थानु समयेन काण्डानुसमयेन वा । ता यथा विधि सम्पूज्य
विष्णुवे महाफलं समर्प्य २(†) । पूजां सम्पूर्णतां वाचयित्वा
विष्णुं स्तुवीत ।

जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ! ।

नमस्तेऽस्तु हृषीकेश महापुरुष पूर्वज ! ॥४६०॥

अनादि निधनो देवः शङ्ख-चक्रादाधरः ।

अक्षयः पुण्डरीकाक्षः प्रेतमुक्ति प्रदोभवेति ॥४६१॥

190-191 विष्णुधर्मोत्तरेऽत्र तर्पणमप्युक्तम् । दास्यं प्रति विष्णुः—

पूर्वजान्तर्पयेद्भक्त्या मन्त्रैः पौराण वैदिकैः ।

तर्पणं पुरुषसूक्तेन मन्त्रैर्विष्णोश्च कारयेदिति ॥४६२॥

पौराणोमन्त्रः प्रागुक्तो ‘जितन्त’ इत्यादिः ।

विष्णुमन्त्रा-विष्णु सूक्तम् ३(‡) । ततः स्वशृङ्गोक्त मार्गेणाग्निं
प्रतिष्ठाप्या न्वाधानं कुर्यात् । तत्र विशेषः—अस्मिन्नन्वाहितेऽस्मा-
वित्यादि—चक्षुषी आज्येनेत्यन्तमुक्त्वा नारायणं पुरुषसूक्तेन प्रत्य्यूचं
षोडशवारं चरुद्रव्येण यक्ष्ये ।

शेषेणाग्निं स्विष्टकृतमित्यादि ४(+) प्रकृतमुक्त्वाऽन्वाधानसमिधौ हुत्वा

१(०) यमस्तु—ऋग्वेदे १०।१।१२२ । अवात्मानि यमस्तूनाणि सन्ति । तानि च तूनाणि
भगवतो रामचन्द्रस्य सूपेन्द्रस्य स्वर्गमनकाले सङ्घर्षिणा वसिष्ठेन पठितानि ।

२(†) ०० प्रीयतां पुण्डरीकाक्षः सर्वयज्ञेश्वरो हरिः । तस्मिन्तुष्टे जगत्तुष्टं प्रीयते प्रीयते जगत् ।
इत्यनेन तस्मिन् परमेशे श्रियाकृत्वं सर्वं समर्पयेत् । ...अतः ‘तत् कुर्वन् सदर्पणं मिति’
गौतायाम् ।

३(‡) यज्ञ यज्ञः अः ११, मः १—१६ ।

४(+) ऋग्वेदे—(५।६।२४) ओं परीमावयातत्या—इत्यारभ्य—‘स्वस्तिभिः सदागः’ इत्यन्तं सम-
स्तूनाणि । पुनः (५।६।२५) तन्नेव ओं नू सतो हवते’ इत्यारभ्य—वपटते विष्णुवास आकृत, इत्यन्तं
सप्त । पुनस्तन्नेव—(२।२।२४) ओं विष्णोर्विष्णु—इत्यारभ्य ‘परमं पदमव भाति सूरि’
इत्यन्तं वट् । पुनस्तन्नेव (२।२।२५) ओं प्रवः प्रान्तमन्त्र इत्यारभ्य । ‘कुमारः प्रव-
त्याहवन्’ इत्यन्तं वट् । पुनरपि (२।२।२६) ओं अवा मित्रो न इत्यारभ्य ‘वज्रमान माभ-
जत्, इत्यन्तं पञ्च । पुनरपि (५।१।१२) ओं सवा कर्मणा इत्यारभ्य ‘महिना संवधुः’
इत्यन्तं चट्टी ।

स्वगृहोत्तरीत्या निर्वापादिविधिना चरुं अर्पयित्वाऽयमभगान्तं कृत्वा चरुणा पुरुषसूक्तेन प्रतृषचं षोडशाहुतीर्जुहुयात् । नारायणायेदं नममेतित्यागोऽत्र ज्ञेयः ।

ततः स्विष्टकृदादि होमशेषं समाप्यार्चितदेवसमीपेऽमुकगोत्रायामुक्-
देवशर्मणे प्रेताय विष्णुरुपिणेऽयं पिण्ड इति - मधु घृत प्लुतानुतिल-
मिश्रान् दशपिण्डान् दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु अवनेजनं पूर्वकं दक्षिणं मुखः
प्राचीनावीती पराचीनेन पाणिना दत्त्वा ततः प्रत्यवनेजनं दत्त्वा च ।

पिण्डान् गन्धादिभिरभ्यर्च्य १(*) यत्ते यममिति, अपेतोयन्त्विति
च सूक्ताभ्यां पिण्डाननुमन्त्र्य पितृसूक्तेन २(†) कुश-तिल-तुलसी-
मिश्रितं शङ्खोदकेन पिण्डानभिषिञ्च्य गन्धाद्यैः पुनरभ्यर्च्य
प्रवाहणान्तं कृत्वा नद्यां क्षिपेन्नपत्न्यैर्दद्यात् ।

ततः पुरुष सूक्तेन प्रेतनामगोत्रे उच्चार्यामुकं नारायणरूपं तर्पयामीति
प्रत्युचं पुरुष सूक्तेन ३(‡) तिलोदकैः षोडशवारं तर्पयेत् । ततः पुरुषाहार
परिमितमन्नं विष्णवे ब्रह्मणे शिवाय सकिङ्कराय यमाय च बलिन्दद्यात् ।

तत्र मन्त्रः—

ब्रह्मविष्णुमहादेवा यमश्चैव सकिङ्करः ॥४६३॥

बलिङ्गृहीत्वा कुर्वन्तु प्रेतस्य च शुभाङ्गतिम् ४(§) ॥

इति मन्त्रमुत्तवा विष्णवादिदेवेभ्य इमं बलिं समर्पयामीति बलिन्दत्वा
प्रतिदैवतं त्रिविधं फलं समर्प्य पात्रात्तरे शर्करामधुगुडं सर्पिषिनिवेदयेत् ।
एवं दिवाकर्म्म निर्वर्त्य तस्यां रात्रौ अयुग्मान् पञ्च सप्त नव वा
ब्राह्मणानामन्त्र्य मन्त्रपूजित-देवसन्निधौ गीतनृत्यस्तोत्रपाठादिना
कृतोपवासो जागरणं कुर्यात् ।

१(*) अत्र संस्कृत विश्वामिन्द्रीय ग्रन्थेन सार्द्धमस्य पाठभेदोदघट्यते स च बहुधा वर्तते ।

२(†) 'अपेतोयनुपपद्योसुखः' श्रुतं यजुः अः ३५ । मः १ ।

३(‡) 'यस्य बलमिति' सूक्तं, अथ, १०।४।१ ।

४(§) अत्र पुरुषसूक्तं पूर्वसूक्तम् आचार्यमार्जुन्यस्य ।

५(§) श्रुतं यजुः अः ३१, मः १—१६ । सूक्तं प्रापुक्तम् ।

६(¶) दुर्गरथमनितं प्रेतस्य, शुभांगति—प्रेतस्य परिहारपूर्वकं स्वर्गप्राप्तिं कारयन्त्विति । आस्य
आतिमश्रुतिदुःख-सुखानां आनन्दाय-वयं, नारायण-वत्स्यायनुष्ठानात् पश्चाद विहित-
कार्यानुष्ठानेन स्वर्गसिर्भवेत्येव ।

ततः श्वो भूते मध्याह्ने विष्णवादीन् पुनरभ्यर्च्य देशादिकं स्मृत्वा प्राचीणावीती । अत्र नारायणबलौ विहितं आद्रपञ्चकमेकोद्दिष्ट-विधिना करिष्ये इति सङ्कल्प्यैकोद्दिष्टविधिना स्वसूत्रोक्तेन ब्राह्मणपाद-प्रक्षालनादि कृत्वा यथाज्येष्ठमुदङ्मुखानुपवेश्यासनादि कं प्रदाय,.... तृतीयप्रश्नान्तं आद्रं कृत्वोच्छिष्टसमीपे पिण्डपितृयज्ञवदुल्लेखनाद्यवने-जनान्तं कृत्वा विष्णवे ब्रह्मणे शिवाय यमाय सपरिवाराय च ।

विष्णो ! अयन्ते पिण्ड इत्यादिप्रयोगेण भुक्तक्षेपेण दक्षिणसंस्थं पश्चिमसंस्थं वा चतुरः पिण्डान् दत्वा प्रेतस्य नाम-गोत्रे उच्चार्य विष्णुरूपं प्रेतं स्मृत्वा विष्णुरूपाय प्रेताय पञ्चमं पिण्डन्दत्वा प्रत्यवनेजनादि पिण्डपूजान्तं कृत्वा विप्रानाचामय्य दक्षिणाभिस्तो-पयित्वा तन्मध्येचैकं गुणवन्तं ब्राह्मणं १(*) प्रेतस्थाने भोजितं प्रेतबुद्ध्या संस्मरन् वस्त्राभरण-गो-हिरण्यै रतिशयेन सन्तोष्या-क्षय्योदकस्थाने तिलदर्भतुलसीयुत शङ्खोदकधारान्दद्यात् २(†) । ततस्तैः पवित्रपाणिभिर्ब्राह्मणैः कृत्वाऽमुकगोत्रायामुकशर्मणे प्रेताय विष्णुरूपायेदं तिलोदकमुपतिष्ठताम् इति वाचयित्वा सकुशतिल-मुदकाञ्जलिं दापयेत् ॥

ततो विसर्जनादिआद्रशेषं समाप्य ततोऽनेन कर्मणा श्रीभगवान् विष्णुरिमं प्रेतं शुद्धमपापमर्हितं करोतु । इति वाचयित्वा स्वयं स्नात्वा गुडशर्करापायसादि स्वजनैः सह भुञ्जीत । अत्र त्र्यहमाशौचं कार्यमित्यपरार्कः ३(‡) ।

- १(०) 'ये तव ब्राह्मणः संमर्शिनः ; युक्ता आयुक्ताः, चल्छा धर्मकासाः स्युः' । इति कृतिः ।
 'ददाति विप्राय बहुभुताय वेदान् विज्ञानतपस्त्रिणैश्च' इति कृतिः ।
 'विद्या विज्ञानसाक्षिणाभिजात्य शौचाचारयुक्ताय विप्राय दद्यात्' इति कृतिः ।
 'विद्वान् दाता यज्ञा ब्राह्मणः पात्रमात्रः' । 'सांख्ययोग विचारेण खविप्रो—
 धोर उच्यते' । अथवा गौतमीय-विप्र-व्रजवास्विताय श्रमादियुक्तायेति ।
 याज्ञवल्क्य कृति व्याख्यानेविज्ञानेचरीयादाविति । तत्रादौ नैतदुक्तम् ।
 २(१) 'चौशङ्ख' ब्रह्मपुण्यानां महत्तमानाञ्च महत्तमम् ।
 विष्णुवा विष्टोमिलं मन आनिप्रदोभव ॥ इति
 ३(‡) ब्राह्मणकृत्यानि व्याख्यातम् ।

यथा—

विष्णुश्चाद्भुतमाप्तौ तु त्रयोदश्यान्दिनत्रयम् ।

आशौचं पिण्डदः कुर्यान्नितु तद्वन्धु गोत्रजा इति ॥४६४॥

192. एतन्नोक्तं मिताक्षरादौ ॥

तेन यथासम्भवं व्यवस्था, शुभमरणस्यापीमं विधिं

यथासम्भवं कृत्वा पारलौकिकं कुर्यादिति १(*) ॥४६५॥

इति श्रीविधानपारिजाते आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टोक्तनारायणवलि-
प्रयोग विधानम् ॥

—*—

अथ सहगमन विधानम् ।

—*—

193. हेमाद्रौ, यथा:—

अथान्वारोहणं स्त्रीणां आत्मनोभक्त्यैव च ।

सर्वपापक्षयकरं नरकोत्तारणाय च ॥४६६॥

अनेकस्वर्गफलदं मुक्तिदञ्च तथैव च ।

जन्मान्तरे च सौभाग्यं धनपुत्राभि वृद्धिदम् ॥४६७॥

194. अत्र हारीतोऽपि,—

मृते भर्तारि या नारी धर्मशीला दृढव्रता ।

अनुगच्छति भर्तारं शृणु तस्यास्तु यत्फलम् ॥४६८॥

तिष्ठः कोट्योऽर्द्धं कोटी च यावन्त्यंगरुहाणि वै ।

तावन्त्यङ्गसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥४६९॥

मातृकं पैतृकञ्चैव यत्र कन्या प्रदीयते ।

कुलत्रयं पुण्यतयेषा भर्तारं यानुगच्छति ॥५००॥

स्थिते तिष्ठति या नारी ज्ञियते च मृते प्रिये ।

सुस्थितं दुःस्थितं वापि भर्तारं सा पुण्यति वै ॥५०१॥

१(०)

‘उत्तारवायव, ‘अनेकस्वर्गफलदं’ मुक्तिदञ्च तथैव च ।

जन्मान्तरे च सौभाग्यं धनपुत्राभि वृद्धिदं’ इत्यान्तरे, इत्यधिकः पाठोऽस्ति । यथातुल्यमेनाम
पुनः वचनं इति नमः ।

195. महाभारतेऽपि—

व्यालमही यथाव्यालं बलादुद्धरते विलात् ।
तद्वत्पतिं पापकृतं निरयादुद्धरेत सा—॥५०२॥
इत्यादि फलवाक्यमुक्तम् ।

196. अत्र कर्णव्यमुक्तम् , दिवोदासीय निबन्धे—

तैलाभ्यङ्ग परा भूत्वा धृ (घृ) तमाल्यानुलेपना ।
अश्वघृष्टे समारूढा.....॥५०३॥
आनमन्ती रविं विप्रान् देवमूर्त्तीं गुरुनपि ।
हसन्ती ददती वित्तं सर्वसाधारणं सती ॥५०४॥
ततः पितृवनं गत्वा स्नात्वा संकल्पपूर्वकम् ।
सौभाग्यद्रव्यसंयुक्तां च्छूर्पान्दिश्यात् प्रयत्नतः ॥५०५॥
लक्ष्मीनारायणं देवं सत्त्वदं प्रार्थयति वै ।
लक्ष्मीनारायणोदेव बलसत्त्वगुणाश्रयः ॥५०६॥
गाढं सत्त्वञ्च मे देयाद्वायनैः परितोऽपिच (सः) १(॥) ।
सोपस्कराणि शूर्पाणि वापणैः संयुतानि वै ॥५०७॥
लक्ष्मीनारायणप्रीत्यै सत्त्वकामा ददाम्यहम् ।
अग्नेः समीपमागत्य पञ्चरत्नानि पल्लवैः ॥५०८॥
नीलाञ्जन तथा वध्वा मुखे मुक्ताफलं न्यसेत् ।

- १(०) त्रुतिरपि—‘इमानारोविधवा’—इत्यादि ।
‘कुहसिद्धोवा कुहव खोरचिना,—विधवेव देवरम्’ । इत्यादि च । अष्टसूत्र ७, ८, १८, १ ।
चः १ । सं ११ । ‘अपि वा धव इति मनुष्याणाम् । तदुपयोगविधवा । दिवोदीर्घातिशयोक्ता’ ।
” विष्णुसूत्र—‘यते भर्त्तरि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोद्धनंवा’ इति ।
” व्याख्यानोति पाठोऽप्यस्ति । ‘तद्वत्कर्णमादाय तेनैव सङ्ग मोदते’ इत्यं पाठान्तरमप्यस्ति ।
” ‘यानि रोमाणि मानवे’ इति भिन्नः पाठः । सङ्गमरचोति,—यतपतिरहितं कृत्वा-
रोद्धवपूर्वकवैधमरचमिति । कृतौ च—यदोराद्धे कृताश्रवा पुष्टौ पापकृतं समा’ इति
कृतेः सङ्गवती एकदेशत्वाद्दीवः । ‘विवाहे वैव निष्ठं चतुर्घङ्गनि राविषु ।
एकत्वमागतं मर्तुः पित्रोमेव मृतके’ ॥
‘तव सा भर्तुः परमा कृतमानापसरीगवैः । कीदृते पतिना साहं’ यावदिन्द्रायतुर्हं ।’
पितृमातृवृत्तत्वात् चतुर्घङ्गमातुषेः । औमा न साह औमा भर्तुः वरुणोवाऽन्वया भवेत् ॥
” ‘मो विवाह विधिः प्रोक्तो विधवा वेदनं पुनः’ इति मानवे चर्षकाख्ये च ।

ततोऽग्नि-प्रार्थनां कुर्यान्मन्त्रेणा नेन निश्चितम् ।
 स्वाहा संश्लेषनिर्विघ्न सर्वगोत्रहुताशनम् ॥५०६॥
 सत्व(स्वर्ग) मार्ग प्रदानेन नय मां भर्तुरन्तिकम् ।
 ततोऽग्नौ जुहुयादाज्यं सुवेण अद्वयान्विता ॥५१०॥
 ततोऽधिपतिमग्निञ्च विष्णुं सत्वपतिं हुनेत् ।
 कालं धर्माधिपंचैव पृथिवीं लोकधारिणीम् ॥५११॥
 अद्भ्योरसाधिष्ठात्रीभ्यो वायुं बलपतिन्तथा ।
 सर्वाधिपतिमाकाशं धर्माधिष्ठातृ-कालकम् ॥५१२॥
 अद्भ्यश्च सर्वसाक्षिभ्यो ब्रह्माणं वेदनायकम् ।
 रुद्रं इमशानाधिपतिं विष्णुं सर्वपतिन्तथा ॥५१३॥
 एकादशाहुतीर्हुत्वा कुर्यादग्नेः प्रदक्षिणम् ।
 शिलामारुह्य पुष्पाणि गृहीत्वान्नि पुनर्नमेत् ॥५१४॥
 त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।
 त्वमेव देवजानीषे नाविदुर्यानि मानुषाः ॥५१५॥
 अनुगच्छामि भर्तारं धैव्यभय-पीडिता ।
 सत्वमार्गप्रदानेन नय मां भर्तुरन्तिकम् ॥५१६॥
 मन्त्रमुच्चार्य शनकैः प्रविशेच्च हुताशनम् ।
 तां प्रेतस्योत्तरे सुप्तां विभ्रयाहेवरःकरे ॥५१७॥
 अथोदीर्षकंति मन्त्राभ्यां दुर्वलान्तां समुन्नयेत् १(*) ।
 सत्वाधिकातु सुहृदः समाश्वास्यानलं विशेषत् ॥५१८॥
 लक्ष्मीनारायणं देवं स्मरन्ती प्राणवल्लभमिति ॥५१९॥
 इदं सहगमनं गर्भिणीनां, बालापत्यानां, रजस्वलानाम्, सूतिकाणाञ्च
 निषिद्धम् ।

197. तदुक्तं अत्रिणा,—

बालापत्याश्च गर्भिण्यः सूतिकाश्च रजस्वलाः ।
 गर्भिणी गर्भवधर्जं पापं वज्रं समाप्नुयादिति २(†) ॥५२०॥

१(*) युति :—‘उदक्नोद’ । अल यजुः ११, २२, चः नः ।

उदग्ने तित’ ” ॥ ११, १२, ” ” —इति वा संभवतः ।

२(†) अत ‘पा’ वज्र’ ‘पा’ वधर्जं (घ) माप्नुयात्’ इति पाठाक्षरव्यवहिति । इत्थं पाठे
 चर्कबोधोपभवेत् ।

रजस्वलायां यदा भर्ता मृतः सा देशकालवशात्तदैवानुगन्तु मिच्छति,
198. न पञ्चमादि दिनं प्रतीक्षते । तदा विधिरुक्तः नारायणभट्टीये.

लौगाक्षिणा,—

यदा स्त्रियामुदक्यायां पतिः प्राणान् समुत्सृजेत् ।

द्रोणमेकं तण्डूलानां अवहन्याद्विशुद्धये ॥५२१॥

मुसलाघाततस्त्वस्तृक स्रवते योनि मण्डलात् ।

विरजस्का मन्यमाना स्वे चित्ते तदस्तृक्क्षयम् १(*) ॥५२२॥

दृष्ट्वा शौचं प्रकुर्वीत पञ्चमृत्तिकया पृथक् २(†) ।

त्रिंशद् विंशतिदश पञ्चदत्त्वा त्वहः क्रमात् ॥५२३॥

विप्राणां वचनाच्छुद्धा समारोहेद्भूताशनम् ।

नारोणां सरजस्कानामियं शुद्धिरुदाहृतेति ॥५२४॥

अत्र ब्राह्मण्या एकचित्त्यारोहणमेव न पृथक्चित्त्यारोहणम् ।

क्षत्रियादिस्त्रियाः पृथक् सहवा चित्त्यारोहणम् । असवर्णायाः स्त्रियाः

99-200-201. पृथक्चित्तिरेवेतिनिर्णीतं हेमाद्रि-मदनपारिजातमिताक्षरादिग्रन्थेषु ।

202. चितिभ्रंशे प्रायश्चित्तमुक्तं, आपस्तम्बेन,—

चितिभ्रष्टातु यानारी मोहाद्विचलिता भवेत् ।

प्राजापत्येन शुद्ध्येत तस्माद्वै पापकर्मणः ॥५२५॥

भर्तनुगमन समये चिति भ्रष्टेत्यर्थः ।

मोहाद्विचलिता नारी चितिभ्रष्टा कथञ्चन ।

प्राजापत्यं चरेत् सापि व्यवहार्या भवेदत इति २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००, १०१, १०२, १०३, १०४, १०५, १०६, १०७, १०८, १०९, ११०, १११, ११२, ११३, ११४, ११५, ११६, ११७, ११८, ११९, १२०, १२१, १२२, १२३, १२४, १२५, १२६, १२७, १२८, १२९, १३०, १३१, १३२, १३३, १३४, १३५, १३६, १३७, १३८, १३९, १४०, १४१, १४२, १४३, १४४, १४५, १४६, १४७, १४८, १४९, १५०, १५१, १५२, १५३, १५४, १५५, १५६, १५७, १५८, १५९, १६०, १६१, १६२, १६३, १६४, १६५, १६६, १६७, १६८, १६९, १७०, १७१, १७२, १७३, १७४, १७५, १७६, १७७, १७८, १७९, १८०, १८१, १८२, १८३, १८४, १८५, १८६, १८७, १८८, १८९, १९०, १९१, १९२, १९३, १९४, १९५, १९६, १९७, १९८, १९९, २००, २०१, २०२, २०३, २०४, २०५, २०६, २०७, २०८, २०९, २१०, २११, २१२, २१३, २१४, २१५, २१६, २१७, २१८, २१९, २२०, २२१, २२२, २२३, २२४, २२५, २२६, २२७, २२८, २२९, २३०, २३१, २३२, २३३, २३४, २३५, २३६, २३७, २३८, २३९, २४०, २४१, २४२, २४३, २४४, २४५, २४६, २४७, २४८, २४९, २५०, २५१, २५२, २५३, २५४, २५५, २५६, २५७, २५८, २५९, २६०, २६१, २६२, २६३, २६४, २६५, २६६, २६७, २६८, २६९, २७०, २७१, २७२, २७३, २७४, २७५, २७६, २७७, २७८, २७९, २८०, २८१, २८२, २८३, २८४, २८५, २८६, २८७, २८८, २८९, २९०, २९१, २९२, २९३, २९४, २९५, २९६, २९७, २९८, २९९, ३००, ३०१, ३०२, ३०३, ३०४, ३०५, ३०६, ३०७, ३०८, ३०९, ३१०, ३११, ३१२, ३१३, ३१४, ३१५, ३१६, ३१७, ३१८, ३१९, ३२०, ३२१, ३२२, ३२३, ३२४, ३२५, ३२६, ३२७, ३२८, ३२९, ३३०, ३३१, ३३२, ३३३, ३३४, ३३५, ३३६, ३३७, ३३८, ३३९, ३४०, ३४१, ३४२, ३४३, ३४४, ३४५, ३४६, ३४७, ३४८, ३४९, ३५०, ३५१, ३५२, ३५३, ३५४, ३५५, ३५६, ३५७, ३५८, ३५९, ३६०, ३६१, ३६२, ३६३, ३६४, ३६५, ३६६, ३६७, ३६८, ३६९, ३७०, ३७१, ३७२, ३७३, ३७४, ३७५, ३७६, ३७७, ३७८, ३७९, ३८०, ३८१, ३८२, ३८३, ३८४, ३८५, ३८६, ३८७, ३८८, ३८९, ३९०, ३९१, ३९२, ३९३, ३९४, ३९५, ३९६, ३९७, ३९८, ३९९, ४००, ४०१, ४०२, ४०३, ४०४, ४०५, ४०६, ४०७, ४०८, ४०९, ४१०, ४११, ४१२, ४१३, ४१४, ४१५, ४१६, ४१७, ४१८, ४१९, ४२०, ४२१, ४२२, ४२३, ४२४, ४२५, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९, ४३०, ४३१, ४३२, ४३३, ४३४, ४३५, ४३६, ४३७, ४३८, ४३९, ४४०, ४४१, ४४२, ४४३, ४४४, ४४५, ४४६, ४४७, ४४८, ४४९, ४५०, ४५१, ४५२, ४५३, ४५४, ४५५, ४५६, ४५७, ४५८, ४५९, ४६०, ४६१, ४६२, ४६३, ४६४, ४६५, ४६६, ४६७, ४६८, ४६९, ४७०, ४७१, ४७२, ४७३, ४७४, ४७५, ४७६, ४७७, ४७८, ४७९, ४८०, ४८१, ४८२, ४८३, ४८४, ४८५, ४८६, ४८७, ४८८, ४८९, ४९०, ४९१, ४९२, ४९३, ४९४, ४९५, ४९६, ४९७, ४९८, ४९९, ५००, ५०१, ५०२, ५०३, ५०४, ५०५, ५०६, ५०७, ५०८, ५०९, ५१०, ५११, ५१२, ५१३, ५१४, ५१५, ५१६, ५१७, ५१८, ५१९, ५२०, ५२१, ५२२, ५२३, ५२४, ५२५, ५२६, ५२७, ५२८, ५२९, ५३०, ५३१, ५३२, ५३३, ५३४, ५३५, ५३६, ५३७, ५३८, ५३९, ५४०, ५४१, ५४२, ५४३, ५४४, ५४५, ५४६, ५४७, ५४८, ५४९, ५५०, ५५१, ५५२, ५५३, ५५४, ५५५, ५५६, ५५७, ५५८, ५५९, ५६०, ५६१, ५६२, ५६३, ५६४, ५६५, ५६६, ५६७, ५६८, ५६९, ५७०, ५७१, ५७२, ५७३, ५७४, ५७५, ५७६, ५७७, ५७८, ५७९, ५८०, ५८१, ५८२, ५८३, ५८४, ५८५, ५८६, ५८७, ५८८, ५८९, ५९०, ५९१, ५९२, ५९३, ५९४, ५९५, ५९६, ५९७, ५९८, ५९९, ६००, ६०१, ६०२, ६०३, ६०४, ६०५, ६०६, ६०७, ६०८, ६०९, ६१०, ६११, ६१२, ६१३, ६१४, ६१५, ६१६, ६१७, ६१८, ६१९, ६२०, ६२१, ६२२, ६२३, ६२४, ६२५, ६२६, ६२७, ६२८, ६२९, ६३०, ६३१, ६३२, ६३३, ६३४, ६३५, ६३६, ६३७, ६३८, ६३९, ६४०, ६४१, ६४२, ६४३, ६४४, ६४५, ६४६, ६४७, ६४८, ६४९, ६५०, ६५१, ६५२, ६५३, ६५४, ६५५, ६५६, ६५७, ६५८, ६५९, ६६०, ६६१, ६६२, ६६३, ६६४, ६६५, ६६६, ६६७, ६६८, ६६९, ६७०, ६७१, ६७२, ६७३, ६७४, ६७५, ६७६, ६७७, ६७८, ६७९, ६८०, ६८१, ६८२, ६८३, ६८४, ६८५, ६८६, ६८७, ६८८, ६८९, ६९०, ६९१, ६९२, ६९३, ६९४, ६९५, ६९६, ६९७, ६९८, ६९९, ७००, ७०१, ७०२, ७०३, ७०४, ७०५, ७०६, ७०७, ७०८, ७०९, ७१०, ७११, ७१२, ७१३, ७१४, ७१५, ७१६, ७१७, ७१८, ७१९, ७२०, ७२१, ७२२, ७२३, ७२४, ७२५, ७२६, ७२७, ७२८, ७२९, ७३०, ७३१, ७३२, ७३३, ७३४, ७३५, ७३६, ७३७, ७३८, ७३९, ७४०, ७४१, ७४२, ७४३, ७४४, ७४५, ७४६, ७४७, ७४८, ७४९, ७५०, ७५१, ७५२, ७५३, ७५४, ७५५, ७५६, ७५७, ७५८, ७५९, ७६०, ७६१, ७६२, ७६३, ७६४, ७६५, ७६६, ७६७, ७६८, ७६९, ७७०, ७७१, ७७२, ७७३, ७७४, ७७५, ७७६, ७७७, ७७८, ७७९, ७८०, ७८१, ७८२, ७८३, ७८४, ७८५, ७८६, ७८७, ७८८, ७८९, ७९०, ७९१, ७९२, ७९३, ७९४, ७९५, ७९६, ७९७, ७९८, ७९९, ८००, ८०१, ८०२, ८०३, ८०४, ८०५, ८०६, ८०७, ८०८, ८०९, ८१०, ८११, ८१२, ८१३, ८१४, ८१५, ८१६, ८१७, ८१८, ८१९, ८२०, ८२१, ८२२, ८२३, ८२४, ८२५, ८२६, ८२७, ८२८, ८२९, ८३०, ८३१, ८३२, ८३३, ८३४, ८३५, ८३६, ८३७, ८३८, ८३९, ८४०, ८४१, ८४२, ८४३, ८४४, ८४५, ८४६, ८४७, ८४८, ८४९, ८५०, ८५१, ८५२, ८५३, ८५४, ८५५, ८५६, ८५७, ८५८, ८५९, ८६०, ८६१, ८६२, ८६३, ८६४, ८६५, ८६६, ८६७, ८६८, ८६९, ८७०, ८७१, ८७२, ८७३, ८७४, ८७५, ८७६, ८७७, ८७८, ८७९, ८८०, ८८१, ८८२, ८८३, ८८४, ८८५, ८८६, ८८७, ८८८, ८८९, ८९०, ८९१, ८९२, ८९३, ८९४, ८९५, ८९६, ८९७, ८९८, ८९९, ९००, ९०१, ९०२, ९०३, ९०४, ९०५, ९०६, ९०७, ९०८, ९०९, ९१०, ९११, ९१२, ९१३, ९१४, ९१५, ९१६, ९१७, ९१८, ९१९, ९२०, ९२१, ९२२, ९२३, ९२४, ९२५, ९२६, ९२७, ९२८, ९२९, ९३०, ९३१, ९३२, ९३३, ९३४, ९३५, ९३६, ९३७, ९३८, ९३९, ९४०, ९४१, ९४२, ९४३, ९४४, ९४५, ९४६, ९४७, ९४८, ९४९, ९५०, ९५१, ९५२, ९५३, ९५४, ९५५, ९५६, ९५७, ९५८, ९५९, ९६०, ९६१, ९६२, ९६३, ९६४, ९६५, ९६६, ९६७, ९६८, ९६९, ९७०, ९७१, ९७२, ९७३, ९७४, ९७५, ९७६, ९७७, ९७८, ९७९, ९८०, ९८१, ९८२, ९८३, ९८४, ९८५, ९८६, ९८७, ९८८, ९८९, ९९०, ९९१, ९९२, ९९३, ९९४, ९९५, ९९६, ९९७, ९९८, ९९९, १०००.

अथेषां वचनानां मेकवाक्यतया प्रयोगः प्रदर्श्यते ।

१(०) रजस्वला, पुषिता, स्त्रीधर्मिकीति । 'भर्तुः पिण्डप्रदानेन भवेन्नारी रजस्वला । वक्त्र-
त्यक्ता पुनः स्वात्मा पञ्चमयेन शुद्ध्यति' । एतच्च अपराधिकारिकी । अभावे दाहमन्त्रव्यम् ।
इति स्मृतिः । अन्यच्च — 'गृह्णामर्तुधनुषऽद्वि देवे देवेश पञ्चमे' इति । रुद्रमन्त्र विषये
पार्थिविधिरन्यः श्रेयः ।

२(†) गङ्गा-यमुना-जलो-विश्व-चतुषयस्या स्त्रिकाः पञ्च विधेयाः ।

३(‡) पापस्य इति शक्ती, तयोरेका नरकीर्तपादिकाऽपरा स्वयङ्कार विरोधिका । नरकीर्त-
पादिका प्रायश्चित्तेन नश्यति । अपरानु धर्मानुष्ठेन, शिष्टवाक्येन शिष्टाचारव्यप पुन
नाशयति ।

सहगमने कृताध्यवसा या नारी सौभाग्यद्रव्य ममुञ्चती मुमुषुर्भर्तार-
मुपलक्ष्योपवासप्रता सत्त्वदातारं लक्ष्मीनारायणं स्मरन्ती तिष्ठेत् ।
ततोभर्तारि भृते सति श्मशान भूमिमेत्य स्नात्वा हेमकालादि संकीर्त्या-
त्मनोभर्तुश्चैतत् जन्मजन्मान्तर परम्परार्जित सर्व्वपापक्षयद्वारा
लक्ष्मीनारायण प्रीत्यर्थं धर्मशास्त्रपुराणोक्तानेकफल-प्राप्त्यर्थं चान्वा-
रोहणं करिष्ये ।

तदङ्गतया विहित-हरिद्राकुङ्कुमांजनादि सौभाग्यद्रव्ययुतवंशपात्रदानं
करिष्ये इति च सङ्कल्प्य सोपस्कराणि शूर्पाणि दद्यात् ।

तत्र मन्त्रौ,—

लक्ष्मीनारायणोदेवो वलस्तत्वगुणाश्रयः ।

गाढं सत्त्वञ्च मे दद्याद्वापणैः परितोषितः ॥५२७॥

सोपस्कराणि शूर्पाणि वापणैः संयुतानि च ।

लक्ष्मीनारायणप्रीत्यै सत्त्वकामा दद्याद्भ्यहम् ॥५२८॥

अनेन सोपस्कारशूर्पदानेन लक्ष्मीनारायणौ प्रीयेतामिति वदेत् ।
ततोऽग्निसमीपमागत्य पञ्चरत्नानि नीलाञ्जनञ्चाञ्चलदेशे वदध्वा
मुखे ३(१) मुक्ताफलं निक्षिप्याग्निं प्रार्थयेत् ।

तत्र मन्त्रः—

स्वाहासंश्लेषनिर्विष्टा(णः) सर्व्वगोत्रहुताशन ।

सत्त्वमार्गप्रदानेन नय मांपत्युरन्तिकम् ॥५२९॥

इत्यग्निं सम्प्राख्याज्येनाग्नौ जुहुयात् । ॐ अग्नये तेजोऽधिपतये स्वाहा

(१) विष्णवे सत्त्वाधिपतये स्वाहा (२) कालाय धर्माधिपतये स्वाहा

(३) पृथिव्यै लोकाधिष्ठात्र्यै स्वाहा (४) अद्भ्योरसाधिष्ठात्रीभ्यः

१ (५)

पञ्चरत्नानि—'कनकं हीरकं मोक्षं पञ्चरागञ्च मौक्तिकम्' इति ।

मत्तारैस्तु—'मणि-मुक्ता प्रवालञ्च रत्नं काञ्चनमपि ।

पञ्चरत्नं मिदं मौक्तिकमिति पूर्व्वदर्शितम्' ॥

नीलाञ्जनं—'नीलवर्णं मञ्जनमिति । पुष्पं व्यवहृतं वस्त्रावभासः ।

नीलवर्णं चञ्चलं नीलाञ्जनं सीमं दर्शयम् । तथाच 'पञ्चनं कञ्चलीचाली सीवीरेण
रसाञ्जने' इति कोषः ।

'मुक्ताश्च विदुः पुंसि प्रवालं पुंनपुंसकम्' इति कोषस्तु । एतत्सङ्गं भोजरात्रये
पुष्पकल्पतरावक्षि ।

स्वाहा (५) वायवे बलाधिपतये स्वाहा (६) आकाशाय सर्वाधि-
पतये स्वाहा (७) कालाय धर्माधिष्ठात्रे स्वाहा (८) अद्भ्यः
सर्वसाक्षिणीभ्यः स्वाहा (९) ब्रह्मणे वेदाधिपतये स्वाहा (१०) रुद्राय-
श्मशानाधिपतये स्वाहा (११) सस्वाधिपतये विष्णवे स्वाहेति केचिज्-
जुहति । एवमाज्याहुतीर्हुत्वाग्निं प्रदक्षिणीं कुर्यात् ।
ततस्तां शिलां सोपस्करोमाह्वय फलपुष्पाञ्जलिं गृहीत्वाग्निं प्रार्थयेत् ।
ॐ त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरशि साक्षिवत् ।
त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः ॥५३०॥
अनुगच्छामि भर्तारं वैधव्यभय पीडिता ।
सर्वमार्गप्रदानेन नय मां भर्तुरन्तिकमिति ॥५३१॥
एवमग्निं सम्प्राञ्च्यं प्रेतस्योत्तरतः स्थितां देवरः शिष्योऽन्योवा नमस्कृत्य-
करे धृत्वा 'उदीष्वेति' द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां सत्वरहितामुत्थापयेत् १(५) ।
सत्वाधिकात् स्वयमेव सुहृदः समाश्वास्य —
भर्तारं विष्णुरूषं स्मरन्ती, पत्युः सामिस्त्वे पात्रविन्यासोत्तरकालं
पतिवामाङ्गभागे चित्तिं प्रविशेत् ॥

203. अन्यच्च, संग्रहे —

वामाङ्गे विधिवत्काष्ठ-निचये दर्भमन्त्रिते ।
उत्तानशायिनी भुत्वा संस्मरेत् जनार्दनम् २(†) ॥५३२॥
तदङ्गपञ्चके पुत्रो देवरोवाथ गोत्रजः ।
जुहुयात् सर्पिरादाय गायत्र्याहुतिपञ्चकम् ॥५३३॥
नाभौ वक्त्रे ललाटे च हृदये कर्णयोर्द्वयोः ।
अग्निं प्रजापतिं रुद्रं सूर्यञ्च यममेव च ॥५३४॥
यजेद्देवानिमान् पुत्रो नाभ्याद्विषु यथा क्रमम् ।
दृष्टो च ततोवह्निं तृणैरादीपयेत् सुधी रिति ॥५३५॥
हस्तः पुत्रादिर्यथाविध्यग्निदानाविकं कुर्यात् ३(‡) ॥५३६॥

१(०) मनो—मनोऽयं प्रार्थनायां स्थापितो बोध्यः ।

२(†) 'उदीष्वनायमिजौबलोचन'—च ३६—(१०।१।१८।८) । 'इमानादीरविधवा'—
अग्नौ ३६—(१०।१।१८।८।०) । 'बलो नारायण इति' इति कृतैर्नार्जनैरिति 'मनो
नारायणादि'ति करणं कृतम् ।

३(‡) अथ यथा विधि—विधानं नमो नास्ति तत् चकोरिहचकारादिव अपि नार्जनं
विद्वद्भाति ।

204. सहगमने दशपिण्डे विशेषमाह, रेणुः—

एवं आद्वयं कुर्यात् कार्यैक्यादेक पाकतः ।

एकोद्दिष्टं पार्वण्यं शेषं प्रकृतिवद्भवति १(*) ॥५३७॥

205. दुंदु (दु) पद्धतावपि—

अन्वारोहणेऽवयवपिण्डार्थस्तन्नेत्रेणपाकः कार्यः पिण्डस्तु पृथक् पृथक् कार्य इति २(†) ।

206. आद्वकल्पेऽपि—

अन्वारोहे कृते पत्न्याः पृथक्पिण्डां स्तिळाञ्जलीन् ।

तन्नेत्रेणैव तदा दद्याद्दम्पत्योरविशेषतः ॥५३८॥

पृथक्शिलेन कुर्वीत दद्यादेकशिले तथा ३(‡) ।

नव आद्वानि सर्वाणि सपिण्डीकरणं पृथक् ।

नव आद्वन्तु दम्पत्योरन्वारोहणे एव तु इति ॥५३९॥

लौगाक्षिवचनमुदाहृत्य व्याख्यातम् । यथा, दम्पत्योरन्वारोहणमृत-
तिथ्येकत्वे पिण्डनिर्वपणम् । आद्वञ्च द्विपितृकआद्ववत् समासेन
स्यात् । नवआद्वन्तु पृथगेव न समासेन । अत्र मृताहनीतिविशेषो-
पादाना न्मृततिथिभेदस्तु क्षयाहादौ न समासः किन्तु पृथगेव ।
एवमनेकसमण्वारोहणेऽपि ज्ञेयम् ।

207. यच्च, स्मृत्यन्तरम्—

एकचित्था समारूढौ दम्पती निधनङ्गतौ ।

पृथक् आद्वं तयोः कुर्यादोदनञ्च पृथक्पृथगिति ॥५४०॥

१(*) प्रकृतिवत् विज्ञप्तिः स्यादिति ।

२(†) तन्नेत्रेणैव, —तन्मन्त्रेण चनेत्रोद्देशेनैकसं सज्जदनुष्ठानम् । वारमेकमेकस्मिन् भाष्येपाकं
ज्ञत्वा तस्मात् पिण्डदानं पृथक् पृथक् कार्यमिति ।

३(‡) 'उच्छ्रजिलम् अतमिति' कोषः । मरुर्धनपुराण, —'अतमुच्छ्रजिलं कृतम्' ।
'उच्छ्रः कचमपादामि कचिमापादामं जिलम्' इत्यमरः । जिलं उच्छ्रं, ततः क, ।
पार्ष्णिजज्ञाने चक्षुषा स्यात् । चक्षुष्यं शीघ्रं कभाचचारिचमिति ।

209. तन्नवभ्रातृविषयम् । एवमेव मदनपारिजातकारादयोमेनिरे ।
हेमाद्रिस्तु, मृताहनीत्यस्य परिसंख्यां परिहाय १(*) । मृताहनीति
यथा श्रुतानुरोधेन साम्बत्सरिकभ्रातृमात्रविषयमेतत् । तेन
सपिण्डीकरणतीर्थभ्रातृदौ पृथक्देयमिति व्याख्यातवान् ।

210. स्मृत्यर्थसारेतु—

अन्वारोहणे एकचित्पारोहणे वा स्त्रियाः पृथक्सपिण्डनं नास्ति ।
भर्तुः कृते स्त्रियाः कृतं भवतीति वर्णितम् ।

211. भ्रातृप्रकाशिकायामपि—२(+)

मृते पितरि मातुस्तु न कुर्यात् सहपिण्डनम् ।

212. पितुरेव सपिण्डत्वे तस्यामपि कृतं भवेत्-इत्यत्रिवचनमुदाहृतम् ॥५४१॥
तत्रापि भ्रत्रैकेनैवेति बहवः । भ्रत्राद्वित्रयेणैवेत्यन्ये ।

अत्रायम्भावः—

दम्पत्योः परस्परममन्त्रकं पिण्डद्वयमेलनं कृत्वानन्तरं पितामहाद्वित्रयेण
सपिण्डनं कार्यम् ।

पत्या चैकेन कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।

स मृतापि हि तेनैक्यं गतामन्त्राहुतिप्रतैरिति यमस्मरणात् ॥

213. भ्रान्त्योविशेषः । भ्रातृकाशिकायां उशनसोक्तः—३(†)

अखण्डितो यदा पिण्डः पत्याचैकेन योजितः ।

आन्वष्टक्येषु कर्षणा ४(§) तर्पणेषु (च) पृथक् पृथक् ॥५४२॥

पुनः सपिण्डनं कार्यं पितामहादिभिः सहेति ॥

तेनात्र सपिण्डीकरणद्वयमिति ज्ञायते । भ्रयाद्भ्रातृन्तु

समासेनेत्युक्तं मेव । तथा—

१ *) तथा च सोमांशकैरवादि—‘विधिरत्यन्तमप्राप्तो नियमः पाचिते सति । अतश्चास्य च
प्राप्तौ परिसंख्येति गोचरे’ ॥ परिसंख्यायाः—अनेनास्यष्टभन्मृगमाहृतकोत्पायुषापरचम् ।

२(†) कुमचित् काशिकायां कुमवा प्रकाशिकायामिदं वाडोऽस्ति ।

३(†) उशनसः कृती—

४(§) ‘अन्वष्टकायु’ इति पुस्तकान्तरे भूतः पाठः । अर्थः—कुत्सा, इष्टकातोमर्तादिः ।

अथ विष्णुसूत्रम्—‘कर्षुलौघे अग्निमयसुपसमादाय । परिकीर्तयते कर्षुलौघादुतिरवं ।

” कुर्यात्’ इति । अष्टका-मास-शाक-पूपाष्टकाः । अन्तु श्लेषाधिः त्राहविधेरेति ।

एकचित्त्राधिरो च तिथेरैकैव जायते ।

एकपाकेनैकपिण्डे द्वयी गृहीत नामनी ॥५४३॥

इशकालग्रव्यदेव,—कर्त्रेक्ये तान्त्रिको विधिः । इति शातातपस्मरणम् ।

अत्रैतद्विन्त्यते—

किमनुगमनमृतानां स्वमृताद् क्षयाद्भ्रातृ स्यादुक्त भर्तृमृत्याद् इति ।

तत्रैके आहुः—

मास पक्ष तिथि पृष्ठे यो यस्मिन्मृत्यतेऽहनि ।

प्रत्यब्दं तत्तथा भूतं क्षयाहन्तस्य तद्विदुः ॥५४४॥

इत्यादि वचनात् स्वमृताद् एवेति । तदयुक्तं तस्यान्यविषयत्वात् ।

अत्रतः पृष्ठतोवापि यज्जर्तुम्रियते तु या ।

तस्याः भ्रातृ प्रदातव्यं भर्तुरेव क्षयाहनि ॥५४५॥

214. इति पुराणसमुच्चयवचनात् ।

एकचित्त्रां समारूढा भर्तुराह्नि पतिव्रता ।

तस्याः प्रत्याब्दिकं पुत्रः प्रकुर्व्याज्जर्तुवासरे इति रेणुकैरुक्तम् ।

प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा तज्जर्तु (र्तुः) म्रियते तु या ।

तस्याः भ्रातृ प्रकुर्वीत भर्तुरेव क्षयाऽनीति ॥५४६॥

215. भ्रातृकाशिकाकारलिखित शङ्खवचनाच्चेति सर्वमनवयम् ।

अत्रायमभिसन्धिः—

सहगमनेऽनुगमने वा...पिण्डः पोद्गशभ्राद्भानि च पृथक्पाकेनैकपाके-

नवा पृथक्कार्याणि । सपिण्डीकरणन्तु पृथगेकं वा कार्यम् ।

तीर्थभ्रादादिकन्तु हेमाद्रिमते पृथगेव । क्षयाद्भ्रादन्तु मृततिथ्येकत्वे

एकमेव । मृततिथ्येदे तु पितृभ्रातृ कृत्वा तस्मिन्नेवदिने मातृभ्रातृ

कार्यम् । अन्वष्टकादि भ्रातृ पितामहादिभिः सह पार्ष्ण

कार्यमिति निर्गलितार्थः ।

216. अन्यत् कपर्दिकारिकायाम्—

मृते भर्तुरि तद्वाहान प्राक् पत्नी म्रियते यदि ।

पत्न्या वा प्राक्प्रमीतायां दाहादवर्त्तकं पतिमृतः ॥५४७॥

तत्र तन्त्रेण दाहः स्यान्नात्र वृ(बु)द्धित्वमुच्यते १(क) ।
 कीकसानाम्नु संस्कारः पृथगेव तयोर्भवेत् २(ग) ॥
 एकाह मृत्यो युगपज्जवाद्वादिक्कन्तयोः ॥५४८॥

217. प्रचेतादयः—

एक चित्यां समारुढौ ज्ञियेते दम्पती यदि ।
 तन्त्रेण अपणं कुर्यात् पिण्डदानं पृथक् पृथगिति ॥५४९॥
 इति ३(३) विधानपारिजाते सहगमनविधानम् ।

—*—

एवं संस्कारमनुसृत्य प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्ताधेयानीं प्रेतक्रियाधिकारि-
 निर्णयः प्रस्तूयते ।

218. अत्र बृहस्पतिः—

प्रमीतस्य पितुः पुत्रैः श्राद्धं देयं प्रयत्नतः ।
 ज्ञाति भ्रातृ सुतच्छिष्यैः ऋत्विग्भृत्यपुरोहितैः ॥५४९॥
 पुत्राभावे इति शेषः ४(५) । पितृग्रहणमत्र मात्रादेरुपलक्षणम् ।

219. यथाह, सुमन्तुः—

मातुः पितुः प्रकुर्वीत संस्थितस्योरसः सुतः ।
 तदभावे ज्ञातयस्तु कुर्युरेवौर्द्धदेहिकमिति ॥५५०॥

-
- १(०) 'दाहः स्यान्नात्र बृहत्त्वमुच्यते' इति यत्याक्षरे पाठः ।
 १(१) 'कीकसानम्' चचास्थि, इति कोषकृतः ।
 १(२) 'जीविधानपारिजाते' इत्यं पाठान्तरमस्ति ।
 प्रमीता—प्रकृत्यवेषाज्जातोकाहिव्यकोर्धं गता इति ।
 " चम 'पुत्राः' इत्यत्र यथास्मिन् पाठान्तरमस्ति ।
 ४(५) "ऋत्विक् पुत्रोपुद्वर्धता ज्ञानिनेयोऽवशिष्टपतिः ।
 एभिरेवपुतं यत् तद्वत् स्वयमेवहि" इति कुतो ॥
 " अपिच्छतातु पुद्वर्धे सप्तमे विनिवर्त्तते ।
 ज्ञानोदकाभावनं निवर्त्ततावतुर्हं ज्ञानम् ।
 ज्ञानान्नत्तावेके तत् परं जीवन्मुच्यते " ॥

220. विष्णुपुराणेऽपि—

पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रोवा भ्रातावा भ्रातृसन्ततिः ।
 सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियायै नृप जायते ॥५५१॥
 तेषामभावे सव्वेषां समानोदकतयोर्भवेत् ।
 एकाहमृत्यो युगपन्नव आद्धादिकन्तयोः ॥५५२॥

221. प्रचेताश्च,—

एकचितां समारूढौ..... । १(*)
 मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बद्धा ये जलेनवा ॥५५३॥
 कुलद्वयेऽपिचोच्छिन्ने स्त्रीभिः कार्य्या क्रिया नृप ।
 तत्संघातगतैर्वापि कार्य्या प्रेतस्य वैक्रिया ।
 छच्छिन्नबन्धुरिक्तस्य कारयेद्वनीपति रिति ॥५५४॥

222. देवजान येऽपि, भविष्ये—

पुत्रोभ्रातापितावापि मातुलगुरुरेव च ।
 एते पिण्डप्रदा ज्ञेयाः सगोत्राश्चैव बान्धवाः ॥५५५॥
 सर्वैरनुमतिं कृत्वा ज्येष्ठेनैवतु यत् कृतम् ।
 द्रव्येणवा विभक्तेन सर्वैरेव कृतम्भवेत् ॥५५६॥
 पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यं वै कारयेत् स्वधाम् ।
 अनुकल्पोऽप्युत्तस्य सगोत्रैश्चैव बान्धवैः ।
 प्रेत कार्य्य हितैः कार्य्य सर्व्वसम्पत्तिसिद्धये ॥५५७॥

अकरणे प्रत्यवायोऽपि तत्रैव,—

प्रेतानां मृतपिण्डं हि नदास्यन्तीह येनराः ।
 आत्मानश्च तथा प्रेतं नयेयुर्नरकं ध्रुवमिति ॥५५८॥

अन्यत्रापि—

दौहित्रोवा सगोत्रोवा सपिण्डश्च ततः परम् २(†) ।
 स ब्रह्मचारी च सखा शिष्योवा गुरुवान्धवाः ॥
 अन्नसम्बन्धिनोवा स्युः प्रेतकार्य्येऽधिकारिण इति ॥५५९॥

१(*) 'एकचित्वाःमति' भागपि प्रोक्तम् ।

२(†) "ज्ञाते सपिण्डीकारणे नरः सम्पत्तं वरात् परम् ।

प्रेतैर्हं परिवर्ज्य भोगदैर्हं प्रपद्यते" इति कात्मीः ॥

223. अत्रविशेषो विष्णुपुराणे—

पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः क्रियाः ।
 त्रिप्रकाराः क्रियाहोता स्तासां भेदाच्छृण्व भोः ॥५६०॥
 व्याघ्राद्वाद्वादशाच मध्ये याः स्युः क्रिया मताः ।
 पूर्वास्ता मध्यमा मासि मास्येकोद्दिष्ट संज्ञिताः ॥५६१॥
 प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु १(०) ।
 क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः ॥५६२॥
 पितृ-मातृ-सपिण्डैर्वा समान-सतिलैस्तथा ।
 तत् सङ्गातगतैश्चैव राज्ञा वा धनहारिणा २(†) ॥५६३॥
 पूर्वाः क्रियाः प्रकर्त्तव्याः सपिण्डैरेव चैन्नरैः ।
 दौहित्रेण नरश्रेष्ठ कार्यस्तत्र नयैस्तथेति ॥५६४॥

224. ब्रह्मचार्यब्रह्मचारिविषये, सुमन्तुः—

आर्द्धं कुर्यादवश्यन्तु प्रमीत-पितृकोद्विजः ।
 व्रतस्थोवाऽव्रतस्थोवा एक एव भवेद्यदीति ॥५६५॥

225. अन्नतस्थोऽनुपनीतः । बृद्धमनुरपि—

कुर्यादनुपनीतोऽपि आर्द्धमेकोऽपि यः सुतः ।
 पितृ यज्ञाहुतिं पाणौ जुहुयाद्वाङ्मणस्य सः ॥५६६॥
 कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च ।
 स्वधाकारं प्रयुञ्जीत वेदोच्चारं नकारयेत् ॥५६७॥

226. अकृतचूडस्तु विशेषमाह, कात्यायनः—

असंस्कृतेन पत्न्याच ह्यग्निदानं समन्त्रकम् ।
 कर्त्तव्यमितरत् सर्वं कारयेदन्यमेवहीति ॥५६८॥

- १(०) "पिण्डदत्ता हरिद्वजम्" इति श्रुतेः । धनहारिणोऽपि पिण्डदानाधिकारीऽनपुत्रेषु पुत्रेण-
 लैवमानधिकारः क्रियासु । तथा च मनुः 'ज्योतिर्नैवतु पुत्रेण पुत्री भवति मानवः' इति ।
 २(†) पितृराजनः पुत्राणां जायते, तथा हि मृतिः 'आत्मा च पुत्रनामाति' इति ।
 "पुत्रस्तु 'पुत्रजायान् पवनान्' इति मङ्गलश्लोकः ।
 पुत्रोच्चारं लोकोज्यः' इत्यारम्भः ।
 "अपुत्रस्तु नतिर्नाति रथचोपसामैव" इति श्रुतेः ।

227. असंस्कृतोऽकृतचूडः । सुमन्तुहच—

अनुपनीतोऽपि कुर्वीत मन्त्रवत् पेतृकं विधिम् ।

यद्यसौ कृतचूडः स्याद्यदित्याद्य त्रिवत्सरः ॥५६६॥

अयमर्थः, वर्षत्रयानन्तरं चूडाभारेऽपि पित्रोः सर्वमेवौर्द्धदेहिकं मन्त्रवत् कुर्यात् । वर्षत्रयादूर्वाकृतचूडोऽपि शक्त्येत् सर्वं मन्त्रवत् कुर्यात् । सोऽशक्त्येत्तदग्निदानमात्रं समन्त्रं कृत्वाऽन्येन सर्वं कारयेदिति ।

228. मनुरपि,—

न ह्यन्यदुच्यते कर्म किञ्चिदामौख्यबन्धनात् ।

न चाभिव्याहरेद्वृद्ध स्वधानिनयाहते इति ॥५७०॥

अत्र स्वधानिनयं आहम् । ब्रह्म-वेदः तत्रापि स्वधाशब्दमेवोचरेत् नान्यं मन्त्रम् ।

कृतचूडोपनीतः पित्रोः आहं समाचरेत् ।

उदाहरेत् स्वधाकारं नम्रव..... ॥५७१॥

इति विशेषोक्तेः । अपुत्र्याः स्त्रियाः सपत्नीपुत्रः प्रतिष्ठां कुर्यात् ।

229. यथाह-कात्यायनः,—

विध्या दौरसाः पुत्रा जनन्या और्द्धदेहिकम् ।

तदभावे सपत्नीजः क्षेत्रजाद्यास्तथैव च १(*) ॥

इव आदेशः कुषाचैव तदभावे च सोदरः । इति ॥५७२॥

तदभावे च सोदर इति विशेषोक्तेर्भार्याभ्रातृ समवायो भार्यायाः एवाधिकार इति सिद्धम् ।

230. सत्यपि समन्त्रकमेवौर्द्धदेहिकं कुर्यादित्युक्तं लौगाक्षिणा ।

यज्ञेषु मन्त्रवत्पत्नी कर्मकुर्याद् यथाविधि ।

तथौर्द्धदेहिके साहि मन्त्रार्हा धर्मसंस्कृता इति ॥५७३॥

इदञ्च पुत्राभाव विषयम् ।

अपुत्रायाः पतिर्ह्येतात् सपुत्राया नतु कश्चित् ।

एवं पत्न्यपि विज्ञेया पत्युर्वै आह कर्मणीति ॥५७४॥

231. इति रेणूक्तेः ।

अपुत्रा शयनं भर्तुः प्रीणय (ल्य)न्ती ब्रूते स्थिता ।
पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेतवै ॥५७५॥

232. इति मनुक्तेश्च ।

अपुत्रस्य स्त्रिया कार्यं पिण्डं श्रममथोदकम् ।
क्रियालोपोनकर्तव्यः प्रेतस्य गतिक्राङ्क्षिभिः ॥५७६॥
उच्छिन्न बान्धवं प्रेतं पिता भ्राता तथाप्रजः ।
जननी वापि संस्क्रुर्यान्महदेनोऽन्यथा भवेत् ॥५७७॥

233. इति बोधायनोक्तेश्च ।

यदत्र,—

नच माता नच पिता कुर्यात् पुत्रस्य पैतृकम् ।
नाप्रजश्च तथाभ्राता त्वनुजश्चैवमेवहि १(*) ॥५७८॥
इति निषेध कथनम् । नतु मृतस्य पुत्राद्यधिकारि-सङ्गावे स्वयं-
स्नेहेन कुर्यादित्येवं परम् ।
नपुत्रस्य पिता दद्यान्नानुजस्य तथाप्रजः ।
यदि स्नेहेन कुर्वीत न प्रेतायोपयुज्यते ॥५७९॥

234. इति व्यासोक्तेः ।

पित्रा श्राद्धं न कर्त्तव्यं पुत्राणाञ्च कथञ्चन ।
भ्रात्राचैव न कर्त्तव्यं भ्रातृणाञ्च कनीयसा ॥५८०॥
यदि स्नेहेन कुर्वीत सपिण्डीकरणं विना २(†) ।
गयायान्तु विशेषेण ज्यायानपि समाचरेत् ॥५८१॥

235. इति बौधायनोक्तेश्च ।

अन्यत्रापि,—

पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ।
पुत्राभावेतु पत्नी स्यात् पत्न्यभावेतु सोदरः ॥५८२॥

१(*) 'अनुजाचैवमेवहि' इति पाठान्तरम् ।

२(†) कृतौचावसानम्—'यदि स्नेहाचरेत् त्राह' सपिण्डीकरणं विना' । इत्यसंस्कृतमुदादि-
विशेषे । 'पतिपुत्रविहीनानां स्त्रीणां मासि सपिण्यता' इति गारीविशेषः ।

सगोत्रोवा सपिण्डोवा प्रेतभ्रातृ समाचरेत् ।
 अन्यः प्रेतज्ञिया कर्त्ता पुनः संस्कार मर्हति ॥५८३॥
 अर्द्धं न प्रविशेदग्राम मरण्यं वा अतश्चरेत् ।
 इति राजद्रव्यलोभेन प्रवृत्तस्य वेदितव्यम् ॥
 अनार्थं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः ।
 पदेपदे यज्ञफलमानु पूष्यार्हमन्ति ते ॥५८४॥
 नतैषामशुभं किञ्चित् पापं वा शुभ कर्मणाम् ।
 जलावगाहनात्तेषां सद्यः शौचं विधीयते ॥५८५॥

236. इति ब्रह्मपुराणे, दुण्यार्थं प्रः(द्वृ)त्तस्य सद्यः शौचविधानात् सञ्वाभावे
 (वं) धर्मपुत्रः कार्यः ।

तथाहि,—

अपुत्रेण सुतः कार्यो यादृक् तादृक् प्रयत्नतः १(*) ।
 पिण्डोदकक्रिया हेतोर्नामसंकीर्त्तनायच ॥५८६॥
 इति यमोक्तेः २(†) ।

237. नारायण भट्टधामपि—

अदत्त कन्या यौ पितरौ दत्तः अन्याभावे दत्तानामपि पितैव ।
 दौहित्रमातामहो परस्परं सर्वाभावे यः कश्चित्, मातामह्याश्च
 दौहित्रो जामातुश्च इवशुरोमिथः । इवभ्रातृदेः स्नुषाभ्रातरौच मिथोदत्तः ।
 गुरुशिष्यौ परस्परम् । सर्वाभावे यः कश्चित् कुर्व्यात्तस्य
 सर्वसम्पत्-प्राप्तिरिति । सन्निहितत्वेऽपि पुत्रादीनां पातित्वादिदोषे,
 नाधिकारः ३(‡) ।

पतितेनाग्निसंस्कारः न क्रियां नच तर्पणम् ।

238. कुर्व्यादुन्मत्त एवापि नान्यथेत्यब्रवीद्यमः ॥५८७॥

- १(*) दत्तकवच्यं,—‘अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्राप्तिमिधिः सदा’ इति ।
 अथ दत्तकतमयः पूर्वेषां नामसंकीर्त्तनाय, पिण्डोदकप्रधानाय, रीतामृतचर्मरक्षणाय,
 पुत्रोत्पादनद्वारा वंशविच्छेदायच विधेय इति । ‘पुत्रेणार्थको कोजयः ।
 २(†) अदौहित्रे, इत्यपि पाठान्तरमस्ति । अन्यद दत्तक सर्वत्र-दत्तकचन्द्रिका—तत्
 कौतुह्यादिमिति । अथ सर्वभावे—अपत्यावभावेत्यतीति ।
 ३(‡) अस्मिन्वचनमात्रं प्रागुक्तं सुख्याधिकारि-पुनः उक्तमस्ति । अतः तदा दायाधिकारि-
 विहाय स कर्त्तव्यं कुर्व्यादिति ।

इति स्मृतेः । ब्रह्मचारीतु मातापितृ गुरुपाध्यायानामेव क्रियां
कुर्व्यान्नान्येषाम् ।

239. यथाह, सुमन्तुः—

न ब्रह्मचारिणः कुर्यु रुदकं आद्वमेवच ।

यदिमाता यदिपिता गुरुश्चेत् कुर्युरेवहि ॥५८८॥ इति

240. अन्न सम्बर्त्तः—

ब्रह्मचार्य्यपि कुर्वीत अग्निपिण्डोदकक्रियाम् १(*) ।

तेनाशौचं न कर्त्तव्यं सन्ध्याकर्म समाचरेत् ।

अग्निकार्य्यञ्च कर्त्तव्यं सायं प्रातश्च नित्यम् ॥५८९॥

241. कर्त्तृन्तर सज्जावेतु, मनुः—

आदिष्टो नोदकं कुर्याद्व्रतानामासमापनात् ।

समाप्ते तुदकं कृत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ ५९०॥ इति

242. वदुशीतौ—

स्वीयाचारादपि भ्रष्टाः पतिता येच दूषिताः ।

न कुर्युरुदकन्ते वै तेभ्योऽप्यन्येन वैवहि ॥५९१॥

243. मदनरत्ने, हारीतः—

पतितात्मापविष्टानां चरन्तीनाञ्च कामतः ।

दत्तानाञ्चैव कन्यानां न कार्या सल्लक्रिया ॥५९२॥ इति

इदन्तु कर्त्तृन्तर सज्जावे वेदितव्यम् । तदभावे कुर्य्यदिव ब्रह्मचारी

पित्रादेरन्यश्चेत् प्रेतक्रियां करोति (तदा) तदा पुनरुपनेतव्यः ।

आचार्य्य गुरुपाध्यायो निहृत्वापि व्रतीः.....।

शकट्यग्रं नचाभियाग्रच तैः सहसम्भिदोत् ॥५९३॥

244. यदि मोहात् स कुरुते पुनः संस्कार मर्हतीति स्मृतेः ।

एवं जीवन् पितृ कोऽपि तिलोदकादि कृत्यं न कुर्यात् ।

ज्ञातिभिः सह ज्ञातीनां प्रेतानाञ्च तिलोकम् ॥५९४॥

न जीवन् पितृकः कुर्यादित्याह हरिणी सुतः । इति

पितरि क्रियमाणेतु मातायदि विपश्यते २(०) ॥५९५॥

१(०) ततस्तु ब्रह्मचारिणामधिकारः । नतु सर्ववर्त्मकसवशादिनाम् ।

२(०) अत्र 'प्रियमाशे' इति पाठान्तरम् ।

वतीनामन्वद् यतिपथं समुच्चये, सज्जावमज्ञोपनिषद् वेद(म)कलतवचसि ।
एवमनादिबोधिदाउग्रकरचोऽपि ।

पुत्रस्तदा कर्म कुर्याद्वाहादिकं न संशयः । इति

245. निर्हरणार्थमत्र यस्य कार्ये मित्याह, मनुः—

त्रयाणामाश्रमाणां कुर्याद्वाहादिकाः क्रियाः ।

यतेः किञ्चिन्नकर्तव्यं नवान्येषां करोति सः ॥५६६॥

मातापित्र्योरुपरमे सद्यः शौचं यते भवेत् ।

स्नात्वा भिक्षाटनं कुर्यादात्मानं परिचिन्तयेत् इति ॥५६७॥

246. पतिमरणे, शातातपः—

एकोविष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतसत्क्रियाः ।

न कुर्यात् पार्वणादन्यद् ब्रह्मीभूताय भिक्षवे ॥

अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणन्तु विधीयत इति ॥५६८॥

247. कौर्म्ये विशेषः—

कुटीचकं सम्प्रदहेत् पूरयेच्च बहूदकम् ।

हंसं जले विनिक्षिप्य परहंसं विकीरेत्तुत् ॥५६९॥

कुटीचके यथोक्तं स्यात् पार्वणन्तु बहूदके ।

हंसे नारायणवलिं विकीरेत् न किञ्चनेति १(*) ॥६००॥

248. वृद्धमनुरपि—

यतीनां मरणे जाते ना शौचं नोदकक्रिया ।

नैकोविष्टं षोडशानि भापिण्ड्यं न च विगते ॥६०१॥

नारायणवलिनन्तत्र कुर्याद्वै द्वादशाहनि ।

तेभ्यश्च विष्णुबुद्ध्या तु यतीन् सम्पूजयेद् द्विज इति ॥६०२॥

249. वायुपुराणे,—

सन्न्यासिनोऽप्याब्दिकादि पुत्रः कुर्यान्मृताहनि ।

महालयेतु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पार्वणेनत्त्विति २(†) ॥६०३॥

—*—

१(*) 'विकीरेत्' इति पाठान्तरम् । 'च'कुटीचकस्य दाहानन्तरं तद् योग्यं कार्यं विधीयमिति ।

कुटीचक-रुद्रक-हंस-परमहंस इति शब्दे सम्राजिनां श्रेष्ठ उक्तः ।

२(†) 'महालये यजेन्मृताहम्' इत्यं पाठान्तरमस्ति । 'च'युक्ताय चैव समयावासाभ्यातः
याज्ञवीर्यकालः । पित्रादीनां महात्मनामयः कालः तर्पण-दान-आहुति-आहोमयीयम
इति । तथाहि 'यमलोके परित्यज्य आगता ये महालये' इति श्रुती ।

अथ कर्त्रादि विपर्यये प्रायश्चित्तम् ।

—#—

250. गृह्यपरिशिष्टे,—

असगोत्रः सगोत्रोवा यदि स्त्री यदिवा पुमान् ।
प्रथमेऽग्निं योदद्यात् स दशाहं समापयेत् ॥६०४॥

तथा,—

अन्यगोत्रोऽसम्बद्धः प्रेतस्याग्निं ददाति यः ।
पिण्डश्चोदकदानश्च स दशाहं समापयेत् ॥६०५॥
दशाहपर्यन्तमेवायं नियमः अतस्तन्मध्ये देशान्तरस्थित पुत्रागमनेऽपि
प्रथमदिवसोपक्रान्तेनैव दशपिण्डा दातव्याः न तु पुत्रेणेति
मन्तव्यम् ।

251. अत्र विशेषमाह, मार्कण्डेयः—

अस्थिसञ्चयनादूर्वागागतो यदि पुत्रकः ।
ततस्तत् कर्म कुर्वीत दाहिकोविस्तृजेत् पुनः १(*) ॥६०६॥
अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वं मागतो यदि पुत्रकः ।
प्रथमेऽग्निं योदद्यात् स दशाहं समापयेदिति ॥६०७॥

252. वशिष्ठोऽपि—

दाहं कर्म नव आह्नं तोयदानन्तथैव च ।
नान्य प्रच्छादनं कर्म पिण्डदानं दशाहिकम् ॥६०८॥
पूर्वकर्मैति विख्यातं कर्त्तव्यं स्तत्रवोच्यते ।
यदि कर्त्रन्तरं यायात् कृत्स्नं लुप्येत् सवह्निकम् इति ॥६०९॥

अन्यत्रापि—

कालेन व्यवधीयेत कर्त्तावा व्यवधीयते ।
कालकर्त्तृव्यवहितं तत्तत् कार्यं पुनर्नवमिति ॥६१०॥

253. अत्रामिदात्-विपत्तौ, ग्राह-भारद्वाजः—

अधिकारिषु पुत्रेषु बहुष्वेकस्य चेद्भवेत् ।

विपत्तिरपरः कुर्यादिवं ज्येष्ठक्रमेण तु ॥६११॥

254. कर्मप्रदीपेऽपि—

दाहादिकर्मणि यदा परिवर्त्तमाने,

मध्ये भवेद्यदि निवृत्तिरथान्तरायात् १(॥) ।

दाहं विना सकलकर्म तिलोदकादि ।

सम्बत्सरेऽपि विगमे करणीयमेव इति ॥६१२॥

तथा,—

शालिभिः शक्नुं भवर्वापि शाकैर्वाप्यथ निर्व्वपेत् ।

प्रथमेऽहनि यद्वर्त्तव्यं तदेव स्याद्दशाहिकम् ॥६१३॥

तथा,—

आणपिण्डान्यदेशेषु प्रेते पिण्डो भवेद् यदि ।

पूर्व्वदत्तान् पुनः पिण्डान् दद्यादित्याह गौतमः ॥६१४॥

255. व्यासः—

स्थानभ्रंशोनकर्त्तव्यः पिण्डस्यापि तिलाम्बुनः ।

एकदेशे प्रकर्त्तव्यं पिण्डदानतिलोदकम् ॥६१५॥

तथा,—

दशाहमध्ये पाषाणं प्रमादाद्यदि नश्यति ।

पाषाणमन्यमिच्छिष्य पुनरावर्त्तयेज्जलम् ॥६१६॥

तथा,—

प्रमादाद् द्वासोदातुं यदि कर्मणि विस्मृतिः ।

कृच्छ्रत्रयं तदा कृत्वा वासः खण्डं समाहरेत् ॥६१७॥

आचार्यवात्रयोरेव प्रायश्चित्तिर्बिपर्य्यये ।

इवचाण्डालादिभिः पिण्डः संस्पृष्टो यदि कुत्रचित् ॥

कृच्छ्रत्रयं ततः कृत्वा दद्यात् पिण्डं पुनस्तथा ॥६१८॥

256. संग्रहे,—

विङ्गाल मूषकस्पर्शे पिण्डेच द्विदलीकृते ।
कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत पिण्डदानं पुनश्चरेत् इति ॥६१६॥
अतिदेशोऽयम् ।

257. नारायणमद्वीयेऽपि,—

उत्तरीयशिलापात्रे द्रव्यकर्तुं विपर्यये ।
कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत पुनस्तत्त्वं समाचरेदिति ॥६२०॥

258. देशोपप्लवे, गमस्तिः—

गृहीत्वा प्रेतपाषाणं गच्छेद्देशविपर्यये ।
अपक्वस्यापि वा कुर्यान्नस्त्वेतद्वशेषयेत् १(०) ॥६२१॥

तथा,—

प्रेतक्रियाप्रमादेन चेद्देशाहोर्द्धतोभवेत् ।
दाहाणूदकदानञ्च पुनःकार्यं यथाविधि ॥६२२॥

259. एतदस्थिसञ्चयनात्प्राग्बिषयम्—

अस्थिसञ्चयनात् पूर्व विहितं कर्म यस्मिन् ।
आशौचादूर्द्धभावाच्चेत् पुनस्तत् सर्वमाचरेदिति-कात्यायनपरि-
शिष्टोक्तेः ।

260. पुनर्दाहे विशेषमाहापस्तम्बः—

यत्र दाहविधौ वृत्ते पुनर्हर्दनचोदनम् ।
'अस्मात्स्वमभिजातोऽसि'त्वदित्येकाहुतिस्तदेति ॥६२३॥

261. नष्टशिलाप्राप्तौ, ऋष्यशृङ्गः—

नष्टा शिला स्यात् पुनरेव दृष्टा, दत्ताञ्च लिङ्गैव विधिक्रमेण ।
यमेवैवेत्यहमद्वयं प्रपूज्य, तत्रैव सर्वं विधिवद्विधेयम् ॥६२४॥

262. मन्त्रस्तु,—

यमे इव यन्माने यदेतं पराभव मानुषा देवयन्तः ।
आसीदत स्वमुलोकं स्वासस्तेः भवति निन्दनेनेति २(†) ॥६२५॥

१(०) देशविपर्ययः—उत्प्रातः दुर्गमिस्तप्तुमादिः ।

१(†) अत्रैव—१०।१४।१११ ।

अथ नवश्राद्धानि ।

—*—

263. तत्र सम्बर्तः—

प्रथमेऽहि तृतीयेऽहि पञ्चमे सप्तमे तथा ।

नवमेकादशे चैव षडनव श्राद्धमाचरेदिति ॥६२६॥

तथा,—

दैवादयदि नवश्राद्धमतीतं प्रथमेऽहि चेत ।

तदुत्तरेण कर्त्तव्यं व्याघ्रस्य वचनं यथेति ॥६२७॥

दहनाभावेऽपि नवश्राद्धं यथा कालं कार्यमित्याह—

264. त्रिकाण्डमण्डनः ।

पञ्चमे सप्तमेवापि दाहकर्मणि सत्यपि ।

नवश्राद्धानि सर्वाणि कर्त्तव्यानि दिने दिने ॥६२८॥

265. आपस्तम्बपरिशिष्टेऽपि,—

नव श्राद्धेषु दृत्तेषु पुनर्दहनकर्मणि ।

ऊर्द्धं दशाहादुत्कृत्य पुनर्दहनमाचरेत् १(*) ॥६२९॥

उक्तकालेऽशक्तिश्चेत्तदा नवमे कार्यमि त्युक्तम् ,

266. स्मृत्यर्थसारे ।

एकस्मिन् नवमेऽहि नवश्राद्धमेकादशेऽहि वा कार्यमिति । एकादशाह-
करणं यजुर्वेदिनाम् ।

नवश्राद्धानि पञ्चाहुराश्वलायन शास्त्रिनः ।

आपस्तम्बाः षडित्याहुर्विभाषा तैत्तिरीयिनः ॥६३०॥

267. इति शिवस्वामिकृतेः—

प्रथमेऽहि तृतीयेऽहि पञ्चमे नवसप्तमे ।

आमश्राद्धानि तत्रस्य मार्कण्डेयोऽब्रवीदिति ॥६३१॥

268. बृहवशिष्ठः—

नवश्राद्धानि सर्वाणि प्रेतवृत्तिकराणि तु ।

एकोद्दिष्टानि सर्वाणि प्रेतत्वस्य विमुक्तये ॥६३२॥

अनूदकमधूपञ्च गन्धमाल्यविवर्जितम् ।
नवश्राद्धममन्त्रञ्च स्वधाकारं विना भवेत् ॥६३३॥
पिण्डनिर्व्वपणार्थन्तु चरुश्रपणमत्र तु ।
अन्नं न विकिरेद्भूमौ गृहीयादा (द्वा)शिषोनतु ॥६३४॥
पात्रालम्भो न चाक्षय्यमासनादिप्रयोगतः ।
नामगोत्रेण सम्बन्ध-रहितं प्रेतशब्दवदिति ॥६३५॥

269. ब्राह्मणलभे भोजनं देयमित्युक्तं रेणुना—

भुञ्जते ये नवश्राद्धे दीनार्त्ता द्रविणेच्छवः ।
तेभ्यो भोजनपात्राणि पाकभाण्डानि चैव हि ॥६३६॥
दद्यात्तच्छेषमन्नञ्च हिरण्याद्यपि दक्षिणम् १(*) ।
प्रति श्राद्धं नियुञ्जीत ब्राह्मणाश्चैवमेवहि ॥६३७॥
सर्वाणि सहवैकस्मिन् दिने स्युरिति बह्वृचाः । इति ।

270 विप्राभावे उक्तं प्रभासखण्डे—

अलभे ब्राह्मणस्यैव कौशः कार्यो घटः प्रिये ! ।
प्रकल्प्य ब्राह्मणत्वेन सर्वं श्राद्धं समापयेत् ॥६३८॥

कुशवटु लंघुमनुष्य-प्रतिकृतिरिति देवयाज्ञिकः—

271. देवलञ्च—

निधाय वा दर्भवट्टना-सनेषु समाहितः २(†) ।
प्रैषानु प्रैष संयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत् ॥६३९॥

अस्यार्थः—

स्वागतं श्राद्धं करिष्ये, श्राद्धेक्षणः क्रियताम् । इदन्ते पाठमित्यादयः
प्रैषाः । एषामुत्तराणि सुस्वागतमित्यादीन्यनुप्रैषाः । तदुभयमुक्तं
विधानं श्राद्धेति कर्त्तव्यताकाण्डस्वरूपमेव कुर्यादिति ।

१(*) 'हिरण्याद्यपि दक्षिणम्' इत्यं च पाठान्तरमस्ति ।

-बह्वृचो-ऋग्वेदीयाः तच्छास्त्रिन इति ।

२(†) 'दर्भवटुः कुशनिर्मितः ब्राह्मणः । अथ साह' इति. कुशेर्भेदेन—तथाहि ज्ञातौ,—
पञ्चाशद्भिः कुशैर्ब्रह्मा तद्वत्तनुं विष्टवम् । तद्वत्तनोऽयमनं तद्वत्तं तद्विजः कृतः' इति
जन्मायुषः ।

तत्र सङ्कल्पितान्नस्य प्रतिपत्तिमाह ।

—*—

स एव,—

पात्राभावेऽपरं कृत्वा पितृयज्ञं विधिं नमः १(*) ।
निर्दिश्यप्यन्नमुद्धृत्य यत्र पात्रं ततोगतिः ॥६४०॥
पात्राभावे क्षिपेदग्नौ गवे दद्यादथाप्सु वा ।
नतु प्राप्तस्य लोपोऽस्ति पेतृकस्य विशेषतः इति ॥६४१॥

272. पक्षाग्नाभावे, विष्णुपुराणम्,—

असमर्थोऽन्नदानस्य धान्यमाशंस्यशक्तिः २(†) ।
प्रदद्यात् द्विजप्रेभ्यः स्वल्पाल्पमपि दक्षिणाम् ॥६४२॥
आमेन वर्तयेन्नित्यं ब्राह्मणोऽव्यसनान्वितः ।
आमश्चाद्धं यदा कुर्याद्विधिज्ञः श्रद्धयान्वितः ॥६४३॥
तेनाग्नौ करणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्व्वपेत् ।

273. प्रचेताः,—

आमश्चाद्धं यदाकुर्यादग्नौ करणपिण्डकम् ।
विकिरंवापि कुर्व्वीत तेनैव श्राद्धिकन्तदेति ॥६४४॥

तेनैव,—आमेनैव विकिरेणेति । ग्रन्थान्तरे,—

आमश्चाद्धे च वृद्धौ च प्रेत श्राद्धे तथैव च ।

274. विकिरं नैव कुर्व्वीत मुनिः लाट्यायनोऽन्नवीदिति ॥६४५॥

275. विशेष माहात्र मरीचिः,—

आवाहने स्वधाकारे मन्त्रा उक्त्वा विसर्ज्जने ३(‡) ।
अन्यकर्मण्यनुष्ठाः स्युरामश्चाद्धविधिं स्मरन् इति ॥६४६॥

१(०)

‘नरः, इति मित्रः पाठः ।

१(†)

आम्बम्—यव सोधूमादीन्विधिः ।

१(‡)

‘उपिनाम्बवान् आवाहयिष्ये’ इति पृष्टे, ‘उपिनाम्बवान् इति विप्रोक्तिः । ‘उपितृषु
आवाहयिष्ये’ इति प्राप्तम् । ततोऽपि आवाहनमन्त्रान् पठेत् । ‘विप्रैर्दिवा स आगत’
११ अः ५१ मः । इति शुक्लयजुः ७, अः १४ मः ।

‘उपनाम्बवान् निधीमस्तु मन्त्रः’ शुक्लयजुः—१८ अः, १० मः ।

‘आवाह नः पितरः सोम्यासः’ १८ अः, १८ मः ।

276. अर्थस्तु,—

आवाहन मन्त्रे हविषे अत्तव (आत्तव) इत्यत्र स्वीकर्तव्य इत्यूहः १(✱)
स्वधाकारे 'नमोवः पितरः' इष इत्यादिमन्त्रे इष इति पदस्थाने
आमायेत्यूहः कार्य्यः । अन्यकर्मणि नोहः कार्य्य इति ।

तथा,—

आमश्राद्धन्तु पूर्वार्हे कर्तव्यं सर्वदा बुधैः ।
पाकश्राद्धं यथा काल मिति शास्त्रव्यवस्थितिः २(†) ॥६४७॥

277. आमस्यासंभवेऽहेमश्राद्धं कर्तव्यमित्युक्तं मरीचिना,—

आमात्रस्याप्यलामेतु श्राद्धं कुर्याच्च बुद्धिमान् ।
धान्यास्तुर्गुणेनैव हिरण्येन सुरोचिषेति ॥६४८॥
आमं ददतु कौन्तेय ! दद्यादन्नं चतुर्गुणम् ।
सिद्धाग्नेतु विधिर्य स्मादामश्राद्धेऽप्यसौ विधिरिति ॥६४९॥

एतदति समर्थस्य ।

आमन्तु द्विगुणं प्रोक्तं हिरण्यन्तु चतुर्गुणम् ।
प्रयच्छन् श्राद्धकालेषु त्वशक्तः सममेववेति—

संग्रहत्रिशेषोक्तः ।

आमश्राद्धे बज्ज्यानाह, देवलः—

तृप्तप्रभोऽवगाहश्चा क्षय्यप्रैषो यथा सुखम् ।
आमश्राद्धे भवेन्नैतद् आपोशानश्च पञ्चमम् ॥ इति ॥६५०॥

अवगाहः,—अङ्गुष्ठावगाहः । अन्यत्स्पष्टम् ।

एतद्धेमश्राद्धेऽपिना न्यायसाम्येनापरपदस्योपलक्षणत्वात् ।

१(०)

अथवा अतीव 'वामंयुद्धव्यपक्वां पक्वमुच्छिष्टमुच्यते ।

कृत्यक्तं नियतार्थं सुस्पष्टम् । नैमित्तिकं,—निमित्तं न चपचादिनामुपस्थितानिवाहानि
नैमित्तिकानि इति ।

१(†)

'यथाकार्यं' इति शास्त्रोक्त-पूर्वार्द्ध-मध्याह्नापराह्नादि ।

278. व्यासः,—

हिरण्यसामभ्राद्वीर्यं लब्धं यत्क्षत्रियादितः १(*) ।

यथेष्टं विनियोज्यं स्याद् मुखीयाद्ब्राह्मणस्त्वय मिति ॥६५१॥

279. षट्त्रिंशन्मते,—

आमं शूद्रस्य यत् किञ्चिच्छ्राद्धिकम्प्रतिगृह्यते ।

तत् सर्वं भोजनायालं नित्यनैमित्तिके न चेति ।

अत्र कश्चित्, ब्राह्मणादेरपि लब्धं विहिते कर्मणि न विनियोज्यम् ।

देवतोद्देशेन त्यक्तस्य पुनर्देवतान्तरोद्देशेन त्यागायोगादित्याह ।

तदसद्—वाचनिकत्वादस्यार्थस्य संज्ञादादित्यग्रहं गृह्णातीति सोमयागे
तथा दर्शनात् ।

विष्णोर्निवेदिताग्नेन यष्टव्यं देवतान्तरम् ।

पितृभ्यश्चापि तद्देयं तदानन्त्याय कल्पते ॥६५२॥

इति पञ्चरात्रे विनियुक्तस्यान्यत्र विनियोगकथनात् ।

प्रतिग्रहमात्रेण जीवतो द्रव्यस्य साध्यसर्वकर्मविलोपप्रसङ्गाच्चेत्यलं
पल्लवितेन ॥

280. आमभ्राद्धे पिण्डे द्रव्यान्तरमुक्तं, षट्त्रिंशन्मते,—

आमभ्राद्धं यदाकुर्व्यात् पिण्डदानं कथम्भवेत् ।

गृहपाकात् समुद्रृत्यसक्तुभिः पायसेन वा ॥६५३॥

पिण्डान्दद्याद् यथा कालं तिलैः सह विमत्सरः । इति ।

यत्,—

पक्वेन कुर्वते पिण्डमामात्रं यः प्रयच्छति ।

तावुभौ मनुजग्याघ्र ! नरकाहौ न संशयः २(*) ॥६५४॥ इति

तद्दर्शादिभ्राद्धपरमिति ॥

—*—

१(*)

‘हाम’ इत्यत्र नाम इति भिन्नः पाठः ।

१(+)

विहितं कर्माविधीयते पतनमित्याह महर्षिः—

‘विहितस्याननुष्ठानाद्विहितस्य च क्षेपनात् । अनिविधाचेतिवाचो नरः पतनमिच्छति’ ॥

अथारद्धप्रेतक्रियस्य सूतकादिप्राप्तौ निर्णीयते ।

—*—

281. देवजानीये, गालवः—

आरद्धे प्रेतपिण्डे तु मध्ये चेज्जननं भवेत् ।
तथैवा शौचपिण्डांस्तु शेषान्दद्याद् यथाविधि ॥६५५॥

282. शातातपः,—

अन्तर्दशाहं जननात् पश्चात् स्यान्मरणं यदि ।
प्रेतं मुद्दिष्य कर्त्तव्यं पिण्डदानं यथाविधीति—

283. हेमाद्रौ—

अत्र पिण्डपदं नव आद्धमात्राभिप्रायम् । तेन सूतकादिप्राप्तौ—
दशाहिकआद्धे वृषोत् सर्गाद्यपि भवति ।
शावेतु सूतकं चेत् स्यान्निशाशेषे तथैव च ।
इति गौतमोक्तेः । एकादशाह आद्धस्य नवआद्धत्वात् ।
नवआद्धमशुद्धेऽपि कुड्यदिकादशेऽहनि ।
कर्त्तुं स्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेवसः ॥६५६॥ इति—

284. काष्ठाजिन्युक्तेष्व—

नहन्यात् सूतकं कर्म द्वादशैकादशाहिकम् ।
शुद्धोवा यदिवाऽशुद्धः कुड्यदिवाविचारयन्निति—

285. वृद्धवशिष्ठोक्तेष्व—

तस्मादन्तर्दशाहं सूतके सूतकेवा प्राप्तेऽपि एकादशान्तं कार्यमिति
निष्कर्षः । वृषोत्सर्गः सूतकान्ते भवतीति केचित् । यत्तु, आशौचं
प्रकृत्य,—

दानं प्रतिग्रहोद्दोमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तत इति ।
दानादिनिषेधवचनम्, तत्तु विहितद्रव्यातिरिक्तपरं वेदितव्यम् ।
अन्यथा सम्भवं प्रकृत्य, चतुर्थेऽनि विप्रेभ्यो देयमन्नं हि बान्धवैः ।

286. गावः सुवर्णं वृत्तञ्च प्रेतमुद्दिश्य भक्तिः, इति—
 भविष्य पुराणवचनमनुपपन्नं स्यात् ।
 सपिण्डीकरणन्तु कालान्तरसत्त्वादाशौचापगम एव कार्यम् ॥

—*—

अथानेकमरण सन्निपाते निर्णयः ।

--*--

287. माघबीये, कार्णाजिनिः—

पित्रोः श्राद्धे समं प्राप्ते नवे पय्युषितेऽपि वा ।
 पितृ-पूर्वं ततः कुर्यादन्यत्रासति योगत इति ॥६५७॥
 अत्र पितुः पश्चान्मरणेऽपि पूर्वं पितृश्राद्धं ततोमातृश्राद्धं कार्यम् ,
 पितुर्मुख्यत्वात् । एवं भ्रात्रादीनामपि ज्येष्ठादिक्रमेण श्राद्धं कार्यम् ।

288. मरुत्यश्रुतः—

भवेद्यदि सपिण्डानां युगपन्मरणन्तदा ।
 सम्बन्धासक्तिमालोच्य तत् क्रमाच्छ्राद्धमाचरेत् ॥६५८॥
 एककाले गतासूनां बहूनामथवा द्वयोः ।
 तन्त्रेण श्रपणं कृत्वा कुर्याच्छ्राद्धं पृथक् पृथक् ॥६५९॥

यत् - ...

पूर्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः परम् ।
 तृतीयस्य ततः कुर्यात् सन्निपाते त्वयं क्रमः ॥६६०॥ इति
 यद्वा पूर्वकस्य मुख्यस्य तृतीयस्य तदपेक्षया जघन्यस्येति व्याख्येयम् ।
 एवमेव पित्रादेर्वाहं कुर्यादिति, यदि दशाहमध्ये मृतः तदा तत्पुत्रो-
 ऽन्योवा, पित्रौर्द्वादहिकानन्तरं पितामहकृत्यं पुनः संस्कारपूर्वकं सर्व-
 मावर्त्तयेत् । अतीतेतु—दशाहेनैवमिति । यथाशक्त्या पित्रनुज्ञातेन
 पौत्रेण पितामहकृत्ये प्रारब्धे सति यदि पितापि तद्दशाहमध्ये म्रियेत
 तदा पित्राशौचं बहन्नेव स्वकाले पितामहश्राद्धं कुर्यात् । उपक्रान्त-

289. त्वादिति मदनपारिजातादौ निर्णीतम् । कर्तुंस्तात्कालिकीशुद्धिरिति वचनेन शुद्धयभिधानाच्च ।

पत्न्याः पुत्रस्य तत्पुत्र भ्रात्रोस्तत्तनयस्य च ।

स्तुषास्वस्रोश्च पित्रोश्च संघातमरणं यदि ॥

अर्वागब्दान्मातृपितृ-पूर्वसापिण्ड्यमाचरेत् ॥६६१॥

तत् पुत्रः पुत्र-पुत्रः, तत्तनयोभ्रातृतनयः, पित्रोर्मातापित्रोः, पत्न्यादीनां क्रमेण युगपद्वा सङ्घातमरणं यदिस्यात्तदा सम्बत्सरादर्वाक् पितृमातृसापिण्ड्य पूर्वकं सम्बन्धविशेषा(न)तिक्रमेण पत्न्यादीनां सापिण्ड्यं कुर्यादिति ।

एतदपि परिगणितानामेव कार्यं नान्येषामित्याह सएव ।

मातां भ्राताञ्च तत् पुत्रः पत्नीपुत्रः स्तुषा स्वसा ।

एषां मृतौ चरेच्छ्राद्धमन्येषु न पुनः पितुरिति ॥६६२॥

पितुर्मृतौ सत्यामित्यन्वयः । अत्र सापिण्ड्ये विशेषमाह,—

290. लौगाक्षिः,—

पत्नी पुत्रः स्तुषा पौत्र भ्रातृ तत पुत्रका अपि ।

पितरोवा यदेकस्मिन् त्रियेरेकवासरे ॥६६३॥

आद्यमेकादशे कुर्यात् त्रिपक्षेवा सपिण्डनमिति । एकवासरेऽस्त्युक्ते-
भिन्नवासरमृतौ नायं नियमः । किन्तु, पित्रोः पूर्वसापिण्डनं विधाय
पश्चात् सम्बन्धासत्ति क्रमेणान्येषां सपिण्डनं कुर्यादिति ।
क्रमश्चेत्थम्,—आदौ पितुस्ततोमातुः ।

पित्रोः भ्रातृः समं प्राप्ते नवे पय्युषितेऽपि वा ।

पितृ-पूर्वं सुतः कुर्यादन्यत्रासन्नियोगतः ॥६६४॥ इति

कार्णाजिन्युक्तेः । ततः पत्नीत्वलक्षणसम्बन्धस्यासन्नत्वात् पत्न्याः
ततश्चभयं निरूप्य पुत्रत्वलक्षण सम्बन्धभाजः पुत्रस्य ततोऽप्यवहित-
सम्बन्धभाजोभ्रातुः । एवं तत पुत्रादिष्वप्यूहनीयम् ।

यत्तु, नैकः भ्रातृद्वयं कुर्यात् समानेऽह्नि कुत्रचिदिति—
प्रचेतोवचनम्, तदेकदेवताभ्रातृपरम् । देवताभेदे निमित्तमेदेवैकस्यानेक
भ्रातृविधानात् ।

291. तदुक्तं जाबालिना—

आढं कृत्वा तु तस्यैव पुनः आढं नतद्दिने ।
नैमित्तिकं तु कर्त्तव्यं निमित्तानुक्रमोदयमिति ॥६६५॥

292. कात्यायनेनायुक्तम्—

द्वे बहूनि निमित्तानि जायेरन्नेक वासरे ।
नैमित्तिकानि कार्याणि निमित्तोत्पत्त्यनुक्रमादिति ॥६६६॥

यदा तु—

निमित्तानां जुगपत्सम्पातस्तदा कुतपादि आढकालानतिक्रमेण
तन्त्रतया नैमित्तिकानि कार्याणि ।
एककाले गतासूनां बहूनामथवा द्वयोः ।
तन्त्रेण अपणं कृत्वा आढं कुर्यात् पृथक् पृथगिति भृगूक्तेः । एवं
देवता भेदेन भिन्न आढेष्वपि ज्ञेयम् ।

यदा तु—

निमित्तानां भिन्नकालता तदा नैमित्तिकानि तत्काले कर्त्तव्यानीत्य-
लम्प्रपञ्चेन ॥

—*—

अथ दुर्मरणमृतानां प्रार्थश्चिन्तानि ।

—*—

293. शातातपः ।

उद्धोच्छिष्टाधरोच्छिष्टौभयोच्छिष्टेषु सत्स्वपि ।
अस्पृश्यस्पर्शमरणे खट्वायां निगडादिषु ॥६६७॥
त्रीन् षड्द्वादशवापञ्च दशकृच्छ्रान् विधायतु ।
गृहीत्वा विप्रवचनाभिमित्तस्यानुसारतः ॥६६८॥
शक्तौ तदैव कृच्छ्राणां प्रत्याम्नायं प्रदापयेत् ।
धेनुगोभूह्येयधान्य-धनवस्त्रादिकञ्च यत् ॥६६९॥

तदाणीं शुद्धिमासाद्य दहनादि तत्तश्चरेत् १(ॐ) ।
 सर्वात्मनाशुद्धिमिच्छेत् पित्रादेः पापकर्मणः ॥६७०॥
 तं दहेद्विधिना कृत्वा तद्योग्यं सर्व्वमेषजम् २(†) ।
 एवमेवात्मनः शुद्धिः कर्त्ता चेत् पापयुग्ं भवेत् ३(‡) ॥६७१॥
 प्रेतस्य चात्मनः शुद्धिमनासाद्योदकादिकम् ।
 लोभादिना कृतं सर्व्वं अन्तरिक्षे विनश्यति ॥६७२॥

294. गृह्यकारिकायाम्—

प्रमादादपि निःशङ्कं स्वकस्माद्विधिवोदितः ।
 शृङ्गिर्दंष्ट्रिनखि-व्याल-विषविशुज्जलाग्निभिः ॥६७३॥
 चण्डालैर्ब्राह्मणैश्चोरे निहतो यत्र कुत्र चित् ।
 चान्द्रायणं तप्तकृच्छ्र-द्वयं तस्य विशुद्धये ॥६७४॥
 यद्वा कृच्छ्रान् पञ्चदश कृत्वोक्तविधिना दहेत् ।
 बुद्धिपूर्व्वश्रुतानान्तु त्रिशतकृच्छ्रं समाचरेदिति देवजानीये ॥६७५॥

295. विशेषो ब्राह्मे—

ऊर्ध्वोच्छिष्टेऽधरोच्छिष्टे उभयोच्छिष्टके तथा ।
 अस्पृश्यस्पर्शने चैव त्वन्तरिक्षे मृतौ तथा ॥६७६॥
 खट्वायां मरणे चैव तथानिगडबन्धने ।
 सप्तस्वेतेषु कृच्छ्रांस्तु त्रीन्षट् द्वादश वा क्रमात् ॥६७७॥
 पञ्चदशक्रमेणैव यथा संख्यं प्रकल्पयेत् ।
 पाषाणेर्लगुदैर्दण्डैर्लूताविस्फोटकादिभिः ॥६७८॥
 विषैः प्रपतनाद्यैश्च नवकृच्छ्रं विशेषधनम् ।
 भित्त्यादावुपघाते च पश्वादिषु तथैवच ४(§) ॥६७९॥
 विधुत्पातश्रुतानान्तु शकटेन मृतौ तथा ।
 छद्मेण वृषमेणापि श्रुतानाञ्च विशेषतः ॥६८०॥

- १(०) 'तदादीन्' तदादिच, इति भिन्नः पाठः । चव दहनादि,—दहनकृतमिवैव ।
 २(†) 'तद्वद्' विधिना' इति पाठान्तरम् ।
 ३(‡) 'पापयुगमेषम्' इति चत्थः पाठः ।
 ४(§) शृङ्गिभिः पतनैर्निधनं तस्मात्वा निपत्य निधनं क्वादिति ।

म्लेच्छेन निहता ये च प्रमज्ज्यानाशकच्युताः ।
 चौरादिभिर्हतानाञ्च त्रिंशत्कृच्छ्रैर्विशोधनम् ॥६८१॥
 जलाग्न्युद्धनधनैश्चैव विषशस्त्रादिवृश्चिकैः ।
 बुद्धिपूर्वमृतानाञ्च (तु) त्रिंशत् कृच्छ्रैर्विशोधनम् १(*) ॥३८२॥
 प्लिहाभगन्दराभ्याञ्च तथापस्मारदूषिते ।
 प्रहणीराजयक्ष्मभ्यां त्रिंशत्कृच्छ्रैर्विशोधनम् ॥३८३॥
 शवं रात्र्युपितं चेत् स्त्रीन् कृच्छ्रान् कृत्वा दहेत्तु तम् ।
 रजस्वला सूरिकयोः श्वपाकस्पर्शने मृतः ॥६८४॥
 अब्देनैव तु कृच्छ्रेण शुद्धिर्वात्स्यायनोऽप्रवीत् ।

२१६. अन्त्यजा, यथा—

रजकश्चर्मकारश्च नटो (डो) वरूड एवच २(†) ॥६८५॥
 कैवर्त्त मेदभिलाश्च सप्तैते ह्यन्त्यजाः स्मृताः ।
 एनत् प्रष्टोपरति र्यदि देवात् कथञ्च न ॥६८६॥
 एकत्रिंशता कृच्छ्रैस्तु शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ।
 कुणपे चार्द्धदग्धे च चितास्पृष्टान्त्यजादिभिः ३(‡) ।
 त्रिंशत् कृच्छ्रैर्विशुद्धिः स्यात् क्रियासशक्तौत्रिकृच्छ्रतः ॥६८७॥
 अतिक्रान्तेषु दशाहा मृता ये पापरोगिणः ॥६८८॥
 कृच्छ्राय मासश्रद्धया तेषां शुद्धैश्च व्रतञ्चरेत् ।
 निमित्ततारतम्येन प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥६८९॥ इति

२१७. आत्मघाते, स्मृतिरत्नावल्यां, व्यासः—

आत्मनो घातशुद्धयर्थं चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ४(०) ।
 तप्तकृच्छ्रचतुष्कं वा त्रिंशत्कृच्छ्राणि वा पुनः ॥६९०॥
 अर्वाक् सम्बत्सरात् कुर्याद्दहनादि यथोदितम् ।
 कृत्वा नारायणबलि मनित्यत्वात्तदायुषः ॥६९१॥ इति

१(*) 'त्रिंशत् कृच्छ्राः विशोधनम्' इत्यपि पाठोऽस्ति ।

२(†) अथादर्श एकस्मिन् ब्रह्मणे कः पतितः यः । वरुण इत्यस्मिन् वरूड इति भिन्नः पाठः ।

३(‡) औधायनीये, निर्वाणसिन्धौ, षट्त्रिंशन्त्यजे, स्मृतिरत्नावल्याञ्च प्रपञ्चितमस्ति ।

४(०) अथा 'मिश्रः' इति पाठोऽप्यस्ति । अभिशप्त विप्रदेव-गुरुभ्यामभिघातपथ इति । मतान्तरे तु ब्रह्मदण्ड इति ।

इदं चात्मबधनिमित्तं प्रायश्चित्तं मृत(ज्ञा)जातिवधनिमित्तप्रायश्चित्तेन
समुच्चितं पुत्रादिभिः कार्यमित्युक्तं बौधायनेन । नारायण वलि
व्याख्यास्याम इति शप्त-पतित-सुरापात्मत्यागिनां ब्राह्मणादिहतानाञ्च
298. द्वादशवर्षाणि, त्रीणि वा कुर्वीतेति मदनपारिजाते ।

299. स्मृत्यर्थसारेऽपि,—

ब्रह्मादीनां तथोग्यं प्रायश्चित्तं कृत्वा नारायणवलिपूर्वकं संस्कारं
कुर्यादित्युक्तम् । एवं स्लेच्छीकृतानामपि इदं सर्वं प्रायश्चित्ताह्वाणा-
मेव । प्रायश्चित्तानह्वाणां पतितोदकमात्रं कार्यमिति केचित् ।
वस्तुतस्तु—तदर्हानर्हयोर्वचनेऽनुपादानाद्विशेषेण तत्रापि नारायण-
वलि गत्याश्चाद्वा कार्यमिति युक्तम् ।

300. पतितोदकविधिस्तु हेमाद्रौ ब्राह्मे,—

पतितस्य तु कारुण्याद्यस्तृप्तिकर्तुमिच्छति ।
स हि दासीं समाहूय सर्व्वगां दत्तवेतनाम् ॥६६२॥
अशुद्धघटहस्तां तां यथावृत्तं ब्रवीत्यपि ।
हे दासि ! गच्छ मूल्येन तिलानानय सत्वरम् १(*) ॥६६३॥
तोयपूर्णं घटं चेमं सतिलं दक्षिणामुखी ।
उपविष्टा तु वामेन चरणेन ततः क्षिपेत् ॥६६४॥
कीर्त्तये पातकिन् संज्ञां त्वं पिबेति मुहुर्व्वदेत् ।
निश्चयं तस्य वाक्यं सा लब्धमूल्याकरोत्ततः २(†) ॥६६५॥
एवं कृते भवेत्तप्तिः पतितानां न चान्यथेति ।
इदं मरणोत्तरं क्रियते चेत् तदा मृताहे कार्यम् । पतितस्य दासी,
301. मृताह्नि यदा घटमपवर्ज्जयेदेतावतायमुपचरितो भवतीति विष्णुस्मृतेः ।
अतो घटस्फोटेन वह्निष्कृतस्यापि पित्रादेरब्धान्ते नारायणवलिपूर्व्वक-
संस्कारः कार्य्य इति गम्यते । ये आत्मत्यागिनः पतिनाश्च ते नाशौचो-
दकभाज इति । विष्णवादिस्मृतौ यो निषेधः सोऽपुत्रकविषयो ज्ञेयः ।
तस्य ज्ञातिभिर्जावद्दशायामेवान्त्यकर्मपूर्व्वकं घटस्फोटस्य कृतत्वात् ।
कृतस्य पुनः करणाभावादिति ॥

१(*) अत्रदासि इत्यस्मिन् नटि, नटि इति च पाठान्तरम् ।

२(†) 'लब्धमूल्याकरोत् तम्' इति पाठान्तरम् ।

दुर्मरणमृतानां क्रियायोग्यतार्थं प्रायश्चित्तवद्दानविशेषोऽप्युक्तो विश्व-

३०२. प्रकाशे शातातपेन,—

व्याघ्रेण निहते विप्रे विप्रकन्यां विवाहयेत् ।
 सर्पदंष्ट्रे नागवलिर्देयः सर्पश्च काञ्चनः ॥६६६॥
 चतुर्निष्कमितं हैमं गजन्दद्याद् गजाहते ।
 राक्ष्सा विनिहते दद्यात् पुरुषन्तु हिरण्यमयम् ॥६६७॥
 चोरेण निहते धेनुं वैरिणा निहते वृषम् ।
 वृकेन निहते दद्याद् यथाशक्त्या तु काञ्चनम् ॥६६८॥
 शय्यामृते प्रदातव्या शय्या तूलीसमन्विता १(*) ।
 निष्कमात्रं सुरर्णस्य विष्णुना समधिष्ठितम् ॥६६९॥
 शौचहीने मृते दद्याद्द्विनिष्कं स्वर्णजं हरिम् ।
 संस्कारहीने च मृते कुमारमुपनाययेत् २(†) ॥७००॥
 निष्कत्रयं स्वर्णमितं दद्याद्दश्वं हयाहते ।
 शुनाहते क्षेत्रपालं स्थापयेन्नजशक्तिः ॥७०१॥
 क्षेत्रपालं देवम् ३(‡) ।
 शूक्रेण हते दद्यात् महिषन्दक्षिणान्वितम् ।
 कृमिभिश्च मृते दद्याद्गोधूमान् पञ्च खारिकाः ॥७०२॥
 वृश्चं वृक्षहते दद्यात् सौवर्णवस्त्रसंयुतम् ।
 शृङ्गि ना निहते दद्याद्दृषभं वस्त्रसंयुतम् ॥७०३॥
 शकटेन हते दद्याद् रथं सोपस्करान्वितम् ।
 भृगुपातमृते चैव प्रदद्याद्दान्यपर्वतम् ४(०) ॥७०४॥
 अग्निना निहते कार्य्यमुदपानं स्वशक्तिः ।
 दारूणा निहते चैव कर्त्तव्या सद्ने सभा ॥७०५॥

१(*)

शय्यायाम्—तुली प्रच्छादनं, आकरणात्वरम्, पटोपधानं, निशारप्रावरणम्, खड्गवेति
 दद्यान्वितायामिति ।

२(†)

‘उपनययेत्’ इत्यपि पाठान्तरमस्ति । विप्र—कुमारस्त्रोपनयनं कारयेदिति ।
 खिच्छ्यामश्वगुपतननिधने यद्योक्तं प्रायश्चित्तम् ।

३(‡)

शिवरश्मिं प्रतिष्ठापयेदित्यर्थः ।

४(०)

‘गिरिशिखरापतनेननिधनं भृगुप्रपात इति केचनब्रुवाः । शाब्दिकास्तु—यस्यात् पतने
 चवस्त्रानिधायविशेषोक्तमस्ति । अतएव तद् भृगुपतनमिति प्रथमोऽङ्गि ।

वेनदद्याद्विनिष्कितम्’ इति भिन्नपाठः ।

अख्येण निहते दद्याद् महिषीं दक्षिणान्विताम् ।
 अश्मना निहते दद्यात् सवस्त्रां गां पयस्विनीम् ॥७०६॥
 विषेण च मृते दद्यान्मेदिनीं हेमनिर्मिताम् ।
 उद्वन्धनेन च मृते कपिं कनकनिर्मिताम् ॥७०७॥
 मृते जलेन वरुणं हेमं दद्याद्विनिष्कलम् १(*) ।
 विसृचिकामृते स्वादु भोजयेच्च शतं द्विजान् ॥७०८॥
 घृतघेनुः प्रदातव्या कण्ठाभ्रकवलैः मृते ।
 कासरोगेण च मृते त्वष्टकृच्छ्रप्रतश्चरेत् ॥७०९॥
 अतीसारमृते लक्षं गायत्र्याः प्रयतो जपेत् ।
 शाकिन्यादिप्रहृष्टे जपेदुद्रं यथोदितम् ॥७१०॥
 विधुत्पातेन निहते विद्यादानं समाचरेत् ।
 अन्तरिक्षे मृते कार्यं वेदपारायणं तथा ॥७११॥
 सच्छास्त्रपुस्तकं दद्यात् अस्पृश्यस्पर्शतो मृते ।
 पतिते तु मृते कुर्यात् प्राजापत्यांश्च षोडश ॥७१२॥
 मृते चापत्यरहिते कृच्छ्राणां नवतिं चरेत् ।
 अनुक्तेषु निमित्तेषु धेनुं दद्यात् सदक्षिणाम् २(†) ॥७१३॥
 एवं कृते विधाने तु विदध्यादौर्द्धं दैहिकमिति ।
 इदं पूर्वोक्तप्रायश्चित्तसमकल्पमिति केचित् । समुचितमित्यपरे, शक्तस्य
 समुच्चयोऽन्यस्यान्यतरदिति वयम् ३(‡) ॥
 दुर्भरणं मृतानां मौढ्यं देहिकानन्तरमपि कर्तव्यमुक्तम्,—

303. देवजानीये, ब्राह्मे—

शृङ्गि-दंष्ट्रि-नखि-व्याल-विष वह्नि-क्रियाजलेः ।
 सुदूरात् परिहर्त्तव्यः कुर्वन् क्रीडां मृतस्तु यः ॥७१४॥
 नागानां विप्रियं कुर्वन् हतश्चाप्यथ विद्युता ।
 निगृहीतः स्वयं राज्ञा चौर्य्यदोषेण कुत्रचित् ॥७१५॥
 परदारान् हरन्तश्च, परस्वस्यापहारिणः ।
 असमानेश्च संकीर्णैश्चण्डालाद्यैश्च विप्रहम् ॥७१६॥

१(●) 'अस्पृश्यस्पर्शने ततः' इत्यं पाठान्तरमस्ति ।

२(†) येषु निमित्तोक्तव्यो नास्ति तेषु प्रत्येकपरापरिहाराच्च सदक्षिणावयवत्वां येषु प्रयच्छेदिति ।

३(‡) अत्र वयमिति—एतद् अन्यज्ञानोपपन्नमिति ।

कृत्वा तेनिहता स्तद्व्याण्डालादीन् समाश्रिताः ।
 शस्त्राग्निगरदाक्षैश्च पाषण्डाः क्रूरबुद्धयः ॥७१७॥
 क्रोधात् प्रायं (मं) विषं वह्निं शस्त्रमुद्धन्यनं जलम् ।
 गिरि-वृक्ष-प्रपातश्च ये कुर्वन्ति नराधमाः ॥७१८॥
 कुशिलपञ्जीविनो ये च सूनालङ्कारधारिणः ।
 मुखे भगास्तु ये केचित् क्षीवप्राया नपुंसकाः ॥७१९॥
 ब्रह्मदण्डहता ये च ये चापि ब्राह्मणैर्हताः ।
 महापातकिनो ये च ये चान्ये चादमघातकाः १(*) ॥७२०॥
 ब्रह्मराक्षस-पैशाचं जन्म संप्राप्नुवन्ति ते ।
 कुमारीगामिनः पापाः साध्वीं गच्छन्ति ये बलात् ॥७२१॥
 विप्रगोबुद्धिहन्ता च वेद ब्रह्मस्वहारकः ।
 श्रुताध्ययनसम्पन्नश्चाण्डाली योऽभिगच्छति २(†) ॥७२२॥
 सत्त्वे ते निर्जनेऽरण्ये जायन्ते ब्रह्मराक्षसाः ३(‡) ।
 तद्दोषशान्तये कर्म प्रोच्यते शास्त्रदृष्टितः ॥७२३॥
 श्रवणद्वादशीयोगे तत्पुत्रः शास्त्रकृद् यदि ।
 त्रिस्थलीषु तथा आद्वैः पिण्डदानैश्च तर्पणैः ॥७२४॥
 जपैर्द्वैमैश्च दानैश्च देवताऽभ्यर्चनैरपि ।
 गुर्वष्टमी-समायोगे आद्वेनापि विदोषतः ॥७२५॥
 करम्भकरकाष्ठैश्च पितृनुद्दिश्य दुर्गतान् ।
 तेऽपि मुक्ता भवन्तीह ये केचिद्विगतिङ्गताः ॥७२६॥
 कृत्वा नीलवृषोत्सर्गं निपानश्च शुभावहम् ।
 पिशाचत्वं गतान् सर्वान् मोचयत्येव नान्यथा ॥७२७॥

- १(*) महापातकिनश्च, च न मुतिर्यथा, 'क्षेत्रीहिरण्यस्य सुरां विषंश्च गुरोःतत्समाचक्षन्
 ब्रह्महासेति पतन्ति चेते चत्वारः पञ्चमश्चाचरन्क्षेत्रः' ।
 कृतियं तच्च—'ब्रह्महास्यासुरापानक्षेत्रं गुर्वष्टमागमः ।
 महापति पातकान्वाहुः संसर्गश्चापि तेः सङ्ग' ॥
- २(†) 'वाङ्मार्गोऽभिगच्छति' इति भिन्नः पाठः ।
- ३(‡) नीलवृषनाड, -कृती—
 'क्षेत्रीवृषोत्सर्गेण महावर्गः स्मृतस्तथा ।
 चेतः त्रिरात्रि वाहुरी सतु नीलवृषः कृतः ॥' इति कृती ।

सहस्रं भोजयेद्विप्राणन्याम्ना दीर्घदुःखितान् ।

यतीन् सहस्रं संभोज्य कन्यान्कृत्वा विधानतः १(०) ॥७२८॥

यात्रां कृत्वा महातीर्थे पैशाच्यान्मोचयेत् पितृषु ।

304. बृहन्मनुरपि,—

गयायां पिण्डदानेन जपहोमार्चनादिभिः २(†) ॥७२९॥

ब्रह्मतर्पणतः सम्यग् जपनादेव नित्यशः ।

देवतानाञ्च सेवाभिः कन्यादानेन चैव हि ॥७३०॥

वापीकूपतडागाद्यै रारामारोपणेन च ।

ब्रह्म राक्षसपैशाच्यान्मुच्यते दुर्गतिं गताः ॥७३१॥

305. तथा तत्रैव, पाद्ये—

व्याघ्रादिगजभूपाल-चोरवैरिहृकाहताः ।

भृगुवन्निदारु-शस्त्रास्त्र-विषोद्धन्ध-जलाहताः ।

अष्टशः शूल्यां मृता ये च शौच-संस्कार-वर्जिताः ॥७३२॥

श्वक्रीडकृमिहृक्षैश्च शृङ्गिभिः शकटाहताः ।

विचित्रकान्नकवल-भ्रमातीसारतोमृताः ॥७३३॥

शाकिन्यादिप्रहैर्प्रस्ता विधुतपातहताश्च ये ।

अस्पृश्यस्पर्श-सन्दुष्टाः पतिताऽपत्यवर्जिताः ॥७३४॥

पञ्चत्रिंशत् प्रकारैश्च प्राप्नुवन्त्यगतिं मृताः ३(०) ।

पित्राद्याः पिण्डभाजः स्युः स्त्रयो लेषमुजस्ततः ॥७३५॥

ततो नान्दीमुखाः प्रोक्तास्त्रयोथास्त्रमुखाश्च यः ।

द्वादशैव पितृगणा स्तर्पिताः सन्ततिप्रदाः ॥७३६॥

अन्यथा ते मुतादीनां सन्तानं नाशयन्त्युत (तम्) ।

दश व्याघ्रादिनिहता गर्भनिघ्नन्त्यनुक्रमात् ॥७३७॥

द्वादशास्त्रादि निहता आवर्ष प्रतिवालकम् ।

१(०) “कृपारामप्रपाकरी तथा कृपादिरीपकः ।

कन्याप्रदः क्षेपु प्रदः स्वर्गमाप्नोत्यसंशयम्” इति कृतिः । चन्महेनाद्वादावति ।

१(†) गयार्वापिण्डदानविषये,—“यत्राद्या पातयेत् पिण्डं तत्रैवैव ब्रह्मणाचतम्” ।

चन्महाबुपुराणे पुष्कलमति ।

१(‡) “निरपत्या नवन्ति ताम्” इति भिन्नः पाठः ।

विषादिनिर्हता भ्रान्ति दश तेषु कुमारकान् ।
अन्ये कुर्युः सन्ततीनां निरपत्यानपत्यताम् १(*) ॥७३८॥
तेषां सद्गतिमिच्छन्निः कार्य्यं आर्द्रं गयादिकैः ।
तीर्थयात्रा प्रकर्तव्या दद्याद्दानान्यनेकशः । इति ॥७३९॥

तथा,—

अज्ञातनामगोत्राय प्रेताय सतिलोदकम् ।
प्रदद्यात् पितृतीर्थेन पिण्डं मन्त्रमुदीरयन् ॥७४०॥
इमं तिलमयं पिण्डमधुसर्पिः समन्वितम् ।
ददाति तस्मै प्रेताय यः पीडां कुरुते मम ॥७४१॥
अयं पिण्डदानमन्त्रोऽज्ञातनाम्नः ।
सतिलान् कृष्णकलशान् तिल-पायस-संयुतान् ।
द्वादश प्रेतमुद्दिश्य दद्यादेकैश्च विष्णवे ॥७४२॥
ततस्त्रीन् पिण्डान् विधितः कुर्यात्सन्ततिलब्धये २(†) ।
विष्णु-आर्द्रैश्च कर्तव्यं दद्याद्दानैश्च शक्तिः ।
ततोऽभिषिञ्चेदाचाव्यो दम्पतीं कलशोदकैः ॥७४३॥
रुद्राध्यायगतैर्मन्त्रैरेन्द्रवारुणदैवतैः ३(‡) ।
एष साधारणो धर्मो ह्यगतीनामुदाहृतः । इति ॥७४४॥

श्रीमदन्त भट्टविरचिते विधानपरिभाषाते

सन्ततिप्रतिबन्धहरविधानम् ॥

—*—

अथ गरुड़ पुराणे त्रिपिण्डी विधिः ।

—*—

306. तार्क्ष्य उवाच,—

देव देव जगन्नाथ लोकानां हितकाम्यया ।
ऊर्द्धदैहिकमाख्यातं प्रेत मोक्षस्य कारणम् ॥७४५॥
नारायणबलिः प्रोक्तस्तथाः पुत्तलको विधिः ।

-
- १(*) 'ततः क्षिपिष्वीविधिः' इत्यर्थं पाठाकारमस्ति । त्रिपिष्वीविधिः पञ्चादुच्यते ।
२(†) त्रिपिष्वीविधिः पुराचोक्तः पञ्चादुच्यते ।
३(‡) दद्याद्भाष्यं—यत्तद्वस्तु—संक्षिप्तोक्तः । 'छन्दमसौ चन्द्रमन्त्रैः' इत्यादि ।
एतद्वत् चन्द्रस्तं चन्द्रमन्त्रादि वेति । अथ पाठरीति अत्राकारभाष्येऽस्ति ।

विधिहीनन्तु दग्धानां विदेशे मरणे सति ॥७४५॥

वक्तव्यं तत्त्वया ख्यातं तथा दुर्मरणे सति १(३) ।

तथापि—२(†) ।

तथापि जन्तवः केचित् दुर्गतिं समुपाश्रिताः ।

स्वकुलेषु प्रजातानां पीडां कुर्वन्ति दारुणाम् ॥७४६॥

न येषां विद्यते स्वामिन् घृणा वापि तथा दया ।

सन्ततिं प्रतिवध्नन्ति घ्नन्त्यपत्र्यानि दारुणाः ॥७४७॥

कथयस्व प्रसादेन तेषां मोक्षः कथम्भवेत् ।

किं कार्यं तत्कुलोद्गतैर्मन्त्रैर्वा पुरुषोत्तम ॥७४८॥

गयां गन्तुमशक्ता ये तथा वृषभमोक्षणे ३(‡) ।

किं कुर्युस्ते जगन्नाथ एतन्मे तत्त्वतो वद ॥७४९॥

307. श्रीभगवानुवाच,—

शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि यत् पृष्ठोऽस्मि त्वयानघ ! ॥७५०॥

प्रेतमोक्षकरं कर्म लोकानां सुखदायकम् ।

यस्य स्मरणमात्रेण प्रेतात् पीडा न जायते ॥७५१॥

करिष्यामीति सङ्कल्पात् प्रेतोमोक्षमवाप्नुयात् ।

यन्न कस्यचिदाख्यातं गोपनीयमिदं मम ॥७५२॥

रहस्यं परमं ह्येतत् सत्यं सत्यं खगोश्वर ! ।

पिण्डत्रयात्मकं कर्म तव वक्ष्यामि साम्प्रतम् ॥

प्रेतानां तृप्तिजनने लोकानां सुखदायकम् ॥७५३॥

308. तार्क्ष्य उवाच —

भगवन् को विधिस्तत्र किं दानं क्रोऽत्र पूज्यते ।

सर्वं विस्तरतो ब्रूहि अस्ति चेद् गरुडध्वज ! ॥७५४॥

309. श्रीभगवानुवाच—

तीर्थं गत्वा शुचिः स्नातः कृतमाध्याह्निकक्रियः ।

स्थलं प्रकल्पयेद् विद्वान् गोमयेनोपलेपयेत् ॥७५५॥

१(०)

‘वक्तव्यं तत्त्वमाख्यातम्’ इत्यपि पाठान्तरं विद्यते ।

२(†)

‘तस्माद्भोतिहत्वधिकः पाठोऽप्येकव इत्यनेन ।

३(‡)

वृषभमीचये, इत्येतत् ।

‘इत्येतत् सर्वं ह्येतत् प्रेतत्वनामः स्तौत्रादिभिः स्नातः । चत्वारं युधानं पतिं चो वदामि’ इत्यादि
मुक्ता ।

तत्र पिण्डत्रयं कुर्यात् प्रेतान् विष्णुमयान् स्मरन् ।
 आदौ संपूजयेद्विष्णुं उपचारैस्तु षोडशैः ॥७५६॥
 आद्यो यवमयः पिण्डो द्वितीयो ब्रीहि-सम्भवः ।
 तृतीयश्च तिलैः कार्य्य एवं पिण्डत्रयं खग १(*) ॥७५७॥
 यवादिपिष्टप्रभवं कृत्वा विष्णु-मयं स्मरेत् ।
 ततो निमन्त्रयेद्विप्रान् सुशीलान् दम्भवर्जितान् ॥७५८॥
 सदाचारान् पुत्रवतो वेदवेदाङ्ग-पारगान् २(†) ।
 उपवेद्यं द्विजांस्तत्र प्राणानायभ्य यत्नतः ३(‡) ।
 श्राद्धं विधिवदातिष्ठेदेकोद्दिष्टविधानतः ॥७५९॥
 अज्ञात-नाम गोत्राणां सात्त्विकादित्रिमेदतः ।
 'सप्तव्याधे' तिमन्त्रेण प्रोक्षयेदुपचारकम् ४(॥) ॥७६०॥
 'मधुवाता'तृचं जप्त्वा त्रिर्जपेन्मधुमध्विति ।
 देशकालौ ततः स्मृत्वा करिष्ये इति कल्पयेत् ॥७६१॥
 पिण्डदानार्थं सङ्कल्पं कुर्यादित्यर्थः ।
 पितृवंशे'ति पठ्येत श्लोकत्रयं विचक्षणः ॥७६२॥

श्लोका यथा—

पितृ-वंशे मृता ये च मातृ-वंशे तथैव च ।

गुरुश्चशुरबन्धूनां ये चान्ये बान्धवाः स्मृताः ॥७६३॥

- १(*) श्रीहि—शस्त्रिप्रवर्तनीनां अवान्तरमेदोऽस्ति । यवगोधूम-तिल-जैमिनि-कश्याकधान्यानाम् ।
 कनौशशालिनी वा सक्तोयवाः । धान्यानि समदशधा भिन्नानि तेषु तयः प्रथमाः
 अतस्त्रिभिर्भिः कृताः पिष्टास्त्रिपिण्डा इति ।
- २(†) वेदाख्यार च्छगादयः, वेदाङ्गानि शिवादीनि षट् । एतेषां पारगः अध्येतारः । पूता-
 योग्या यज्ञश्राद्धादिषु नियोग्याः ह्युः । अन्यद् द्विसादौ पातत्राज्ञाण्यस्ये चास्ति ।
- ३(‡) प्राणानायभ्य,—प्राणायामं कृत्वा तद् विधिना कृत्वं चारमेत । प्राणायामरौतिः योग-
 दर्शने, धर्मशास्त्रे, मन्त्रशास्त्रे चास्ति । स च बायोः पूरक-कुण्ठकरश्चकरोपः । आयुरा-
 रोग्यवर्द्धकः ।
- ४(॥) श्री सप्तव्याध 'दशार्णव' इत्यादि क्कार्तिसमः ।
 ,, श्री 'मधु वाता कृतायते' इत्यादि तयो मन्त्रा मधुदाने पाठ्याः ।
 ,, पितृसंज्ञिता, तत्पुत्रश्च पाठ्यस्त्वान् । शृङ्ग—यजुः सं, चः ११, २०—२८—२९ ।
 ,, अपरं मन्त्रा गद्याद्येते मातृ-षोडशी पितृ-षोडशी कृत्वे सत्यशुक्राः ।
 ,, माकंश्यपुराणीते रुचि क्षत्रे अन्यद्वहन्मसि ।

ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्रदारविवर्जिताः ।

क्रियाछोपगता ये च जात्यन्धाः पङ्कवस्तथा ॥

विरूपा आमगर्भाश्च ज्ञाताऽज्ञाताः कुले मम १(*) ॥७६४॥

धर्म-पिण्डं प्रदास्यामि ह्यक्षय्यमुपतिष्ठताम् २(†) ।

अवनेज्य ततः पश्चात् पिण्डद्रव्ये जपेन्मधु ॥७६५॥

अत्र मध्विति-मधुसूक्तम् ।

पिण्डान् दद्यात् प्रयत्नेन मधुरत्रयसंयुतान् ।

मधुरत्रयम्, दधि-मधु-घृतमिति ।

कुशानास्तीर्य सर्वत्र तिलान् प्रक्षेपयेद्ब्रधः ॥७६६॥

प्रथमं पिण्डमादाय पितृवंशेति पूर्ववत् ।

पठित्वा सम्यगेतां स्त्रीन् प्रेतमन्त्रान् विचक्षणः ॥७६७॥

प्रेतत्वपरिहारार्थं मन्त्रमाह—

पिण्डं तिल-युतं कृत्वा दद्यात् प्रेतत्वमुक्तये ।

‘इमं यवमयं पिण्डं मधुसर्पिः समन्वितम् ॥७६८॥

ददामि तस्मै प्रेताय यः पीडां कुरुते मम’ ।

ये केचित् प्रेतरूपेण वर्तन्ते पितरो मम ।

यवपिण्डप्रदानेन तृप्तिं गच्छन्तु शाश्वतीम् ॥७६९॥

ये केचिद्दिवि तिष्ठन्ति प्रेताः सात्त्विकरूपिणः ।

सात्त्विकात् पिण्डदानेन तृप्तिं गच्छन्तु तेऽक्षयाम् ॥७७०॥

इति षड्भिरेकः पिण्डो देयः ।

पुनः (ततः) पितृ-वंशेति त्रीन् पठित्वाऽवनेज्य च ३(‡) ।

- १(*) कात्यायन श्रौतसूत्र (४।१।१५) ‘न सोऽव इत्यघ्ननि’ करोतीति । पिण्डोपरि षडङ्गलीकृत-
यात् । ‘न सोऽवः पितरो रसाय’ इत्यादि । शुक्ल, यजुः, अग्नि, २ । मः ३२ । यजुषां
षडङ्गलयः । हन्दीगाणां चतुरङ्गलयः स्तुः ।
- २(†) ‘ज्ञाता-ज्ञाताः कुले मम’ इति भिन्नः पाठोऽस्ति ।
- ३(‡) इमं पिण्डं षड्भाजं स्वर्गप्राप्त्यर्थं ददामि अतः प्रसक्तपुत्रपुत्र्यकं अक्षय्यमुपतिष्ठता
इति ।
- ‘अपेक्षधु’ इति मधुसूक्तस्य अपेक्षिति ।
- अथ मधुरत्रयं पूतद्रव्यमयं द्रव्यादिवचनम् । मन्त्रज्ञानेन विमधुं तु भिन्नमेवास्ति ।
- षड्भिरः मन्त्रैरेकः पिण्डो दातव्यः । षड् मन्त्रान् पठित्वा एकं पिण्डमद्यादिति ।

इमं ब्रीहियं पिण्डं मधुरत्रयसंयुतम् १(*) ।
 तन्मुक्तये प्रदास्यामि पीडां ये कृर्वते मम ॥७७०॥
 ये केचिद्वायुरूपेण वर्तन्ते पितरो मम ।
 तण्डुलैः पिण्डदानेन व्रजन्तु गतिमुत्तमाम् ॥७७१॥
 अन्तरिक्षेच ये केचिद् राजसा वायुरूपिणः ।
 राजसा पिण्डदानेन ते तृप्यन्तु मुदान्विताः ॥७७२॥
 इति षड्भिः द्वितीयो देयः ।

पुनश्च पितृ वंशेति त्रीण् पठित्वाऽवनेनेज्य—
 इमं तिलमयं पिण्डं सर्पिषा मधुना युतम् ।
 तेभ्यो रूपाश्च ये केचिद् वर्तन्ते पितरो मम ॥७७३॥
 पिण्याकात् पिण्डदानेन ते तृप्यन्तु क्षुधाहिताः ।

इति षड्भिः श्लोकैस्तृतीयः पिण्डो देयः ।

त्रीन् पिण्डान् विधिवद्वा पुनर्हत्वाऽवनेनेज्यम् ॥७७४॥
 'नमो व' इतिकल्पोक्तो मन्त्रो जाप्यो नरैस्ततः २(†) ।
 सूत्राणि निक्षिपेत्तेषु प्रतिपिण्डं विचक्षणः ।
 गन्धपुष्पं तथा धूपं दीपञ्चैव प्रदापयेत् ॥७७५॥
 नैवेद्यञ्च ततो दद्यात् फलैरर्च्यं प्रदापयेत् ३(०) ।
 मातुल्लिङ्गैश्च जम्बीरै रुक्तीभिर्यथाक्रमम् ॥७७६॥

सान्त्विकादिक्रमेण,—

ततः पिण्डप्रदानान्ते विष्णुतर्पणमाचरेत् ॥
 वेदोक्तैर्विस्तृतैर्मन्त्रैः तथापौराणिकैः शुभैः ।
 तर्पणस्यावसाने तु ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् ॥७७७॥

१(*)

मन्त्रेणावनेज्यजनकदासं कृत्वा पुनः 'इमं ब्रीहियम्' इत्यादि पठेत् ।

२(†)

चादशान्तरेऽथः पाठो यथा—'इमं तिलमयं पिण्डं सर्पिषामधुना युतम् ।

”

तेभ्यो दद्यामि ये पीडां मत् कुले कुरते सदा' (७) । ये केचित्तामसाः प्रेतासुप्तौ तिष्ठन्ति
 शब्दाः । तिलपिण्डप्रदानेन तानि गच्छन्तु ते प्रुषाम् (४) । तमोदपाच ये केचित्
 वर्तन्ते पितरो मम । पिण्याकात् पिण्डदानेन ते दृष्यन्तु क्षुधाहिताः (६) ।

”

इति षडभिः श्लोकैः तृतीयः पिण्डो देयः । त्रीन् पिण्डान् विधिवद्वा पुनर्हत्वाऽवनेनेज्यम् ।
 'नमो व' इति कल्पोक्तो मन्त्रो जाप्यः न रैस्ततः' इत्यं पाठो दृश्यते ।

३(०)

इत्यहं श्लोकोनैवेदिकेन ब्राह्मणेऽपि ।

भोजनञ्च ततो दद्यात् पायसं दधिसंयुतम् ।
 माषाणं कृषराणञ्च मिष्टमन्नं प्रकल्पयेत् ॥७७८॥
 तान् वै त्रीन् पूजयेद् विप्रान् दक्षिणाभिश्च तोषयेत् ।
 सात्त्विकेभ्यो ददेद् वस्त्रं राजसेभ्यः कमण्डलुम् ॥७७९॥
 उपाख्यंजं..... तद्वद् दद्यात्तामसेभ्यः खगोद्वर ! १(*) ।
 ततस्तान् प्रार्थयेद्विप्रान् सुतानां शान्तिकारकान् ।
 प्रार्थितास्ते प्रयच्छेयुः शान्तिमारोग्यमैश्वरम् ॥७८०॥

मन्त्रस्तु—

दिव्यन्तरिक्षभूमिस्थाः(ष्टाः)सात्त्विका राजसास्तथा ।
 प्रेता वै तामसा येऽन्ये शान्तिं यच्छन्तु तर्पिताः इति ॥७८१॥
 एवं कृते खगश्चेष्ट पीडा नश्यति तत्कुले ।
 आयुर्ध्वं वर्द्धते नित्यं पुत्रपौत्रान्तिकन्ततः ॥७८२॥
 न्यूनाधिकं न कर्तव्यं कृते कार्यं न सिध्यति ।
 वित्तशाठ्यं न कुर्वीत सत्यमेतन्मयोदितम् ॥७८३॥

310. श्रीभगवानुवाच,—

एतत्ते सर्वमाख्यातं यत्पृष्ठोऽस्मिन्स्वया खग ।
 कल्याणन्ते सदा भूयाद् यथास्थानं ब्रजाम्यहमिति ॥७८४॥
 श्रीगरुड पुराणे श्रीबिष्णुताक्षर्यं सम्भादे त्रिपिण्डी-
 विधानं समाप्तम् ॥

—*—

अथाशौचमभिधीयते ।

तच्च द्वेधा—

अस्पृश्यलक्षणं, कर्मानधिकारलक्षणञ्चेति २(†) ।
 तत्र जनननिमित्तं मातृवर्जं कर्मानधिकाररूपमेव ।
 मरणनिमित्तमुभयलक्षणम् ।

311. यदाह, सम्बर्त्तः—

जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैल्लन्तु विधीयते ॥७८५॥
 माताशुद्धेयदशादेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुरिति ।

१ (*)

२ (†)

'उपाख्यं चान्नं दद्यात्' इति भिन्नः पाठः ।

'वेदिककामानिर्वाहप्रबोजनकौमुद' स्नानविशेषः ।

'विहितं कर्माविरोधाद्विधीयो वा' इति च ।

तथा

स्नानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तते ॥७८६॥

सूतके मृतके चैवास्पर्शनं मृतकेऽधिकमिति ।

312. भृगुस्मृतेः ।

उभयत्रापि विशेषतया विहितं जातकर्म पिण्डदानादिकं भवत्येव ।

313. तत्रादौ स्नावा शौचमुच्यते मरीचिना—

आचतुर्थाङ्गवेत् स्नावः पातः पञ्चमषष्ठयोः ।

अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत् ॥७८७॥

स्नावे मातु स्त्रिरात्रं स्यात् सपिण्डाशौचवर्जनम् ।

पाते मातुर्दधामासं सपिण्डानां दिनत्रयमिति ॥७८८॥

यद्यप्यनेन वचनेन चतुर्थमासेऽपि त्रिरात्रं प्राप्नोति—

तथापि—

पन्मासाभ्यन्तरं यावद् गर्भस्नावो भवेद्यदि ।

तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यत ॥७८९॥

इत्यादित्यपुराणान् १(*) । गर्भस्नावः यथा मासमचिरेतूत्तमे त्रय इति

314. मरीचिस्मृतेश्च चतुरात्रं ज्ञेयम् । स्नावेच—

अत्र सपिण्डानां स्नानमात्रम् ।

सद्यः शौचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सतीति यमोक्तेः । एतन्मास-

चतुष्टयपर्यन्तम् । पाते सपिण्डानां त्रिदिनस्योक्तत्वात् ।

सद्यःशौचमित्यत्र सद्यः पदं स्नानमात्रपरं ज्ञेयम् ।

गर्भस्नावे सपिण्डानां स्नानमात्रं विधीयते ॥७९०॥

इति वृद्धवसिष्ठोक्तेः । पातेतु त्रिदिनं निर्गुणपरम् । गुणवत्स्त्वेकाद-

315. इति मदन पारिजाते यमोक्तेः । सप्तमादिदशमोमासं यावत्

सर्वेषां दशाहम् । अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्याद् दशाहं सूतकम्भवेदिति

316. मरीच्युक्तेः ।

तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैवचेति व्याघ्रोक्तेः । जनने तु—

317. पराशरः ।

१(*)

विषयेऽस्मिन् कान्त-भट्टाचार्याणां ग्रन्थितत्वे पुष्कलं वक्ष्यते ।

जातौ विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशानेन शूद्रो मासेन शुद्धयति १(॥७६१॥

318. पुत्रजनने कर्त्तव्यमाह, सम्बर्त्तः—

जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलन्तु विधीयते ।

माता शुध्येद् दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः ॥७६२॥ इति

इदमपि चातुर्वर्ण्यसमम् ।

सूतिका सर्ववर्णेषु दशरात्रेण शुध्यति ।

ऋतौ च न पृथक् शौचं सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥७६३॥ इति—

319-20. प्राचेतसोक्तेः । यत्त्वन्न ब्राह्मे—

ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या प्रसूता दशभिर्दिनैः ॥७६४॥

गतैः शूद्रास्तु संस्पृश्याः त्रयोदशभिरेव चेति—

शूद्राया स्त्रयोदशाहावध्यस्पृश्यत्वविधायकं वचनं तदसच्छूद्रापरम् ।

यत्तु—

‘जातौ विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिप’ इति वचनं तत्कर्मनिधिकार-

लक्षणाशौचपरम् ।

सूतके सूतिकावर्जं संस्पर्शो न निषिध्यते ।

संस्पर्शो सूतिकायास्तु स्नानमेव विधीयते ॥७६५॥

नाशौचं सूतके पुंसः संसर्गं चेन्न गच्छति ।

रजस्तत्राशुचि ह्येयं तच्च पुंसि न विद्यते ॥७६६॥

321. इत्यङ्गिरसोक्तेः । संसर्गं मैथुनं स्पर्श इत्यन्ये ॥७६७॥

322. सूतिकायाः कर्म्माधिकारकालमाह, पैठीनसिः—

सूतिकां पुत्रजननीं विंशतिरात्रोद्धं कर्म्माणि कारयेत् । मासेन
व्रीजननीमिति ।

323. व्यासोऽत्र विशेषमाह,—

प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैवसर्वदा ।

त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत सूतकं पुत्रजन्मनीति १(*) ॥७६८॥

आयाति तस्मात्तदहः पुण्यं षष्ठञ्च सर्वदेति—

324. हेमाद्रौ सम्बर्तः । अत्र पुत्रशब्दोऽपत्यमात्रपरः २(†) ॥७६९॥

पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं हेमैव बुद्धिमान् ।

न पक्वेन न चामेन कल्याणान्यभिकामयन्—इति ॥८००॥

जन्मदिने एव जातकर्मविधानात् ।

एतज्जननाशौचे मरणाशौचे च कार्यमित्याह—

325. मिताक्षरायां प्रजापतिः—

आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

कर्तुं स्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुद्ध्यति ३(‡) ॥८०१॥

इति केचित् ।

इदन्तु जननाशौचविषयम् ।

मृताशौचस्य मध्ये तु पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

आशौचापगमे कार्यं जातकर्म यथाविधि ॥८०२॥

326. इति संप्रहवाक्यादित्याहुः ।

327. स्मृत्यर्थसारे तु—

विकल्प इत्युक्त एवं सत्याचारतो व्यवस्था । यत्तत्र—

पुंजन्मनि सपिण्डानां दशाहाच्छुद्धिरिष्यते ।

त्र्यहादेकोदकानां स्यादेकाहाद् गोत्रिणान्तथा ॥८०३॥

स्त्रीजन्मनि सपिण्डानां सोदकानां त्र्यहाच्छुचिरिति क्वचिल्लिखितम् ।

तत् सर्वेषु हेमाद्र्यादिमहानिबन्धेष्वनुपलम्भादुपेक्ष्यमिति ।

इति जननाशौचम् ॥

—*—

१(*) 'पुत्रजन्मनाम्' इति आदर्शान्तरधृतः पाठः ।

१(†) 'आयाति—इत्यादि सम्बर्तः' इत्यन्तं आदर्शान्तरेऽपि चः पाठः ।

” अनेति,—भिन्नादर्थे पाठात्तरमस्ति ।

” पुत्रजन्मनोच्यं 'कन्याजन्मनोति' भिन्नः पाठोऽस्ति ।

१(‡) 'कर्तुं स्तात्कालिकी शुद्धिः' इत्यनेन विप्रसन्नमन्त्रस्य तदशौचं कालमन्त्रे देवान्मरीचिष्टः शनिना षष्ठीपूजनादिक्रम्येऽधिकारोऽस्ति ।

अथ शावाशौचम् ।

—*—

328. अथ हारीतः—

जातमृते मृतजाते वा सपिण्डानां दशाहमिति ।
दशाहमित्येतत् क्षत्रियादीनां वर्णानां स्वाशौचपरम् ।
जातो विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः १(*) ॥८०४॥

329. इति पूर्वोक्तपराशरोक्तेः । सप्तममासप्रभृति मृतजाते जातमृते वा
मातुः सपिण्डानां जनननिमित्तं पूर्णमाशौचम् ।

वर्णानां जातमृत इति हारीतवचनमुत्त्वा अन्यथ—
गर्भे यदि विपत्तिः स्याद्दशाहं सूतकम्भवेत् ।
द्वादशाहं पञ्चदश मासं वर्णक्रमेण हि ॥८०५॥ इति ।

330. विज्ञानेश्वरोक्तेः—

जीवं जातो यदि प्रेयात् सगः शौचं विधीयत, इति वचनं तु तन्मरण-
निमित्ताशौचपरम् ।

दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रमीते तस्य बान्धवैः ।
शावाशौचं न कर्तव्यं सूयाशौचं विधीयते ॥८०६॥

331. इति बृहन्मनूक्तेः—

जातमृते यद्दशाहाशौचमुक्तं तन्नालच्छेदोद्धं ज्ञेयम् ।
यावन्न च्छिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम् ॥८०७॥
च्छिन्ने नाले ततःपश्चात् सूतकन्तु विधीयते ॥८०८॥

332. इति जैमिनिस्मृतेः—

च्छिन्ननामेः शिशोर्मृत्यो मृतस्य प्रसवेऽपि च ॥८०९॥
मातुश्च गोत्रिणांचैव सर्वेषां पूर्णसूतकमिति,—

१(*)

सर्वेषां मृतगायुक्तम्—

‘यज्येद् विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन यज्यति’

इति स्व स्व जायुक्तमशौचम् ।

333. षडशीत्युक्तेः—

334. नाभ्यां च्छिन्नायामाशौचमिति द्वारीतोक्तेः ॥८१०॥

नालच्छेदात् प्राङ्मृते तु बृहन्मनुः—

जीव(त्वा)जातो यदि मृतो मृतः सूतक एव तु ।

सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकम् ॥८११॥ इति ।

इदं वचनं नाभिच्छेदात् प्राक्कालीनमृतिविषयम् ।

नालच्छेदस्यात्रातुक्तेः । इदञ्च प्रसवनिमित्तमाशौचम् ॥८१२॥

शावनिमित्तन्तु स्नानमात्रम् ।

335. जीवत्वातो यदि प्रेयात् सद्यः शौचं विधीयते ॥८१३॥ इति स्मृतेः ।

प्राङ्नामकरणान्मते सद्यः शौचमिति शङ्कोक्तेः ।

अत्र कश्चिदाह—

नामकरणमाशौचान्तकालोपलक्षणम् ।

336. अशौचव्यपगमे नामधेयमिति विष्णुक्तेः ।

अशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म्म विधीयते ॥८१४॥

337. इति शङ्कोक्तेः । नाम्नोनियतकालत्वात्तत्परं शङ्कवचनमिति, तदसत् ।

चौलवभ्रामदन्तजननयोरपि स्वरूपेण निमित्तत्वोपपत्तेः । तद्—

विशिष्ट—कालानुवादे वा कालभेदप्रसङ्गात् ।

दन्तजन्मसप्तमे मासीत्युपनिषदि दन्तजननकालस्य प्रायिकत्वकथनेन,
क्वचित् सप्तममासादुर्वाग् दन्तजनने तदभावप्रसङ्गात् ।

तस्मात्—

नामधेयं दशम्यान्तु द्वादश्यां वापि कारयेत् ।

पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥८१५॥

इति शङ्कोक्ते काले, जननादशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे सम्बत्सरे वा नाम-

धेयमिति गृह्यपरिशिष्टोक्तकाले वा, यदि नाम चिकीर्षति तदन्तमृतेऽपि ।

आदन्तजन्मनः सद्य इतिवत् प्राङ्नामकरणात् सपिण्डानां स्वयः

शौचमेव । नामकरणानन्तरं दन्तोत्पत्तेः प्राङ्मृतस्य दाहे सत्ये-

कादाशौचं कार्यम् ।

अदन्तजाते तनये शिशौ गर्भच्युते तथा ।

सपिण्डानाञ्च सर्वेषामहोरात्रमशौचकमिति यमोक्तेः ॥८१६॥

दाहभावे तु स्नानमात्रम् ।

338. अदन्तजाते प्रेते सद्य एव नास्याग्निसंस्कार इति विष्णुणा दाहभावे सद्यस्त्वोक्तेः १(*) ।

339. आदन्तजन्मनः सद्य इति याज्ञवल्क्योक्तेः ।

340. दाहे विकल्पमाह, लौगाक्षिः—

तूष्णीमेवोदकं कुर्यादग्निसंस्कारमेव च ।

सर्वेषां कृतचूडानां अन्यत्रापि क्रियाद्वयं ॥ ८१७॥ इति २(†) ।

अन्यत्र—अकृतचूडे ।

अत्र चूडाकरणं तृतीयवर्षरूपक्रालोपलक्षणार्थमिति मेधातिथिहरदत्ता-
बाहतुः ३(‡) ।

341. मनुरप्याह—४(S) ।

मात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ।

जातदन्तस्य वा कुर्युर्नाम्नि वापि कृते सति ॥८१८॥ इति ।

अत्रोदकं दाहस्याप्युपलक्षणम् ।

342. दन्तजननाभावे ५(०) ब्रह्मपुराणम्—

अजातदन्तो मासेर्वा मृतः षड्भिर्गतेबहिः ।

ब्रह्माणैर्भूषितं कृत्वा निक्षिपेत्सु फाष्ठवत् ॥

स्ननिस्त्वा शनकैर्भूमौ सद्यः शौचं विधीयते ॥८१९॥ इति—

1(*) अजातदन्त इत्यादि,—ज्ञानमात्रमित्यन्तः पाठोपारम्भं विहितमिति एकस्मिन्पाठे ।

1(†) 'बन्धवादी तु यद्वयमिति' इत्थं पाठोऽस्ति ।

अथाकृतचूडेहाणोदकक्रियादयं तूष्णीं विधीयम् ।

कृतचूडे तु—समस्तबन्धुर्हवत् ।

1(‡) शिवातिथिकान्तरवर्षायास्तथाज्ञानम् । अदन्तस्य अतिसमयानुपादिटीकाकारः ।

1(S) चिबवाभूजनालस्य बाधस्य शिवाधिकारि-बन्धुभिश्चक्रियामोविधेया । दन्तोदन्तबाधस्य-
तद्वैव । जाते नामकरणाख्ये संस्कारे नाम्नाः सन्तु कृत्यमिति यन्मे सम्मर्भकतः ।

1(०) 'दन्तजननाभाभावे' इति कश्चित् पाठोऽस्ति ।

शुद्धितत्त्वे १(*) अभिहितम् ।

दन्तोत्पत्त्यनन्तरं प्राक्त्रिवर्षान्तान्मृतेऽप्येकाहमशौचं कार्यम् ।

343. दन्तेजातेऽप्यकृतचूडेत्वहोरात्रेण शुद्धिरिति विष्णुक्तेः । कृतचूडे तु त्र्यह-
माशौचं कार्यम् ।

निवृत्तचूडकानान्तु त्र्यहाच्छुद्धिरिहेष्यते ।

344. इति कश्यपोक्तेः । त्रिवर्षोर्द्विकृतचूडेवाऽकृतचूडेवा मृते प्रागुपनयनात्रय-
हमशौचं कार्यम् ।

यद्यप्यकृतचूडो वै जातदन्तस्तु संस्थितः ।

तथापि दाहयित्वेन अशौचं त्रयहमाचरेत् ॥८२०॥

345. इत्यङ्गिरसोक्तेः ।

अत्र जातदन्तस्त्वमुद्देश्य गतविशेषणत्वादविवक्षितम् । दाहयित्वेत्यप्यनु-
वादः, उभयविधौ वाक्यभेदापत्तेः २(†) । त्रिवर्षात्प्राक्चूडाभावे,

346. अग्निदानाभावेत्वेकाह इति पाराशरीये माधव आह ।

प्रथमवर्षादौ कृतचूडस्य तु त्रयहमाशौचमित्युक्तं प्राक् । एतत् सर्वं
प्रागुक्तं सपिण्डानामेव ज्ञेयम् । मातापित्रोस्तु दशाहोर्द्वि मृते पूर्वोक्त-
सर्वत्र त्रिरात्रमाशौचम् ।

347. बालानामजातदन्तानां त्रिरात्रेण शुद्धिरिति वशिष्ठोक्तेः ।

वैजिकादभिसम्बन्धादनुरन्ध्याच्च यत्रयहमिति मनुक्तेश्च । अधमशौचं
(अववृद्धिमदशौचं) शुद्धितत्त्वादि ३(‡) गौड़पन्थे तु—

अजातदन्तमरणे पित्रोरेकाहमिष्यते ।

दन्तेजाते त्रिरात्रस्याद्यद्विस्त्याप्तान्तु निर्गुणा विति । ८२१॥

१(*) अर्धमहाभार्याणां शुद्धितत्त्वाख्यसम्भे ।

२(†) 'अजातदन्ता ये बाला ये च गर्भाग्निः सृताः ।

नतैवामपि संस्कारानपि यन्मौदकक्रिया' ॥ इति माधवः ।

'सम्बन्धेकवाक्ये वाक्यभेदो न युज्यते' इति भाष्यात् । तदाहोर्द्विसङ्गतिः ।

३(‡) शुद्धितत्त्वं, शुद्धिरजाकरं, अशौचं 'क्षेपः', अशौचकौतुहलं, शुद्धिचिन्तामणिः,

बालमदयोपरिपुत्रयः प्रभृतयः सम्बन्धोपनिषत् विषये सन्ति ।

॥ गौडः प्रथमे च यथा,—'सारस्वताः कान्यकुब्जाः चङ्गनैचिल्लवत्कलाः ।

यच्च गौरा अग्नौ क्षाता विन्ध्यास्तोत्तरवासिनः' ॥

348. कूर्मपुराणोक्तं वसिष्ठवचनं शूद्रपरम् ।

अनूद्धानान्तु (अन्तर्मरणे) कन्यानान्तथा वै शूद्र जन्मनाम् ।

349. इति त्र्यहानुवृत्तौ शङ्कोक्तेः ।

त्रिरान्तु भवेच्छूद्रे षन्मासेऽपि शिशौ मृते ।

350. इति मत्स्यपुराणाच्च । दन्तजाते शूद्रेतु पञ्चाहः ॥८२२॥

351. यथार्हागिराः—

शूद्रे त्रिवर्षान्न्यूनेतु मृते शुद्धिस्तु पञ्चभिः ॥

अत ऊर्ध्वमृते शूद्रे द्वादशाहोविधीयते ।

षड्वर्षान्तमतीतोयः शूद्रः सम्प्रयते यदि ॥

मासिकन्तु भवेच्छौच मित्याङ्गिरसभाषितमिति ॥८२३॥

यस्त्वनूद्भवार्थः शूद्रस्त्विति शङ्कोक्तमाशौच मुत्तरकालेऽप्युक्तन्तत्-
सगुण शूद्रपरम् । निर्गुणत्वानूद्भवार्थे शूद्रेतिवदानीं लोके न
प्रचरति ।

अतएव स्मृत्यर्थसारे,—

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्नत्विति ॥८२४॥

मनुना लोक्रनिन्द्यस्य निषिद्धत्वात् । अनुपनीत विषये किञ्चिदुच्यते ।

नामकरणात् पूर्वार्धे खननमेव ।

ऊनद्विवर्षं निखने अकुर्यादुदकन्ततः ।

352. इति याज्ञवल्क्योक्तेः । तदूर्ध्वयावद्वर्षत्रयं चौलाभावेऽन्युदकदान-
विकल्पः ।

नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवै रुदकक्रिया ।

जातदन्तस्य वा कुर्युर्नास्तिवापि कृतेसतीतिमनुक्तेश्च ॥८२५॥

कृतषड्वस्यतु त्रिवर्षान्पागूर्ध्वचाग्न्युदकदानं नियतम् ।

वर्षत्रयादूर्ध्वमकृतचूडस्यापि तन्नियतम् ।

तूष्णीमेवोदकं कुर्यात्तृष्णो संस्कारमेव चेति—

353. लौगाक्षिस्मृतेः—

प्रेतपिण्डं वहिर्दद्याद्भर्मन्त्रविवर्जितमिति मरीचिवचनमुदाहृत्यै तदनुप -

354. नीत विषयमिति विज्ञानेश्वरोत्तरे ।

अत्र पिण्डदानप्रकारमाह, पारस्करः—

प्रथमे दिक्से देयास्तयः पिण्डाः समाहितैः ।

द्वितीये चतुरोदद्या दक्षिणसम्भयनन्तथा ॥८२६॥

त्रोस्तु दद्यात्तृतीयेऽह्नि वस्त्रादीन्क्षालयेत्तथेति—

355. देवजानीयेऽत्र विशेषः ।

शिशुरादन्तजनना द्वालः स्याद् यावदाश्लिखम् ।

कथ्यते सर्वशास्त्रेषु कुमारोमौखिवन्धनात् १(*) ॥८२७॥

गर्भे नष्टे क्रिया नास्ति दुग्धं देयं शिशौ मृते ।

परञ्च पायसं क्षीरं दद्याद्दाल विपत्तितः ॥८२८॥

एकादश-द्वादशाह-वृषोत्सर्गविधिं विना ।

सर्वतन्त्रं प्रकर्तव्यं पिण्डदानं गुडेनवा ॥

तद्वस्त्राणि प्रदेयानि सोपानकानि तत्समे ॥८२९॥ इति—

356. दिषोदासनिबन्धेऽपि,—

अम्रते निधनं प्राप्ते विप्रादौ शूद्रजातिवत् ।

क्रियाः सर्वाः समुद्दिष्टाः सपिण्डीकरणं विना ॥८३०॥

अहं पिण्डदानञ्च कृतचूडे विधीयते ।

स्त्रीणामुद्धाहात्प्रागुदकपिण्डदानविकल्पः ।

357. स्त्रीणाञ्चैकेऽप्राप्तानामिति गोतमोक्तेरिति दिक् ।

इदं वयोऽवस्थाकृतमशौचं सर्वेषां समानमित्याहा-

358. क्षिराः—

अविशेषेण वर्णानां अर्वाक् संस्कारकर्मणः ।

१(*)

‘क्षीरारं पञ्चमाश्लानं पीयूषं’ दशमावधिः ।

केशीरं पञ्चदशाश्लानं तप्तपुष्पं तप्तः परम्’ । इति श्रुती ।

मन्त्रवाक्यमते ‘वासीदेवाहवेदासा, वासोवाः । इत्यादि ।

संस्कारात् पूर्वै मृतानामतिक्रान्ताशौचमपि नेत्याह,—

३५९. **व्याघ्रपात्—**

तुल्यं वर्णानां सव्वेषां अतिक्रान्ते तथैव च ।

उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवातिकालजम् ॥८३१॥ इति

अस्यार्थः—

उपनयनादूर्वाचीने वयसि यदाशौचं विहितं तत्सव्वेषां ब्राह्मणादि-
चतुर्धर्णानां तुल्यम् ।

यच्च,—

मासत्रये त्रिरात्रं स्यादित्याद्यतिक्रान्ताशौचं तदपि सव्वेषां तुल्यम् ।

उपनीतोपरमे तु दशद्वादशइत्यादिरूपेण विषमं न तुल्यम् ।

तथा तस्मिन्नेवोपनीतो परम एवातिकालजं अतिक्रान्ताशौचं भवति ।

एवकारादनुपनीतोपरमे नातिक्रान्ताशौचमस्तीति ॥

—*—

अथ जातिप्रयुक्ताशौचमुच्यते ॥

—*—

तच्चोपनयनादि संस्कारोर्द्धं प्रवर्तते,

३६०. **तथाच याज्ञवल्क्यः—**

त्रिरात्रमात्रतादेशाद्दशरात्रमतः परम् ।

क्षत्रस्य द्वादशाहानि विशः पञ्चदशैव तु ॥८३२॥

त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य तदूर्द्धं न्यायवर्त्तिनः, इति—

स्त्रीशूद्रयोस्तु विवाहोर्द्धं जात्याशौचं ज्ञेयम् ।

देवादिकोविधिः स्त्रीणामोपनायनिकः स्मृतः इत्युक्तेः । शूद्राणाञ्चैव

सव्वेषां विवाह उपनायनमिति गगोत्तेश्चः । शूद्रस्यविवाहाभावेऽपि

षोडशवर्षोर्द्धं मासः अनूहभाच्यः ।

शूद्रस्तु, षोडशावर्षात्परं, मृत्युमधिगच्छेच्चेत्,

मासास्तस्यापि बान्धवाः ।

शुद्धिं समधिगच्छन्ति नात्र कार्यविचारणा ॥८३३॥

इत्यपराकं शब्दस्व- स्मृतेः ।

तथा,—

महागुरुनिधने द्वादशरात्रम् ।

361. तथावाइबलायनः—

द्वादशरात्रं महागुरुषु दानाध्यापनेऽववर्जयेदिति १(*) ।

362. महागुरुश्च,—

पुत्राणां वेदानध्याप्य यो वृत्तिं विदधाति स पित्रादिः ।

363. बृहस्पतिः,—

सपिण्डादि-विभाग विशेषेणाशौचविशेषमाह ।

दशाहेन सपिण्डास्तु शुद्धयन्ति प्रेतसूतके ॥८३४॥

त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुद्धयन्ति गोत्रजाः ॥ इति

364. तल्लक्षणमाग्नेये—

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

समानोदकभावस्तु निवर्त्तेत चतुर्दशे ॥८३५॥

जन्मनामस्मृतेर्वैके तन्परं गोत्रमुच्यते । इति २(†)

एकाहाद्ब्राह्मणः शुध्येद्योग्निवेदसमन्वितः ।

अहो (त्र्यहा)त्केवलवेदस्तु द्विहीनो दशभिर्दिनैः ॥८३६॥

365. इति पराशरवचनम् ।

तथा,—

सर्वेषामेव वर्णानां सूतके मृतके तथा ।

षड्दश-द्वादशाहाश्च पक्षोमासस्तथैव च ॥

दशाहाच्छुद्धिरेतेषां इति शातातपोऽब्रवीत् ३(‡) ॥८३७॥

१(•) 'दानाध्यापनेऽववर्जयेत्' इत्थं पाठान्तरमस्ति ।

२(†) जन्मदः वैधवेदाध्यापकः सातायति केचनमङ्गदयः । 'विद्यायामि-सम्बन्धात्' पितृत्वम् ।

अन्यायमिषां च ब्रह्मदातेषु, पिता महागुरुश्च । सामान्यतय—

'जनकस्योपजेता च यस्य विद्यां द्रयच्छति ।

अब्रह्मता भयान्माता पश्यति पितरः कुलाः' । भयान्-प्राणादिनाशभयान् । अब्रह्मता,—

चिराद्ब्रह्मानुग्रहः, भोक्तव्यम् । भोक्तव्यं श्रीभगवत्पंचम्यात्ताब्रह्मातुद्व्योधिपचंगतः ।

३(‡) 'पातितेत्' इति पाठान्तरं दृश्यते ।

आदर्शव्याप्तरे इत्यधिकः पाठोऽस्ति ।

366. इत्यङ्गिरोवचनम् ।

तथा,—

सद्यः शौचं तथैकाहस्यहचतुरहस्तथा ॥

षड्दश-द्वादशाह्यपक्षो मासस्तथैव च ।

मरणान्तं तथा चान्यद्दश-पक्षास्तु सूतके ॥८३८॥

367. इति दक्षवचनम् ।

तथा,—

प्रन्थार्थं यो विजानाति वेदमङ्गैः समन्वितम् ।

सकल्पं सरहस्यं क्रियावाङ्मनेनसूतकमिति—ब्राह्मवचनम् ।

तथा,—

त्रिरात्रेण विशुद्धेयत विप्रो वेदामिसंयुतः ।

पञ्चाहे नाग्निहीनस्तु दशाहाद् ब्राह्मणब्रुवः ॥८३९॥

इति बृहस्पतिवचनम् । तथा, ब्राह्मणब्रुवमाह,—

368. पराशरः—१(०) ।

गर्भाधानादिभिर्युक्तः तथोपाकरणेन च ।

नकर्मकृमचाधीते स भवेद् ब्राह्मणब्रुव इति ॥८४०॥

तथा,—

व्याधितस्य कर्तव्यस्य (पाप-)ऋणप्रस्तस्य सर्वदा ।

क्रियाहीनस्य मूर्खस्य स्त्रीजितस्य विशेषतः ॥८४१॥

विषयासक्तचित्तस्य पराधीनस्य नित्यशः ।

अद्धात्यागविहीनस्य भस्मान्तं सूतकम्भवेदिति कौशिकवचनम् ॥८४२॥

तानीमानि, आपदनापदगुणवद्गुणवत् कुसूल-कुम्भीधान्य शालीन-
गृहस्थादिबृहत्तिविषयाणि ज्ञेयानि ।

देशाचारभेदाद्वा व्यवस्थापनीयानि २(†) ।

तत्रापि सामिवेदस्वाद-गुणोत्कर्षप्रयुक्ताशौचसंकोचः

स्तुत्यर्थवादोगुणान्तरविषयो वा द्रष्टव्यः ।

१(०) विनाङ्गी-वह्नीवीडा इतस्त्वे च कविचर्याप्रकरणमादित्यपुराणेन यत्तच्च उच्यते ।

१(†) देशाः—चार्यावर्त-ब्रह्मावर्त-ब्रह्मविप्रवर्त संज्ञकाः । अथवा 'चाम्राचीकानकपात'
इति भट्टभास्करोक्ताः ।

मानप्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशो विधिनोदितः ।

वृत्तस्वाध्याय-सापेक्षमवसंकोचनन्तथा ॥८४३॥

प्रायश्चित्तविधानञ्च विप्राणां मरणान्तिकम् ।

एतानि लोकाङ्गाणि कलिकाले विवर्जयेत् ॥८४४॥

369. इत्यादित्यपुराणात् ।

दशाह एव विप्रस्य सपिण्डमरणे सति ।

कल्पान्तराणि कुर्वाणः कलौ भवति कलिबधीति ह्यारीतोत्तेः ।

शिष्टविगानाभ्रादर्त्तव्यानीमानीति विज्ञानेश्वरोक्तेश्च ।

अत्र मरणान्तमपि निन्दार्थवादरूपं न स्वार्थं तत् परम् ।

अन्यथा,—

जन्मकर्मपरिभ्रष्टः सन्ध्योपासनवर्जितः ।

नामधारकविप्रस्तु दशाहं सूतकी भवेत् ॥

370. इति पराशर वचनं विरुध्येत ।

यद्वा,—

अन्य पूर्वा गृहे यस्य भार्या स्यात्तस्य नित्यशः ।

अशौचं सर्वकार्येषु वेदे भवति सर्वदेति ॥८४५॥

ब्राह्मणादि वचनादेतादृशपरत्वेन व्यवस्थेत्यपरार्कः १(०) ।

तथा,—

दशाहादित्रिभागेन कृते सञ्चयने क्रमात् ।

अङ्गस्पर्शनमिच्छन्ति वर्णानान्तस्त्वदर्शिनः ॥८४६॥

371. इति यदेवमवचनं तदपि युगान्तरविषयम् ।

अस्थिसञ्चयनावृद्धमङ्गस्पर्शनमेव चेति ॥८४७॥

372. माधवीये कलिप्रकरणे तन्निषेधात् ।

तथा,—

ये च वर्णसंस्करजाता मूर्द्धावसिक्तायास्तेषामाशौचविशेषः कलौ

नोपयुक्त इत्यत्र नोच्यते ।

प्रतिष्ठोमजातानां नाशौचं किन्तु मलापकर्षार्थं स्नानमात्रमिति

373. विज्ञानेश्वरः ।

374. माधवाचार्यस्तु,—१(०) ।

शोचाशौचे प्रकुर्वीरहङ्गवद् वर्णशङ्कराः ।

375. इति ब्राह्मोक्तेः । शूद्रवदित्याह—

दत्त-क्रीत-कृत्रिमादि पुत्रेषु , अहीनवर्णगासु स्त्रीषु च सपिण्डत्वेऽपि प्रसवे मरणे च पूर्वापरपित्रोर्मन्त्रोश्च त्रिरात्रमेवाशौचं न दशाह्वादि ।

अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च ।

परपूर्वासु भार्यासु प्रसूतासु मृतासु चेति त्रिरात्रानुवृत्तौ

376. विष्णुक्तेः ॥८४८॥

सपिण्डानान्त्वेकाहः ।

परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च ।

भर्तृपित्रोस्त्रिरात्रं स्यादेकाहस्तु सपिण्डतः ॥८४९॥

377. इति माधवीये हारीतोक्तेः ।

सूतके मृतके चैव त्रिरात्रं परपूर्वयोः ।

एकाहस्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं वै पितुरिति ॥८५०॥

378. मरीचिस्मृतेः ।

अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च ।

379. परपूर्वासु च स्त्रीषु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यत इति शङ्खस्मृतेः ॥८५१॥

परपत्नी स्वयं संगृहीता परपूर्वेत्यर्थः ।

380. इदमाशौचं सवर्णासु, हीनवर्णासु तु शङ्खलिखितौ—

परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च ।

नानभ्यायो भवेत्तस्य नाशौचं नोदकक्रिया इति, ॥८५२॥

१(०) एते वैदव्याख्यातारः परावरकृतेर्भाष्यज्ञतयः । चार्त्तभडाचार्ये एष एतदनुमन्यते ।

” ‘बभूवर्जं ब्रह्मचर्यं ब्रह्मचर्यात्तयः ।

ब्रह्मचर्योवापुदेयात्तयः जातः, चतुर्विज्यात्तयः ॥

ऊर्ध्वदेयात्तयः वैद्यात्तयः शूद्रात्तयः ।

तासां बह्वर्जातेन बभूवर्जं बह्वर्जाः’ ॥

” ‘स्त्रीषु पुत्रासु भार्यासु च मृतकेषु च ।

शूद्रावरकावेव’ इत्यादि जीतायाञ् ।

एवमेव नामने चर्मायाञ्, तदेव ब्रह्मचर्यं पुत्राणाञ्चि ।

381. ब्राह्ममपि,—

आशौचन्तु त्रिरात्रं स्यात् समवर्गेषु निश्चितम् ।

हीनवर्गेषु तेष्वेव नाशौचं नोदकक्रियेति ॥८५३॥

382. यदत्र षडशीतौ,—

अन्यपूर्वावरुद्धासु त्रिदिनाच्छुद्धिरिष्यते ।

तास्वेवानन्यपूर्वासु पञ्चाहोभिर्विशुद्धयतीति ॥८५४॥

तत्र पञ्चाहे मूलं मृग्यम् ।

383. यत्तु याज्ञवल्क्यः—

अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च । इति एकाहमाह,
तदसन्निधानादौ ज्ञेयम् ।

यदा पितुरेकाह स्तदा सपिण्डानां स्नानमात्रं ज्ञेयम् ।

अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसु तेषु च ॥

384. गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युरेकरात्रेण तत्पितेति प्रजापत्युक्तेः ।

पूर्वापरभर्तृत्पन्नयोः पुत्रयोस्त्वाह,—

385. मरीचिः—

मातुरेक्यादिपितृकौ भ्रातरावन्यगोत्रजौ ।

एकाहं सूतके तत्र त्रिरात्रं सूतके तयोरिति इति,—दत्त-क्रीतादि
सूतकं अनूढकन्याशौचमुक्तम् ।

386. ऊढकन्यासु तु विष्णुराह—

संस्कृतासु कन्यासु नाशौचं प्रसवमरणे चेत् पितृगृहे स्यातां तदेकरात्र-

387. ष्वेति । प्रसवे-एकरात्रं मरणे त्रिरात्रमिति त्रिहानेश्वरापराकौ ।

388. माघवस्तु,—

प्रसवेऽपि त्रिरात्रं पित्रोः एकरात्रं बन्धुवर्गस्य ।

दत्ता नारीपितुर्गौ प्रसूयेत त्रियेत् वा ॥८५५॥

389. तद्वन्धुवर्गस्त्वेकेन शुचिस्तज्जनकस्त्रिभिरिति ब्रह्मपुराणोक्ते रित्वाह ।

जनकोपाधिपुरस्काराख्येन जनन्या अपि त्रिरात्रमेव ।

बन्धुवर्ग इत्यनेन भ्रात्रादयो गृह्यन्ते ।

केचित्तु, (मातुः) (पितुः) स्वगृहेभगिनी प्रसवे सत्येकाहम् १(०) ।

मृतौ तु त्रिरात्रमित्याहुः ।

390. युक्ता तु पक्षिणी भ्रातृ-भिन्नानामेकाहं गर्गोक्तेः ।
 इतरेषां यथाविधीति, (ब) वीक्ष्यमाणस्मृतेऽथ ।
 पतिगेहे प्रसवेतु पित्रादीनामा शौचं नास्त्येव, प्रप्तानामितरे कुर्व्युस्ताः
 तेषामिति कात्यायनसूत्रात् ।
 तासां पतिगेहे मृतौ पित्रोस्त्रिरात्रमस्त्येव ।
 प्रप्तापत्तासुयोषित्सु संस्कृतासंस्कृतासु च ।
 मातापित्रोस्त्रिरात्रं स्यादितरेषां यथाविधीति माघबीये

391. कार्णाजिन्युक्तेः ।

वैजिकादभिसम्बन्धादनुवन्ध्यादघं त्र्यहमित्युक्तेः ॥८५६॥

392. यस्यत्र षड्दशीतौ,—

पितृगेहादतोऽन्यत्र यदि पुत्री प्रमीयते ।
 पक्षिणी तत्र पित्रोः स्यान्मान्येषामिति निश्चय इति प्रामान्तर—
 विषयमिति ॥८५७॥

393. स्मृत्यर्थसारे ।

सद्यस्त्वप्रौढकन्यायां प्रौढायां वासराच्छुचिः ।

394. प्रवृत्तायां त्रिरात्रेणाऽवृत्तायां पक्षिणी भवेदिति पुलस्त्योक्तेः ॥

पित्राद्युपरमे तासामशौच माह,—

395. बृद्धमनुः—

भ्रातुस्तु पक्षिणी पित्रोर्मृतौ स्त्रीणां त्रिरात्रकमिति ।
 पित्रोरुपरमे स्त्रीणां मूढानान्तु कथम्भवेत् ।

396. त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान् यम इति बृद्धमन्बक्तेः ॥८५८॥

397. अत्र विशेषः प्रयोगपारिजाते—

गान्धर्वादि विवाहेषु बाग्दानाभावात् पितृपक्षपदैकाहायशौचं
 सप्तपद्यनन्तरं भर्त्तृपक्षेऽपि, यात्वन्वस्मै पित्रा वृत्ता सती
 स्वातन्त्र्यादन्यमाश्रयति ।

398. तस्या विशेषो ब्रह्मपुराणे—

पित्रा दत्ता तु या नारी स्वातन्त्र्यादन्यमाश्रिता ।

ययं श्रितवती भूयस्तस्याशौचं भवेद्वहः १(*) ॥८५६॥

मृतानामन्येषामितिनिश्चयः ।

कामादक्षतयोनिश्चेदन्यं गत्वा व्यवस्थिता ।

तस्यान्यस्य सगोत्रा सा यन्त्वाश्रितवती स्वयम् ॥८६०॥

तथा,—

पदेतु सप्तमे यत्र बलात् काचि (द्ध) दृता भवेत् ।

स्वामिगोत्रं भवेत्तस्याः तच्च भूयो विशिष्यते ॥

पैतृकन्त्वप्रसूतायां ततः पौर्व्विकभर्त्तृकम् ॥८६१॥

अयमर्थः,—

सप्तम्यन्तं विवाहे जाते या बलात्कारेण हृतान्येन तस्याः स्वामि-
गोत्रं पाणिप्राहकगोत्रमेव भवेत् २(†) ।

तत्र विशेषमाह,—

तच्च भूयो विशिष्यत इति ।

तमेव दर्शयति,—पैतृकन्त्वप्रसूतायामित्यादिना ।

तस्या यावत् प्रसवं पितृगोत्रमेवावतिष्ठते ।

तदूर्द्धं पौर्व्विक भर्त्तृकं पाणिप्राहकस्यैव गोत्रं भ(म)वति मृते भर्त्तृगौत्रं
कदापिनेत्यर्थः ।

तथापि भ(ह)तुस्तत् प्रसव-मरणयोस्मिरात्रम् ।

बैजिकादभिसम्बन्धादनुबन्धादर्थं त्रयहमिति स्मृतैः ।

इदमपि सवर्णा श्रयएव नान्यथेत्युक्तं प्राक् ।

399. शाङ्गः,—

पितृवेदमनि यानारी रजः पश्येदसंस्कृता ।

प्रसवे ममणे तज्जमशीर्षं नोपशाम्भति ॥८६२॥

१.(*) 'भवेद्वहः' इति भिन्नः पाठः ।

२(†) 'तृतीयादवकृतेनारी विवाहान् कृतमपेक्षे' इति कृ. टी. ।

'यतः वलादुत्पत्तं बलादुत्पत्तं वलादुत्पत्तं विधिज्ञेयं, तत् कर्म' चक्रे भवेत्' इति कृ. ति. व. ।

पिप्पोरिति शेषः ।

वैदमपदोपादानात् सपिण्डानामप्युक्तं ज्ञेयम् ।

दौहित्रभागिनेययोरसंस्कृतयोः पक्षिणी ॥

400. संस्कृतयोस्त्रिरात्रमित्याह वृद्धमनुः,—

संस्थिते पक्षिणीरात्रि दौहित्रे भगिनीसुते ।

संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मोऽप्यवस्थित इति ॥८६३॥

दुहितुर्दपत्यं दौहित्रः । पक्षिणीतु—अहर्द्वययुक्ता रात्रिः ।

‘भागामिव र्समानाहृत्युक्तायां निशि पक्षिणी’ इत्यभिधानात् १(५) ।

401. त्रिशच्छोक्यां च,—

प्रेतेष्वाचार्य्य-मातामह-दुहितृ-सुत-भोत्रियत्विक्-स्वध्याज्य-

स्वकीयेषु त्रिरात्रं दिवसमशुचिः सोदकस्तृभयत्र ।

पक्षिण्यशौचं मृत्विग्दुहितृ-सुत-सहाध्यायि-बन्धु-ब्रथान्ते-

वासि-इवभूसु-मित्र इवशूर-भगिनीक-भागिनेय-प्रथापे ;

मातामह्यांचपित्रोः स्वसरिच, विरतेमातुले मातुलान्या

आथोसज्योतिरेव स्वविषयनृपतौ ग्रामनाथेषु नष्टे ॥८६४॥ इति ।

समानं ज्योतिरादित्यो नक्षत्रं वा यस्मिन् काले सःसज्योतिरिति

विग्रहः । दिवानष्टे यावत् सूर्य्यं दर्शनं कालोऽशुद्धिहेतुः ।

रात्रिनष्टे यावद्वायवसानमशुद्धिः । ततो ज्योतिर्दर्शने शुद्धिरित्यर्थः ।

अत्रच्छोके येषां त्रिरात्रंपक्षिणीचोक्तं तद्देशकालसंस्कृतासंस्कृतादिभेदेन-

व्यवस्थापनीयम् ॥

यथा,—

402. शिष्योपाध्यायबन्धुत्रयगुरुजनयमा,—२(†) आर्य्यं क्षार्य्यासगोत्राऽ,—

नूचानभोत्रियेषु स्वगृहपरमृतौ, मातुलेचैकरात्रम् ।

रात्रिसत्रञ्चाचारिण्यथतु कथमपि स्वल्पसम्बन्धगुक्ते ।

स्नानं वासोयुतं स्नादिवमपि सकलं सर्ववर्णेषु तुल्यम् ॥८६५॥ इति —

(०) पक्षिणीतु—‘भागामिव र्समानाहृत्युक्तायां निशि पक्षिणी’ इत्यमरः ।

(†) चन, ‘युक्ततयं आर्य्यं क्षार्य्या’ इति भिन्नः पाठोऽस्ति ।

उपाध्यायोमन्त्रब्राह्मणयो रन्यतराध्यापकः । बन्धुत्रयमात्मबन्धवः,
पितृ-बन्धवः, मातृबन्धवश्च । गुरुतनयोगुरुसुतः । आचार्य्यमाचार्य्य-
गुरुपत्नी । अनूचानोऽगप्रवक्ता, साङ्गवेदाध्ययनशीलोवा १(५) ।
'सोऽनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती गुरोश्च यः' इत्यभिधानात् ।

सगोत्रः,—

चतुर्दशपुरुषानन्तरमेकविंशतिपुरुषावसानः ।

अन्यत् स्पष्टम् । स्वगृहपरमृतौ,—स्वगृहे परस्यासपिण्डादेः

मरणे सगोत्राचार्य्योपनीतः । तस्मिंश्च मृते

एकरात्रमशौचम् । अत्र ओत्रियःसमानग्रामवासी ग्राह्यः ।

एकाहं सगोत्राचार्य्योपनीतः । अत्र ओत्रियः स (ग्राह्य आचार्य्य) मानग्राम-
वासिनि इत्येवं आश्रयायनः स्मृतेः ।

अत्राचार्य्य पत्नीपुत्रावसवर्णौ ग्राह्यौ । सवर्णयोस्तु त्र्यहम् ।

आचार्य्य तत्पुत्र-स्त्री-याज्यशिष्येषु चैवमितिग्रहातुवृत्तौ
गोतमोक्तेः ।

आचार्य्यादाविदं त्रिरात्रम्, पितृमेवकर्तृन्तरसग्रावे

स्वयं चेत् पितृमेधं करोति तदा दशरात्रम् ।

गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरेत् ।

प्रेताहारैः समं तत्र दशरात्रेन शुध्यतीति—

मिताक्षरायां मन्त्रेः ॥८६६॥

निरन्वये सपिण्डे तु मृते सति दयान्वितः ।

तदशौचं पुरा चीत्वा कुर्यात् तु पितृवन् क्रियाम् ॥८६७॥

इति ग्राह्योक्तेश्च ।

यत्तु मातृष्वस्त्राविषु प्रचेतसा त्रिरात्रं अभिहितं

मातृष्वसामातुलयोः श्वश्रू श्वशुरयोर्गुरौ ।

मृते च त्रिज्ञेयाज्ये च त्रिरात्रेन विशुध्यतीति ॥८६८॥

— उपाध्यायः—उपसमीक्षितं ग्राह्यमधीते यदाग स उपाध्यायी शुभः ।

१(५)

'योऽनूचातुः वनी मन्त्रा' इति कृतिः । 'विप्रवासीग्राह्योपनीतः साङ्गवेद विप्रवक्ता' ।

वदङ्ग वेद वेत्ता च इति कीचकम् । 'ओत्रियः चन्दोऽधीते' । एका ग्राह्या उपवचनं वा

॥

वद्विद्वद्भिरधीतवान् । वटकर्कशिरती विप्रः स वै ओत्रिय उच्यते' इति ।

॥

'उपनीयतु यः शिष्यं वेदमध्यापयन् विप्रः ।

स बलं वरदत्तं वा तमाढाये विदुर्दधा' इति कृती ।

स्वगृहे तन्मरणे वेदितव्यमिति द्विबोदास निबन्धे ।

युक्तं चेत्तत्

मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यस्तिग् बान्धवेषु च ।

इते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद् विषये स्थितिः ॥८६६॥

इति मनु वचनं निर्विवक्ष्यं स्यात् ।

एवं श्रोत्रियस्यापि स्वगृहमृतौ त्रिरात्रमेव ।

श्रोत्रिये तूपसन्ने वै त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति माधवीये गालवोक्तेः ।

एवं बान्धवानामपि,—

बान्धवेषूपसन्नेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति स्मृतेः ॥

403. बान्धवत्रयस्वरूपमुक्तं स्कान्दे —

आत्मपितृस्वसुः पुत्रा आत्ममातृस्वसुः सुताः ।

आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥८७०॥

मातुर्मातुः स्वसुः पुत्रा मातुः पितुः स्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुल पुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥८७१॥

पितुः पितुः स्वसुः पुत्राः पितुर्मातुः स्वसुः सुताः ।

पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥८७२॥ इति

अथ केनापि प्रकारेण स्वरूपेनापि सम्बन्धिनि भगिन्यादौ वासो युतं :—

सचैलं ज्ञाने शुद्धिः स्यात् . नान्यत्त ।

तथाच याज्ञवल्क्यः—

भगिन्यां संस्कृतायां तु भ्रातर्यपि च संस्कृते ।

मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते ॥

इयालके तत् सुते चैव सद्यः ज्ञानेन शुध्यतीति ॥८७३॥

इदमुक्तं सकलाशौचं सर्ववर्णेषु तुल्यम् ।

अत्र दौहित्रादौ पूर्ववद् व्यवस्था ज्ञेया ।

यदत्र भ्रातृदौहित्रादौ ज्ञानमात्रेण शुद्धिकथनं तद्देशान्तरादिविषयम् ।

अन्यत्र पक्षिणी एकरात्रं च विज्ञेयम् ।

404. तथा च स्मृत्यर्थसारे—

याज्यर्त्विगदौहित्रसहाध्यायिसहोपनीतात्मबन्धुपितृबन्धुमातृबन्धुमातुल-

शिष्योपाध्यायानूचानगुरुपुत्राचार्य्यपुत्रभागिनेयश्चभ्रूश्चशुर-भगिनीमाता-

महीमांतृष्वंस्तृमातुलानां गुह्याचार्यपत्नीनां च मरणे सस्येकग्रामे
पक्षिणी, ग्रामान्तरे त्वेकाहो देशान्तरे ज्ञानमात्रमिति ।

यत्तु,

जामातरि मृते शुद्धिस्त्रिरात्रेणोभयोः स्मृता ।

405. पक्षिणी श्यालकानां स्यादिति शतातपोऽब्रवीत् ॥८७४॥

इति यमस्मरणमिति केनचित् पठितम्, तन्मिताक्षरादिनिबन्धेष्वनुपल-
म्भादुपेक्ष्यम् । साकरत्वे तु स्वगृहमृतिविषयमिति वेदितव्यम् ।
असपिण्डेषु स्ववेदमनि मृतेषुचैकरात्रमिति विष्णुस्मृतावसपिण्डोक्तेः
सपिण्डस्य च तिरात्रज्ञापनाद् ।

तथा—

ग्राममध्यगतो यावच्छवस्तिष्ठति कस्यचित् ।

406. ग्रामस्य तावदाशौचं निर्गमे शुचितामियात् ॥८७५॥

इति बृहद्विष्णुः ।

ग्राम इत्युक्ते नगरस्य चेति चबोध्यम् । गृहे पश्चादौ मृतेऽप्येवमेवेति

407. मदनपारिजाते ।

तथा,—

408. बानप्रस्थेयत्राशौचपरमिति कुलजे

षण्डके चाप्लवः स्याद् ।

यो गोविप्रप्रगुप्त्यै मृतवति तु दिनं

युद्धविद्धे तु सप्तः ॥८७६॥

षण्डकः क्लीवः, षण्डकोवा ।

409. अत्र सर्वत्र मूलवचनानि मिताक्षरादौ ज्ञेयानि ।

ग्रन्थभूयस्त्वभीत्या अत्र नोच्यन्ते ।

सप्तः तदैव सर्वं कार्यमित्यर्थः ।

यत्तु आह्वेषु विपन्नानामेकरात्रमशौचकमिति मनुवचनं तत्

शुद्धक्षतेन कालान्तरमृते ज्ञेयम् । १(+)

410. शवस्पर्शं तु हारीतः—

शवस्पृशो ग्रामं न प्रविशेयुरानक्षत्रदर्शनाद्वात्रौ चेदादित्यस्येति ।

यत्तु, अह्नाचैकेन रात्र्याच त्रिरात्र्या, चैव च त्रिभिः ।

शवस्पृशो विशुध्यन्ति अह्ना तृकदायिनः ॥८७७॥

इति मनुवचनं तत्तदज्ञाशनादौ ज्ञेयम् १(*) ।
 अह्ना रात्र्याचेत्यहोरात्रमुक्तम् ।
 त्रिभिस्त्रिरात्रैरिति नवरात्रमेव दशरात्रमित्यर्थः ।
 यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशाहेनैव शुध्यतीति मनूक्तेः ।

411. अङ्गिराः,—

अशौचं स्पर्शसंसर्गादापतेद्गृहमेधिनः ।
 क्रियास्तस्य नलुप्यन्ते गृहाणां च नतद्भवेत् ॥८७८॥ इति ।
 अथ निर्हाराद्यशौचम् ।
 सवर्णनिर्हारे तदज्ञाशने तद्गृहवासे च दशाहमशौचम् ।
 तदज्ञानशने तद्गृहवासे त्र्यहं तूभयाभावेत्वेकाहम् ।
 मृतिगृहेणनिर्हारे दाहे च स्वाशौचम् ।

412. तथा च मनुः,—

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।
 विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्ताश्च बान्धवान् ॥८७९॥
 यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशाहेनैव शुध्यति ।
 अनदन्नन्नमह्नैव न चेत् तस्य गृहे वसेत् ॥८८०॥ इति
 यदि निर्हरति प्रेतं प्रलोभाक्रान्तमानसः ।
 दशाहेन द्विजः शुध्येद्दशदाहेन भूमिपः ।

413. मासाद्धेन तु वैश्यश्च शूद्रो मासेन शुध्यति ॥८८१॥

इति कूर्मपुराणम् ।

विज्ञजातीयनिर्हारे शवजातीयमशौचम् । २(+))
 अवरश्चेद्भवेद्धर्णः पूर्ववर्णमुपस्पृशेत् ॥
 पूर्वोवाऽवरं तत्र तच्छत्रोक्तमशौचकमिति ॥८८२॥
 गोतमोक्तेः ।
 अवरश्चेद् वरं वर्णं वरो वाप्यवरं यदि ।
 वदेच्छवं तदाशौचं दृष्टार्थं द्विगुणं भवेत् ॥८८३॥

१(०) 'तद्-चञ्चलशनादीच' इति भिन्नः पाठः ।

२(+) 'भिन्नजातीय' इति पाठान्तरम् ।

414. इति व्याघ्रोक्तेश्च ।

दृष्टार्थे द्रव्याद्यर्थे तद्विगुणं कार्यमित्यर्थः । दाहेऽप्येवं ज्ञेयम् ।

415. यत्तु ब्राह्मे—

योऽसवर्णः तु मूल्येन नीत्वाचैव दहेन्नरः ।

अशौचं तु भवेत् तस्य प्रेतजातिसमं नृप ! ॥८८४॥

इति तदापरिज्ञेयम् ।

416. सोदक निर्हारे तु दशाह इति माधवोये ।

417. प्रेतालङ्करणे तु शङ्खः,—

कुच्छ्रपादोऽसपिण्डस्य प्रेतालङ्करणे कृते ।

अज्ञानादुपवासः स्यादशक्तौ स्नानमिष्यते ॥८८४॥ इति

धर्मार्थमनाथसवर्णनिर्हरणदाहादि क्रियाकरणे च

द्विजस्यानन्तयज्ञफलं स्यात्, स्नानं प्राणायामोऽपि पर्श्वेति ।

418. तथा च पराशरः,—

अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः ।

पदे पदे यज्ञफलमानु पूर्याल्लभन्ति ते ॥८८५॥

न तेषामशुभं किं चित् पापं वा शुभकर्मणाम् ।

जलावगाहनात्तेषां सद्यः शौचं विधीयते ॥८८६॥ इति ।

419. अपराकं वृद्ध पराशरश्च,—

प्रेतसंस्पर्शस्कारैर्ब्राह्मणो नैव दुष्यति ।

वोढा चैवाग्निदाता च सद्यः स्नात्वा विशुध्यति ॥८८७॥ इति ।

420. स्नेहेनासपिण्डनिर्हारे तु त्रिरात्रमिभ्युक्तं

प्राग्बिष्णुः,—

मृतं द्विजं न शूद्रेण द्वारयेन्न शूद्रं द्विजेनेति ।

द्विजं निर्हरतः शूद्रस्य तज्जात्युक्तमशौचं स्यात् ।

अवरश्चेति गोतमोक्ते इति निर्हाराशौचम् ॥८८८॥

अथानुगमनाशौचम् ।

—*—

421. **वेष्टलः,—**

विहितं हि सपिण्डानां प्रेतनिर्हरणादिकम् ।

तेषां करोति यः कश्चित्तस्याधिक्यं न विद्यते ॥८८६॥

422. **समोत्कृष्टवर्णयोरनुगमने कण्वः,—**

अनुगम्य शवं बुद्ध्वा स्नात्वा स्पृष्ट्वा हुताशनम् ।

सर्पिः प्राश्य पुनः स्नात्वा प्राणायामैर्विशुध्यति ॥८८७॥ इति

हीनवर्णानुयानेन क्षत्रिये त्वेकाहः,

वैश्ये पक्षिणी, शूद्रे त्रिरात्रम् ।

क्षत्रियस्य तु वैश्येऽहः शूद्रे पक्षिणी ।

423. वैश्यस्य तु शूद्रेऽहरिति विज्ञानेऽवराः ।

424. माघवाचार्यास्तु विप्रस्य वैश्ये द्वयहः क्षत्रियस्य शूद्रेऽप्येवम् ,

अन्यत् पूर्ववदित्याहुः ।

अत्र स्नानाग्निस्पर्शनादिसर्वत्रेत्याह त्रिंशच्छ्लोकीकारः ।

तुल्योत्कृष्टानुयानेन वसनसहितकोऽभस्यवाप्लुत्य बहिः

स्पृष्ट्वाज्यं प्राश्य शुध्येत् ।

अथ दिनमशुचिर्हिहीनवर्णानुयाने

पक्षिण्येकान्तरानुव्रजन इह भवेद्व्यन्तरत्वे त्रिरात्रम् ।

कृत्वा स्नात्वा सुनद्यामसुयमनशनं सर्पिराशं च कुर्युरिति ॥८८९॥

इदमनुगमनादिसपिण्डेनापि ब्रह्मचारिणा न कार्यमित्याह—

425. **देवलः ।**

ब्रह्मचारी न कुर्वीत शववाहादिसत्क्रियाम् ।

यदि कुर्याच्चरेत् कृच्छ्रं पुनः संस्कारमेव च ॥८९२॥ इति

426. **पित्रादौ प्रतिप्रसवमाह, याज्ञवल्क्यः,—**

आचार्यपित्रुपाध्यायान्निर्हृत्वापि व्रते व्रतीति ॥

427. गर्भिणीपतिषिषये वृद्धमनुः—

दहनं वहनं चैव प्रेतस्यान्यस्य गर्भवान् ।

न कुर्यादुभयं मातुः कुर्यादिव पितुः सदा ॥८६१॥

ज्येष्ठस्य वानपत्यस्य मातुलस्य तु तस्य चेति हीनस्य दाहादिकरणे—

428. मनुः—

प्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषां मृत्युकर्म च ।

अभिचारमहीनां च त्रिभिः कृच्छ्रैश्च शुध्यति ॥८६२॥ इति ।१(+)

—*—

अथ रोदनाशौचम् ।

—*—

सञ्चयनात् पूर्वसवर्णं रोदने सचैल्लानं तदूर्द्धमाचमनं हीनवर्णेष्वे-

429. काहं क्षाने इति माधवीये ।

तथा च ब्राह्म,—

अस्थिसञ्चयने विप्रो रौति चेत् क्षत्रवैश्ययोः ।

तदा क्षातः सचैल्लस्तु द्वितीयेऽहनि शुध्यति ।

कृते तु सञ्चये विप्रः क्षानेनैव शुचिर्भवेदिति ॥८६३॥

विज्ञानेऽवरास्तु सर्वत्रैक-रात्रमाहुः ।

430. तथा च पारस्करः,—

मृतस्य बान्धवैः सार्द्धं कृत्वा तु परिवेदनम् ।

वर्जयेत्तदहोरात्रं दानं आर्द्धादिकर्म च ॥८६४॥ इति ।

इदं सपिण्डादिव्यतिरेकेणेत्युक्तं प्राक् ॥

अथ दासादेः २(+)

स च द्वेधा, गृहदासोभक्तदासश्चेति, तत्र स्वदास्युत् पन्नस्य गृहदासस्य सपिण्डभृतौ क्षानोत्तरं स्वामिकाव्ये स्पृश्यत्वम् ।

अन्नेनोपात्तस्य भक्तदासस्य तु अहोऽर्द्धमिति ३(+)

१(०) अत्र 'चहीनश्च' इति भिन्नः पाठः ।

२(१) दीवदास्यं सखा दीवकाव्येसदारताः दीवभक्तवत् सदैव सन्ति । दीवदासः, वैतनिकदासः, राजश्रीतदासः, पूर्वपुत्रात् भूमिकदासः, सखा एते दासाः । तत्र तं दास्युत् सखा-सखाः ।

३(३) चहीर्द्धमिति पाठाकारमिति ।

431. सद्यःस्पृश्यो गर्भदासो भक्तदासस्वहाङ्गुचिरिति नारदोक्तेः ।

एतदनन्यसाध्यस्वामिकार्ये, स्वकार्ये तु जात्याशौचमस्त्येव ।

दासी दासश्च सर्वो वै यस्य वर्णस्य यो भवेत् ।

तद्वर्णस्य भवेच्छौचं दास्यामासक्तसूतकम् १(*)॥८६५॥

432. इत्याङ्गिरसोक्तेः ।

433. दासादेः स्वामितत्सपिण्डमरणे तु विष्णुः,—

पत्नीनां दासानामानुलोम्येन स्वामितुल्यमशौचम् ॥८६६॥

मृते स्वामिन्यात्मीयमिति प्रतिलोमदासानामशौचम् ।

वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः—

434. इति याज्ञवल्क्यस्मृतेः ।

435. दासास्तु पञ्चदशोक्ता नारदेन ।

गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः ।

अन्नाकालमृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः ॥८६७॥

मोक्षितो महत्स्त्वर्णाद् युद्धप्राप्तः पणेजितः ।

तवाहमित्युपगतः प्रज्यावसितः कृतः ॥८६८॥

भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहृतः ।

विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥८६९॥ इति

वडवा दासी तयाहृतः । तामुद्राष्ट तन्निमित्तं दासो जात इत्यर्थः ।

एतेषु गर्भभक्तदासौ विनान्ये दासाः स्पृश्याः ।

दासान्तेवासिभृतकाः शिष्याश्चैकत्र वासिनः ।

स्वामितुल्येन शौचेन शुध्यन्ति मृतसूतकाः ॥८७०॥ इति

436. बृहस्पत्युक्तेः—

अत्रैकत्रवास एवास्पृश्यत्वे हेतुः । तेषां तदभावात् । दासादिप्रसवः—

437. मरणसंबन्ध्य शौचं न स्वामिनः इत्याह देवलः २(†) ।

कारणाद् गच्छति प्रेक्ष्यं तदाशौचं न तान् ब्रजेदिति ॥८७१॥

कारणादेकत्र वासरूपहेतोः तदशौचं प्रेष्याशौचं तान् भर्तृन् न
गच्छतीति पूर्वैणान्वयः ॥
अथ रात्रौ जनने मरणे वा रात्रिं शिभागां कृत्वा आद्यभागद्वये चेत् ।

438. पूर्वदिनं ग्राह्यम् । अन्येतूत्तरदिनमिति मिताक्षरायाम् ।

यत्तु प्रागर्द्धरात्रात् । प्रागवा सूर्योदयात् पूर्वदिनमिति विबोदास—
निबन्धे उक्तम्, तत्र देशाचारतो व्यवस्था ज्ञेया ।
सर्वं चाशौचमाहिताग्नेर्दाहमारभ्य तद्भिन्नस्य तु मरणमारभ्य ज्ञेयम् ।
अनभिमत उन्मृशान्तेराशौचादि द्विजातिषु ।
दाहादभिमतोषिद्या द्विदेशस्थे मृते सति ॥६०२॥

439. इति पैठीनसीस्मृतेः ।

अथ प्रोषिताशौचमुच्यते । तत्राशौचमध्ये जननादौ

440. ज्ञाते सति १(*)तच्छेषेणैव शुद्धिरित्याह मनुः,—

विगतं तु विदेशस्थं शृणुयाद्योहानिर्हशम् ।
यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ॥६०३॥ इति ।

441. प्रोषिते कालशेषः स्यादिति याज्ञवल्क्यश्च ।

दशरात्रमिति स्वाशौचोपलक्षणं क्षणादेः इदं मातापितृव्यतिरिक्त—
विषयम् । तेषामशौचमध्ये अव्रणेऽपि तदादि दशाहादि कार्यम् ।
पितरो चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः ।
अत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेत् ॥६०४॥

इति केचिदाहुः २(०) ।

१(०) 'ज्ञाते सति' इति भिन्नः पाठः ।

२(०) अथ केचिदिति—'नाशौचमिदं सतं न भिन्नमिति' केचन वदन्त्येवः न तु निबन्धनत
इति । बोध्यम् । —अन्ते तु निबन्धनतः इति च ।

अन्ये तु,—

- ज्ञातमरणस्याशौचनिमित्तत्वादनभिमत उत्क्रान्तेरित्यादिवचनविरोधाच्च
पुत्रस्यापि कालशेषेणैव शुद्धिः, वचनं तु दशाहोर्द्धकालपर-
442. मित्याहुः । स्मृत्यर्थसारेऽप्येवम् । जनने मरणे वा प्रथमदिनादूर्द्ध
443. पुत्रादीनां शेषेणैव शुद्धिरिति षड्दशीतावपराकं चैवम् ।
एवं सति देशाचारतो व्यवस्थेयम् ।
सापत्नमातुस्तु त्रिरात्रमित्युक्तं—

444. देवलेन ।

- पितृपत्न्यामपेतायां मातृवर्जं द्विजोत्तमः ।
संवत्सरे व्यतीतेऽपि त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥६०५॥
इति स्मृत्यर्थसारे तु स्त्रीपुरुषयोः परस्परं चैवं सवर्णोत्तमवर्णमातृषु
पुत्रस्य सपत्न्याः परस्परं चैवमिति दशाहातिदेशः कृतः । तत्र
पूर्ववचनं कर्त्तन्तरसंज्ञाविषयः दूरदेशस्य विषयो वेति ज्ञेयम् ।
इदमपि दशाहोर्द्धं विषयं दशाहे तु शेषेण शुद्धेरुक्तत्वात् ।
445. हीनवर्णसपत्नमातृषु पत्नीषु चैवमिति स्मृत्यर्थसारे
हीनवर्णमातृष्वप्येवमित्युक्तम् ।

446. केचित्तु—

- ‘पितृपत्न्यां प्रमीतायामौरसे तनये तथे’ति
ब्राह्मोक्ते नौरसपुत्रेऽप्येवमित्याहुः ।
एतत् सर्ववर्णतुल्यम् ।
तुल्ये वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च ॥६०६॥

447. इति व्याघ्रोक्तेः ।

448. दशाहादूर्द्धं सपिण्डमरणे ज्ञाते वृद्धवशिष्टः,—

- मासत्रये त्रिरात्रं स्यान् वन्मासे पक्षिणी तथा ।
अहस्तु नवमादूर्वागूर्द्धं स्नानेन शुध्यति ॥६०७॥ इति ।
यत्तु अत्रोर्द्धं दशस्थाः पक्षिणीति गौतमवचनम् ।
व्यतीते त्वशौचे संवत्सरान्तस्त्वैकरात्रेणानः परं स्नानेनेति

449. विष्णुवचनञ्च तत् षण्मासादि परत्वेन व्याख्येयम् ।
जनने त्वतिक्रान्ताशौचं नास्त्येव ।
450. नाशुद्धिः प्रसवाशौचे व्यतीतेषु दिनेष्वपीति देवलोक्तेः ।
पितुस्तु तत्रापि स्नानमात्रमस्त्येव ।
451. निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म चेति मनूक्तेः ।
माघवीये तु त्रिपक्षमध्ये श्रवणे एव त्रिरात्रमित्युक्तम् ।
आत्रिपक्षात् त्रिरात्रं स्यात् षण्मासात् पक्षिणी ततः ।
परमेकाहमावर्षादूर्द्ध्वं स्नातो विशुध्यति ॥६०८॥
452. इति देवलस्मरणात्, तदापट्टिषयत्वेन व्यवस्थेयम् ।
आपदि त्वसङ्कोच इत्युक्तेः ।
इदं सर्वमेकदेशे ज्ञेयं । देशान्तरे तु स्नानमात्रमुक्तम् ।
453. पराशरेण,—
देशान्तरमृतं श्रुत्वा स्त्रीवे वैखानसे पतौ ।
मृते स्नानेन शुद्ध्यन्ति गर्भस्त्रावे च गोत्रिणः ॥६०९॥ इति ।
454. देशान्तरलक्षणमाह बृहस्पतिः,—
महानयन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः १(*) ।
वाचो यत्र विभिद्यन्ते तद्देशान्तरमुच्यते ॥
देशान्तरं वदन्त्येके षष्टियोजनमायतम् ।
चत्वारिंशद् वदन्त्यन्ये त्रिंशदन्ये तथैव च ॥६१०॥ इति ।
- एतत् सर्वं मातापितृभिन्नविषयम् ।
तयोस्तु पितरौ चेदिति पूर्वोक्तवाक्यात् स(त)दा पूर्णं दशाहादि ज्ञेयम् ।
स्मृत्यर्थसारेऽपि मातापितृमरणाद्देशेऽपि संवत्सरोद्धर्मपि पुत्रो—
दशाहादिकं पूर्णमशौचं कुर्यादित्युक्तमिति ।

१(*)

‘गिरिर्वाव्यवधानतः’ इति भट्टः पाठः । दिश्यमावाविषये प्राकृतयन्ये सरस्वतीकण्डा-
भरणेषास्ति । ‘दिशेदिशे गरेन्द्राणां जगानाद्यस्तके स्तके ।

भस्माविभिद्यन्तेयकान् त- ॥ इत्यत्र प्रकीर्तितम् ।

यथा, ‘वाचो वदविभिद्यन्त गिरिर्वाव्यवधानतः ।

महानयनतरं वद तद्देशान्तरमुच्यते’ इति ।

—प्रोषितायतिकान्ताशौचम् ।

अथाशौचसंपाते निर्णयः ।

तच्च शावे शावं सूतके सूतकं शावे सूतकं सूतके शावं चेति चतुर्धा भवति । तत्राप्युत्तरं कालतः पूर्व्वेण समं न्यूनमधिकं चेति द्वादशभेदाः सम्पद्यन्ते । यदैकदिने समं न्यूनमधिकं वा अशौचद्वयं प्राप्नोति तत्र शुद्धिः । यदा तु द्वितीयादिदिनेषु नरं सजातीयं विजातीयं वा समकालं न्यूनकालं वा परं स्यात्तदा षट्सु पक्षेषु पूर्व्वशेषेण शुद्धिः ।

अन्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्बिभृशुधयतीति

455. याज्ञवल्क्योक्तेः ।

जनने जननं च स्यान्मरणे मरणं तथा ।

पूर्व्वशेषेण शुद्धिः स्यादुत्तराशौचवर्जनम् ॥६११॥

456. इति यमोक्तेश्च ।

अत्र केचित्,—

अन्तर्दशाहे स्यातां चेत् पुनर्मरणजन्मनी ।

तावत् स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत् स्यादनिर्दशम् ॥६१२॥

तथा,—

दशाहाभ्यन्तरे स्यातां पुनर्मरणजन्मनी ।११३॥

तावत् स्याद् शुचिरिति प्रागवत् ।

इति पूर्व्ववदिति मनुपराशराद्यैर्दशाह-ग्रहणात् पूर्णाशौच एव पूर्व्वशेषेण शुद्धिः ।

त्रयहायशौचसंपाते तूत्तरेणैव शुद्धिरित्याहुः ।

गौडीया अप्येवं वदन्ति ।

तत्र याज्ञवल्क्यादिवचनवशेन दशाहस्य तुल्यकालाशौचोपलक्षण-त्वात् १(३) ।

समानाशौचसंपाते प्रथमेन समापयेत् ।

असमाने द्वितीयेन धर्मराजवचो यथा ॥६१५॥

457. इति माधवायै शङ्खस्मृतेः ।

अपरार्कमिताक्षरादिग्रन्थविरोधाच्चेति दिक् ।

यदा तु सूतके शावं समं न्यूनमधिकं वा पतति तदा न पूर्व्वशेषाच्छुद्धिः ।

458. तदाहाङ्गिराः,—

सूतके मृतकं चेत्स्यान्मृतके त्वथ सूतकम् ।

तत्राधिकृत्य मृतकं शौचं कुर्यान्न सूतकम् ॥६१६॥ इति ।

459. षट्त्रिंशन्मतेऽपि ।

शावाशौचे समुत्पन्ने सूतकं तु यदा भवेत् ।

शावेन शुध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधिनी ॥६१७॥ इति ।

460. चतुर्विंशतिमतेऽपि ।

मृतेन शुध्यते जातं न मृतं जातकेन तु ।

मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेत् ॥६१८॥ इति ।

इदमपि समदिनाशौचपरं समानाशौचसंपात इति—

पूर्वोक्तस्मृतेः ।

स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद् यदि ।

न पूर्व्वेण विशुद्धिः स्यात्तत्कालेनैव शुध्यति ॥६१९॥

461. इति देवलस्मृतेऽथ ।

स्व (इवो) भावे बहुसूतिस्तु न्यूनस्य च विशोधिनी ।

462. इति षड्दशीतिसूक्तैश्च ।

तेन अहाद्यल्पशावाशौचमध्ये पतितं सजातीयं वा दशाहाशौचं न

पूर्व्वशेषेण शुध्यतीति भावः ।

अष्टाष्टद्विमादाशौचं पश्चिमेन समापयेत् ।

यथा त्रिरात्रे प्रक्रान्ते दशाहं प्रविशेद् यदि ।

अशौचं पुनरागच्छेत् तत्समाप्य विशुध्यति ॥६२०॥

463. इति माधवीये यमवचनम् ।

आथानां योगपद्ये तु ज्ञेया शुद्धिर्गरीयसी ।

मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेत् ॥६२१॥

464. इति कौर्मादिवचनञ्च ।

तत्तु शावाशौचस्यास्पृश्यत्वमप्यस्तीत्यभिप्रायगुरुत्वे ज्ञेयम् ।
यद्वाऽसम्पूर्णसमानजातीयसमानदिनव्यापकाशौचविषयं मन्तव्यम् ।
सम्पूर्णाशौचसङ्करे पूर्वोक्तवचनैर्व्यवस्थापितत्वान् ,
एतद्वचनस्य तद्विरुद्धार्थकत्वाच्चेति केचिदाहुः ।
वयन्तु, आद्यं भागद्वयं यावत् सूतकस्य तु सूतके ।
द्वितीये पतिते चाद्यात् सूतकाच्छुद्धिरिष्यते ॥
अत ऊर्ध्वं द्वितीयाच्च सूतकान्ताच्छुचिः स्मृतः ॥६२२॥
एवमेव विचार्य स्यान्मृतके मृतकान्तर इति हेमाद्रौ ब्राह्मवचनात् ।
स्याच्चेत् पञ्चतमादहः पूर्वेणाप्यनुशिष्यते इति देवलवाक्येन समा-
नार्थत्वाच्च । यत्र ज्ञातिमरणनिमित्ताशौचे वर्तमाने यदि कस्यचित्
पुनरस्पृश्यत्वाघवृद्धिमदशौचान्तरापातस्तदाश्रयभागद्वयात् प्राक् पूर्वोक्ता-
शौचेनास्पृश्यत्वलक्षणाशौचनिवृत्तिः । यदित्वमे तदापतेत्—
तदा, परतः परतोऽशुद्धिरघवृद्धौ विधीयते ।
स्याच्चेत् पञ्चतमादहः पूर्वोक्तवानुशिष्यते ॥६२३॥
इति देवलोक्तयाऽघवृद्धिमदस्पृश्यत्वलक्षणमशौचं परतः स्वकालेनैव
निवर्तते इति ।
अ(स)घवृद्धिमदशौचमूर्द्धं चेत्तेन शुध्यति ।
अथ चेत्पञ्चमीं रात्रिमतीत्य परतो भवेत् ॥६२४॥

465. इति कौर्मवचनमप्येतदर्थकमित्येतद्विषयमिदमिति श्रूमः ।

परः परत इत्यस्यायमर्थः । अघवृद्धौ दीर्घाशौचे विद्यमाने परतोऽशुद्धिः
परमाशौचं स्यात् । यदि च पूर्वाशौचमुत्तराशौचस्य पञ्चमदिनात्-
परतोऽनुवर्तते तदा पूर्वेणैव शुद्धिः, पूर्वस्योत्तराशौचाधिकाध्यापित्वे
तु पूर्वशेषाच्छुद्धिरिति प्रकृतमनुश्रियते । क्वचित् पूर्वशेषेण
शुद्धेरपवादमाह गोतमः ।
रात्रिशेषे सति द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिरिति प्रभातशब्दोऽन्त्ययामपरः ।
रात्रिशेषे द्वयहाच्छुद्धिर्यामशेषे शुचिस्तथाहिति— शान्तानपोक्तेः ।
इदं शावान्ते सूतकपाते सूतकान्ते शावपाते वा तुल्यं वेदितव्यमिति
विज्ञानेश्वराचार्याः ।

अत्रैके रात्रिशब्दोऽहोरात्रपरः । अहः शेषे सति द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिः स्मृतेति शङ्कलिखितोक्तेः प्राहुः ।

अथ यदि दशरात्राः सन्निपतेयुराद्यं दशरात्रमशौचमानवमदिवसादत उद्धं द्विरात्रेणाऽन्युष्टायां त्रिरात्रेणेति बोधायनोक्तेश्च ।

नवमदशमशब्दौ चोपान्त्यदिनपरो तेन क्षत्रियादावपि तथैवेत्याहुः । पाराशरमाधवीयेऽप्येवम् ।

मिताक्षराकारास्तु रात्रिमात्रावशिष्टे पूर्वाशौचे पुनराशौचसंपाते दिन-द्वयमधिकं रात्रेरन्त्ययामेऽन्यसंपाते तु दिनत्रयमधिकमित्याहुः ।

एवं सत्यत्र गुणवन्निर्गुणपरत्वेनापादनापत्परत्वेन देशान्तरयुगान्तर-परत्वेन वा व्यवस्था काय्या ।

एतदिव सबर्द्धनं समानदिनाशौचसंपात एवेति मिताक्षरायाम् ।

षडशौतौ तु दशाहमध्ये त्रयहाशौचसंपातेऽपि द्वित्रिदिनवृद्धिरुक्ता ।

रात्रिशेषे यदाशौचं पूर्वादनधिकमापतेत् ।

ऊर्द्धं दिनद्वयं पूर्वादयामशेषं दिनत्रयम् ॥६२५॥

466. इति, अनधिकं समं न्यूनं चेत्यर्थः ।

पूर्वाशौचान्तर्वर्द्धितत्रिदिनमध्येऽप्यधिकाशौचान्तरसंपाते तु वर्द्धित-स्यात्पत्वात् स्वकालेनैव शुद्धिरित्यादिः स्वबुद्ध्या विवेचनीयम् ।

467. अपवादान्तरमाह.शङ्कः,—

मातर्य्यमे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता ।

पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीम् ॥६२६॥ इति ।

अयमर्थः ।

मातुरशौचमध्येपतितस्य पितुरशौचस्य न पूर्वशेषेण शुद्धिः ।

किन्तु पितुरुपरतिदिनमारभ्य दशरात्रं कार्य्यम् ।

पितुरशौचमध्यपतितस्य मातुरशौचस्यापि न पूर्वशेषेण शुद्धिः ।

किन्तु, पित्रशौचानन्तरं पक्षिणीमधिकां कुर्यादिति ।

इयञ्च पक्षिणी तृतीयादिदिनपरा, नाद्यदिनद्वये प्रतिनिमित्तम्,

नैमित्तिकाबुत्तिन्यायापवादपूर्वशेषापवादत्वादिति प्राञ्च आहुः ।

इत्थं च पक्षिणी दशमदिनात् पूर्वं मातृमरणविषया ज्ञेया ।

दशम्यां रात्रौ तत्प्रभाते वा मातृमरणे दृषद्दृश्यदृशमुचितपक्षिणी
कार्येति कश्चिदाह ।

अत्र गुरुणी लघोरन्तर्भावस्योक्तत्वात्,

गुरुणा लघु शुद्धयेतेति वचनाच्च ।

एवं मातृरन्वारोद्घेनेन पक्षिणी कार्य्या ।

यदा नारी विशेषेण प्रियस्य हितकाङ्क्षया (वाञ्छया) ।

तदाशौचविधातव्यभर्त्ता शौचं क्रमेण हि ॥६२७॥

468. इति पृथ्वीचन्द्रोदये लघुहारीतोक्तेः ।

मृतं पतिमनुव्रज्य पत्नीचेदनलङ्घता ।

न तत्र पक्षिणी कार्य्या वैतृकादेव शुध्यतीति षड्शीत्युक्तेऽथ ।

सपिण्डाशौचेन मातापित्रोराशौचापगमो मातृस्येचेति ध्वनितम् ।

एवं भर्तुरपि पूर्वं गृहीताशौचानां पुत्राणां पितुः संस्कारे तु क्रियमाणे,

यदि मातुः सपिण्डस्य वा मरणं स्यात्तदा नायं निर्णयः ।

अतिक्रान्तकालात् पूर्वाशौचादुत्तरनिमित्तस्य बलवत्त्वात् ।

तथा द्वादशादिवर्षोत्तरकालं संस्काराशौचे प्रत्यक्षमरणं चेत्तदाप्येवं

469 ज्ञेयम् । पूर्वशेषेणाशुद्धेरपवान्तरमुक्तं षड्शीत्याम् ।

पूर्वाशौचेतु याशुद्धिः सूतके मृतके च सा ।

सूतिकामग्निदं हित्वा प्रेतस्य च सुतानपि ॥६२८॥

470. इति निर्णयामृतसंग्रहे ।

इयं विशुद्धिरुदिता सूतिकामग्निदं विनेति ।

तथा शौचसंपातेऽपि न शावजनननिमित्तकार्य्यप्रतिबन्धः ।

अन्तर्दशाहे जननात् पश्चान् स्यान्मरणं यदि ।

प्रेतमुद्दिश्य कर्त्तव्यं पिण्डदानं यथा विधि ॥६२९॥

471. इति शातातपोक्तेः ।

तथा,

प्रारब्धे प्रेतपिण्डेतु मध्ये चेज्जननं भवेत् ।

तथैवाशौचपिण्डास्तु शेषान् दद्याद् यथा विधि ॥६३०॥

472. इति गालवोक्तेः ।

तथा मातुः पक्षिणीमध्ये पितुरेकादशाहं कुर्यादेव ।

आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपोत्यादिना पूर्वमेवोक्तमिति ।

इति श्रीविधानपारिजाते अशौच संपात निर्णयः ॥

—#—

अथाशौचापवादः ।

—#—

स च पञ्चधा कर्तृकर्मद्रव्यमृत्युदोषविधानमेदात् ।

तत्राधो (यं) ब्रह्मचारित्यादिषु ज्ञेयः ।

नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।

नाशौचं कीर्तितं सद्भिः पतिते च वृश्चान्मते १(*) ॥६३१॥

473. इति कौर्मोक्तेः ।

अत्र चतुर्थपादे शावे वापि तथैव चेति देवलस्मृतिपाठः ।

पादत्रयं समानं अशौचमित्यत्रकर्मोपलक्षणम् ।

ब्रह्मचारी न कुर्वीत शववाहादिकाः क्रियाः ।

यदि कुर्याच्चरेत् कृच्छ्रं पुनः संस्कारमेव च ॥६३२॥

474. इति देवलोक्तेः ।

इदमपि पित्राद्यतिरिक्त विषयम् ।

आचार्यं स्वमुपाध्यायं मानरं पितरं गुरुम् ।

निर्हृत्य तु व्रती प्रेतं व्रतेन न वियुज्यते ॥६३३॥

475. इति मनुस्मृतेः ।

निर्हरणंमन्त्रकर्मणोऽप्युपलक्षकम् ।

यथा, व्रतस्थोऽपि सुतः पितुः कुर्यात् प्रेत-क्रियां नृप २(†) ।

तथा मातामहस्यापि दौहित्रः कर्तुमर्हति ॥६३४॥

१(०) पतिते च इत्याद्यन्ते' इति भिन्नः पाठः ।

अत इत्याद्यन्तः अथैव इत्याद्यात् पतनेन खलुः ।

२(†) अनेन न व्रतन्वीपः गुरुणा धर्मज्ञत्वानुष्ठानादिति ।

476. इति भविष्योक्तेः ।

मातापित्रोरुपाध्यायाचार्य्ययोरौद्धदैहिकम् ।

कुर्वन् मातामहस्यापि व्रती न भ्रश्यते व्रतान् ॥६३५॥

477. इति कालादशौचं ।

तथाप्यन्तकर्मकर्तृत्वं निमित्तत्वं निमित्तमस्पृश्यत्वं दशाहमस्त्येव ।

सगोत्रमेव (निर्हृत्य) योर्हस्मि दद्याद् व्रती नरः ।

सोऽपि कुर्यान्नवभ्राद्धं शुष्येद् भूतसमेऽहनि ॥६३६॥

478. इति दिवोदासनिवन्धोक्तवचनात् ।

अतएव ब्रह्मचारिणः शवकर्मिणः व्रतान्निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रोर्गुरो-

479. श्वेति गोतमस्मृतौ ।

व्रतनिवृत्तेरेव पय्युदासो नाशौचस्यापि ।

सन्ध्यादि कर्मलोपस्तु नास्ति ।

नत्यजेन् सूतके कर्म ब्रह्मचारी स्वकर्मकृत् ।

180. इति छन्दोगपरिशिष्टात् ।

पित्रोर्गुरोर्विपत्तौ तु ब्रह्मचार्य्यपि यः सुतः ।

स व्रतश्चापि कुर्वीत त्वग्निपिण्डोदकक्रियाम् ॥

तेनाशौचं न कर्तव्यं सन्ध्या चैव न लुप्यते १(०) ॥६३७॥

अग्निकार्य्यं च कर्तव्यं सायं प्रातश्च नित्यशः ।

481. इति चन्द्रिकायां संवत्तोक्तेश्च ।

अत्र कर्मानधिकाररूपाशौचं निषेध इति ज्ञेयम् ।

482. अपरार्कं माधवादि पुस्तके एकाहमशौचं माहुः ।

१(०) 'व्रतेव्रतो' इति प्राग्व्युक्तं व्रतलोपीनामिति ।

ब्रह्मचारी—विधिः । उपकुर्वाणः, आतुरः, मेडिकः ।

उषनवनात् परं स्नातककालं यावच्छकः । अथान्नं नृनौ चामि ।

आचार्यं चाप्युपाध्यायं गुरुं वा पितरं च वा ।
 मातरं वा स्वयं दग्धा व्रतस्थस्तत्रभोजनम् ॥६३८॥
 कृत्वा पतति नैतस्मात् प्रेतान्नं तत्र भक्षयेत् ।
 अन्यत्रभोजनं कुर्यान्नचैतैः सह संवसेत् ॥
 एकाहमशुचिर्भूत्वा द्वितीयेऽहनि शुध्यति ॥६३९॥

483. इति ब्राह्मोक्तेः ।

प्रथमेऽहि सन्ध्यादिकर्मलोपः ।

484 इति तदन्नभोजने प्रायश्चित्तं पुनरुपनयनमाशौचं च

दिवीदासादयस्तु पूर्वोक्त ब्राह्मोक्तेः ।

ब्रह्मचारी यदा कुर्यात् पिण्डनिर्वपनं पितुः ।
 तावत् कालमशौचं स्यात् पुनः स्नात्वा विशुध्यति ॥६४०॥

485. इति प्रजापति वचनात् ।

द्वितीयदिनादौ पिण्डदानकाल एवास्पृश्यत्वमात्रं नान्यदित्याहुः ।
 कर्त्तन्तरं सद्भावे नान्य कर्मकरणे तु ब्रह्मचारिणः पित्रादिमरणेऽप्या
 शौचाभाव एव च ।

सोऽपि ब्रह्मचर्यकालावच्छिन्न एव ।
 समावर्त्तनोत्तरं तु पूर्वमित्राणां सपिण्डानां त्र्यहमशौचं कार्यम् ।
 आदिष्टो नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात् ।
 समाप्य तूदकं दद्यात् त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥६४१॥

486. इति मनूक्तेः ।

छन्दोगपरिशिष्टे तु विकल्प उक्तः ।

पितर्यपि मृते नैषां दोषो भवति कर्हिचित् ।
 अशौचं कर्मणो नस्यान् यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ॥६४२॥ इति ।

अथ कर्मतः अशौचाभाव उच्यते ।

—*—

487 तथा च त्रिशच्छोक्याम् ।

तत्तत् कार्येषु सन्निप्रतिनृपनृपवद्दीक्षितत्विक् स्वदेशभ्रं शापत्स्वप्यनेक-
श्रुतिपठनभिषक्कारुशिल्पातुराणां संप्रारब्धेषु दानोपनयनयजनश्राद्ध-
युद्धप्रतिष्ठाचूडातीर्थयात्रा जयपरिणयनाद्युत्सवेष्वेतदर्थेनाशौचमिति
शेषः १(*) ।

सत्रीत्यत्र सत्रवान् । अन्यस्य दीक्षितपदात् सिद्धेः । व्रती अनन्त-
व्रतादिनियमवान् । व्रतिनां व्रत इति विष्णुस्मृतेः । नृपो राजा.
नृपवान्मन्त्र्यादिः । एषामशौचं कार्यम् । आतुरस्य व्याधिनाशार्थं
दानादौ तु पुरुषादीनां प्रारम्भ भक्तादीनां श्राद्धं सङ्कल्पो वा
ज्ञेयः २(†) । प्रारम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतसत्रयोः ।

नान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥६४३॥

इति स्मृतेः ।

यजनं तडागोत्सर्गः लक्ष्मकोटि होमादिव ।

तथा च लघुविष्णुः—

व्रतयज्ञ विवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जये(पे) ।

आरब्धे सूतकं नास्ति त्वनारब्धेतु सूतकम् ॥ इति ॥६४४॥

तथा,—

अशौचे सत्याकस्मिकतीर्थप्राप्तौ नाशौचम् ।

विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि ।

नतत्र सूतकं तद्वत् कर्म यज्ञादि कारयेत् ॥६४६॥

488. इति पैठीनसिस्मृतेः ।

अत्र विशेषस्तृतीयस्तवके तीर्थयात्राप्रकरण-उक्तः ।

१(*) सववाग्—यागकर्ता.

'सव' स्तवार्थलोकाय सवसवमासत'

इति भागवते । व्रतं—ब्रह्मचर्योपनयनान्त्वव्रतादि ।

२(†) जय, एव च येषु जयेषु च जयीचं मय्या तदासक्त बोधेषु च ।

तथा आद्रे प्रारब्धे सति नाशौचम् ।

प्रारम्भश्च पाकपरिक्रिया, पाकस्य सम्पूर्णं निष्पत्तिरिति निबन्ध कृतः ।

पाकपरिक्रिया, प्रोक्षणान्तक्रियेति ।

489. आद्धप्रदीपकारः—

पाकस्य परिक्रियाऽन्नदानरूपेति केचिदाहुः ।

तत्र यथाचारं व्यवस्था । जपःपुरश्चरणादिः ।

अविच्छेदेन सङ्कल्पितभारतश्रवणादिश्च ।

490. तथा हि ब्राह्मे,—

गृहीत नियमस्यापि नस्यादन्यस्य कस्यचित् ॥६४७॥ इति

तत्रादिपदाद् देवार्चनादिसंगृहीतम् ।

तथाच मदनपारिजाते,—

491. यमः—

शिवविष्णवर्षनदीक्षा यस्यवा नपरिग्रहः १(*) ।

श्रौतकर्माणि कुर्वीत स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात् इति ॥६४८॥

कालनियमाभावे त्याज्यमेव गत्यन्तरं सद्भावात् ।

उत्सवोरथयात्रादिः । अयश्चाशौचाभावोऽनन्यगतित्वेऽर्त्ते च ज्ञेयः ।

492. अन्नमूलं याज्ञवल्क्यः—

ऋत्विजादीक्षितानाञ्च यज्ञि(श्री)पं कर्मकुर्वताम् ।

सन्निव्रतिब्रह्मचारि-दातृ-ब्रह्मविदान्तथा ॥६४९॥

दानेविवाहेयज्ञेच संप्रामे देशविप्लवे ॥

आपद्यपिच कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते ॥६५०॥

493. प्रचेताश्च—

कारवः शिल्पिनो वैद्या दास्यो(दासी)दासास्तथैवच ।

राजानोराजभृत्याश्च सद्यशौचाः प्रकीर्त्तिताः ॥६५१॥

निमन्त्रितस्य विप्रस्य स्वाध्यायादिरतस्य च ।

दे(गे)हेपितृषुतिष्ठत् सुनाशौचं विद्यते क्वचित् ॥६५२॥

प्रायश्चित्तं प्रवृत्तानां दातृ-ब्रह्मविदान्तथेति ।

ब्रह्मविदः—सन्नयासिनः । दातृणाञ्चपूर्वसङ्कल्पितदेये नाशौचम् ।

खल-क्षेत्र-स्थितं धान्यं वापीकूपे स्थितं जलम् ।
पूर्वसंकल्पितं वित्तं सूतके नैव दृष्यतीति ॥६५३॥

कतु स्मृतेः—

अन्नं चेत् परहस्ते नदेयम् ।

विवाहोत्सव यज्ञादि ध्वन्तरामृतसूतके ।

शेषमन्नं परैर्देयं दातुन् भोक्तृश्च नस्पृशेत् ॥६५४॥

१७१. इति यमस्मृतेः । तथा प्रतिष्ठादावपि नाशौचम् ।

तदेव, प्रतिष्ठोत्सवविवाहादिषुच देशविप्लवे १(*) ।

१७५. आपद्यपि कष्टायां नाशौचमिति विष्णुक्तेः ॥६५५॥

अथचिच्च,—

अङ्कुरार्पणतः पश्चादपि चौलादौ नाशौचमित्युक्तम् २(†) ।

तथाहि,—

चौलोपनयनेचैव देवानामुत्सवेऽपि च ।

अङ्कुरार्पणतः पश्चात् अशौचेऽपि न दोषभागिति ॥६५६॥

इति स्मृत्यन्तरादूनान्दीमुखानन्तरं ना शौचमिति पूर्वमुक्तम् ॥

तत्र देशतोव्यवस्था ।

अन्यत्र विशेषः,—

एक विशत्यह्यङ्के विवाहे दशवासरात् ।

चूडोपनयने त्रीणि श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥६५७॥ इति ।

दीक्षितस्यावभृतात् पूर्वनाशौचम् । तदादौत्वशौचमस्त्येव,

प्रागवभृतात्करोति स्नातायामवभृत इति पत्न्यां रजसि विशेषोक्तेः ।

उभयात्राशुचित्वस्य तुल्यत्वात्, तैनचवैतानोपासनाः कार्य्या

इति स्मृत्या वैतानेत्व ३(‡) वभृतादिनभवतीति गम्यते ।

१(*) 'देशविषये' इति पाठान्तरम् ।

२(†) अथ पाठः दयोरा दर्शं पुस्तकयोः सन्दिग्धः ।

३(‡) अथतु 'वैतानत्वे' (तुल्यत्वाच्च) एवं पाठोऽप्यस्ति ।

४ (०) अतस्तथा :—दिव्यातोत्सवः, दीर्घतोत्सवः, राक्षतोत्सवः, सारस्वतोत्सवः, नवरात्रात्-
सवादयः ।

५ चौलादि—चूडा स्नायुं कार्यं वैधः ।

६ दैवतः—श्रीवादि दैव भेदेऽवस्थास्यात् ।

७ अवभृतात्,—अवभृतात्कालात् प्रागिति ।

अतएवोक्तं माधवीये, ब्राह्मे,—

तद्वागृहीत दीक्षस्य त्रैविद्यस्य महामखे ।

ज्ञानंत्वभृथं यावत्तावत्तस्य न सूतकमिति ॥६५७॥

वैतानोपासनाः कार्य्या इत्यनेनैव सिद्धे ऋत्विजां दीक्षितानां चेति पुनर्दीक्षितपद ग्रहणं यजमाने स्वयं कर्त्तव्यार्थे स्नानप्राप्त्यर्थे चेति

496. विज्ञानेश्वरा आहुः । ऋत्विजां तु मधुपर्के चिरं नाशौचम् ।

गृहीतमधुपर्कस्य यजमानाश्च ऋत्विजः ।

पश्चाद् शौचे पतिते न भवेदिति निश्चयः ॥६५८॥

497. इति ब्राह्मोक्तेः ।

एवं स्मार्त्तेऽपि तुल्यम् । कोटिहोमादौ मधुपर्कान्तरं न दोष इति ज्ञेयम् ।

यत्तु, प्रारम्भोवरणं यज्ञ इति तत्रापि मधुपर्कान्तरं वरणं ज्ञेयम् ।

तथा निमित्तज्ञानाभावेऽपि नाशौचम् ।

अपि दानुग्रहीत्रोश्च सूतके मृतके तथा ।

अविज्ञाते न दोषः स्याच्छ्रद्धादिषु कदाचन ॥६५९॥

498. इति ब्राह्मोक्तं ।

एतेन तदानीं कृतेन श्राद्धादिना एव क्रियासिद्धं नाशौचानन्तरे पुनस्त-
क्रियेति सिद्धम् ।

499. अपवादान्तरमाह याज्ञवल्क्यः—

वैतानोपासनाः कार्य्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनात् । इति वितानेऽग्नीनां

विस्तारः, तत्रभवाः वैताना अग्निहोत्रदर्शपौर्णमासाद्याः श्रौतक्रियाः

तथा प्रतिदिनमुपास्यत इत्युपासनोष्णाग्निस्तत्रभवाः उपासनाः ।

सायं प्रातर्होमस्थालीपाकाद्याः स्मार्त्तक्रियाः । तदुभयक्रिया प्रत्यहं

कार्य्या । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह श्रुतिचोदनादिति । 'यावज्जीव-

मग्निहोत्रं जुहुयात्' इत्यादिश्रुतिरग्निहोत्रादिचोदना स्पष्टैव प्रतीयते ।

इदमपि तत्र त्यागमात्रपरम् ।

स्मार्त्तकर्मपरित्यागोराजावेन्यत्र सूतके ।

श्रौते कर्मणि तत्कालं ज्ञातः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥६६०॥

500. इति व्याघ्रपादुक्तेः ।

त्यागातिरिक्ते तु श्रौते स्मार्त्ते वा कर्मण्यन्यस्यैव कर्त्तृत्वम् ।

सूतके सूतके चैवशाक्तौ आद्भोजने ।
प्रभासादिनिमित्तेषु दापयेन्नतु हापयेत् ॥६६१॥

501. इति बृहस्पत्युक्तेः ।

नित्यानि निवर्त्तेरन् वैतानवर्जशालाग्नौ चैके, अन्ये एतानि कुर्व्युरिति
मिताक्षारायां पैठीनसिस्मृतेश्च प्रकरणग्रहणं पूजार्थम् । तेन स्मार्त्तमपि
कर्मोपासनादि कार्यमेवेति आद्भलतायाम् । दाक्षिणात्यास्तु
विकल्पमाहुः । अपराकादिनिबन्ध कारास्तु श्रौतं सर्व्वमपि स्वथं
कर्त्तव्यम्, स्मार्त्तन्तु त्यागातिरिक्तमनेन कार्य्यम् ।
त्यागमात्रन्तु स्वकार्य्यं स्नात्वोपस्पर्शनात् स्वयम् ।
जन्महान्योर्वितानस्य कर्मत्यागो न विद्यते ॥६६२॥

502. इति हारीतस्मृतेः ।

शालाग्नौ केवलो होमः कार्य्य एवान्यगोत्रजैरिति जाबालिस्मृतेश्चेत्याह ।

503. याज्ञिका अप्येवमाहुः,—

सूतकेतु समुत्पन्ने स्मार्त्तं कर्म न सन्त्यजेत् ।
पिण्डं यज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ॥६६३॥

504. इति कात्यायनोक्तेः ।

पिण्डं पितृयज्ञे, चरुं स्मार्त्तस्थाल्या पाकं श्रवणकर्मणादिकं चेति
विज्ञानेश्वरः । त्यागे प्रीतिचिना दोष उक्तः ।
दर्शं च पोर्णमासं च कर्म वैतानिकं च यत् ।
सूतकेऽपि त्यजन् मोहान्प्रायश्चित्तीयते द्विजः ॥६६४॥ इति ।
वैश्वदेवस्यत्वग्निसाध्यत्वेऽपि निवृत्तिः ।
विप्रोदशाहमासीत् वैश्वदेवविजितः ॥६६५॥
कात्यायनसूत्रेऽपि, नित्यानि निवर्त्तेरन् वैतानिकवर्जं शालाग्नौ चैकं इति ।

505. इति संवर्त्तोक्तेः ॥६६६॥

नित्यानि वैश्वदेवादीनि, शालाग्निरौपासनाभिस्तत्साध्या क्रिया
विकल्पेनेति सूत्रार्थः ।

यदा करणपक्षस्तदान्येन कारयेत् न स्वर्थं कुर्यादिति कर्काचाध्योऽपि विकल्पं मन्यते । एतेन निवृत्तिपक्षेण दशाहानन्तरं पुनराधानं शास्त्राभ्यनुज्ञानादिति गम्यते ।

यत्तु, होमद्वयापत्तौ तु पुनराधानमिष्यत इत्यादि स्मृतिवचनं तदशौचान्यकालपरम् ।

अधिकारी यदा विप्रो नित्यहोमं नचाचरेत् ।

द्विरात्र्याहूयमानोऽग्निं लौकिकत्वं प्रयच्छते ॥६६७॥

506. इति ऋष्यश्रुक्कोक्तेः ।

507. होमकर्मान्तराभावे त्वाश्वलायनो विशेषमाह,—

स्मार्त्ताग्निरात्मनोऽन्येषामभावे सूतकादिषु ।

समारोप्य तदन्ते तु विहृत्य जुहुयात्स्वयम् ॥६६८॥ इति ।

दैश्वदेवस्य अग्निसाध्यत्वेऽपि नित्यत्वमेव १(*) ।

होमं तत्र तु कुर्वीत शुष्कान्नेन फलेन वा ।

पञ्चयज्ञं विधानं तु न कुर्यान्मृत्यु जन्मणोः ॥६६९॥

508. इति संवत्तोक्तेश्च ।

अत्र होमः अग्निहोत्रादिरिति ज्ञेयम् ।

अग्निहोत्रादि होमार्थं शुद्धिस्तात्कालिकी स्मृता ।

पञ्चयज्ञं न कुर्वीत ह्यशुद्धः पुनरेव सः ॥६७०॥

509. इति गोभिलोक्तेश्च ।

510. हरदत्तस्तु,—

अशौचेऽपि बह्वचैर्वैश्वदेवः कार्य्य एव । तस्य द्वावनध्यायौ ।

यद्यात्माऽशुचिर्यदिशरीरं वा इति ब्रह्म यज्ञस्यैव विशिष्य तत्सूत्रे

निषेधाद् अशौचे इत्याह ।

१(*)

वैश्वदेव वसिष्ठस्य पाण्डुरस्यैव गृह्यसूत्रे हरिश्चरभाष्येऽस्ति । तत्र पाकं विधाय ससुज्ज्वलाभिधाय पञ्चादग्नेः प्राङ्मुख उपविश्य ॐ ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे न मन इत्यादि । पञ्च मन्त्रायशस्तु,—तेतिरीय आरव्यकेऽस्ति । (१) यदग्नौ जुहोति । (२) यं पितृभ्यः स्वाहा । (३) यत् भूनेभ्योवसिम् । (४) यत् ब्राह्मणेभ्यः । (५) यत् स्वाध्यायम् । पञ्च वा एते मन्त्रायशाः सतति प्रतायने सतति सनिष्ठाने, इत्यादि ।

511. सन्ध्यादीनामप्यपवादमाहापरार्कं कात्यायनः ।

सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते ।
होमः श्रौतस्तु कर्तव्यः शुष्कालेन फलेन वा ॥६७१॥
अकृतं हावयेत् स्मार्त्तं तदभावे कृताकृतमिति ।
अत्राकृतं,—प्रीद्विवादि, कृताकृतं तण्डुलादीत्यपरार्कः ।

यस्तु,—

सूतके सूतके चैव सन्ध्याकर्म समाचरेत् ।
न त्यजेद् ब्राह्मणः क्वापि त्यज्जनाशेदधोगतिः ॥६७२॥

512. इति यमवचनम् ।

तत् किञ्चित् सन्ध्यापरम् १(*) ।
अर्चिता मानसी सन्ध्या कुशवारिविवर्जितेति शुद्धिप्रदीपे व्यवनोक्तेः ।
पैठीनसिस्त्वर्च्ये मन्त्रोच्चारणमाह ।
सूतके सावित्र्या जलं प्रक्षिप्य सूर्यं ध्यायन् नमस्कुर्यादिति ।

513. भारद्वाजोऽपि,—

सूतके सूतके कुर्यात् प्राणायाममन्त्रकम् ।
तथामार्जनमन्त्रास्तु मनसोच्चार्य्य मार्जयेत् ॥६७३॥
गायत्रीं सम्यग् उच्चार्य्य सूर्याचार्य्यं निवेदयेत् ।
मार्जनं तु न वा कार्य्यमुपस्थानं न चैव हि ॥६७४॥ इति ।
ग्रहणं ज्ञानभ्राद्धादावप्यशौचापवादमाह व्यासः,—
स्मार्त्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके—

514. इति ब्राह्मेऽपि ।

आशौचं जायते नृणां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
राहुरूपशो तयोः स्नात्वा दानादौ कल्पते नरः ॥६७५॥ इति ।
यन् पुनर्दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तत इति सूतकं प्रकृत्य

515. अनुवचनं तत् स्वस्य दानादिपरम् इति ।

१(०) 'उद्यकमसंवाकनादित्य सुपाख्य ब्राह्मणः मन्त्रमन्त्रमकृते वाक्येति विधूत पात्रा' इति
वृत्तिः । सन्ध्या सुपाशौत इति कृतिश्च । सन्ध्यादीनामप्यपवादमाहापरार्कं कर्म
इत्यपि ।

श्रीविधान पारिजाते कर्ममत अशौचापवादः ।

—*—

516. अथ द्रव्यतः अशौचापवादः ।

517. तत्र मरीचिः,—

लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च ।

शाक काष्ठतृणेष्वथो दधिसर्पिः पयःसु च ॥६७६॥

तिलौषधाजिनेचैव पक्कापक्के स्वयंप्रहः ।

पराश्रेषु च सव्वेषु नाशौचं मृतसूतके ॥६७७॥ इति ।

स्वयंप्रह इति स्वयमेव द्रव्यस्वाम्यनुज्ञया ग्राह्यमित्यत्र तद्वस्तादित्यर्थः ।

ऋते तु तद्वस्तादपि ग्रहणे न दोषः । पक्वं लड्डुकादि, अपक्वं तण्डुलादि, एतदन्नसत्रप्रवृत्तविषयम् ।

अन्नसत्रप्रवृत्तानामामान्नमविगर्हितम् १(*) ।

मुक्ता पक्वाण्येतेषां त्रिरात्रं तु व्रती भवेत् ॥६७८॥

518. इत्यङ्गिरःस्मृतेः ।

519. पक्वमन्नमोदनादिकं न तु लड्डुकादिभक्ष्यम् ।

षड्दशोत्तावपि,—

संसर्गाद् यस्य चाशौचं यस्यातिक्रान्तकालतः ।

तृतीयस्य पदार्थस्य नाशौचं विद्यते क्वचित् ॥६७९॥

520. इति द्रव्यतः अशौचापवादः ।

—*—

अथ मृतदोषतः अशौचापवादः ।

—*—

521. हेमाद्रौ षट्त्रिंशन्मते—

व्यापादयेद्य आत्मानं स्वयममुष्यदकादिभिः ।

विहितं तस्य नाशौचं नापि काय्यौदकक्रिया ॥६८०॥

१(०)

चमनसमयम्—सदाश्रदानशाला, नतुशयः । अन्यश्च अती,

'कल्पपत्रं पयःपत्रं पक्वं केषलपत्रिणा ।

तदन्नं फलपदं ग्राह्यं यथाशक्त्यं विना, इति ।

522. शब्दस्य नेतृविषयतावधित्वाशौच मस्त्येव १(*) ।

हतानां नृप गोविप्रैरन्वक्षं चालप(हम)घातिनाम् ।

523. इति याज्ञवल्क्योक्तेः ।

524. भविष्येऽपि—

स्वेच्छया मरणं विप्राः शृङ्गिदंष्ट्रिसरीसृपैः ।

अन्त्यान्त्यजविषोद्वन्धैरात्मना चैव ताडनैः ॥६८१॥

पाषण्डमाश्रिताश्चैव महापातकिनस्तथा ।

स्त्रियश्च व्यभिचारिण्य आरूढपतितास्तथा ।

न तेषां क्लानसंस्कारौ न श्राद्धं न सपिण्डनम् ॥६८२॥ इति ।

525. ब्राह्म्येऽपि,—

शृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्याल विषवह्नि क्रियाजलैः ।

स दूरात् परिहर्तव्यः कुर्वन् क्रीडां मृतश्च यः ॥६८३॥

अत्र व्यालो दुष्टगजः पूर्वसरोसृप इत्युक्तेः ।

नागानां विप्रियं कुर्वन् हतश्चाप्यथविश्रुता ।

निगृहीतः स्वयं राज्ञा चौर्यदोषेण कुत्रचित् ॥६८४॥

परदारान् हरन्तश्च द्वेषात्तु यतिभिर्हताः ।

असमानैश्च संकीर्णैश्चण्डालाद्यैश्च विप्रहम् ॥६८५॥

कृत्वा तर्निहतास्तद्वचण्डालादीन् समाश्रिताः ।

शस्त्राग्निगरदाश्चैव पाषण्डाः क्रूरबुद्धयः ॥६८६॥

क्रोधात् प्रायन् विषं वह्निशस्त्राद्युद्वन्धनं जलम् २(†) ।

गिरिवृक्षपतं च ये कुर्वन्ति नराधमाः ।

कुशिलपजीविनो ये च सूनालङ्कारधारिणः ॥६८७॥

मुखे भगास्तु ये केचित् क्रीवप्राया नपुंसकाः ।

ब्रह्मदण्डहता ये च येचापि ब्राह्मणैर्हताः ॥६८८॥

महापातकिनो ये च ते सर्वे पतिताः स्मृताः ।

पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः ॥६८९॥

१(*) शब्दस्य नेतृविषयता इति भिन्नः पाठः ।

२(†) 'क्रोधान् प्रायन् विषम्' इति भिन्नः पाठः ।

एतानि पतितानां तु यः करोति विमूढधीः ।
तमकृच्छ्रद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा ॥६६०॥ इति ।
एतत् सर्वं कृच्छ्रद्वयमशुद्धिपूर्वकृतिविषयम् ।

526. बुद्धिपूर्वकृतौ तु, माघबीये वशिष्टः—

य आत्मत्यागिनां क्लेहात् प्रेतक्रियां द्विजः स्वयम् १(*) ।
स तदा कृच्छ्रसहितं चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥६६१॥ इति ।

एतदनाहिताग्निप्रेतविषयम् । आहिताग्नेस्तु,

527. छन्दोगपरिशिष्टे, कात्यायनोपदेशमाह—

महापातकसंयुक्तो देवातस्यादग्निमान् यदि ।
पुत्रादिः पालयेदग्नीन् मृतस्य दोष संक्षयात् ॥६६२॥
प्रायश्चित्तं न कुर्यादयः कुर्वन् वा म्रियते यदि ।
गूढं धानिर्वपेच्छ्रौतं विहितं स परिच्छदम् ।
पात्राणि दद्याद्विप्राय ददेद् वा धारिणिक्षिपेत् ॥६६३॥ इति ।

528. माघबीये पराशरोऽपि,—

आहिताग्निसृतोविप्रश्चण्डालेनात्मघातकः ।
द्वहेत् प्राङ्मुखं विप्रो लौकिकाग्रौ अमन्त्रकम् २(†) ॥६६४॥
प्राजापत्यं चरेत् पश्चाद्विप्राणामनुशासनात् ३(‡) ।
दग्धास्थीनि पुनर्गृह्य क्षीरेण क्षालयेत्ततः ॥६६५॥
स्वेनाग्निना स्वमन्त्रेण पृथगेव पुनर्द्वहे, इति ।

529. हेमाद्रौ तु—

बाह्यित्वा शवं तेषां शूद्रैरविधिपूर्वकम् ॥६६६॥
प्राजापत्यानीत्यादि-पूर्ववदित्युक्तम् । तदेतच्चण्डालम्लेच्छादिहृतविषयम्,
तस्यास्त्युदयत्वात् । इह सर्वं वर्षादिना मरणेऽपि क्षेत्रम् ।

१(०) वाक्कायातिनाम्, इति पाठाक्षरम् ।

२(†) 'लौकिकाग्रौ मन्त्रवर्जितम्' इति पाठाक्षरम् । लौकिकाग्रौ वाक्कायोऽगुरोर्वाग् कान् ।

३(‡) 'प्राजापत्यावपे' इति पाठाक्षरम् ।

प्रमाद मरणेत्वशौचादिकं भवत्येव ।

अथ कश्चित् प्रमादेन त्रियेताग्न्युदकादिभिः ।

तस्याशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रिया, इत्यङ्गिरः स्मृतेः ॥६६७॥

इदन्तु पूर्वं बहुप्रपञ्चितमित्युपरम्यते ।

अत्र पतितादीनां यो दाहादिनिषेधः स मरणान्तरक्रियमाणविषयः ।

वत्सरान्तादौ तु कार्यं एव ।

गोब्राह्मणहतानान्तु पतितानान्तथैव च ।

ऊर्ध्वं सम्बत्सरात् कुर्यात् सर्वमेवौर्ध्वेदिकमिति षड्विंश-
मतोक्तेः १(*) ।

नारायणवलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ।

तथा तेषां भवेच्छौचं नान्यथेत्यब्रवीद्यमः ॥६६८॥

530. इति मिताक्षरायां छागलेयोक्तेश्च । नारायणवलिपरि स्वात्मघातादि-

531. प्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यमित्युक्तम्, हेमाद्रौ षट्त्रिंशन्मते ।

कृत्वा चान्द्रायणं पूर्वं क्रिया कार्यं यथाविधि २(†) ॥६६९॥

पिण्डोदकक्रियाः पश्चाद् वृषोत्सर्गादिकञ्च यत् ।

एकोद्दिष्टानि कुर्वीत सपिण्डोदकरणन्तथा इति ॥१०००॥

532. शृद्धशातातपीयेतु प्रायश्चित्ताधिक्यमुक्तम् ।

तथाहि—

पतोते च मृते शुद्धौ प्राजापत्यास्तु षोडश ।

मृते वा यत्परहिते कृच्छ्राणां नवति चरेदिति ॥१००१॥

इदन्तु प्रायश्चित्तार्हपित्रादि विषयेद्वष्टव्यमिति ।

इन्द्रियैरपरित्यक्ता ये च मूढा विषादिनः ।

घातयन्ति स्वमात्मानं षण्डालादिहस्ताश्च ये ॥१००२॥

तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च दयया समभिप्लुताः ।

थया आर्द्धं प्रतन्वन्ति विष्णुनामप्रतिष्ठितम् ॥

तथा ते सम्प्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य स्वयम्भुवे ॥१००३॥

१(०) 'वर्षादिनरथे' इति भिन्नः पाठः ।

" 'वत्सरान्तरादौ, इति पाठमिदोऽस्ति ।

२(†) 'षड्विंशत्योक्तेः' इत्यं पाठान्तरमस्ति । अत्र षड्विंशत्युक्तमित्यर्थः इति ।

३(‡) अत्र तु 'नारायणवलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः' इति पुनर्लिख्यं कर्तव्यम् ।

533. इति हेमाद्रौष्टुदशतातपोक्तेः ।
तत्रैवाह बौधायनोऽपि ।

अथ नारायणवलिं व्याख्यास्यामः ।

—*—

अभिशप्तं(स्तं)पतित-सुरापात्मत्यागिनां ब्राह्मणहतानां द्वादशवर्षाणि-
श्रीणि वा कुर्वीतेति ।

534. मदनरत्ने ब्राह्मेऽपि,—

प्रमादाद् वै हतस्य कृच्छ्रं द्वयं तस्य विशुद्धये ।
यद्वा कृच्छ्रान् पञ्चदश कृत्वा तु विधिना दहेत् ॥
बुद्धिपूर्वभृतानां तु त्रिंशत् कृच्छ्रान् समाचरेत् ॥१००४॥ इति ।

535. स्मृतिरत्नावल्यां तु,—

द्विगुणं प्रायश्चित्तं कृत्वा संवत्सरात् प्रागपि सर्वमौर्ध्वदेहिकं कार्य-

536. मित्युक्तं भृगुणा ।

आत्मनोघातश्च शुद्ध्यर्थं चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ।
तस्य कृच्छ्रचतुष्कं वा त्रिंशत् कृच्छ्राणि वा पुनः ॥१००५॥
अर्वाक् संवत्सरात् कुर्याद् दहनानि यथोदितम् ।
कृत्वा नारायण बलिमनित्यत्वात् तदायुषः ॥१००६॥ इति ।
एतानि प्रायश्चित्तानि शक्ति कालाद्यवेक्षया प्रयोज्याणि ।
इदं चात्मस्वातिनिमित्तं प्रायश्चित्तं मृतजा(ह्ना)तिवध प्रायश्चित्तेन
समुचितं कार्यम् १(*) ।

अन्तरा बौधायनेनोक्तं द्वादशवर्षाणि श्रीणिवेति ।

एवं श्लेच्छीकृतानामपि ज्ञेयम् ।

न्यायसाभ्यान् पतितादीनां गयाश्राद्धं कार्यम् ।

ब्रह्महा च कृतघ्नश्च गोघाती यश्च पातकी २(†) ।

सर्वे ते निष्कृतिं यान्ति गयायां पिण्डपातनात् ॥१००७॥

१(०) 'यज् जातिवध' इति पाठान्तरम् ।

१(†) ब्रह्मापातक्येन पिण्डं तत्रैव ब्रह्मपातक्येन

इति बाबुपुराणे । अथ पातयेत् शवाग्राह्यादिति । अथ कथं ब्रह्मपातक्येन जातिवधः ।

537. इत्थग्निपुराणात् ।

538. तदपि संवत्सरे कार्यमित्युक्तं ब्राह्मे ।

क्रियते पतितानां तु गते संवत्सरे कचित् ।

देश धर्म प्रमाणत्वान्निर्वपेत स्वबन्धुभिः ।

मार्त्तण्डपादमूले वा श्राद्धं हरिहरं स्मरन्निति ॥१००८॥

मार्त्तण्डपादः सूर्यपादः । दक्षिणादित्यचरणे वेति ।

अत्र केचित् । पतितादिषु नारायणबलौ कृतेऽप्यन्यकर्मसपिण्डन-
वर्जं कार्यम् ।

अन्येतु,—

गी-ब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च ।

व्युत् क्रमाच्च प्रसीतानां नैव कार्यं सपिण्डनम् ॥१००९॥

इति वचनादित्याहुः ।

539. ते हेमाद्रिस्थसपिण्डीकरणं तथेति पूर्वोक्तवचनविरोधादुपेक्ष्याः ।

गी-ब्राह्मणेति वचनं तु निरपत्यविषयं बृद्धिश्राद्धविषयं चेति सर्व-
समञ्जसमिति मृतिदोषप्रयुक्ताशौचापवादः ॥

— * —

अथविधानादाशौचापवादः ।

स च पतितयुद्धमृतादिषु ।

— * —

540. तथा च दत्तात्रेयः,—

त्रयाणामाश्रमाणां च कुर्याद्वाहादिकाः क्रियाः ।

यतेः किञ्चिन्न कर्त्तव्यं सर्वान्वेषां सुतादिभिः ॥

त्रिदण्ड ग्रहणादेव प्रतत्त्वं नैव जायते ॥१०१०॥

एकोद्दिष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेत सत्क्रियाम् ॥

न कुर्यात् पार्वणादन्यद् ब्रह्मीभूताय भिक्षवे ॥१०११॥ इति ।

त्रिदण्ड पदमेकदण्डस्याप्युपलक्षणम् ।

541. युद्धहते मनुः,—

ब्राह्मणार्थे विपन्नार्थे योषितां गोप्रहे तथा ।

आहवे च हतानां चेदेकरात्रमशौचकम् ॥१०१२॥

उद्यतेराहवे शस्त्र : क्षत्रधर्महृतस्य तु ।

सद्यः सन्तिष्ठते यज्ञस्तथाशौचमिति स्थितिः ॥१०१३॥

542. इति एकरात्रं युद्धक्ष(ह)तस्य ।

कालान्तरमृतिविषये वृद्धमनुः—

वृद्धःशौचस्पृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातमिषक् क्रियः ।

आत्मानं घातयेद् यस्तु भृग्वग्न्यनशानाम्बुभिः ॥१०१४॥

तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीयेऽस्थिसम्बन्धयः ।

तृतीयेत्तर्कं दत्त्वा चतुर्थे आद्रमाचरेत् १(*) ॥१०१५॥

543. इत्यपरार्कं ब्रह्मगर्भः ।

यो जीवितुं न शक्नोति महाव्याध्युपपीडितः ।

अग्न्युदकमहायात्रां कुर्व्यन्नाम नदुष्यति ॥१०१६॥

544. इति माघवीयेऽप्यादित्य पुराणे ।

दुश्चिकित्स्यैर्महारोगैः पीडितस्तु महानपि ।

प्रविशेज्वलनं दीपं कुर्व्यादनशनं तु वा ॥१०१७॥

अगाधतोयराशि वा भृगोः पतनमेव वा ।

गच्छेन्महापथं वापि तुषारगिरिमादरात् ॥१०१८॥

प्रयागेवटशाखाप्राद् देहत्यागं समाचरेत् २(†) ।

स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महामतिः ॥१०१९॥

उत्तमं प्राप्नुयाल्लोकं नात्मघाती भवेत् कश्चित् ।

एतेषामधिकारोऽस्ति पञ्चेषां सर्व्वेजन्तुषु ॥१०२०॥

नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वशः १(*) ।
 ईदृशं मरणं येषां जीवतां कुत्रचिद् भवेत् ॥१०२१॥
 अशौचं स्यात् त्र्यहं तेषां वज्रानल हते तथा ।
 वाराणस्यां मृयेद् यस्तु प्रत्याख्यात भिषक्क्रियः ॥१०२२॥
 काष्ठपाषाणमध्यस्थो जाह्नवीजलमध्यगः ।
 अभिमुक्तोन्मुखस्तस्य कर्णमूलगतो हरः ॥
 प्रणवं तारकं ब्रूते नान्यथा कुत्रचित् क्वचित् २(†) ॥१०२३॥

545. इति, हेमाद्रावप्येवम् ।

अत्र कालमाप्त इत्युक्तेरप्राप्तमरणकालाये प्रयाता प्रियन्ते याश्च स्त्रियो-
 ऽन्वारोहणं कुर्वन्ति तेषां सम्पूर्णमैवाशौचमिति ध्वन्यते ।
 एतच्च प्राप्तकाले वृद्धादीनां मरणं युगान्तरविषयम् ।
 भृग्वभिपतनैश्चैव वृद्धादिमरणन्तथा ॥१०२४॥

546. इति माघवीये कलिधर्ज्यैवुक्तेः ।

‘ये वै तनुं विसृजन्ति धीराः’ ।

547. इति श्रुतेः ।

न लोकवचनात्तात ! न वेद वचनादपि ।
 मतिरुत् क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति ॥१०२५॥

548. इति, मातृस्योक्तेश्च । काश्यपामप्येवं तत्रैव ।

अग्निप्रवेशं ये कुर्युरविमुक्ते विधानतः ३(‡) ।
 प्रविशन्ति मुखं ते मे निःसन्दिग्धं वरानने ॥१०२६॥
 इति गौरी प्रति शिवेनोक्तत्वात् । हेमाद्रावपि,—

549. प्राह, धिवस्वान्,—

धनार्जनासमर्थस्य कर्तुः पापाङ्कितस्य च ।
 ब्रह्मणास्याप्यनुज्ञातं तीर्थं प्राणविमोक्षणमिति ॥१०२७॥

१(*) ‘सर्ववर्णेषु सर्वशः’ इति भिन्नः पाठः

२(†) ‘क्वचित् क्वचित्’ ” ”

३(‡) अविमुक्ते, वाराणसी सेवे काश्यामिति । अथन् काशी मूर्तिविधिः । काशीखण्डपुराणे च ।

” जायासीतचित्तिव ‘वरबायां नाश्याच्च’ मर्थ्यति प्रतिष्ठितः इति । एतद्दीपिकायाञ्च—

‘उत्तरं वरबायां नाश्यादिति’ ।

” जीवन्मुक्तपयोगः हेमाद्रावपि ।

एवमन्येऽपि तत्र, तत्रोक्तामरणविधयो ज्ञेयाः ।

तथा कृतजीवच्छादमरणे सपिण्डानामशौचं कृताकृतमित्युक्तम् ।

550. हेमाद्रौ लिङ्ग पुराणे,—

मृते कुर्यान्न वा कुर्याज्जीवन्मुक्तो यतः स्वयम् ।

कालं गते द्विजे भूमौ खनेद्वापि दहेत वा ।

पुत्रकृत्यमशेषं च कृत्वा दोषी भवेन्न च ॥१०२८॥

जीवच्छाद्रे कृते चापि पुनः सर्वं समाचरेत् । इति ।

551. तस्मिन् जीवति विशेषः पुनस्तत्रैवोक्तः ।

नित्यं नैमित्तिकं यत् कुर्याद्वा सन्त्यजेत वा ।

बान्धवेऽपि मृते तस्य नैवाशौचं विधीयते ॥१०२९॥

सूतकश्च न सन्देहः स्नानमात्रेण शुद्ध्यतीति ।

एतद्योगिविषयम् । योगमार्गगतोऽपि वेति, तत्रैवोक्तेः । जीवच्छाद-

विधिस्तु चतुर्थस्तवके द्रष्टव्यः १(*) । तथाहितामौ प्रोषितमृते सति

तदस्थिदाहात् पूर्वं पुत्रादीनामशौचं सन्ध्यादिकर्म नास्ति ।

अनग्निमत उत् क्रान्तेरशौचादि द्विजादिषु ।

दाहादग्निमतो विद्याद् विदेशस्थे मृते सति ॥१०३०॥

552. इति स्मृतेः ।

अशौचाभावादेवाग्निहोत्रहोमादिकमपि तदग्नौ पुत्रादिभिः कार्यम् ।

तत्र प्रकारस्तु पूर्वमेव संस्कारप्रकरणेऽभिहितः ।

अत्र तदेहस्यसाक्षात् सम्भवे तस्यैव दाहः ।

आहितामौ विदेशस्थे मृते सति कलेवरम् ।

निधेयं नाग्निभिर्यावत्तदीयैरेव दहते ॥१०३१॥

553. इति हेमाद्रौ ब्राह्मोक्तेः ।

तदसम्भवे तु छन्दोगपरिशिष्टे,—

विदेशमरणेऽस्थीनि आहृत्याभ्यञ्ज्य सर्पिषा ।

दाहयेद्दहिषाच्छाण पात्रन्यासादि पूर्ववत् ॥१०३२॥

अस्थनामलाभे पर्णानि शकलान्युक्त्या वृता ।
दाहयेदस्थिसंख्यानि न तत्प्रभृतिस्मृतकम् ॥१०३३॥

554. इति हेमाद्रौ । षट्त्रिंशन्मतेऽपि,—

कुर्याद्भर्ममयं प्रेतं कुशैश्चिंशतषष्टिभिः ।
पालाशीभिः समिद्धिर्वा संख्या सैव प्रकीर्त्तिता ॥१०३४॥
अन्नयः सर्वो विशेषः प्रागेवाभिहितः ।
अन्न प्रोषितमृत आहिताग्निश्चेत् तस्य सम्पूर्णाशौचं कार्यम् ।

555. दाहादग्निमत इति स्मृतेः ।

556. अनाहिताग्ने स्तु त्रिरात्रम् ।

एवं पर्णशरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति ब्रह्मपुराणात् ।
इदं च त्रिरात्रं न दशाहमध्ये संस्कारे ।
तत्र प्रोषिते कालशेषः स्यादित्युक्तेः । किन्तु दशाहादूर्ध्वं दाहे तत्रापि
पत्नीपुत्रयोः पूर्वमकृताशौचस्य दशरात्रमेव, पूर्वकृताशौचत्वे तु पुनः
संस्कारे त्रिरात्रमेव । दम्पत्योश्चैवमिति स्मृत्यर्थसारे पुत्राशौचाति-
देशात् । अन्यसपिण्डानां तु सर्वत्र पर्णशरदाहे त्रिरात्रम् १(*) ।

557. तदाहङ्गिराः,—

देशान्तरमृतं श्रुत्वा नाशौचे चेत् कथञ्चन ।
कालात्ययेऽपि कुर्वीत दाहकाले दिनत्रयम् ॥१०३५॥

558. इति कालात्ययेऽपीत्युक्ते मासत्रये त्रिरात्रं स्नात्पणमासे पक्षिणी
भवेदित्यादेरपवादो ज्ञेयः ।

स्मृत्यर्थसारे तु पूष्व गृहीताशौचानां स्नानमात्रमेवेत्युक्तम् । अत्र
देशाचारतो व्यवस्था ज्ञेया । द्वादशवर्षादिप्रतीक्ष्योत्तरकालं दाहे तु
पुत्रादीनां सव्वषां त्रिरात्रमिति कल्पतरु-दिवोदासादिनिबन्धकृतआहुः ।

१(*) 'पञ्चशरदाहे' इति भिन्नः पाठः । पञ्चशरदाहेतुः,—पञ्चाशदपदैः शरैश्च नतर्त्ति' विषाख
ततीदाहः कार्यः प्रायज्ञ संस्कारः ।

559. पुनः संस्कारे हेमाद्रौ गार्ग्यः, कालविशेषमाह ।

प्रत्यक्ष शवसंस्कारे दिने नैव विशोध्यते ।
 अशौचमध्ये संस्कारे दिनं शोध्यन्तु सम्भवे ॥१०३६॥
 अशौच-विनिवृत्तौ चेत् पुनः संस्क्रियते मृतः ।
 संशोध्यैव दिनं ग्राह्यमूर्ध्वं संवत्सराद् यदि ॥१०३७॥
 प्रेतकार्याणि कुर्वीत श्रेष्ठं तत्रोत्तरायणम् ।
 कृष्णपक्षश्च तत्रापि वर्जयित्वा दिनक्षयम् ॥ १०३८॥

560. बाराहे,—

चतुर्थाष्टमगे चन्द्रे द्वादशे च विवर्जयेत् ।
 प्रेतकृत्यं व्यतीपाते वैधृतौ परिषे तथा ॥१०३९॥
 करणे विष्टिसंज्ञे च शनैश्चरदिने तथा ।
 त्रयोदश्यां विशेषेण जन्मतारात्रये तथा ॥१०४०॥

561. जन्मदशमैकोनविंशानि जन्मताराः । भारतेऽपि,

न प्रौष्ठपदयोः कार्यं तथाग्रेये च भारत ।
 दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरिश्च विवर्जयेत् ॥१०४१॥

562. काश्यपः,

भरण्यार्द्रामघाश्लेषा मूलं द्विचरणानि च ।
 प्रेतकृत्येऽतिदुष्टानि धनिष्ठाद्यत्रयं च यम् १(*) ॥१०४२॥

563. ज्योतिर्नारदः २(†) ।

चतुर्वशीतिथिं नन्दां भद्रां शुक्रारवासरौ ।
 सितेज्ययोरस्तमयं द्व्यङ्गितं विषमाङ्गितम् ३(‡) ॥१०४३॥
 शुक्रपक्षं च सन्तज्य पुनर्दहनमुत्तमम् ।
 वसूत्सराद्धृतः पञ्च नक्षत्रेषु त्रिजन्मसु ॥१०४४॥
 पौष्ण ब्रह्मर्क्षयोश्चैव दहनान् कुलनाशनम् ॥

१(*) : 'धनिष्ठा' पञ्चकक्षयत् इति पाठान्तरम् ।
 धनिष्ठादिपञ्च न चत्वारि प्राङ्निषेधान् ।
 २(†) ज्योतिर्ब नारदः प्राङ् ।
 ३(‡) विपादश्च' विपादश्च पञ्च नक्षत्राणि ।

564. अस्यापवादमाह वैजवापः,—

प्रेतस्य साक्षाद्गन्धस्य प्राप्ते त्वेकादशेऽहनि ।
 नक्षत्रतिथिवारादिशोधनीयं न किञ्चन ॥१०४५॥
 युगमन्वादि संक्रान्तिदशे प्रेतक्रिया यदि ।
 देवादापतिता तत्र नक्षत्रादि न शोधयेत् ॥१०४६॥
 गुरुभार्गवयोर्मौल्ये पौषमासे मल्लिमुचे ।
 नातीतः पितृमेधः स्याद्गयां गोदावरीं बिना ॥१०४७॥ इति ।

565. दानमपि तत्रैवोक्तम् ।

भद्रायां भूमिदानं स्यात् त्रिपादक्षे हिरण्यदः ।
 वारेषु तत्तद्वर्णं तु वासो दद्याद् विचक्षणः ॥१०४८॥
 धनिष्ठापञ्चकमृते पञ्चरत्नानि ह्यापयेत् ।
 एकाशीतिपलं कांस्यं तदद्धं वा तदद्धकम् ॥
 नव षट्त्रिपलं वापि दद्याद् विप्राय शक्तिः ॥१०४९॥

566. इत्यलं प्रपञ्चेन । किञ्च, हेमाद्रौ वृद्ध मनुः,—

अमृतं मृतमाकर्ण्य कृते यस्यौर्द्ध्वदेहिके ।
 प्रायश्चित्तमिदं स्मार्त्तं कृत्वाग्नीन् आदधीत च ॥१०५०॥
 जीवन् यदि समागच्छेद् घृतकुम्भे निमज्ज्य च ।
 उद्धृत्य क्षापयित्वास्य जातकर्माणि कारयेत् ॥१०५१॥
 द्वादशाहं ब्रह्मचर्यं त्रिरात्रमथवास्य तु ।
 क्षात्वोद्धेत तां भार्यामन्यां वा तदभावतः ॥१०५२॥ इति ।
 तथा, दुर्मरणमृतस्य क्रियायोग्यतासिद्धर्थं नारायणबलौ कृते त्रिरात्रम-
 शौचं कर्त्वा कार्यमित्युक्तमपराकं नारदेन ।
 तदेव शुध्यति प्रेतो नारायणबलौ कृते ॥१०५३॥
 यो ददाति क्रियां पिण्डं तस्मै प्रेताय वै सुतः ।
 तस्यैवाशौचमुद्दिष्टं द्यहमेव न संशयः ॥१०५४॥
 विष्णुश्चाद्रसमाप्तो तु त्रयोदश्यां दिनत्रयम् ।
 अशौचं पिण्डदः कुर्यान्न तु तद्वन्धु गोत्रजाः ॥१०५५॥ इति ।
 तथा, सर्पसंस्कारे कृते सति त्रिरात्रमशौचं कार्यमित्युक्तम्

567. ह्योनकेन । अथ वक्ष्यामि सर्पस्य संस्कारविधिसुप्तममित्यभिधापोक्त ।

ब्रह्मचर्यादिकं कार्यं त्रिरात्राशौचमिष्यत इति ।

तद्विधिं तु प्रथमस्तवकेऽभिहितः । कचित्तु जीवतोऽप्यन्त्य कर्माशौचं च कार्यमित्युक्तम् । यथा, प्रायश्चित्तानिच्छोः पतितस्य घटस्य स्फोटे कृते सति तत्रैकाहमशौचम् ।

दासीघटमथापूर्णं पर्यस्येत् प्रेतवत्पदा ।

अहोरात्रमुपासीरन्नाशौचं बान्धवैः सह १(*) ॥१०५६॥

568. इति मनुस्मृतेः ।

तद्विधिस्तु चतुर्थस्तवकेऽभिहितः ।

569. अथेदानीं कृतघटस्फोटस्यापि प्रायश्चित्तार्हस्य संग्रहविधिरुच्यते । गौतमः प्राह, यस्तु, प्रायश्चित्तेन शुद्धः तस्मिन् शुद्धे शातकुम्भमयं पात्रं पुण्यहृदात् पुरयित्वा श्रवन्तीभ्यो वा तत एनमुपस्पर्शयेयुरथास्मै तत् पात्रं दद्यात् । स प्रतिगृह्य जपेच्छान्ता द्यौः शान्ता पृथिवी शान्तं विश्वमन्तरिक्षं यो रोचनस्तमिह गृह्णामीत्येतैर्यजुभिः पावमानीभिस्तरत्समन्दीभिः कुष्माण्डीभिश्चाज्यं जुहुयाद्विरण्यं दध्याद्वा वाद्धर्षा यः, यस्य तु प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं स्मृतम् ।

शुष्येद्वेतदेव शान्त्यु दकंसर्वेषूपपातकेष्विति, यथा जीवच्छाद्रे कृते त्रिरात्रमित्याह । पावमान्यस्तरत् समन्धश्च उक्ताः । ताश्च ऋग्वेद २(†) प्रसिद्धाः, कुष्माण्डयो यजुर्वेदस्थाः । एवं यत्र यत्र विशिष्य त्रिरात्राद्य-शौचमुक्तं, तत्र तत्र कार्यमित्यलं प्रपञ्चेन ॥ इति श्रीमन्नागदेव भट्टात्मज-श्रीमदनरत्न भट्टेन विरचिते विधानपारिजाते अशौच विधानानि समाप्तानि ।

—*—

१(०) अत्र 'यथा पूर्वोक्तं' चयैववत्सदा 'उपासीत'—इत्यादि पाठान्तराणि सन्ति ।

अहोरात्रमशौचं बान्धवैः प्रायश्चित्तैः ।

१(†) ऋग्वेदे एतानि सूक्ताणि उक्ताणि, यजुर्वेदे च कुष्माण्डो सूक्तादि कथितानि ।

पुनः पृष्ठः १०॥१६॥

अथ रजस्वलाशौचमुच्यते ।

—*—

570. तत्र मनुः—

रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला । इति

571. शुद्धेति शेषः ।

इयं शुद्धिः स्पर्शं चतुर्थेऽहनि संशुद्धा भवति व्यवहारिकीति—

572. वृद्धमनूक्तेः ।

शुद्धा हि स्त्री चतुर्थेऽह्नि स्नानेन स्त्री रजस्वला ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽह्नि शुष्यति १(*) ॥१०५७॥

573. इति स्मृत्यन्तरेणोक्तेश्च ।

यदा रजोदर्शनादारभ्य सप्तदशदिनाभ्यन्तरे पुनारजोदर्शनं

तदात्वशुद्धि २(†) नास्त्येव ।

574. तद्वृद्धत्वत्रिः,—

रजस्वला यदा क्लृप्ता पुनरेव रजस्वला ।

अष्टादश दिनाद्वर्गशुचित्वं न विद्यते ॥१०५८॥

एकोनविंशतेरवर्गिकाहं स्यात्ततो द्वयहम् ।

विंशप्रभृत्युत्तरेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवत् ॥१०५९॥

यत्, चतुर्दशदिनादवर्गशुचित्वेन विद्यते इति स्मृत्यन्तरं तदत्रि-
वचनेकवाक्यतया क्लानादुत्तरकालपरमित्यन्योन्यविरोधः । अथ
चाशौचप्रतिषेधो यस्या विंशतिदिनोत्तरकालमेव रजोदर्शनं भवति
तद्विषयः । यस्याः पुनरारूढयौवनायाः प्रागेवाष्टादशदिनात् प्राचुर्येण
रजोदर्शनं तस्यास्त्रिरात्रमशौचं भवत्येव । त्रिरात्रं क्लानादिरहितया
स्थातव्यम् । रजस्वला त्रिरात्रमशुचिर्भवति । सा च नाशनेना-
भ्यञ्जनी नाप्सु स्नायान्न दिवा स्वप्यान्न ग्रहामिरीक्षेन्नाग्निं स्पृशेन्न
रज्जुं स्पृशेन्न च दन्तान् धावेन्न हस्तेकिञ्चिदाचरेदस्वर्गेण पात्रेणन-

१(०) 'यदाभर्तुं शक्नुतेऽह्नि दैवे पञ्चमे' इति व्यत्यसरेणाति ।

२(†) 'तदाशु शुद्धिर्नाशौच' इति भिन्नः पाठः ।

“ 'तदाह' इति च ” ” ।

575. पिवेद्वक्ष्मिमात्रेण, पात्रेण लोहितायसेन वेति वसिष्ठेन नियमपूर्वं
त्रिरात्रमाक्षानात् ।

अत्रखर्वं मृन्मयपात्रम्, लोहितायसं तात्रम् १(*) ।

हस्तेऽभीयान्मृन्मये वा हविर्मुक्षिति शायिनी ।

रजस्वला चतुर्थेऽह्नि स्नात्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥१०६०॥

576. इत्यग्निरसः स्मृतेश्च ।

577. तस्यां नैमित्तिकस्नान प्रकारमाह पराशरः,—

क्षाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला ।

पात्रान्तरिततोयेन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत् ॥१०६१॥

सिक्तगात्रा भवेदग्निः साङ्गोपाङ्गा कथञ्चन ।

न वस्त्रपीडनं कुर्याद् नान्यद्वासञ्च धारयेत् ॥१०६२॥ इति ।

निमित्तं ग्रहणादि ।

न सूतकादि दोषोऽस्ति ग्रहे होमजपादिषु ।

ग्रस्ते स्नायादुदवापी तीर्थादुद्धृत्य वारिणा ॥१०६३॥

578. इति सूर्योदयनिबन्धोक्तेः ।

579. व्रतमाह, स्मृतिरत्नावल्यां दक्षः,—

उदकयोर्द्वेसगोत्रे वा सवर्णे चैक भर्तृ के २(†) ।

तयोः स्नानं मिथः स्पर्शे पञ्चगव्यं ततः पिवेत् ॥१०६४॥

सवर्णोयोनिसम्बन्धे सगोत्रे च रजस्वले ।

मिथः स्पर्शे तु दम्पत्याः स्नानमात्रेण शुध्यति ॥१०६५॥

मृत्यैकरात्रं नाभीयात् पञ्चगव्यं पिवेत् ततः ।

उदकययोर्यदान्योन्यमसम्बन्धः सवर्णयोः ॥१०६६॥

स्पर्शो दम्पत्याः स्नात्वा तु तस्मिन्नाद्याच्छुचिर्भवेत् ॥

१(*) छर्वं मय, कांस्य पात्रमिति कै(च)न विदः ।

१(†) 'उदकयोर्द्वेसगोत्रे' इति पाठाकारम् ।

तस्मिन् (अत्र) स्पर्शदिने ।

मत्यातु नाद्यादाहुर्देभुक्ते चेत् प्रतिवासरम् ।
 उपोषणं तदा केचिदाहुस्तद्दिनं संख्यया ॥१०६७॥
 उपवासेत्त्वशकाचेत् ततः समं दानसमाचरेत् ।
 संभाषेतां स्पृशेतां वा ब्राह्मणि च रजस्वले १(०) ॥१०६८॥
 आत्मानकालान्नाभीत शुभे मत्या मिथः कषित् ।
 क्नात्वोपवासं कुर्याच्च पञ्चगव्येन शुध्यति ॥१०६९॥
 एवमभ्यासतश्चाब्दप्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
 मत्या रजस्वलान्योन्यं वृषलीं ब्राह्मणी स्पृशेत् ।
 ब्राह्मण्याः कृच्छ्रमेकं तु शूद्री पादेन शुध्यति ॥१०७०॥

580. इति काश्यपः ।

रजस्वला सूतिका वा चण्डालं यदि संस्पृशेत् ।
 आत्मानकालान्नाभीयादति कृच्छ्रं समाचरेत् ॥१०७१॥
 चण्डालं सार्त्तवा नारी संस्पृशेद् योजनान्तरे ।
 वाग्यता वहिरासोना स्नानकालादुपोषयेत् ॥१०७२॥
 प्राजापत्यं चरेत् पश्चात् पञ्चगव्यं ततः पिबेत् ।
 विप्रान् द्वादशसंख्याकान् भोजयित्वा विशुध्यति ॥१०७३॥
 पुष्पिणी संस्पृशेन्मोहादशुद्धं वा नरं स्त्रियम् २(†) ।
 क्षानादर्वाङ् न मुखीत मुक्त्वा कृच्छ्रं समाचरेत् ॥१०७४॥
 स्पृष्ट्रोदकं पञ्चनखान् द्विशकैकशकान् स्पृशन् ।
 अण्डजानि च सर्वाणि नाद्यादात्मानं वासरात् ॥१०७५॥

581. पराशरः,—

रजस्वला यदा दृष्टा शुना जम्बुकरासमेः ।
 पञ्चरात्रं निराहारं पञ्चगव्येन शुध्यति ॥१०७६॥
 ऊर्ध्वं तु द्विगुणं नामेर्बक्ते तु त्रिगुणं तथा ।
 चतुर्गुणं स्मृतं मूर्ध्नि दशाऽन्यत्रा त्रती भवेत् ॥१०७७॥ इति ।

१(०) 'ब्राह्मणी च रजस्वले' इति भिन्नः पाठः ।

२(†) 'पुष्पिणा' इति भिन्नः पाठोऽस्ति ।

582. उशानाः,

ज्वराभि भूता या नारी रजसा च परिप्लुता ।
 कथं तस्या भवेच्छौचं शुद्धिः स्यात् केन कर्मणा ॥१०७८॥
 चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते स्पृशेदन्यातुरां स्त्रियम् ।
 सा सचैलावगाह्यापः क्णात्वा क्णात्वा पुनः स्पृशेत् ॥१०७९॥
 दश द्वादशकत्वो वा आचामेत् तु पुनः पुनः ।
 अन्ते च वाससां त्यागस्ततः शुद्धा भवेत् तु सा ॥
 दद्याच्छक्त्या ततो दानं पुण्याहे न विशुध्यति ॥१०८०॥ इति ।

इदमातुरमात्रपरम् ।

आतुरस्नान उपपन्ने दशकृत्वोह्नातुरः ।
 क्णात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं ततः शुध्येत् स आतुरः ॥१०८१॥

583. इति पाराशरोक्तेः ।

अन्योऽत्र विशेषः प्रथमस्तवकादौ तत्र तत्र द्रष्टव्यः ।

इति रजस्वला शौचम् ॥

अथदाहाङ्गकृत्यम् ।

—*—

एवं संस्कारप्रसङ्गेन प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्त्वा तदुत्तरकर्त्तव्यमुच्यते ।
 एवं शवं संस्कृत्य १(*) कर्त्ता स्वशिरसि स्कन्धे वा जलपूर्णं सच्छिद्रं
 कुम्भमादाय चित्तेः प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा प्रेतपादसमीपे कुम्भं पातयित्वा
 एकस्मिन् कपाले जलमादाय सकृत् प्रदक्षिणं कृत्वा तेन जलेन चित्तिं

584. प्रोक्ष्याभ्युपेयादित्युक्तं स्मृतिदर्पणे ।

विवाहे च श्मशाने च यदा प्रेतक्रिया भवेत् ।
 स्कन्धे शिरसि वा कुम्भं कुर्यादिति विनिर्णयः ॥१०८२॥
 ततश्चैवोर्द्धं कुम्भस्य धारया परिवर्त्तयन् ।
 सव्येन तु त्रिवरेव स्यात्तं भिन्यादश्मना सकृत् ॥१०८३॥

अथः शिरोगतं कुम्भमन्वग्मेदाय पातयेत् ।
कपालोदकमादाय चित्यादीनि प्रतर्पयेत् ॥
मुक्तकेशाः कनिष्ठाश्रागच्छेयु वृद्धपूर्वकाः ॥१०८४॥ इति ।

585. रेणुरपि ।

उदधारामविच्छिन्नां सिञ्चन् न्यायात् प्रदक्षिणाम् ।
स्कन्धावसक्तकुम्भेन पादतः परितश्चित्तिम् ॥१०८५॥
तं भिन्यादश्मनान्यैर्वा तिष्ठन्नेवोत्सृजेत्ततः ।
चेत् पुरः पतितः श्रेयान् पापीयान् पश्चिमे भवेत् ॥१०८६॥ इति ।

इदं सर्वमुत्तरीयधारणादि-पूर्वं कुर्यादित्युक्तं स्मृति—

586. संग्रहे १(+) ।

मुण्डयित्वा शिरः पुनः कुर्यात् प्रेतक्रियां यमी ।
प्राजापत्यं त्रिकृच्छ्रं वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥१०८७॥
प्रेतमाच्छाद्य वस्त्रेण नूतनेन यथाविधि ।
उत्तरीयं तृतीयेन भागेन परिकल्पयेत् ॥१०८८॥

587. इति आपस्तम्ब कारिकायाम् ।

कण्ठसूत्रं कर्णपत्रे त्यक्त्वात्र पतिसन्निधौ ।
पश्चात् संग्राहयेत् कर्षरात्रौ वा दशमेऽहनि २(†) ॥१०८९॥
मृते भर्त्तरि या नारी उदकया यदि विद्यते ।
आद्धशेषं प्रकुर्वीत स्नात्वा सूत्रं विमुञ्चति ॥१०९०॥ इत्यादि ।
इति श्रीमद्विष्णुज्जन कृपापात्रीभूतेन श्रीमदनरत्नभट्टेन विरचिते
विधानपारिजातेऽग्निसंस्कारविधानम् ॥

—*—

१(+) 'उत्तरीय धारणादिः' इति मित्रः पाठः ।

२(†) 'करीषाभिः पुमान् कर्षः कुल्याशामपि च खिद्यान्' इति रभसः । चयन कर्षरिति
कुल्यादिजो समाह्वयः ।

ब्राह्मणस्य शिला इवेता क्षत्रियस्य तु लोहिता ।

विट्शूद्रयोः पीतकृष्णा प्रशस्ता च शिला मता ॥१०६५॥

दशाहादित्यशौचादिलक्षणम् ।

तेन क्षत्रियादेर्यावदशौचं जलाञ्जलिदानं स्यात् ।

593. तथा हि ब्राह्मे,—

कर्त्तव्यं तैः सचैलं तु ज्ञानं सव्वमलापहम् ।

ततः पाषाणपृष्ठे तु सव्वैर्देयं तिलोदकम् ॥१०६६॥

एकेनैकेन देयास्तु विप्रायाञ्जलयो दश ।

राज्ञे द्वादश देयास्तु वैश्याय दश पञ्च च १(१) ॥

त्रिंशच्छूद्राय देयास्तु प्रेतभूमिगताय च ॥१०६७॥

इति विशेषश्रवणात् एकत्रिसंख्ययोर्यथेच्छं वा व्यवस्था द्रष्टव्या ।

594. याज्ञवल्क्योऽपि,—

सप्तमाद् दशमाद् वापि ज्ञातयोऽभ्युपपत्तयः ।

आपो नः शोशुचदघमनेन पितृदिङ्मुखाः ॥१०६८॥ इति ।

अत्र सप्तमाद् दशमाद् वाऽथ इति कचित् पाठः । तत्र सप्तमात् पुरुषाद्

दशमाद् वाऽथ इति व्याचक्षते २(+) ।

अन्ये त्वेवमाहुः—

सप्तमाद्विसादथः प्रथमतृतीयसप्तमदिनेषु मिलिता ज्ञातयो येऽभ्यु-

पयन्तीति । ज्ञातयः सपिण्डाः समानगोत्राश्च सप्त दश वा दिनानि-

595. क्त्वात्वा प्रेताय तिलाञ्जलिं दातुं चापोऽभ्युपेयुरिति हेमाद्रिः ।

596. प्रथम तृतीयसप्तमनवमेषूदकक्रियेति गौतमस्मृतेरेते चापोऽभ्युपेयुरिति ।

केचित्तु,— अत्र यथा सम्भवविकल्पव्यवस्था ।

597. इदं कामोदकमित्याह याज्ञवल्क्यः,—

कामोदकं सखिप्रोक्तं स्वस्त्रीयश्चशुरत्विजः ।

सकृत् प्रसिञ्चन्त्युदकं नामगोत्रेण वाग्यताः ॥१०६९॥ इति ।

१(१)

‘यज्येद्विदोदमाग्निं वादमाग्निं भूमिपः ।

वैश्वः पशवमाग्निं यदोमाग्निं यज्यति’ इति मनुः । एतत् संख्यानुवारेणानाञ्जल्यवच्छेदः ।

१(+)

‘उपिच्छता पुनश्चेवमने विनिवर्त्तते । समामोदकभावाकुनिवर्त्तताचतुर्हसान् ।

जन्मानामकृतेरेके तत्परं मोचतुच्छते’ ॥

इति विवाह चिन्तामणि-मिताक्षरायाह उक्तम् ।

598. बौधायनोऽत्र विशेषमाह,—

पिण्डेष्वासप्तमाहानं त्रिवर्षेषु विधीयते ।

आद्यं तु जननाद्यापि नाद्यान्तं तस्य कारयेत् ॥११००॥

अत्रत्यासु च कन्यासु प्रोक्तास्वेकाहं कुर्वते इति ।

599. प्रचेतास्तु,—

दिने दिनेऽश्लीन् पूर्णान् प्रसिञ्चेत् प्रेतकारणात् ।

तावद्वृद्धिश्च कर्त्तव्या यावत् पिण्डः समाप्यते ॥११०२॥

इत्यन्तर्जलिषु द्विरुच्यते १(*) ।

600. कुशविषये विष्णुपुराणे च,—

सपिण्डीकरणं यावद्वृद्धिर्भूः पितृक्रिया ।

सपिण्डीकरणाद्ध्वं द्विगुणैर्विधिवद् भवेत् ॥११०३॥ इति ।

द्विगुणैर्भुग्नैः कुशरित्यर्थः ।

601. बृहस्पतिः,—

प्रथमेऽह्नि तृतीयेऽह्नि सप्तमे नवमेऽपि ताः ।

तेन प्रात्या विधर्मिण्यः कुरुन्त्येव यथाविधि ॥

गर्भभर्तृबृहश्चैव सूर्याश्चैव योषितः ॥११०४॥

इति सम्प्रदान(य)विशेषेऽपि प्रतिषेधमाह ।

पाण्डव्योनाश्विंतास्तेन भर्तृघ्न्यः कामगादिकाः २(†) ।

सुरापा आत्मघातिन्योनाशौचोदकभाजनम् ॥११०५॥

तथा,—

चण्डालादुदकात् सर्पाद्वृक्षाणाद्वैश्वतादपि ।

दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥११०६॥

उदकं पिण्डदानं च प्रेतभ्यो यन् प्रदीयते ।

नोपतिष्ठति तत् सर्वमन्तरीक्षे विनश्यति ॥११०७॥

नाशौचं नोदकं नाश्रु न दाहाद्यं न कर्म च ।

ब्रह्मदण्डहतानां च न कुर्यान् करधारणम् ॥११०८॥ इति ।

१(*) चव पाठाकारं—'इत्यनेनाहविहवि चयते' ।

२(†) चव कामगाः—सर्वे आचारिण्यः सुरापाः अयशानरताः ।

उदकभादिना सर्वव्यापारिण्य-आत्मघातिन्य च ।

प्रमादादिना करणे प्रायश्चित्तमुक्तम्, तेनैव १(०) ।

कृत्वामिमुदकं स्नानं स्पर्शनं घटनं कथम् ।

रज्जुच्छेदाश्रुपातं च तदा कृच्छ्रेण मुच्यति ॥११०६॥ इति ।

इदं सर्व्वमकृतनिष्कृतिविषयं महापातकमुक्तम् ।

ववात् स्यादग्निमान् यदि, पुत्रादिः पालयेदग्नीनित्युक्ते आदोषसंख्यात् ।

प्रायश्चित्तं न कुर्याद् यः कुर्व्वन् वा भ्रियते यदि ।

गृहं निर्वापयेच्छ्रोतमखस्यास्य परिच्छदम् ॥१११०॥

तथा,—

प्रक्षिपेदप्सु वेतानमावसथ्यं चतुष्पथे ।

पात्राणि च दहेदग्नी यजमाने ब्रूथामृते २(†) ॥११११॥

इत्यादिविशेषस्मृतेः ॥

—*—

602. अथ शोकापनोदः । तत्र याज्ञवल्क्यः ।

—*—

कृतोदकान् समुत्तीर्णान् मृदुशाद्गलसंस्थितान् ।

स्नातानपवदेयुस्तानितिहासैः पुरातनैः ॥१११२॥

मानुष्ये कदलीस्तम्भेनिसारे सारमार्गणम् ।

वः करोति ससंमूढोजल बुद् बुद् सन्निभे ॥१११३॥

मा शोकं कुरुनानित्ये सर्वस्मिन् प्राणधर्मिणि ।

धर्मं कुरुत यत्नेन यो वः साह्यं गमिष्यति ३(‡) ॥१११४॥

सर्व्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।

संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥१११५॥

पञ्चधा संभृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ।

कर्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिदेवना ॥१११६॥

१(०)

उच्यते इति ।

२(†)

प्रायश्चित्तं साधिविषये दाह प्रकरणे ।

३(‡)

'सर्व्वे गमिष्यति' इति पाठान्तरम् ।

॥

अग्निमानि शरीराणि, अग्निमावाचन्याः कर्त्तव्ये, वातायविषममिदं बहुधाचिन्तयन्,
इत्यादीनि संसारसामित्यलक्षणाणि वाक्यानि अग्निं वाक्येभ्यः ।

गन्त्री वसुमती नाशमुद्धिदैवता नि च ।
 केनप्रलयः क्रथं नाशं मर्त्यलोको न यास्वति ॥१११७॥
 श्लेष्माशु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो मुहुक्ते यतोऽवशः ।
 अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तिः ॥१११८॥
 इति संश्रुत्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरः सराः १(५) ।
 एवमस्मिन्निरालम्बे काले सततयायिनि ॥१११९॥
 न त.....सभिस्थितिर्यस्य भवेदुत ।
 गङ्गायाः सिकताधारास्तथा वर्षति वासवे ॥११२०॥
 शक्या गणयितुं लोके न व्यतीताः पितामहाः ।
 चतुर्दश विनश्यन्ति कल्पे कल्पे सुरेश्वराः २(१) ॥११२१॥
 सर्वलोकप्रधानश्च मनवश्च चतुर्दश ।
 बहूनीन्द्रसहस्राणि दैत्येन्द्रनियुतानि च ॥११२२॥
 विनष्टानीह कालेन मनुष्यस्य च का कथा ।
 राजर्षयश्च बहवः सर्वे समुदिता गुणैः ॥११२३॥
 देवर्षयश्च कालेन सर्वे ते निधनं गताः ।
 ये सर्वथा जनत्राणं सृष्टिं संहतिं कारिणः ॥११२४॥
 तेऽपि कालेन लीयन्ते कालो हि बलवत्तरः ।
 अस्मिन् सर्वं कालेन परलोकाय नीयते ॥११२५॥
 कर्मपथ्यौदनं जन्तुस्तत्र का परिदेवना ।
 जातस्य हि ध्रुवो मृत्यु ध्रुवं जन्म मृतस्य च ॥११२६॥
 अर्थे दुष्परिहारेऽस्मिन्नास्ति शोके सहायिता ।
 शोचन्तो नोपकुर्वन्ति मृतस्यैव जना यतः ॥११२७॥
 अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तिः ।
 मुकुतं दुष्कृतं यस्य सहाये तस्य गच्छतः ॥११२८॥

१(५) संज्ञा च इति भिन्नः पाठः । शास्त्रवाक्यं सुकृतं च अत्र श्रीपरिव्रजनावधिनिर्णयः ।

२(१) सुरेश्वराः, चतुर्दश संख्यावाचकाः । 'केवावस्था चतुर्दशः' इति । मनवश्च—
 ज्ञायमानादयः ।

एवं विदित्वा च,—१(*) ।

बान्धवेस्तस्य किं कार्यं शोचन्निरथवा तथा ।

बान्धवैर्नाम शोचन्निः ख्यातिं प्रेतो न विन्दति ॥११२६॥

आक्रन्दन्तोऽश्रु पाताश्च मृतस्यानुपकारकाः ।

एवं विदित्वा मतिमान् कश्मलं परिवर्जयेत् ॥११३०॥

नाक्रन्दितं भवेच्छ्राद्धं तदा शोके कदाचन ।

क्रियाभिः कुरुते साधुं नास्ति शोके सहायता २(†) ॥११३१॥

तस्मात् सपिण्डैः साकुल्यैः सुहृत्सवन्धिवान्धवैः ।

मृतस्य सलिलं देयमुपकाराय तस्य तत् ॥११३२॥ इति ।

603. रामायणेऽपि,—

रामायणेऽपि शोचमानाश्च सज्जेहा बान्धवाः सुहृदस्तथा ।

पातयन्ति गतस्वर्गमश्रुपातेन राघव ॥११३३॥

भूयते हि रघुव्याघ्र पुरा परमधार्मिकः ।

भूरिदृष्टो गतः स्वर्गं राजा पुण्येन कर्मणा ॥११३४॥

स पुनर्वन्धुवर्गस्य शोकवाग्धेन राघव ।

नष्टो वै क्षत्रिये धर्मे पुनः स्वर्गान्निराकृतः ॥११३५॥ इत्यादि ।

604. श्रीमद्भगवद्गीतायामपि,—

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।

अव्यक्तानि धनान्येव तत्र का परिवेदना ॥११३६॥

देहिनोऽस्मिन् यथादेहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरप्राप्तिः धीरस्तत्र न मुह्यति ॥११३७॥ इति ।

अन्यत्रापि,—

यथा काष्ठस्य काष्ठे न समेयातां महोदधौ ।

समेत्य च व्यपेयातां तद्वद् भूत समागम इति ॥११३८॥

इति श्रीविधान पारिजाते शोकापनोदः ॥

—*—

१(०)

ए 'शास्त्रवाक्येष्वात्मैक्यकं ज्ञानमनुष्ठेयम् ।

१(†)

साक्षात् इति पाठान्तरम् ।

साक्षात् इति पाठे स्वर्गाय, स्वर्गायैव ज्ञायत्वं कुर्यादिति च ।

अथ गृहप्रवेशन विधानम् ।

—*—

605. तत्र याज्ञवल्क्यः,—

इति सन्धिन्यगच्छैयुर्गृहं लघुषुरः सराः १(*) ।

विदश्य निम्बपत्राणि दशनैर्द्वारि वेश्मनः ॥११३६॥

आचम्याग्निं च सलिलं गोमयं गौरसर्षपान् ।

प्रविशेयुः समालम्ब्य कृत्वाश्मनि पदं शनैः ॥११४०॥

606. प्रवेशनादि कङ्कृतसंस्पर्शनामपि । प्रचेताः,— ऊत्तीर्य प्रेत-
संस्पृष्टान्युत्सृज्य वासांसि परिधायेतराणि । गृहद्वारे तस्मै प्रेताय
पिण्डं दत्त्वा पश्चाद् दूर्वाप्रवालान् गोमयमग्निं वृषभं चालम्ब्य
प्रविशन्ति । घृतगौरसर्षपैर्मूद्धान् मङ्गानि चालभेरन् । शस्त्रपाणयो
यथोक्तकालंनियतावश्यकान्युभय कालं कुर्युर्भूमौ माल्यं पिण्डं
पाणीयं प्रेताय वा दस्युरिति ।

उभयकालमिति पूर्ववह्निं पिण्डदानं रात्रावाकाशे पयस उदकस्य च
दानमित्यर्थः ।

607. हारीतोऽपि,—

अथ कर्णीयांसो ज्येष्ठ प्रथमाः प्रत्यायन्ति । न प्रेतस्पर्शिनो मामं
प्रविशेयुरानक्षत्र दर्शनाद्वाङ्गानुमत्या वा । कर्णायांस पाणयोऽथः
शायिन उपवेशिन एकं पिण्डमुदकाञ्जलिं च निरस्येयुस्त्रिषु पर्ण-
पुटेषु अग्नीरन्निति ।

अत्र कर्णायांसं खड्गादि, पिण्डोदकादि प्रतिदिनं भवति ।
शमीमालम्भते शमी पापं शमयत्वित्यश्मानमालम्भतेऽश्मवत्स्थिरो
भूयासमित्यग्निमालम्भतेऽग्निर्गः शर्म यच्छत्वित्यन्तरा गामजं
च स्पृशति । क्रीत्वा लब्ध्वा वान्यगृहादेकान्नमलवणमेकां रात्रिं
भुञ्जीरस्त्रिरात्रं च कर्मोपरमणमिति ।

- अन्तराशब्दो मध्यवचनः । मध्यञ्च गृहप्रवेशावेक्षया । एकान्नमेक-
भक्तम् । एकं च तदन्नं चेति कर्मधारयभाभित्यै कान्नं ग्रीहिमयं
608. वेति हरिहरो व्याचख्यौ १(३) । एकां रात्रिम्, अहीरात्रं
प्राप्येतिशेषः । तेन गृहं प्राप्य यद्युपवासः कर्त्तुं न शक्यते
तदा क्रीत्वाऽन्यगृहाल्लब्ध्वा वाऽलवणमेकवारं दिवा सहमुखीरन् ।
609. प्राप्यगृहानिति कल्पतरौ पाठः । अन्येत्वेकां रात्रिमिति तदोपोष्येति
शेषः । नैतस्यां रात्रावन्नं पचेयुरिति मुक्तिसाधनपाकनिषेधादर्थाद्भो-
610. जनस्यापि निषेध इत्याहुः । एतन्नाश्वलायनसूत्रे स्फुटं प्रतीयते ।
611. त्रिरात्रं कर्मोपरमणमिति अङ्गसंवाहनसैलाभ्यङ्गादि भोगहेतुतया
कर्मस्याग इत्यपरे पारस्करसूत्रेऽपि २(†) । प्रेतस्पर्शिनो ग्रामं
न प्रविशेयुरानक्षत्रदर्शनाद्वात्रौ चेदादित्यस्येति ब्राह्मणानुमत्या वेति
612. हारीतः ।

अयमर्थः । यदि नक्षत्रादित्योदयप्रतीक्षणेऽशक्तिर्भवति तदा ब्राह्मणा-
613. नुमतिं गृहीत्वा पूर्वमेव गृहं प्रवेष्टव्यमिति वसिष्ठः ।

अथ प्र(स्र)स्तरे त्रयहमनन्तरमासीरन् । क्रीत्वोत्पन्नेन वा
वर्त्तेरभिति । अत्र प्रस्तरे-तृणमयशयनीये ३(‡) ।

614. पारस्करम्,—उत्तीर्णाच्छुचौ देशे शालवत्युपविष्टांस्तत्रैनानपवदेयुरन-
पेक्षमाणा ग्राममायान्ति, रीतीभूताः कनिष्ठपूर्वार्धे निवेशनद्वारे, पितृमर्ह-
पत्राणि विद्वद्भ्याचम्योदकमग्निं गोमयगौरैःसर्षपांस्तैलमालभ्याहमानमा-
क्रम्य प्रविशन्ति, त्रिरात्रं ब्रह्मचारिणोऽथःशायिनो न किञ्च कर्म
कुर्युर्न प्रकुर्वीरन् । क्रीत्वा लब्ध्वा वा दिवाभ्रमश्नीयुरमांसम् प्रेताय
पिण्डं दद्यादुपवनेजनदानप्रत्यवने अनेषु नामग्राहमिति ।

१(०) पारस्करं ग्रन्थ एव भाष्ये ।

॥ अर्थः—पारस्करात् विषयः ज्ञातः ।

२(†) आश्वलायन सूत्रं पारस्करं सूत्रम्, तदभाष्य उपाधिकावति ।

॥ आश्वलायन सूत्रे, ब्राह्मणाणां मनु मत्यावेति ग्रन्थं प्रविशेत् ।

३(‡) कुशवाक्यमर्थः ।

615. आश्वलायनोऽपि, ज्येष्ठपुरः सराः कनिष्ठजघन्या निःसृत्य कनिष्ठपुरः
सराः ज्येष्ठजघन्याः प्रविशेयुः । प्राप्यसथोऽग्निमहमानं गोमयमक्षतान्
तिलमप उपस्पृशन्ति । नैतस्यां रात्रावभं पचेयुस्त्रिरात्रमक्षारलवणा-
शिनः स्युर्द्वादशरात्रं महागुरुस्थितिः १(॥) ।
सदो गृहम् । एतस्यां रात्रावभ्रापचनमुपवासपरम् । उपवासाशक्तौ
क्रीतलब्धान्नभोजनं, महागुरुवो मातापितरावाचार्य्यञ्चेति ।

616. लवणविशेषो ब्रह्माण्डे,—

सेन्धवं लवणं चैव तथा मानससम्भवम् ।

पवित्रे परमे ह्येते प्रत्यक्षमपि नित्यशः ॥११४१॥

तथा समुत्पन्ननियमः ।

सोमो मांसं यच्चातुपस्कृतम्, अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते—

617. इति मनुः ।

अक्षारलवणाग्नाः स्युर्निमज्जेयुश्च ते त्र्यहम् ।

मांसं स्याच्चातुपस्कृतम् २(†) ॥११४२॥

अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥ इति ।

स्त्रियः शयीरंश्च पृथक् क्षितौ ।

618. इति बृहस्पतिः ।

अधः शय्यासना दीना मलिना भोगवर्जिताः ।

अक्षारलवणाग्नाः स्युः क्रीतलब्धानास्तथा ॥११४३॥

अधः शय्यासना इत्यनेन खट्वापीठादिनिवृत्तिः । दीनाः हर्षशून्याः ।

मलिनाः मलापकर्षविमुखाः । भोगवर्जिताः स्रक्चन्दन ताम्बूलगीत-

मृत्यादिशून्याः ।

619. ब्राह्मे.—

अशौचमध्ये यत्नेन भोजयित्वा स्वगोत्रजान् ।

तेन चाप्यायते जन्तुर्यक्षाश्नन्ति स्व बान्धवाः ॥११४४॥

:(०) मङ्गा गुह्यमिति भिन्नः पाठः ।

:(†) 'चतुष्पाकृत मांसानि' इति मनुराज ।

॥ इवाप्युद्धे माणीतानि मांसाणीति ।

620. दशाहाशक्तौ मनुः,—

प्रथमेऽङ्घ्रि तृतीयेऽङ्घ्रि सप्तमे नवमे तथा ।

क्षातिभिः सह भोक्तव्यमेतत् प्रेतेषु दुर्लभम् ॥११४५॥ इति ।

621. गृह्यकारिकायां,—

तत्र प्रेतोपकृतये दशरात्रमखण्डितम् ।

कुर्यात् प्रदीपं तैलेन वारिपात्रं च मार्त्तिकम् १(*) ॥११४६॥

भोज्यान्नोजन कालेषु भक्तमुष्टिं च निर्वपेत् ।

नामगोत्रेण संमन्त्र्य धरित्र्यां पितृयज्ञवत् ॥११४७॥ इति ।

इदं पिण्डनिर्बपनं प्रेतोद्देशेन भोजनकाले ।

622. तत् प्रकल्प्याह शौनकोऽपि,—

तस्मिन्नङ्घ्रि शिक्यादावाकाशे मृन्मये जलम् ।

प्राचीनावीतिना स्थाप्यं प्रेतात्र स्नाहिमन्त्रतः ॥११४८॥

पात्रान्तरे तथा क्षीरं प्रेतेदं पिव मन्त्रतः २(†) ।

न पचेयुर्गृहे तस्मिन्नङ्घ्रि वै नापि किञ्चन ॥११४९॥

अयाचिता हूतेनान्य गृह पक्वेन गोत्रजाः ।

श्रीतान्ने नापि वस्तेरं स्त्रिरात्रं सागिका अपि ॥११५०॥

लवणक्षारमाषान्ना पूषमांसानि पायसम् ।

वर्जये दाहृतान्नेषु बालवृद्धातुरैर्विना ॥११५१॥

उपवासो गुरौ प्रेते षट्पत्याः पुत्रस्य वा भवेत् ।

महा गुरुमृतौ तद्वदक्षारालवणाशनाः ॥११५२॥

द्वयधिकं दशरात्रं स्युर्दानाध्ययन वर्जिताः ।

623. लब्धक्रीताशनास्तस्मिन्नङ्घ्रिनीत्युशनोवचः ।

दशरात्रमधः शय्यासनास्ते ब्रह्मचारिणः ॥११५३॥

परस्परम संस्पर्शा द्विवैव लघुभोजनाः ।

भवेयुर्मलिना दीनाः सर्वभोगविवर्जिताः ॥११५४॥

१(*)

अथ मार्त्तिकं—मृत्तिकायाभिर्मितं जलं पायसम् ।

२(†)

क्षीरं क्षीरं दत्त्वा इदं पिबेति वदेत् ।

॥

तेन जलं दत्त्वा अथ क्षाति, इत्यादिवाचिकद्वेषाव वदेत् ।

अतैजसेषु पात्रेषु पाणौ वा मृन्मयेषु वा ।
 वर्णपत्रेषु कुम्भाणां बान्धवाः स्वर्गमाप्नुयुः ॥
 नालपायुषः कुले तेषां भवेयुश्च कथञ्चन ॥११५५॥ इति ।

624. रेणुरपि.—

दानं प्रतिग्रहः पञ्चयज्ञाः स्वाध्याय तर्पणम् ।
 नित्यं नैमित्तिकं श्राद्धं देवतापूजनं तथा ॥११५६॥
 परान्नमुपवासं च*ताम्बुलं कांस्यभोजनम् ।
 भूषणं लेपनं भारं मृत्पिण्डं दन्तधावनम् ॥११५७॥
 वर्ज्यानीमानि कर्माणि मृताशौचे विशेषतः १(*) ॥११५८॥ इति ।
 इति श्रीमदनन्त भट्टविरचिते विधानपारिजाते
 गृहप्रवेशनविधानम् ॥

—*—

अथ पिण्डोदकदानम् ।

—*—

625. याज्ञवल्क्यः,—

पिण्डयज्ञावृता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम् २(†) ।
 जलमेकाहमाकाशे स्थाप्य क्षीरं च मृन्मये ॥११५९॥

626. इति पिण्डयज्ञावृ(कृ)ता ।

पिण्डं पितृयज्ञस्येति कर्तव्यतया देयमित्यर्थः । दिनत्रयमिति
 त्रयहाशौचम् । यज्ञे एकाहमित्येकाहाशौचम् । यज्ञे प्रेतमुद्दिष्ट्यान्
 जलं क्षीरं च पृथक् पृथक्पक्वे मृन्मयपात्रे स्थापयेत् ३(‡) ।

627. गारुडः,

अपक्वे मृन्मये पात्रे क्षीरं दद्याद्दिनत्रये ।
 काष्ठत्रये गुणैर्वद्धे प्रतिरात्रं चतुष्पथे ॥११६०॥

१(*) विशेषः मृताशौचे, ननु ज्ञाता शौचं ।

१(†) 'पिण्डं पितृयज्ञः', इति । पिण्डा यस्मिन् पितृयज्ञेष्ठः पिण्डं पितृयज्ञ इति ।

१(‡) चाम—चपलं चक्षुष्यं वा, तस्मिन् जलं तिलात् क्षीरं गौरस्य देयम् ।

प्रथमेऽहि द्वितीये च तृतीये च तथा खग ।
 आकाशस्थः पिवेद्गन्धं प्रेतो वायुवपुर्धरः ॥११६१॥ इति ।
 अत्रापि दिनत्रयमिति द्रवहाशौचं यज्ञे ।

628. मात्स्ये,

प्रेतस्य पिण्डदानन्तु द्वादशाहे समापयेत् ।
 पाथेयं तस्य तत् प्रोक्तं यनः प्रीतिकरं महत् ॥११६२॥
 तस्मात् प्रेतपुरं प्रेतो द्वादशाहेन नीयते ।
 गृहादिकं कलत्रञ्च द्वादशाहं स पश्यति ॥११६३॥
 तस्मान्निधेयमाकाशे दशरात्रं पयस्तथा ।
 सर्द्धतापोपशान्त्यर्थमखदोष विनाशनम् ॥११६४॥
 अतो दशरात्रं दशाहाशौचं यज्ञे मृन्मयगतान्न क्षीरोदकनिधानं कार्य-
 मिति भावः । अत्र द्वादशाहं पिण्डदानं कथनमेकादशाहं द्वादशाह—
 भ्राद्धाङ्गभूतपिण्डाभ्यां सहेत्येके व्याचक्षते ।
 द्वादशाहा शौचं यज्ञ इत्यन्ये । जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरं च

629. मृन्मये इति प्रचेतोवचनम् । तदेकाहाशौचं विषयमशक्तिं विषयं वेति

630. ज्ञेयम् । अत्र पिण्डदानविधिरुक्तो ब्राह्मे,
 प्रथमेऽहिनि यो दद्यात् प्रेतायान्नं समाहितः ।
 यत्नेनाहःसु चान्येषु तस्मै दद्यात् स एव हि ॥११६५॥
 पथि, मृन्मयं भाण्डमादाय नवस्नातः सुसंयतः ।
 लकुटं सर्वदोषघ्नं गृहीत्वा तोयमानयेत् ॥११६६॥
 लकुटग्रहणं कर्तुः पुरुषान्तरस्याभावे । तत्सद्भावे तु नैव धार्यम् ।

631. तथा च गोविन्दराज लिखितश्रुद्ध प्रचेताः,—

तोयार्थं तु ततो गच्छेद् गृहीत्वा पुरुषं नरः ।
 गृहीतलकुटं यत्नात् सर्वदुष्टनिवारणम् ॥११६७॥
 ततश्चोत्तर पूर्वस्यामग्निं ज्वालयेत्—१(*) ।
 तण्डुलप्रभृतींस्तत्र प्रक्षाल्य वै पचेत् स्वयम् ।
 सुपवित्रैस्तिष्ठैर्मिभ्रान् केशकीट विवर्जितान् ॥११६८॥

तीर्थोपान्ते ततः क्षिप्त्वा विशुद्धां गौरमृत्तिकाम् ।
 तत्पृष्ठे संस्तरेद्भान् याम्याप्रांस्तीर्थसम्भवान् ॥११६६॥
 ततोऽवने जनं दद्यात् संस्मरन् गोत्रनामनी ।
 तिल सर्पिर्मधुक्षीरैः संसिक्तं मिदमेव हि १(०) ॥११७०॥
 दद्यान् प्रेताय पिण्डं तु दक्षिणाभिमुखस्थितः ।
 ततः प्रत्यवनेज्याथ पिण्डं पूजां समाचरेत् ॥११७१॥
 अर्घ्यैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैस्तोयैश्च शीतलैः ।
 ऊर्णातिन्तुमयैः शुद्धैर्बासोभिः पिण्डमर्चयेत् ॥११७२॥
 प्रयाति यावदाकाशं पिण्डाद् वाष्पमयी शिखा ।
 तावत्तत् सम्मुखस्तिष्ठेत् सर्वतोऽपक्षिपेत्ततः ॥११७३॥
 दिवसे दिवसे पिण्डो देय एव क्रमेण तु ।
 सद्यः शौचे प्रदातव्याः सर्वेऽपि युगपत्तथा ॥११७४॥
 त्र्यहशौचे प्रदातव्यः प्रथमेऽह्ने एक एव हि ।
 द्वितीयेऽह्नि च चत्वारस्तृतीये पञ्च चैव हि ॥११७५॥
 एषं दशाञ्जलीन् पञ्च उदपात्रं तथैव च ।
 क्षाताञ्जलौ त्रिंशदाशे चत्वारिंशत्तु मध्यमः २(†) ॥
 त्रिंशच्चान्त्येञ्जलीन् दद्यादेवमञ्जलयः शतम् ॥११७६॥ इति

632. शातातपस्तु प्रकारान्तरमूचे,—

यथा शौचस्य ह्रासेऽपि पिण्डान् दद्यादशैवतु ।
 प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिण्डाः समाहितैः ॥११७७॥
 द्वितीये चतुरो दद्यादस्थि सञ्चयनं तथा ।
 त्रींस्तु दद्यात्तु तीयेऽह्नि वस्त्राणि क्षालयेत्तथा ॥११७८॥ इति ।

633. रेणुकारिकापि,—३(‡) ।

यत्र त्रिरात्रमाशौचं द्वितीयेऽह्नेपस्थि सञ्चयः ।
 नव आर्द्रं वृषोत्सर्गं चतुर्थेऽह्नि समाचरेत् ॥११७९॥
 त्रयश्चत्वार एव स्युस्त्रयः पिण्डाः क्रमेण हि ॥११८०॥ इति ।

- १(०) पिवादीनां नाम गोदेवे सञ्चार्यावनेजनादिकं दद्यादिति ।
 १(†) अवासीच वृषोत्सर्गं पिण्डदानमप्या नियमउक्तः ।
 १(‡) अथ रेणुः सम्यक् प्रवेता धर्मशास्त्रे । तदौयकारिका ।

684. अत्र विशेषमाह ऋष्यशृङ्गः,—

यत्र त्रिरात्रं विप्राणामाशौचं संप्रवृश्यते ।

तत्र शूद्रे द्वादशाहं षट्पक्षत्रैश्वर्ययोः ॥११८१॥

सद्यः शौचे प्रदातव्याः सर्वेऽपि युगपत्तथा ॥११८२॥ इति ।

635. उशनास्तु,—

अशौचेऽपि च कर्त्तव्यमाद्यमेकादशेऽहनि ।

अतीतविषये सद्यस्त्रयोर्द्धं वा तद्विध्यते ॥११८३॥ इत्याह ।

अत्र देशाचारतो व्यवस्था ज्ञेया १(*) । एकाहाशौचे तु दशाहं कृत्यं

तस्मिन्नेवाहनि भवति ; द्वितीयेऽह्नि चैकादशं कृत्यमिति दुण्डु पद्धति-
कारः ।

636. शाङ्गस्तु,—

सद्यः शौचेऽपि दातव्यं प्रेतस्यैकादशेऽहनि ।

स एव दिवसस्तस्य भ्रातृ पिण्डोदकादिषु ॥११८४॥ इति ।

तेनात्र यथादेशाचारं व्यवस्था । पञ्चाशदञ्जलि पक्षेऽपि एवं
जानीयात् ।

637. ब्राह्मे,—

एकस्तोयाञ्जलिस्त्रिवाणे पात्रमेकं च दीयते ।

द्वितीये द्वौ तृतीये त्रीञ्चतुर्थे चतुरस्तथा ॥११८५॥

पञ्चमे पञ्च षट् षष्ठे सप्तमे सप्त चैव हि ।

अष्टमेऽष्टौ च नवमे नवैव दशमे दश ॥११८६॥

येन स्युः पञ्चपञ्चाशत्तोयस्याञ्जलयः क्रमात् ।

तिलपात्राणि तावन्ति संयुक्तानि तिलादिभिः ॥११८७॥ इति ।

क्षत्रियादेश्च पिण्डादि दशमे दशमे दश ।

१(०)

‘यजिन् ईशे यः चाचारः पारमस्यं क्रमागतः । यर्षाणां सामराजानां सदाचारः
सद्यस्यते’ महर्षिभ्यः ।

अथ पारमस्यं क्रमागतः,—चाचार्यं परमपरागतः सः शिष्टाचारः ।

‘चाचारः प्रमवीधकः’ । ‘चाचारहीना न पुत्र निवेदाः’ ।

अपरावार व्यवस्था याज्ञवल्क्यादौ वाच्यमस्तीति ।

यः पिण्डादिदाने विशेषस्तत्र,—

जात्युक्ताशौचतुल्यांस्तु वर्णानां केचिदेव हि ॥११८८॥

देशधर्मान् पुरस्कृत्य प्रेतपिण्डान् वपन्ति हि ।

देयस्तु दशमः पिण्डो मासे पूर्णे हि दीयते ॥११८९॥ इति ।

638. पैठीनसिरपि ।

अशौचान्त्येऽहि वर्णानां दशमं पिण्डमुत्सृजेत् ।

आद्धान्ते पिण्डदानान्ते शुद्धार्थं स्नानमाचरेत् ॥११९०॥ इति ।

यत्तु,—

ब्राह्मणे दशपिण्डाः स्युः क्षत्रिये द्वादश स्मृताः ।

वश्ये पञ्चदश प्रोक्तास्त्रिंशच्छूद्रे प्रकीर्तिताः ॥११९१॥

639. इति हेमाद्रौप्रचेतोवचनम् ।

तत्तु प्रेतस्यात्यन्ततृप्ति कामनया न तु नियमेनेति तत्रैवोक्तम् । एतेन दशमपिण्डोत् कर्षपक्षेऽत्रयव पिण्डोपदेशमादौ, कथमेकादशादे आद्रमिति कस्यचिदुक्तं परास्तम् । क्षत्रियादिभिरपि सदैकोद्दिष्ट-मेकादशेऽदन्येव कुर्यान्न तु सूतकान्त इत्युक्तं—

640. वृद्धवसिष्ठेन,—

एकादशेऽहि थच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् ।

चतुर्णामपि वर्णानां सूतकं तु पृथक् पृथक् ॥११९२॥

641. लौगाक्षिरपि,—(१*) ।

आद्यआद्रमशुद्धेऽपि कुर्यादेकादशेऽहि ।

कर्तुंस्तात् कालिकी शुद्धिः पुनरेव स एव सः ॥११९३॥ इति ।

ह्रस्वगण आद्रं तु क्षत्रियादिः सूतकान्ते कुर्यादित्युक्तम् ।

१(०)

लौगाक्षितु,—जीमांसा धर्ममास्त्रयोर्मिदमकारः । धर्मसंविताज्ज्ञः वृद्धवसिष्ठो वसिष्ठश्च ।

‘जातामयो वसिष्ठश्च धर्ममास्त्र प्रयोजकाः’ इति कृतौ । अपरे वसिष्ठाः ज्योतिः ब्राह्म—

रासायन-धनुष्यं च यत्कृतः काश्यपः ।

अथ ‘वृद्धोऽपि’ इति पाठान्तरम् ।

642. मातृस्ये,—

एकादशेऽहनि तथा विप्रा नैकादशेव तु ।

क्षत्रियादिः सूतकान्ते भोजयेदपरान् द्विजान् ॥११६४॥ इति ।

643. इदं रुद्रगणश्राद्धपरमिति व्याख्यातं मदनपारिजाते ।

644. पिण्डप्रमाणं पिण्डदानफलं चोक्तं नारदीये,

एकोद्दिष्टे सपिण्डे च कपित्थं तु विधीयते ।

नारिकेल प्रमाणं तु प्रत्यब्दे मासिके तथा १(*) ॥११६५॥

तीर्थदर्शे च संप्राप्ताः कुक्कुटाण्ड प्रमाणतः ।

महालये गयाश्राद्धे कुर्यादामलकोपमम् ॥११६६॥

प्रथमेऽहनि पिण्डेन मुखमस्य प्रजायते ।

चक्षुः श्रोत्रं नासिका च द्वितीयेऽहनि जायते ॥११६७॥

मुञ्जौ वक्षस्तथा ग्रीवा तृतीयेऽहनि जायते ।

ऊरू च पञ्चमे ज्ञेयौ षष्ठे मर्मसमुद्भवः ॥११६८॥

सप्तमे त्वक् शिरोऽस्थीनि दन्तलोमानि चाष्टमे ।

नवमे वीर्यसम्पत्तिर्दशमे क्षुत्पिपासिके ॥११६९॥

645. इति बालपिण्डदानं कुशावर्जमुक्तं मरीचिना ।

प्रेतपिण्डं बहिर्दशामन्त्रद्वर्भं विवर्जितम् ।

प्राग् उदीच्यां चरुं कृत्वा सुस्नातः सुसमाहितः ॥१२००॥

अकृतचूडा बाला ये बाला गर्भाद्विनिः सृताः ।

ये मृताश्चाप्यसंस्कारास्तेभ्यो भूमौ प्रदीयते ॥१२०१॥ इति ।

१(०) चादी विश्वस्य परिमाणं बिल कपिल्यादिमानं मुञ्जा पञ्चा—

इ वैप पिण्डेच प्रेतादिः यदङ्गं जायते तदुच्यते ।

१(†) चक्षुः भङ्ग इत्यादि मुञ्जनापि निगदितं 'विद्वन्नाये न पिण्डं न प्रेतस्य क्रियते यदा' इत्यादि शास्त्राच्च सर्व्वस्य ।

तथा,—

शालिना सक्तुना वापि गुडमूल फलादिभिः ।
प्रथमेऽह्नि यदद्रव्यं तदेव स्याद्दशाहिकम् ॥१२०२॥

646. गृह्यकारिकापि,—

असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।
प्रथमेऽह्नि यो दद्यात् स दशाहं समापयेत् ॥१२०३॥
प्रथमेऽह्नि यो देश आचार्यः पात्रमेव च ।
उत्तरीयं शिला चैव तदेव स्याद्दशाहिकम् ॥१२०४॥ इति ।
विपर्यये प्रायश्चित्तमपि । तत्रैवोक्तम्,—
उत्तरीयशिलाद्यत्र कर्तुं द्रव्यविपर्यये ।
पूर्वदत्तं जलं दद्यात् पिण्डदानं तदैव च ॥१२०५॥ इति ।

तथा,—

एकादशाहिकं श्राद्धं पुत्रो वान्यः समाचरेत् ।

647. अन्यथा कुर्वतां दोष इति शातातपोऽब्रवीत् ॥१२०६॥ इति ।

648. प्रेतपिण्डदान कालस्तु बाराहे,—

स्थण्डिले प्रेतभागं तु दद्यात् पूर्वाह्णं (ह) एव तु ।
कृत्वा तु पिण्डसंकलषं नामगोत्रेण सुन्दरि ॥१२०७॥
पश्चादश्नन्ति गोत्राणि स्वकुल्यास्त्वेकभोजनाः ।
न दद्यादन्यगोत्राय मुञ्जते यत एकतः ॥१२०८॥ इति ।

649. पिण्डदेश उक्तः ब्राह्मे,—

प्रामाद्वहिश्च कर्त्तव्यं पिण्डदानं दशाहनि ।
जलाशयसमीपे तु न गृहेषु कदाचन ॥१२०९॥ इति ।

650. नद्यादि प्रशस्तदिग्भागे तु गृह्यपरिशिष्टम्,—१(०)

द्वारस्थ (स्य) दक्षिणोद्देशे पिण्डस्थानं विधीयते ।
प्रामाद्वहिः प्रदद्याद्वा पिण्डदानं च पाक्षिकम् ॥१२१०॥ इति ।

651. पिण्डदानाकरणे दोषमाह भृगुः,—

धृतपिण्डास्तु प्रेतानां न दास्यन्ती ह येनराः ।
आत्मानं च तथा प्रेतं नरकं भुवमेप्स्यति ॥१२११॥

छिन्नो वा दग्धदेहो वा इवादिभिर्भक्षिताश्च ये ।
अङ्गसुत् पादयेत्तेषां पिण्डदाने दशाहि के ॥१२१२॥ इति ।

652. अन्योऽपि विशेषो भविष्ये,—

प्राग् उदीच्यां चरुं कृत्वा क्वातः प्रयतमानसः ।
पितृशब्दं स्वधा चेह न प्रयुञ्जीत कर्हिचित् ॥
अनुशब्दं तथा चेह प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥१२१३॥
अत्रानुशब्दम् । ये च त्वामन्विति शब्दम् ।
उपतिष्ठतामयं पिण्डः प्रेतायेति समुच्चरेत् ।
उद् प्रसेकं पुष्पं च धूपं दत्त्वा तथैव च ।
अशुद्धिस्त्रिषु वर्णेषु पिण्डं दद्यान्नसंशयः ॥ १२१४॥ इति ।

653. अन्योऽत्र विशेषो हेमाद्रौ पाप्मे,—

आशिषो द्विगुणा दर्भा जपाशीः स्वस्तिवाचनम् १(ॐ) ।
पितृशब्दः स्वसम्बन्धः शर्मशब्दस्तथैव च ॥१२१५॥
प्रदक्षिणं विसर्गश्च सीमान्तगमनं तथा ।
पात्रासनावगाहश्च उल्मुकोल्लेखनादिकम् ॥१२१६॥
तदा प्रश्नश्च विकरः शेषः प्रश्नस्तथैव च ।
अष्टादश पदार्थाश्च प्रेतभ्राद्रे विवर्जयेत् ॥१२१७॥
सपिण्डी करणं यावदुतु दभः पितृक्रिया ।
सपिण्डीकरणा दूर्द्ध द्विगुणैर्विधिवद्भवेत् ॥१२१८॥ इति ।
उत्तानं स्थायेत्पात्रमेकोद्दिष्टे सदा बुधः ।
विकिरंश्चाग्नौ करणमेकोद्दिष्टे विवर्जयेत् ॥१२१९॥

654. इति शातातपः ॥

655. अथ नवभ्राद्भानि अङ्गिराः,—

—०—

प्रथमेऽह्नि तृतीयेऽह्नि पञ्चमे सप्तमे तथा ।
नवमेकादशे चैव नवभ्रादं प्रकीर्तितम् ॥१२२०॥ इति ।

656. शिवस्वाम्यत्र विशेषमाह,—

नवश्राद्धानि पञ्चाहु राश्वलायन शाखिनः ।
आपस्तम्बाः षडित्याहु विंभाषा तैत्तिरीयिणः ॥१२२१॥

पञ्च एकादशाहिक श्राद्धव्यतिरेकेणैर्यः ।

657. अग्निः,—

अलङ्घ्या तु नवश्राद्धं प्रेतस्वान्न विमुच्यते ।
तस्माद्यत् तत्प्रदातव्यं नवश्राद्धं सुतेन वै ॥१२२२॥ इति ।

658. भविष्यपुराणे वर्णनोऽपि व्यवस्थोक्ता ।

नवसप्तविंशां राज्ञां नवश्राद्धान्यनु क्रमात् ।
आद्यन्तयोर्दणयोस्तु षडित्याहुर्महर्षयः ॥१२२३॥

इति विंशां नव, राज्ञां सप्तेति क्रमः ।

659. मरीचिः,—

प्रेतश्राद्धे तु यत् मात्रमर्घ्यार्थं हि प्रकल्पितम् ।
तस्यै वीक्षितानना प्रोक्ता शेषेषु न्युज्जता मता ॥१२२४॥ इति ।

अशौच हासे सुतेन नवश्राद्धे विशेषमाह,—

660. गृह्यकारिकाकारः ।

यश्च त्रिरात्र माशौचं द्वितीयेह्यस्थि सञ्चयम् ।
नवश्राद्धे वृषोत्सर्गं चतुर्थेऽह्नि समाचरेत् ॥१२२५॥
अशौचं तु यदा सण्णो भवेत्तत्र कदाचन ।
यथा कालं नवश्राद्धमिति सत्यन्नोऽन्नवीन् ॥१२२६॥
वृषोत्सर्गादि यत्तत्र कुर्व्यादि कादशेऽहनि ।
संप्राप्ते विष्णुता चैव राजगोविप्रघातने ॥
सद्यः शौचं मृतस्याहुस्त्वहं चान्ये महर्षयः ॥१२२७॥ इति ।

राजगोविदाणां घातने, घातनाद्वशनाच्चैः कृतस्येत्यर्थः ।

661 भारतेऽपि,—

हातव्योऽनुदिनं पिण्डः शरीरावयवार्थतः ।
 भशौचं संख्यया केचित् सर्वेषां वा दशैव तु ॥१२२८॥
 पुत्रो वापि भ्राता वापि मातुलो गुरुरेव च ।
 पते पिण्डप्रदा ह्येयाः सगोत्राश्चैव बान्धवाः ॥१२२९॥
 सर्वैरनुमतिं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् ।
 द्रव्येण वा विभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥१२३०॥
 पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यो वै कारयेत् स्वधा ।
 अनुकल्पः स्वपुत्रस्य सगोत्राश्चैव बान्धवाः ॥१२३१॥
 तिष्ठैः सर्पिर्मधु क्षीरैः फलमूल गुडैरपि ।
 अर्घ्यैरुर्णामयैः शुद्धैर्वासोभिः पिण्डमर्चयेत् ॥१२३२॥
 प्रयाति यावदाकाशं पिण्डाद्वाष्पमयी शिखा ।
 तावत्तत् सम्मुखस्तिष्ठेत् सर्वतोऽपक्षिपेत्ततः ॥१२३३॥
 पाषाणपुरतः पिण्डपूरकं तु दिने दिने ।
 दद्यादेकैकमश्मानं पिण्डवत् पूजयेत् सदा ॥१२३४॥
 तोयपूर्णां जलीन् दद्यात् पाषाणेऽपि तथा दश ।
 आद्धान्ते पिण्डदानान्ते शुद्धयर्थं स्नानमाचरेत् ॥१२३५॥ इति ।

662. आपस्तम्बः,—

न चात्र ह्येन का कादीन् पक्षिणः प्रतिषेधयेत् ।
 तद्गुपा पितरस्तस्य प्रचरन्ति द्विवेश्रुतिः ॥१२३६॥ इति ।

663. भृगुः,—

कृतसूक्तस्तु कुर्यात् सोदकं पिण्डमेव च ।
 स्वधाकारं प्रयुञ्जीत वेदोच्चारं न कारयेत् ॥१२३७॥
 यस्य न ज्ञायते गोत्रं नाम्ना पिण्डं च निर्बधेत् ।
 भार्य्यापिण्डं पतिर्दद्याद् भर्तुर्भार्य्या त्वपुत्रिणः ॥१२३८॥
 पिण्डपूर्वं मृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः परम् ।
 तृतीयस्य ततः कार्यं सन्निपाते त्वयं विधिः ॥१२३९॥ इति ।

664. नवभ्रातृमासिकयोर्विघ्ने कण्वः,—

नवभ्रातृ मासिकं च यथार्द्धं विहितं भवेत् ।

ततो दत्तञ्च स्वातन्त्र्यादनुष्ठेयं प्रपद्यते ॥१२४०॥

665. दशाहान्तर्दशप्राप्तौ निर्णयो भविष्य-पुराणे ।

प्रवृत्ताशौच तन्त्रस्तु यदि दर्शं प्रपद्यते ।

समाप्य चोदकं पिण्डान् स्नानमात्रं समाचरेत् ॥१२४१॥

666. ऋष्यशृङ्गः,—

अशौचमन्तराशौचं यदि स्यात् सर्ववर्णिनाम् ।

667. समाप्तिं प्रेतपिण्डानां कुर्यादित्याह गौतमः ॥१२४२॥

668. मातापित्रोस्तु विषये विशेषमाह श्लोके गौतमः ।

अन्तर्दशाहं दर्शमेतन्न सर्वं समापयेत् ।

पित्रोस्तु यावदाशौचं दद्यात् पिण्डांस्तिलाखलीन् ॥१२४३॥ इति ।

669. यत्तु गालवः,—

पित्रोराशौचमध्येऽपि यदि दर्शः समापतेत् । १(०)

तावदेवोत्तरं तन्त्रं पर्यवस्येत् त्र्यहान् परम् ॥१२४४॥ इति ।

तदनौरसपुत्रो यदा करोति तद्विषयम्, आपदादिविषयं वेति प्रयोग-
पारिजाते, पाराशरमाधवीये, निर्णया मृते तु त्र्यहानन्तरदर्शपाते
पातापिमृततन्त्रस्यौरसपुत्रेणापि कृतविषयं वेति प्रयोगपारिजाते प्रमाणस्य
समाप्तिर्न तु त्र्यहमध्ये दर्शपाते तद्विषयमेव गौतमवचनमिति
व्याख्यातम् । अन्येषां तु प्रेतानां यदा कदाचिद् दशाहमध्ये दर्शपाते
दशाहतन्त्रस्य समाप्तिरिति । एवं सत्यत्र देशाचारतो व्यवस्था
ज्ञेया २(†) ।

670. हेतुमाह पैठोनसिः,—

आरो देवे च कर्त्तव्या प्रेतपिण्डोदकक्रिया ।

द्विवैन्दवे तु कुर्वाणः पुनः श्रावं समश्नुते ॥१२४५॥ इति ।

१(०) चत्र 'समापयेत्' इति पाठान्तरम् ।

२(†) देशाचार विषये, जूनी, मौनावाहीलाकाधिकरणे, नीलकण्ठमनुषेवाति ।

अन्यो विधेयः स्मृतिदाये । दशाहं प्रेतपिण्डं दत्त्वा भक्षानुष्ठे
असपिण्डस्य त्र्यहोपवासः सपिण्डस्यैकाहोपवासः । इदं प्रायश्चित्त-
मकामतः कृतौ मत्या च द्विगुणं भवति १(*) ।

671. मत्या च द्विगुणं द्वयोरिति मिताक्षरायाम् ।

तथा प्रेतकर्म कुर्वतां सञ्चयनादूर्वाक् स्त्रीसङ्गमे सति चान्द्रायणं
प्रायश्चित्तम् । ऊर्ध्वं तु प्राजापत्यत्रयम् । अन्येषां प्रेताशौचिनां
सञ्चयनात् पूर्वं स्त्रीसङ्गे त्रिरात्रं पश्चाच्चेदुपवास इत्यादि
प्रन्थान्तरावसेयम् । तथा पित्रादेर्दशाहं कुर्वन् यदि दशाहमध्ये
मृतः सोऽपि तदा तत् पुत्रो वान्यो वा तस्योर्ध्वदेहिकानन्तरं
पितामहकृत्यं पुनः संस्कारं कृत्वा सर्वमावर्त्तयेत् । अतीते दशाहे

672. तु नैवमिति नारायण भट्टाः ।

तथा अशक्त्या पित्रनुज्ञातेन पौत्रेण पितामहकृत्ये उपक्रान्ते सति
पितापि तद्दशाहमध्ये ज्ञियेत तदा पित्राशौचं बहमेव इवकाले
पितामहश्चाहं पौत्रः कुर्यात् प्रक्रान्तत्वादिति मदनपारिजाते निर्णीतम् ।

उक्तं च,—

पिण्डं पृथ्व्युतस्यादौ द्वितीयस्य ततः परम् ।

तृतीयस्य ततः कार्यं सन्निपाते त्वयं विधिः ॥१२४६॥ इति ।

इत्यनन्तभट्टकृते विधानपारिजाते दशाहपिण्डोदकदानविधानम् ॥

—*—

673. अथास्थिसञ्चयनविधानम् । देवजानीये रेणुः,—

—*—

प्रथमेऽह्नि तृतीयेऽह्नि सप्तमे नवमेऽपि वा ।

अस्थिसञ्चयनं कृत्यं दिवा तद्गोत्रजैः सह ॥१२४७॥

इति वैतानिकस्यास्थिसञ्चयनं कार्यं नान्यस्य उपदेशातिदेशयोर-

674. भावादिति कर्काचार्याः ।

675. अत्र निश्चितकालः स्मृति संग्रहे,—

एकादश्यां त्रयोदश्यां पञ्चदश्यामथापि वा ।

फलगुनीद्वयमाषाढद्वयं प्रौष्ठपदीद्वयम् ॥१२४८॥

षड्भ्यस्त्वन्यत्र कालेऽवस्थिसम्भयनं भवेत् ।
अङ्गारके मन्दवारे शुक्रवारेऽर्के बृहस्पतौ ॥
त्रिजन्मपुण्यहस्तासु नराणामस्थिसम्भयः ॥१२४६॥ इति ।

तथा,—

त्रिपादर्थे तथा भद्राकुजार्कसुते दिने ।
अस्थिसम्भयनं कर्तुः कुलभ्यकरं भवेत् ॥१२५०॥ इति ।
अयं कालनिषेधो निरग्निपरः साम्प्रत्यस्थिसम्भयनस्य नियतकालत्वात् ।

676. यथाह वैजवापः,—

चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते साप्तेः सम्भयनं स्मृतम् ।
प्रथमेऽह्नि द्वितीयादौ निरग्नेरस्थिसम्भयः ॥१२५१॥ इति ।
तथा वर्णपरत्वेनापि स एवाह,—
चतुर्थे ब्राह्मणानां च पञ्चमेऽहनि भूभृताम् ।
नवमे वैश्यजातीनां शूद्राणां च त्रयोदशे ॥१२५२॥ इति ।

677. गौतमोऽपि,—

ब्राह्मणस्य चतुर्थे पञ्चमे क्षत्रियस्य नवमे वैश्यस्य त्रयोदशे शूद्रस्य,
श्रद्धाशौचे द्वितीयेऽह्नि, सर्वेषां सद्यःशौचे तु दाहानन्तरमेवास्थि-
सम्भय इति ।

678. पलाशे वास्थिदाहे च सद्यः सम्भयनं भवेदिति शौनकः । कात्यायन-
सूत्रे ब्राह्मणभोजनमुक्तम् ।

सम्भयनं चतुर्थ्यां मन्दे युग्मान् ब्राह्मणान् भोजयित्वा पलाशशृङ्गेना-
स्थीनि परिवर्त्याङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यामादाय पलाशपुटे प्रास्यति... कर्म
चेत्याह ।

679. तदपि स्वस्थयनश्राद्धं निरग्नेर्नवश्राद्धानन्तरं कार्यमित्याह
आप्यशृङ्गः १(५) ।

यथोक्तकाले पूर्वाह्ने नवश्राद्धं विधाय च ।

चतुर्थ्यात् सम्भयनं श्राद्धमित्याह हरिणीसुत इति ॥

680. प्रयोगस्तु स्वस्वशाखातोऽवगन्तव्यः १(*) ।

अत्र भोक्तृणां प्रत्यवायो दातृणामभ्युदयः ।

681. भोगप्रायश्चित्तमाह मनुः,—

चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराकी मासिके मतः २(†) ।

पक्षत्रये त्रिकृच्छ्रं स्यात् षणमासे कृच्छ्र एव तु ॥१२५३॥

आब्धिकं पादकृच्छ्रः स्यादेकाहः पुनराब्दिके ।

अत ऊर्द्धं न दोषः स्यादेकाहं केचिदूचिरे ॥१२५४॥ इति ।

682. हारीतस्तु,—

अन्नमेकादशे मुक्त्वा मुक्त्वा सम्भयने तथा ।

उपोष्य विधिवत् तत्र कुम्माण्डैर्जुहुयाद् घृतम् ॥१२५५॥

इदं त्वापद्विषयम् । तदभावे चान्द्रायणमेव सम्भयनश्राद्धस्य नवश्राद्धत्वात् । अत्र श्मशानदेवता पूजोक्ता ।

683. संग्रहे,—

ज्ञानं तु पूर्ववत् कृत्वा घृतक्षीरादिसंयुतम् ।

अन्नपात्रं कुशानां च माल्यं दीप धूपा दिकम् ॥१२५६॥

शवमादाय गच्छेयुरनीक्षित्वा तु पृष्ठतः ।

श्मशानं बान्धवाः सर्व्वे प्राचीनावीतिनोऽपि च ॥

ज्ञानेः सुधूपवस्त्रैस्तेर्यथाशक्ति समाहूतैः ।

मृन्मयेषु तु भाण्डेषु हृद्येषु च नवेष्वपि ।

सुपक्कैर्मोक्ष्यभोज्यैश्च पायसैः पानकैस्तथा ।

फलमूलैः स्वदेशोत्थैः पूज्या ऋष्यादिदेवताः ॥१२५७॥

कैश्चिदर्घ्यं प्रदातव्यं कैश्चित् पुष्पं सुशोभनम् ।

धूपदीपं तथान्नं च कैश्चिद्देयं त्वरान्वितैः ॥१२५८॥

ततः पात्राणि पूर्णानि श्मशानाग्नेः समन्वृतः ।

कैश्चिदेयानि सर्वाणि पानीयानि कृतानि च ॥१२५९॥

निवेदयन्निर्व्वक्तव्यं तैः सचरनहृत्कृतैः ।

नमः क्रव्यादमुखेभ्योदेवेभ्य इति सर्व्वदा ॥१२६०॥

यस्मिन् इमशाने देवाः स्युर्भगवन्तः सनातनाः ।
 तेऽस्मत् सकाशाद् गृह्णन्तु बलिमष्टाङ्गमक्षयम् ॥१२६१॥
 प्रेतस्यास्य शुभान् लोकान् प्रयच्छन्त्वतिशाश्वतान् ।
 अस्माकमायुरारोग्यं सुखं दद्यादथाक्षयम् ॥१२६२॥
 इति प्रार्थ्यं कुशोपरी पिण्डत्रयं दक्षिणासंस्थं दद्यात् । तद् यथा एकं
 इमशानवासिभ्यः मध्ये प्रेताय द्वितीयं प्रेतशवेभ्यस्तृतीयं दद्यात् ।

684. उक्तं हि,—१(*)

एवमुक्त्वा बलिं दत्त्वा दद्यात् पिण्डत्रयं ततः ।
 एकं इमशानवासिभ्यः प्रेतायेव तु मध्यमम् ॥१२६३॥
 तृतीयं तच्छवेभ्यश्च दक्षिणासंस्थमादरात् ।
 क्षीराज्येन बलीन् सिक्त्वा विस्तृजेद्देवतास्ततः ॥१२६४॥
 अथास्थिसम्भयः कार्यः स्वशाखोक्तविधानतः ॥ इति ।

685. अत्रेति कर्त्तव्यतामाह रेणुः,—

आढं कृत्वा निषिच्यैतमग्निरङ्गारचयं ततः ।
 यक्षीयवृक्षोत्थां शाखामादाय वाग्यतः (भवन्) ॥१२६५॥
 अथ सव्यं क्रमाद्वस्त्रं कृत्वा कर्त्ताथ गोत्रजः ।
 प्रेतस्यास्थीनि गृह्णीयात् प्रधानाङ्गेन तानि च ॥१२६६॥
 अस्थीनि परिवृत्त्यापि शाखया बाहुमात्रया ।
 पलाशवृन्तेनास्थीनि परिवृत्त्याग्निहोत्रिणः ॥१२६७॥
 गृहीत्वोपकनिष्ठेनाङ्गुष्ठेन पितृदिङ्मुखः ।
 निक्षिपन् मृन्मये भाण्डे नूतने क्षालिते शुभे ॥१२६८॥
 प्रास्येत् पर्णपुटेऽस्थीनि विशेषस्त्वग्निहोत्रिणः ।
 क्षिरसा बक्षसा पाणिभ्यां पाद्भ्यां च पादतः ॥१२६९॥

686. अप्रदक्षिणमस्थीनि गृह्णातीत्याह गोमिच्छः ।

स्नापयेत् पञ्चगव्येन तानि गोपयसाथवा २(†) ।
 अं तथास्थीनि तेनाप्यथ कर्पूरार्घ्यविलेपयेत् ॥१२७०॥

१(०) चर्मां शाला संवर्ध ।

२(†) चच गोपयसा, —तत्त्ववीरे च प्रचालयंति ।

आहिताग्नेर्निवापः स्याच्छुचौदेशे जलान्तिकम् ।

अञ्जनादिविले यातमस्थिपर्णपुटे भवेत् ॥१२७१॥

अरणि मात्रिकां कर्षूँ खात्वा यद्यभिदिक्मुखान् ।

दर्भानास्तीर्थ्य हारिद्रं वस्त्रखण्डं प्रसार्य च ॥१२७२॥

तस्मिन् वाचेति मन्त्रेण निर्वपेदस्थिसंग्रहम् ।

भारामे वृक्षगूले वा शुचौस्थाने निधापयेत् ॥१२७३॥

पूरयित्वाऽष्टं पञ्चपिण्डशैवाल संयुतम् ।

687. दशोपरि समं शेषं कुर्यादित्याह गोभिलः ॥१२७४॥

इति वाचेति मन्त्रः ।

688. कात्यायन सूत्रे उक्तम्—

वाचा मनसानात्तेन ब्रह्मणा त्रय्या विद्यया पृथिव्यामक्षतायामपां रसेन
निर्वपाम्यसाविति ।

689. अन्यत्र तु,—

पिण्डत्रयं पूजयित्वा रुद्रप्रेतयमात्मकम् ।

पिण्डोदकं च निक्षिप्य ततः प्राच्छेज्जलाशयम् १(*) ॥१२७५॥

690. गालवोऽपि—

अथः पूज्यास्तु पाषाणा मध्ये प्रेतस्य निर्दिशेत् ।

उत्तरे रुद्रमुद्दिश्य दक्षिणे यममुद्दिशेत् ॥

ततश्चितागतं भस्म बलिं तोये विनिक्षिपेत् २(†) ॥१२७६॥

चिताभूमिं गोमयेनोपलिप्य तत्र पञ्चपिण्डं निधाय तस्मिन्नुदकुम्भं
भक्ष्यभोज्यसहितं निधाय क्रव्यादमुखेभ्यो देवेभ्यो नम इति मन्त्रेण
चतुर्दिक्षु बलिं दत्त्वा पुष्पादिभिः पूजां कृत्वा तदक्षिणभागे शमीशाखां
निखनैदिति ।

केचित्सु, भस्मना, पुरुषाकृतिं कृत्वा इमं शानदेवताभ्यो बलिदानमिच्छन्ति ।

691. यथाह बौधायनः,—

यवं सुसंस्कृतं कुर्युः पञ्चभिस्त्रिभिरेव वा ।

समूह्य भस्म तेनापि कुर्युर्देहाकृतिं ततः ॥

गन्धादिभिश्च संस्कृत्य निक्षिपेदन्नमम्बु च ॥१२७॥ इति १(*) ।

692. इष्यण्डालादिभिरस्थयादिस्पर्शो प्रायश्चित्तमाह प्रचेताः

श्च्यण्डालस्तृगालाद्यैः स्पृष्टमज्जास्थिभस्मसु ।

पञ्चगव्येन तत् प्रोक्ष्य ततः कृच्छ्रद्वयं चरेत् ॥१२७८॥ इति ।

693. अन्न दानविशेषमाह बृहस्पतिः—

सञ्चयाहनि विप्रेभ्यो देयमन्नं हि बान्धवैः ।

गावः सुवर्णं धान्यं च प्रेतमुद्दिश्य शक्तितः ॥

यदिष्टं जीवतश्चासीत्तच्च दद्यात् प्रयत्नतः ॥१२७९॥ इति ।

694. सञ्चयनादूर्ध्वमशौचिनामङ्गस्पर्श उक्तो देवलेन ।

दशाहादित्रिभागेन कृते सञ्चयने क्रमात् ।

अङ्गस्पर्शनमिच्छन्ति घर्णानां तत्त्वदर्शिनः ॥१२८०॥ इति ।

तदेतद् युगान्तरपरम् । अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव चेति स्मृत्यर्थसारे कलौ तन्निषेधात् ।

695. अन्यो विशेषो बिष्णुपुराणे,

शय्यासनोपभोगश्च सपिण्डानामपीष्यते ।

अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वं संभोगो न तु योषिताम् २(†) ॥१२८१॥ इति ।

696. सञ्चयनानन्तरं पाथेयश्राद्धमुक्तं रेणुना,—

कृते सञ्चयने प्रेतः प्रेतलोकं हि गच्छति ।

मनुष्यलोकात् पाथेयमामेन प्रथमाहवत् ॥१२८२॥ इति ।

स्मृत्यर्थसारेऽपि सञ्चयने कृते मनुष्यलोकान् प्रेतलोकं गच्छत् आमेन पाथेय श्राद्धमेकोद्दिष्टविधानेन कार्यमिति ।

— * —

१(०) 'चन्नमप्लु च' इति भिन्नः पाठः ।

१(†) अथ अस्त्रासनवसनानां व्यवहारः कार्यः, न न योषितां उक्तम् ।

अथ प्रसङ्गादगङ्गादावस्थितिपविधिः ।

—*—

697. बृहस्पतिः,—

अस्तंगते गुरौ शुक्ले तथा मासे मलिम्लुचे ।

गङ्गायामस्थितिपविधिं न कुर्व्यादिति गौतमः ॥१२८१॥

तथा,—

अस्थिक्षेपं गया श्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकम् ।

प्रथमाब्दे न कुर्वीत कृतेऽपि च सपिण्डने ॥१२८४॥ इत्यादि ।

698. तदेतदशाहादूर्ध्वकालविषयम् ।

दशाहाभ्यन्तरे यस्य गङ्गातोयेऽस्थि मज्जति ।

गङ्गायां मरणं यादृक् तादृक्फलमवाप्नुयात् ॥१२८५॥

699. इति स्कान्दोक्तेः ।

कावेरी तुङ्गभद्रा च कृष्णवेणी च गौतमी ।

भागीरथी च विलयाताः पञ्चनद्यः प्रकीर्तिताः ॥१२८६॥

अथास्थि मज्जते यस्य तस्य मोक्षो न संशयः ॥१२८७॥ इति ।

अत्रत्यः सर्वोऽपि निर्णयविशेषोऽस्थिक्षेपप्रयोगश्च मृतीयस्तवके तीर्थयात्राविधाने द्रष्टव्यः । इति श्रीमद्वनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते सञ्चयनविधानम् २(†) ॥

—*—

अथ दशाहमध्ये संक्रमणप्राप्तौ निर्णयः ।

—*—

700. हेमाद्रौ दक्षः,—

दर्शः संक्रमणं वापि दशाहान्तः समापयेत् ।

तत एवोत्तरं तन्त्रं समाप्यमिति निश्चयः ॥१२८८॥

701. ब्राह्मेऽपि,—

दर्शसंक्रमणं वापि त्र्यहोदृष्टं पतेद् यदि ।
तत्र स्यादुत्तरं तन्त्रं ज्ञानमात्रं दिने दिने ॥१२८६॥ इति ।

702. व्यतीपातेऽप्येवमेवोक्तं स्मृतिदाये ।

दशाहमध्ये दर्शश्चेद् व्यतीपातश्च वैधृतिः ।
मातापित्रोर्विनान्येषां दशाहान्तं समापयेत् ॥१२८७॥

703. अमावस्यायां मृतस्य विशेषस्तत्रैव ।

अमायां मरणं यस्य तस्य पिण्डोदकक्रिया ।
आदशाहं प्रतिदिनं कारयेत् स्मृतिशासनात् ॥१२८८॥
यदि चतुर्दशीक्षणे कश्चिन्मृतस्तदुत्तरममावास्या चेत्तदा तत्रैव दशाहं

704. समापयेदित्युक्तं गृह्यपरिशिष्टे ।

चतुर्दशीक्षणमृतिस्ततः प्राप्नोत्यमातिथिम् ॥
पिण्डोदकं दशाहान्तं तस्मिन्नेव निवापयेत् ॥१२८९॥ इति ।

705. इदमौरसपुत्रादिव्यतिरिक्तविषयम् ।

दशाहमध्ये यदि दर्शपातो-दशुर्दशाहं तिलवारिपिण्डान् ।
पुत्रीसुनोदत्तक औरसश्च अन्ये सुनास्तत्र समापयेयुः ॥१२९०॥

706. इति कपर्दिनो विशेषोक्तेरिति दिक् ॥

अथ दशाहविधानम् ।

—*—

उपभुक्तवामसां त्यागः प्रक्षालनार्थम्, उपभुक्तमृन्मयभाण्डत्यागः, यदि
गृहे मृतस्तदा गृहस्थमर्चमृद्भाण्डत्यागः मृद्गोमयाभ्यां मृतिगृहोदर-
बीथीप्राङ्गणलेपनं पूर्ववत्, ज्ञानादि पिण्डदानतिलतोयाञ्जलितिलपात्र-
दानादि कर्म समाप्य कर्ता प्रेनकनिष्ठैः सह केशहमभ्रुनखं बापयित्वा
तिलामलककल्केन गौरसर्पपिष्टेन वा शिरः प्रक्षाल्य बासोद्युग्मं
परिधाय गृहमागत्य गो-सुवर्णदधिदूर्वागौरमृत्तिकादि मङ्गलद्रव्यं स्पृष्ट्वा

सदाचारात् पञ्चगव्यं प्राश्य स्वस्ति ब्राह्मणान् वाचयित्वा नूतनभाग
कृतपाकं भुञ्जीत । १(०)

707. तथा हि रेणुः,—

वपमुक्तानि भाण्डानि त्यक्त्वा संमार्जयेद् गृहम् ।
पिण्डदानादि निर्वर्त्य तिलपात्रं प्रदाय च ॥१२६४॥
कनिष्ठैः सह वाप्येत केशश्मश्रुनखादिकम् ।
तिलामलककल्केन शिरः प्रक्षालनं चरेत् ॥१२६५॥
अन्यद्वासः परीधाय स्पृशेन्मङ्गलवस्तुकम् ।
पञ्चगव्यं ततः प्राश्य ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्यं च ॥
पतत्वा नूतन भाण्डेषु भुञ्जीयाद्वन्धुभिः सह ॥१२६६॥ इति ।

708. वपनविषये देवलोऽपि,—

वापनीयाश्चते सर्व्वे कनिष्ठा दशमेऽहनि ।
ज्ञातयः समयादवर्वाक् कर्तृभिः सह सर्व्वथा ॥ १२६७॥ इति ।

709. अन्यत्रापि,—

मातामहपितृव्यानां मातुलाप्रजयामृते ।
स्वसुः श्वशुरयोश्चैव विपन्नानां पितृस्वसुः ॥
मातृस्वसुर्गुरुश्चैव गर्भवानपि वापयेत् ॥१२६८॥ इति ।
इदमजीवन् पितृकविषयम्, वपनं कनीयसां चैव न कार्य्यं जीवन्
पितुरिति विशेषोक्तेः ।

710. अकरणे प्रत्यवायः स्मृतिसमुच्चये,

यस्य केशाः शिरोजाता दशमेऽहन्यवापिताः ।
भ्रूणहत्यासमं पापं केशश्मश्रुनखेषु च ॥१२६९॥

711. लीयत इत्यनुषङ्गः ।

अन्यत्रापि,—

वपनं यो न कुरुते सूतके दशमेऽहनि ।

मृतौ वा पितरस्तस्य मज्जन्ति नरके सद् ॥१३००॥ इति ।

712. अब्राह्मवलायनानां विशेष उक्तः स्मृत्यन्तरे,

पष्ठचैव नवश्राद्धं पथि पिण्डास्थिरोमकम् ।

दशाहे वपनं चैव वर्जयेदाश्वलायनः ॥१३०१॥ इति ।

713. अत्र काकवलिरुक्तः पद्धतिकारैः ।

714. तथाहि रामायणं उत्तरकाण्डे,—

सूतकान्ते वलिं तुष्टा भुञ्जते यस्य वायसाः ।

सर्वे प्रेतत्वनिमुक्ताः शाश्वतीं गतिमाप्नुयुः ॥१३०२॥

यमेन निर्मिताः पूर्वं नृणां कर्मविमोचने ।

विचरन्तीदृशा लोके साक्षात्ते यमकिङ्कराः १(*) ॥१३०३॥ इति ।

715. बलिदानमन्त्रास्तु,—

यमोऽसि यमदूतोऽसि वायसोऽसि नमोऽस्तु ते ।

अग्रपिण्डो मया दत्तो वायस प्रतिगृह्यताम् ॥१३०४॥

ऐन्द्रवारुण वायव्याः सौम्या नैर्ऋतिकास्तथा ।

काकाः पञ्चदिशास्थास्तु वायव्यकर्मणि पूजिताः ॥१३०५॥

दक्षिणाभिसुखाः काका नभःस्थाश्च शुभावहाः ।

ऐशान्यां क्रौञ्चरूपेण विद्यन्ते पितृमुक्तये ।

ते काकाः प्रतिगृह्णन्तु भूम्यां पिण्डं मयार्पितम् २(†) ॥१३०६॥ इति ।

१(*)

अपर मन्त्रौ यथा,—

‘काक त्वं यमदूतोऽसि यदृष्ट्वा बलिसुतसम् ।

यमलोकगतं प्रेतं त्वमाप्यासि मुहुरसि’ ॥

‘काकाय काक पुत्राय वायवाय मङ्गात्मने ।

तुभ्यं बलिं प्रयच्छामि कथ्यतां भर्गो राजनि’ ॥ इति

१(†)

०० गाना-दिग्दीपल-शावरीभ्यः एषबलिर्भवः ।

‘वायसीभ्योबलिनद्यान्तकं पाठन्तु कारयेत्’ इति च ।

716. अन्यत्र विशेषः, पैठीनसिनोक्तः,—

कर्त्ता च प्रार्थिताः सन्तो ज्ञाति सम्बन्धि बान्धवाः ।
 दधुरभ्यागताः पूर्व्वं त्रींस्त्रीन् कामोदकाञ्जलीन् ॥१३०७॥
 पूर्व्ववन्नाम गोत्राभ्यां नियमेनेह चाश्मनः ।
 प्रविशेयुः सुवासिन्योऽभ्यङ्गस्नाताः सितांशुकाः ॥१३०८॥
 बालपूर्व्वः पूर्णघटाः स्वगृहान् सुविभूषिताः ।
 शन्नोमित्रश्चतुर्णान्तु कुर्याच्छान्त्युदकं गृहे ॥१३०९॥
 जयोऽप्रतिरथस्यात्र निर्दिष्टोऽशुभमुक्तये ।
 दानं स्वस्थयनं शान्तिः ब्राह्मणानां च पूजनम् ॥१३१०॥
 उत्तीर्णं दुःखास्तु ततः कुर्य्यस्ते शाव वज्रिताः ।
 तत्कालानीततोयैस्तु पाकं कुर्य्युरतन्निद्रताः ॥१३११॥ इति ।

717. परनीविषये गार्धः १(*) ।

लवणं मधुमांसं च क्षीरद्रव्यं च वर्जयेत् ।
 संवत्सरं प्रेतपत्नी शयीताथस्तु तत्परम् ॥
 दशमे वपनं कुर्यादिति व्यासेन भाषितम् ॥१३१२॥ इति ।

इति श्रीविधानपारिजाते पञ्चमस्तबके

दशाहविधानम् ॥

—*—

अथैकादशाह विधानम् ।

—*—

तत्र स्नात्वा कृतप्रातः सन्ध्यावन्दनः कर्त्ता सस्त्रीकं ब्राह्मणं समभ्यर्च्य
 यथाशक्ति सुवर्णरचितविष्णु प्रतिमायुक्तां तूलीप्रच्छादनास्तरण पटोप-
 धानसमेतां शय्यां प्रेतस्वर्गं कामनया दद्यादित्युक्तम् मान्स्ये । २(+)

718. अन्यत्रापि,—

शय्या प्रेताय दातव्या वस्त्रतूलसमन्विता ।
 निष्कमात्रं सुवर्णस्य विष्णुनासमधिकृतमिति ॥१३१३॥

‘मन्त्रोन्मवः संरक्षणः’ इति चत्वारः शान्तिमन्त्राः । यत्नः, यजुः, १६ चः, ५ मः ।

(०)

प्रेतस्य स्त्री प्रेतस्वर्गं व्यासर्पिषोक्तशेषं निषेधं कुर्यादिति ।

(१)

यमः सलोकः’ इत्यं पाठान्तरमस्ति

दानमन्त्रस्तु,—

शुभ्रवस्त्रावृता शुद्धा मृदुतन्तुपरिच्छदा ।

शय्या सुखप्रदा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥१३१४॥ इति ।

ततः षष्ठं नवभ्रातृं कुर्यात् ।

प्रथमेऽह्नि तृतीयेऽह्नि पञ्चमे सप्तमेऽपि च ।

नवमेकादशे चैव नव भ्रातृ समाचरेत् ॥१३१५॥

719. **इति स्मृतेः ।**

720. विश्वादर्शे तद्विधिरुक्तः १(†)। एकोद्दिष्टं तु पुत्रानुजगुरुसुहृदां
मातुलेयस्वसृणां च वा ।

अब्दानामादिवर्जं हविरिहतु करे तस्य नामार्थवन्स्यात् ।

एतच्चैकादशाहावधिषु खलु नवभ्रातृ संक्षेपे मध्ये ।

पञ्चस्वाद्येषु तु स्मृतमसमदिने षष्ठमेतत् समन्त्रमिति ॥१३१६॥

अन्यत्र च भ्रातृानि चामन्त्रकर्मकाणि यानि दशाहमध्ये विहितानि ।

अन्यानि सर्वाणि समन्त्रकानीत्युक्तं विधिज्ञैर्विवेकं श्रैयामिति ।

ततः स्वस्तिवाचनं कृत्वा वृषोत्सर्गं कुर्यात् ।

721. **यथाह रेणुः,—**

दद्यादादौ नवभ्रातृ कृत्वा पुण्याहवाचनम् ।

यथोक्तदृष्टमुत्सृज्य स्यादाणस्य क्रिया ततः ॥१३१७॥ इति ।

722. **अत्राह शाङ्गः—**

एकादशाहं प्रेतस्य यस्य चोत्सृज्यते वृषः ।

मुच्यते प्रेतदेहात्तु स्वर्गलोकं स गच्छति २(*) ॥१३१८॥

एकादशेऽह्नि संप्राप्ते यस्य नोत्सृज्यते वृषः ।

प्रेतत्वं सुस्थिरं तस्य दत्तैः भ्रातृशतैरपि ॥१३१९॥ इति ।

१(०) तद्विधिः—षष्ठं याह विधानं पञ्चमः । अन्वयेति ।

१(†) कुर्यात्सर्गं,—

अशीषात्माह द्वितीयेऽह्नि यस्मान्न सृज्यते वृषः ।

पिशाचत्वं धुवनस्य दत्तं याहवतिरपि ॥

सांख्यायन गृह्य सूत्रे च वृषोत्सर्गमैवकः ।

मनुष्य पुराणेषु, वृषोत्सर्गस्य कर्तव्योद्देशाच्च कपिला युवा ।

'यष्टस्या वृषः पुत्रा यदी कोऽपि शर्वां व्रजेत् ।

गौरौ वाप्युदकेन आर्या मोक्षं वा वृषसुत्तं वृजेत्' इति तत्रैव पुराणे । अन्वये वृषोत्सर्ग-
तत्त्वं विद्यते ।

एकादशेऽह्नि षण्मासे त्रिपक्षे वा तथैव च ।
 वृषोत्सर्गं प्रकुर्वीत परस्तादुक्तकालिकम् ॥१३२०॥ इति ।
 शुक्रमौल्यादिदोषेऽपि कुर्यादिकादशेऽह्नि ।
 प्रेतकार्ये वृषोत्सर्गे मौट्यदोषो न विद्यते ॥१३२१॥
 एकादशाहादन्यत्र प्राप्तकाले यदा तदा ।
 वृषोत्सर्गे शुक्रगुर्वोमौल्यवाल्यादि दोषदम् ॥१३२२॥
 पतिपुत्रवती नारी म्रियते चोभयाप्रतः १(*) ।
 वृषं नैवोत्सृजेत् पुत्रः पिता यावद्धि जीवति ॥१३२३॥ इति ।
 पुत्रहीनासु यानारी भर्तुरग्रे मृता यदि ।
 वृषोत्सर्गो नैव कार्य्य एका गौस्तत्र दीयते ॥१३२४॥ इति ।
 यावन्ति रोमकूपानि वृषभाङ्गे भवन्ति वै ।
 गवां चैव तु रोमाणि यावत्तिष्ठन्ति वै मुने ॥१३२५॥
 तावन् कोटिसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ।
 उत्सृष्टो वृषभो यस्मिन् पिवेषापो जलाशये ॥१३२६॥
 जलाशयः समफलः पितुं स्तस्योपतिष्ठति ।
 शृङ्गेणोलिलखते भूमिं यत्र यौवनं दर्पितः ॥१३२७॥
 पितृणामन्नपानं तत् प्रभूतमुपतिष्ठति ॥ इत्यादि ।
 वृषस्तु, जीववत्सायाः पयस्विन्याः पुत्रस्त्रिहायणो द्विहायन एकहायनो-
 वा नीलो, वभ्रुः, कपिलः, पिङ्गलः, पिङ्गल-कृष्णलोहितः, श्वेतो वा,
 एकवर्णोऽनेकवर्णो वा, अव्यङ्गाङ्गो जीवन्मातृकः । यथा सम्भवे
 वा, यो वा यूथं छादयति यं वा यूथं छादयेत् स उत्सृष्टव्यः ।
 लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः ।
 श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलोवृषभ उच्यते ॥१३२८॥
 शरणास्तु मुखं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोषतेः ।
 छाक्षया समवर्णश्च स नीलोवृषभ उच्यते ॥१३२९॥
 चैत्र्यां कार्तिक्यां वैशाख्यां वा पौर्णमास्याम्, आश्वयुज्या रेवत्यां वा
 अष्टकासु चन्द्रसूर्यमहे विषुवति मुलामेषयोर्गयाविपुण्यक्षेत्रेषु च
 क्रियमाणे काम्यवृषोत्सर्गे मातृकास्थापनं भवत्येव ।

एकादशे वृषोत्सर्गे न मातृस्थापनं भवेत् ।

तदन्यत्र वृषोत्सर्गे मातृणां पूजनं भवेत् ॥१३३०॥

नन्दा सुमनसा चैव सुभद्रा च तृतीयका ।

सुशीला सुरभिश्चेति संपूज्याः पञ्चमातरः १(०) ॥१३३१॥ इति ।

क्षत्रियादीनां स्वस्वाशौचानन्तरदिने वृषोत्सर्गः शुचिना कर्म कर्तव्यम्

इति शुद्धेरपेक्षितत्वात् २(†) । यत् पुनरेकादशेऽङ्गि संप्राप्ते यस्यनोत्-

सृज्यते वृष इत्यादि वचनं तत्तु ।

अहण्येकादशे नाम अस्थितेश्च शरीरतः । तच्च,—

भानन्त्यात् कुलधर्माणां पुंसाञ्चैवायुषः क्षयात् ।

अस्थिरत्वाच्छरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते ॥१३३२॥

तस्मात् क्षत्रियादीनां त्रयोदशषोडशैकं त्रिंशत्तमेवहःसु वृषोत्सर्गे

भवतीति निष्कर्षः ।

साम्प्रिरपि प्रेतवृषोत्सर्गहोमो लौकिकप्रावेव भवति ।

कालान्तरे क्रियमाणकाम्यवृषोत्सर्गहोमस्तु साम्प्रैः साम्प्रैवेव भवति ।

निरग्नीनां सर्वोऽपि लौकिकप्रावेव भवति, इति विवेकः ॥

—*—

अथ वृषोत्सर्ग प्रयोगः ।

—*—

अथोत्सर्गः, शूलगववत् कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां वैशाख्यां वा रेवत्यां

वाश्वयुज्यां दशाहे गते सन्वत्सरे अतीते वेति । गोर्जावत् पुत्रायाः

पयस्विन्याः सुतं श्रेष्ठं स्वस्ययूथस्या कुप्तिममृपत् मेकहायनं

द्विहायनं त्रिहायनं वा, नीलं वध्नं पिङ्गलं लोहितं वा

सुलक्षणमप्येके । काममलोहित मष्टाभिः सहवत्सतरीभिश्चतसृभिर्वर्वा,

त्रोद्ध्यवमयीभिरङ्गिरापोहिष्ठीयाभि ऋ ग्भिर्वामदेव्याभिश्च ।

गाश्वाभिषित्यालङ्कृत्य च ३(‡) । गोष्ठे चतुष्पथेवाग्निमुपसमादाय ।

-
- १(०) चव्यमोक्तम्, अथ वृषोत्सर्गं व्याख्यास्यामः । 'कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां वैशाखाच्च-
व्युज्यां दशाहे गते सन्वत्सरे अत ते वेति' ।
- १(†) इत्थं पाठोऽस्ति । 'अथ षोडश मातृका पुत्र', तास्य गौरी पद्मासनी रीषा इत्यादयः ।
'शुचिना कर्म कर्तव्यम्' इति ।
- १(‡) अथ 'तास्य, तास्य, प्रास्य' इति पाठान्तरास्ति । प्रास्यम्, प्रथमं पूर्वदिक् संस्थापितम् ।

रौद्रं स्थाळीपाकं सर्व्वद्रुतं हुत्वा, सौम्यं पायसं पौष्णं यावकञ्च, पूर्णपात्रोदकेन निर्णीतेन कुक्षेनवा मार्जयित्वा, वृष मग्निभिः प्रदक्षिणं पर्य्यानीयं, कदुद्राय, इमारुद्राय, याते पितरिमारुद्राय स्थिरधन्वन-
इति सूक्तैः १(॥) । अतस्त्रोदिश उपस्थाय, प्राञ्चं प्रागुदञ्चं वा, अत्सतरीसमेतमूतस्तृजेत्, एनं युवानं पतिं बोददानि तेनक्रीडन्तीश्चरथ प्रियेण मानः, शातजनुषा सुभगा राय स्योषेण समिधा (वा) मदेमेति, शान्ता पृथिवी । शिव मन्तरिक्षं शौर्नीं देव्यभयं कृणोतु शिवादिशः प्रदिश उद्दिशेने, आपोविद्युतः परिपान्तु सर्व्वतः इत्यष्टभि ईषभं मासमाना मिति च सूक्तेन, स यत् पिबति स्वादति लाङ्गलं चोदयच्छते तेन देवान् ऋषीन् पितॄन् प्रीणाति सप्त सप्तचोभयतः परावरानुद्धरति, यः प्रेतार्थमृतस्तृष्ट स्तं महतो नरका-
दुत्तारयति । तस्मा देकादशेऽहि प्रेताय वृषमुत्तृजेत् । आद्य-
मासिकञ्च दद्यात् ॥ इत्याश्वलायनमतानुसारी—

वृषोत्सर्गप्रयोगः २(+) ॥

—*—

723. अथ वौघायनोक्त उच्यते ।

—*—

सम्बत्सरे सम्बत्सरे कार्तिक्यां पौर्णमास्या माद्विन्यां वैशाख्याम्बा, गवां मध्ये क्रियेतैकवर्णो द्विवर्णोवा, योवा यूथञ्छादयति लोहितवर्णायाः जीववत्सायाः पुत्रोयूथेषु मुख्यतमो योभवति, तमलङ्करोति गन्ध-
माल्याक्षतादिभिर्वस्त्रैश्च शिवस्येष्टः पिशंगरुप इति द्वाभ्यां, यूथ मुख्याश्चतस्रोवत् सतरीश्च समीपे, देवयजन उल्लेखनाद्यग्नि प्रतिष्ठान्तं कृत्वा, प्राणानायम्य तत्र वृषोत्सर्गं ह्यमं करिष्ये । तत्र वृषोदेवता, अरुर्हविः, आधारवत्तन्त्रं इत्यादि सङ्कल्प्याग्निमुखान्ते पक्कं जुहोति । 'दूषागा अन्वेतुनः', 'शुक्रन्तेऽन्यत्' इति द्वाभ्यां आज्या हुतीरूप

जुहोति १(*) । इह धृतिः स्वाहेति चतसृभिरूप सृजन्यरुण-
न्मात्रे (वत्सं धारय) धरुणो धयन् राय स्पोष अस्मासु-
दीधरत्स्वाहेत्येतया ऋचा ।.....अगावा अप्नन्नुत भद्र मक्रन्निति एते
नाष्टृत्या सूक्तेन प्र त्यचेन नतासन्तिर्बेनता अर्वागिति.....द्वौ प्रतीकौ,
नमस्ते रुद्र इति २(+) । पञ्चदशभिरष्टाभिः स्त्रिभिरार्द्धैश्च ।
ततः स्विष्टकृदादि वरदानान्तं कृत्वा विल्वपर्णेषु योरुद्रः अप्राविति
हुतशेषं निधाय, अतिरुद्रं जपित्वा गोमिथुनं लाजामन्त्रेण त्रिःप्रदक्षिण-
मग्निं पर्याणीयाङ्कयित्वा ऋचां प्राचीमिति ३(+) तिलोदकं नियाय, तं-
वत्सतरीश्च पाययित्वोत्सृजति । एतं युवानमिति द्वाभ्यां गच्छन्त-
मनुमन्त्रयते । त्वां गावोवृणुत राज्यायेति, गवां मध्येतिष्ठन्तम-
नुमन्त्रयते, मयोभूर्वात इत्यनेनानुवाकेन ।

अथ तासां पयसि पायसं श्रपयित्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा आशिषो
वाचयित्वा अश्वमेधफलमाप्नोतीत्याह भगवान्ब्रौधायन इति ॥

—*—

अथ कात्यायनोक्त उच्यते ।

—*—

724. अथ वृषोत्सर्गो गो यज्ञेन व्याख्यातः ।

कार्तिक्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां रेवत्यां चाश्वयुजस्य मध्ये गवां सुसमिद्ध-
मग्निं कृत्वाज्यं संस्कृत्येह रति रिति षड्जुहोति ४(+) । प्रतिमन्त्रं
पूषागा अन्वेतुनः पूषारक्षत्वर्व्वतः पूषावाजमुसनोतु नः स्वाहेति
पौष्णस्य जुहोति । रुद्रान् जपित्वैक वर्णोवा योवा यूथं च्छादयति
यं वा यूथं च्छादयेद् । रोहितोवा स्यात्तमर्वाङ्गै रूपेतो जीववत्मायावा
पयस्विन्याः पुत्रो यूथे खलितः रूपस्वित तमः स्यात्तमङ्कृत्य यूपे

१(*) शुक्ल यजुः ८ अः । ५१ मः । 'उपसृजनं'—अङ्क, १।१४।८।१५, ७, १८८,
१०।१।११।२, १० ।

२(+) " " " " " " ।

३(+) शुक्ल यजुः २८ अः । १—१५ मः । पयसि, शान, उः ६।१।१ । पनमिति,—शान, पुः,
१।१।१० । आश्वमेधये, १।८१।१० ।

४(+) " " १० अः । ६६ मः । "वैवशाम्" इत्यत्र चैत् १ मंथं भिन्नः पाठः ।

मुख्याश्चतस्रोवत्सतर्ह्यः । ताश्चालङ्कृत्य एनं युवानं पतिं वो ददानि तेन
क्रीडन्तीश्चरथ प्रियेण मानः साप्त जनुषा सुभगा राय स्पोषेण समिषा
मदेमेत्येतयैव यवीतसृजेत् । तमभ्यर्ध्याभि मन्त्रयते ।
मयो भूरित्यनुवाकशेषेण १(*) सर्वासां पयसि पायसं श्रपयित्वा
ब्राह्मणान्भोजयेत् । पशुमप्येके कृर्वन्ति । तस्य शूलावकल्पो
व्याख्यात इति । एवं स्वस्व सूत्रानुसारेणान्येऽपि प्रयोगा ज्ञेयाः २(†) ॥

725. वृषोत्सर्गे लाज होमः कार्य इत्युक्तं देवजानीये,
लाज होमादिभिर्मन्त्रैर्होमं कुर्याद्विचक्षण इति पुराणान्तरा दिति ।

726. अङ्गुन विषये रेणु :—

ततोऽस्य दक्षिणे भागे त्रिशूलाकृति मालिखेत् ।
वामभागे तथा चक्रं प्रतदो नायसेनत्विति ॥१३३३॥

727. गोवृषयोः प्रार्थनोक्ता पुराणे—

धर्मस्तं वृषरूपेण गवा मानन्द कारकः ।
अष्टमूर्त्तैरधिष्ठान मतः पाहि सनातनः ॥१३३४॥
तीक्ष्णशृङ्गाय विद्महे वेद पादाय धीमहि तन्नोवृषः प्रचोदयात् ।
इयं (एवं) वृषभ गायत्री पूजायां विनियुज्यते ।
वृषोऽसि भगवान् धर्मश्चतुष्पादः प्रकोर्तितः ॥१३३५॥
वृणोमि तमहं भक्त्या समां रक्षतु सर्व्वतः ।
गावो ममाप्रतः सन्तु गावो मे सन्तु पृष्टतः ३(‡) ॥१३३६॥

१(*) 'तमभ्यर्ध्याभिमन्त्रयेत्' इत्यन्यः पाठः । मयोभूरभिसावाङ्गि स्वाहा इति पञ्चमन्त्राः ।

अथान्नं सर्व्वं बद्ध्वा चानां वृषोत्सर्गसन्दर्भं विद्यते ।

यजुषां वृषोत्सर्गे पञ्चती च ।

२(†) अष्टवक्त्रः प्रागुक्तः ।

३(‡) स्वः सुव्रतः, यथा—गोभिलः शृङ्गा सुवः चन्दोगाणाम् ।

पारस्करश्रुतसूत्रं—यजुषाम् ॥

आश्वलायन श्रुतसूत्रं कान्वायश्रुतं चग्नेदिनाम् । तद्येष स्व स्व ब्राह्मणाः पृथक् सन्ति ।

'धर्मेण विप्रताः प्रजाः' इति भिन्नः पाठः ।

गावोमे हृदये सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ।
 पञ्चगावः समुत्पन्ना मध्यमान-महोदधौ ॥१३३७॥
 तासां मध्येतु या नन्दा तस्यै देव्यै नमोनमः ।
 या लक्ष्मीः सर्वं देवानां याच देवेष्ववस्थिता ॥१३३८॥
 धेनुरूपेण सा देवी मम पाशं व्यपोहतु ।
 अयं हि वोमया दत्तः सर्वासां पतिरुत्तमः ॥१३३९॥
 तुभ्यं चैता मया दत्ताः पत्न्यः सर्वा मनोरमाः ।
 धारणाद्भर्ममित्याहु धर्मिणा विधृताः प्रजाः १(*) ॥१३४०॥
 चरत्वं कर्मभूमौ हि वृषः वत्सतरी युतः ।
 धर्मं पुत्रान् यशः कामान् मष्टदेहानु सम्पदः ॥१३४१॥
 एकोत्तर शतश्चैव कुलानां तारस्व मे ।
 प्रप्तास्तु रुद्ररूपाय पत्न्यस्ते च वृषोत्तमः २(†) ॥१३४२॥
 पितॄणां तारणार्थाय पर्यटस्व महीमिमाम् ।
 शृङ्गामक्षेपणैः सर्वं तस्य पापं विनाशय ॥१३४३॥
 तस्य प्रेतस्य इति ।
 पितरस्तृप्ति मायान्तु पुच्छाम्रजलशीकरैः ।
 यस्त्वां हिंस्यात्तु पापात्मा नरकं यातु चाक्षयम् ॥१३४४॥
 यस्त्वां रक्षति धर्मिष्ठः स्वर्गं यातु निरामयम् ।
 वृषोऽहि भगवानीशो वन्मिका मुक्तिरूपिणी ॥१३४५॥
 इमाश्च मुरुपाः पत्नीत्वे गृहाण त्वं हि गोपते !
 कल्पिताः क्रीडनार्थाय मयोत्सृष्टः सुखं ब्रजेति ॥१३४६॥
 एते मन्त्रा वृषोत्सर्गकाले पठनीयाः ।
 उत्सर्गति पूर्वं यवतिलयुनं कुश जलं कस्मिंश्चित्ताम्रपात्रे कृत्वा
 728. वत्सतरी पुच्छमिलिते वृषपुच्छे तर्पणं कुर्यादित्युक्तं वाराहे ।
 गवां लाङ्गुल मुद्गृत्य ब्राह्मणोहस्त आददेत् ।
 पात्रे औदुम्बरे कृत्वा तत्र दद्यात्तिलोदकम् ३(‡) ॥१३४७॥

१(*) प्रागपिमोदान प्रसङ्गे एते शब्दा उक्ताः ।

२(†) पुत्राण्य रुद्ररूपायै पत्नीः सव इत्येतान् इति भिन्नः पाठः ।

३(‡) प्रागपिमोदान प्रसङ्गे एते शब्दा उक्ताः । अथ चैव दुम्बरपात्रम्, ताम्रपात्रमित्यर्थः ।

तर्पणमन्त्रो यथा—

स्वधा पितृभ्यो मातृभ्यो बन्धुभ्यश्चापि तृप्तये ।
 मातृपक्षश्च ये केचिद् येचान्ये पितृपक्षजाः ॥१३४८॥
 गुरु श्वशुर बन्धूनां ये कुलेषु समुद्रवाः ।
 ये प्रेतभावमापन्ना येचान्ये भ्रातृवर्जिताः ॥१३४९॥
 वृषपुच्छोदकेनैते लभन्तां तृप्तिमुत्तमामिति ॥१३५०॥

729. ब्रह्माण्डेऽपि—

अपसव्यन्ततः कृत्वा गवां पुच्छेषु तर्पयेत् ।
 ब्रह्माद्या देवताः सर्वा ऋषयो मुनयस्तथा ॥१३५१॥
 असुरा यातुधानाश्च मातरश्चण्डिकास्तथा ।
 द्विक्पाला लोकपालाश्च महदेवाधि देवताः ॥१३५२॥
 ते सर्वे तृप्तिमायान्तु नीलपुच्छेषु तर्पिताः १(*) ।
 विश्वे देवा स्तथादित्याः साध्याश्चैव मरुद्गणाः ॥१३५३॥
 क्षेत्रपीठोपपीठानि नदा नद्यश्च सागराः २(†) ।
 पातालस्था नागपत्न्यः नागाश्चैव सपर्वताः ॥१३५४॥
 पिशाचा गुह्यकाश्चैव (प्रेताः) गन्धर्वगणराक्षसाः ।
 पृथिव्यापश्च तेजश्च वायुराकाशमेव च ।
 दिवि भुव्यन्तरिक्षे च येच पातालवासिनः ॥१३५५॥
 शिवा शिव स्तथा विष्णुः सिद्धिर्लक्ष्मीः सरस्वती ।
 तपोधनाश्च भगवान् अव्यक्तः परमेश्वरः ॥१३५६॥
 क्षेत्रौपधिलतावृक्षा वानस्पत्याश्च देवताः ।
 कपिलः शेषनागश्च तक्षकोऽनन्तएव च ॥१३५७॥
 अन्ये जलचरा जीवा असंख्यातास्त्वनेकशः ।
 चतुर्दशयमाश्चैव ये चान्ये यमकिङ्कुराः ॥१३५८॥

१(*)

‘इषोत्सर्गं मे सर्वं लभन्तां तृप्तिमुत्तमाम्’ इति भिक्षः पाठः । अथैव मत्स्य पुराणे,
 देवीपुराणे, ब्रह्म पुराणे, इषोत्सर्गतत्तत्रैवास्ति । पुष्पाक्षुबद्रूपया शै (ब्रह्म) पद्मराज
 इषोत्तमः’ इत्यं अधिकमत्र पाठान्तरमस्ति ।

१(†)

नीलपुच्छचर्चं यथा,—‘चरन्तानि सुखं पुच्छं यस्य त्रैतानि गोपतैः ।
 जाचारस्य सर्वचर्चं तं नीलमिति निर्दिशेत्’ इति मत्स्ये ।
 ‘येच पीठादि पीठानि’ इति पाठान्तरमस्ति ।

सर्वेऽपि यक्षराजानः पक्षिणः पशवस्तथा ।
 स्वेदजोम्निजा जीवा अण्डजाश्च जरायुजाः १(॥) ॥१३५६॥
 अन्येऽपि वनजीवाश्च (ये) दिवानिशं विहारिणः ।
 अजागोमहिषीरूपा ये चान्ये पशवस्तथा ॥१३६०॥
 शान्तिदाः शुभदास्तेस्युनीलपुच्छेषु तर्पिताः ।
 आब्रह्म स्तम्बपर्यन्तं ये चान्ये गोत्रिण स्तथा ॥१३६१॥
 ते सर्वे तृप्तिमायान्तु नीलपुच्छेषु तर्पिताः ।
 सर्प(त्र) व्याघ्रहता ये च शृङ्गि-द्रष्टृ'पनिलादिभिः ॥१३६२॥
 अपुत्रा अक्रिया येच अद्वारा धर्मं वर्जिताः ।
 आमगर्भा मृता येच शस्त्रघाते मृताश्च ये ॥१३६३॥
 संस्काररहिता येच रौरवादिषु गामिनः ।
 आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं इत्यादि तिलोदकमित्यन्तास्तर्पणमन्त्राः ।
 एवन्तर्पणं कृत्वा पुत्रकामश्चेद्यजमानस्तर्हि सत्नीकयजमानमुपवेद्य-
 सप्तधान्यहिरण्यादि पूतवंशपात्रेषु तान्येकीकृत्य तदुपरि रुद्रकलशोदक-
 दानेन, वारुणैर्मन्त्रैरापोहिष्ठेत्यादिभिश्च वैदिकैराचार्य्योऽभिषिष्य
 पौराणिकैरभिषिष्येत् ।

पौराणिकाः ते मन्त्रा यथा,—२(†)

सुवास्त्वामभिषिष्वन्तु ब्रह्मविष्णु महेश्वराः ।
 वासुदेवोजगन्नाथस्तथा सङ्कर्षणोविभुः (प्रभुः) ॥ १३६४॥
 प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते ।
 आखण्डलोऽग्निर्भगवान् यमोवैनिर्ऋतिस्तथा ॥१३६५॥
 वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्ष स्तथाविभुः (शिवः) ।
 ब्रह्मणा सहिताः सर्वे दिक्पालाः पान्तु ते सदा ॥१३६६॥
 कीर्त्तिर्लक्ष्मी धूर्तिर्मैधा बुद्धिश्चन्द्राक्षमामतिः ।
 पुष्टिर्लज्जा वपुः शान्तिः तुष्टिः कान्तिश्च मातरः ३(‡) ॥१३६७॥

- १(०) जीवा—चत्वारोऽमगुणादयः । 'जरायुजाश्चजोम्निज्यल्लेदजाः । ते सानवः-पक्षि-ममक-
 तव गुणादयः । सङ्कर्षणोऽप्यहोति । चामाणिवादिभिः-प्रवक्ष्यामि' इति निष्ठादिभिः ।
 २(†) एते नाना वषिष्ठसंहिताया इति द्वाविधौऽस्ति ।
 ३(‡) 'बुद्धिर्लक्ष्मी' इति भिन्नः पाठः ।

एतास्त्वामभिषिञ्चन्तु सर्वकामार्थसिद्धये १(*) ।

आदित्यश्चन्द्रमा भौमोबुधजीव सितार्कजाः ॥१३६८॥

ग्रहास्त्वामभिषिञ्चन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः ।

देवदानवगन्धर्वा यक्ष राक्षसपन्नगाः ।

ऋषयोमुनयोगावोदेव मातर एव च ।

देवपत्न्योद्भूमा नागा दैत्याश्चाप्सरसांक्षणाः ॥१३६९॥

अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानोवाहनानि च ।

औषधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये ॥१३७०॥

सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि जलदा नदाः ।

एते त्वामभिसिञ्चन्तु सर्वकामार्थसिद्धये २(†) ॥१३७१॥

अन्येष मन्त्राः—

सहस्राक्षं शतधारमृषिभिः पावनं कृतम् ३(‡) ।

तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते ।

भगन्ते वरुणोराजा भगं सूर्यो बृहस्पतिः ॥१३७२॥

भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयोविदुः ।

यस्ते केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्द्धनि ।

ललाट कर्णरक्षणेरापः शुद्धन्तु सर्वदेति ॥१३७३॥

ललाटे कर्णयोरक्षणे रक्षन्तु बालधि कर्णयोरक्षणेन यस्तद्रक्षतु सर्वदेति ।

एवमभिषिक्तोयजमानः, स्नानवस्त्रं परित्यज्य वस्त्रान्तराणि धृत्वा,

वृषभस्य दक्षिणं खुरं समीपे श्राद्धं कृत्वा पायसादिद्रव्येण सर्वपितृभ्यः

पिण्डान्दत्त्वा वृक्ष्यमाणश्लोकैरपि, पिण्डान्दद्यात् ।

१(●) 'सर्वं' इत्यत्र धर्म इति कश्चिदर्थः भिन्नः पाठः । मन्त्रशास्त्रेण एते श्रानि पाठमन्त्राः ।

शुक्लः यजुः—३/१६ ।

" " १६/१४ ।

२(†) 'पावनं कृतम्' इति भिन्नः पाठः । शुक्ल यजुः १७; सः २/३ ।

" पावमानौ सूक्तानि प्रायुक्तानि । एतानि सूक्तानि बह्वचानां ऋषीन्सर्वपितृभ्यः सन्धेर्भे सन्ति ।

३(‡) भगं वङ्गशुभाः, ऐश्वर्यं सप्तर्षयः चर्षयः यजुः श्रियः ।

श्राद्धं वैराग्ययोर्धैर्यं वचां मन इतीराच' । इति कृतौ ।

अथपरञ्च—सप्तपत्तिश्च विनायश्च सूतानामगति' इति मन्त्रः ।

इति विद्या मविद्याश्च सचाचो भगवानिति' इति मन्त्रौ ।

सायणभाष्येण ।

पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे च ये मृताः ।
गुरु श्वशुर वन्धूनां ये चान्ये बान्धवाः स्मृताः ॥१३७४॥
वृक्षयोनिं गता ये च पशुयोनिङ्गताश्च ये ।
पङ्कत्वञ्च गता ये वै ये च मूकत्वमागताः ॥१३७५॥

ते यथा,—

येमे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्रदारविवर्जिताः ।
क्रियालोपगता ये च तिर्भग् योनिगताश्च ये १(*) ॥१३७६॥
पङ्कत्वञ्च गता ये वै ये च मूकत्वमागताः ।
खुरदत्तेन पिण्डेन तृप्ता यान्तु परां गतिम् ॥१३७७॥
आश्रद्धानो ये पितृवंशजाताः,
मातुस्तथावंशभवा मदीयाः ।
कुलद्वये ये ममदासभूताः ;
भृत्यास्तथैवाश्रित सेवकाश्च ॥१३७८॥
मित्राणि सख्यः पशवश्च कीटाः,
दृष्टाश्च दृष्टाश्च कृतोपकाराः ।
जन्मान्तरे ये मम दासभूताः,
तेभ्यः स्वधा (सदा) पिण्डमहन्ददानि २(†) ॥१३८१॥
अस्मत् कुले मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥१३८०॥
वन्धुवर्गकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥१३८१॥
मातामहकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥१३८२॥

१(०) च च पाठ-व्यतिक्रमोऽस्ति । बौद्धस्य पिण्डदानं सन्दर्भं मन्त्रोऽयं चयसानिऽति ।

मयायाश्च सन्दर्भे मातृवोपगता, पित्रवोपगता प्रकाशयेत् एतेमन्त्राः यत्नम् ।

'क्रियालोपगता ये च बान्धवाः पङ्कत्वञ्च ।

विरुपायामगताश्च ज्ञाताज्ञाता कुक्षी जन' ॥

इति च पाठान्तरमस्ति ।

१(†)

एष मन्त्रश्च परिक्षेपे विद्यते । च च पाठान्तरमस्ति । 'चयत्कुल' इत्यारम्भे बौद्धो
पिण्डदानं मन्त्राः ।

अजातदन्ता येकेचिद् येच गर्भप्रपीडिताः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥१३८३॥
 अग्निदग्धाश्च ये केचिन्नाग्निदग्धा स्तथापरे ।
 विक्षुब्धौरहता ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥१३८४॥
 दावदाहे मृता येच सिंहव्याघ्र हताश्च ये ।
 दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वापि तेभ्यः पिण्डन्ददाम्यहम् ॥१३८५॥
 उद्धन्धन मृता येच विषशस्त्र हताश्च ये ।
 आत्मोप (आत्माप) घातिनो येच तेभ्यः पिण्डन्ददाम्यहम् ॥१३८६॥
 अरण्ये वर्त्मनि वने क्षुधया तृष्णया हताः ।
 भूतप्रेतपिशाचाश्च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥१३८७॥
 रौरवेचान्धतामिक्षे काल्मसूत्रेच येस्थिताः १(*) ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥१३८८॥
 अनेक यातनासंस्था ये नीता यमक्रिडुरैः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥१३८९॥
 नरकेषु समस्तेषु यातनासुच ये स्थिताः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥१३९०॥
 पशुयोनि गता येच पक्षिकीट सरीसृपाः २(†) ।
 अथवा वृक्षयोनिस्थाः तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥१३९१॥
 जात्यान्तर सहस्रेषु भ्रमन्तः स्वेन कर्मणा ।
 मानुष्यं दुर्लभं येषां तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥१३९२॥
 दिव्यन्तरीक्षभूमिस्थाः (७ठा) बान्धवाः पितरस्तथा ३(‡) ।
 मृता असंस्कृता येच तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥१३९३॥

१(०) 'असिपत्र वने घोरे कुम्भी पाके चये गताः' इति भिन्नः पाठः ।

१(†) 'अन्धे दुर्गोरयोच' इत्यपि पाठान्तरम् ।

१(‡) 'दिव्यन्तरिच भूमिस्थाः पितरो बान्धवादयः' , , , :

, , चयं पञ्चदश सन्ध्याः पाठः । चादृशं पुनःकालरे वीर्यपिच्छदान सन्ध्यायां नामा-
 विधाः पाठभेदाः सन्ति ।

अन्धान्तर विषये शास्त्रप्रमाणसंस्कृतसिद्धि तयादि,—'वक्षूनि मे व्यतीतानि जन्मानि
 तवचार्जुन' । ति । अन्धत् कठोपनिषदि ।

'अन्ध जन्मपदभ्यस्तं दानसध्ययननपः' । 'शरीरकेः कर्णदोषेः याति स्थावरतां नरः ।

कायिष्ठेः पचि खमतां मानसैरन्ः जातिताम्' इति मनुः ।

ये केचित् प्रेत रूपेण वर्तन्ते पितरोमम ।
 ते सर्व्वे तृप्तिमायान्तु पिण्डदानेन सर्व्वदा ॥१३६७॥
 येऽवान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।
 तेषां पिण्डोमया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठतां (तु) ॥१३६८॥
 एवं पिण्डदानं समाप्य श्राद्धशेषं समापयेत् ।
 तर्पणाभिषेक-पिण्डदानानि काम्यवृषोत् सर्गे एव भवन्ति, शिष्ट-
 समाचारात् । प्रेतवृषोत् सर्गे तु तर्पणं कृताकृतमिति केचित् ।
 एवं वृषोत्सर्गं कृत्वा ऐशान्यां दिशि वृषं चालयेदित्युक्तं, वैष्णवे ।
 वृषं वत्सतरी युक्तं ऐशान्यां चालयेदिति ।
 लोहकारं प्रयत्नेन तोषयेद् वस्त्रं गन्धतः ॥१३६९॥ इति ।

730. ब्राह्मेऽपि,—

अनेन विधिना यस्तु लक्षण्यं वृषमुत्सृजेत् १(*) ।
 सोऽनन्तफलमाप्नोति पितॄणां मुक्तिकृद्भवेत् ॥१४००॥ इति ।

731. वृषलक्षणं, मात्स्ये,—

उन्नतकन्धककुदं ऋजुं लाङ्गूलभूषणः ।
 महाकटितटस्कन्धो वैदूर्य्यमणि लोचनः ॥१४०१॥
 प्रबालगर्भशृङ्गामः सुदीर्घऋजुबालधिः ।
 नवाष्टदशसंख्यैस्तु तीक्ष्णास्त्रैश्शनेः शुभैः ॥१४०२॥
 मल्लिकाक्षश्च भोक्तव्यं स्तथा वर्णस्तु ताम्रकः ।
 श्वेतोदरः कृष्टपृष्ठो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ॥१४०३॥
 पक्षप्रागायते शृङ्गे स्वमुखाम्बु मुखे सदा ।
 सर्वेषामेव वर्णानां स च सर्व्वार्थं साधकः ॥१४०४॥ इति ।

१.°)

‘वृषोत्सर्गं च कर्त्तव्यं दीपान् कपिलाशुभा’ इति श्रुतिरस्ति ।

‘अग्नीवाम्नाद् द्वितीयोऽङ्गः यस्य मोक्षस्तथैव उच्यते ।

पित्राचलं ध्रुवमास्य हमेः श्राद्धं तैरपि’ ॥ इति कृती ।

‘एनं युवार्त्तं पतिं वीरदामि’ इत्यादि श्रुतिश्च उच्यते । एषमेव सांख्यायाम् शृङ्गं
 सूत्रे विद्यते ।

वज्र्योऽपि वृषलक्ष्यते,—

कृष्णतालवोष्ठदशनोरुक्ष्मशृङ्गशफश्च यः ।

अव्यक्तदन्तो ह्रस्वश्च व्याप्तभस्मनिभश्च यः ॥१४०५॥

ध्वाक्ष्मगृध्रं सवर्णश्च तथा मूषकं सन्निभः ।

चण्डाक्षश्चैव काणश्च केकरोगौर्न दीयते ॥१४०६॥

एतल्लक्षणा धेनुरपि नदेयेति १(*) ।

ततोवै कपिलाधेनुं सालङ्कारां विधानतः ।

प्रेतस्वर्गस्य कामेन ब्राह्मणाय समुत्सृजेत् ॥१४०७॥ इति

732. **ब्रह्मपुराणात् ।**

वृषोत्सर्गं प्रकुर्वीत देयाच्च कपिला शुभेतिमत्स्यपुराणाच्च ।

अन्यच्च—

शतमर्द्धं तदर्द्धं वा ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ।

प्रेतमुक्ति-वृषोत्सर्गं भोजयेद् ब्राह्मणाष्टकम् । २(†)

लोमत्वग्दाहजनित-दोषनिर्हरणायतु ।

ब्राह्मणान् भोजयेदष्टावेकोद्विष्टविधानत इति ॥१४०८॥

इदमेव वसु आद्धमित्युच्यते । इदं वसु मात्रोद्देशपक्षे सव्येन भवति

उभयत्रापि पिण्डदानं कृताकृतमिति पद्धतिकाराः प्राहुः ।

733. **तत्र वसुनामानि, भारते—**

ध्रुवोदरश्च सोमश्च आपश्चैवानिलोऽनलः ।

प्रत्युषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥१४०९॥ इति ।

१(०)

एतल्लक्षणा, लक्ष निषिद्धलक्षणाविति ज्ञेया ।

२(†)

‘गर्भाधानादि ऋग्वेदु ब्राह्मणान् भोजयेद्दश’ इति ऋतौ ।

‘विप्राणां भोजनैर्होमेः द्रोणसौधे रश्मिर्नशम्’ इति मार्कण्डेय पुराणम् । ‘शायती’

हेरताः सर्वा का वेदमिदि ब्राह्मणेष्वसन्ति’ इति ऋतिः । ‘अन्यद्दानस्य चतुर्थं सार’

मोदानं प्रसङ्गे प्रोक्तम् । भगवानरे, वेदिराज वसु प्रथमतो नृणां भारतीनाः ।

734. कालिकापुराणे,—

अरण्ये चत्तरेवापि गोष्ठेवा मोचयेद् वृषम् ।

न गृहे मोचयेत् विद्वान् कामयेत् पुष्कलं फलम् ॥१४१०॥ इति

वृषमुत्सृष्टुं यदि न शङ्कुपातदाह, रेणुः—

न शक्यते वृषोत्सर्गं कर्तुं होमन्तु कारयेत् ।

न करोति यदा होमं तत्रान्नं प्राप शोणितमिति १(*) ॥१४११॥

735. पा[ञ्च]ण्ड्येऽपि,—

वृषोत्सर्जनं वेद्यायां वृषाभावे कथं भवेत् ।

हिरण्येनाथवा दर्भैः कृत्वा तंवृषमुत्सृजेत् ॥१४१२॥

अस्योपलक्षणत्वाद् मृन्मयादिरप्युत् स्रष्टव्यः ।

अन्यत्र विशेष उक्तः ।

असमर्थः समर्थोवा वृषाभावे कथं भवेत् (चरेत्) ।

गोष्ठाद् वृषं गृहं नीत्वा मुद्राद्वा)न्तं भोजयेत्ततः ॥१४१३॥

इति श्रीमदनन्त भट्ट विरचिते विधानपारिजाते

वृषोत्सर्गं विधानं समाप्तम् ।

—*—

अथ षोडशश्राद्धानि ।

—*—

आद्यं (श्राद्धं) एकोद्दिष्टं मूनमासिकं त्रैपाक्षिकं द्वितीयं (तृतीयं) चतुर्थं

पञ्चमं षान्मासिकं मूनषान्मासिकं सप्तममष्टमं नवमं दशममेकादशं

द्वादशमूनाब्दिकञ्चेति ।

736. तथाच जातूकर्णः—

द्वादशप्रति मास्यानि आण्षान्मासिके तथा ।

त्रैपाक्षिकाब्दिकेचेति श्राद्धान्येतानि षोडशेति ॥१४१४॥

अत्राण्षान्मासिकाब्दिकं शब्दाः सम्प्रदायानुसारेण व्याख्येयाः ।

737. एषां कालमाह तु, वृद्धयाज्ञेयस्यशातातपौ,—

मृतेऽहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरम् ॥१४१५॥

एवमाद्यमेकादशेऽनि, आद्यमिहैकोद्दिष्टमित्यर्थः ।

एतच्च क्षत्रियादेरशौचमध्य एकादशेऽहन्येव कुर्यादित्युक्तं—

738. वृद्धवसिष्ठेन,—

एकादशेऽह्नि यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् ।

चतुर्णामपि वर्णानां सूतकन्तु पृथक् पृथक् ॥१४१६॥ इति ।

739. लौगाक्षिरपि,—

आद्यशाद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽनि ।

कर्तुः तात्कालिकी शुद्धि रशुद्धः पुनरेव स इति ॥१४१७॥

एकादशाहे श्राद्ध विधेसति कालमाह, हेमाद्रौ,

740. वौघायनः—

एकोद्दिष्टं (अ) एवं स्याद् द्वादशेऽहनि वा पुनः ।

अतउर्द्धमयुग्मेषु कुर्वीताहः स्व (सु) शक्तिः १(*) ॥१४१८॥

अर्द्धमासेऽथवामासि पाकेनैव समाचरेत् ।

अभावे पाकपात्राणां तदहः समुपोषणम् ॥१४१९॥ इति ।

741. यत्तु मातस्ये,—

एकादशेऽनि तथा विप्रानेकादशैव तु ।

क्षत्रियादिः सूतकान्ते भोजयेदर्द्धयेद्द्विजान् ॥१४२०॥

इत्यादिवचनं तद्रुद्रगणश्राद्धपरमिति मदनपारिजातादौ व्याख्यातम् ।

742. स्मृत्यर्थसारेऽपि—

सूतकान्ते प्रेतरूप रुद्रोद्देशेनैकादश ब्राह्मणभोजनं कार्यमिति ।

रुद्रगणश्राद्धं षोडशश्राद्धेभ्यः पूर्वमभावि ।

आदौ रुद्रगण श्राद्धं षोडशस्युरनन्तरम् ॥१४२१॥ इति स्मृतेः ।

743. **रुद्रनामानि, भारते,—**

हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः ।
वृषाकपिश्च शम्भुश्च कपर्दी भैरवस्तथा ।
मृगव्याधश्च शर्वश्च कपाल्येकादश स्मृताः ॥१४२२॥ इति ।

आद्यमासिकं विरावृत्त्या कार्यमित्याह,—

744. **गोभिलः—**

ब्राह्मणं भोजयेदाद्ये होतव्यं मनलेऽथवा ।
पुनश्च भोजयेद् विप्रं विरावृत्तिर्यतोभवेदिति ॥१४२३॥

745. **अतएव नारायण भट्टोऽप्याह,—**

मासिकानि दशैकश्च आद्ये द्वेऽत्यर्द्धं (द्वयर्धं) मासिकम् ।
ऊनार्द्धं मूनयन्मासं प्रेतप्राद्धानि षोडश इति १(†) ॥१४२४॥
अत्यर्द्धमासिकं तु त्रैपाक्षिकमित्यर्थः ।

इदं सद्यः शौचेऽप्येकादशाहे कार्यमित्याह, शाङ्खः,—

सद्यः शौचेऽपि दातव्यं प्रेतस्यैकादशेऽनि ।
स एव दिवसस्तस्य श्राद्धपिण्डोदकादिष्विति ॥१४२५॥

746. **रुद्र (कुंठु) पद्धतिकारस्तु—२(†) ।**

सद्यःशौचे...द्वादशमासिकानामाद्यश्राद्धं कृत्वा द्वितीयेऽन्त्यैकादशाह-
कृत्यमित्याह । प्रमाणन्तु नोक्तवान् । तेन यथाचारं व्यवस्थेयम् ।
त्रिरात्राशौचे तच्चतुर्थदिने एकादशाहकृत्यमिति नारायण भट्टीये ।

747. **अत्र रेणुरपि,—**

तत्र त्रिरात्रमाशौचं द्वितीयेनास्थि सञ्चयः ।
नवश्राद्धं वृषोत्सर्गमाद्यं तुर्य्यं समाचरेदिति ॥१४२६॥

१(°) 'अत्यर्द्धं मासिकं' इत्यं पाठः अस्ति ।

२(†) 'श्राद्धान्मृगाब्दिकाशौचं कुर्यादित्याह नीलमः' इत्यं पाठस्तु विद्यते ।

अन्येषां द्वादशमासिकानां कालः द्वादशमासिकेषु द्वादशमृताहानि ।
 मृतेऽनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सर, मिति पूर्वोक्त स्मृतेः ।
 ऊनमासिक कालस्तु द्वादशाहं ऊनमासोवा ।
 मरण द्वादशाहे स्यान्मास्यूनं वोनमासिकमिति —

748. गोभिलोक्तेः ।

ऊनषान्मासिककाल ऊनषष्ठमासः ।
 ऊनाब्दिककाल ऊनद्वादशोमासः ।
 त्रैपाक्षिक स्तृतीयः पक्षः ।

तद् यथा—

ऊनषाण्मासिकं पष्ठे मास्यूनेष्यूनमासिकम् ।
 त्रैपाक्षिकं त्रिपक्षे स्याद्नाब्दं द्वादशे तथेति ॥१४२७॥

749. हेमाद्रौ गालवोक्तेः । १(*)

अत्र विशेषमाह कार्णार्जिनिः—

आद्धात्यूनान्दिकादूने न कुर्यादित्याह गौतमः ।
 कुर्यात्त्रैपाक्षिकं आद्धं त्रिपक्षे विपमेऽनि ॥१४२८॥ इति ।
 दुण्डु—नाम्ना धर्मशास्त्र निबन्धकारः ।

750. ऊनश्राद्धेऽन्यविशेष माह, गार्ग्यः—

नेक्षणं भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपुस्करे २(†) ।
 ऊनश्राद्धं नकुर्वीत गृही पुत्र धन क्षयाद् ॥१४२९॥ इति ।

१(*) चतुर्वर्गचिन्तामणौ धर्मशास्त्रनिबन्धे । महर्षिशास्त्राय आर्जुनः ।

२(†) त्रिपुस्करयोगमाह, ज्यौतिषे—

‘वाराः क्रूरास्त्रिभिर्द्वादशैर्द्वन्द्वैर्द्विपुस्करैः ।

पुनर्वसुपराषाढा कृत्तिकोत्तर फल्गुणी ।

पूर्वभाद्रपदाश्लेषा रवि भौमशनेश्वराः ॥

चिन्तिया सप्तमी चैव द्वादशो त्रिचिरैव च ।

एतेषामेव योगेन भवन्तीति त्रिपुस्कराः’ ॥

751. मरोधिरपि,—

त्रिपुष्करेषु नन्दासु सिनीवाल्यां भृगोर्दिने ।
चतुर्दश्यां तु नो तानि कृत्तिका सु त्रिपुष्करे ॥१४३०॥ इति
भद्रायां (तु) न कार्यमिद्युक्तं स्मृत्यन्तरे,—
भद्रायान्तु न कर्त्तव्यं न्यून आर्द्रं त्रिपुष्कर इति ।
यदि तत्र साम्बत्सरेऽधिमासस्तदा आर्द्रद्वयं स्यात् ।
आर्द्धीयेहनि सम्प्राप्तेत्वधिमसो भवेद् यदि ।
आर्द्रद्वयं प्रकुर्वीत एवं कुर्वन् फलं लभेदिति—

752. वृद्ध वसिष्ठोक्तेः ।

अब्दमम्बुचटं दद्यादन्नं वारि समन्वितम् ।
सम्बत्सरे विष्टुद्धेऽपि प्रतिमासन्तु मासिकमिति कौथुमोक्तेश्च ।
इमानि आर्द्रानि लोकिकाग्नि-सम्पाद्यानि ।
सपिण्डीकरणान्तानि प्रेतआर्द्रानि यानिवै ।
तानिस्यु लौकिके बह्ना वित्याहा(प्रा)श्वलायनः ॥१४३१॥

753. इति स्मृतेः । आहिताग्नेरप्रविशेषमाह, कात्यायनः—

आर्द्रमग्निमतः कार्यं दाहादेकादशेऽहनि ।
न्यूनानि न प्रकुर्वीत प्रमी (ता) तेऽहनि सर्वदा ॥१४३२॥
ध्रुवानि त्रिपक्षादूर्ध्वानि आर्द्रानि । प्रमीते, मृततिथौ १(१) ।
ऊर्ध्वं त्रिपक्षाद्यच्छादं मृताह्नयेव तद्भवेत् ।
अथस्तु कारयेद्दाहा दाहिताग्नेर्द्वि जन्मनः ॥१४३३॥ इति—

754. जातु कर्णोक्तेः ।

इमानि आर्द्रानि स्वस्वकालेन कृतानि चेत्तत्राह—

755. कव्यशृङ्गः—

एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते यदि विघ्नं प्रजायते ।
मासेऽन्यस्मिंस्तिथौ तस्यां कुर्यादन्तरितं सदेति ॥१४३४॥

१(०)

अत्र 'भुवति' इति पाठान्तरं न्ययः ।

'प्रमीतौ पितरौ यस्य दृष्टकालाभुविर्भवत्' इति अन्वयः ।

756. कण्ठोऽत्र विशेषमाह,—

नवश्राद्धं मासिकञ्च यद् यदन्तरितं भवेत् ।

तत्तदुत्तर स्वातन्त्र्या दनुष्ठेयं प्रचक्षते ॥१४३३५॥ इति

757. पैठीनसिः—

सपिण्डीकरणा दूर्वाग् यानि श्राद्धानि षोडश ।

एकोद्दिष्ट विधानेन कुर्यात् सर्वाणि तानितु ॥१४३६॥

सपिण्डी करणादूर्द्धं यदा कुर्यात्तदा पुनः ।

प्रत्यवदं यो यथा कुर्यात्तथा कुर्यात् स तान्यपीति ॥१४३७॥

पुत्र बहुत्वे विभक्तत्वेऽपि ज्येष्ठे नैवेमानि कार्याणीत्याह—

758. प्रचेताः ।

एकादशाद्याः क्रमशो ज्येष्ठस्य विविधाः क्रियाः ।

कुर्युर्नै कैकशः श्राद्धं माव्दिकन्तु पृथक् पृथगिति ॥१४३८॥

अत्राव्दिकं पृथक् पृथगिति,—विभक्त विषयम् १(*) ।

अविभक्तेषु ज्येष्ठेनैवतुकार्यमिति वक्ष्यमाणत्वात् ॥१४३९॥

759. मरीचिरपि,—

सपिण्डीकरणं यावत् प्रेतश्राद्धानि षोडश ।

पृथग् नैव सुताः कुर्युः पृथग् द्रव्येष्वपि क्वचिन् ॥१४४०॥

सर्वस्यानु मतिं कृत्वा ज्येष्ठेनैवतु यत्कृतम् ।

द्रव्येणा (वा) विभक्तेन सर्वैरेव कृतम्भवेदिति ॥१४४१॥

760. प्रचेताः,—

अर्वाक् सम्भत्सरात् सर्वे कुर्युः श्राद्धं समेत्यवै ।

सम्भत्सरे व्यतीतेतु कुर्युः श्राद्धं पृथक् पृथगिति ॥१४४२॥

761. षोडश श्राद्धाकरणे दोष उक्तः परिशिष्टे,—

द्वादश प्रतिमास्याणि आद्यं पाणमासिके तथा ।

सपिण्डीकरणञ्चेति प्रेत श्राद्धानि षोडश ॥१४४३॥

१(*)

‘ज्येष्ठेनैवतु पुत्रेण पुत्री अत्रानि मानवः’ इति अनुवचनान् प्रेतज्ञत्वेण ज्येष्ठस्य ज्येष्ठत्वं
‘अशक्तस्य ज्येष्ठस्यानुमत्या तदनेन तत् कर्तव्येनापि कर्तुं’ शक्यम् ।

यस्यैतानि नदीयन्ते प्रेत आद्धानि षोडश ।
 प्रेतत्वं हि स्थिरं तस्य दत्तैः आद्दशतैरपीति ॥१४४४॥
 एतेषां षोडश आद्धानां स्व स्व कालेऽनुष्ठानम्, पूर्णे सम्बत्सरे—
 सपिण्डीकरणपक्षे वेदितव्यम् । यदि त्रिपक्षे १(*) सपिण्डीकरणं क्रियते
 तदा सपिण्डीकरणं दिनात् प्रागपकृत्य षोडशसु दिनेषु कर्तव्याणि ।
 सपिण्डीकरणात् पूर्वं षोडश आद्दमाचरेत् ।
 ततः सपिण्डनं कुर्यात् त्रिपक्षेवा समाहितः ॥१४४५॥
इति रेणुक्तेः ।

मुख्य आद्दं मासि मासि अपर्याप्तावृत्तुं प्रति ।
 द्वादशाहेषु या भोज्या (भाज्या) एकाहे द्वादशेऽपि वेति—

762. **हारीतोक्तेश्च २(†) ।**

ऋतुं प्रतीति द्वे द्वे इत्यर्थः ३(‡) ।
 अथ यदि वृद्धि सम्भावनया सम्बत्सरात् पूर्वमेव करोति तदाप्येव—
 मेव कुर्यात् ।
 प्रेत आद्धानि सर्वाणि सपिण्डीकरणन्तथा ।
 अपकृत्यापि कुर्वीत कर्तुं नान्दी मुखं द्विजः ॥१४४६॥ इति—

763. **शाङ्गधायनोक्तेः ।**

—*—

अथ यद्यपि मान्पुत्रः पिण्ड पितृयज्ञ-पार्वण आद्दार्थं द्वादशाहे
 सपिण्डनं चिकीर्षति । तथा सर्वाण्येकादशाहे तानि कुर्यात् ।
 द्वादशाहे यदा कुर्यात् पितुः पुत्र सपिण्डनम् ।
 एकादशेऽह्नि कुर्वीत प्रेत आद्धानि षोडशेति द्वादशाहे षोडश आद्धानि
 कृत्वा त्रयोदशाहे सपिण्डीकरणं कुर्यात् ।
 आनन्त्यात् कुल धर्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात् ।
 अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते ।

१(*) अथ 'विपक्ष' इति पाठः अस्ति ।

२(†) एक पुत्र स्थाने प्रपत्न्यायक सन्धाने च 'आनन्त्यात्कुल धर्माणां पुंसांचैवायुषः क्षयात्'
 इति वृत्तिवृत्तं पूर्वमुक्तम् ।

३(‡) द्वौ द्वौ मासावेक आतुः इति ।

इत्येकं दिनं कृत्वे एषा द्वादशा हस्तुर्वि रित्याह १(०) ।

अत्र यथा कुम्भचारं व्यवस्थां हेतुः ।

एतच्छ्राद्धं षोडशकं सपिण्डी करणानन्तरमपि कर्त्तव्याणीत्युक्तं—

764. वैद्यलेन ।

पक्ष-सम्बत्सरादूर्वाक् सपिण्डीकरणं कृतम् ।

षोडशानां द्विरावृत्तिं कुर्यादित्याह गौतमः ॥१४४७॥ इति ।

765. पैठीनसिरपि,—

सपिण्डीकरणादूर्वाग् यानि श्राद्धानि षोडश ।

एकोद्दिष्टं विधानेन कुर्यात् सर्वाणि तानितु ॥१४४८॥

सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः ।

प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात् तथा कुर्यात् स तान्यपि ॥१४४९॥ इति ।

766. अङ्गिराश्च,—

यस्य सम्बत्सरादूर्वाक् सपिण्डीकरणं कृतम् ।

मासिकं चोदकुम्भश्च देयन्तस्त्रापि वत्सर मिति ॥१४५०॥

वत्सर मिति श्रवणात् पूर्वभा विनामपकर्षेऽप्युत्तरभाविनां नापकर्षः

किन्तु स्वस्व कालेऽनुष्ठान मिति गम्यते । वृद्धिनिमित्तक-सपिण्डी-

करणापकर्षे उत्तर भावि न्यपि प्रतिवृद्धेः पूर्वमपकृत्य कर्त्तव्याणी-

767. त्याह, शाङ्खायनिः ।

सपिण्डीकरणादूर्वा गपकृत्य कृतान्यपि ।

पुनरप्यपकृत्यन्ते वृद्धयन्तर निषेधना दिति ॥१४५१॥

वृद्धि श्राद्धानन्तरं तन्निषेधा दित्यर्थः ।

१(०)

”

सर्पः शाङ्खायनः इत्यत्रोक्तं । सर्व्वमेतत् कृतत्वे चास्ति ।

‘देवानुजिष्टं कुम्भधर्मोत्सवः’ इति शाङ्खान् । अन्यत्र ‘वाचारं प्रथमो धर्मः’

स्मृतम् । रथुतः । ‘वाचारं ज्ञानं न पुनरिति वेदाः ।’

‘यद् यदाचरति त्रैलोक्यं तदादेवतरी जगः’ ।

‘देवा मन्त्राः शिष्टाचारा याज्ञा विभेः सदा, भुवि’ । इत्यादयः सूत्रयः प्रभाषम् ।

अतः शिष्टाचारः, देवाचारः, कुम्भधारः, प्रामाणिकः ।

अत्र, ‘पूर्व्वोचरितं च वत्’ इति कृतेः ।

768. कात्यायनोऽपि—

निवर्त्तं वृद्धिं तन्त्रन्तु मासिकानि नतन्त्रयेत् ।
अयात् यामं मरणं न भवेत् पुनरस्यस्त्विति ॥१४५२॥
यदि कुट्यात्तदा पुनर्मरणं भवे दित्यर्थः ।
वृद्धिमन्तरेणापकर्षं दोषमाह,—

769. अङ्गिराः,—

अन्तरेण च योवृद्धिं मासिकान्यपकर्षति ।
स आद्धी नरके घोरे पितृभिः सह मज्जतीति ॥१४५३॥

अत्र विशेषमाह, जातूकर्ण्यः—

पितुः पितृगणस्थस्य कुट्यात् पार्व्वणमादरात् ।
प्रत्यव्दं प्रतिमासं विधिर्ज्ञेयः सनातनः ॥१४५४॥ इति ।

770. कात्यायनोऽपि,—

सपिण्डीकरणादूर्द्धं नदद्यात् प्रति मासिकम् ।
एकोद्दिष्ट विधानेन दद्यादित्याह शौनकः ॥१४५५॥ इति ।
एकोद्दिष्ट विधानेन दद्यद्दिति सम्बन्धः । यदि प्रत्याव्दिकमेकोद्दिष्ट-
विधिना करोति तदेमान्यप्येकोद्दिष्ट विधिना कुट्यात् ।
प्रत्यव्दं यो यथा कुट्यात्तथा कुट्यात् स तान्यपीति । पैठीनसिबचना—

771. दिति केचिदाहुः । अत्र अथाचारं व्यवस्था ।

772. एकोद्दिष्टविधिः, वाराहे,—

इवः करिष्ये इति ज्ञात्वा ब्राह्मणामन्त्रेण क्रिया १(*) ।
गतोसि दिनं लोकत्वं कृतान्तं विदितान्यथ ॥१४५६॥
मनसा वानुभूतेन विप्रेक्ष्याहं निमन्त्रये ।
पूजयिष्यामि भोगेनेत्येवं विप्रं निमन्त्रयेत् ॥१४५७॥
अस्तं गते तथादित्ये गत्वा विप्रनिवेशनम् ।
दत्त्वा उपायं विधिवन्नमं स्फुट्य द्विजोत्तम ॥१४५८॥

१(*)

इति आह्वानविप्रान्त्रय नियमः आह्वानं अविधि दत्तः । अकृते अर्पणं प्रत्यवायकं
स्यात् ।

पादौ प्रक्षाल्य तैलेन प्रेतस्य हितकाम्यया ।
 प्रभातायान्तु सर्व्वय्यामुदितेतु दिवाकरे ॥१४५६॥
 कारयित्वा श्मश्रुकर्म नखानां च्छेदनं ततः १(*) ।
 स्नापनाभ्यञ्जने दद्याद्विप्राय विधि पूर्व्वकम् ॥ १४६०॥ इति ।

773 निमन्त्रण विषये वर्णतो विशेष माह, प्रचेताः—

दक्षिणं चरणं विप्रः सव्यं वै क्षत्रियस्तथा ।
 पादावादाय वैश्योद्वौ शूद्रः प्रणति पूर्व्वक मिति ॥१४६१॥
 एवं पूर्व्वेषुस्तदहर्वा निमन्त्र्य श्मश्रुकर्म कारयित्वा, स्नानाभ्यञ्जन-
 संस्कृतान् मध्याह्ने आहूय प्राचीनावीती भूत्वा मुक्तगोत्रस्यामुक्तशर्मणः
 प्रेतस्य प्रेतत्व निवृत्त्यर्थं मरणदिनादारभ्यैकादशेऽनि महैकोद्विष्टं संज्ञ-
 माशमासिकमेकोद्विष्ट विधानेन करिष्य इति सङ्कल्प्य, स्वसूत्रोक्त-
 विधिना तत् कुर्यात् ।
 ततः षोडशश्राद्धान्या चरेत् । तत्रैवं सङ्कल्पः कार्य्यः ।
 देश-काल-वैपरीत्यशङ्कायाः (या) स्वशरीरस्यानित्यत्वेन हेतुना द्वादशाहेर(†)
 सपिण्डी करणं कर्तुं काम आशमासिकं ऊनमासिकं, त्रैपाक्षिकं, द्वितीयं,
 तृतीयं चतुर्थं पञ्चममूनषाणमासिकं, षष्ठं सप्तममष्टमं नवमं दशममेका-
 दशकं, उनाब्धिकमाब्दिभ्यैकोद्विष्टविधिना करिष्य इति सङ्कल्प्य यथा-
 वदाचरेदिति ३(‡) ।

774. अत्र विशेष धर्मा उच्यन्ते, तत्र भरद्वाजः—

नवश्राद्धं सपिण्डत्वं श्राद्धान्यपिच षोडश ।
 समारभ्य विधानेन यच्चान्नेन (पक्वान्नेन) समाचरेत् ॥१४६२॥
 यद्वाग्मेन हिरण्येन शूद्रस्त्वामेन कारयेदिति ।
 अन्नमेकमेव सर्व्वश्राद्धेषु कालकर्तृत्वे तत्रैक्यादिति बहवः ।

१(०) 'नस्य च्छेद' ततः परम् इत्यपि पाठान्तरम् ।

१(†) द्वादशाहेति,— 'यान्नात् कुलधर्म्याणां पुंसां वैवाशुसः चयात् ।
 अस्मिन्वाच्यैरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते' ॥ इति । प्रागप्युक्तम् ।
 विप्राणांपिण्डमन्ययपक्षे विचनग्राहः ।

१(‡) यथाचदिति—विधानपद्धत्यनुसारेण । स्वसूत्रानुसारिण्य ।

775. नारायणभट्टास्तु,—

काल देशयोरैक्येऽपि प्रतिप्रधानत्वादोदनञ्च पृथक् पृथक् इति स्मृतेः

पृथगित्याहुः ।

एकोद्दिष्टं दैवहीनं मैकार्घ्यैकपवित्रकम् ।

आवाहनामौकरणं सहितन्त्वपसव्यवत् ॥१४६३॥

776. एक पवित्र लक्षणञ्च च तुर्विंशतिमते,—

द्वेद्वे शलाके देवानां तिस्रस्तिस्रस्तु पार्वणे ।

एकोद्दिष्टे शलाकैकां निधायोदकमाहरेदिति ॥१४६४॥

एक पात्रात्मकमेकोद्दिष्टेऽर्घ्यपवित्रमिति टुण्डुपद्धतौ, कात्यायनस्य गृह्य-

777. सूत्रेऽपि,—

अथैकोद्दिष्टमेकपात्रमेकपवित्रमेकोऽर्घ्य एकः पिण्डो नावाहनं नामौकरणं

न चात्र विश्वेदेवाः, स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः, सुस्वदितमितीत्युत्तरे ब्रूयुः ।

उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थानेऽभिरम्यतामिति विसर्गोऽभिरक्षताः स्म इति

778. देवजानोये ।

तिलोसि प्रेतदैवत्यः प्रेतलोकान् दिनोन्तकम् ।

मन्त्रमुक्त्वा तिलानेवं प्रक्षिपेद्वर्षपात्रके ॥१४६५॥

779. इति गारुडः ।

केचित् ,

षोडशश्राद्धेषु ब्राह्मणपाणिषु प्रेताय स्वाहेत्यमौकरणमपीच्छन्ति ।

तथाचाइवलायन परिशिष्टे—

अथैकोद्दिष्टविधि रंकमुद्दिश्यैकोब्राह्मण एकमर्घ्यपात्रं पाणावेकाहुति,

स्तदहर्निमन्त्रणं, न धूपदीपौ, न स्वधापितृशब्दौ, नाभि-

श्रवणमित्यादि ॥

780. अथ यथाचारं व्यवस्था । ब्राह्मणविषये,

781. मत्स्यपुराणम्—

पुत्रादिसूतकान्तेवै भोजयेदयुयो द्विजानिति ।

एकोद्दिष्टन्तु यच्छाद्धं नैमित्तिकमिहोच्यते ॥

तदप्येकं प्रकर्त्तव्यं अयुरमानाशयेद् द्विजानिति १(*) ॥१४६६॥

782. शातातपश्च,—

एकोनविंशतिपरिशिष्टीकृतशक्तविषयेति नारायणभट्टीये ।
 प्रेत आद्धेतु यत्पात्रमर्घ्यार्थं परिकल्पितम् ।
 तस्यैवोत्तानता प्रोक्ता शेषेषु न्युवजता मतेति ॥१४६७॥
 प्रेतआद्धेऽर्घ्यपात्रस्योत्तानता प्रोक्ता १(*) ।

783. सुमन्तुश्च —

आशिषोद्विगुणा दर्भा जपा (या)शीः स्वस्तिवाचनम् ।
 पितृशब्दः स्वसम्बन्धः स्वधाशब्दस्तथैवच २(†) ॥१४६८॥
 पात्रालम्भोऽवगाहश्च उल्लुकोल्लेखनन्तथा ।
 अष्टादश पदार्थाश्च प्रेतआद्धे विवर्जयेदिति ॥१४६९॥
 यत्, स्वधि (दि) तमिति तृप्तिप्रश्नः, अभिरम्यतामिति विसर्गः ।
 विकिरस्तु नलुप्यत इत्याद्येकोद्दिष्ट धर्म कथनम् ।
 तत्तु सपिण्डी करणानन्तर भाव्येकोद्दिष्ट विषयम् ।
 प्रेतआद्धे विवर्जयेदिति विशेषोक्तेरिति मन्तव्यम् ।
 अत्र आद्धे देयान्युक्तानि—

784. पाद्मे,—

वासः पात्रं चोपवीतं च्छत्रं पादकर्मेष्वच ।
 पवित्रं कर्णभूषांच प्रदद्यात् प्रेतकर्मणीति ॥१४७०॥

785. हेमाद्रौ बृहस्पतिरपि,—

शय्यालङ्कार वस्त्राद्यं पितुर्यद्वाहनायुधम् ।
 गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य आद्धभोक्ते तदर्पयेदिति ॥१४७१॥

—*—

१(*) शातातपेनविंशति उक्तानिद्विगुणा कथिता, इत्यर्थः ।

२(†) चच पाठान्तरमित्यत्र, 'स्वधाशब्दः स्वसम्बन्धः स्वधा शब्द कर्मेष्वच' इति ।

786. अथ ब्राह्मणाभावे महैकोद्दिष्टेऽपि विशेषः ।

—*—

रेणु—कारिकायाम्,—

एकीदिष्टे तु विप्राणामभावे तत् कथम्भवेत् ।
 नूतनेष्वेव भाण्डेषु पचेदन्नादिकं बुधः ॥१४७२॥
 कुण्डं कृत्वा तु विधिवत् प्राणानायस्य यत्नतः ।
 गोत्रस्य शर्मणस्तस्य प्रेतस्यादि (पि) विमुक्तये ॥१४७३॥
 आद्यमध्येह बहौतु करिष्य इति निर्दिशेत् १(*) ।
 ततोदर्भान् समादाय कुण्डमध्ये निमृज्यवे ॥१४७४॥
 गोमयेनोपलिप्याथ कुर्याल्लेखणमत्र तु ।
 अपो (पे) त्युदपतं पांशुं कुर्यादभ्युक्षणन्ततः ॥१४७५॥
 पात्रेण सकुशं वह्नि मानीय च तदन्तिके ।
 महैकोद्दिष्टाद्वेतु क्रियतां भवता क्षणः ॥१४७६॥
 पात्रञ्च दैवतञ्चापि तत् समीपे विनिक्षिपेत् ।
 विष्णुं कुण्ड मध्येतु निषायाग्निं विनिक्षेत् ॥१४७७॥
 आसनादि ततः सर्वं पुर्व्ववत् कारये दिह ।
 अर्घ्यमग्निकरे दत्त्वा तत्समीपे निवेदयेत् ॥१४७८॥
 इतराणि च तन्द्वाणि यथा योग्यं निवेदयेत् ।
 कुण्डस्योत्तरतः पात्रं क्षालितं मण्डले क्षिपेत् ॥१४७९॥
 कुण्डं तोत्वाथ पिण्डार्थं शेषयित्वा विधानतः ।
 पातयेच्च तदन्नादि शृङ्गवेर गुडादिकम् ॥१४८०॥
 घृतञ्च विधिवत्पात्रं सकुण्डञ्च परिस्तरेत् ।
 परिधि र्व्याततस्तत्र परित्यागञ्च पुर्व्ववत् ॥१४८१॥
 सर्व्वमन्नं समादाय मन्त्रैः प्राणादि पञ्चकैः ।
 पात्रे शदाहूतीहृत्वा शेषं कर्म समापयेत् ॥१४८२॥
 पात्रेकृत्वा अश्वमन्त्रोऽत्र वैदिकः केचिदुचिरे ।

(१०)

अवाही, मध्ये 'अर्घ्यकरणं अष्टादश' इति । यथा वही इत्यत्र कार्यमिति केचन ।
 ब्राह्मणिय ब्राह्मणेन शब्दं सम्यक्प्रयुक्तं । अस्मति कुत्रमय ब्राह्मणेन सम्याप्यते ।
 प्रतिवचनार्थं पुरोहितश्च ।

केचिदेवं वदन्त्यत्र प्रेतमुद्दिश्य निर्हृतम् ॥१४८३॥
 गोवृषं भोजयित्वाऽन्नं ततः स्नानादिकञ्चरेत् १(*) ।
 ततस्तेनोपमुक्तानि वस्त्रालङ्कारणानि च ।
 सदक्षिणानि विप्राय दद्यात् प्रेतस्य (श्च) चादरादिति ॥१४८४॥
 अथ प्रेतश्राद्धं सपिण्डीकरणादि-श्राद्धभोक्तृणां प्रायश्चित्तमुच्यते ।

787. तच्च प्रयोगपारिजाते, मनुः—

चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराके मासिके मतः ।
 पञ्चत्रयेऽति कृच्छ्रं स्यात् षण्मासे कृच्छ्रएव तु ॥१४८५॥
 आब्दिके पादकृच्छ्रं स्याद् देकाहः पुनराब्दिके ।
 अत ऊर्ध्वनदोषः स्याद् देकाहं केचिदुचिर इति ॥१४८६॥

788. अत्र विशेषमाह, यमः—

मृतस्याहनि संप्राप्ते यावदब्दं चतुष्टयम् ।
 वहिः श्राद्धं प्रकुर्वीत न कुर्याच्छ्राद्धभोजनमिति ॥१४८७॥

789. पार्वणश्राद्धे विशेषमाह भरद्वाजः—

भुंक्ते चेत्पार्वणश्राद्धे प्राणायामान् पडाचरेत् ।
 उपवासस्त्रिमासादि-वन्सरान्तं प्रकीर्तितः ॥१४८८॥
 प्राणायामत्रयं बृद्धौ अहोरात्रं सपिण्डने ।
 असंख्ये स्मृतं नक्तं व्रतं पारणकन्तथा ॥१४८९॥

790. असंख्ये वर्णशादिभिरसमाणे—

तथा,

द्विगुणं क्षत्रियस्यैतत् त्रिगुणं वैश्यभोजने ।
 साक्षाच्चतुर्गुणं होतृ स्मृतं शूद्रस्य भोजने ॥१४९०॥ इति ।
 चान्द्रायणं नवश्राद्धं इत्यनापद्विषयम् ।
 आपदितुः, लिखितः

791. अत्र यद्विज्ञान्मतेऽपि—

प्राजापत्यं नवश्राद्धं पादोनञ्चाद्यमासिके ।
 त्रेपाक्षिके भवेदद्दं पञ्चगव्यं द्विमासिके ॥१४९१॥

पादोनं कृच्छ्रमुद्दिष्टं षण्मासे च तथाब्दिके १(५) ।

त्रिरात्रं चान्यमासे तु प्रत्यब्दं तदहः स्मृतमिति ॥१४६२॥

792. क्षत्रियादिश्राद्धेत्वापदि भोजने विशेषस्तत्रैव,—

चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृतः ।

त्रैपाक्षिके सान्तपनं कृच्छ्रं (१) मासद्वये स्मृतः ॥१४६३॥

क्षत्रियस्य नवश्राद्धे ब्रतमेतदुदीरितम् ।

वैश्यस्यार्द्धाधिकं प्रोक्तं क्षत्रियास्तु मनीषिभिः ॥१४६४॥

शूद्रस्य तु नवश्राद्धे चरेच्चान्द्रायणं द्वयम् ।

सार्द्धचान्द्रायणं मासे त्रिपक्षेत्वेतदेवं स्मृतम् ॥१४६५॥

मासद्वये पराकं स्यादूर्द्धसान्तपणं स्मृतमिति ।

एवमापदनापत्कालादि भेदेन प्रायश्चित्ते गुरुलघुत्वं यीज्यम् ।

793. अत्र हारीतस्तु,—

त्रिधा श्राद्धानि क्रोडीकृत्य प्रायश्चित्तमुक्तवान् ।

तथाहि,—

चान्द्रायणं नवश्राद्धे प्राजापत्यन्तुमिश्रके (त्रिकृच्छ्रके) ।

ऐकाहस्तु पुराणेषु प्रायश्चित्तं विधीयत इति ॥१४६६॥

794. नवादित्रयस्वरूपमुक्तं, परिशिष्टे,—

नवश्राद्धं दशाहानि मिश्रश्राद्धञ्च षड्भूतन् २(†) ।

अतः परं पुराणञ्च त्रिविधं श्राद्धमुच्यत इति ॥१४६७॥

अत्र षड्भूतन्,—सम्बन्त्सरपर्यन्तं श्राद्धमित्यर्थः ।

प्रेतश्राद्धे वैश्वदेवस्त्वंते भिन्नपाकेन कार्यं इत्युक्तं माधवीये,—

सम्प्राप्ते पार्वणश्राद्धे एकोद्दिष्टन्तथैवच ।

अप्रतोवैश्वदेवः स्यान् पश्चादेकादशेऽहनीति ॥१४६८॥

वचनादिति । शेषभोजननिषेधमाहाङ्गिराः,—

नवश्राद्धेषु यच्छिष्टं गृहे पर्युषितञ्च यन् ।

दम्पत्योर्मुक्तशेषञ्च नतदुमुञ्चीत कर्हिषित् इति ॥१४६९॥

१(५) षण् पूर्वश्रीके एवं पाठान्तरं स्यात्, 'त्रैपाक्षिके तदहं स्यात् पादौर्ध्वमासिके तथा' इति ।

२(†) श्री. श्रीमाधवीये ऋतुः, षभभिः ऋतुभिः सम्बन्त्सर एक इति । इतत्कालं व्याप्य ऋतौ प्रायश्चित्तम् ।

795. प्रायश्चित्तमपि स एवाह—

द्राभ्यां तदाच(तु)आद्धाभ्यां शुद्धिः स्यात्तु विवेकिनामिति ।

एषु आद्धेषु सूतकादिप्राप्तौ, कालादर्शे ऋष्यशृङ्ग आह,—

दैवे पितृणां आद्धे तु अशौचं जायते यदा ।

अशौचे तु विनिष्क्रान्ते तेभ्यः आद्धं प्रदीयत इति ॥१५००॥

796. अशौचान्तेऽप्यसम्भवे व्यासः—

आद्धविघ्ने समुत्पन्ने त्वन्तरामृत सूतके ।

वदन्ति शुद्धौ तत् कार्यं दर्शं चापि विचक्षणा इति ॥१५०१॥

तदहश्चेत् प्रलुप्येत केनचित् सूतकादिना ।

सूतकानन्तरं कुर्यात् पुनस्तदहरेव चेति, वचनन्तु दर्शेऽप्यसम्भव—
परमिति हेमाद्रिः ।

अमावास्यादौ विस्मरणेऽप्येवं न्यायसाम्यात् ।

पत्नीरजस्वलात्वेतु नैवम् ।

आब्दिकानि विधेयानि आमावस्यन्तथाब्दिकम् ।

अन्नेनैव तु कर्त्तव्यं यस्य भार्यारजस्वलेनि ॥१५०२॥

797. व्यासस्मृतेः ।

यत्तु —

आद्धे तु समनुप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।

पञ्चमेऽहनि तत्कार्यं न तत् कुर्यान्मृतेऽहनीति ॥१५०३॥

यत्पराशरवचनन्तत् स्त्रीकृत्कआद्धविषयमिति माधवेनापि
व्याख्यातम् ।

798. हेमाद्रिस्तु,—

स्त्रियां रजस्वलायां सहाधि(ये)कारादेकभार्येण पञ्चमेऽहनि आद्धं
कार्यम् । भार्यान्तरसत्वे तु तद्दिन एवेत्याह । निर्णय दीपिकाया-

799. मप्येवमभिहितम् । अत्र यथादेशाचारं व्यवस्था ॥१५०४॥

इति श्रीमन्नागदेव भट्टात्मजानन्तभट्टेन विरचिते

विधानपारिजाते षोडशंश्राद्धविधानम् ॥

अथ सपिण्डीकरण-विधानम् ।

—*—

800. तत्राष्टौ कालानाह, कालादर्शकारः—

एकादशे द्वादशेऽह्नि त्रिपक्षे वा त्रिमासि वा ।

षष्ठे चैकादशे वाब्दे सम्पूर्णं वा शुभागमे ॥१५०५॥ इति ।

801. कात्यायनसूत्रेऽपि,—

ततः सम्बत्सरे पूर्णे द्वादशाहे(ब्दे)वा वृद्धिप्राप्तौ वा षण्मासत्रिपक्षयो-
रप्येक इति । एवं काल-नानात्वे व्यवस्थामाह,—

802. जावालिः—

सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्णे(र्व्वे)दर्शेऽग्निं मान्सुतः ।

परतोदशरात्रस्य पूर्णेऽब्देन तथापरः ॥१५०६॥

नासपिण्ड्याग्निमान् पुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत् ।

पापी भवत्यकुर्व्वन् हि पितृहा चोपजायते इति ॥१५०७॥

अस्यार्थः—

अग्निमान् सुतो दशरात्रस्य परत एकादशाहादौ दर्शे सति
पूर्व्वसपिण्डीकरणं कुर्यात्तदुत्तरं पिण्डपितृयज्ञं समाचरेदिति ।

803. हारीतोऽपि,—

या तु पूर्व्वममावास्या मृताहादशमी भवेत् ।

सपिण्डीकरणं तस्यां कुर्यादेव सुतोऽग्निमान् इति ॥१५०८॥

मृताहाद्द्वितीयदिनमारभ्य दशमीत्यवधेयम् ।

804. पुत्रस्य साम्प्रित्वे शाङ्गः—

भार्य्यामरणपक्षे वा देशान्तरगतेऽपि वा ।

अधिकारी भवेत् पुत्रो महापातकिनोपिवेति १(*) ॥१५०९॥

पितुरनम्प्रित्वेऽपि पुत्रस्याधिकारं यतोवदति । द्वादशाहेतु,—

805. भविष्यपुराणे—

यजमानोऽग्निमान् राजन् प्रेतश्चानग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः इति ॥१५१०॥

806. मुख्यकालासंभवे, प्रयोगपारिजाते अङ्गिराः—

द्वादशाहादिषु कालेषु प्रमादादननुष्ठितम् ।

सपिण्डीकरणं कुर्यात् कालेषूत्तरभाविष्विति ॥१५११॥

साम्निकस्य कर्तुर्दशे सपिण्डने हेतु रक्तः ।

807. कात्यायनसूत्रेच—

पिण्डकरणे प्रथमः पितृणां प्रेतः स्यात् पुत्रवांश्चेदिति ।

अत्र पिण्डकरणे — पिण्डपितृयज्ञादौ १(*) ।

808. गालवोऽपि—

सपिण्डीकरणात् प्रैते पेतृकं पदमास्थिते ।

आहिताग्नेः सिनीवाल्यां पितृयज्ञः प्रवर्त्तते ॥१५१२॥ इति ।

809. अत्र कालमाह, बृहस्पतिः—

एकादशेऽह्निकुर्वाणः पूर्वार्हे सर्वमाचरेत् ।

अपराह्णे तु सापिण्ड्यं कुर्यादित्याह शाण्डिलः (ल्य) इति ॥१५१३॥

सर्वं वृषोत्सर्गादि निरग्निः साग्नेः २(†) प्रेतस्य सापिण्ड्यं यदा

कुर्यात् तदा तृतीयः पक्षः काल इत्याह ।

810. लघुहारीतः—

अनग्निको यदा कर्त्ता भवेत् कुर्यात्तदा गृही ।

प्रेतश्चेद्गनिमांस्तस्य त्रिपक्षे वै सपिण्डनमिति ॥१५१४॥

811. द्वयोरप्यनम्रित्वेतु, भविष्ये—

सपिण्डीकरणं कुर्याद् यजमानस्त्वनग्नमान् ।

अनग्निकस्य प्रेतस्य पूर्णेऽव्दे भरतर्षभ ! ॥१५१५॥ इति ।

१(•)

पिण्डीक्षेयः यस्मिन् पितृयज्ञेन स पिण्डपितृ यज्ञः ।

१(†)

वैध गृहीताग्निः साम्निकः, निरग्निः गृहीताग्निः । अन्यदपिण्डोव सम्भवेवाग्निः । यद्वा
हयोः यजमानरक्त-प्रेतयोः ।

812. कालादर्शोऽपि—

एकादशे द्वादशेऽहीत्यष्टौ काला प्रागुक्ताः । एवमेव व्यवस्थापितम् ।

तदयथा,—

साम्नौ कर्त्तर्यभावाद् यः प्रेते साम्नौ तृतीयकः ।

अनगनेस्तु द्वितीयाद्याः सप्तकाला मुनीरिताः १(५) ॥१५१६॥ इति ।

813. उक्तकालासम्भवे निर्णयामृते, ऋष्यशृङ्गः—

सपिण्डीकरणश्राद्धमुक्तकालेन यत् कृतम् ।

रौद्रे हस्ते च रोहिण्यां मैत्रभे वा समाचरेदिति ॥१५१७॥

814. हेमाद्रौ नारदसंहितायामपि,—

सपिण्डीकरणं कार्यं वत्सरेवार्द्धवत्सरे ।

त्रिमासे वा त्रिपक्षे वा मासि वा द्वादशेऽह्निवेति ॥१५१८॥

अत्र सम्बत्सरेऽतोते सतीति ज्ञेयम् ।

ततः सपिण्डीकरणं वत्सरात् परतः स्थितम् ।

815. इति भविष्य पुराणोक्तेः ।

ततः सपिण्डीकरणं वत्सरादूर्द्धतः स्थितमिति पारिजाते नार (गर)

दखण्डोक्तेः ।

ततः सपिण्डीकरणं वार्षिके मृतिवासरे ॥१५१९॥

816. इत्युशनसोक्तेः ।

पूर्णे सम्बन् सरे पिण्डः षोडशः परिकीर्तितः ।

तेनैव चसपिण्डत्वं तेनैवाब्धिकमिष्यते ॥१५२०॥

817. इति हेमाद्रौ, यमवचनाच्च । अत्र षोडशत्वञ्च सपिण्डनस्य षोडश-

श्राद्धान्तर्भावपक्षे वेदितव्यम् २(†) ।

818. स्मृत्यर्थसारेतु—

वर्षान्त्यदिने सम्बन्सरमोक्षश्राद्धं सपिण्डनं च कृत्वा ३(‡) ।

परेशुर्मृताहं वार्षिकं श्राद्धं कार्यमिदमुक्तम् ।

गौडादयोऽप्येवमेवाहुः । अत्र शिष्टाः प्रमाणम् ।

१(०) प्रागष्टौ काला वचनोक्ताः पुनर्वचनोक्ताः सप्तकालाश्चेत्याः ।

२(†) षोडश श्राद्धकालाः कविभागाः प्रागुक्ताः । चादौ षोडश श्राद्धानि पञ्चान् सपिण्डीकरणम् ।

३(‡) वर्षान्त्यदिने—वर्षस्य शेषेऽस्त्यदिनौ श्राद्धं कार्यम् ।

819. विष्णुरपि,—

मासिकार्थं द्वादश श्राद्धं कृत्वा त्रयोदशेऽहि सपिण्डीकरणं कुर्यात् ।
मन्त्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽहि सम्बत्सराभ्यन्तरे यद्यधिमसोभ-
वेत्तदा मासिकार्थं दिनमेकं वर्द्धयेदिति ।

अस्यार्थः —

अशौचानन्तरं द्वादशस्वहःसु मासिकानि तेष्वेवाद्य षष्ठ द्वादश दिनेषु न
मासिकोत्पाणमासिकोनाव्दिकानि कृत्वा, त्रयोदशेऽहि सपिण्डनं
कुर्यात् । तद्वत्सराभ्यन्तरे यद्यधिमस स्तदा तत् मासिकार्थं एकं
दिनं वर्द्धयेत् १(*) ।

सपिण्डनन्तु चतुर्दशेऽहि कुर्यात् । शूद्रस्तु द्वादशेऽह्नीति, तथाहि—
मन्त्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽहनि कीर्तितमिति स्मृत्यन्तरात् ।

820. तदेतदमावास्या श्राद्धकारि-सच्छूद्रविषयमित्यपराकं ।

821. कल्पतरौ च प्रतिपादितं वचनवलादशौचमध्येऽपि शूद्रमात्रस्तु
सूतकान्ते कुर्यात् । सर्वेषामेववर्णानां सूतकान्ते सपिण्डन, मिति

822. कात्यायनोक्तेः ।

सम्बत्सर-सपिण्डने यदि तत्र मलमास स्तत्र न कार्यमित्याह—

823. ज्योतिः पराशरः ।

गर्भेवाहुंसिके प्रेते भृत्येचैवानुमासिके ।

आद्यादिके नव (च) श्राद्धे नाधिमसोविधीयते इति ॥१४२१॥

प्रेते सपिण्डने अनुमासिके सपिण्डनान्तर २(†) मासिके ३(‡) ।

सपिण्डी करणादूर्द्धं यत् किञ्चिच्छ्राद्धिकं भवेत् ।

इष्टं वा यदिवा पृत्तं न कुर्यात् मल्लिभुवे ॥१५२२॥

824. इति यमोक्तेः । वर्णपरत्वेन कालमाह, वृद्धमनु :—

825. द्वादशेऽनि विप्राणां अशौचान्तेतु भूभुजाम् ।

वैश्यानान्तु त्रिपक्षादावथवा स्यात् सपिण्डनमिति ॥

१(०) अधिमस-अधिमसासंवासा-द्विमेधामसिस्तु वा (मलमास) द्वादशमासोपासच
मलमास तस्येऽति ।

१(†) 'सपिण्डीनोत्तर मासिके' इति पाठान्तरमस्ति ।

१(‡) अथैव अशौचायां अहितस्ये अहितकौस्तुभा, रवाकरीयेति ।

तथा,—

अब्दादूर्वाक्च सापिण्ड्यं यदि वृद्धिं समापयेत् ।

त्रिपक्षादौ प्रकुर्वीत, वृद्ध्युत्तर निषेधनात् ॥१५२३॥ इति ।

826. गर्गः,—ततः सम्बत्सरे पूर्णे त्रिपक्षे ।

यद्दहूर्वावृद्धिरापद्येतेति कात्यायन सूत्रम् १(३) ।

वृद्धौ ज्येष्ठः कनिष्ठो वान्यः सपिण्डो वा कुर्यात्—

827. इत्युक्तं लघुहारी तेन ।

भ्राता वा भ्रातृ पुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एववा ।

सह पिण्ड क्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयन्ततः इति ॥१५२४॥

तथा,—

वाराणस्यां कुरुक्षेत्रे गयायां तीर्थं लाभतः २(+) ।

सपिण्डतां द्वादशा हे कनिष्ठोऽपि समाचरेदिति ॥१५२५॥

828. श्राद्धतत्त्वे । आधानेऽप्यपकर्षमाह, हेमाद्राकुशनाः—

पितुः सपिण्डीकरणं वार्षिके स्मृतिवासरे ।

आधाना वेद्युप संप्राप्तावैतन् प्रागपि वत्सरादिति ३(\$) ॥१५२६॥

आदिशब्दः—तीर्थला (लो) भाष्यार्थः ।

वाराणस्यां कुरुक्षेत्रे गयायान्तीर्थलोभतः ।

सपिण्डतां द्वादशाहे मार्गे सार्थन्तु निर्गतः ॥१५२७॥

829. इति श्राद्ध काशिकायाम्, पुराण समुच्चय वचनात् ।

त्रिपक्षादौ सपिण्डने सर्वत्र मृताह एव कालः ॥१५२८॥

मृताहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासस्तुवत्सरम् ।

सपिण्डीकरणं चैवमाद्यमेकादशेऽहनि ॥१५२९॥

830. इति याज्ञवल्क्योक्तेः ।

विधिस्तु,—

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ।

अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु त्रेतपात्रं प्रलेखयेत् ॥१५३०॥

१(०) यकिन् दिने इति आहं व्यासन् पूर्वं दिनेऽप्यर्घ्यास्तिलैश्चनं व्यादिति ।

१(१) तीर्थं लोभतः इति भिन्नः पाठः ।

१(१) वाराणस्यायुव संज्ञान् इति भिन्नः पाठः ।

ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेत् ।

एतत्सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥१५३१॥ इति ।

अत्र विश्वेदेवाः कामकालसंज्ञकाः । नवाग्रलम्भने देवौ कालकामौ

831. प्रकीर्त्तितावित्यादित्यपुराणोक्तेः । नवाग्रलम्भने सपिण्डीकरणमिति

832. हेमाद्रिः ।

नाम्नाश्रन्सु ब्राह्मणेषु पितृसूक्तजपः ।

आमश्राद्धे गयाश्राद्धे प्रेतश्राद्धे तथैव च ।

सपिण्डीकरणश्राद्धे न जपेत् पितृसूक्तम् ॥१५३२॥

833. इति त्रिस्थलीसेतौ सुमन्तूक्तेः ।

इदं श्राद्धं पार्वर्णिकोद्दिष्टात्मकं द्विरूपं नृसिद्धवत् । तयोः प्रयोगक्रम—

334. उक्तः शातातपेन,—

एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।

तपिण्डीकरणश्राद्धे देवपूर्वं नियोजयेत् ॥

पितृनथाशयेत्तत्र ततः प्रेतं च निर्दिशेत् ॥१५३३॥ इति ।

335. दुण्डु पद्धतौ तु, विश्वेदेवतण्त्रानन्तरंप्रेततण्त्रं, ततः पार्वर्णस्येत्युक्तम् ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टेऽपि । अथ सपिण्डीकरणमित्युपक्रम्य द्वौ

देवौ पूर्ववदथ प्रथमं प्रेतमनन्तरं पितृनिति यथासम्प्रदायं व्यवस्था-

336. ज्ञेया । अर्घ्यसंयोजनेऽत्रविशेष उक्तो गोविन्दाणवे ।

दद्यात् प्रैतार्घ्यपात्रस्थं चतुर्भागं जलं द्विजे ।

त्रीन् भागांस्त्रिषु पात्रेषु ये समाना इति क्षिपेत् १(*) ॥१५३४॥ इति ।

स्मृत्यर्थं सारे । कल्पतरौतु अर्घ्यपात्रसंयोजनानन्तरम् उद्धृतमर्घ्य-

पात्रस्थं जलं प्रेतस्यानीय ब्राह्मणाय च दद्यादित्युक्तम् । व्यवस्थाप्रापि

पूर्ववत् ।

१(*)

ये समानाः स नमसः पितरो यमराज्ये ।

तेषां लोकः भवा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम् ॥४४॥

ये समानाः समनक्षो जीवाजीवेषु नामकाः ।

तेषां श्रीर्मेधि कल्पतामखिन् लोकं शतं सखाः ॥४५॥

युक्तं यजुः, च १८, मः ४५, ४६ ।

कात्यायन, त्री, सूः १८।१।१९—२४ ।

837. याज्ञवल्क्यः—१(*) ।

दत्त्वाच्यं संस्त्रवांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ।

पितृभ्यः स्थानमसीति न्युञ्जं पात्रं करोत्यथः ॥१५३६॥ इति ।

कुशवत्यां भूमावधोमुखं न्युञ्जं कुर्यात् तस्योपरि च कुशानिति

838. वशिष्ठः ।

839. आश्वलायनश्च,—

नोद्धरेत् प्रथमं पात्रं पितृणामर्घ्यपातितम् ।

आवृतास्तस्य तिष्ठन्ति पितरः शौनकोऽब्रवीत् ॥१५३७॥

उद्धृतं यदि तत्पात्रं विवृतं यदि वा भवेत् ।

अभोज्यं तद्भवेच्छ्राद्धं क्रद्धैः पितृगणैर्गतेः ॥१५३८॥

इति प्रेतपात्रमुत्तानं द्विजवामभागे निदध्यादित्युक्तमेव ।

प्रचेताः—

पादप्रभृतिमूर्ध्वान्तं देवानां पुष्पपूजनम् ।

शिरः प्रमृति पादान्तं नमो व इति पैतृके ॥१५३९॥

840. विलेपने तु शातातपः,—

पवित्रे तु करे कृत्वा यः समालभते द्विजान् ।

राक्षसं तद्भवेच्छ्राद्धं निराशाः पितरो गताः ॥१५४०॥

सर्व्वतो दर्भपाणिभ्यां दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।

गन्धलेपं पादशौचं न कुर्याद्दर्भपाणिना ॥१५४१॥ इति ।

841. याज्ञवल्क्यः,—

दत्त्वोदकं गन्धमाल्यं धूपदानं सदीपकम् । इति ।

842. विष्णुः,—

चन्दनं कुङ्कुमकर्पूरागुरुपत्रकान्यनुलेपनीति ।

843. ब्रह्माण्डे,—२(†) ।

आद्रे जात्यः प्रशस्ताः स्युर्मल्लिकाः श्वेतयूथिकाः ।

अछोद्भवानि सर्वाणि कुसुमानि च चम्पकाः ॥१५४२॥

१(*) चान्द्रे याज्ञवल्क्ये याज्ञ तत्त्वं चाति । अथ पारिभाषिकानि अनुलेपनानि ।

१(†) याज्ञे प्रशस्तानि वृषाणि, चन्दनादीनि चोक्तानि ।

तुलसी शतपत्राणि भृङ्गराजस्तथैव च ।

अगुरु चन्दनं चैव पितृणां दत्तमक्षयम् ॥१५४३॥

844. शातातपः,—

धूपं दीपं ततोदद्याद्वाससी चोपश्रीतकम् ।

सुवर्णं रजतं चापि तथा नेपाल कम्बलम् ॥

पादुकोपानहौ छत्रं प्रेतश्चाद्धे प्रदापयेत् ॥१५४४॥ इति ।

845. ब्राह्मेऽपि,—

वस्त्राभावे क्रिया नास्ति वीतवेदास्तपांसि च १(*) ।

तस्माद्वस्त्राणि देयानि श्राद्धकाले विशेषतः ॥१५४५॥ इति ।

तत्रैव,—

मण्डलानि च कार्याणि नीवारैश्चूर्णकैः शुभैः ।

गोमयेन मृदावापि प्रणीतेनापि भस्मना ॥१५४६॥

846. इति दैवे चतुरङ्गं पित्रेय वत्तुलमण्डलमिति गृह्य परिशिष्टे ।

भाजनानि ततो दध्यान्मण्डलेषु विशेषतः ।

पालाशमधुखण्डावा खर पाटलचूतजम् ॥१५४७॥

847. जम्बूकुटजरम्भाजं पवित्रं दश पर्णकम् ॥ इति आचारतिलके ।

अग्नौ करणे विशेषः ।

तत्रैकोद्दिष्टेऽग्नौ करणं पाक्षिकमिति निरूपितं प्राक् ।

पार्व्वणश्राद्धे तु साम्नेः ।

साम्नौ ब्राह्मणहस्ते वा होमो भवति ।

सपिण्डीकरणान्तानि प्रेतश्राद्धानि षोडश ॥१५४८॥

848. तानि सर्वाणि कार्याणि लौकिकेऽनौ यथाविधीत्याश्वलायनेन नियमोक्तः ।

आश्वलायन परिशिष्टेऽपि सापिण्ड्यं प्रक्रम्य भोजनार्थादिन्नमुद्धृत्य २(†)

घृतेनाञ्ज्वानुज्ञाप्याग्नौ कुर्यात् , ३(‡) पाणिषु वा जुहुयादित्येकं ।

पाणिहोमे देवतायै स्वाहेति प्रेताय हुत्वा, पितृणां मन्त्राभ्यां जुहति ।

१(•)

‘नास्तीधीत वेदाः’ इति भिन्नः पाठः । अधीत वेदाः कृतवेदपाठाः । वि-गताः वेदाः

वेदां ते वीत वेदाः । गीताः वेदाः ये तेवा इति वार्धः ।

१(†)

भोजनाद्यं रक्षितान्नपावादित्यर्थः ।

१(‡)

घृतेनाभ्यक्ता — घृतेनान्नं समाकोच्य मधुनाचिख्यर्थः ।

849. सर्वत्र हुतशेषं सर्वेषां पाणिषु ददातीति हेमाद्रावपि ।
 नौपासनान्नौ जुहुयात् प्रेते विप्रकरस्थले ।
 हुत्वा सापिण्ड्यं समये लौकिकेऽनौ हुतं त्यजेत् ॥१५४६॥
 प्रेतभ्रातृषु तदग्नौ क्षिपेदित्यर्थः ।
 हस्ते हुतं यदग्नीयाद् ब्राह्मणोऽज्ञानदुर्वलः ।
 नष्टं भवति तच्छ्राद्धमिति शातातपोऽब्रवीत् ॥१५५०॥
850. इति स्मृत्यर्थसारेऽपि ।
851. श्राद्ध काशिकायामपि,—
 प्रेतविप्रकरे होमः साग्नेरपि भवेद्विह ।
852. नष्टं भवति तच्छ्राद्धमिति शातातपोऽब्रवीत् ॥
 तदन्नं निक्षिपेदग्नौ भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥१५५१॥ इति ।
853. आपस्तम्बः,—
 कर्त्ता यथाहिताग्निश्चेत् सर्वार्धानी भवेत्तदा १(*) ।
 अनले लौकिके श्राद्धं मन्यस्त्वौपासनानले ॥१५५२॥
854. मिताक्षरायां विज्ञानेश्वरस्तु, आन्वष्टकोपरिवृते पिण्डः पितृयज्ञ-
 वदित्यतिदिशति एकोद्दिष्टे (एकादशे) नाम्नौ करणमिति निषेधात्
 कालात्ययातिरिक्तं विषयमेतद्वाक्यं च २(†) पूर्वपूर्वर्मासिमस्यथ
 पार्वणम् । काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्दिष्टमथाष्टमम् ।
 चतुर्ष्वर्शेषु साग्नीनामग्नौ होमो विधीयते ।
855. पितृयज्ञाणां हस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्ष्वपीति ॥१५५३॥
 गृह्यपरिशिष्टमुदाहृत्य एकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणमिति व्याख्यातवान् ।
856. स्मृतिचन्द्रिकायामपि,—
 एकोद्दिष्टे नवभ्रातृष्वग्नौ होमो न विद्यते ।
 नावाहनं नवा धूपो न पुष्पं न च दीपकम् ॥१५५४॥
 न चाभि श्रवणं कुर्यान्न देवा न च वै स्वधा ।
 प्रणवं सुप्रमाणं च पितृशब्दं तथैव च ॥१५५५॥
 वर्ज्यान्येकादशश्राद्धं सपिण्डीकरणं विना ॥१५५६॥ इति ।

१(*) चाहिताग्निः—हव्यदेवाग्निः । सर्वार्धानी,—चतुर्हित सर्वार्धानं संस्कारः ।

ज्ञाताऽऽर्धानीवा ।

२(†) अथ सन्ध्याकरे पाठव्यतिरेकमिति ।

857. एवं पाणिहोमादिकं कृत्वा पात्रं भिन्द्यादित्युक्तं कर्षार्थकारिकायाम् ।
दूर्ध्वैस्तिलैर्वैदिकं भस्मना च ब्राह्मणं पात्रमधस्तृणीयादिति ।

858. आचारतिलकेऽपि,—

अग्निना भस्मना चैव तिलैर्बाचोदकेन वा ।

द्वारेण वाथ मार्गेण पंक्तिर्भिद्यते षड्विधा ॥१५५७॥ इति ।

प्रेतश्राद्धे पाणिहुतमग्नौ प्रास्त्येन्नतु तत्पित्रादि पार्वर्ण श्राद्धे ।

यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्यदुपकल्पितम् ।

एकीकृत्यैव भोक्तव्यं पृथग् भावो न विद्यते ॥१५५८॥

859. इति गृह्यकारोक्तेः ।

860. वायवीये,—

नापवित्रेण हस्तेन नैकेन च विना कुशम् ।

नाप्यायसेन पात्रेण श्राद्धे तु परिवेषयेत् १(*) ॥१५५९॥ इति ।

861. अग्नैकपाकमाह रेणुः—

एवं श्राद्धद्वयं कुर्यात् कार्यैक्यादेकपाकतः ।

एकोद्दिष्टं पार्वर्णं च शेषं प्रकृतिवद्भवेत् ॥१५६०॥ इति ।

862. पात्रालम्बने यमः—

कर प्रक्षालना दूर्ध्वं पाणिभ्यां पादधारणम् ।

अन्नत्यागादक्षिणं तु भुक्त्वा वासं विवर्जयेत् ॥१५६१॥

वलिबिषयेऽपि,—

पितृणामन्नमादाय वलिं यस्तु प्रयच्छति ।

स्तेयेन ब्राह्मणस्तेन स सर्वस्तेयकृद्भवेत् ॥१५६२॥ इति ।

योगी श्वरं सव्याहृतिकां गायत्रौ मधुवाता इति अक त्रयं जप्त्वा २(†)

यथासुखं वाचयित्वाभुञ्जीरंस्तेपि वाग्यनाः ।

863. पितृसूक्तजपनिषेधात्तदन्य सूक्तजपः कार्यः ।

पूर्ववद् गायत्र्यादि, पुनस्तु मेत्यन्तं जपेदिति दुन्दुपद्वत्युक्तेः ।

१(०)

‘वायु सेनतु पार्श्वेण यदन्नसुपदीयते’ । इत्यादि कृतिवचसा लोहपात्रे पाक-परिचक्षण-
भोजनानि सर्वथा निषिद्धानि । अन्नपात्रे तावपात्रं पूजनादौच प्रयत्नं सास्त्राकारकम् ।

१(†)

योगीश्वरं वाचयन्तं समूहं सुगन्धोद्भूतम् । भूरादिव्याहृतिपूर्विकां गायत्रीम् । मधु-
वातेति अक त्रयं जपेत् ।

864. मनुः,—

अत्युष्णं सर्वमन्नं स्याद् मुखीरंस्तेऽपि बाग्यताः ।
न च द्विजातयो ब्रूयुर्गुणागुणविधिं क्वचित् ॥१५६३॥

865. इति योगीसेव्यः ।

अन्नमादाय तृणस्थं शेषं चैवानुमान्य च ।
तदन्नं विकिरेद् भूमौ दद्यादायः सकृत् सकृत् ॥१५६४॥ इति ।
प्रेते विकिरस्तु पाक्षिकः । प्रेते स्वधितमिति
तदा प्रश्नः १(*) ।

आदाय वर्णे(र्गं) विप्रस्य वक्तव्यं स्वहितं भवेत् । इति भारतीकेः ।
यथा, सर्वमन्नं समादाय सतिलं दक्षिणामुखः ।
उच्छिष्टसन्निध्यौ पिण्डान् दद्यात् पितृयज्ञवत् ॥१५६५॥

अत्राग्नौ करणशेषं मिश्रयितव्यम् ।

अग्नौ करणशेषन्तु पिण्डार्थमवशेषयेत् । इति स्मृतेः ।

866. अत्रोल्मुकनिधानमुक्तं वृद्ध याज्ञवल्क्येण,

ये रूपाणीति मन्त्रेण न्यसेदुल्मुकमन्तिके २(†) ।
मण्डलेऽग्निदाहं ये न कुर्वन्ति द्विजोत्तमाः ॥१५६६॥
निराशाः पितरस्तेषां पैशाचं आद्रमुच्यते ॥ इति ।
यदिवा अनिधायोल्मुकं पितृभ्यो ददत्यसुररक्षसामिहैषां ते तद्विधि-

867. मश्नन्ति इति काण्वश्रुतेश्च ।

व्यासमात्रं समुत्सृज्य पिण्डांस्तत्र प्रदापयेत् ।
यत्तोयस्पर्शनाद् वापि प्राप्नुवन्ति न विन्दवः ॥१५६७॥

868. वायुपुराणे,—

सकृदेवास्तरं दर्भान् पिण्डार्थं दक्षिणाम्रकान् ।
चतुरो निर्वपेत् पिण्डान् पूर्वं तेषु समापयेत् ॥
ततः प्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमश्नुते ॥१५६८॥ इति ।

१(*) स्वधितं इति यत्रमान प्रश्ने, उक्तः स्वधितमिति रिशा भुवः । क्वचित् 'स्वधितमिति'
पाठोऽस्ति ।

२(†) श्रुतः यत्र; चः २, मः १० ।

869. शातातपः,—

निरूप्य चतुरः पिण्डान् आद्धदः प्रतिनामतः ।
 ये समाना इति द्वाभ्यामाद्यं तु विभजेत्त्रिधा १(*) ॥
 एष एव विधिः पूर्वमर्घ्यपात्र—चतुष्टये ॥१५६६॥ इति ।
 पिण्डशब्दप्रयोगाय सपिण्डीकरणादधः ।
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वं अन्नशब्दो विधीयते ॥१५७०॥

इमाग्रावपि,—

महालये गयाश्राद्धे प्रेतश्राद्धे तथैव च ।
 पिण्डशब्दप्रयोगः स्यादन्नमन्यत्र कीर्त्तयेत् ॥१५७१॥ इति ।
 तथा—

सौवर्णं राजतैर्वापि पिण्डं भित्वा त्रिधा कुशैः ।
 पितृपिण्डेषु संयुज्य दद्यात् प्रेतावनेजनम् ॥१५७२॥

अत्र श्लोकोऽपि वाच्यः, स यथा,—

एष वोऽनुगतः प्रेतः पितृसामान्यमाप्तवान् ।
 शिवं भवतु शेषाणां जायन्तां चिरजीविनः ॥१५७३॥ इति ।
 अत्र केचित् पद्धतिकारा मोक्ष धेनुं दद्यादित्याहुः ।

तन्मन्त्रास्तु,—२(†) ।

मानसं वाचिकं चैव कर्मणा चापि यत्कृतम् ।
 तस्य पापस्य शुद्धर्थं मोक्षं धेनुं ददाम्यहम् ॥१५७४॥
 मोक्षं देहि जगन्नाथ मोक्षं देहि जनार्दन ।
 मोक्षं देहि हृषीकेश मोक्षधेनुप्रदानतः ॥ १५७५॥ इति ।
 अत्र प्रेतपूर्वकं पिण्डदानं माश्वलायनादिविषयम् । अत्वार्युदक—
 पात्राणि, चेत् प्रेतस्य त्रीणीतरेषामिति तत्सूत्रात् । वाजसनेयिनां तु
 पितामहादित्रिकं पिण्डदानं पूर्वकं प्रेतपिण्डदानं कार्यम् । अत्वारि
 पात्राणि सतिल गन्धोदकानि पूरयित्वा त्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्येति

870. तत्सूत्रात् ३(‡) ।

- १(*) 'ये समाना' इत्यादि ही यजुर्मन्त्रो प्रागुक्तौ । पितृपिण्डेषु प्रेतपिण्डे भिन्नत्वे प्रेतत्वं न ज्ञायति ।
 २(†) तन्मन्त्राः —अथमाचधेनुदामन्त्राश्चेत्यादि ।
 ३(‡) तत्सूत्रात् वाचलायन सूत्रोक्तादिति ।

दत्त्वा पिण्डान् पितृभ्यस्तु पश्चात् प्रेताय पाह्वतः ।

तं तु पिण्डं त्रिधा कृत्वा आनुपूर्व्याञ्च सन्ततम् ॥१५७६॥

871. निदध्यात् त्रिषु पिण्डेषु एष संसर्जने विधिः ॥ इति कठश्रूतेः ।

प्रेतकृत्यस्य दैवपूर्वकत्वायोगात् ।

श्राद्धद्वयमुपक्रम्य कुर्वीत सहपिण्डनम् ।

तयोस्त्रिपुरुषपूर्वमेकोर्हिष्टं ततः परमिति ॥१५७७॥

वर्गप्रदीपोक्तेः विषयव्यवस्थां साधु पश्यामः १(१) ।

तथा,—

पिण्डसंयोजनादूर्ध्वं प्रेतत्वस्य निवृत्तिः २(†) ।

अवनेजनधर्मेषु पुनः प्रेतं न निर्दिशेत् ॥१५७८॥ इति ।

872. उत्तरीय वस्त्र मिदानां पिण्डे निदध्यादित्युक्तं ब्राह्मे ।

सुवर्तुलांस्ततस्तांस्तु कृत्वा पिण्डान् प्रपूजयेत् ।

अर्थैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैर्वस्त्रैस्तथैव च ॥१५७९॥

प्रेताच्छादनवस्त्रं चेदुत्तरीयं धृतं यदि ।

तर्हि तद्वस्त्रखण्डं तु पिण्डोपरि विनिक्षिपेत् ॥१५८०॥ इति ।

याज्ञधल्क्यः,—

वाच्यतामित्यनु ज्ञातः प्रत्येकेभ्यः स्वधोच्यताम् ३(‡) ।

अयुरस्तु स्वधेत्युक्ते भूमौ सिञ्चेत्ततो जलम् ॥१५८१॥

इत्यादि कर्मशेषं समाप्य विप्रान् विसृज्य पिण्डप्रतिपत्तिं कुर्यात् ।

देवलः,—

ततः कर्मणि निवृत्ते नान् पिण्डांस्तदनन्तरम् ।

ब्राह्मणोऽग्निरजा गौर्वा भक्षयेदप्सु वा क्षिपेत् ॥१५८२॥

इति सकृदाच्छिन्नोलुमुकानि पचनाप्रावत्र प्रास्येदिति ।

१(१) पिण्डं सन्निधत्वा प्रेतत्वनाशे पितृमायत्वप्राप्तिः । अतो न प्रेतपदीप्तेभ्यः स्वात् ।

२(†) 'स्वधावावधिष्ये' इति यजमानोक्तं, वाच्यतामिति—पुनोचितीति । प्रत्येकेभ्यः पित्रादिभ्य इति ।

३(‡) 'पित्रांस्तु नोऽजनिष्वभ्यो दद्यादग्रीं जलेऽपिवा' इति ऋग्वेदादितिपति कथं ।

873. दुण्डुपद्धतिकारः,—अत्रैतत् सन्निवृत्ते प्रेतस्य पात्रं पिण्डं च पत्रादिषु संयुज्यादित्युक्तम् । तत्र प्रकर्षेणेतः प्रेत इति व्युत्पत्त्या प्रेतशब्देन किं चतुर्थः पुरुषोऽभिप्रेतः आहोस्विन्नवधृत इति उभयया वचनदर्शनात् सन्देहः १(३) ।

874. तथाहि वृद्ध याज्ञवल्क्यः—

वृद्धस्यैव तु यत्पात्रं तत्सिञ्चेत् प्रपितामहे ।

तत्सुते सिञ्चयेत् पात्रं तत्सुते सिञ्चयेत् पुनः ॥१५८३॥

875. वृद्ध वसिष्ठः—

नवानी(ती)तोर्घ्यपात्रं च पिण्डं च यदि संयुजेत् ।

पितृपात्रेषु पिण्डेषु सपिण्डीकरणं तु तत् ॥१५८४॥ इत्यादि ।

एवं सति तत्रैक आहुरुभयस्य प्रामाणिकत्वाद्विकल्प इति ।

वयन्तु ।

अव्यवस्था च सर्वत्र तद्विनाशनमात्मनः ।

इति वशिष्ठवचनात् साम्प्रिकानम्निकपरत्वेन व्यवस्था ।

876. तथा च कश्यपः—

प्रपितामहस्य वृद्धस्य अर्घ्यपिण्ड क्रिया त्रिधा ।

इतरेषु प्रयुञ्जीत सपिण्डीकरणेऽग्निमान् ॥१५८५॥

इत्यतोऽग्निमतः प्रथमोपक्षः (यज्ञः) ।

प्रेतपात्रोदकं पिण्डमितरेषु नियोजयेत् ।

त्रिधा कृत्वा क्रमेणैव सापिण्ड्ये तु निरम्निकः ॥१५८६॥ इति ।

877. हेमाद्रौ, प्रचेतसः स्मरणान्निरग्नेर्द्वितीय इति विवेकः ।

सापिण्ड्यानन्तरं चतुर्थो—

१(०)

तुल्य सन्धर्भकारिण यः सन्देहः कृतः, हेमाद्रिणा च निराकृतः साम्प्रि निरग्नेर्द्वितीय इति ।

"

अत्र प्रेतः वृत्तेः परं सम्पत्सर्वं यावत् स्थितः,

न पिण्डाद्यान् भतः । योमाद् दृढः प्राप्यन्वम् ।

876. निवर्त्तत इत्याह रेणुः,—

सपिण्डीकरणादूर्द्धं चतुर्थस्तु निवर्त्तते ।

877. आद्वे च तर्पणे चैव इति शातातपोऽब्रवीत् ॥१५८७॥ इति ।

सपिण्डीकरणोत्तरं पाथेय आद्वं कार्यम् ।

878. तथा च स्मृत्यर्थसारे, सपिण्डीकरणे कृते प्रेतलोकात् पितृलोकं गच्छन्ति । आमेतु पाथेयआद्वं पार्वर्ण विधानेन कार्यमिति रेणु—

879. कारिकायां च,—

कृते सपिण्डीकरणे पितृलोकं हि गच्छतः ।

प्रेतलोकात्तथामेन पाथेयं पार्वर्णं भवेत् ॥१५८८॥ इति ।

सपिण्डीकरणे ज्येष्ठपुत्रस्यैवाधिकारः १(*) ।

880. तथाहि हेमाद्रौ वायुपुराणे,—

सपिण्डीकरणं आद्वं ज्येष्ठपुत्रः समाचरेत् ।

आद्वानि षोडशादृत्वा न कुर्यात्तु सपिण्डनम् ॥

प्रोषितावसिते पुत्रः कालादपि चिरादपि ॥१५८९॥ इति ।

एतद्व्याख्यानमपराकं । सापिण्ड्यं ज्येष्ठ एव कुर्यात् । यदि प्रोषितः तदा प्रोषितावसिते प्रवासावसानेऽपि चिरादपि कालात् षोडशआद्वं पूर्वकं सापिण्ड्यं कुर्यात् । यदि षोडशआद्वानि कनिष्ठभ्रात्रादिना दत्तानि तदा सपिण्डत्वमेव कुर्यादिति । तीर्थादौ कनिष्ठोऽपि कुर्यादित्युक्तम् ।

881. आद्वसारे,—

गङ्गायां च गयायां च नैमिषे पुष्करे तथा ।

कनिष्ठेनैव सापिण्ड्यं कर्त्तव्यं मङ्गलेऽपि च ॥१५९०॥ इति ।

882. मङ्गलवृद्धिः हरिभट्ट पद्धतौ,—

यदि ज्येष्ठोऽनग्नमान् स्यात् कनिष्ठस्त्वग्नमान् भवेत् ।

कनिष्ठेनैव कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं ततः ॥१५९१॥ इति ।

१ (०) 'ज्येष्ठेनैव तु पुत्रे च पुत्री भवति मामयः । अतः ज्येष्ठेनैव कर्त्तव्यं प्रेतलोकात् सपिण्ड्यं' इति कृतियुक्तम् ।

883. नारायण भट्टोपि,—

ज्येष्ठेन वा कनिष्ठेन सपिण्डीकरणे कृते ।

देशान्तर गतानां च पुत्राणां तु कथं भवेत् ॥१५६२॥ इति ।

अत्रातु वपनं कार्यं दशाहान्तं—तिलोदकम् ।

दत्त्वा सपिण्डीकरणे कुप्यदिकादशेऽङ्गि ॥१५६३॥

884. दादशाहेन कर्त्तव्यमिति शातातपोऽब्रवीत् । इत्यन्यविधिपरेवाक्ये कनिष्ठस्यापि सपिण्डीकरणेऽधिकारोदृष्ट इति ।

885. तत्र विदोषमाह ऋष्यशृङ्गः—

यवीयसा कृते आद्रे प्रेत शब्दं विहाय तु ।

ज्येष्ठेनैव प्रकर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं पुनः ॥१५६४॥

यः सपिण्डीकृतं जन्तुं प्रेतशब्दे नियोजयेत् ।

असौ विधिघ्नो भवति पितृहा चोपजायत इति ॥१५६५॥

अत्रैव शब्दाज् ज्येष्ठस्य नियमः । ज्येष्ठेनाप्यकृतेऽपि सपिण्डने

886. कर्त्तव्यमेवेति हरदत्त व्याख्यानात् ।

तत्र प्रेतशब्दं विहायार्घ्यं पिण्डसंयोजनादि कर्त्तव्यम् ।

यवीयसा क्रियमान सपिण्डने तु पार्वणमात्रम् ।

सपिण्डीकरणआद्रे पुनः पार्वणवद् भवेत् ।

अर्घ्यसंयोजनं नैव पिण्डसंयोजनं न च १(*) ॥१५६६॥

इति संवर्त्तस्मरणादिति ।

—*—

अथ व्युत्क्रममृतानां सापिण्ड्यनिर्णयः ।

—*—

887. ब्राह्मे,—

मृते पितरि यस्याथ विद्यते च पितामहः ।

तेन देयास्त्रयः पिण्डाः प्रपितामह पृर्वकाः ॥१५६७॥

तेभ्यश्च पैतृकः पिण्डो नियोक्तव्यश्च पृर्ववत् ।

मातर्भ्यमे प्रमीतायां विद्यते च पितामही ॥

प्रपितामहो पृर्व तु कार्यन्तत्राप्ययं विधिः ॥१५६८॥ इति ।

यदा पितामह प्रपितामहौ जीवतस्तदा बृद्धप्रपितामहादि त्रिके वा सपिण्डनं कार्यम् ।

त्रयाणामपि पिण्डानामेकेनापि सपिण्डने ।

पितृत्वमश्नुते प्रेत इति धर्मो व्यवस्थितः ॥१५६६॥

इति सुमन्तूकैः ।

888. यस्तु मनुनोक्तं,—

व्युत्क्रमेण प्रमीतानां नैव कार्य्या सपिण्डतेति न मातापितृभर्तृ-
व्यतिरिक्तविषयम् ।

889. अतएव स्कान्दे,—

व्युत्क्रमेण मृतानां न सपिण्डीकृतिरिष्यते ।

यदि माता यदि पिता भर्ता नैव विधिः स्मृतः ॥१६००॥ इति ।

एष विधिः सपिण्डेण निषेधरूप इति मदन पारिजाते व्याख्यातः ।

अपुत्रायाः सापत्नमातुः सपत्नीपुत्रेण सपिण्डनं कार्य्यम् ।

890. पितृपत्न्यः सर्वा मातर इति गौतमोक्तेरिति दुण्डुः ।

अत्रापि पितामह्यां जीवन्त्यां प्रपितामह्यादिभिः संयोजयेत् ।

एवं च सति व्युत्क्रमसपिण्डने कृतेऽपि पार्व्वणान्वष्टकादेः सिद्धयर्थं
पुनरपि पितामह पितामह्यादिभिर्यथायोगं सपिण्डीकरणं कार्य्यम् ।

891. तथा च रेणुः,—

व्युत्क्रमेण प्रमीता ये तद्विना प्रेतता ध्रुवम् ।

पुनः सपिण्डनं तेषां कुर्यात् प्रेते पितामहे ॥१६०१॥

अन्वष्टकासु वृद्धौ च पितामह्यादिभिः सह ।

आद्वे सत्युपपन्नं स्यान्न च पित्रा सपिण्डनमिति ॥१६०२॥

एवमेव सहगमने मृतायाः स्त्रियाः पत्या सह सपिण्डनेऽपि ज्ञेयम् ।

आस्वादितो यदा पिण्डः पत्याचैकेन योजितः ।

आन्वष्टकेषु कर्बूणां तर्पणे च पृथक् पृथक् १(५) ॥१६०३॥

पुनः सपिण्डनं कार्य्यं पितामह्यादिभिः सह ॥१६०४॥

892. इत्युक्तान्—स्मृतेः ।

न आन्वष्टकादौ पतिसहितानां दानं युक्तम् । २(†)

अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायां च मृतेऽह्नि ।

मानुश्राद्धं पृथक् कुर्यादन्यत्र पतिना सह ॥१६०५॥

इति विशेषोक्तेः ।

अविद्यमानसापत्नपुत्राया स्त्रियाः सापिण्ड्यं पतिः
कुर्यात् ।

अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात् सपिण्डतम् ।

श्वश्रादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं स्मृतम् ॥१६०६॥

893. इति कात्यायनोक्तेः ।

पुत्रपतिहीनायास्तु न सापिण्ड्यम् १(*) ।

अपुत्रा ये मृताः केचित् पुरुषा वा स्त्रियोऽपि वा ।

तेषां सपिण्डना भावादिकोद्दिष्टेन पार्वणम् ॥१६०७॥

894. इति गालवोक्तेः ।

ब्रह्मचारिणामनपत्यानां च सपिण्डनं नास्ति ।

895. किन्तु सर्वदे कोद्दिष्टमेवेति स्मृत्यर्थसाराच्च । पिण्डकरणे प्रथमः पितृणां
प्रेतः स्यात् पुत्रवांश्चेदिति सूत्रभाष्ये कर्काचार्योक्तेश्च । प्रयोगपारिजात

896. कारादयस्तु सापिण्ड्यस्य प्रेतत्वनिवृत्तिफलकत्वात् सर्वेषामपि
सापिण्ड्यं भवतीत्याहुः ।

897. तथा च रेणुः—

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एववा ।

सपिण्डीकरणं कुर्यात् पुत्रहीने मृते सति ॥१६०८॥ इति ।

एवमत्र देशाचारतो व्यवस्थेति केचित् ।

वयन्तु सापत्न्यनिरपत्यताविषयत्वेन व्यवस्थां ब्रूमः ।

अन्यथा,—

स्त्र्यपत्यवतोऽपुत्रस्य दौहित्रकर्तृकपार्वणादौ संप्रदानार्हत्वापत्तेः । २(†)

सर्वथापत्यशून्यस्य सापिण्ड्याभावः ।

898. प्रेतस्त्वनपत्यस्य एकोद्दिष्टं सदा भवेदिति त्रयस्त्रिंशन्मतात् ।

वर्षे वर्षे तु कर्तव्या वान्धवैरुदकक्रिया ।

अदैवं भोजयेच्छ्राद्धे पिण्डमेकं तु निर्वपेत् ॥१६०९॥

899. इति मनुवचनाद्योक्तं सू(यु)क्तमुत्पश्यामः । अनपत्यस्यापि पत्नीसङ्गावे

900. सापिण्ड्यमेव तदाह लौगाक्षिः ।

सर्वाभावे स्वयं पत्न्यः स्वभर्तृणां समन्त्रकम् ।

सपिण्डीकरणं कुर्युस्ततः पार्वणमेव च ॥१६१०॥

901. इति सुमन्तुश्च ।

अपुत्रे संस्थिते कर्त्ता न भवेच्छाद्वर्कमणि ।

तत्र पत्न्यपि कुर्वीत सापिण्ड्यं पार्वणं तथा ॥१६११॥ इति ।

अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये ।

तेषामपि प्रकर्त्तव्यं वसुरुद्रैः सपिण्डनम् ॥१६१२॥

902. इति मनुक्तेश्च ।

यत्तवत्र,—

स्त्रियः स्त्रीषु न संयोज्याः संयोज्या मृत भर्त्तरि ।

तंतु पिण्डं त्रिधा कृत्वा तत्पित्रादिषु योजयेत् ॥१६१३॥

903. इति ऋतुदक्षस्मरणम् १(*) ।

एकत्वमागता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सुतके २(†) ।

स्वगोत्राद् भ्रश्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे ॥१६१४॥

904. इति वृद्धमनुस्मरणम् ।

मातुः सपिण्डीकरणं क्रियते स्वामिना सह ।

मातृकं पैतृकं पिण्ड मेकीकृत्य विधानतः ॥१६१५॥

905. इति व्यासस्मरणं च ।

तत्तु सहगमनमृतस्त्री-विधवास्त्री-विषयं ज्ञेयम् ।

मृता वानुगता नाथं सा तेन सहपिण्डताम् ।

अर्हति स्वर्गवासं च यावदाभूतसंज्ञवम् ॥१६१६॥ ३(‡)

१(*) मङ्गलं ऋतुः, मङ्गलं दक्षशत्रुवीर्यदिति ।

२(†) इति—उदाहृतं तत्त्व सन्दर्भे सन्दर्भमिति ।

३(‡) सङ्गच्छति विषये स्मृतिस्मृति-प्रमाणानि प्राप्नुयानि ।

906. इति ब्राह्मोक्तेः ।

तत्रापि विशेषो निगमे ।

पत्या चैकेन कर्तव्यं सपिण्डीकरणं सुतैः

सह्याने तु मातृणां वज्रवितत् पितामहे ॥१६१७॥ इति ।

अन्यत्रापि,—

पितामहादिभिः सार्द्धं पितुः कुर्यात्सपिण्डनम् ।

मातुर्भर्त्रासहैकेन नत्वन्यः इवशुरैः सह ॥१६१८॥ इति ।

अयमभिसन्धिः, सहगमने स्त्रियं भर्त्रा संयुज्यान्तरं तत्पित्रादिभिः स्त्रिभिः सह संयुज्यात् । भर्तुः सपिण्डनेनैव पत्न्या अपि कृतं भवेदिति स्मृतेः । न चासंस्कृतेन पत्या सपिण्डनमयुक्तमिति वाच्यम् वाचनिकत्वादस्यार्थस्य ।

अपापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धः पापकृतापि वा । १(*) ।

सपिण्डीकरणश्चाद्वे संयुज्यादिति निश्चयः ॥१६१९॥

907. इति बृद्धपराशरोक्तेः ।

एकचित्वां समारूढा या नारी च पतिव्रता ।

स्वामिना सह पिण्डत्वे तस्या अपि कृतं भवेत् ॥१६२०॥

दम्पत्यर्थं द्विजं चैकं भोजयेच्च तथोत्तरे । २(†) ।

तयोः सपिण्डीकरणं भवेत् दम्पती पिण्डयोः ॥१६२१॥

908. इति रेणूक्तेश्च ।

देशकालद्रव्यकलैक्ये तान्त्रिको विधिः ।

भेदे पुनर्निमित्तानां कर्मावृत्तिरपीष्यत इति स्मृतिसंग्रहोक्तेश्च, अन्वारोहणे एकचित्यारोहणे च स्त्रियाः पृथक्सपिण्डीकरणं नास्तीति स्मृत्यर्थसारोक्तेस्त्यलमतिप्रपञ्चनेन । विधवास्त्रीमरणेऽपि पुत्रः स्वपित्रादित्रिकेन तां सपिण्डयेत् । पितरि हि इत्युक्तो दक्षेण ।

909. स्त्रियः स्त्रीषु न संयोज्या इति पूर्वोक्तवचनेन लोगाक्षिरपि,—

१(०)

‘पापिष्ठेन तु पापिष्ठमिति’ इति तच्च चान्नरिति । ‘पापिष्ठ’ इति स्त्र्याने पापिष्ठमिति पाठान्नरमिति ।

२(†)

‘तथोत्तरे’ आह्वानन्नरमिति ।

पितामहादिभिर्भिर्मातरं तु सपिण्डयेत् ।
पितरि धीयमाने तु तेनैवोपरते सति ॥१६२२॥ इति ।

910. हारीतोऽपि,—

तस्मिन् सति सुताः कुर्युः पितामहादिभिः सहेति । तस्मिन्निति
पितृपरामर्शः । सांवत्सरिकान्वष्टकआद्धादौ पिण्डसिद्धयर्थं तु
पितामहादिभिः सह पुनः सपिण्डनं कार्यमिति प्रागेवाभिहितम् ।
तस्मात् सिद्धजीवत्पितृकः । पितामहादिभिर्मातरं सपिण्डयेन्मृत—
पितृकस्तु स्वपित्रादिभिरिति । पुत्रिकपुत्रस्तु मातरं स्वमाता-
महादिभिः सपिण्डयेदित्युक्तं—

911. मनुना,—

मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत् पुत्रिकासुतः ।
द्वितीयन्तु पितुस्तस्यास्तृतीयं च पितुः पितुः ॥१६२३॥ १(*) ।
पितुः पितामहे यद्वत् पूर्णं संबत्सरे सुतैः ।
मातुर्मातामहे तद्वद्देवा कार्या सपिण्डता ॥१६२४॥

इति तृतीयं चेति शब्दश्चतुर्थसमुच्चयार्थः ।

912. बौधायनोऽपि,—

आदिशेत् प्रथमे पिण्डे मातरं पुत्रिकासुतः ।
द्वितीये पितरं तस्यास्तृतीये च पितामहम् ॥१६२५॥ इति ।

913. अत्रापि च पूर्व्वर्धत् लौगाक्षिरपि,—

मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाम् ।
कुर्वीत पुत्रिका पुत्र एवमाह प्रजापतिः ॥१६२६॥ इति ।
एवमेवास्य गान्धर्व्वराक्षसपैशाचविवाहोद्गाक्षीष्वपि द्रष्टव्यमिति

914. स्मृतिमञ्जरीकारादयः ।

११५. मार्कण्डेयः,—

ब्राह्मादिषु विवाहेषु या चोद्धा कन्यका भवेत् ।

भर्तृ गोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥

आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्म्मवित् ॥ १६२७॥ इति ।

११६. विज्ञानेश्वरोऽपि,— १(*) ।

आसुरादिविवाहोत्पन्नः २(†) पुत्रिकासुतश्च स्वमातामहेनैव, ब्राह्मादि-
विवाहोद्धोत्पन्नस्तु पित्रा पितामह्या वा मातरं संयुज्याद् यथावंश-
माचारः । वंशसमारोपनियतश्चेदात्मनस्तुष्टिरेव चेति वचनाद् यथारुचि
कुर्यादिति । हेमाद्रिस्तु,—ब्राह्मादिविवाहेष्वपि देशभेदान्मातामहेन

११७. गुर्जरेषु सपिण्डीकरणमाह । अतएव गुर्जरेषु कोकिलमतातु -
सारिणां मातृमातामहप्रमातामहैः—

इति आह्वयप्रयोगः । सपिण्डनञ्च दृश्यत इति येन केनापि मातुः
सपिण्डो ऽन्वष्टकादिषु पितामह्यादिभिरेव मातुः आह्वं कर्त्तव्यम् ।
अन्वष्टका(दि)स्त्विति वचनादित्युचे ।

अथ यदि दैववशादसंस्कृतौपितामहप्रपितामहौस्त स्तदापर्णशरादिना
सपिण्डीकरणान्तेन प्रायश्चित्तं पूर्वकृतौ संस्कृत्य पश्चात् पितुः सपिण्डनं

११८. कार्यमिति दुण्डुपद्धतिकृत् ।

असंस्कृतौतुतौ संस्कार्यौ पूर्वौ पौत्र प्रपौत्रकौ ।

११९. पितरं तत्र संस्कुर्यादिति शातातपोऽब्रवीत् ॥१६२८॥ इति ।

अथ यदि तौ चेत्पतितौ तदा पौत्रादिस्तयोरभ्युदयकामः पतित-
प्रायश्चित्तं कृत्वा नारायणवलि पूर्वकं दाहादिसपिण्डीकरणान्नं
कर्मभिः संस्कृत्य ताभ्यां पितुः सपिण्डनं कार्यम् ।

१२०. अथवा पतितं परित्यज्याऽपतितैः सह सपिण्डनं कार्यमिति ।

अन्यथा, यस्यैतानि न हीयन्ते प्रेतआद्धानि षोडश ।

प्रेतत्वं हि स्थिरन्तस्य दत्तैः आह्व शतैरपि ॥१६२९॥

पापिष्ठमपिशुद्धेन शृद्धं पापकृतापिवा ।

पितामहेनपितरं संस्कुर्यादिति निश्चयः ॥१६३०॥ इति ।

कात्यायनवचनं निर्विवक्ष्यं स्यात् । अथवा पतितं परित्यक्त्वर्जितैः सह सपिण्डनं कार्यमिति केचित् ।

918. तथाहि श्लोकः गोतमस्य—

ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।

व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्यएव ददात्यसाविति ॥१६३१॥

तथा,—

पापकर्मिणो न संसृजेरन् न स्त्रियश्चाभिचास्णीरिति १(*) वाक्यं,

919. गोतमस्य । असंस्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः ।

920. पितरं तत्र संस्कुर्यादिति कात्यायनोऽब्रवीदिति ।

जत्र यथा आर्द्धं व्यवस्था, दोषातिशय तदभावाभ्यां वा व्यवस्थेति द्विक ।

व्युत्क्रममृत—सा पिण्ड्ये विशेषान्तरमाह,—

पितामहः पितुः पश्चात् पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

पौत्रेणैकादशादि कर्त्तव्यं आर्द्ध-षोडशः ॥१६३२॥

नैतत् पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रोवा चेत् पितामहः ।

पितुः सपिण्डणं कृत्वा कुर्यान्मासानु मासिकम् ॥१६३३॥ इति ।

अत्रायमर्थः—

पितामहं प्रपितामहयोः पुत्राभावे पौत्रेण दाहादिसपिण्डान्तं आर्द्धं षोडशं कार्यमिति नियमात् । पितृवार्पिकेनैव तत्सिद्धेस्तथाचाराभावाच्च १(*) । पित्रादित्रयाणां योगपथमृतौ तु पितुः प्राधान्यादादौ सपिण्डनं कार्यम् ।

पश्चात्तयोः कार्यम् । पितामहमृतेसति तद्दशाहान्ते पितृमरणे पितुः संस्कारं कृत्वा पितामहस्य पुनः सर्वमावर्त्तयेत् । मृते दशाहे नैवम्, एवमशक्तपित्रानुज्ञामात्रेण पौत्रेण पितामहकृत्ये प्रक्रान्ते तन्मध्ये पितृमृतौ, पित्रशौचं बहुमेव पौत्रः पितामह-कर्म कुर्यात्, प्रक्रान्तत्वादिनि

921. मदनपारिजात—पृथ्वीचन्द्रोदययोः । व्युत्क्रममृतौ प्रपितामहादिभिः सपिण्डने कृते सति, पुनः पितामहे मृते ननु सपिण्डने तेन सह

(*) वादग्रंथान्तरे,—‘पुत्रसङ्गादे पुत्रेनैव कार्यम् । केचित्, पुत्राभाराभावे पितामहादिर्वाचित्त्राहमपि पीतेन कार्यमित्याहुः । तत्र, ‘कर्त्तव्यं आर्द्धं षोडशमिति’ नियमात् । पितृवार्पिके कृतेनैव तत्सिद्धेस्तथाचाराभावाच्च’ इति भिन्न पाठश्चेत्यमति ।

922. पुनः पितुः सपिण्डनं कार्यमिति हेमाद्रिराह ।
 अन्येनैतन्मन्यते, पूर्वकृत-सापिण्ड्येनैव प्रेतत्वनि-
 वृत्त्या संप्रदानोपयोगि पितृत्वप्राप्तेरिति ।
 भ्रात्राचारतो व्यवस्था । यतीनां सपिण्डनं नास्ति ।
 किन्त्वेकादशाहे पार्वणं कार्यम् ।
 एकोद्दिष्टं न कुर्वीत त्रिदण्डानां कदाचन ।
 सपिण्डीकरणं तेषां न कर्त्तव्यं सुतेन च ॥१६३४॥
 अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते ।
 923. त्रिदण्डग्रहणात् प्रैत्यं नष्टमाहाङ्गिरा मुनिः ॥१६३५॥
 सन्न्यासिनोऽप्याव्दिकादि पुत्रः कुर्याद् यथाविधि ।
 महालयेतु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पार्वणे न तु ॥१६३६॥ इति ।

त्रिदण्डपदमेकदण्डस्याप्युपलक्षकम् ।

चतुर्थमाश्रमं गत्वा ब्रह्मविद्यापरायणः ।
 एकदण्डी त्रिदण्डी वा सर्वसङ्गविवर्जितः १(*) ॥
 सन्न्यासी ब्रह्मणः स्थानं गच्छत्येव न संशयः ॥१६३७॥

924. इति चतुर्विंशतिमतोक्तेः ।

यद्वा, दण्डशब्दो यमपरो ग्राह्यः २(†) ।

वाच्यमः । (१) मनः संयमः चित्तवृत्तिरोधः । (२) कायदण्डः
 स्थिरासनोपविष्टः । (३) कर्मदण्डः ईश्वरोद्देशेकर्म वा (४) ॥१६३८॥
 वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव च ।
 यस्यैते नियता दण्डाः स त्रिदण्डीति चोच्यते ॥

925. इति मनूक्तेः ।

यदि पूर्वाङ्गं सर्वं कृत्वा दण्डग्रहणात् पूर्वं मृतस्तदा दाहादि-

926. सपिण्डनान्तं सर्वं कार्यमिति नारायण भट्टः ।

यतिश्राद्धे यतिमारभ्य त्रिभ्यो देयम् ।

१(*)

‘वाग्दण्डमनोदण्डः’ इत्यादि नीताटीकादिषु च ।

२(†)

नारायण बलिः हेमाद्रौ. निम्ननाथसम्प्रदायि. इहौ इत्यत्र ‘संन्यसो’ इत्यधिकः
 पाठोऽस्ति ।

यत्तु—

ब्राह्मणादिहते याते ताते सङ्गविवर्जिते ।

व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्यएव ददात्यसौ ॥१६३६॥ इति ।

बृद्धौ तीर्थे चतुर्थे च ताते च पतिते सति ।

येभ्य एव पिता दद्यात् तेभ्यो दद्यात् स्वयं तु तत् ॥१६४०॥

इत्यादि वचनं तु जीवद्यतिपुत्रपरम् । अन्यथा, एकोद्दिष्टं न कुर्वीत

त्रिदण्डानां कथञ्चन इति निषेधानुपपत्तेः । यतिश्राद्धं तत् पुत्रस्यैव ।

शिष्यादीनां तु समाराधना । गोत्रिणो वा शिष्या वा सम्बन्धिनश्च

स्वात्मनो वृद्धिमाशंसमानाः शुक्लद्वादश्यामन्यस्मिन् वा दिक्से

श्रीनारायण बुद्ध्या सन्न्यासिनो नारायणवलिं १(*) कुर्युस्तत्र

सन्न्यासिनो मुख्यास्तदभावे गृहस्था दश द्वादश, शकौ,

शनमधिकं वा निमन्त्र्य तेवेकं महाविष्णुबुद्ध्याऽपरांस्तु केशवादि-

मूर्त्तिबुद्ध्या, पुरुषसूक्तेन षोडशोपचारैः समभ्यर्च्य २(†) पायसप्रधाने

नान्तेन भोजयित्वा गोपीचन्दनकटिसूत्र कोपीनाच्छादनानि क्त्वा

ब्रह्मव्यक्तं भवेत् सृष्टिं ब्रह्मैव व्यक्तिमागतम् ।

यत् किञ्चित् पूज्यते लोके तेन ब्रह्मैव पूजितम् ॥१६४२॥

देवदत्तं तथा कश्चिद् ब्रह्मैव व्यक्ततां गतम् ।

पुनर्ब्रह्मैव संजातो ब्रह्म-ब्रह्म तदुच्यते ॥१६४३॥

इति पठित्वा विसृजेदिति ।

वाजसनेयिनां सपिण्डीकरणे विशेषः । श्रौतस्मार्त्ताभिमतः कर्त्तुः

पित्रादेः सपिण्डीकरणं द्वादशाहे स्यात् । स्मार्त्ताग्नेर्वृद्धिप्राप्तौ

निरग्नेर्नास्त्येव सपिण्डीकरणम् । तदपि स्मार्त्ताग्नावेव कर्त्तव्यमिति

१२७. कर्काचार्याः ।

१२८. आपस्तम्बसूत्रभाष्यकृत्सुदर्शनाचार्योऽप्येवमेवाह । यथा, साग्नेः

स्वाग्नावेव सपिण्डीकरणेऽग्नौ करणम् ।

स्मार्त्तं कर्म विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृहीति याज्ञवल्क्यस्मृतेरिति ।

अनग्नेरग्नयाधानीयमाह—

१(*) पुरुषसूक्तं शुक्ल, यजुः ऋग्वेदः—११।१।१ ।

२(†) यथाज्ञानाद् 'मत्तं ब्राह्मणभोजनम्' इति स्मृती ।

929. देवजानोये भारद्वाजः—

अशौचान्तदिने कार्यं कृतोद्वाहैरनग्निकैः ।

अग्न्याधाने न चाशौचं तदर्थं श्रुतिचोदनात् ॥१६४४॥ इति ।

प्रागेवैकादशाहस्य श्राद्धात् सोऽप्यग्निमान् भवेदिति रेणुकारिका ।

अत्र पदानि देवानामित्युक्तं देवजानोये १(*) ।

930. गारुडः,—

तदङ्घ्रि दीयते सर्वं द्वादशाहे विशेषतः ।

पदानि सर्व्ववस्तूनि वरिष्ठानि त्रयोदश २(†) ॥१६४५॥

यो ददाति मृतस्येह जीवतोऽप्यात्महेतवे ।

सुखी भूत्वा याम्यमार्णं दैनतेयं स गच्छति ॥१६४६॥

आसनोपानहौ छत्रं मुद्रिका च कमण्डलुः ।

भाजनं भाजनाधारो वस्त्राण्यष्टविधं पदम् ॥१६४७॥

तथा,—

भाजनासनदानेन मुद्रिका भोजनेन च ।

आज्ययज्ञोपवीतेन पदं सम्पूर्णतां ब्रजेत् ॥१६४८॥

महिषीरथगोदानात् सुखीभवति निश्चितम् ।

सर्व्वोपस्करयुक्तानि पदान्यत्र त्रयोदश ॥१६४९॥

यो ददाति मृतस्येह जीवन्नप्यात्महेतवं ।

स गच्छति परं स्थानं महाकष्ट-विवर्जितः ॥१६५०॥

त्रयोदश पदानीत्थं प्रेतायैकादशेऽहनि ।

दातव्यानि यथाशक्त्या नेनासौ प्रीणितो भवेत् ॥१६५१॥

अन्नं चैवोदकं चैवोपानहौ च कमण्डलुः ।

छत्रं शय्या तथा यष्टिलोहदण्डस्तथाष्टमः ॥१६५२॥

अग्नीष्टकं प्रदीपश्च तिलास्ताम्बूलमेव च ।

चन्दनं पुष्पदानं च पदान्येव चतुर्दश ३(‡) ॥१६५३॥

१(●) देवजानोयोक्त पदानि पञ्चादशके ।

२(†) तानि पदमञ्चकान्पुनश्च दयं द्रव्याणि ।

३(‡) तानि षाट्त्रिंशत्, चतुर्दश विधम् । तयोदशविधमिति नामाविधोपाद्धानि द्रव्याणि शेषानि । अत्र 'षाट्त्रिंशत्' इति भिन्नः पाठः ।

यो वै रथं गजं वापि ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ।

स्वमहिम्नोऽनुपारेण तत्तत् पुण्यमवाप्नुयात् ॥१६५४॥ इति ।

931. पार्वतीयानां १(*) दानविशेषोऽत्र उक्तो भविष्ये,—

तस्माच्छ्रद्धया समासाद्य सारदारुमयीं दद्यात् ।

हंसतूलाप्रतिच्छन्नां शुभ गण्डोपधानिकाम् ॥१६५५॥

आच्छादनपटीयुक्तां गन्धधूपाधिवासिताम् १(†) ।

तस्यां संस्थाय सद्धैम हरिं लक्ष्मीं समन्वितम् ॥१६५६॥

तच्छीर्षके घृतभृतं कलशं परिकल्पयेत् ।

ताम्यूलं कुङ्कुममदकपूर्णागुरुचन्दनम् ॥१६५७॥

दीपिकोपानहच्छत्रचामरासनभाजनम् ।

पार्श्वेषु स्थापयेद् भक्त्या सप्तधान्यानि चैव हि ॥१६५८॥

भृङ्गारकं तथादर्शं पञ्चवर्णवितानकम् ।

यस्माद्गून्यं शयनं केशवस्य शिवस्य च ॥१६५९॥

शय्याः ममाप्यगून्यास्तु तथा जन्मनि जन्मनि ।

दस्वैवं तस्य स(फ)कलं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥१६६०॥

तथा,—

सम्पूज्य द्विजदाम्पत्यं नानाभरण भूषितम् २(‡) ।

अत्र द्विजदाम्पत्यं—सस्त्रीकं विद्वद् ब्राह्मणमुपचारैः पूजयेत् ।

उपवेद्य तु शय्यायां मधुपर्कं ततो ददेत् ॥१६६१॥

रजतस्य तु पात्रेण दधिदुग्धसमन्वितम् ।

अस्थिलालाटिकं गृह्य सूर्क्ष्मं कृत्वा सपायसम् ॥१६६२॥

भोजयेद् द्विजदाम्पत्यं विधिरप सनातनः ।

एष एव विधिर्द्विजोत्तमैः ॥

गृहीतायां तु यस्यां वै पुनः संस्कारं मर्हति ॥१६६३॥

इति श्रीनागदेव भट्टात्मजानन्तभट्टविरचिते विधान पारिजाते

सपिण्डीकरण विधानम् ॥

—*—

१(०) पार्वत्य-देवः. नेपाल-मणिपुर-काश्मीरादिप्रदेश वास्तव्यानां देव इत्यादि ।

”

अथ कृष्ण इत्येव कश्च इति भिन्नः पाठः । कालपावलादिति । अथ अतः, अथतः, अतः इति च पाठव्यवसि ।

१(†)

शय्यातु—पटोपधान-तूलीप्रच्छादन-पर्यङ्क-मोशारपादुकादिमयी व्याम् ।

932. अथोदकुम्भश्राद्धम्, हेमाद्रौ स्मृतिसमुच्चयेष,—

—*—

एकादशाहात् प्रमृति घटस्तोयान्नसंयुतः ।

दिने दिने प्रदातव्यो यावत्संवत्सरं सुतैः ॥१६६४॥

933. याज्ञवल्क्योऽपि,—

यस्य संवत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं कृतम् ।

मासिकं चोदकुम्भं च दयं तस्यापि वत्सरे ॥१६६५॥

934. मदनरत्ने गौतमः,—

अदैवं पार्वणश्राद्धं सोदकुम्भमधर्मकम् ।

कुर्यात् प्रेत्याब्दिकाच्छ्राद्धान् संकल्प्य विधिनान्वहम् ॥१६६६॥

अत्राधर्मकं श्राद्धचर्यादि नियमहीनम् । एतन्मासिकश्राद्धवदेकोद्दिष्टं

पार्वणं वा कार्यम् ।

935. अपरार्कस्तु,—

सपिण्डीकरणे वृत्ते पृथक्त्वेनोपपद्यते ।

पृथक्त्वेऽनुकृते पश्चान् पुनः कार्या सपिण्डता ॥१६६७॥ इति ।

936. लघुहारीतोक्तावपि—

तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्यात् सम्बत्सरं द्विजं ॥१६६८॥ इति ।

937. याज्ञवल्क्ये तस्येत्येकत्वोत्तरेकोद्दिष्टमेवेत्याह ।

अन्येतु—१(*) ।

सम्बत्सरसपिण्डीकरणपक्षे इदमेकोद्दिष्टम् ।

द्वादशाह-सपिण्डीकरणपक्षे पार्वणमित्याहुः २(†) ॥१६६९॥

अत्र पिण्डदानं कृत्वा कृतं अहरहरन्नमस्मेब्राह्मणायोदकुम्भश्चदद्यात्

938. पिण्डमप्येके निगृणन्तीति हेमाद्रौ पारस्कर सूत्रोक्तेः ।

अर्घ्यमावाहनं दैवं पिण्डामौकरणादिकम् ।

श्राद्धचर्य्यचैकमुक्तं उदकुम्भे विवर्जयेदिति ॥१६७०॥

१(*) एतत् देशाचारतो मताभरमिति बोध्यम् ।

२(†) 'द्वादशाहः प्रशस्यते' इति मते द्वादशाहं सपिण्डं पार्वणं विधयमिति वदन्ति ।

वर्षपर्यन्तं दीपदानमुक्तं, देवजानीये गारुडे—

दीपकोदेयो मार्गेतु विषमे नरैः १(*) ।

सम्बरंवापि प्रेतस्य सुखलिप्सया ॥१६७१॥

वं दीपकं दद्याद्देवागारे द्विजालये ।

तस्य (व्य) सुखं पित्रे ह्यत्रिः संकल्प्य सुस्थिरमिति ॥१६७२॥

—*—

अथ मासिकश्राद्धानि ।

—*—

संवत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं कृतम् ।

चोदकुम्भं च देयं तस्यापि वनसरम् ॥१६७३॥

यज्ञिराः ।

ऐत्यपिशब्देन संवत्सरादर्वाक् कृतसपिण्डनस्य समुच्चयः ।

तलः—

संवत्सरादर्वाक् विहिता तु सपिण्डता ।

तानि कुर्वीत पुनः श्राद्धानि षोडश ॥१६७४॥

सैकानि तु चरेत् नान्येव सापिण्ड्यतः पश्चादिति, दीपिका ।

न स्वस्वकाले कार्याणि बृद्धौत्वपकृष्यते २(†) ।

रीकरणादर्वागपकृत्य कृतान्यपि ।

पकृत्यन्ते बृद्ध्युत्तरनिषेधनात् ॥१६७५॥

वाक्यमाह कात्यायनः,—

बृद्धिनन्त्रं तु मासिकानि न नन्त्रयेत् ।

ममं मरणं न भवेत् पुनरस्य तु ॥१६७६॥

913. **हेमाद्रौ गालवः,—**

अर्वाक् संवत्सराद्यस्य सपिण्डीकरणं कृतम् ।

षोडशानां द्विरावृत्तिं कुर्यादित्याह गौतमः ॥१६७७॥

१(*) विषमिमां चोदये देयम् ।

२ †) सर्वत्र संस्कारा दीर्घातिमिश्रक काल उपस्थिते अपकर्षः स्यात् । मन्त्रव्यवधानं पुण्यकालं कर्तव्यः इत्यप कथं वादपकथं च शङ्कः ।

इति द्विरनुष्ठानं चोत्तरेषामेव न पूर्वेषाम् । तदपरे न क्षमन्ते पुनः
आद्धानि षोडशेति वचनात् । कार्णाजिनवचनस्याहितेत्यादित्वादाह

944. कार्णाजिनिः,

अर्वागब्दाद् यत्र यत्र सपिण्डीकरणं कृतम् ।

तदूर्द्ध्वं मासिकानां स्याद् यथाकालमनुष्ठितिः ॥१६७८॥

इति कश्चिदेवमाह ।

तदपरे न क्षमन्ते पुनः आद्धानि षोडशेति वचनात् ।

कार्णाजिनवचनस्याहिताग्निना द्वादशाहादौ ।

सपिण्डीकरणार्थमपकृष्य कृतानामपि षोडशआद्धानां सपिण्डीकरणोत्तरं
स्व स्व काले कर्त्तव्यतार्थपरत्वेनापि नेतुं शक्यत्वाच्च ।

वृद्धाविव गयाआद्धानां षोडशानामाकर्षः कर्त्तव्य इति त्रिस्थली सेनो
नारायणभट्टाः आहुः ।

अत्रत्यो विशेषः षोडशआद्ध प्रकरणे प्रपञ्चित इत्युपरम्यते ॥

अथ प्रथमाब्दे विहितनिषिद्धानि ।

945. हेमाद्रौ कश्यपः,—

स्नानं चैव महादानं स्वाध्यायं चाग्नितर्पणम् ।

प्रथमाब्दे न कुर्वीत महागुरु निपातने ॥१६७९॥

अग्नितर्पणं लक्ष्महोमादि तत्त्वध्यानादि ।

पितुः सपिण्डीकरणं वार्षिके मृतिवासे ।

आधानाद्युपसंप्राप्तावेतत्प्रागपि वत्सरादिति ॥

946. हेमाद्रावुशनसोक्तेः ।

द्विवोदासीये. महानीर्थस्य गमनमुपवासव्रतानि च ।

संबत्सरं न कुर्वीत महागुरु निपातने १(*) ॥१६८०॥

उपवासमेकादशीव्यतिरेकेण । तस्य सुतके मृतके चैवेति प्रतिप्रसवान् ।

947. माघवीये देवलः,—

प्रमौतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।

न देवं नापि पित्र्यं च यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥

948. पित्र्यं सपिण्डनमन्यस्य । अतएवल्लौगाक्षिः,—

अन्येषां चैव कार्याणि महागुरु निपातने ।

कुर्यात् संवत्सरादन्वाक् आद्धमेकं तु वर्जयेत् ॥

दाहादेकादशाहान्तं कार्यं प्रेतस्य सर्वदा ॥१६८२॥ इति ।

949. एकं सपिण्डनम् । पत्न्यादौत्वपवादमाह, कस्यभृगुः,—

पत्न्याः पुत्रस्य तत्पुत्रभ्रात्रोस्तत्रोभयस्य च ।

स्तुषा इवभ्रोश्च पित्रोश्च संघात मरणं यदि ॥ १(*)

अन्वागव्दान्मातृपितृपूर्वं सपिण्ड्यमाचयेत् ॥१६८३॥ इति ।

950. लौगाक्षिश्च,—

पत्नीषुत्रस्तथा पौत्रोभ्राता तत् पुत्रका अपि ।

पितरौ च यदैकस्मिन् त्रियेरन् वासरे यदि ॥

आशमेकादशे कुर्यात् त्रिपक्षे तु सपिण्डनम् ॥१६८४॥

951. इति, स्मृतिनिबन्धे देवलः २(†) ।

महागुरु निपाते तु प्रेत कार्यं यथाविधि ।

कुर्यात् संवत्सरादन्वागेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥१६८५॥

952. भृगुः,—

माना चैव तथा भ्राता भार्या पुत्रस्तथा स्तुषा ।

एषां मृतौ चरच्छ्राद्ध मन्यस्य न पुनः पितुः ॥१६८६॥ इति ।

एतदपि सपिण्डनपरे ।

953. हेमाद्रौ भविष्ये,—

तीर्थआर्द्रं गयाआर्द्रं आर्द्रमपरपाक्षिकम् ।

प्रथमाब्दे न कुर्वीत कृतेऽपि तु सपिण्डने ॥१६८७॥

(*) लक्षोरिति पृथक् पाठः अस्ति ।

(†) 'कृति निबन्धे' इत्यत्र 'भवत्' इति 'धर्मवत्' इति च पाठान्तरमस्ति ।

954. अस्यापवादस्तत्रैव,—

अस्थिक्षेपं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापर पाक्षिकम् ।

प्रथमाब्देऽपि कुर्वीत यदि स्याद् भक्तिमान् सुतः ॥१६८८॥

955. इति भक्त्याख्यं श्राद्धमधिकार सिद्धैश्च कृत्वा कार्यमिति त्रिस्थलीसेतो ।

956. पतिते विशेषो ब्राह्मे,—

क्रियते पतितानां च गते संवत्सरे क्वचित् १(*) ।

देशधर्म प्रमाणत्वाद् गयाश्राद्धं स्ववन्धुभिः ॥१६८९॥ इति ।

अन्यश्रापि—

नित्यश्राद्धं तथा दर्शश्राद्धं च पितृतर्पणम् ।

प्रथमाब्दे न कुर्वीत सपिण्डीकरणे कृते ॥१६९०॥ इति ।

एतन्निरग्निपरम् ।

नित्यश्राद्धं तथा दर्शश्राद्धं चापरपाक्षिकम् ।

घटदानं युगादौ च वैश्वदेवादिकं तथा ॥१६९१॥

957. सामिकः, प्रथमेऽब्दे तु कुर्यादेव न चान्यथा इति संवत्तोक्तेः ।

तथा,—

सपिण्डीकरण श्राद्धं यस्य भाद्रपदे भवेत् ।

कुर्यान्महालयश्राद्धं हारीत—वचनं यथा ॥१६९२॥ इति ।

958. शङ्खोऽत्र विशेषमाह ।

अमावास्यां मृतो वक्तुं प्रेतपक्षे मृतश्च यः २(†) ।

सपिण्डीकरणा दूढं तस्योक्तः पार्वणो विधिः ॥१६९३॥ इति ।

959. देवजानीये देवलः,—

नासपिण्डीकृते प्रेते पितृकार्यं प्रवर्त्तते ।

ग्रहोपरागाष्टकयोः पञ्चयज्ञेऽथ पार्वणः ॥१६९४॥ इति ।

१(*)

अथ पतिते, स्वकाक्षे नाश्रिते ।

२(†)

‘अमावास्याचतुर्थस्य प्रेत पक्षेऽथवापुनः’ इत्यन्यत्र पाठान्तरं विद्यते ।

960. यतिचर्मोऽपि,—

नांभ्रन्ति पितरो देवा मृते व गृहमेधिनि ।
 भिक्षुर्भिक्षां न गृह्णाति यावत्कुर्व्यात् सपिण्डताम् ॥१६६५॥
 अतः संवत्सरं यावत् कर्मलोपभयादनग्निनाप्यपकृत्य सपिण्डता
 कर्त्तव्या ।
 आनन्त्यात् कुलधर्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात् ।
 अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते ॥१६६६॥ इति ।

961. न्याघ्रपाद्वचनादित्युक्तम् ।

अन्यत्रापि,—

ज्ञानं चैव महादानं पराभ्रं च स्त्रियं तथा ।
 वर्जयेत् यत्नतश्चैव महारुनिपातने ॥१६६७॥ इति ।

962. स्त्रीवर्जनमनृतौ श्रतावुपेयादिति गौतमोक्तेः १(*) ।

इत्यादि प्रथमाब्दे विहितनिषिद्धानि ।
 अथ चतुर्थे दिने न पाथेयश्राद्धम् । तच्च यदि द्वादशाहे सपिण्डनं
 क्रियते तदा त्रयोदशेऽहनि कार्यम् ।

963. तथा च प्रयोगसारे,—

चतुर्थस्यैव पाथेयं सपिण्डीकरणादनु ।
 एकोद्दिष्टविधानेन पुनः श्राद्धं न सोऽर्हति ॥१६६८॥ इति ।
 अन्यत्रापि, पितुस्तुरीयस्य सुतः प्रदद्याद् विमुक्तः पिण्डस्य सपिण्डनात् ।
 दधिभिश्चमनं त्रयोदशेऽहि द्विजपुङ्गवेभ्य इति । ततो मङ्गलज्ञानं
 पुण्याहवाचनमाभ्युदयिकश्राद्धं नवमहशान्तिश्च कुर्व्यात् ।

964. तदुक्तं श्राद्धकल्पे,—

पुण्याहं च ततः कुर्यादभ्यङ्गज्ञानं पूर्वकम् ।
 भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा ॥
 सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादाभ्युदयं ततः ॥१६६९॥ इति ।
 इदमाभ्युदयिकं श्राद्धं मलमासेऽपि कार्यम् ।

965. तथा च हेमाद्रौ लघुहारीतः,—

अधिमासे न कर्तव्यं श्राद्धमाभ्युदयं तथा ।

नथैव कार्यं यत्कर्म वत्सरात्प्रथमाहते ॥१७००॥ इति ।

पुनः श्राद्धं न सोऽर्हतीत्युक्तेरतः परं श्राद्धपिण्डेषु न तस्यान्वयः ।

पिण्डकरणे प्रथमः पितृणां प्रेतः स्यात् पुत्राणां भिन्नवर्त्तनं इति

कात्यायन—सूत्रोक्तेः चतुर्थे दिने न पाथेयश्राद्धम् १(०) ॥

अथ क्षयाहश्राद्धम्,—

966. तत्स्वरूपमुक्तं हेमाद्रौ व्यासेन,—

मासपक्षतिथिस्पष्टे यो यस्मिन् भ्रियतेऽहनि ।

प्रत्यब्दं तु तथाभूतं क्षयाहं तस्य तद् विदुः ॥१७०१॥ इति ।

967. नारदीये,—

पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृता २†) । इति ।

अत्र चान्द्रमानं ज्ञेयम् । पितृकर्मणि चान्द्रस्यादिति स्मृतेः ।

968. ब्राह्मे,—

पुत्रहीनपितृ व्यादेरपि क्षयाहश्राद्धं कार्यमित्युक्तम् ।

प्रतिसंवत्सरं कार्यं मानापित्रोर्मृतेऽहनि ।

पितृव्यस्याप्यपुत्रस्य भ्रातृज्येष्ठस्य चैव हि ॥१७०२॥ इति ।

अपुत्र स्यैवेति—भ्रात्राप्यन्वयः । ज्येष्ठस्येति—विशेषणं कनिष्ठ-

स्यानावश्यकत्वार्थम् । तच्चपित्रोरपि, नानास्मृतिष्वेकोद्दिष्टं पार्वणं

969. वा कर्तव्यमित्युक्तम् । तत्राद्य माहयमः—

सपिण्डीकरणादूर्द्धं प्रतिसम्बन्तसं सुतं ।

मानापित्रोः पृथक् कार्यमेकोद्दिष्टे मृतेऽपि ॥१७०३॥

एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं कुरुते नरः ।

अकृतन्तद्विजानीयाद् भवेत्पितृघातकः ॥१७०४॥ इति ।

970. कात्यायन सूत्रेऽपि,—

अत ऊर्द्धं सम्बन्तसरे सम्बन्तसरे प्रेतायाम् दद्याद्-

यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यादिति ।

१(०)

२(†)

अत इतिरादर्शं यन्मयोः पाठार्थात्कमीऽस्ति ।

अत, 'आदिक् पिण्डकलेषु मासाश्चान्द्रमसाः कृताः' इति आद्यावत्तिथिरिव लब्धाः
पिण्डकलेषु न तु तद्वत् । पारवं तिथिं भिन्निक त्रतादीनां चैवम् । कुर्वन्ति-
तिथ्यन्ते पारवं सङ्गत् । अन्वयः तिथौ भानेन पारवं ।

971. द्वितीयमाह, शातातपः—

सपिण्डीकरणं कृत्वा कुर्यात्पार्वणवत् सदा ।

972. प्रति सम्बत्सरं आर्द्धं छागलेयोदितो विधिः ॥१७०५॥

यः सपिण्डी कृतं प्रेतं पृथक् पिण्डेनियोजयेत् ।

विधिज्ञस्तेन भवति पितृहाचोपजायते ॥१७०६॥ इत्यादि ।

एवं सत्यौरस क्षेत्रजपुत्रयोः पार्वणं, दत्तकादीनामेकोद्विष्टमित्येकः पक्षः ।

(साम्नेः) पार्वणं, निरग्रेकोद्विष्टमिति द्वितीयः पक्षः १(*) ।

973. अवन्ध कर्कादिभाष्य कृतांसम्मतः ।

974. कल्पतरुकारस्तु—

साम्नेरिवौरस क्षेत्रजयोः पार्वणम् ।

निरग्न्योस्तयोरन्येषां चैकोद्विष्टमित्याह ।

975. अपराकेऽप्येवम् । दत्तकादयोदशपुत्रास्तु साम्नेयीऽनग्नयोश्चैकोद्विष्ट-
मेव कुर्युः ।

प्रत्यब्दं पार्वणेनैव विधिना क्षेत्रजौरसौ ।

कुर्यातामितरे कुर्यु रेकोद्विष्ट सुता दशेति ॥१७०७॥

976. जातूकर्णोक्तेः ।

यदातु, दत्तकादीनामपि पिता, दशे महालयेवा मृतस्तत्र पार्वणैकोद्विष्ट-
योर्विकल्पः ।

अमाया च क्षयोयस्य प्रेतपक्षेऽथवा भवेत् ।

निरग्निरपिवा कुर्यान्मातापित्रोस्तु पार्वणमिति—॥१७०८॥

977. वायुपुराणोक्तेः ।

आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे प्रेताख्येतु क्षयोयदि ।

पार्वणं तत्र कुर्वीत वज्रज्जयित्वा चतुर्दशी ॥१७०९॥

इति श्लोको गौतमोक्तैश्चेति ।

) पुत्रा च न दत्तका विधाः शास्त्रोक्ताः । तेषु चापि निरग्निरसिद्धः । कर्कादिभाष्योक्तः ।
शौरसः दशकश्च । एतावन्मित्रा दशविधाः । अथवा मिताश्च । कर्कादिभाष्योक्तः ।

अन्येतु—

सर्वेषामपि पार्वणैकोद्दिष्टयोर्विकल्पः; ब्रह्मिह्यवादिषत् ।

सच, देशाचारादव्यवस्थित इत्याहुः ।

978. **अतएव पराशरः—**

मातापित्रोः पृथक्कार्यमेकोद्दिष्टं मृताहनीत्युक्त्याह ।

देशधर्म समाश्रित्य वंशधर्मन्तथापरे ॥१७१०॥

सूरयः श्राद्धमिच्छन्ति पार्वणञ्च क्षयाद्धयमपि, इत्याहुः ॥१७११॥

979. तच्च, केवलं पितृणां न सपत्नीकानामिति हेमाद्रिः ।

पितरोयत्रपूज्यन्ते तत्रमाता महा अपीति प्राप्स्या मातामहाश्चापि नकार्याः १(*) ।

कर्णसमन्वितं मुक्त्वा तथाद्यं श्राद्धबोद्धव्यम् ।

प्रत्याब्दिकञ्च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडितिभिधितिः ॥१७१२॥

980. इतिच्छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनोक्तेः ।

981. कर्णसमन्वितं सपिण्डनमिति हेमाद्रिः ।

तथाहि, तत्रत्य प्रेत श्राद्धे विष्णुराह -

अथाशौचापगमे स्वाचारान् ब्राह्मणान् यथाशक्त्युदङ्मुखान् गन्ध-
माल्यादिभिः । पूजितान् भोजयेदेकैकान् मन्त्रानूहेतैकोद्दिष्टसन्निधा-
वेकं पिण्डं निर्व्वपेत् । मुक्तवत् सु दक्षिणया भिपूजितेषु दत्ताक्षय्यो-
हकेषु चतुरङ्गुलाः पृथ्वीस्तिस्रः कुर्यात्, कर्णूणां समीपेऽग्निमुपसमाधाय
परिस्तोय्यैकैकस्मिन्नाहुतित्रयं जुहुयात् । सोमाय पितृमते स्वधा,
नमोऽग्नये कव्यवाहनाय, यमायाङ्गिरसे ते स्वधा नम इति स्थानत्रये
प्राग्वत् पिण्डनिर्व्वपणं दधिमधुघृतमसैः कर्णूत्रयं पूरयित्वैतत्त इति
जपेदिति । यैः क्षयाहे एकोद्दिष्टं क्रियते तेषामपि क्वचित् पार्वणमेव
भवति ।

अमावास्यां क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः ।

पार्वणं तस्य कर्त्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन ॥१७१३॥

982. **इति शाङ्खोक्तेः ।**

एवं सन्यासिनोऽपि २(†) ।

१(●)

कुत्रचित् कार्या इति भिन्नः पाठः । तेन निवेधा भावः ।

२(†)

विष्णुना शङ्गेन च यथोक्तनाथेव सप्रशंसि नामपि विधानमन्येयमेकमेव ।

एकोद्दिष्टं यतेनास्ति त्रिदण्डग्रहणादिह ।

983. सपिण्डीकरणाभावात् पार्वणं तस्य सर्वदा ॥१७१४॥

इति प्राचेतसोक्तेः ।

984. वायवीये,—

सन्न्यासिनोऽप्याव्दिकादि पुत्रः कुर्याद् यथाविधि ।

महालये तु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पार्वणं तु ततः ॥१७१५॥ इति ।

985. पृथ्वीचन्द्रोदये वृद्ध पराशरः,—

संप्रामे संस्थितानां च प्रेतपक्षे शशिक्षये ।

तेषां पार्वणमेवोक्तं क्षयाद्देऽपि च सत्तमाः ॥१७१६॥

तथा,—

चन्द्रश्रयानाशकसंयुगेषु

यः प्रेतपक्षे मृतवान् सपिण्डः ।

सपिण्डितानामपि चाव्दिकानि

भवन्ति तेषामिह पार्वणानि ॥१७१७॥ इति ।

तथा,—

भ्रातृज्येष्ठस्य कुर्वीत ज्येष्ठो भ्रानातुजस्य च १(*) ।

986. तथा च, पृथ्वीचन्द्रोदये शातातपः,—

अनाद्य गर्भज्येष्ठोऽपि भ्राता सङ्निगण्यते ।

ऋते सपिण्डनात् नस्य नैव पार्वणमाचरेत् ॥१७१८॥ इति ।

आगर्भ ज्येष्ठे तु पार्वणमेकोद्दिष्टं वेति विकल्पः २(†) ।

एवं पितृव्यस्यापि पितृव्यस्याप्यपुत्रस्येति स्मृतेः ।

987. मातुस्तद्देमाह हेमाद्रौ कात्यायनः,—

प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात् पुत्रः पित्रे सदा द्विजः ।

तथैव मातुः कर्तव्यं पार्वणं वान्यदेव वा ॥१७१९॥

१(*) अथवायोः सङ्गोदरयोर्भातारम्यं उभयोः अर्थान् कर्तव्यमिति मन्वते । सपिण्डनाहते सपिण्डनं विना ।

२(†) 'आगर्भ' इति, 'आगर्भ' इति च भिन्नः पाठः । विकल्पस्तु यथोद्दिष्टं भवेत् । 'यदेतु-
कीति, त्रीद्विभिर्वां जुहोति' इति ।

यत्तु तेनैवोक्तम्,—

सपिण्डीकरणाद्द्वं पित्रोरेव हि पार्वणम् ।
पितृव्यमातृभ्रातृणामेकोद्दिष्टं सदैवतम् ॥१७२०॥
इति तत् सापत्न मातृविषयम् ।

988. **यत्तु वृद्धपराशरः,—**

अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत् पुत्रो भ्रातृजो भवेत् ।
स एव तस्य कुर्वीत पिण्डदानादिक क्रियाम् ॥१७२१॥
पार्वणान्ते च कर्त्तव्यं पुत्रवद् भ्रातृजेन तु ।
पितृस्थाने तु तत् कृत्वा शेषं पूर्ववदुच्यते ॥१७२२॥ इति ।
पितृव्यभ्रातृमातृणां ज्येष्ठानां पार्वणं भवेत् ।
एकोद्दिष्टं कनिष्ठानां दम्पत्योः पार्वणं मिथः ॥१७२३॥
अपुत्रस्यापि पितृव्यस्य भ्रातृभैवामजन्मनः ।
मातामहस्य तत्पत्न्याः श्राद्धं पार्वणवद् भवेत् ॥१७२४॥ इति ।
श्राद्धदीपकलिकायाम् । चतुर्विंशतिमते च ।
तत्तु पितृश्राद्धवद्देशाचाराद् व्यवस्थितं ज्ञेयमिति ।

989. पृथ्वीचन्द्रोदयकारः । यत्तत्र पत्नीकर्त्तृकं भ्रातृश्राद्धमेकोद्दिष्टमित्युक्तम् ।

990. **लौगाक्षिणा,—**

भर्तुः श्राद्धं तु यानारी मौग्ध्यात् पार्वणं माचरेत् ।
न तेन तृप्यते भर्ता कृत्वा तु नरकं व्रजेत् ॥१७२५॥ इति ।
तत् क्षयाद्दे पाक्षिकेकोद्दिष्टप्रशंसनार्थं पार्वणनिवेदार्थमुदितानुदित-

991. होमनिन्दार्थवाद इति त्रिस्थलीसेतौ व्याख्यातम् । युक्तं चैतत् ।

अन्यथा,—

स्वभर्तृप्रसूतित्रिभ्यः स्वपितृभ्यस्तथैव च १(*) ।
विधवा कारयेच्छ्राद्धं यथाकालमतन्निवृत्ता ॥१७२६॥
इत्यादिस्कान्दविरोधापत्तेः ।

११२. अन्येषामपुत्राणां हेमाद्रावापस्तम्भः,—

अपुत्रा ये मृता केचित् स्त्रियोयाः पुरुषाश्च वा ।
तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥१७२७॥
मित्रवन्धुसपिण्डेभ्यः स्त्रीकुमारीभ्य एव च ।
दद्याद् वै मासिकं श्राद्धं सांवत्सरमतोऽन्यथा ॥१७२८॥
अतोऽन्यथा मासिकश्राद्धं भवेत् . सांवत्सरं वा कार्यमित्युक्तं ।

११३. प्रयोगपारिजाते तु अन्यथा पार्वणं कार्यमित्युक्तम् ।

११४. पृथ्वीचन्द्रोदये गार्ग्यः,—

मातुः सहोदरा या च पितुः सहभवा च या १(*) ।
तयोश्च नैव कुर्वीत पार्वणं पिण्डनाहते ॥१७२९॥
पिण्डनात सपिण्डनादित्यर्थः ।

११५. तथा च प्रचेताः,—

सपिण्डीकरणादूर्द्धमेकोद्दिष्टं विधीयते ।
अपुत्राणां च सर्वेषाम पत्नीनां तथैव च ॥१७३०॥
अपत्नीनां ब्रह्मचार्यादीनां सपिण्डनाभावे पिण्डनाभावेऽपि श्राद्धं

११६. देयमित्युक्तं मार्कण्डेयपुराणे—

प्रतिसंवत्सरं कार्यमेकोद्दिष्टं नरैः स्त्रियाः ।
मृताऽनि यथा न्याय्यं नृणां यद्वदिहोदितम् ॥१७३१॥
नृणां यद्वदिति । गोविप्रचाण्डालादिहृत पापण्डादीनां सपिण्डना-
भावेऽपि यद्वत् सांवत्सरमेकोद्दिष्टं क्रियते तद्वदिति श्राद्ध-शूलपाणौ
व्याख्यातम् २(†) ।

११७. हेमाद्रावापि वृद्धवसिष्ठः,—

सपिण्डीकरणादूर्द्धं यत्र यत्र प्रदीयते ।
आत्रे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुलाय च ॥
पितृव्यगुरवे श्राद्धमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥१७३२॥

१(*) तयोः पिण्डनाहते, सपिण्डीकरणं विना पार्वणं न विधीयम् । यथा पिण्डनाहते
पार्वणं न कार्यम् ।

१(†) गो विप्र-चाण्डालादिहृत-पापण्डादीनां श्राद्धकर्तुः श्राद्धं नारायणवशिः, ततः भगवां
श्राद्धं कुर्वन् ।

998. इति, आत्रादीनामेकोद्दिष्टमाह, जातूकर्ण्यः,—

पितृव्य आतृमातृणामपुत्राणां तथैव च ।

मातामहस्यासुतस्य आद्धादि पितृवद् भवेत् ॥१७३३॥

999. इति तस्यावश्यकार्थं न तु पार्वणातिदेशार्थमिति हेमाद्रिरेवाह ।

अन्ये तु, मातामहस्य पार्वणमेव ।

मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः १(*) ।

तेषां तु पितृवच्छ्राद्धं कुर्य्येदुर्हितसूनवः ॥१७३४॥

1000. इति पुलस्त्यस्मृतौ त्रय इत्युक्तेः ।

ततसाहचर्याज्ज्येष्ठ भ्रातादावप्येवम् ।

भ्रात्रे (तुः) भगिन्यै इत्येकोद्दिष्ट कथनं तु कनिष्ठपरमित्याहुः ।

1001. पृथ्वीचन्द्रोदयेऽप्येवम् ।

एवं यत्र स्मृति वचनानां विरोधस्तत्रोक्तरीत्या व्यवस्थेयमितिदिक् ॥

अथ क्षयाह द्वैधे निर्णयः ।

—*—

तत्रैकोद्दिष्टं चेन्मध्याह्ने कार्यम् ।

1002. मध्याह्ने पञ्चधा विभक्ते दिने तृतीयभागो प्राह्य इति माधवाचार्याः ।

आमश्राद्धं तु पूर्वाह्ने एकोद्दिष्टं च मध्यतः २(†) ।

पार्वणं चापराह्ने तु प्रातर्द्विनिमित्तकम् ॥१७३५॥ इति—

हारीतोक्तौ प्रातः शब्दसाहचर्यात् तत्रापि कुतपादि मुहूर्त्तत्रये ज्ञेयम् ।

प्रारभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारो हिणं दुधः ।

1003. विधिज्ञो विधि मास्थाय रोहिणन्तु न लङ्घयेदिति गौतमोक्तेः ॥१७३६॥

अत्र रोहिणो नवम मुहूर्त्तः ।

अन्यथाः—

ऊर्ध्वं मुहूर्त्तात् कुतपाद् यन्मुहूर्त्तं चतुष्टयम् ।

मुहूर्त्तं पञ्चकक्षेतत् स्वधाभव न मिष्यते इत्यादि विरोधात् ॥१७३७॥

- १(*) क्षमादौ, प्रातर्द्वयं वसिष्ठेनोक्तम् । तथः—मातामह—प्रमातामह—उद्धप्रमातामहा इति ।
 १(†) 'पूर्वाह्ने सायंकं च' अपराह्नेतुपेदकम् । एकोद्दिष्टकमध्याह्ने प्रातर्द्वि निमित्तकमिति
 कृत्यकारः । दिने पञ्चदशमुहूर्त्ताः, रात्रौ च पञ्चदशमुहूर्त्ताः सन्ति । मुहूर्त्तावधारणं
 विषये तेषां नामानि कालमाधवे, ज्योतिषे, भट्टोजी दीक्षित-नामिणं भट्टोजीकिणं
 निर्णययोः, तद्विनिर्णयकारि कायाच्च विदुषोः ।

1004. यत्तु एकोद्दिष्टमुपक्रमेत् कुतप इति दीपि कायामप्युक्तम् ।
1005. तद् युक्त्येव, माधवीये व्यासोऽपि—
 कुतप प्रथमे भागे एकोद्दिष्टमुपक्रमेत् ।
 आवर्त्तन समीपेवा तत्रैव नियता स्वधेति ॥१७३८॥
 दिनद्वयेऽपि पद्व्याप्तौ समव्याप्तौचपूर्वा, विषमव्याप्तौसत्यां अधिकोन
 (तद्) निर्णयः । अव्याप्तौ पूर्वैव परविद्धाया निषेधात् ।
1006. निषेधोवक्ष्यते । अत्र मूलवचनानि कालमाधवीयादौ सुस्पष्टानि ।
 संग्रहवचनमुल्लिख्यते ।
 सायन्तनी यत्रचेन्मृततिथिः संवाब्दिके मासिके ग्राह्या, साह्यपराह्वयो-
 र्यदि तदा यत्राधिका सा मता ।
 तुल्याचेदुभया पराह्वसमये पूर्वा नचेत्तद् द्वये,
 पूर्वैवत्रिमुहूर्त्त्याऽस्तसमयेनोचेत् परैकोचिता ।
 एकोद्दिष्टविधावपि स्युरमीहि भेदास्तु मध्याह्नगाः ॥१७३९॥ इति ।
 पार्वणन्त्व पराह्वे वा कार्यम् । पार्वणमपराह्वेचेति पूर्वोक्तेः ।
 मध्याह्नव्यापिनी यास्यात् सैकोद्दिष्टे तिथिर्भवेत् ।
 अपराह्व व्यापिनी या पार्वणे सा तिथिर्भवेत् ॥१७४०॥
1007. इति पृथ्वीचन्द्रे वृद्धगौतमोक्तेश्च । अत्रापि पूर्वदेशुरेव परेशुरेववा,
 अपराह्वव्याप्तौ सैवतिथिर्ग्राह्या । दिनद्वये तद्व्याप्तौ अंशतः, समव्याप्तौ
 च पूर्वैव ।

विषमव्याप्तौ यत्राधिका सा ग्राह्या ।

अपराह्वव्यापिनीस्यादाब्दिकस्य यदा तिथिः ।

महती यत्र तद्विद्वन् १(*) प्रशंसन्तिमहर्षयः ॥१७४१॥

1008. **इति मरीच्युक्तेः ।**

दर्शश्च पौर्णमासश्च पितुः सास्वत्सरं दिनम् ।

पूर्ववृद्धमकुर्वाणो नरकं प्रनिपणते ॥१७४२॥

(*) अत्रै कश्चिन्नादिज्ञे पाठः पतितः । अन्वयान्ति म च पाठः 'म' 'म'—इत्यतः
 'नरकं कुर्वन्निपणते' वाच्यं पाठ्युक्तिः । 'महतीं तवतां विद्याम्' इति च भिन्नं पाठ्यम् ।

1009. इत्यपराकं नारदोक्तेः १(*) ।

द्वयहेप्यव्यापिनीचेत्स्यान्मृताहस्य यदा तिथिः ।

1010. पूर्वविद्धा प्रकर्त्तव्या त्रिमुहूर्ता भवेद्वयह इति सुमन्तूक्तेः ॥१७४३॥

1011. पूर्वस्यां निर्वपेत्पिण्डान् इत्याङ्गिरस भाषितमिति हेमाद्रावुत्तराद्धेपाठः ।
नद्वयहव्यापिनीचेत्स्यान्मृताहस्य चया तिथिः ।

1012. पूर्वं वृद्धैव कर्त्तव्या त्रिमुहूर्तापि या भवेदिति—मनूक्तेश्च ॥१७४४॥

1013. यत्तु व्यासेनोक्तम्—

अहोऽस्तमय वेलायां कलामात्रा यदा तिथिः ।

सैव प्रत्याब्दिके ज्ञेया नापरा पुत्रहानिदेति ॥१७४५॥

पूर्वेषुः सायंत्रिमुहूर्ताभावेतु परैव ग्राह्या २(†) ।

त्रिमुहूर्ता नचेद्ग्राह्या परैव कुतपेद्विहा इति ॥१७४६॥

1014. कालादर्शं गोभिलोक्तेः । माघवपृथ्वीचन्द्रयोस्तु—

दिनद्वयेऽपराहव्याप्तौ अंशतः समव्याप्तौ च क्षये पूर्वावृद्धौ परा
ग्राह्या ।

स्वस्वदेयौ परौ पूज्यावित्युक्तेः ३(‡) ।

अपराहद्वयव्यापिन्यतीतस्य च या तिथिः ।

1015. क्षये पूर्वातु कर्त्तव्या वृद्धो कार्यः तथोत्तरेतिवोधायनोक्तेश्चेत्युक्तम् ।

वृद्धि क्षयावत्र पूर्वतिथेः नतु ग्राह्य तिथेर्ज्ञेयौ, तस्याः क्षय पक्षेऽपराह-
द्वयव्याप्तेर सम्भवात् ।

1016. एतदाह, माघवाचार्य्यः—

1017. न ग्राह्यं तिथ्यो यौवृद्धि-क्षयादूर्ध्वं तिथेस्तु ताविति । यत्तत्र (यत्र)
सायाहव्यापित्वं मुच्यते तत्रापराहव्यापिनी ग्राह्या । सायाहस्त्रिमुहूर्तस्या
तत्राद्वा न कारथेदिति मात्स्ये ।

१(*) त्रिमुहूर्ताधारणविषये कालमाधवादी सत्यगतिः ।

२(†) अपरापराकं, यात्रावकाशंति व्याख्यानं कृतमिति ।

३(‡) अथ 'स्वस्वदेवौ' 'स्वस्वदेवौ' इति च भिन्नः पाठः ।

अथ कृताऽपदं अत तिथि परम् ।

1018. तत्र आढ निषेधात्, पूर्ववचनेषु त्रिमुहूर्त्तादि-ग्रहणन्तु आढ्यापराह्णरूप
त्रिमुहूर्त्त परमिति केन चिदुक्तम् ।
1019. तद्वेमाद्वि-कालादर्शादि ग्रन्थ विरोधादुपेक्ष्यम् ।
तस्मात् पूर्वोक्तमेव साधु ।
अथ यदि दैवान्मानुषाद्वा प्रति बन्धात्तद्धिने साम्बत्सरं (वार्षिकादि-)
आढं न कृतं, तदा रात्रावपि तद्धिने कार्यम् ।
मृताहं समतिक्रम्य चण्डालेव भिजायते इति—

1020. मरीचिना तदहातिक्रमे दोषोक्तेः ।

1021. न नक्तं आढं कुर्वीत, अत्रवा भोजन समापण मित्यापस्तम्बेन १(*)
गौणकालतोक्तेश्च । ग्रहण दिने वार्षिकादि प्राप्तौ तद्धिने एवाज्ञेनामेन
हेम्नावा कार्यं नोत्तरदिन इत्युक्तं तृतीयस्तवके ग्रहण निर्णय
प्रकरणे । ग्रन्थ गौरव भयान्नेहोच्यते । एतच्च प्रथमाब्दिकश्चेत्
त्रयोदशे मलमासे कार्यम् । इतर था,—
प्रत्यब्दं द्वादशे मासि कार्य्या पिण्ड क्रिया सुतेः ।
1022. क्वचित् त्रयोदशेपि स्या दाशं मुत्तवातु वत्सरम् ॥
इति लघुहारीतोक्तेः । द्वादशेऽनीते इत्यर्थः ।
1023. माघवीर्य ये, हेमाद्रौ चैवम् । द्वितीयादिकन्तु शुद्धमासे एव कार्य्यम्,
नाधिके नाप्युभयोः, मलमाम मृत्नान्तु यदा कदाचित् स एव
मलमामः स्यात्तदा तत्रैव कार्य्यम्, अन्य दातु आढे मासे एव इत्ये-
तदपि प्रागुक्तम् २(†) ।
दर्शे वार्षिकश्चे तदा पूर्वं वार्षिकं कृत्वा पिण्ड पितृयज्ञ-दर्शआढे
कर्त्तव्ये ।
दर्शे क्षया हे(कर्त्तव्ये) सम्प्राप्ते कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ।
आदौ क्षयाहं निर्वर्त्य पश्चाद्दर्शं समाचरेत् ३(‡) ॥१७४७॥

१(*) 'नक्तञ्च रजनीं रात्रिमिति ।' 'रात्रौ ग्राहं न कुर्वीत रात्रौ कौर्त्तितार्त्तमा' । रात्रौ
यद्यथादत्ते आहनिषेधः ।

२(†) 'समावास्यादयं यव रविः संक्रान्ति वर्जितः ।
मलमालः स विज्ञेयः विष्णुः स्मरति कर्कटे ॥ इति मलिकर्षण चपचपम् ।

३(‡) 'दर्शं ग्राहं क्षयाहं ग्राहं पिण्डपितृ यज्ञञ्च वचनोक्तं लक्ष्य विधेयम् ।

1024. इति निर्णय दीपिकोक्तेः ।

कश्चिदादौ पिण्ड पितृयज्ञः ततः साम्बन्सरं ततोदर्शश्चाद्विमिति १(*)
क्रममाह ।

प्रत्यब्दयोर्यथा कुर्यात् तथा कुर्यात् स तान्यपि । इति ।

प्रमाणमप्युक्तवान् । स तु—

यज्ञान्तं कर्मनिर्वर्त्य वैश्वदेवश्च साम्निकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात् ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ॥१७४८॥

1025. इति क्रमपर लौगाक्षि-वचन विरोधान्, 'प्रत्यब्दं यो यथा—

कुर्यादिति वचनस्य सपिण्डनोत्तर भावि-मासिकश्राद्धे ज्ञेयम् ।

तथाच,—

मृताहं यो न जानाति मासं वापि कथञ्चन ।

तेन कार्यं ममायास्याच्छ्राद्धं माघेऽथमार्गके ॥ १७४९॥ इति ।

इति कर्तव्यता परत्वात् सर्वत्र क्षयाह श्राद्धे पिण्डपितृयज्ञाभावाच्चो-

1026. पेशनीयः । क्षयाह-वृषोमर्ग उक्तो हेमाद्रौ ।

1027. विष्णुधर्मोत्तरे,—

अयनद्वितयेचैव मृताहे बान्धवस्यतु ।

उत्सृजेन्नीलवृषभं कौमुद्याः समुपागमे ॥१७५०॥ इति ।

अत्र कौमुदी कार्तिकी पौर्णमासी । इदमाब्दिकं वत्सरत्रयमशुद्ध-
संज्ञम् । तदुत्तरं शुद्धमभिधीयते २(†) ।

1028. तथा च दिवोदासोये—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यावदब्दत्रयम्भवेत् ।

तावदेव नभोक्तव्यं क्षयेऽहनि कदाचनेति ॥१७५१॥

वर्षान्तसपिण्डनेऽप्येतत्तुल्यम् ।

मृताऽह्नितु सम्प्राप्ते यावदब्दचतुष्टयम् ।

वहिः श्राद्धं प्रकुर्वीत न कुर्याच्छ्राद्धभोजनम् ॥१७५२॥

१(*)

पितृपिण्डो यद्विन् यज्ञे सपिण्ड पितृयज्ञः इति ।

२(†)

प्रागुक्तं मथ्यन्, 'श्राद्धं यज्ञं चार्धकमिति कथञ्चिन् शुद्धसंज्ञते ।

प्रथमेऽस्थीति मज्जाच द्वितीये मांस भक्षणम् ।

तृतीये रुधिरप्रोक्तं आद्रं शुद्धं चतुर्थकमिति ॥१७५३॥

1029. आद्रकाशिकोक्तेः । शुद्धं किञ्चिदिति ज्ञेयम् १(*) ।

1030. तथाहि स्मृत्यन्तरम्—

सदा त्रिंशच्च योमासांच्छाद्रे भुंक्ते तु मोहितः २(†) ।

सः पङ्क्ति दूषितः पापः प्रेताशीतु भवेच्च सः ॥१७५४॥ इति ।

अत्र प्रथमेऽब्दे वर्षान्त सपिण्डनपक्षे मृताहातृ पूर्वोऽहिसपिण्डनमब्द
पूर्तिआद्रश्च कृत्वा परेशुर्वार्षिकं कुर्यादिति—

1031. स्मृत्यर्थसारे उक्तम् । हेमाद्रिस्तु—

मृताहे सपिण्डीकरण आद्रेनैव वार्षिकआद्रसिद्धिः ।

पूर्णे सम्बत्सरे पिण्डः षोडशः परिकीर्त्तितः ॥१७५५॥

तेनेवाब्दिकमिष्यत इति वचनादित्याह ३(‡) ।

एतदेवयुक्तं प्रतिभाति वचनसद्भावात् ।

1032. अथ क्षयाहापरिज्ञाने, मरीचिः—

—*—

आद्रविघ्ने समुत्पन्ने ह्यविज्ञाते मृताऽनि ।

एकादश्यान्तु कर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ४(०) ॥१७५६॥

अत्र विशेषत इत्युक्तेः शुद्धैकादश्यामिति गम्यते ।

1033. मासेज्ञाते सएवेत्वाह, बृहस्पतिः—

नज्ञायते मृताहश्चेन प्रमीते प्रोषिते मनि ।

मासश्चेत् प्रतिविज्ञान स्तद्वर्शस्याद् यथाब्दिकम् ॥१७५७॥

मासाज्ञानेऽपि स एव ।

दिनमासौ न विज्ञातो मरणस्य यदापुनः ।

प्रस्थानमासदिवसौ ग्राह्यौ पूर्वोक्त्या दिशेति ॥१७५८॥

१(०) इत्यनेन आद्रे भोजननिषेधः कथितः ।

२(†) विघ्नः शुद्धाः पङ्क्ति पावनाः कृत्युक्ताः । प्रेताशौ पङ्क्ति दूषकाः ।

३(‡) 'तेनैवाब्दिकपिण्डत्वं तेनैवाब्दिकमिष्यते' इति धृत्वाह ।

४(०) अन्यतु प्रोषुः, विशेषतः कृष्णपक्षीयामावाद्यामिति ।

1034. भविष्येत्, —

दिन मेव तु जानाति (जानीत) मासं नैव तु योनरः ।
मार्गशीर्षेऽथवा भाद्रे माघे वा तद्दिनं भवेदिति ॥१७५६॥

1035. निर्णयामृतेतु, —

यदा मासो न विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव तु ।
तदा षाढके मासि माघे वा तद्दिनं भवेदिति ॥१७६०॥

1036. बृहस्पत्युक्तेः, आषाढोऽप्युक्तः । कालादर्शोऽपि—

मासाज्ञाने दिन-ज्ञाने कार्य्यमाषाढमाघयोरित्युक्तम् ।

1037. हेमाद्रौ, प्रभासखण्डेऽपि—

मृताहं यो न जानाति मासं वापि कथञ्चन ।
तेन कार्य्यममायां स्याच्छ्राद्धं माघेऽथ मार्गके १(*) ॥१७६१॥ इति ।

—*—

अथ सूतकादिना श्राद्धविधनेऽपि निर्णयः ।

—*—

तत्र विप्रस्य निमन्त्रणोत्तरं सूतके स्मृतके वा जाते सत्यशौचाभावः ।
निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि ।
निमन्त्रणाद्धि विप्रस्य-स्वाध्याद्विरतस्य च ॥
वेदे पितृषु तिष्ठन्सु नाशौचं विद्यते क्वचित् ॥१७६२॥

1038. इति शुद्धिप्रदीपे ब्राह्मोक्तेः । कर्त्तव्यिषये विष्णुः—

प्रतयन्न विवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे ।
आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकमिति ॥१७६३॥

१(०)

यस्य च श्रातचतुर्मासविधिः, स श्राद्धकृतः,

आषाढ-मार्गशीर्षयोरेतावासायां श्राद्धं कुर्यादिति । अतएव भाद्रे आषाढमासि च ।

आद्धप्रारम्भस्तु तेनैवोक्तः—

प्रारम्भोवरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः १(*) ।

नान्दीमुखं विवाहादौ आद्धपाकपरिक्रियेति ॥१७६४॥

पाकपरिक्रिया, पाकप्रोक्षणक्रियेति केचित् ।

1039. गौडादयस्तु ब्राह्मण निमन्त्रणमारभ्येवा शौचाभावे निमन्त्रितेष्विति पूर्वस्मृतेरित्याहुः ।

दाक्षिणात्यास्तु,—

पाकपरिक्रियोत्तरं भक्षौचाभावं मन्यन्ते ।

आद्धकत्—गृहे जनने मरणे च सति,—

1040. ब्राह्मे उक्तम्—

भोजनादौ तु सम्मुक्ते विप्रैर्दातुं विपद्यते ॥१७६५॥

गृहे इति शेषः २(†) ।

यदा केचित्तदोच्छिष्टं शेषं त्यक्त्वा समाहिताः ।

आचम्यपरकीयेन जलेन शुचयोद्विजाः ॥१७६६॥ इति ।

1041. इदं आद्धविषयमिति हेमाद्रिराह ।

1042. पृथ्वीचन्द्रोदयोऽप्येवमेवाह ।

केचिदिदं विवाहादि भोजन विषयम्,

नतु आद्धविषयं तत्पदाभावात् इत्याहुः ।

विवाहोत्सव यज्ञेष्वित्युपक्रम्य—

मुञ्चानेषु तु विप्रेषु त्वन्तरा मृतसूक्ते ।

अन्यगोहोदकाचान्ता सर्व्वेते शूचयः स्मृताः ॥१७६७॥ इति ।

1043. षड्विंशन्मतेक वाक्यत्वाद्, निमन्त्रितेषु विप्रेषु इति —

१(*) गौडादयस्तु विप्र निमन्त्रयेच आहारभोजनतः इति ब्राह्मणस्याह ।

॥ गौडादयः—पञ्च गौड-द्विषयसिद्धः । पञ्चगौडाः प्राशुजाः ।

१ †) यत्र 'भोजनादौ' इति शिष्टः पाठः । भोजनकृत्युत्तरे भोजनं च भोजने कर्तव्येति ।

॥ परकीयेन जलेन पवित्र जलेनाचम्य इति ।

पूर्वोक्तवचन विरोधाच्चेत्याहुः । अत्र यद्यपि विष्णुना अशौचाभाव-
उक्तोदात्त भोक्तोस्तथापि भोक्तुर्दोषोऽस्त्येव ।
अपि दातृमहीत्रोश्च सूतके सूतके तथा ।
अविज्ञाते नदोषः स्याच्छ्राद्धादिषु कथञ्चन ।
विज्ञाते भोक्तुरेवस्यात् प्रायश्चित्तविधानतः ॥१७६८॥

1044. इति ब्राह्मोक्तेः । तत्र प्रायश्चित्तमाह विष्णुः १(*) ।

ब्राह्मणादीनामशौचे यः सकृदेवान्नमश्नाति तस्यतावदशौचं यावत्तेषां,
अशौचव्यपगमेतु प्रायश्चित्तं कुर्यादिति । यत्तु, गृहे पितृषुतिष्ठन्सु

1045. नाशौचं विद्यते क्वचिदिति ब्राह्मवचनं तदाम श्राद्धपरमिति
केचिदाहुः ॥१७६९॥

मिताक्षरा-मा धवीयादि निबन्धकारास्तु, कर्त्तुर्भोक्तुश्च सर्वथा दोषा-
भावः, निमन्त्रितेऽप्यित्यादि स्मृतेः । विज्ञाते भोक्तुरेव स्या दितितु
श्राद्ध व्यतिरिक्त भोजनविषय मित्याहुः ॥

—*—

अथा शौचमध्ये श्राद्धादिने प्राप्ते (तौ) निर्णयः ।

—*—

1046. माधवीये ऋष्यशृङ्गः—

देये पितॄणां श्राद्धे तु अशौचं जायते यदा ।

अशौचे तु व्यति क्रान्ते तेभ्य श्राद्धं प्रदीयत इति ॥१७७०॥

एतन्मासिकाब्धिकपरम्, न दार्शिकादि श्राद्ध परम् ।

1047. तथा च सुदर्शन भाष्यकारः,—२(†) ।

अपरपक्षे पित्रथाणोति नियमादमावास्या श्राद्धलोपे प्रायश्चित्तमेव ।

न तु गौणकाले करणं वचना भावात् ।

1048. प्रायश्चित्तमभोजनमिति मनूके रित्याह ।

१(*) विप्राशौचाद् अशौचे विभेद तावत्कालमेवाशौचं शास्त्राभ्यादिति ।

२(†) 'सुदर्शनं भाष्यं काम' इति एकस्मिन् पाठोऽस्ति । इत्युच्यते, कुत्राम् । 'सामये' च
कथा कृद् ।

1049. अशौचान्तेऽसम्भवेतु व्यासः—

श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने त्वन्तरामृत सूतके ।

अमावास्यां प्रकुर्वीत शुद्धवैके मनीषिण इति ॥१७७१॥

1050. अत्रामावास्यां प्राप्येत्यर्थः । हेमाद्रौ, षट्त्रिंशत्तमेऽपि,—

मासिकेचाब्दिके वापि संप्राप्ते मृत सूतके ।

वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शेवापि विचक्षणाः ॥१७७२॥ इति ।

1051. गोभिलः—

प्राप्ते प्रत्याब्दिक श्राद्धेत्त्वन्तरा मृतसूतके ।

अशौचानन्तरं कुर्यात्तन्मा सेन्दुक्षये पिवेति ॥१७७३॥

1052. तत्राप्यसम्भवेऽत्रिः—

तदहश्चेत् प्रलुप्येत केनचित् सूतकादिना ।

सूतकानन्तरं कुर्यात् पुनस्तदहरेव चेति ॥१७७४॥

अशौचेतरविघ्न विषयमिदमिति प्राह माधवाचार्यः ।

व्याध्यादौ विस्मरणे चैवम् ॥

—*—

अथ भार्यारजोदर्शने सति श्राद्धप्राप्तौ निर्णयः ।

—*—

तत्रामावास्या श्राद्धमात्रेण काव्यम् ।

श्राद्धविघ्ने द्विजातीनां आमश्राद्धं विधीयते १(*) ।

अमावास्यादि नियतं माससंवत्सरादृते इति ॥१७७५॥

1053. हेमाद्रौ हारीक्तेः । व्याघ्रपादोऽपि,—

आर्तवेदर्श कालानां विप्लवे समुपस्थिते ।

1054. आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शुद्धः कुर्यात् सदैवहि ॥१७७६॥

1(*) चबेकखिन् आदर्शयत्ये 'श्राद्धं प्रकीर्तितम्' इत्यारम्भ—'विधीयते' इत्यन्तः पाठः पतितः । आभ्यासः, आमासेन कार्यम् । विधुराः स्वतपस्वीकाः । विजातयः विप्रचयः विजः । शुद्धाणां सदैव आसेच श्राद्धं कार्यम् । 'आमं शुद्ध्या पञ्चाशं पक्षं शुद्धिः—सुच्यते' इति कर्त्तौ ।

1055. दीपिकायामपि,—

दर्शेतु भार्यास्तं वेऽप्याम आद्वे विधित्तदा १(*) ।

प्रवासि-विधुराद्याश्च ह्याचरेयुर्द्विजातयः ॥१७७७॥ इति ।

वस्तुतस्तु, पाकाभावेद्विजाती नामाम आद्वं विधीयत इति

1056. सुमन्तूक्तेः । पाकस्यकर्त्तृन्तरे सत्यन्नेन कार्यं मन्यथामेनेति युक्तम् ।

मासिकानि सपिण्डानि अमावास्यातथाब्दिकम् ।

अग्नेनैवतु कर्त्तव्यं यस्य भार्या रजस्वलेति ॥१७७८॥

1057. गर्गोक्तेश्च । एषं युगादिमन्वादावपि ।

आब्दिकन्तुरजोदर्शनेऽपि तद्दिन एव कार्यम् ।

पुष्पवत्स्वपि दारेषु विदेशस्थोऽप्यनग्निकः ।

अन्नेनैवाब्दिकं कुर्याद्विज्ञाबामेन नक्वचित् ॥१७७९॥

1058. इति माधवीये लौगाक्षिस्मृतेः ।

रजस्वलायां भार्यायां क्षयाहं यः परित्यजेत् ।

स वै नरकमाप्नोति यावदामुतसंस्तुवमिति ॥१७८०॥

1059. प्रयोगपारिजाते यमोक्तेः ।

रजस्वलाङ्ग नोऽनग्निविदेशस्थोऽथवाब्दिके ।

दर्शावाविननामेन त्वन्नेन आद्वमाचरेदिति ॥१७८१॥

1060. कालादर्शोक्तेः ।

विदेशगोवा विगताग्नि कोवा,

रजस्वलायांमपि धर्मपत्न्याम् ।

आद्वं मृताहेविदधीत पाकैः,

आमेन हेन्ना नतुपञ्चमेऽह्नीति ॥१७८२॥

1061. स्मृतिदर्पणोक्तेश्च । यत्—

आब्दिके समनुपाप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।

पञ्चमेऽह्नि तच्छ्राद्धं नतत्कुर्यान्मृतेऽह्नीति ॥१७८३॥

1062. माधवीये गर्गवचनं तदपुत्रकस्त्री कर्तृकं श्राद्धविषयम् ।

अपुत्रातु यदा भार्या सम्प्राप्ते भर्तुं राब्दिके ।

रजस्वला भवेत् सातु कुर्यात्तत्पञ्चमेऽहनीति ॥१७८४॥

1063. श्लोके गौतमोक्तेः ।

रजस्वलातु या ज्ञाता चतुर्थेऽनि शुध्यति ।

देवे कर्मणि पित्र्येच पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यति ॥१७८५॥

1064. इति प्रभासखण्डवचनाच्च । यत्तु—

सप्ताहात् पितृ-देवानां भवेद् योग्या व्रतार्चने—

इति कश्यपवचनन्तद् रज्जोनिवृत्तिपरमिति निबन्धकाराः ।

अतः स्त्रीकर्तृकं श्राद्धं पञ्चमेऽहनीति साधु ॥१७८६॥

1065. हेमाद्रिस्तु,—

पुरुषकर्तृकमपि श्राद्धं पञ्चमेऽहनि कार्यम् ।

श्राद्धादावपि न साध्यत्वेन स्त्रियासहैवाधिकारा, तस्याश्च रज-

दुष्टायां सहाधिकारनिवृत्ते रेकभार्येण पञ्चमेऽहनि कार्यम् १(*) ।

सहाधिकृत भार्यान्तरसत्त्वे तु तद्दिनेष्वपि कार्यमित्याह ।

1066. दीपिकाकारोऽपि,—

भार्यार्त्तौ सति पञ्चमेच दिवसे.

स्याद् वार्षिकं मासिकम् । पकान्नेर्वहुभार्यक्रस्त्वधिकृते,

पत्न्यन्तरेतिष्ठति । कुर्यात्तद्वितयंस्वमुख्यदिवसे इति ।

एवं सति देशाचारतो व्यवस्था कार्य्या ॥

—*—

अथान्वारोहणे श्राद्धनिर्णयः ।

—*—

1067. तत्र, लौगाक्षिः—

1068. मृताहनि समासेन पिण्डनिर्वपणं पृथक् ।

नवश्राद्धञ्च दम्पत्योरन्वारोहणपत्रत्विनि ॥१७८७॥

(*) 'सहाधिकृत, इत्यतः श्राद्धादावपि इत्याशयः—अहनि कार्यमित्यमः पात्रः आदरे, सति

एकस्त्रियाः । अन्वारादंग्यत्वेऽस्ति । 'च साध्यत्वेन' इति भिन्नः पाठः ।

समासेन तन्त्रेण, द्विपितृकश्राद्धवद् द्वयोरेकः पिण्डोदेयः ।

विप्रश्नैक एव भोज्यः पिण्डशब्दस्य श्राद्धपरत्वात् ।

1069. समासस्तु मृताहश्राद्धएव, नवश्राद्धन्तु पृथगेवेति हेमाद्रिः ।

1070. स्मृत्यन्तरञ्च—

एकचित्यधिरोहेतु तिथिरेकैवजायते ।

एकपाकेन पिण्डैकोद्वयोर्गृहीतनामनी ॥१७८८॥ इति ।

इदन्तु मृततिथ्यैकत्वे द्रष्टव्यम् । तिथिभेदे तु वार्षिकं पृथगेव कार्यम् ।

मृताह १(*) समासेनेति लौगाक्ष्युत्तरेव, तत्र मृताहनीत्य २(†)ह-
एकत्वावगतेः तद्भेदे न समास इत्यर्थः ।

तथा, नवश्राद्धमेव पृथगिति परिसंख्याया अन्यत्र पृथगुक्तेस्तीर्थगया

1071. सपिण्डनान्वष्टकादिषु समास एवेति मदन पारिजात-निर्णये

मृतादयः । अतः समासविधिवलाज्जेष्टपुत्रस्यकर्तृत्वे सापन्न-

मातुस्त्वारोहणे तत्पुत्रे सत्यपि तद्वार्पिकादिकर्मविभक्तः सापत्नपुत्र

1072. एव ज्येष्ठः, कुर्याःञ्चौरस इति गम्यते । एवं बह्वोष्वपि मातृ-

ज्ञेयमिति त्रिस्थली सेतौ ।

यत्तु—

एकचित्यां समारुढौ दम्पती निधनं गतौ ।

पृथक् श्राद्धं तयोः कुर्यादोदनञ्च पृथक् पृथगिति ॥१७८९॥

1073. गार्ग्यवचनं, सन्नव श्राद्धविषयमिति हेमाद्रिः ।

यच्च,—

या समारोहणं कुर्याद्भर्तुश्चित्याम्पतिप्रता ।

तां मृताऽहनि सम्प्राप्ते पृथक्पिण्डे नियोजयेत् ॥२७६॥

प्रत्यब्दन्तु नवश्राद्धं युगपत्तु समापयेत् ॥१७९१॥ इति ।

1074. भृगुवचनं, तत्समृताहभेदे द्रष्टव्यम् । यद्वा, येषां वार्षिकमेकोदिष्टमुत्तम

१(*) चव, 'मृताहमासेन' इत्येकस्मिन् पाठः ।

२(†) 'मृताहचौत्येकला' इति भिन्नः पाठः ।

तद्विषयमन्तव्यम् । प्रत्यब्दं मृताऽनीति यदान्वयः । नच आद्वन्तु
पुनर्यदित्युक्तेः दर्शवर्गद्वयवदेकतन्त्रेण पृथगित्यर्थमाह—

1075. पराशरमाधवीये-गार्ग्यभृवादिवचनमुदाहृत्य लौगाक्षिवाक्ये समासोक्तेः
कालाद्यैक्येन दर्शवर्गद्वयआद्ववत् पृथक् पृथगाब्दिकं नवआद्वादि-
कुर्यादित्युक्तं १(*) । एवं सति पृथक्पिण्डदानन्तु मुख्यः कल्पः ।

1076. तदाह, वृद्धपराशरः—

(आरुह्यभर्तु'श्चिति) 'आर्त्त'-(आत्म)'श्चिति'मङ्गनायाः ।

प्राप्नोति मृत्युं खलुसत्त्वयुक्ता ।

एकादशाहेतु तयोर्विधेयम् ,

आर्द्धं पृथक्स्वर्गमपेक्ष्य सङ्गिः ॥

एकत्वमिच्छन्ति मतिप्रहीणाः,

एकादहाशादिषु येऽनृणार्थाः ।

ते स्वर्गमार्गं विनिहृत्य कुर्युः,

स्त्रीसत्त्वघाताग्नरकाधिवासम् ॥१०६२॥

भर्त्रासह मृता यातु नाकलोक्यभीप्सती ।

साऽनर्हच्छार्द्धं पिण्डाग्नमे कत्वन्तु तयोःस्मृतम् ॥१०६३॥

पृथगेवहि कर्त्तव्यं आर्द्धमेकादशाहिकम् ।

यानि आर्द्धानिसर्वानि तान्युक्तानि पृथक् पृथगिति ॥१०६४॥

1077. विश्वादर्शऽप्येवम्—

मातुर्गयाष्टकावृद्धि मृताहेषु महालये ।

आर्द्धं कुर्यान् पृथग् देवं तन्त्रं चानुगतावपि ॥१०६५॥

एकचित्यां समारुह्य मृतयोरेकवर्हिषि ।

पित्रोः पिण्डान् पृथग् दद्यान् पिण्डंवा य (प)न् सुतकृतिः ॥१०६६॥ इति

1078. यत्तु षट्त्रिंशन्मते—

पृथक्त्वं सागता भर्तुः पिण्डेगोत्रेच सूतके ।

न पृथक् पिण्डदानन्तु तस्मात् पत्नीषु विद्यत इति ।

तद्दर्शादिआर्द्धपरमित्याहुः ।

1079. आद्धप्रकाशोऽपि—

एकचित्यां समारूढौ दम्पतीचेन्मृतौ यदि ।
 पृथक् आद्धं प्रकुर्वीत पत्युरेव क्षयाऽहनि ॥१०६७॥
 मृतानां मपि भृत्यानां भार्याणां पतिना सह ।
 तन्त्रेण अपर्णं कृत्वा आद्धं स्वामिक्षयेऽहनि ॥१०६८॥
 पूर्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः पुनः ।
 तृतीयस्य ततः कुर्यात् सन्निपातेष्वयं क्रमः ॥१०६९॥

1080. पाकविषये मदनरत्ने, प्रचेताः,—

एकचित्यां समारूढौ त्रियेते दम्पती यदि ।
 तन्त्रेण अपर्णं कुर्यात् पृथक् पिण्डान् समाचरेदिति ॥११००॥
 अत्र भर्तुरशौचमध्ये एवाऽन्यदिने स्नान्वारोहणे पतिमरणदिनगणन्य
 पिण्डदानेकादशादिकार्यम्, नात्र पक्षिण्यात्मकाशौचवृद्धिः ।
 मृतपतिमनुब्रज्य पत्नीचेदनलङ्घता ।
 न तत्र पक्षिणी कार्या पैतृका देव शुद्धयति ॥११०१॥
 पुत्रोवान्योऽग्निदस्तस्या स्तावदेवाशुचिस्तयोः ।
 नव आद्धं सपिण्डञ्च युगपत्तु समापयेदिति—

1081. षडशीत्युक्तेः ।

भर्तुरशौचानन्तरं मन्वारोहणे तु त्र्यहमशौचं कार्यमित्युक्तं प्राक्
 तस्याः क्षयाद् आद्धं तिथि भेदेऽपि भर्तृक्षयाद् कार्यम् ।
 सहाप्रतः पृष्ठतोवा तद्भर्ता(र्या)मियते यदि ।
 तस्याः आद्धं प्रदातव्यं पृथक्पत्युः क्षयेऽहनि ॥११०२॥

1082 इति स्मृत्यन्तरात् ।

अप्रतः पृष्ठतोवापि तद्भार्यामियतेचया १(*) ।
 तस्याः आद्धं सुतैः कार्यं पत्युरेव क्षयेऽहनीति ॥११०३॥

1083. **आद्धकाशिकायां पुराणसमुच्चयोक्तेष्व ।**

इत्यन्वारोहण आब्धिक आद्धादिनिर्णयः ॥

—*—

1084. **अथ क्षयाद्वादि आद्धसम्पाते निर्णयः ।**

तत्र दैवात् पित्रोर्मृतितथैकत्वे मरणक्रमेण दर्शवर्गद्वयवत्तन्त्रेण आद्धं
कुर्यादिति—

1085. **हेमाद्रिराह—**

तत्र पूर्वं कस्य मृतस्यादाविति स्मृतिः प्रमाणम् ।

1086. **माघवादिनिषन्धकारास्तु,—**

पित्रोः आद्धेनायक्रमः, किन्तु—पितुः पूर्वं कृत्वा ततोमातुः कुर्युः ।

पित्रोः आद्धे समं प्राप्ते नवे पर्युषितेऽपिवा ।

पितृ-पूर्वं सुतः कुर्यादन्यत्रासत्तियोगतः ॥११०४॥

1087. **इति काष्ण्णाजिनिना विशेषोक्तेः । सर्वत्र पितृपूर्वभिन्नं प्रयोगमाहुः ।**

इदन्तु कालान्तरमृततितथैक्यविषयम् ।

एकतिथौ पित्रोर्मृतौ तु पितृपूर्वकं दर्शं वर्गद्वयआद्धवत् तन्त्रेण आद्धं
कुर्यात् १(*) ।

मृते भर्त्तरि तद्वाहान् प्राक्पत्नी त्रियते यदि ।

प्रत्यान्वा प्राक्प्रमीतायां दाहादूर्वाक् पतिर्मृतः ।

तत्र तन्त्रेण दाहःस्यान्मन्त्रेषु द्वित्वमूह्यते ॥११०५॥

कीकसानान्तु संस्कारः पृथग्वा सहवा तयोः २(†) ।

एकाह मृत्यौ युगपन्नवआद्धादिकन्तयोरिति ॥११०६॥

१(*) बह्वृचाभिकसुहृद्विष्यं वृहदनुष्ठानं तन्मिति । ततः दम्पत्योरैकदादाहः स्यात् ।

२) 'मन्त्रे शुद्धिं न मृचते' इति भिन्नः पाठः ।

२(†) 'कीकस कुल्यमस्थि च' । कीकसः क्षमिश्रातोस्यात् पुंसि कुल्यमपुंसकम् । यद्वा
जात्याः पतिताः । क्वच कुल्याः सङ्कुल्य जाता इति ।

1088. कपर्दिकारिकोक्तेः । अत्र विशेषोद्देशमात्रौ, स्मृत्यन्तरे च—

माता मङ्गल सुत्रेण न्रियते यदि तद्दिने ।

उद्दिश्य विप्रपत्नौ तां भोजयेत् सुवासिनी मिति ॥११०७॥

इदमन्वारोहण-मरणे विज्ञेयं न्यायसाम्यात् ।

—*—

अथ पार्वणैकोद्दिष्टयोः सम्पाते,—

1089. माधवीये जाबालिः—

यद्येकत्र भवेयातामे कोद्दिष्टश्च पार्वणम् ।

पार्वणत्व मनिर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समाचरेदिति ॥११०८॥

महामार्य्यमिदाहादिना बहूणां युगपन्मरणेतु ।

1090. हेमाद्रौ भृगुः—

एककाले गतासूनां बहूणामथवा द्वयोः ।

तन्त्रेणश्रपणं कृत्वा कुर्याच्छ्राद्धं पृथक् पृथक् ।

पूर्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः पुनः ॥

तृतीयस्य ततः कुर्यात् सन्निपातेष्वयं क्रम इति ॥११०९॥

1091. गारुडेषुपि—

एकेनैवतु पाकेन आह्वानि कुरुते यदि ।

बिकिरन्त्वेकतः कुर्यात् पिण्डान्दद्यात् पृथक् पृथगिति१(*) ॥१११०॥

1092. युगपन्मरणेतु कव्यशृङ्गः—

भवेद् यदि सपिण्डानां युगपन्मरणन्तथा ।

सम्बन्धासत्तिमालोच्य तत् क्रमाच्छ्राद्धमाचरेदिति ॥११११॥

सन्निहित-सम्बन्धस्य पूर्वं दत्त्वा, ततस्तदपेक्षया व्यवहित सम्बन्धस्य दद्यादिति वाक्यार्थः ।

1093. कात्यायनश्च—

द्वे बहूनि निमित्तानि जायेरन्नेकवासरे ।

नैमित्तिकानि कार्याणि निमित्तोत् पत्यनुक्रमादिति ॥१११२॥

एतद् व्याख्यानं तृतीयस्तवके तीर्थप्रकरणे विषदं द्रष्टव्यम् ।

1094. जाबालिः—

आहं कृत्वा तु तस्यैव पुनः आहं न तद्दिने ।
नैमित्तिकन्तु कर्त्तव्यं निमित्तानुक्रमोदयम् ॥१११३॥

1095. कालादर्शोऽपि—

नित्यं दार्शिकयोश्चोदकुम्भ मासिकयोरपि ।
दार्शिकस्य युगादेश्च दार्शिकालभ्य योगयोः ॥१११४॥
दार्शिकस्य च मन्वादेः सम्पाते आह कर्मणः ।
प्रसङ्गादित रस्यापि सिद्धेरुत्तरमाचरेदिति ॥१११५॥
अस्य क्वचिद्देवता भेदेऽपवादमाह, तत्रैव—
नित्यस्य चोदकुम्भस्य नित्य मासिकयोरपि ।
दर्शस्य चोदकुम्भस्य दार्श मासिकयोरपि ॥१११६॥
नित्यस्य चाब्दिकस्यापि दार्शिकाब्दिकयोरपि १(*) ।
युगाद्याब्दिकयोश्चैव मन्वाद्याब्दिकयोस्तथा ।
प्रत्याब्दिकस्यचालभ्य योगेषु विहितस्य च ॥१११७॥
सम्प्राते देवताभेदाच्छ्राद्ध युग्मं समाचरेत् ।
निमित्तं नियतिश्चात्र पूर्वानुष्ठान कारणम् ॥१११८॥
पित्रोस्तु पितृ पूर्वत्वं सर्वत्र आह कर्मणीति ।

1096. माधवीये, स्मृति संग्रहेऽपि,—

काम्यतन्त्रेण नित्यस्य तन्त्रं आहस्य सिद्धयतीति ॥१११९॥
इति आहसम्पाते निर्णयः ॥

—*—

अथ श्राद्धान्तर्गतं तर्पणविधानम् ।

—*—

1097. तत्र पृथ्वी चन्द्रोदये, गर्गः—

पूर्वं तिलोदकन्दत्वात्काम आहं समाचरेत् ।
प्रत्यब्देन भवेत् पूर्वं परेऽहनि तिलोदकम् ॥
पक्षआद्ये हिरण्येच अनुब्रूय तिलोदकमिति ॥११२०॥

न च नित्यतर्पणस्यैवायं परेऽह्नयुत्कर्षो नतुआद्धाङ्गनां पृथक्तर्पण-
मस्तीति वाच्यम् ।

यस्तर्पयति तान् विप्रः आद्धं कृत्वा परेऽह्नि ।

पितरस्तेन तृप्यन्ति न चेत् कुप्यन्तिवै भृश मिति—

1098. प्रयोगपारिजाते गर्गेण, फलनिन्दार्थवादाभ्यां तर्पणस्याङ्गत्वोक्तेः १(०) ।

परेणः आद्धकृन्मर्त्योऽयोनतर्पयति पितॄन् ।

तस्य ते पितरः क्रुद्धाः शापदत्त्वा ब्रजन्तिहि ॥११२१॥

इत्याब्धिकं प्रक्रम्य नारदीयोक्तेश्च । अत्र पितृ शब्दः आद्धेज्यभूत-
वर्गपरः । तेनैतत्तर्पणस्य पशु-पुरोडाश यागवत् प्रस्तरप्रहरणवत्,
प्रागिष्टदेवता सस्कारकता । तेन क्षयाह-दिने नित्यं स्वपितृतर्पणं
कार्यमेव । आद्धाङ्गतर्पणस्यैव परेषुविधानात् ।

1099. तदुक्तं पारिजाते, गर्गेण—

प्रत्यब्दाङ्गे तिलान्दद्यान्निषिद्धेऽपि परेऽह्नि ।

वर्गेकस्य वक्षोयेषां अन्येषान्तु विवर्जयेदिति २(+) ॥११२२॥

एवं पक्षआद्धेऽपि आद्धानन्तरं तिलतर्पणं कार्यम् ३(+) ।

कृष्णे भाद्रपदे मासि आद्धं प्रतिदिनं भवेत् ।

पितॄणां प्रत्यहं कार्यं निषिद्धाहेपिच तर्पणम् ४(+) ॥११२३॥

1100. इति तत्रैव भृगूक्तेः । अत्र तर्पण शब्दस्तिस्तर्पणपरः ।

निषिद्धाहेपीत्युक्तेः । सकृन्महालयेतु आद्धाङ्गतर्पणं विधेयम् ।

स(श्च)एव, दर्शेतिलोदकं पूर्वं पश्चाद् दद्यान्महालये ॥११२४॥

1101. सकृन्महालये इवः स्यादष्टकास्वन्तएवहीति ऋष्यशृङ्गोक्तेः ।

अत्र दर्श इत्यादि सप्तमी निर्देशाद् दशदिरङ्गितास्फुटैवावगम्यते ।

यथा तत्र जवान् (वां)जुहुयात्, मन्त्र प्रापणीयायां मन्त्रं प्रातः सवन-
इत्यादि वत् कचिच्छ्राद्धेऽपवादोहि ।

१(०) वाच्यमित्यस्यात् परं— धृक्पठति, इत्यस्यप्राग्यस्यभाष एकचिःश्रादजयस्य पठितः ।

२(+) वक्षोपादये 'पितृशान्तदेषस्य' इत्यं पाठः कर्म ।

३(+) वादशेषुसक्तारि अतः पाठादधिकपाठस्यासि ।

४(+) 'निषिद्धाङ्गतर्पणम्' इति भिन्नः पाठः दृश्यते ।

1102 बृहन्नारदीये—

बृद्धिआद्धे सपिण्डां च प्रेत आद्धेऽनुमासिके ।
 संवत् सरविमोकेच न कुर्व्यात्तिलतर्पणम् इति ॥११२५॥
 अत्रापि सप्तमीनिर्देशात्तदंगभूतस्य निषेधः ।
 अत्रायं निष्कर्षः, दर्शेविप्रनिमन्त्रणोत्तरं पाकारंभोत्तरं वा आद्धेस्यारम्भ-
 त्वात्, ब्रह्मयज्ञोत्तरं नित्यतर्पणेनैव आद्धाङ्गतर्पणस्य तन्त्रेण प्रसङ्गेन-
 वासिद्धिः ।
 ततः पूर्वं वैश्वदेवोत्तरं वा ब्रह्मयज्ञकरणे आद्धाङ्ग तर्पणं पृथक्कार्यम् ।
 वार्षिक आद्धदिनेषु नित्यतर्पणं तिलवर्जं कार्यम् ।
 नैव आद्धदिने कुर्व्यात्तिलैस्तु पितृतर्पणम् ।
 आद्धं कृत्वा परेऽङ्गणे व तर्पणन्तु तिलैः सह ॥११२६॥

1103. इति यमोक्तेः ।

सप्तम्यां भानु वारेच मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।
 न तिलैस्तर्पणं कुर्व्यात् सभवेत् पितृघातकः १(४) ॥११२७॥

1104. इति स्मृतिरत्नावल्यां बृद्धमनूक्तेश्च ।

1105. यत्तु कात्यायनवचः—

उपरान्ते पितुः आद्धे पातेऽमायाञ्च संक्रमे ।
 निषिद्धेऽपिहि सर्वत्र तिलैस्तर्पणमाचरेदिति ॥११२८॥
 तदपि परेषुःआद्धाङ्ग)तर्पणं विषयम् ।
 आद्धाशक्तस्य तत्स्थानीयतर्पणविषयं वेति द्रष्टव्यम् ।
 प्रेतपक्षेऽपि आद्धदिनेषु नित्यतर्पणं सतिलं कार्यम् ।
 तीर्थे तिथि विशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ।
 निषिद्धेऽपि दिने कुर्व्यात्तर्पणं तिल मिश्रितम् ॥११२९॥

१(०)

अथ श्रोत्रं—अथ च 'गङ्गायां अस्मत्क्षेत्रे मातःपितृभ्योऽहनि ।

निषिद्धेऽपिहि कुर्व्यात्तर्पणं तिलमिश्रितमिति ॥

'यङ्गणे च नृमय्ययो, रिद्धमि' पूर्वोक्तं गङ्गायां नृमय्येति ।

अथ च—तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके, इत्यपि पूर्वोक्तं भिन्नः पाठः ।

न च नित्यतर्पणस्यैवायं परेऽहन्युत्कर्षो नतुआद्राङ्गनां पृथक्तर्पण-
मस्तीति वाच्यम् ।

यस्तर्पयति तान् विप्रः आर्द्रं कृत्वा परेऽहनि ।

पितरस्तेन तृप्यन्ति न चेत् कुप्यन्तिवै भृश मिति—

1098. प्रयोगपारिजाते गर्गेण, फलनिन्दार्थवादाभ्यां तर्पणस्याङ्गत्वोक्तेः १(*) ।

परेणः आर्द्रकृन्मस्योऽयोनतर्पयति पितृन् ।

तस्य ते पितरः क्रुद्धाः शापं दत्त्वा ब्रजन्ति हि ॥११२१॥

इत्यादिद्वकं प्रक्रम्य नारदीयोक्तेः । अत्र पितृ शब्दः आर्द्धेऽयमून-
वर्गपरः । तेनैतत्तर्पणस्य पशु-पुरोडाश यागवत् भस्तरप्रहरणवत्,
प्रागिष्टदेवता सस्कारकता । तेन क्षयाह-दिने नित्यं स्वपितृन्यर्पणं
कार्यमेव । आर्द्राङ्गतर्पणस्यैव परेषुविधानात् ।

1099. तदुक्तं पारिजाते, गर्गेण—

प्रत्यब्दाङ्गे तिलान्दद्यान्निषिद्धेऽपि परेऽहनि ।

वर्गेकस्य वक्षोयेषां अन्येषान्तु विवर्जयेदिति २(†) ॥११२२॥

एवं पक्षआर्द्धेऽपि आर्द्रानन्तरं तिलतर्पणं कार्यम् ३(‡) ।

कृष्णे भाद्रपदे मासि आर्द्रं प्रतिदिनं भवेत् ।

पितृणां प्रत्यहं कार्यं निषिद्धाहेपिच तर्पणम् ४(+) ॥११२३॥

1100. इति तत्रैव भृगुक्तेः । अत्र तर्पणं शब्दस्ति तिलतर्पणपरः ।

निषिद्धाहेपीत्युक्तेः । सकृन्महालयेतु आर्द्राङ्गतर्पणं विधेयम् ।

स(श्च)एव, दर्शेतिलोदकं पूर्वं पश्चाद् दद्यान्महालये ॥११२४॥

1101. सकृन्महालये इवः स्यादष्टकास्वन्तएवहीति ऋष्यशृङ्गोक्तेः ।

अत्र दर्श इत्यादि सप्तमी निर्देशाद् दर्शादेरङ्कितास्फुटैवावगम्यते ।

यथा तत्र जवान् (वां) जुहुयात्, मन्त्रं प्रापणीयायां मन्त्रं प्रातः सवन-
इत्यादि वत् कचिच्छ्राद्धेऽपवादोहि ।

१(*) वाचस्पत्येनान्तर्गतं परं— धनपंथयति, इत्यस्यप्रत्ययभाग एकच्छिन्नादशंयन्ते पतितः ।

२(†) अथवादर्शे 'पठशा नरदक्षस्य' इत्यं पाठः कर्म ।

३(‡) आदर्शपुस्तकाकरे च न पाठाद्विपरिधितपाठशक्तिः ।

४(+) 'निषिद्धाङ्गस्य तर्पणम्' इति भग्नः पाठो दृश्यते ।

1102 बृहन्नारदीये—

बृद्धिआद्धे सपिण्डां च प्रेत आद्धेऽनुमासिके ।
 संवत् सरविमोकेच न कुर्व्यात्तिलतर्पणम् इति ॥११२५॥
 अत्रापि सप्तमीनिर्देशात्तदंगभूतस्य निषेधः ।
 अत्रायं निष्कर्षः, दर्शोविप्रनिमन्त्रणोत्तरं पाकारंभोत्तरं वा आद्धेऽस्यारम्भ-
 त्वात्, ब्रह्मयज्ञोत्तरं नित्यतर्पणेनैव आद्धाङ्गतर्पणस्य तन्त्रेण प्रसङ्गेन-
 वासिद्धिः ।
 ततः पूर्वं वैश्वदेवोत्तरं वा ब्रह्मयज्ञकरणे आद्धाङ्गतर्पणं पृथक्कार्यम् ।
 वार्षिक आद्धदिनेषु नित्यतर्पणं तिलवज्रं कार्यम् ।
 नैव आद्धदिने कुर्व्यात्तिलैस्तु पितृतर्पणम् ।
 आद्धं कृत्वा परेऽह्नयेव तर्पणन्तु तिलैः सह ॥११२६॥

1103. इति यमोक्तेः ।

सप्तम्यां भानु वारेच मातापित्रोर्मृतैऽहनि ।
 न तिलैस्तर्पणं कुर्व्यात् सभवेत् पितृघातकः १(*) ॥११२७॥

1104. इति स्मृतिरत्नावल्यां बृद्धमनुक्तेश्च ।

1105. यत्तु कात्यायनवचः—

उपरान्ते पितुः आद्धे पातेऽमायाञ्च संक्रमे ।
 निषिद्धेऽपिहि सर्वत्र तिलैस्तर्पणमाचरेदिति ॥११२८॥
 तदपि परेषु आद्धाङ्ग)तर्पणं विषयम् ।
 आद्धाशक्तस्य तत्स्थानीयतर्पणविषयं वेति द्रष्टव्यम् ।
 प्रेतपक्षेऽपि आद्धदिनेषु नित्यतर्पणं सतिलं कार्यम् ।
 तीर्थे तिथि विशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षकं ।
 निषिद्धेऽपि दिने कुर्व्यात्तर्पणं तिल मिश्रितम् ॥११२९॥

१(*)

यस्य श्लोकः—यस्य च 'महा'यं भ'स्मरन्ते मातापित्रोर्मृतैऽहनि ।

निषिद्धेऽपिहि कुर्व्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥

'यह्नये च मृत्युय्यो, विदमहि पुण्याहं' इति स्मरन्ति ।

ययः च—तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षकं, इत्यादि पुण्याहं भिन्नः पाठः ।

1106. इति तर्पण प्रकरणे पृथ्वीचन्द्रे द्वारीतोक्तेः । न चेदं आद्रतर्पणविषय-
मिति वाच्यम् । पक्षआद्रेहिरण्येचेत्यनेनैव तस्यप्राप्तेः ।
सकृन्महालयेऽष्टकासुचान्ते आद्राङ्गतर्पणं कार्यम् ।
तीर्थे दर्शवत् माषीवर्षादिष्वष्टकाआद्रवदन्ते कार्यम् ।
अनेक आद्रसम्पातेषु यदि प्रसङ्गागत(१)सिद्धिस्तदा तदीयमेव तर्पणं
कार्यम् । तन्त्रपक्षे तु आद्रसमसंख्यत्वे आद्राङ्गत्वेवा स्यात् ।
विषमसंख्यायां बहुतुरोधः । वृद्धिआद्रप्रेतआद्रसपिण्डनादौ आद्राङ्ग-
तर्पणं नास्त्येवेति सर्व्वं समञ्जसम् ॥

1107. आद्राङ्गतर्पणविधिस्तु संग्रहे,—

स्नात्वा तीरं समागम्य उपविश्य कुशासने ।
सन्तर्पयेत् पितॄन् सर्व्वान् स्नात्वा वस्त्राभ्य धारयेत् ॥११३०॥
अत्र स्नात्वा तर्पणोत्तरं नित्यस्नानं कृत्वेत्यर्थः ।
अपसव्यन्ततः कृत्वा सर्व्वं जान्वोच्य भूतले ।
नामगोत्रस्वघाकारैर्द्वितीयान्तेन तर्पयेत् ॥११३१॥ इति

1108. अत्र वस्त्रादि रूपतोक्ता, स्मृत्यर्थसारे,—

वसुरुद्रादिति-सूतां च्छाद्रार्थे तर्पयेत्यितृणिति ।
तच्च बहुवृचानां दक्षिणहस्तेन, अनादिशे दक्षिणं प्रतीयादितिसूत्रात् ।
अन्येषामुभाभ्यां हस्ताभ्यां तत्तत्सूत्रेऽञ्जलिमहणात् । केचित्तु—
बहुवृचानामप्यञ्जलिर्भवति ।

तथाच,—

एकैकमञ्जलिं देवा द्वौद्वौतु सनकादयः ।
अहन्ति पितरङ्गीं स्त्रीन् क्षियस्त्वेकैकमञ्जलिम् ॥११३२॥
इति स्मृत्या सर्व्वसाधारण्येन तर्पणेऽञ्जलिग्रहणात् ।

1109. आद्रवलायन सूत्रे विशेषाभावाद् दक्षिणं प्रतीया दित्यस्यान्यविषयत्वेन
नेतुं शक्यत्वाच्चेत्याहुः । अत्र प्रत्यञ्जलिमन्त्रावृत्तिः निर्बपणक-
सन्ध्यार्घ्यदानवच्च द्रव्यमेवात् ।
अवघात वेदि प्रोक्षणादौ तु द्रव्यैकत्वाच्च मन्त्रावृत्तिः ।

एकद्रव्येकम्वित्तौ सकृन्मन्त्रकरणं कृतत्वादिति—

1110. कात्यायनसूत्रात् । एवं नित्यतर्पणेऽपि द्रष्टव्यम् ।
तस्मात् सिद्धं क्षयाद्वादौ नित्यतर्पणं कर्तव्यमिति ।

यत्तु, संग्रहनाम्ना पठन्ति वचः—

पित्रोः क्षयाहे सम्प्राप्ते यः कुर्यान्नित्यतर्पणम् ।
आसुरं भद् भवेच्छ्राद्धं तत्तोयं रुधिरं भवेत् ॥११३३॥

तथा,—

सर्वदा तर्पणं कुर्याद् ब्रह्मयज्ञपुरः सरम् ।
मृताहे नैव कर्तव्यं कृतं चेन्निरूप्यं भवेदित्यादि ॥११३४॥
तत्तु, महानिबन्धेष्वनुपलम्भान्निर्मूलम् । समूलत्वे तु सति (तत्)
तर्पणं विषयमिति न किञ्चित् क्षुद्रोपद्रवः ॥

—*—

अथ नित्यतर्पणे तिलनिषेधः ।

—*—

1111. **हेमाद्रौ, मरीचिः—**

सप्तम्यां रविवारेच गृहे जन्मदिने तथा ।
निशा सन्ध्यासु पुत्रार्थी न कुर्यात्तिलतर्पणमिति ॥११३५॥

1112. **पारिजाते, गार्ग्यः—**

भानौ भौमे त्रयोदश्यां नन्दा भृगु मघासु च ।
पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥११३६॥

1113. **स्मृत्यर्थ सारे,—**

विवाहं व्रतचूडासु वर्षमर्द्धं तदर्द्धकम् ।

पिण्डदानमिति पूर्व्ववत् ।

बुद्धौ सत्यान्तु तण्मासि नित्याहुस्तिष्ठतर्पणम्, इति ॥११३७॥

1114. अस्यापवादः, पृथ्वीचन्द्रोदये—

तीर्थे तिथि विशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात् तर्पणं तिलमिश्रितमिति ॥११३८॥

1115. स्मृत्यर्थे सारेऽपि—

तिथि-तीर्थ विशेषे च कार्यं प्रेतेऽपि सर्वदेति ।

1116. तिलवर्ज-तर्पणे विशेषमाह, गोभिलः—

तिलाभावे निषिद्धाद्दे सुवर्णरजतान्विते १(*) ।

तद्भावे नषिद्धश्चेत् दर्भमन्त्रेणवा पुनरिति ॥११३९॥

अत्रत्यान्यो विशेष आह्निके तीर्थप्रकरणे च द्रष्टव्यः ।

इति आह्नाक्यं तर्पणं विधानम् ॥

—*—

अथ प्रसङ्गादवृद्धिश्राद्धं निरूप्यते ।

—*—

तस्य निमित्तं पृथ्वीचन्द्रे, ब्राह्मे,—

अथ प्रसङ्गादवृद्धि श्राद्धं निरूप्यते ।

जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च ।

पितृन्नान्दीमुखान्नाम तर्पयेद्विधि पूर्वकम् ॥११४०॥

वेदव्रतेषु चा धानं यज्ञं पुंसवनेषु च ।

नवान्नं भोजने स्नाने ऊढायाः प्रथमात्तवे २(†) ॥११४१॥

देवाराम तडागादि प्रतिष्ठासूत सवेषु च ।

रामाभिपेके बालान्नं भोजने वृद्धि संज्ञकान् ३(‡) ॥११४२॥

वनस्थाया अमं गच्छन् पूर्वेषुः सद्य एव वा ।

पितृन् पूर्वोक्तविधिना तर्पयेत् कर्मसिद्धय इति ॥११४३॥

१(०)

तर्पणकारितिलं नषिद्धे तद्भावे च सुवर्णरजतान्वितकरणे कुर्यादुक्तेन च तर्पणं कुर्यात्

१(†)

ऊढायाः प्रथमेऽर्पणे इति अथवा पाठः ।

१(‡)

‘वाक्येन नषिद्धः, इति अथवा पाठः ।

१११८. बहुवृत्तकारिकायां—

स्यादाभ्युदयिकं आर्द्धं वृद्धिं पूर्वेषु कर्मसु ।
 पुंसः सवन-सीमन्त-चौलोप नयनेष्विह ॥११४४॥
 विवाहे जातनामधेय प्रभृति औत कर्मसु ।
 इदं आर्द्धं प्रकुर्वन्ति द्विजा वृद्धिनिमित्तकम् ॥११४५॥
 अन्यैः षोडशसंस्कार-आवण्यादिष्व पीप्यते ।
 वाय्याणुदधापनादौ तु कुर्युः पूर्तनिमित्तकमिति ॥११४६॥
 अन्यदपि निमित्तं महामन्थे (तो) द्रष्टव्यम् ।
इदमावश्यकमित्युक्तं—

१११८. शातातपेन,—

वृद्धौ न तर्पिता ये वै पितरोगृहमेधिभिः ।
 तदेव विफलं ज्ञेयं आसुरोविधिरेव सः इति १(*) ॥११४७॥
 अनिष्टातु पितृन् आर्द्धे न कुर्यात् कर्म वैदिकम् ।
 तत्रापि मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रयत्नतः । इति ॥११४८॥
अत्र आर्द्धत्रयमाह, स एव,—
 मातृआर्द्धन्तु पूर्वस्यान् पितृणान्तदनन्तरम् ।
 ततो माता महाणाञ्च वृद्धिआर्द्धत्रयं स्मृतमिति ॥११४९॥

१११९. एतत्कालमाह, गार्ग्यः—

मातृआर्द्धे तु पूर्वेषु कर्माह्नितु पितृकम् ।
 मातामहं चोत्तरेण वृद्धौ आर्द्धं त्रयं स्मृतमिति ॥११५०॥
अत्राप्यशक्तौ, वृद्ध शातातपः—
 पूर्वाह्णे मातृकं आर्द्धं मध्याह्णे पितृकन्तथा ।
 ततो मातामहाणाञ्च वृद्धौ आर्द्धत्रयं स्मृतमिति ॥११५१॥

११२०. अत्राप्यशक्तौ, स एव—

पृथग्दिनेष्वशक्त्येकस्मिन् पूर्ववासरे ।
 आर्द्धत्रयं प्रकुर्वीत वैश्वदेवन्तु तान्त्रिकम् २(†) ॥११५२॥

१. (*) 'तश्चैवाहं पाठम्' इति भिन्नः पाठः ।

२. इतिः अष्टम्यजनकं आहम् । अतोऽव गीर्वाणदयः, ब्रह्माण्यादयश्च अक्षयः पुण्याः ।

२(†) यदि वृषभदिने अर्द्धं सप्तमः तदा पूर्वदिने पुनपत् एकस्मिन् संस्कारदिने वा ; अनुष्ठानं कुर्यादिति ।

दिनशब्दोऽत्र पूर्वार्वाहारेऽपलक्षणः ।

अलामे भिन्नकालानां नान्दीश्राद्धत्रयं बुधः ।

पूर्वेषुर्वै प्रकुर्वीत पूर्वाह्णे मातृपूर्वकमिति ॥११५३॥

1121. बृद्धमनूक्तेः ।

अत्र महत् सु कार्येषु पूर्वेषु तदहरन्येवित्याश्रयायनगृहपरिशिष्टा
व्यवस्था ज्ञेया । आभ्युदयिके प्रदक्षिण मुपचारः पूर्वाह्ण इति ।

1122. कालस्तु, कात्यायनसूत्रे,—

स्मृत्यन्तरेच,—

पूर्वाह्णे दैविकं आद्ध मपराह्णे तु पैतृकम् ।

एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्णे प्रातर्बुद्धि निमित्तकम् इति १(*) ॥११५४॥

दैविकमिति,—

द्वादश्यादिषु क्रियमाणं दैष्णव आद्धम् ।

अत्र प्रातःशब्दः सादर्थप्रहरपरः ।

ललाट सम्मिमे भानौ प्रथमः प्रहरः स्मृतः ।

सपवाध्यर्द्ध संयुक्तः प्रातरित्यभिधीयत । इति २(†) ॥११५५॥

1123. जातूकर्णोक्तेः ।

प्रातः शब्दस्तेषां विभक्तदिनस्य प्रथमभागपरश्च । पूर्वार्वाहो वैदेवानां॥

1124. मध्यन्दिनं मनुष्याणां, अपराह्णः पितृणाम्, इति वाजसनेयिश्रुतेः॥ इदञ्च पुत्रजन्माद्यनियत कालातिरिक्तविषयम् ।

1125. तदाहात्रिः—

पूर्वाह्णे वै भवेद्बुद्धि विनाजन्म-निमित्तकम् ।

पुत्रजन्मनि कुर्वीत आद्धं तात् कालिकं द्विज इति ॥११५६॥

तेषामनियतत्वेतु तदा न ३(‡) तर्पयिष्यते ।

१ • 'प्रातः कालोऽमुहूर्तांसीन् साहसः तावदेव' इति ज्योतिषे ।

१(†) 'स्योदयान् प्रातरो मुहूर्तौ' चाद्योवाहः द्वितीयोदयः । स्योदये सति ततः प्रातराह
ज्योतिषि निषेधकारि काव्यमस्ति, अपरं चात्रिकाचारतत्त्वे च ।

१(‡) 'वाचानं तर्पयिष्यत' इति अपरः पाठः ।

1126. इति लौगाक्षिस्मृतेश्च ।

तेषां निमित्तानां पतदाधानेऽपराह्णेऽपि स्यात् ।

आमआद्ध्यन्तु पूर्वार्द्धे सिद्धाभनेन तु मध्यतः ।

पार्वर्णञ्चापराह्णेतु वृद्धि आर्द्धं तथाग्निक मिति ॥११५७॥

1127. हेमाद्रौ गालवोक्तेः ।

नान्दीमुखाह्वयं प्रातः रात्रिकं त्वपराहृत इति—१(*)

1128. विष्णुस्तेष्व्च ।

इदञ्च मातृ पितृ-मातामहादिक्रमेण न देवतं कार्यम् ।

मातृणां प्रथमं कार्यं पितृणान्तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानाञ्च सपत्नीनामिति स्थिति—॥११५८॥

1129. रितिगारुडोक्तेः ।

अत्र मात्रादिक्रमः स्यात् पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्य इति
बहुवचपरिशिष्टे नान्दी—आर्द्धं प्रकृत्योक्तेः ।

नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहा नान्दी मुखामातामहाः
प्रमातामहा वृद्ध प्रमातामहाश्च प्रीयन्तामिति कात्यायन सूत्रात् ।

1130. यत्तु वशिष्ठः—

नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामह पूर्वकम् ।

नाम संकोत्तयेद् विद्वान् अन्यत्र पितृ पूर्वकम् इति ॥११५९॥

1131. यच्च स्मृत्यर्थसारे—

वृद्ध मुख्यास्तु पितरो वृद्धिआर्द्धेतु भुञ्जते इति । तत् येषां सूत्रादौ
नान्दीआर्द्धे व्युत्क्रम उक्त स्तत्परो ज्ञेयः ।

1132. कात्यायनस्तु—

वृद्धिआर्द्धं षड्दैवकमिच्छन्ति नान्दीमुखाः पितर इत्यनुपदोक्तं तन्-
सूत्रे तथोक्तेः । षड्भ्यः पितृभ्यः तदनु आर्द्धं कर्म समाचरेत्—

1133. इति कात्यायन परिशिष्टोक्तैः ।

बह्वल्यं वा स्वगृह्योक्तं यस्य यावत् प्रचोदितम् ॥११६०॥

१(*) 'अपराह्णे तु देह कर्म' इत्युक्तं भागवते ।

" 'सुसंविताः' इति " " ।

तेन तावति शास्त्रार्थे कृते सर्व्वः कृतोभवे, दिति कात्यायनेनैव तथा
करणस्य प्रशंसनाच्च । केचिदत्र वृद्धि (द्ध)शब्दं पित्रादिषु प्रयुज्यते ।
तन्न—

अनस्मद्वृद्ध शब्दानामरूपाणामगोत्रिणाम् ॥११६१॥

अनाम्नामतिळाद्यैश्च नान्दीआदन्तु सव्यवदिति—

1134. **हेमाद्रौ संग्रहोक्तेः ।**

नच निषेधबलादेव कृतोविधि - व्यर्थ इति वाच्यम् । तस्य प्रौष्ठपदी-
आद्धे प्रपितामहात्परेषां वृद्ध पित्रादीनां विशेषण परत्वेन सार्थक्यान ।

1135. **यत्तु, ब्राह्मणे,—**

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

अथोद्भवन्मुखाद्येते पितरः परिकीर्त्तिताः १(†) ॥११६२॥

तेभ्यः पूर्व्वतया येच प्रजावन्तः सुखैधिताः ।

तेतु नान्दीमुखा नान्दी समृद्धिरिति कथ्यते ॥

1136. **यच्च, मार्कण्डेये—**

ये स्युः पितामहादूर्ध्वं तेस्युर्नान्दी मुखाअपीति । अत्र पितामह शब्दः
प्रपितामहपरः ।

तथा त्वे पूर्व्ववचनेनैकत्राक्यत्वान् । तत्तु जीवत् पुत्रादि-
त्रिकस्य जीवत् पितृकस्य वृद्धि आद्ध विषयमिति कल्पतरु-मदन-
पारिजातो ।

1137. **यत्तु विष्णुः—**

पितरि पितामहे प्रपितामहेच जीवति ।

नैवकुर्व्यादिति, तद्दर्शादिआद्ध परमित्याह ।

1139. **हेमाद्रिस्तु,—**

नान्दीमुखानां आदन्तु कन्याराशिगते रवौ ।

पौर्णमास्यान्तु कर्त्तव्यं वराहवचनं यथेति ॥११६३॥

ब्राह्म वचनेनैक वाक्यत्वात्प्रौष्ठपदीआद्धपरमेतदित्याह । अत्र सत्यवसू-
विश्वेदेवा इत्युक्तम्, नान्दीआद्धे सत्यवसू इति स्मृत्या २(†) ।

१. ०) 'इति आह कृतर्द्धः सत्यो नान्दीमुखः सत्यः नैमित्तिके कावकासौ काव्ये च धूरीलो रमो'
इत्यपराधितः । एते आह हे वाः स्युः । 'स्योस्तुष्टुस्युः' इत्यन्वः पाठः । एवं
सप्तधाराः पञ्चधारा वा सप्त दद्याः ।

२(†) पूजिताः स्युः शुभाशुभाः इति भिन्नः पाठः ।

११) सत्योस्तु इति च पाठः ।

1140. यत्तु मार्कण्डेयपुराणे—

विश्वेदेवविहीनन्तु केचिद्विच्छन्ति मानवाः ।
इति तद्भिन्नप्रयोगे मातृभ्रातृविषयम् ।

1141. मातृभ्रातृन्तु युग्मैः स्याद्दैवं प्राङ्मुखैः पृथगितिशातातपोक्तेः ।

प्रयोगैक्येतु देवनियम इति हेमाद्रिराह ।
इदं च मातृ-पूजापूर्वकं कार्यम् ।
अकृत्वा मातृयागन्तु यः भ्रातृं परिवेशयेत् ।
तस्य क्रोधसमाविष्टां हिंसामिच्छन्ति मातरः ॥११६४॥

1142. इति शातातपोक्तेः ।

1143. छन्दोगपरिशिष्टे—

कर्मादिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।
पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः १(॥) ॥११६५॥
प्रतिमासु च शुद्धासु लिखितावा पटादिषु ।
अथवाऽक्षतपुच्छेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ॥११६६॥
कुड्यलमां वसोद्धारां सप्तधारां क्रमेण तु २(†) ।
कारयेत् पञ्चधारां वा नातिनीचां नचोच्छ्रिताम् ॥११६७॥
आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्रसमाहितः ।

षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु भ्रातृधदानमुपक्रमेदिति ॥११६८॥

1144. वसोर्धाराकरणं छन्दोगाणामेव नान्येषामिति पारिजाते ।

1145. स्मृतीनां साधारण्यात् सर्वेषाम्भवतीति निर्नयामृते ३(S) ।

करणे ४(†) त्वभ्युदय इत्यन्ये ।
षड्भ्य इति छन्दोगविषयं कानीयविषयश्च,

1146. नवदैवत्यमन्येषां चेत्यपराकः ५(X) ।

1147. नवदैवत्यकरणेऽभ्युदय इति पृथ्वीचन्द्रः ।

कोकिलमतानुसारेण मातृ-मातामह-प्रमातामहा इति मात्रासहैव माता-
मह भ्रातृधकरणात्तद्विषयं षड्भ्य इति वचनमित्यपरे ।

१(०) 'पूजनमत्र कार्यम्' इति पात्रालम्भिनः ।

२(†) 'सप्तधारां चेत्येव नत्' इत्यपरेः पाठः ।

३(०) धारासु-वसु पूजनं वसुधायाः इति व्यासः ।

४(S) करचोति,—चूनेन धारायां चतुष्टयाऽङ्कनमेवेति ।

५(०) नवदैवत्यं यजुषां, नव पौर्ववर्षाः । चाट् पौर्ववर्षं छन्दोभाषायां ।

॥ 'कोकिल' इत्यपरोक्षम् इति भिन्नः पाठः ।

1148 मातरस्तत्रैवोक्ता, :—

गौरी-पद्मा-शची-मेधा-सावित्री-विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरोलोकमातरः ॥११६६॥

धृतिः पुष्टिस्तथातुष्टिरात्मदेवतया सह ।

गणेशेनाधिका ह्येता बृद्धौ पूज्याश्चतुर्दशेति ॥११७०॥

मातरोलोकमातर इति सर्वविशेषणम्, तेन चतुर्दशत्वं सुस्पष्टम् ।

कचित् षोडशेतिपाठः । तदातु यथास्थित मेतत् ।

1149. चन्द्रिकायां चतुर्विंशतिस्त्वन्या उक्ताः ।

तिस्रः पूज्याः पितुः पक्षे तिस्रोमातामहे तथा ।

इत्येता मातरः प्रोक्ताः पितुर्मातुः स्वसाष्टमीति ॥११७१॥

आसु जीवन्तीषु तदा प्रत्यक्षं पूजनं स्मृतम् ॥

मृतास्व क्षतपुत्रेषु, १(*)

1150. इति हेमाद्रिराह—

ब्रह्माण्याद्यास्तथा सदा दुर्गाक्षेत्रगणाधिपान् ।

बृद्ध्यादौ पूजयित्वातु पश्चान्नान्दीमुखान् पितॄन् ॥११७२॥

मातृपूर्वास्तु सम्पूज्य ततो मातामहानपि ।

मातामहीस्ततः केचिद् युग्मा भोज्या द्विजातय इति ॥११७३॥

अत्र द्वादशदेवत्य कथनं देशाचार तो व्यवस्थेयम् ।

1151. अपराकं, अन्या अपि मातर उक्ताः, ता यथा—

ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ।

वाराही च तथेन्द्राणी चामुण्डा सप्तमातर इति ॥११७४॥

अत्रापि देशाचारतो व्यवस्था ।

अत्र बौद्धादीनां निमित्तानां योगपथे तत्रोक्ताः ।

1152. छन्दोगपरिशिष्टे,—

गणेशं क्रियमाणानां मातृभ्यः पूजनं सकृत् ।

सकृदेव भवेच्छ्राद्धं आदौ न पृथगादिषु इति ॥११७५॥

तथा,—

असकृद् यानि कर्माणि क्रियन्ते कर्मकारिभिः १(*) ।

प्रति प्रयोगं नैवस्युर्मातरः सगणाधिपाः ॥११७६॥

तानि च प्रतिपत्स्थालीपाकादीनि । प्रतिप्रयोगमित्युक्ते न द्वितीयादि प्रयोगे भवति । प्रथम प्रयोगे तु भवत्येवेति गम्यते ।

उक्तं हि तत्रैव,—

आधाने होमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैव च २(†) ।

बलि कर्माणि दर्शे च पौर्णमासे तथैव च ॥११७७॥

नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदन्त्येव मनीषिणः ।

एकमेव भवेच्छ्राद्धं मेतेषु न पृथक् पृथगिति ॥११७८॥

एतेष्वाधानादिषु प्रतियोगं नावर्त्तते, किन्तु आद्य प्रयोग एव ।

एतद्भिन्नसोमयागादौ प्रतिप्रयोगमावर्त्तत एव श्राद्धमित्यर्थः ।

1153. नारायण कृतौ तु —

आधानादि सप्तसु प्रतिकर्माणि न श्राद्धम् । किन्तु, आधानादौ कृते-
नैकेनैव सर्वत्रोपकारः । अथवा कर्मादिषु प्रतिकर्म कार्यमिति ।

1154. अपराकृतौ—आधाने तत्रैव न पुनराधाने, होमयोः सायं प्रातः क्रिय-
माणयो रूभयोरेकं न तु प्रत्येकं वैश्वकमेवेति व्याख्यातम् ३(‡) । अत्र
यथाचारमनुष्ठेयम् । क्वचिदादावपि निषेधमाह—स एव,
नाष्टकासु भवेत् श्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धं मिष्यते ॥११७९॥
न शोष्यन्ती जातकर्म प्रेषितागत कर्मसु ॥ विवाहादिः कर्मगणो-
यत्कोगर्भाधानं शुश्रूषा यस्यचान्तेनादौ कर्मणः स्यादिति ।
सोष्यन्त्या आसन्नप्रसवाया सुख प्रसवार्थं यत् कर्म । तत्र यद्वा
छन्दोगैः क्रियमाणं जातकर्म, तत्र प्रेषितेति, प्रोष्येत्य गृहानु-
पतिष्ठते ४(+) । पूर्ववत् पुत्रं दृष्ट्वा जयतीति ५(×) कात्यायनसूत्रे
विहितम् ।

१(•) कर्मकर्तृभिः इति भिन्नः पाठः ।

२(•) 'आधानं होमयोश्चैव' इत्यस्यैव पाठः ।

३(‡) वैश्वदेवताकामिति ।

४(+) गर्भाधान-पुत्रस्यनादाविति परं त्रीणि संस्काराणां कामानुष्ठेयमेव ।

५(×) अथपु, पुत्रजातेऽपि कर्मोद्भूतम् । 'वैश्वान' श्राद्धकर्मस्यैवैतत् सत्यानातिचारिति । अथपु
पुत्रेष्टः । अथपु पारस्करगृह्येणादौ विद्यते ।

तत्रापि नेत्यर्थः । विवाहेति,—

विवाहादि गर्भाधान प्रान्तोयोगृहप्रवेशचतुर्थीकर्ममादिः, १(*)
कर्मसमूहोक्तः ।

सूत्रकारेण तत्रापि प्रतिकर्म नेदमित्यर्थः ।

अन्येऽपि लाङ्गल्योजनादयोऽपवादविधयास्तत्रैवज्ञेयाः ।

लोके प्रचाराभावाच्च्यन्ते ॥

1155. अथान्नाधिकारिणः, तत्र विष्णु पुराणे,—

जातस्य जातकर्ममादि क्रियाकाण्डमशेषतः ।

पिता पुत्रस्य कुर्वीत श्राद्धश्चाभ्युदयात्मकम् । इति ॥११८०॥

अथ केचित्—२(†)

जीवत् पितृकस्य साग्रेरेव वृद्धिश्राद्धेऽधिकारोऽनुत्तु निरग्रेः ।

यतः—

नजीवत् पितृकः कुर्याच्छ्राद्धमग्निमृते द्विजः ।

येभ्य एव पितादद्यात्तेभ्यः कुर्वीत सामिकम् ॥११८१॥

पितामहेष्वेवमेव कुर्याज्जीवति सामिकः ।

आ(ना)मिकोऽनुत्तु कुर्वीत जीवति प्रपितामहे ॥११८२॥

1156 इति सुमन्तूक्ते रित्याहुः । मदनरत्नेतु—

1157. निरग्रेरपि तस्यान्नाधिकारः ।

जीवत्पितापि कुर्वीत जन्मादौ वृद्धि कर्मणि ।

1158. येभ्य एव पिता दद्यात्तानेवोद्दिश्य तर्पयेदिति हारीतोक्तेः ।

सौमन्तवचनन्तु बुद्धिश्राद्धभिन्न श्राद्धपरमित्युक्तम् ।

पिण्डपितृ-यज्ञ विषयमिति पृथ्वीचन्द्रे ।

1159. अपरार्कस्तु,—

समावर्त्तने ब्रह्मचारी स्वयमेव नान्दीश्राद्धं कुर्यात् ।

पितरोजनकस्येज्या यावद्भ्रतमनाहितम् ।

समाहितव्रतः पश्चात् स्वान्यजेत् पितृन् सदा ॥११८३॥

१(०)

प्राप्त इति भिन्न पाठः । 'सपुत्रस्य पिता कुर्यात् सुत संस्कार-कार्येषु इति ।

२(†)

'यस्य' इत्यत्र चतुर्ति पाठोऽस्ति ।

जीवन् पिता यस्य स जीवन् विदकः ।

1160. इति वृद्ध याज्ञवल्कोक्तेः ।

व्रतं ब्रह्मचर्य्यव्रतम्, अत्रनाहित मसमापितम् । समाहितव्रतः समाप्त-
ब्रह्मचर्य्यव्रत इत्यर्थः इत्याह । धृतव्रतः गृहीतब्रह्मचर्य्य व्रतः ।

अन्येतु,—

विवाहान्तं सुतसंस्कार कर्मणः स्मृत्या पितृक(त्तु)होक्तेः ।
समावर्त्तनस्यापरमिति त्रिवाहात् प्राचीनं सुतसंस्कारत्वात् ।
जीवत् पितृक समावर्त्तने पिता स्वपितृभ्योदद्यात् १(*) ।
अजीवत् पितृकश्चैव संस्कार्य्यस्तदा तद्भ्रात्रादयोदधुरित्याहुः ॥

1161. तथा च कात्यायनः—

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु २(†) ।
पिण्डानोद्वाहनात्तेषां तस्याभावेतु तत् क्रमादिति ॥११८५॥
पिण्डशब्दोऽत्र भ्रातृपरः, अत्रओद्वाहनादित्याहुः अभिविधौ विवाह-
पर्य्यन्तमित्यर्थः ।

विवाहश्चात्र प्रथमः ।

नान्दी आर्द्धं पिता कुड्यादाद्यपाणिग्रहे बुधः ।
अत ऊर्द्धं प्रकुर्व्वीत स्वयमेवतु नान्दीकमिति ॥११८६॥

1162. इति सायणाचार्य्योक्तेः ।

प्रागुक्त-तस्येति,— तस्य पितुरभावे तत् क्रमात् ।
असंस्कृतास्तु संस्कार्य्या भ्रातृभिः पूर्व्वसंस्कृतैः ॥११८७॥
इति स्मृत्युक्तोयः कर्त्तृक्रमस्तेन क्रमेण ज्येष्ठभ्रात्रादिः स्वपितृभ्योदद्या-

1163. इति पारिजात कारादयः ।

1164. हेमाद्रिस्तु—

तस्य पितुर भावे यः पितृव्य मातुलादिः संस्कुर्यात् ।

१(*) ओषति पितावयं स जीवत्पितृकः । स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुत संस्कार कर्मणि' इति सूत्रा ।

२(†) 'पितुः क्षात्रकालिनी वृद्धिरिति' इति सूत्रे अग्निष्टिब्रह्मणादी पितुः कर्त्तृत्वपक्षः तत् क्रमादिवसे वृद्धिसमं स्यादिति ।

तत् क्रमात् संस्कार्य-पितृक्रमाद्याश्च पितृभ्य इति व्या-
चर्या १(*) । एवं सति समावर्त्तनेपि पितैव नान्दीद्धाद्धं कुर्यान् ।
तदभावे ज्येष्ठभ्रातादिः, तदभावे स्वयमेव कुर्यात् । उपनयनेन
कर्माधि कारस्य जातत्वात् । एवमाद्य विवाहेऽपीति पृथ्वीवन्-

1165. चन्द्रिकाकारादयः । वृद्धिश्चाद्ध वदन्येष्वपि जीवत्पितृकस्याधिकारः
श्रूयते—उद्धादे पुत्रजनने पित्रिष्ट्यां सौमिकै मखे ।

तीर्थं ब्राह्मण—आयातं जीवत् पितापि कुर्वीत ॥११८८॥

1166. जन्मादाविति हारीतः । पितुरिति—उद्धाहोऽत्र द्वितीयादिः, प्रथमे
पितृकर्त्तृत्वोक्तेः । पुत्रजननपदं तद्विवाहान्त संस्कारपरम् ।
जीवन् पितापि कुर्वीत जन्मादाविति हारीतोक्तेः ।

पित्रिष्टिश्चातुर्मास्ये प्रसिद्धा ।

सौमिकेमखे, सोमधामे तृतीय सवने । तीर्थं गयाव्यति रिक्ततीर्थं ।

महानदीषु सर्वासु तीर्थेषुच गयां विना ।

जीवन् पितापि कुर्वीत श्राद्धं पार्वण धर्मवत् ॥११८९॥

1167. इति त्रिस्थलीसेतो ।

तदुक्तमेव ब्राह्मणे आयातं विशिष्ट ब्राह्मणागमने ।

1168. श्राद्धस्य ब्राह्मणः कलिः इति भारते वनपर्वण्युक्तेः २(†) ।

षडिति—विहितान्तरस्यौपलक्षणम् ।

1169. तद्विधानन्तु मैत्रायण्यपि —

आन्वष्टक्यं गया प्राप्तो सत्यां यच्च मृतेऽहनि ।

मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यान् पितरि जीवति सति ॥११९०॥

जीवन् पितृक-श्राद्धे देवतादि विशेष माह,—

वृद्धे तीर्थं च सन्न्यस्ते जाते च पतिते मति ३ +) ।

येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्योऽद्यात् स्वयं सुत इति ॥११९१॥

सन्न्यस्ते जातेच पतिते सतीति विशिष्ट विधानं प्रमाणान्तरेणा-
प्राप्तत्वात् । तेन च सन्न्यस्त पतित जीवन् पितृकस्य पितृकर्त्तृक-

१ ●)

'स्वयं व्याचख्यौ' इति भिन्न पाठः ।

चातुर्मास्यं त्रिषु ज्येष्ठान्तदुत्यान् कालं यावद्भूतमिति ।

१(†)

'ब्राह्मणः कालः' इति पाठास्वरम् । ब्राह्मणोऽसन्न्यस्त एवम् कालो वा इत्यर्थो वा व्याप्त

षडिति—'उद्धाद्ध' इति वचनोक्त षट्सु इति अर्थम् ।

१. १)

सन्न्यस्तो गृहीतवन् सन्न्यस्त इति ।

आद्वमात्रेऽधिकारः, अन्यथा सन्त्यस्तपितप्रहणं व्यर्थः स्यात् ।
न चतथोरूपरत्यनन्तरमपि सुतकर्तृकश्राद्धे सन्त्यस्तपित पितृण
देवतात्वे विधानार्थत्वेन नवर्थमिति वाच्यम् ।

सन्त्यासिनोऽप्याब्जिकादि पुत्रः कुर्याद् यथाविधि । इत्यादिवचन-
विरोधात् । १।*) स्व मातृमातामह आद्वलोप-प्रसङ्गाच्च तस्माद्-
स्मदुक्तमेव साधु ।

दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं आद्वश्चापरपान्निकम् ।

नजीवत् पितृकः कुर्यात्तिलैः कृष्णैश्च तर्पणम् ॥११६२॥

इत्यादि वचनम् , तत्तु सन्त्यस्तपित-जीवत्पितृकान्य-विषयमित्यलं
प्रसङ्गेन ।

सृत मातृ-मातामह कोऽपि जीवन्पिता वृद्ध्यादि श्राद्धे पितृ (पितृ)
मातामहादिभ्योदद्यान्न स्वकीयेभ्यः, येभ्य एव पितादद्यादिति
नियमात् २(†) ।

- यद्वृषेभ्य इति तद्व्याख्यानात् । यच्छब्दवाच्येभ्य इति व्याख्याने
1170. लक्षणापाताच्च । वक्ष्यमाणवह्वचपरिशिष्टन्तु तच्छास्त्रीयानामेवेति
केचित् । वयन्तु वृद्धिश्राद्धव्यतिरिक्तविषयोऽयं नियम इति द्रुमः ।
वृद्धिश्राद्धे जीवन्पिता यदि पितृप्रतिनिधित्वेन श्राद्धकर्ता स्यात्
तदा पितृ-पित्रादिभ्य एव दद्याद् यदा तु, स्वसुतसंस्कारकृत्यं करोति
तदा जीयत् पिता सुतसंस्कारे स्वमातृ-मातामहयोः कुर्यात् ।
तस्यां जीवितायां (जीवन्त्यां) मातामहस्येवेति सूतसंस्कारं प्रकृत्य
1171. वह्वचपरिशिष्टवचने विरोधोक्तः । तच्छास्त्रमात्रपरत्वे कारणाभावान् ।
अन्तरो (२) जनकस्येज्या यावद्भवतमनाहतम् ।

समाहित व्रतः पश्चान् स्वान् यजेत पितॄन् सदेति ॥११६३॥

1172. वृद्धयाज्ञवल्क्य वचनेनैकवाक्यत्वाच्च ।

जीवन्पितृकोऽपि स्वमातृ-मातादिभ्यो दद्यादिति द्रुमः ।

- 117 . प्रयोगपारिजानेऽप्ययं ॥ अत्रेतिकर्तृव्यतानि रूप्येन ।

1174. पृथ्वीचन्द्रे, वृद्ध पराशर :—

मालत्याः जीतपत्रा वा मल्लिकाकुञ्जयोरपि ।

केतक्याः पाटलाया वा देया माला न लोहिता इति ॥११६४॥

१ *) आब्जिकादिकं सञ्चनमंत्रकं शास्त्रादिकमित्यर्थः ।

२ *) इति प्रागुक्तवृत्ति वाक्ये श्राद्धादिति ।

आद्धे मालानिवेषस्यापवादः । तथा,

सुवेशभूषणीस्तत्र सालङ्कारस्तथा नरैः ।

कुङ्कुमाद्यनुलिप्ताङ्गैर्भाष्यन्तु ब्राह्मणैः सह ॥

स्त्रियोऽपि स्युस्तथाभूता गीतनृत्यादि हर्षिताः ॥११६५॥

1175. हेमाद्रौ, ब्रह्माण्डे,—

कुशस्थाने तु दुर्वाःस्युर्मङ्गलस्यामिवृद्धये ।

यद्वा कुशा अपि ग्राह्या स्तिलस्थाने यवास्तथेति ॥११६६॥

1176. छन्दोगपरिशिष्टे,—

प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा ।

उभयतो दैवे पैत्रे च, वैश्वदेवे द्वौ विप्रौ पित्रष्टादशेति विंशतिः ।

यद्वा, प्रतिवर्गं द्वौ द्वाविति विश्वदेवेनसहाष्टौ विप्रा निमन्त्र्याः ।

अत्र विप्राभावे तिस्रो योषितोऽष्टौ कुलोद्भवाः, मातृवर्गं चतस्रः,

एवं मातामहीवर्गं इतष्टाविति हेमाद्रिः ।

अत्र पित्र्ये प्राङ्मुखा विप्रा उपवेशनीयाः ।

विप्रान् प्रदक्षिणावर्त्तं प्राङ्मुखानुपवेशयेत् ॥ इति ॥११६७॥

1177. हेमाद्रौ ब्राह्मात् । पाद्मेऽपि,—

1178. पित्रेच वतुरक्षंमण्डलमिति जयन्तः ।

(नात्राप) मात्रेऽपसव्यकरणं न पित्रं तीर्थमिष्यते ।

ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् कराप्राप्रपवित्रकान् ।

कृत्वाप्य'सम्प्रदातव्यं नैकैकस्यात्र दीयत इति ॥११६८॥

अस्यार्थः,—

पित्रादे द्वौ विप्रौ तयोर्हन्तिणहस्तौ संयोज्य प्रथमोपवेशितविप्र-
करोपरि तन्त्रेण द्वयोरर्घ्यं दद्यादित्यर्थः ।

बहुवच कारिकायान्तु—

दत्ताप्यदिकदेशःस्याहर्घदानं प्रतिद्विजम् ।

आवृत्तिरपि मन्त्रस्य प्रतिग्राह्यमिष्यते ।

प्रतिद्विजं पृथक् कुर्यान्नैवेत्यर्घानुमन्त्रणमित्युक्तम् ॥११६९॥

मधुमन्त्रिणं यस्तत्र त्रिजपोऽशितुमिच्छताम् ।

गायत्र्यनन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविचर्जितः १(०) ॥१२००॥

नवाभ्नतस्तु जपेदत्र कदाचित् पितृसूक्तकम् १(*) ॥१२०१॥
 सग्नमिति तृतास्थ-भग्नस्थाने विधीयते ।
 सुसग्नमिति प्रोक्ते शेषमन्नं निवेदयेत् ॥१२०२॥
 अन्नय्योदकदानञ्च अर्घ्यं दानवन्धयेत् ।
 वष्टुद्यव नियतं कुर्यान्न चतुर्थ्या कदाचन ॥१२०३॥

1179. ब्राह्मे,—

पठेच्छाकुनिसूक्तञ्च स्वस्तिसूक्तं शुभन्तथा ।
 नान्दीमुखान् पितृन् भक्त्या साञ्जलिञ्च समाह्वयेत् ॥१२०४॥
 तथा,—

शाल्यन्नं दधिमध्वक्तं ववराणि यवांस्तथा ।
 मिथीकृत्वा तु चतुरः पिण्डान् ध्रीफलसन्निभान् ॥१२०५॥
 दद्यान्नान्दीमुखेभ्यश्च पितृभ्यो विधिपूर्वकम् २(†) ।

1180. कात्यायनोऽपि,—

सर्धस्मादन्नमुद्धृत्य व्यञ्जनैरुपसिच्य च ॥१२०६॥
 संयोज्य यवकर्कण्धुरङ्गिः प्राङ्मुखस्ततः—

1181. इति श्राद्धकाशिकायाम् ।

प्राङ्मुखस्त्वथदर्भेषु दद्यात् क्षीराऽवनेजनम् ।
 पिण्डान्त्वा तथाक्षय्यस्थाने क्षीरंयवोदकम् ॥१२०७॥
 द्वौ द्वौचाभ्युदये पिण्डा वैककस्मै विनित्तिपेत् ।
 एकं नाम्नाऽपरं तुष्णीं दद्यात् पिण्डं पृथक् पृथक् ॥१२०८॥

1182. वसिष्ठः—

प्राङ्मुखो देवतीर्थेन प्राक्कृतेषु कुशेषु च ।
 दत्त्वा पिण्डान्न कुर्वीत पिण्डपालमधोमुखम् ॥१२०९॥
 नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेति वा पिण्डदान—

1183. मन्त्र, इति नारायणवृत्तौ ।

1184. अत्र पिण्डाः कृता इत्युक्तम् । भविष्यं,—

पिण्डनिर्वापणं कुर्यान्न वा कुर्याद्विचक्षणः ।
 वृद्धिभागे महाबाहो कुलधर्मानवेक्ष्य तु ॥१२१०॥

(*) नास्ति पितृसूक्तं वेदोक्तं, नन्वं, कठोप निषदं, पितृ संज्ञिताश्चाव्यग्रपदमकौ पाठयेच्चति ।
 (†) नान्दीमुखे,—द्राक्षाभक्तसूत्रवद-यवान् संज्ञित्य निवेदयेदिति ॥

केचित्तु—१(*)

साग्नेरन्नं पिण्डदानमितरस्य तदभावः ।

आहिताग्नेः पित्रर्चनं पिण्डैरेवेति नियमात् ।

योऽग्नौ तु विद्यमाने हि बृद्धौ पिण्डान्ननिर्वपेत् ।

पतन्ति पितरस्तस्य नरके स तु पच्यत—१२११॥

1185. इति वासिष्ठादित्याहुः । युक्तञ्चैतत्—

यावन्नाग्निमसम्बन्ध उत्सन्नाग्नि स्तथैव च ।

तावद्बृद्धिषु सर्वास्तु सङ्कल्प-आहूतमाचरेत् ॥१२१२॥

1186. इति स्मृत्यन्तरात् । द्वागलेयः सङ्कल्प प्रकारमाह—

अग्नौ करणमर्घ्यं आवाहनं चावनेजनम् ।

पिण्डश्चाद्रे प्रकुञ्चीतं पिण्डहीने निवर्तत इति ॥१२१३॥

तेनान्न भोजनस्यैव प्राधान्याद् यदि विवेचनम् ।

तदा तस्यैवावृत्तिर्न पार्वणस्येति सिद्धम् ।

अत्र साग्नेरपि पाणिहोमएव ।

आण्वष्टक्यञ्च पूर्वार्धं रितिवाक्ये तथोक्तेः । इदञ्च बह्वचविषयम् ।

अर्घ्यं शाखिनामग्नौ करणमेवेति-याज्ञिक-सम्प्रदायः २(†) ।

1187. पिण्डसंस्थानमाह, कात्यायनः ।

द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशाप्रदेशयोः ।

मातामहादिप्रभृतीन् एतेषामेव धामतः इति ॥१२१४॥

1188. एतेषां पित्रादित्रयाणाम् । ब्राह्मे,—

प्राज्ञामलकमूलानि यवांश्च विनियोजयेत् ।

तानेव वृत्तिणार्थञ्च दद्याद्विप्रेषु सर्वदा ॥१२१५॥

1189. कात्यायनः—

.....अमृषु बाजिनमिति तान् विप्रांश्च विसर्जयेत् ।

अग्न्योऽत्र विशेषः । स्वस्वसूक्ततोऽवगन्तव्यः । अत्र साग्निरन

ग्निर्वादौ वैश्वदेवं कुर्वीत ।

१(*)

५(†)

आवासेद-सम्बन्धकृतमेद ईशाचारादि मेदेरा कुरिति ।

याज्ञिकोऽर्घ्यः, उदनाता वाग्न्यः, ब्रह्मा वेत्यादयो याज्ञिकोऽवगताः । श्रुतिचोदः
शाखा-वृक्षमेदेन प्रसिद्धाः कुरिति । अथान् सर्वं योतय्यन्त्यादिवादि ।

वृद्धौ चादौ क्षये चान्ते मध्ये जुह्वति पार्वणे ।

एकोद्दिष्टे निवृत्ते तु वैश्वदेवो विधीयत इति ॥१२१६॥

1190. इति शांखायन परिशिष्टोक्तेः । हेमाद्रौतु,—

1191. शेषमन्नमनुष्णाप्य वैश्वदेवक्रियान्ततः ।

आद्धा(दौ)हि आद्धशेषेण वैश्वदेवं समाचरेत् ॥१२१७॥

इति चतुर्विंशति मताभ्रान्दीभ्राद्धान्ते वैश्वदेव उक्तः । बह्वृचानामपि गृह्यवृत्त्यालोचनास्तथैवायाति । एवं सत्याचारतो व्यवस्था । सवायं नित्यवैश्वदैवस्यापकर्षउत्कर्षविवेति हेयः । तेन रात्र्यादौ क्रियमाणे वृद्धिभ्राद्धे न वैश्वदेव इति सिद्धम् । अत्र आद्धाङ्गुतर्पणं नास्त्येवेत्युक्तं तर्पणप्रकरणे ।

1192. आब्दिक नान्दीभ्राद्धयोः सम्पाते देवजानीयेः(✽)
वृहस्पतिः—

एकस्मिन् वासरे स्यातां वृद्धिशाम्बत्सरावुभौ ।

पूर्वेषां घृतसरं कुर्याद् वृद्धिं कुर्यात्ततः परमिति ॥१२१८॥

अत्र जीवत्पितृकस्य विशेष उच्यते । तन्नानेके पक्षा दृश्यन्ते २(†) ।

जीवन्तं पितरं भोजयित्वा अपरयोः आद्धं कुर्यादित्येकः ।

1193. होमान्तमेव कुर्यादित्यन्यः । होमान्तमनारम्भोवेति कात्यायनोक्तेः ।

होमान्तः पितृयज्ञः स्याज्जोवे पितरिजा(ज्ञा)नतः ।

1194. पितरं भोजयित्वादौ पिण्डौ निवृत्तं पुनः पराविति यज्ञपाश्वोक्तेः ।

जीवतां पिण्डानम्रौ हुत्वा परंभ्यो देयमित्यपरः ।

1195. जुहुयाज्जीवेभ्य इत्याम्बलायनोक्तेः । जीवतामर्जावना ॐ वा

1196. देयमिति हिरण्यकेतुरिति निगमात् ।

तस्माज्जीवत् पिता कुर्यात्तु द्वाभ्यामेव न संग्रहः ॥१२१९॥

1197. इति भविष्योक्तेः ।

द्वाभ्यामेवेत्यन्यः । एते पक्षाः कलौ निषिद्धाः ।

प्रत्यक्षमर्चनं भ्राद्धे निषिद्धं मनुरन्नवीत् ।

*) इदो सम्पाते, एकस्मिन् दिने उपस्थिते इति ।

‘नासौ सुनिवेद्य मते न भिन्नं’ इति नियमाद् देवाचारभेदात् चर्द्धे मतभेदाः कल्पिते तु एवं समायथेदिति । शाखाचार—ईशाचार—कुशाचार—कशाचारार्थं वाक्यशरीरे उक्ता भेदाः ।

1198. पिण्डनिर्वपणं वापि महापातकसम्मतमिति ।
पृथ्वीचन्द्रे भविष्योक्तेः ॥१२२०॥
1199. स्मृतिचन्द्रिकायामप्येवम् । तस्मात् पितरि जीवति श्राद्धानारम्भ-
एवेत्येकः पक्षः ।
(स्व)सपितुः पितृकृत्येषु श्राद्धाधिकारो निवर्तते ।
1200. इति कात्यायनोक्तेः ।
जीवत् पितरि द्वे पुत्रः १(*) श्राद्धकालं विवर्जयेत् ।
1201. इति मनुक्तेश्च ।
इति हारीतोक्तेश्च । पितुः पित्रादिभ्यो दद्यादिति द्वितीयः ।
ध्रियमाणे तु पितरि पूर्व्वेषामेव निर्वपेत् ॥१२२१॥
1202. इति हारीतोक्तेश्च ।
1203. पितुः पितृभ्यो वा दद्यात् स पितेत्यपरा श्रुतिरितिकात्यायनोक्तेश्च ।
अयञ्च बहुसम्मतः पक्षः । अन्ये च पक्षाः शास्त्राभेदिनोऽप्यवस्थेयाः ।
एवं जीवन्मातामहेनाप्यूहेन कार्यम् । मातामहानामप्येवं श्राद्धं
कुर्याद्विचक्षण, इति स्मृतेः । एवं स्वमातृ-मातामहयोर्मृतयोरपि न
दद्यात् । किन्तु—पितुरेव मातृमातामहयोर्दद्यात् ।
येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात् स्वयं सुतः ॥१२२२॥
1204. इति वचनादिति नारायणभट्टाः । मदनरत्नेतु—
जीवत् पिता स्वमातृ-मातामहयोर्मृतयोस्त (स्स)तोतयोरेव दद्यात् ।
1205. पितरोजनकस्येज्या—इति स्मृतेरित्युक्तम् । कालादर्शेऽप्येवमुक्तम् ।
गौडाद्यास्तु, जीवन्तंप्रातिदद्याद्वा देतायाश्चोदकेद्विज १(*) ।
1206. इति स्मृतितत्त्वे कात्यायनोक्ते रित्याहुः ।
दाक्षिणात्यास्तु,—२^(१)
पितृवर्गे मातृवर्गे तथा मातामहस्य च ।
जीवे तस्मिन् सुताः कुर्युः पितामह्याः सहैव तु ॥१२२३॥
तस्याञ्चैव तु जीवन्त्यां तस्याः श्वश्र्वेतिनिश्चयः ।

१(*)

अथ जीवन्मतिदशादिति भिन्नः पाठः ।

२(+)

मददेशीयाः—नेतु कर्णाट-द्राविड-कैरल-कोङ्कण इत्येति देशाः वासव्याः प्रासिद्धा दाक्षिणाः इति ।

1228. इति हारीलोक्तेरित्याहुः ।

तस्मिन् भर्तरि तस्मिन्मृते तु तेनैव सपिण्डनस्योक्तेः ।

द्वं पतित सन्न्यस्त-जीवत्पितृकस्यापि श्रेयम् ।

बुद्धौ तीर्थे च सन्न्यस्ते ताते च पतिते सति ।

येभ्य दव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात् स्वयं सुतः ॥१२२७॥

1229. इति षट्त्रिंशन्मतात् सन्न्यासस्यादौ मृते तु तदप्येवं दद्यात् ।

ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।

व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य दव ददात्यसौ इति ॥१२२८॥

इति स्मृतौविशेषोक्तेः ।

एवंसति जीवत्सन्न्यस्तादिवितृकस्याविशेषात् सर्व-श्राद्धेऽधिकारः ।

1230. यत्तु हेमाद्रौ,—

दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धश्चापरपात्तिकम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैः कृष्णैश्च तर्पणमिति ।

1231. कौण्डिन्यवचनं, तत्सन्न्यस्तपित्राद्यतिरिक्तविषयमित्युक्तम्
प्राक् १(*) ॥

अथ पितामहादो जीवति श्राद्धप्रकारमाह—

1232. हेमाद्रौ, विष्णुः—

अथ पितामहादौ जीवति श्राद्धप्रकारः—

पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्यात् येषां पिता कुर्यात्तेषामेव कुर्यात्पितरि
पितामहे च जीवति येषां पितामहः, पितरि पितामहे प्रपितामहे च
जीवति नैव कुर्यात् ।

अथ यस्य पिता प्रेतः स्यात् स पित्रे पिण्डे निर्वापयति २(१) पिता-
पराभ्यां द्वाभ्यां दद्यात् । यस्य पिता पितामहश्च प्रेतौ स्यातां स-

१(०) 'तीर्थे तदि विशेषे च गङ्गाया प्रेतपक्षे । निषिद्धेऽपि हिने कुर्यात्तर्पणं तिल मिश्रितम्'

इति कृतौ चान्यत्रितर्पणविषये ।

१(१) 'जीवन्ममति दद्यात्' इति मिश्रः पाठः ।

अथ 'विधास' इत्यपरः पाठः ।

ताभ्यां पिण्डौ दत्त्वा(प्र)पितामहाय दद्यात् । यस्य प्रपितामहः
 प्रेतः स्यात् स तस्मै पिण्डं निधाय, प्रपितामहात् पराभ्यां द्वाभ्यां
 दद्यात् । यस्य पितामहः प्रपितामहः प्रेतः स्यात् स तस्मै पिण्डं
 निधाय प्रपितामहात् पराभ्यां द्वाभ्यान्दद्यात् ।
 यस्य पिता प्रपितामहश्च प्रेतौ स्यातां स पितृ पिण्डं निधाय पिता-
 महात् परं द्वाभ्यान्दद्यात् ।

मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

मन्त्रोद्देन यथान्यायं शेषाणां मन्त्रवर्जितम् इति ॥१२३०॥

अत्रैवमिति वचनान् मातामहे जीवति तन् पित्रादिभ्यो दद्यात् । यथा
 तत्र त्रिषु जीवतसु नैव कुर्यात् ।

1233. तथात्रापि सत्सर्वमिति द्रष्टव्यम् । एवं मातृ-जीवनेऽपीति कालादर्शं ।

इदन्तु,—

दर्शादीश्राद्धपरं, नान्दीश्राद्धे तु भवत्येव ।

दद्यात्त्रिभ्यः परेभ्यस्तु जीवेच्छेन्नृत्यं यदि ॥१२३१॥

इति मनुकेः सर्वत्र विकल्पः । स च देशाचाराद् व्यवतिष्ठते । त्रिषु

1234. जीवतसु नैव कुर्यादित्याश्वलायनपरिशिष्टोक्तः । अत्र जीवन्पितृकस्य
 प्रसङ्गाच्च तत्र विज्ञित्योक्त-सुहानाय सर्वत्र ... स्याप्युच्यते १(*) ।

तथाहि,—

स्नानसंख्याग्रहणशोपासनादिनित्येषु, ग्रहणस्नानादिनैमित्तिकेषु,
 लक्ष्मोम-तुलापुरुषादिकार्येषु च कर्मसु, विशेषाभावात्प्रतिबद्ध-
 एवाधिकम् । एवमेव नित्येषु मद्यपानादि निषेधेषु, नैमित्तिकेषु
 गर्भिणीपतेः समुद्रेस्नान-श्राद्धभोजन-शववहन-दूरदेशगमनादिषु
 निषेधेषु, कार्येष्वग्युस्कात्मादौ-पूर्वादिना ... मग्रहणादिषु २(†) वर्जनरूप
 एतन्मात्रासेष्वप्यविशेषात्प्रतिषिद्ध एवाधिकारः ।

येषु तु, वचनाद्वनधिकार स्तस्य तान्युच्यन्ते ॥१२३२

१(●)

'विशेष्योक्तं सर्वत्रस्याप्युच्यते' भिन्नः पाठः ।

१(†)

'पूर्वादीनामाद्यदिषु, इत्यन्तः पठः

1235. तथाच वृद्धमनु :—

पादुके चोत्तरीयञ्च तर्जन्यां रौप्यधारणम् ।
न जीवत्पितृकः कुर्येऽज्येष्टे भ्रातरि जीवति इति ॥१२३२॥
पादुके—काष्ठनिर्मिते । निरुपद्रुपादुकशब्दस्य तत्रैव शक्तेः ।
उत्तरीयमुपरिवासोमात्रम् । न किन्तु समन्धिपरिमण्डलवस्त्र-
मुत्तरीयं कुर्याद् । वस्त्रोत्तरीयाभावे, त्वेकाङ्गुलं द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं
चतुरङ्गुलं वाससूत्रेरेव कृतं परिमण्डलं (वस्त्र) मुत्तरीयं कुर्यात् ।

1236. इति जातूकर्णोक्तमुत्तरीयं निषिद्धम् ।

यत्नेनैव यज्ञोपवीते द्वे धार्यं श्रौते स्मार्ते च कर्मणि ।
तृतीयमुत्तरीयार्थं वस्त्राभावे तद्विध्यते । इति ॥१२३३॥

1237. प्रयोग पारिजाते विश्वामित्रोक्तमुत्तरीयस्थानीयं तृतीयमुपवीत-
मपि निषिद्धम् । १(*)

उपरि वस्त्रमात्रं तु तस्यापि भवत्येव ।
एकवस्त्रो न भुञ्जीयात् कुर्याद्देवतार्चनम् ।
न चार्चयेद्द्विजान्नाम्यः कुर्यादेवं विधो नरः ॥१२३४॥

1238. इति गोभिलेन सामान्यतो निषिद्धत्वात् ।

श्वंरूपस्यापि मुद्रिकारूपस्य तर्जन्यां धारणं निषिद्धम्, न रूप्य-
मात्रस्य । अन्यथा रूप्यमयमणिबन्धालंकारादेरपि वर्जनप्रसङ्गान् ।

आधानमपिनेत्याह, सुमन्तुः—

ज्येष्ठभ्राता यदा तिष्ठेत् पिता वापि पितामहः ।
कनिष्ठः पुत्रपौत्राणामाधानं नैव कारयेत् ॥१२३५॥

‘सदीपयति ना भाव्यं दृष्टावद् शिखिं न । त्रिशिवं सोऽपनी तिम यमं करोति न त्वं
कृतम् ॥

एक वस्त्रेण कृत्यानुष्ठानं निषिधाद्

वस्त्राभावे तृतीयं चार्चं च धार्यम् ।

तद् दद्यान्तरि चोक्तम्

इति यद्वा पित्रादिरकृताधानस्तिष्ठेत्तदेतिव्याख्येयम् । मृतपितृकस्यापि
पितामहे जीवति नाधिकार इति दर्शयितुं पितामहग्रहणम् ।

तत्राप्यनुज्ञायां नायं निषेधः ।

1239. अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्कस्यवचनं यथेति ।

सुसन्तुक्तेरेव ।

अप्रजस्तु यदानग्निरादध्यादनुजः कथम् ।

अप्रजानुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि ॥१२३६॥

इति बृहद्वसिष्ठोक्तेः ।

पिता पितामहो यस्य त्वग्रजो वात्वनग्निमान् ।

1240. तपोऽग्निहोत्रमन्त्रेषु न दोषपरिवेदन इत्युशनसोक्तेश्च १(*) ॥१२३७॥

अत्र तपो वानप्रस्थाश्रमः २(†) ।

अग्निहोत्रं तदुपकारकमाधानम् । सुमन्तुवाक्येनैकवाक्यत्वात् ।

मन्त्रो मन्त्रसाधनम् ३(‡) । एवमेव सोमयागादिविषयि द्रष्टव्यम् ।

1241. तथाच, त्रिकाण्डमण्डनः—

परीष्टिदोषसम्प्राप्तौ न यष्टव्यं कदाचन ।

दर्शेष्टिं पौर्णमासेष्टिं सोमेज्यामग्निसाग्रहम् ।

अग्निहोत्रं विवाहश्च प्रयोगे प्रथमे स्थितम् ॥

न कुर्याज्जनके उपेष्टे सोदरे चाप्यकुर्वतीति ॥१२३८-३९॥

अत्र विवाहग्रहणं भ्रातृमात्रविषयम् । प्रथमग्रहणं पुनराधानादौ

पित्रादेरकृतपुनराधानादित्वेन(स) पुनरादेरदोष इति ।

1242. दर्शयितुं अपिशब्देन सुमन्तुः—

पितामहः संगृहीतसोदरग्रहणं असोदराणां अदोष इति दशपितृ
क्षेत्रजादा...वनिर्ज्ञाते विद्यमानेऽपि(५)सोदरेणाधिकारविज्ञातोऽस्ति ।

१(*) 'वर्तः'ऽग्रिमः नृ, इति पाठान्तरम् ।

२(†) ननु योऽगृह्णाति तपः इयम् ।

३(‡) अथ तत्पत्न्यस्य पुत्र्युत्पत्त्यर्थः कार्यं साधनं इयम् ।

४(§) 'क्षेत्रजानामप्यज्ञाने विद्यमानेऽपि, इति भिन्नः पाठोऽस्ति ।

1213. भिक्षौर्द्वेपि चौरस इति मण्डनोक्तेरेव, यागादावप्याह्वयां न दोष-
स्तेदेवोक्तः ।

पिता यस्याग्रजो भ्राता न कुर्याद्वा पितामहः ।

ना (ता)षोऽग्निहोत्रं यज्ञं वाऽऽज्ञया कुर्यात्कडायादिति ।

क्वचिदाज्ञांविनाऽप्यदोष इत्युक्तं सुमन्तुना ।

व्यसनासक्तचित्तां वा नास्तिको वाऽप्यथाग्रजः ।

कनीयान् धर्मकामश्चेदाधानमथ कारयेत् ॥ इति ॥१२४०-४१॥

अग्रज इति पित्रादेरूपलक्षणम् । आधानमिति यागादेः ।

अथवेति,—

अथवेति, स्मृत्यन्तरोक्तजात्यन्धादेः संग्रहः ।

1244. **तथा च कात्यायनः—**

देशान्तरस्थस्त्रीयंकवृषणांश्च सहोदरान् ।

वेक्ष्यानिष्ठांश्च पतितान् शूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥१२४२॥

जड़मूकान्धबधिरकुब्जवामनकुष्ठकान् ।

अतिवृद्धान्भार्यांश्च कृपिसक्तान्पुण्यं च ॥१२४३॥

धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतोऽकारिणस्तथा ।

कुटिलोन्मत्तरोमांश्च परिविद्वद्भूष्यतीति ॥१२४४॥

1245. पितुराज्ञायां सत्यामपि नाधेयमित्युक्तं त्रिकाण्डमण्डने ।

न उपेष्टे श्रद्धाविहीने सत्याधानं तदनुज्ञया ।

पितुः सत्यप्यनुज्ञाने नादधीतं कदाचन ॥ इति ॥१२४५॥

अत्र पितृरधिकारित्वे सर्ताति ज्ञेयमिति केचन ।

अन्येऽनधिकारित्वेऽपि नन्त्याहुः ।

युक्तश्चेतत्—

यदातु, कादाचिन्क-नास्तिक्येन तदभाये पित्रादेराधानादेरकरण १(०)

संभावनायां तदनुज्ञयापि नाधिकारः पुत्रस्येति ।

1246. तथा दर्शश्राद्धादावप्यनधिकारः ।

स (स्व) पितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते ।

न जीवन्तमतिक्रम्य किञ्चिदद्यादिति श्रुतिरिति ॥१२४६॥

1247. कात्यायनोक्तेः ।

जीवन्पितुर्नोक्तमिति नियमोक्तेश्च । पितृकृत्यानि तु—श्राद्धतर्पण-
स्वधाकारपितृ-तृप्त्यर्थदानादीनि । पितृशब्दस्त्विह सपिण्डीकरणा-
न्तश्राद्धजन्य-पितृभावमापन्नमनुष्यपितृणभिधत्ते । न तु दिव्यपितृन-
गिष्वात्तादीन् । जीवपितृकोप्येतानन्याश्चेतर इति कात्यायनेन
जीवन्पितृकस्यापि दिव्यपितृतर्पणाभिधानात् ।

उभयपरत्वे प्रमाणाभावाच्च ।

अथञ्च निषेधो नित्यनैमित्तिककाम्यानि, अहरहरमावास्यादौ, सूर्य-
चन्द्रग्रहणादौ, पुत्रपश्वादिफलार्थतया विहितानि तर्पणश्राद्धधानि
पितृकृत्यानि विषयीकरोति । एवं सामान्यतो निषेधे प्राप्ते प्रतिप्रसवेनः

1248. श्रूयते, मैत्रेयपरिशिष्टे,—

उद्धाहे पुत्रजनने पुत्रेष्ट्यां सौमिके मखे ।

तीर्थे ब्राह्मण आयाते पडेते जीवतः पितुरिति ॥१२४७॥

जीवतः पितुः पुत्रस्येति शेषः । यद्धा, अनादरे षष्ठी, जीवन्तं पितर-
मनादृत्येति व्याख्यातं चैतत् पूर्वम् ।

षड्विति — स्वकृतगणनागणनानुवाङ् १(*) । न तु परिसंख्यार्थम् ,
मैत्रेय परिशिष्ट एव श्राद्धान्तराधिकारकथनात् ।

तथाहि,—

आन्वष्टक्यं गयाप्राप्तौ सत्यां, यच्च मृतेऽहनि ।

मातुः श्राद्धाद्वृत्तं सुतः कुर्यात् पितर्यपि च जीवति इति ॥१२४८॥

इदमपि व्याख्यातं प्राक् । गयाश्राद्धञ्च प्राप्तङ्गिकं ।
गयांप्रसङ्गतो गत्वा मातुः श्राद्धं समाचरेदिति स्मृतेः ।

नतु तदुद्देशेन गयांगत्वा कार्यम् ।

दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपात्तिकम् ।
न जीवत् पितृकः कुर्यात्तिलैः कृष्णैश्च तर्पणम् ॥१२४६॥

1249. इति लौगाक्षिणा तन्निषेधात् । दर्शश्राद्धं पिण्डपितृयज्ञम् १(*) ।
आपरपत्तिकं-कृष्णपद्मान्तर्गतमन्वष्टकाश्राद्धम् ।
कृष्टेरिति विशेषणाज्जीवत्पितृकः शुद्धतिलैस्तर्पयेदिति केचित् ।

वयन्तु,—

कृष्णत्वस्योद्देश्यविशेषणस्याविरक्त्या तिलमात्रनिषेध इति साधु-
प्रतीमः । तर्पयेदित्युक्ते जीवत्पितृकाधिकारिक श्राद्धे नतिल
निषेधः ।

यदपि श्राद्धाङ्गभूतमनुष्यपितृर्पणं तदपिजीवत् पितुर्भवत्येव ।
साङ्गेऽधिकारोक्तः ।

केचित्तु—

जीवमानः पितायस्य माता यद्विविपद्यते ।
तस्याः श्राद्धं सुतः कुर्यात्तर्पणं न समाचरेत् ॥१२४७॥
इति संप्रह्वचनाव् नमानुः श्राद्धाङ्गतर्पणं भवतीत्याहुः ।

तथा, जीवत्पितुर्यमभीष्मनर्पणञ्च ।

जीवत्पितापि कुर्वीत तर्पणं यमभीष्मयाः ।

1250. इति पद्मपुराणोक्तेः ।

यमतर्पणं कार्तिककृष्णचतुर्दश्यां विहितम् ।

भीष्मतर्पणन्तु—

कार्तिक शुक्लैकादश्यादिपुर्णिमान्तं विहितम् ।
यद्यपि तीर्थे श्राद्धाशक्तौ तर्पणं विहितम् ,
तत्तर्पितस्य भवत्येव श्राद्धवत् ।

1251. तथा, अन्यत्राप्यधिकारः कात्यायनोक्तः,—

ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।
व्युक्तमाद्य मृते देयं येभ्य एव दद्यात् साविति ॥१२५१॥

अस्यार्थः—

दर्पादिना ब्राह्मणगवाद्यभिभवार्थं प्रवृत्तस्य (१) ब्राह्मणादिभिर्हितस्यात्म-
घातित्वात् सम्भत्सरपर्यन्तं असंस्कार्यत्वात् , तन्मध्येपुत्रस्या-
पत्यजनने तीर्थपात्यादौ सति येभ्यः पितादद्यात् तेभ्यो दद्यात् ।
एवं पितरि पतिते सङ्गवर्जिते, सन्नद्यस्तेऽपि विद्यमाने ।
वृद्धौ तीर्थे च सन्नद्यस्ते पतिते सङ्गवर्जिते १(*) ।
येभ्य एव पितादद्यात्तेभ्यो दद्यात् सुतः स्वयम् ॥१२५२॥

1252. इति स्मृत्यन्तराच्च ।

एवञ्चात्र पूर्वोक्तविषये, जीवत्पितृकस्य नित्यामावास्यादिषु ,
नैमित्तिकी ग्रहणादिषु, काश्य आयुरादिफल-
केषु च श्राद्धेषु अधिकार इति सिद्धम् ।

व्युत् क्रमाच्च मृत इति, व्युत्क्रमेण मृतस्य सपिण्डीकरणाभावपक्षे
तज्जन्यपितृत्वाभावेन सम्प्रदानत्वाद्, येभ्यः पितादद्यात्तेभ्यः
पुत्रो दद्यादित्यर्थः । एवं व्युत्क्रममरणाभावेऽपि, सपिण्डीकरण-
पर्यन्तं वर्षमभ्ये पुत्रजननादौ सति, तेभ्य एव दद्यादिति सिध्यति ।
द्वादशाहे सपिण्डीकरणे तु तदादिभ्य एव देयम् २(†) ।

एवं जीवत् पितृकस्य दौहित्रस्यच प्रतिपद्याश्विने शुक्ले आद्धेऽधिकारः
श्रूयते ।

जातमात्रोऽपिदौहित्रीदौहित्रो विद्यमानेऽपि मातुले ।

कुड्यान्मातामहआद्धं प्रतिपद्याश्विनेसिते ॥१२५३॥

1253. इति ब्राह्मोक्तेः ।

जात मात्रस्य इत्युक्तेः पितृआद्धवदनुपनीतस्याप्यधिकार इति गम्यते ।

एवं अपुत्रपितृव्यवार्षिकेऽपि, अपुत्रस्य पितृव्यस्य आद्धादि पितृवद्भवे-

1254. दिति सुमन्तूक्तेः । पितृवद्भवेदित्युक्तेस्तदन्त्येष्ट्यादिकेऽप्यधिकारः ।
तथाऽपुत्रज्येष्ठभ्रातुः आद्धेऽपि 'ज्येष्ठभ्राता पितुः सम' इति स्मरणात् ।

तथा मातृ-सपत्नी आद्धेऽपि,—

सर्वासामेक पत्नीनामेकाचेत् पुत्रिणी भवेत् ।

सर्वास्तास्तेन पुत्रेण पुत्रिण्योमनुरब्रवीत् । इति ॥१२५४॥

1255. मनूक्तेरेव ।

तथा, अपुत्र मातामह वार्षिक आद्धेऽप्यधिकारः ।

यथा, व्रतस्थोऽपि सुतः पितुः कुड्यात् आद्धक्रियां नृप ।

उदकाप्त्यां(यां) महाबाहो दौहित्रोऽपि तथार्हति ॥१२५५॥

1256. इति मातृस्योक्तेः ।

अपुत्रस्यापि दौहित्रो वार्षिकं पितृवच्चरेत् १(*) ।

1257. इति स्मृतेश्च ।

इदमपि मानामह्या मसत्यां वेदितव्यम् ।

विद्यमाना चेत् सैवाधिकारिणी ।

भार्या-पिण्ड' पतिर्गृह्याद् भर्त्रे भार्या तथैवचेति २(१) ॥१२५६॥

१(०) दौहित्र भानिनेययोरवाधिकारः ।

१ १) भार्यायाः पतिः, पत्युनपत्नी अधिकारिणी स्यात् ।

'पत्युर्वा' ब्रह्मसंयोगे' इति सूत्रान् ।

1258. **शङ्खोक्तेः ।**

1259. अपुत्रा पुत्रवत् पत्नीत्यौशनसोक्तेश्च ।

अपुत्राया अपि भार्यायाः सपत्नी पुत्र सद्भावे स एव कुर्यान्न भर्ता,
पितृ-पत्न्यः सर्वा मातरः ।

1260. **इति गौतमोक्तेः ।**

सर्वासामेक पत्नीनामिति सुमन्तूक्तेः ।

1261. **तथा-मनुक्तेश्च ।**

दौहित्र भ्रातृ पुत्रयोः समवायेतु मृतस्य विभक्तत्वे दौहित्र एव
कुर्यात् । पिण्डदोऽशं हरेच्चैषां पूर्वाभावे परः पर—

1262. **इति मनुक्तेः । पत्नोसद्भावेतु सैव ।**

अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।

पत्न्येव दद्यात्तत् पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत चेति ॥१२५७-६०॥

तदुक्तेरेव ।

मृतस्या विभक्तत्वे तु भ्रातृ पुत्रएव कर्त्ता ।

भ्रातृणामेकजानाना मित्यनन्तरोक्त स्मृतेः ॥१२६१॥

एवं भ्रातृ-तत् पुत्र समवाये भ्रातैव कर्त्ता पूर्वाभावे परः पर इत्यंश-
हरत्वेन प्राथम्यात् । एव मेवान्यदप्युक्तम् ।

ग्रन्थ गौरव भयान्नात्र प्रपञ्चयते ।

यत्तु,—

न जीवत् पितृकः कुर्याच्छ्राद्धमग्निं मृते द्विजः ॥१२६२॥

1263. **इति सुमन्तु वचः,**

तस्मिन् सामान्येनाना हिताग्निं जीवत् पितुः श्राद्धं निषेधके ।

तथात्वे मात्रादि वार्षिक श्राद्धादेरकरणं प्रसङ्गात् ।

किन्त्वग्निं साध्येष्वन्वष्टकादिष्वग्निं बिना जीवत् पितृको नाधि-
कारीत्येवं परम् (फलप्यते) ।

यथा,—

न दर्शेन विना आद्वं आहिताग्नेर्द्विज्जणमनः १(*) ।

1264. इति मनुवचनम्,—

मृत पितृ कस्याप्यन्वष्टकाशकरण प्रसङ्गाद् यथा श्रुत परित्यागेनाग्नि-
साध्येषु, दर्शे विना, पिण्ड पितृयज्ञ कल्पं विना साग्निको नाधिकारी-
त्यर्थं परं कल्प्यते, तथेदमपि कल्पनीयम् ।

इदमप्यारब्ध पिण्ड पितृयज्ञ स्यैव भवति ।

अनुष्ठित प्रकृतेरेव विकृतावधिकारात् ।

तदनारम्भपक्षे होमान्तपक्षे-अनाहिताग्नित्वे च स्मार्त्त आद्व विधितः

प्राप्तं आद्वं भवत्येव बाधका भावात्, वैपरीत्ये बाधकोक्तेश्च ।

एवं च जीवत् पितृकस्य विहित आद्वेऽधिकारोनिर्वाध इति सिद्धम् ।

तत्राप्यङ्गे विशेष उच्यते,—

न जीवत् पितृकः कुर्याज्जानुपातञ्च नीविकम् (काम्) ।

उपवीतं प्रकोष्ठस्थं कारयेन्नोर्द्धतः स्थितम् ॥१२६३-६७॥

1265. इति वृद्ध हारीतोक्तेः ।

जानुपातो वामजानुपातः ।

नीविका-नीवीबन्धः ।

प्रकोष्ठो वामहस्त मणिवन्धाम-प्रवेशः २(†) ।

1266. वृद्धशातातपोऽपि,—

अपसव्यं द्विजामयाणां पित्रे सव्वत्र कीर्तितम् ।

आप्रकोष्ठात् प्रकर्त्तव्यं मातापितृयोस्तु जीवतोरिति । तथा, आद्वे-

तर्पणेच स्वाङ्गपात्रं जीवत् पितु निर्पिद्धम्, सत्यव्रतेन ।

स्वर्ण (शङ्ख) मौक्तिकहस्तेन कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् ।

नजीवत् पितृकः पित्र्यं कुर्यात् स्वाङ्गेनधारयेदिति ॥१२६८॥

१(*) चाहिती न्यहीती वैधोऽपिठेन, तेन दर्शं आद्वं विना अन्य आद्वं न विधेयम् ।

२(†) अन्वः गृह्याभ्यन्तरे अन्तरकः ।

‘सः प्रकीर्तितम्’ इति भिन्नः पाठः ।

- पित्र्यं—मनुष्यपितृतर्पणादिकर्म । दिव्यपितृतर्पणन्तु भवत्येव । जीवन्
 1267. पितृकोप्येतानन्यां श्रेतर इति कात्यायनसूत्रात् । एतान्देवर्षिदिव्य-
 पितृन् । च शब्दाद्देवर्षिदिव्यपितृनपि तर्तयेदित्यर्थः १(*) ।

तथा,—

1268. न जीवत् पितृकः कुर्याद्विष्णुनिष्पीडनं बुधः इति पुराण समुच्चयेने-
 स्तर्पणान्ते वस्त्रनिष्पीडनमपिनिषिद्धम् । तर्पण प्रकरणात् सन्न्यस्त-
 पतित जीवन् पितृकस्यतु प्रात्यहिकतर्पणमपि (पितुः) पित्रुद्देशेन भवति ।
 वृद्धौ तीर्थेच सन्न्यस्ते जाते च पतिते सति ।

इति वचनात् ।

1269. एवं जीवत्पितृपितामहकस्यापि त्रिपुजीवन्सुनैवाधिकार इति विष्णु-
 णोक्तम् । पितरि जीवति येषां पिताकुर्यात्तेषां कुर्यात् । पितरि-
 पितामहेच जीवति येषां पिताकुर्यात्तेषां कुर्यात्, पितरिपितामहेच
 जीवति, येषां पितामहः पितरिपितामहेच प्रपितामहेचजीवतिनद-
 नैवकुर्यादिति ।

एतेन वृद्धि-तीर्थ-सन्न्यस्तपितृकत्वादौ, जीवत्पितृकस्येव वृद्धितीर्थ-
 सन्न्यस्त पितामहकत्वादौ, जीवन्पितृपितामहकस्यापि पितामह
 पितृभ्यः श्राद्धं भवतीति गम्यते ।

अत्र पितुः पितामहस्यवा, पितृ-पितामह-प्रपितामहाणामित्यादिप्रयोगो-
 ज्ञेयः । निगमेषु जीवन्सु प्रपितामहपितृभ्योऽपि देयमित्युक्तम् ।

यथा,—

येभ्योवापि पितातेभ्योदद्याद्वैतानकर्मणे ।
 दद्यात्तिभ्यः परेभ्यस्तु ।
 जीवत् पितृकः पित्रासह विभक्तस्तदा—
 एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनम् ।

तीर्थाभावेतु कर्त्तव्यं उष्णोदकपरोदकैः १(*) ॥१२७४॥

1272. इति यमेन विशेषोक्तेः । एवं ग्रहणादावपि द्रष्टव्यम् । नैमित्तिकवत्
काम्येष्वप्येवं बलवत्त्वमुच्यम् ।

तथा,—

मुण्डनं पिण्डदानञ्च प्रेतकर्मच सर्वशः ।

1273. न जीवत् पितृकः कुर्याद् गुर्विणीपतिरेवच इति दक्षः ॥१२७५॥
अत्र पिण्डदाननिषेधः पिण्डपितृयज्ञादिविषयः, विशिष्योक्तं मातृ-
क्षयाहादौ भवत्येव, मुण्डनन्तु सामान्यविधिप्राप्तं रागप्राप्तञ्च, यथानु

1274. भाविनां च परिवपनमित्यापस्तम्बोक्तम् ।
यत्त, नित्यनैमित्तिककाम्यत्वेन(च)वपनं तत् भवत्येव ।

तत्र नित्यम्,—

चौलोपनयन-व्रत-विसर्गाधान-दर्शपूर्णमास-ज्योतिष्टोमादिषु विहितं
ज्ञेयम् । नैमित्तिकन्तु—तीर्थप्राप्ति प्रायश्चित्त-मातृमरणादौ ज्ञेयम् ।

काम्यन्तु,—

(कामतः) तीर्थयात्रादौ विहितम् । न चैतदपि जीवत्पितृकानिरिक्त-
विषयमिति वाच्यम्, चौलादौ तदभावप्रसङ्गात् । नैमित्तिककाम्ययोरापि
मुण्डनयोः श्रौतत्वेन स्मार्त्तान्निषेधाद्वलवत्त्वं श्रौतस्य ।
गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरोर्मृते २(†) ।
आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम् ॥१२७६॥

1275. इति निगमोक्तेश्च । एतच्चावश्यं जीवत्पितृक गुर्विणीपतिवत्त्वात्
निमित्तेषु (तु) यत्र वपननिषेधः स्तत्रप्रतिप्रसवार्थं मतिवक्तव्यम्
अन्यथा, सामान्यविधितः प्राप्ते मुण्डने सत्त्वे तद्वचनस्य वैयर्थ्यापत्तेः

१(*) 'ग्रहोदक परोदकैः' इत्यन्वः पाठः ।

१(†) . अत्र, वपनमित्यत्र चयनमिति पाठोऽस्ति क्वचित् । 'मुण्डनचौपवासश्च सर्वतीर्थे च
विधिः । इति सामान्य-प्राप्तिः ।

अतएवं स्मर्यते,—

क्षौरं नैमित्तिकं कार्यं निषेधे सत्यपि ध्रुवम् ।

पित्रादिमृतिदीक्षाषु प्रायश्चित्तादि तीर्थके ॥१२७७॥ इति

दीक्षासु—

निषेधे सत्य पीत्युत्तेः प्रतिप्रसवत्वमेतस्य स्पष्टम् ।

गङ्गायां भाष्करक्षेत्रे इति तीर्थमात्रोपलक्षणम् ॥१२७८॥

उभयोपादानन्तु तीर्थेष्वनयोर्मुख्यत्वात् १(*) ।

विना तीर्थं विना यज्ञं मातापित्रोर्मृतिविना ।

नोवापयति लोमानि स पुत्रः पितृघातकः ॥१२७९॥

1276. इति संग्रहे विशेषोक्तेश्च ।

मातापित्रोरिति,—

मातृग्रहणं तन्मातृमरणे मुण्डनार्थम् ।

गुरोर्मृतौ इति,—क्षेत्रजदत्तकादिविषयम् २(†) ।

यद्वा मात्रादि गुरु विषयम् ।

यत्तु,—

कुम्भे कर्कटकेचैव कन्यायां कामुके रवौ ।

२(†) रोमखण्डं गृहस्थस्य पितृन्नाशयते ध्रुवम् इति ॥१२८०॥

सोमन्तु वाक्यं वपननिषेधकं तद् गृहस्थः ग्रहणाद्, यथा ब्रह्मचर्यादिकं नास्कन्दते तथा पितृघातक इति वचनं पितृग्रहणाज्जीवत्पितृक मपि विषयीकरोतीति कंचिन् ।

अन्येत्तु, चादि शब्दस्य पितृ-भावापन्न-पितृ वाचित्वेन जीवत् पितृक-स्यापि पितृणां आचार-धारणवदेतत् प्रवृत्तिरपि शिष्टेत्याहुः ३(‡) ।

अत्र यथाचारं व्यवस्था, प्रेनकर्म च सर्वशः । (सर्वं सर्वश इति) ।

(मातृ) मातामह सपत्नी व्यतिरे केणान्यस्य प्रेनकर्म निषिध्यते ।

पित्रोः पुत्रेण कत्तव्या पिण्डदानोदक क्रियेति—

१ (*) 'तः' 'तु' इत्यत्र इति भिन्नः पाठः ।

रोमखण्डमिति, रौवौ खण्डनं दत्तमित्यर्थः ।

२(†) 'माशब्दादत्र विधाः पुत्रा आसन् । सम्प्रति हो पुत्रो योग्य दत्तकौ' इति च ।

३(‡) 'आचार साधारण्यम्' इति भिन्नः पाठः ।

1277. शंखोक्तेः ।

पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यो वै कारयेत् स्वधाम् १(*) ॥१२८१॥

1278. इति ऋष्यशृङ्गोक्तेः ।

पुत्रा भावे सपिण्डा मातृ सपिण्डाः शिष्याश्च दद्युरिति गौतमस्मृतेश्च ।
नचैतन्मृत पितृक विषयमिति वाच्यम्, पुत्रस्य मुख्याधिकारित्वोक्तेः ।
जीवन्पिता पितामह्या मातुः कुर्यात् सपिण्डताम् ।
प्रमीत-पितृकः पित्रा पितामह्यापि वा सुतः—

1279 इति यमेन विशेषोक्तेश्च ।

अत्र सपिण्डताग्रहणं तदन्तः प्रेतकर्मोपलक्षणम् ।

तथा,—

आचार्य्य-पित्रपाध्यायान्निर्हत्यापि व्रती(व्रतम्) ॥१२८२॥

1280. इति याज्ञवल्क्यः ।

यथा,—

व्रतस्थोऽपि सुतश्चैव पितुः कुर्यात् क्रियां नृप ।
उदकाद्यां महाबाहो दौहित्रोऽपि तथार्हतीति—१२८३॥

1281. मातृस्ये ।

मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः ।
तेष्वन्तु पितृवच्छ्राद्धं कुर्युर्दहितृ-सूनवः ॥१२८४॥

1282. इति पुलस्त्यः । तथा च शंखः—

भार्या पिण्डं पतिर्दद्याद्भर्त्रे भार्या तथैव चेति ।
अपुत्रायां मृनायान्तु पतिः कुर्यात् सपिण्डतामिति—१२८५॥

१(०) ईशानां मन्त्रांस्वोक्ताः । पितृणां स्वधा इति वृत्तिः ।

१ (१) 'उमनीयन् यः शिष्यं वेदमभ्यासयन्—स कल्पे स्रष्टव्यं वा तमाचार्य्यं विदुर्दूषाः' इति कृतो ॥

1283. पैठी न सिद्ध । एवम पुत्र पितृव्य मरणेऽपि,—

पितृव्य भ्रातृ-मातृणां अपुत्राणान्तथैवच ।

मातामहस्या सुतस्य भ्राद्धादि पितृवज्जवेत् ॥१२८६॥

1284. इति जातृकर्णोक्तेः ।

माताऽत्र पितुः पत्नी, तण्मरणेऽपि जीवत्पितृकस्य क्रिया भवति ।

अपुत्रइत्युक्ते पुत्र वत्वाभावे नेतिज्ञेयम् ।

तथा,—

सपत्नी पुत्र-दौहित्रो भ्रातृपुत्र दौहित्रयोश्च समवाये सति सपिण्ड-
सगोत्रत्वेन बलवत्त्वात् ।

सपत्नी पुत्रो भ्रातृपुत्रश्च (सापत्न) समत्वं मातृपितृव्ययो रौद्धदैहि-
काधिकारिणो तौ । दौहित्रस्या सपिण्डत्वं मात्रेण दुर्वलत्वात् ।

सर्वासामेक पत्नीना मेकाचेत् पुत्रिणी भवेत् ।

सर्वास्तास्तेन पुत्रेण पुत्रिण्यो मनुरब्रवीत् ॥१२८७॥

भ्रातृणामेक जाताणां एकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् १(*) ।

1285. सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुर ब्रवोदिति-मनुना तयोः पुत्र कार्य-
कारित्वोक्तेः ।

पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यं वैकारयेत्स्वधाम ।

1286. इति ऋष्यशृङ्गेणान्य निषेधाच्च ।

एवम पुत्रस्य, पत्नी भ्रातृपुत्र-समवाये पत्न्येवौद्धदैहिकाधिकारिणी ।

1287. अपुत्री पुत्रीवन्-पत्नीत्युक्तमः स्मृतेः ।

भार्या पिण्डं पतिर्हयाद् भर्त्रेभार्या तथैवच ॥१२८८॥

1288. इति शङ्खोक्तेश्च । तत्रापि,

दाह मेव सा कुर्यादित्यद्भ्रातृ-पुत्रः कुर्यादिति प्रागुक्तम् ।

एवम पुत्रस्य पत्नी कनिष्ठ भ्रातृ-समवायेऽपि द्रष्टव्यम् ।

एव मेव पुत्रासन्निधौ पौत्रादिः पितामहौद्धदैहिकाधिकारीत्याशुषम् ।

१(*)

अत्र भ्रातृणां सङ्कोदराणां मध्ये यथेकः पुत्रवान् स्थाप्यता तेन भ्रातृपुत्रेण सर्वे भ्रातरः
पुत्रवन्तः स्युः ।

वि—४४

तथा,—

जीवत् पितृकस्य ज्ञाति साधारण्येन क्वचिदधिकारः । *

1289. तथाच, याज्ञवल्क्यः—

ते (ये) ज्ञातय इत्यनुवृत्तौ, सकृत्-प्रसिञ्च न्त्युदकं नाम गोत्रेण वाग्-यना
इति ।

इदमुदकं सतिलमेव तेनापि देयम् ।

एतदुदकदानस्य तर्पणत्वाभावेन तिलैः कृष्णैश्चत्तर्पणमिति निषेधा-
विषयत्वान् ॥*॥

इति श्रीमन्नागदेवभट्टात्मजानन्तदेवभट्टेन विरचितेविधानपारिजातेजीवन्
पितृकस्य धर्मविशेष निर्णयः समाप्तः ॥

—*—

अथ विभक्ताविभक्त-निर्णयः ।

—*—

1290. पृथ्वीचन्द्रे, मरीचिः—

बहवः स्युर्यदापुत्राः पितुर्गोकत्रवासिनः ।

सर्वेषामनु मत्तं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यन्कृतम् ॥१२८६॥

द्रव्येणवाविभक्तेन सर्वैरेव कृतम्भवेन् इति ।

ज्येष्ठकृत कर्मणः सर्वे फलभागिन इत्यर्थः ।

एतेन ये ब्रह्मचर्यादिमियमा स्तैः प्रतिसंस्कारत्वान् सर्वैरेवकार्याः ।

एवं संसृष्टीनामपि द्रव्येणाविभक्तेनेति स्मरणान्, तुल्यन्यायत्वाच्च ।

1291. मिताक्षरायां नारदः—

भातृणामविभक्तानामेकोधर्मः प्रवर्त्तते ।

विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथगिति ॥१२६०॥

१(०)

अनपत्यस्य कृत्य पश्चात् साधनायम् पश्याति ।

१(१)

पुत्रीवदिति, कन्यावदिति । यद्यपि पुनः कुर्यात्तथा पक्षो कन्यापि कुर्यात् ।

1292. बृहस्पतिश्च,—

एकपाकेन वसतां पितृदैवप्रतां पुजा र्चनम् ।
 एकम्भवे दंष्ट्रिभक्तानां तदेव स्याद् गृहे सदा १(*) ॥१२६१॥
 इदन्तु, द्रव्यसाध्यत्वात्कर्मविषयम् ।
 द्रव्यस्यानेकस्वामिकत्वे नैकस्य (द्रव्य) व्ययेऽनधिकारान् ।
 यानितु द्रव्यासाध्यानि,— मन्त्र-
 जपोपवास सन्ध्योपासन-ब्रह्मयज्ञ-पारायणादीनि,
 नित्यमैमित्तिककाम्यानि, तेषु पृथक् पृथगोवाधिकारः ।
 तेषु द्रव्यव्ययाभावेन मिथोऽनुमत्यनपेक्षणात् ।
 द्रव्येण वा विभक्तेनेत्यस्या विषयत्वात् ।
 पृथगप्येकपाकानां ब्रह्मयज्ञोद्विजानीनाम् ।
 अग्निहोत्रं सुरार्चा च सन्ध्या नित्यं भवेत्तथा ॥१२६२॥ इति ।

1293. पारिजाते आश्वलायन स्मृतेश्च । अग्निहोत्रशब्दोऽत्राग्निसाध्यश्चोत-
 स्मार्त-नित्यकर्मपरः तत्रापि मिथोऽनुमत्यैवाधिकारः ।

एकोऽपि स्थावरे कुर्याद्दानाध्ययनविक्रयम् २(†) ।
 आपनकाले कुटुम्बार्थं धर्मार्थं च विशेषत इति स्मृतेः ॥१२६३॥

1294. धर्मार्थेऽवश्यकर्त्तव्ये पितृश्राद्धादाविनि विज्ञानेश्वरोऽपि ।
 क्वचित्त्रविभक्तानामपि पृथक्पाकानां देशान्तरे वसताम् ।

1295. वैश्वदेव-दर्शान्दिकश्राद्धानि च प्रत्येकं भवन्ति ।
 एकपाकेन वसतामिति बृहस्पतिवचनं लिङ्गान् ।
 भ्रातृणामविभक्तानां पृथक्पाको भवेद् यदि ३(‡) ।
 वैश्वदेवादिकं श्राद्धं कुर्यात्स्ते वैपृथक् पृथगिति हारीनोक्तेः ॥१२६४॥
 अविभक्तेन पुत्रेण पितृमेधोमृताहनि ।
 देशान्तरे पृथक्कार्यं दिशं श्राद्धं तथैव चेति यमाक्षेपित्याह ॥१२६५॥

1296. तत्र देसाद्रयादिमहानिवन्धेऽवनुपलम्भादमूलं मृग्यम् ।

तदयं प्रघटकार्थः—

पञ्चमहायज्ञेषु मध्ये, देव-भूत-पितृ-मनुष्य-यज्ञानन्यानुमत्या ज्येष्ठपुत्र
 कुर्यात् ।

१(●) 'तदेव स्याद्गृहे गृहे' इति भिन्नः पाठः ।
 २(†) दानं रक्षणं विक्रयम् इत्यर्थः पाठः ।
 ३(‡) 'वैश्व देवादिः श्राद्धम्' इति पाठात्तरम् ।

होमाप्रदानरहितं न भोक्तव्यं कदाचन १(*) ।

1297. अविभक्तेषु संसृष्टे ष्वेकेनापिकृतेकृतमितिव्यासोक्तेश्च ॥१२९६॥

यदातु,—

ज्येष्ठेनाकृते वैश्वदेवेऽन्नं तूष्णीं ममौकिञ्चित्क्षिप्त्वा भोक्तव्यम् ।

यस्यत्वेवामप्रतोऽन्नं सिध्येत् स नियुक्तममौकृत्वाप्तं ब्राह्मणाय दत्त्वा

1298. भुञ्जीतेत्यविभक्ताधिकारे गोभिलोक्तेः ।

वैश्वदेवासम्भयेतु कुक्कुटान्तं प्रमाणकम् ।

अन्नममौसंप्रहृत्य(दाय)किल्बिषातु विमुच्यत

इति स्मृत्यन्तराच्च ॥१२९७॥

1299. आश्वलायनस्तु—

पाकभेदे सति वैश्वदेवपृथक्त्वमाह,—

वसतामेकपाकेन विभक्तानामपि प्रभुः ।

एकस्तु चतुरोयज्ञान् कुर्याद्वाग् यज्ञ पूर्वकान् २(†) ॥

अविभक्ता विभक्तावा पृथक्पाका द्विजातयः ।

कुर्युः पृथक्पृथग्यज्ञान् भोजनात् प्राग्दिनेदिने इति ॥१२९८॥

एतेन देशान्तरगतौ पृथग्वैश्वदेवमपि कार्यमिति सिद्धम् ।

1300. अन्नस्यासंस्कृतत्वेन भोजने किल्बिषीभवेदितिकात्यायनेन तदकरणेदोषोक्तेः ।

1301. एवं देव पूजादिकमपि पृथक्पृथगप्येकपाकानां मित्याश्वलायनोक्तेः ।

दर्शप्रहण आद्धादितु ज्येष्ठस्यैव, तीर्थआद्धाद्यपि युगपत् ,

सर्वेषां अविभक्तानां तीर्थप्राप्त्यावेकस्यैव,

भेदेन तन्प्राप्तौभिन्नं (तन्)प्राप्तेरेव निमित्तत्वात् ।

गया आद्धेऽप्येवम् ।

एष्टव्यावहवः पुत्राः शीलवन्तो गुणान्विताः ।

तेषान्तु समवेतानां यष्टऽप्येकोगयां ब्रजेत् ३(‡) ।

1302. तारिताः स्मोवयन्तेन सयाति परमाङ्गतिमिति

हेमाद्रौ कौर्माकेः ॥१२९९॥

१(*) होमानु (य) दानं रक्षितम् , इति पाठान्तरम् ।

२(†) अथ वान्प्रतो वेद पाठः । इति ऋचन् विशः . कुर्याद्वा इत्यपि पाठश्च ।

३(‡) एष्टव्या वहवः पुत्रा यय प्येकोगयाव् ब्रजेत् । यजेशाचाश्च भिन्नं नीलंगा वषट्पुनश्चजेत् ॥ इति वायुपुराणे । अन्यद् शक्याकरे ।

केचित्, युगपद्गयां प्राप्तौ प्रत्येकं गमाभ्राद्गमाहुः ।
 विभक्तौवाऽविभक्तौवा गयां दैगच्छतः सुतौ ।
 तदा आर्द्धं पृथक्कार्यं पितृणां तृप्तिकारणादिति स्मृत्यन्तरादिति ॥१३००॥
 काम्येपि-दानहोमादौ मिथोऽनुमत्यैवाधिकारः ।
 द्रव्य(१)साध्यजपादौ तां विनापि स्यात् ।

1303. साम्यत्त्रिकादा वपरार्के पैठीनसिः—

विभक्तैस्तैः पृथक्कार्यं प्रतिसम्बन्तं साराधिकम् ।
 एकेनैवाविभक्तेषु कृते सर्व्वैस्तु तत् कृतमिति ॥१३०१॥
 प्रतिसम्बन्तादिकमित्युक्तेः पूर्व्वभावीनि आर्द्धान्येकत्रैवेति गमयति ।

1304. तदाह लघुहारीतः,—

सपिण्डीकरणान्तानियानि आर्द्धानि षोडश ।
 पृथक् नैवगुताः कुर्य्युः पृथग्द्रव्या अपिक्वचित् ॥१३०२॥
 इति सपिण्डीकरणं मासिकोपलक्षणं वत्सरान्त सपिण्डीकरणा(क्षिप्त-)
 भिप्रायंवा ।

यत्तु—

अर्वाक् सम्बन्तसराज्ज्येष्ठः आर्द्धंकुर्यात्समेत्यतु ।
 नव आर्द्धानि सर्वाणि सपिण्डीकरणन्तथा ॥
 ज्येष्ठेनैव प्रकर्त्तव्यमाब्धिकं प्रथमन्तथेति ॥१३०३॥
 प्रथमं साम्बन्तं सरिकमपि समेत्य कर्त्तव्यमिति वचनं पठन्ति ।
 तद्वचनन्तु मृग्यम् । एवं मातृआर्द्धेऽपि द्विष्टव्यम् ।
 ज्येष्ठस्यात्राशक्त्यादौतु कनिष्ठोऽपि तदनुज्ञया कुर्यात् ।
 तस्याप्यधिकारसद्भावात् । यदातु सापत्न्या भ्रातर स्तदा
 वैमात्रे ज्येष्ठेऽपि सति कनिष्ठ एव स्वमातृवार्पिकान्वष्टकादि स्वमातामह-
 आर्द्धञ्च कुर्यात् ।
 मुख्यपुत्रत्वा मुख्य दौहित्रत्वात्तस्य । मुख्यासम्भवे सपत्नीपुत्रः
 ज्येष्ठ एव कुर्यात् । तथाहि, ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति-मानव
 इति मनुना ज्येष्ठस्यैव पुत्र कार्य्यकारित्वोक्तेः ।

तदशक्त्यादावन्योऽपि, एवम विभक्तेष्वपि भ्रातृषु मध्ये यस्य द्वितीयो
विवाहः स्वसुतं संस्कारो वा कर्त्तव्यत्वेनोप तिष्ठते तदा स एव वृद्धि
भ्राद्व्यायङ्गं संहितं कर्म कुर्यात् ।

तन्मात्रं कर्त्तव्यत्वेनेतरेषां प्राप्स्य भावात् । तद् भावे सन्निहित-
क्रमेणान्योऽपि कुर्यादित्यादि वृद्धि आद्ध प्रकरण उक्त मेव ॥

इति विभक्ता विभक्तभ्रात्रादि विधानम् ॥

—*—

अथ श्राद्ध-विशेषनिरुक्तिः ।

—*—

अभिधाय विधानानि श्राद्धे सामान्यं मुच्यते ।

हरेः कृपा मनु प्राप्य श्राद्ध शब्दो निरुच्यते ॥१३०४॥

प्रेतं पितरमुद्दिश्य भोज्यं यत् प्रियमात्मनः १(*) ।

श्रद्धयादीयते यत्र तच्छ्राद्धं परिकीर्तितम् ॥१३०५॥

1306. इति मरीच्युक्त्या श्रद्धा शब्दात् प्रज्ञा श्रद्धार्चावृत्तिऽभ्यां इति ।
प्रत्यये कृते श्राद्धमिति सिध्यति ।

1307. तद्वानेकवाचकम् ,

होमश्च पिण्डदानञ्च तथा ब्राह्मण तर्पणम् २(†) ।

श्राद्ध शब्दाभिधेयं स्यादन्यदप्युपचारतः—१३०६॥

इति स्मृति रत्नावल्युक्तेः । केचिद्व्यवस्थितमित्याहुः ।

यजुषां पिण्डदानन्तु वह्मचां द्विज तर्पणम् ।

श्राद्ध शब्दाभिधेयं स्यादुभयं सामवेदिनाम् ॥१३०७॥

1308. इति स्मृति संग्रहोक्तेरिति । कर्काचार्योऽप्येवमाह ॥

अथ श्राद्धप्रशंसा ।

—*—

श्राद्धात् परतरं नास्ति श्रेयस्करं मुदाहृतम् ।

तस्मात् सर्वं प्रयत्नेन श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ॥१३०८॥

१(०) पशोमधुघृतादिभिः यज्ञात्मन्पूर्वकं (पशुदीनुद्दिश्य यज्जघीयते तच्छ्राद्धमिति ।

२(†) 'मर्माधानादिकार्येषु ब्राह्मणान् भोजयेद्दत्त' ।

चल्ल. '३तं ब्राह्मणभोजनम्' इति अ. ति. ।

1309. इति मनुक्ता ।

अरोगः प्रकृतिस्थश्च चिरायुः पुत्र पौत्रवान् ।
अर्थवान् अर्थभोजी च आकारी भवेदिह ।
परत्र च परां तुष्टिं लोकांश्च विविधांश्छिमान् ॥१३०६॥
आद्भुतं समवाप्नोति यशश्च विपुलं नरः ।

1310. इति देवलोक्ताच ॥

अथ पिण्डादि सम्बन्धिनः ।

—*—

1311. अत्र मार्कण्डेयः—

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
पिण्ड सम्बन्धि नोद्यते विज्ञेयाः पुरुषास्त्रयः ॥१३१०॥
लेप सम्बन्धिनश्चान्ये पितामह प्रपितामहान् १(*)....
प्रभृत्युक्ता, स्त्रयस्तेषां यज्ञयानस्तु सप्तमः ।
तथान्ये पूर्वजाः स्वर्गे येचान्ये नर कौकसः ।
येच तिर्य्यक्त्वं मापन्ना येच भूतादि संस्थिताः ।
तान् सर्वान् यज्ञमा नोऽसौ आद्भं कुर्वन् यथाविधि ॥१३११-१२-१३॥
समाप्यायते वृत्स येन येन शृणुष्व तन् २(†) ।
अन्न-प्रकिरणं यच्च मनुष्यैः क्रि(स्तु)यते भुवि ॥१३१४॥
तेन तृप्ति मुपायान्ति ये पिशाचत्व मागताः ।
यदम्बु स्नान वस्त्रोत्थं भूमौ पतति पुत्रक ॥१३१५॥
तेन ये तरुतां प्राप्ता स्तेषां तृप्तिः प्रजायते ।
यास्तु गन्धाम्बुकणिकाः पतन्ति धरणीतले ॥१३१६॥
ताभि राप्यायनन्तेषां ये तिर्य्यक्त्वं तिलाशिनः ।
भुक्त्वाचाचमनं यच्च जलं यच्चाङ्गि सेवने ॥१३१७॥
ब्राह्मणाणां तथैवान्येस्तेन तृप्तिं प्रयान्तिवै ।
तेनानेककुले तत्र तत्तद्योन्यन्तरं गताः ।
प्रयान्त्याप्यायनं वृत्स ! सम्यक्श्राद्ध-क्रियावताम् ॥१३१८॥

- १(०) कृतोऽयं, सेवमा जयतुर्वाद्याः 'प्राप्या पिण्डभागिनः ।
पिण्डः समसंकेषां सापिण्डा सप्त पीडयन् ॥ इति ।
सपिण्डतातु पुत्रवे सप्तसि विनिर्वाहः । इति च ।
- १(†) 'समाप्यायते' इति च पाठः ।

यथागोष्ठं प्रविष्टां गां वत् सोबिन्दति मातरम् ।
 नामगोष्ठस्वधामन्त्राः पितॄणां प्रापकास्तथा ॥१३१६॥
 नामगोत्रं पितॄणाञ्च प्रापकं हव्यकव्ययोः ।
 नाम मन्त्रास्तथादेश भेदान्तर गतानपि ।
 प्राणिनः प्रीणयन्त्येते तदाहारत्वमागताम् ॥१३२०॥
 देवोयदि पिताजातः शुभकर्मनियोगतः १(०) ।
 तस्यान्नममृतं भुत्वा देवत्वेऽप्यनुगच्छति ॥१३२१॥
 मर्त्यत्वेभोज्य रूपेण पशुत्वेपितॄणां भवेत् ।
 श्राद्धान्नं वायु रूपेण नरत्वे २(†)ऽप्यनु गच्छति ॥१३२२॥
 पानं भवति पक्षित्वे गृध्रत्वे च तथामिषम् ।
 दनुजत्वे तथामांसं प्रेतत्वे रुधिरोदकम् ॥१३२३॥
 मानुपत्वेऽन्नपानादि नानाभोगकरन्तथेति —

1312. हरिवंशो याज्ञवल्क्यः, नाम्नि विशेष माह,—

वसुरुद्रादिति सुताः पितरः श्राद्धदेवताः ।
 प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितॄन् श्राद्धेन तर्पिताः इति ॥१३२४॥

1313-14 हेमाद्रौ, विशेषो विष्णु धर्मोत्तरे—

पितृपिण्डश्चविज्ञेयः प्रश्नश्चापराजितः ।
 देवोऽनिरुद्धोविज्ञेयः पिण्डनिर्वपणे बुधैः ॥१३२५॥
 श्राद्धं कर्तुं कथं शक्यं विना वैष्णवं तेजसा ।
 अनिरुद्धःस्वयं देवः प्रश्नश्च पिता स्मृतः ।
 सकर्षणस्तज्जनको वासुदेवस्तु तत् पिता ॥१३२६॥

1315. मोक्ष धर्मोऽपि,—३(‡)

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 अहमेवात्र विज्ञेयस्त्रिषु पिण्डेषु संस्थितः ॥१३२७॥

१(०) 'शुभकर्मनियोगतः' इति भिन्नः पाठः ।

२(†) 'मगलेऽप्यनुतिष्ठते' इत्यपरः पाठः ।

३(‡) महाभारते शान्ति पर्वणि मोक्षधर्मोऽध्याये ।

नास्ति मत्तोऽधिकः कश्चित् कोवाऽभ्यर्च्योमया तथा ।
कोवामम पिता लोके ह्यहमेव पितामहः ।
प्रपितामहश्च सुतानां अहमेवात्र कारणमिति ॥१३२८॥

1316. **श्राद्धाकरणेदोषोप्यादित्य पुराणे,—**

न सन्ति पितरश्चैवं कृत्वा मनसि योनरः ।
श्राद्धं न कुरुते जातु तस्य रक्तं पिवन्ति ते ॥१३२९॥

1317. **कौर्मेऽपि—**

अमावास्यादिने प्राप्ते गृहद्वारं समाश्रिताः ।
वायुभूताः प्रपश्यन्ति श्राद्धं वैपितरो नृणाम् ।
यावद्वस्तमयं भानोः क्षुत्पिपासासमाकुलाः ।
ततश्चास्तंगते भानौ निराशा दुःखसंयुताः ॥१३३०॥
निः श्वस्य शिविरं यान्ति गर्हयन्तः स्ववंशजम् ।
जलेनापिच न श्राद्धं शाकेनापि करोति यः १(०) ॥१३३१॥
अमायां पितरस्तस्थ शापं दत्वा प्रयान्ति च ।

यथा,—

कन्यांगते सवितरि यान्यहानितु षोडश ।
तत्र श्राद्धम कुर्वाणोनरकं याति दारुणम्—

1318. इत्यादि । शाकेनापि नापरपक्षमति क्रामेदितिकात्यायनः ॥१३३२॥

अथ श्राद्धभेदाः ।

—*—

अथ विद्वामित्रः—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं सपिण्डनम् ।

1319. पार्व्वणं चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यं शुद्धार्थमष्टमम् ॥१३३३॥

१(०) अनापिना—शाकेनापि या 'कुर्यात्' । 'शोकेन' इत्यन्वः पाठः ।

न तच्छ्राद्धं त्यजेदिति पित्रणां श्रापेन बन्धलोपभयाच्चेति ।

॥ अथ गृह्यार्थं श्राद्धं प्रायश्चित्तान् परं अनुष्ठेयं पार्व्वणमष्टमम् ।

कर्माङ्गं नवमं प्रौक्तं वैदिकं दशमं स्मृतम् ।
यात्रास्वेकादशं ह्येयं पुष्ट्यर्थं द्वादशं स्मृतमिति ॥१३३४॥

1320. लक्षणान्येषां भविष्ये—

अहन्यहनि यः श्राद्धं तन्नित्यमिति कीर्तितम् ।
वैश्वदेवविहीनन्त दशक्ताबुदकेनतु ॥१३३५॥

एकोद्दिष्टन्तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।
तदप्यदैवं कर्त्तव्यं अयुग्मान् भोजयेद्विजान् ॥१३३६॥

कामाय विहितं काम्यं अभिप्रैतार्थसिद्धये ।
पार्वणेन विधानेन तत्कर्त्तव्यं खगाधिप ॥१३३७॥

वृद्धौ यत्क्रियते श्राद्धं वृद्धिश्राद्धन्तदुच्यते ।
सर्व्वप्रदक्षिणं (०) कार्य्यं पूर्वाह्नेतूपवीतिना ॥१३३८॥

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात् पात्रचतुष्टयम् ।
अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥१३३९॥

‘ये समाना’ इति द्वाभ्यां एतज्ज्ञेयं सपिण्डनम् ।
नित्येन तुल्यं शेषं स्यादेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥१३४०॥

अमावास्यां यत्क्रियते तत्पार्वणमिति स्मृतम् ।
क्रियतेवा पर्वणि यत् तत्पार्वणमिति स्थितिः ॥१३४१॥
गोष्ठ्ये (ष्ठ्योप) यत्क्रियते श्राद्धं गोष्ठ्यश्राद्धन्तदुच्यते १(*) ।

बहूनां विदुषां सम्पत् मुखार्थं पितृपुत्रये ।
क्रियते शुद्धये यत्तु श्राद्धगणान्तु भोजनम् २(†) ॥१३४२॥

शुद्धयर्थमिति तत्प्रौक्तं वैनतेय मनीषिभिः ।
निपेककाले सोमेव सीमन्तोन्नयने तथा ॥१३४३॥

ज्ञेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्माङ्गमेव च ।
देवान्नुद्दिश्य यत् श्राद्धं तद्वैविकमुदाहृतम् ॥१३४४॥

हविष्येण विशुद्धेन सप्तम्यादिषु यन्नरः ।
गच्छन्देशान्तरं यच्च श्राद्धं कुर्यात् सर्पिषा ॥१३४५॥

१(*) गोष्ठ—‘गोम्याभकम्’ । गोष्माला वा । अमायातिद्वीयेत् श्राद्धं क्रियते तदिति ।

२(†) शुद्धये,—श्रायशितानन्तरम्, शुद्धयौ पार्वणं विशेषं यतदिति ।

‘बहोपचारिकसिति’ मिश्रः पाठः ।

यात्रार्थमिति तत्प्रोक्तं प्रवेशेच न संशयः ।

शरीर-प्रचये आर्द्धं अर्थोपचय एव वा ॥

पुण्यार्थं मेतद् विज्ञेयं औपचायिकं मुच्यत इति ॥१३४६॥

वृद्धिः—

पुत्र जन्म विवाहादिः (समृद्धिः शुभ निमित्तं यजेदेव) १(*) ।

नित्येनावश्यं केनैकोद्दिष्टेन, पार्वणेन च तुल्यम् ।

शेषं मङ्गजातं स्यात् सपिण्डीकरणस्यैवोभयात्मकत्वात् । पार्वणांश-

पार्वणे, कोद्दिष्टांशः एकोद्दिष्टे, प्रेतत्वसमाप्तिरित्यौ सपिण्डीकरण-

मेवोक्तम् । प्रसङ्गान् स्त्रीसम्बन्धेनापि उभयात् कस्यैकोद्देशेन निर्देशः

कृत इति नित्येन तुल्यमित्यस्यार्थोद्देशः ।

क्रियते वा पर्वणीत्यत्र—पर्व शब्दः संक्रान्त्यादिपरः ।

1321. **तथाच वृद्ध वसिष्ठः—**

प्रति पर्वं भवेद्वयस्मात् प्रोच्यते पार्वणन्तु तदिति २(†) ॥१३४७॥

अथ षण्णवति आर्द्धानि ।

—*—

1322. **संग्रहे,—**

अमामनुयुगक्रान्ति(वृ)व्यतीपात महालयाः ।

अन्वष्टकाश्चतितयः षण्णवत्यः प्रकीर्तिताः इति ॥१३४८॥

अन्यत्रापि—

मन्वादिश्च युगादिश्च अमा (थ) संक्रान्ति वैधृती ।

यश्च आर्द्धाष्टका पाता आर्द्धषण्णवतिः स्मृता इत्यर्थः ॥१३४९॥

मन्वादयः (मन्वन्तरादयः)—चतुर्दशज्ञेयाः पौराणिकाः ।

1323. **तथाच मात्स्ये,—**

अश्वयुक् शुक्लनवमी कार्तिके द्वादशी तथा ।

तृतीया चैत्र मासस्य तथाभाद्रपदस्य च ॥१३५०॥

फाल्गुनस्यत्वमावास्या पुष्य (पोष)स्यैकादशी सिता ।

आषाढस्यापि दशमी तथा माघस्य सप्तमी ॥१३५१॥

१(*) उद्दिष्टं राश्यादयिकं आर्द्धं विवाहादिषु कर्तव्यम् ।

२(†) पर्वणि, अमायां संक्रान्ती च यद्वेत्तन् पार्वणम् । अन्यत्र पञ्च पर्वणाः, चतुर्दशादीनि ।

श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथा षाढस्य पुर्णिमा ।
 कार्तिकी फाल्गुनीचैत्रौ ज्यैष्ठ्यौ पञ्चदशी सिता ॥
 मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याक्षय-कारिकाः इति । १३५२ ॥
 यत्र कृष्णेति—निर्दिश्यते तत्र सैवान्यथा सितेति ज्ञेयम् ।

1324. युगादयश्चतस्रः (४) ताश्च विष्णुपुराणे—

वैशाखमासस्य सिता तृतीया,
 नवम्यसौ कार्तिक शुक्लपक्षे ।
 नभस्य मासस्य तमिस्रपक्षे,
 त्रयोदशी पञ्चदशीच माघे १(*) ॥ १३५३ ॥

1325. पञ्चदश्यक्ष, नामावास्या ज्ञेया, द्वैशुक्ले द्वे तथा कृष्णे, इति नारदीयोक्तः ।
 अमाः सकान्त्यश्च द्वादश प्रसिद्धाः । चतुर्दश वर्षमध्ये वैधृत्यस्त्रयो-
 दश सम्भवन्ति । पक्षश्चाद्वितीयः षोडश स्युः ।
 पूर्वैश्चुरष्टका (अष्टका)—अन्वष्टकाश्चेत्यष्टका द्वादश ।
 हेमन्त शिशिरयोश्चतुर्णामपर पक्षाणामष्टमीष्वष्टकाः ।

1326. पूर्वैश्चुरष्टका अष्टकाश्चेति गोभिलोक्तैः ।
 व्यतीपाताश्च त्रयोदशैव । एवं मिलित्वा षण्णवतिः ।
 नेयं परिसंख्या किन्तु गणनामात्रम्, पितृ मात्रादिकादि-
 श्राद्धकालान्तरोक्तैः । एषां कालनिर्णयं स्तुतीयस्तवके ज्ञेयः २(†) ।

1327. कालान्तरमुक्तं ब्राह्मे,—

आवृत्तकञ्च गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ३(‡) ।
 श्राद्धप्रतिष्ठिचिश्चैव विशिष्ट-ब्राह्मणागमः ॥
 श्राद्धकाला इमे प्रोक्ता दातुरक्षयकारकाः ॥ १३५४ ॥

१(*) एता मासाः सप्तभिः पुराणैः च कदाप्यस्तिष्य यतस्रः । इति शेषागः पाठः ।

२(†) प्राक्स्तुतीयस्तवके प्रोक्तं मेघ पुराण्यने ।

३(‡) गजच्छाया, छाया — 'यदेन्दुः पितृदेवस्यैवंमयेव करिणितः । याम्यातिषि भवति सा हि । गजच्छायाप्रकीर्तिता' इति मिताक्षरा-कृत्यचिन्ताभण्डारिणः ।

1328. छायाग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः । ब्राह्मे—

अश्विन्यां प्राप्नुयाद्भ्राम् भरण्यामापुरुक्तम् ।

कृत्तिकायां विज्वरत्वं श्राद्धकृत् तमदाप्नुयात् ॥१३५५॥

1329. इति नक्षत्र श्राद्धफल मुक्तम् । मनुस्मृतौ—

कुर्वन् प्रतिपदि श्राद्धं सुरुपान् लभते सुतान् ।

विज्वरत्वं कन्यकान्तु द्वितीयायां लभेत् ध्रुवम् ॥१३५६॥

1330. इत्यादि तिथि श्राद्धफलम् । शङ्खश्च—

यदा विशिष्यतीपातो भानुवारस्तथैव १(८) ।

पञ्चकं नाम तत् प्रोक्तं तत्र श्राद्धमथाज्ञाय --

मित्यादिच । सर्व्वमिदं काम्य श्राद्धपरम् ॥१३५७॥

अथ कर्त्तारः ।

—#—

तत्र शङ्खः,—

पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ।

पुत्राभावेन पत्नीम्यात पत्न्यभावेन सोदरः ॥१३५८॥

विष्णु पुराणे,—

पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रोवा भ्रातावा भ्रातृसन्ततिः ।

सपिण्ड-सन्ततिर्वापि क्रियार्थं नृप जायते ॥१३५९॥

तेषामभावे सर्व्वेषां समानोदकसन्ततिः ।

मातृपत्नस्य पिण्डेण सम्बद्धा ये जलेनवा ॥१३६०॥

कुलद्वयेऽपि चोच्छिन्न स्त्रीभिः काम्यां क्रियानृपेति ।

अत्र स्त्रीभिरिति भार्याव्यतिरिक्तविषयम् ॥१३६१॥

पत्न्यभावेन सोदर इति विशेषीक्तेः ।

भार्या-पिण्डं पतिर्दद्यात्तृ-भार्यां नथैवच ।

1331. श्वश्रवादेस्तु स्नुषाचैव तदभावेन सोदर इति शङ्कोक्तेः ।

(*) 'तिथिर्वातोपातः' इति भिन्नः पाठः । 'तिथिर्वातोपातः' इति उच्यते ।

1332. पुत्राश्च द्वादशविधाः १(*) । तथाहि याज्ञवल्क्यः—

औरभो धर्मपत्नीजस्तत् समः पुत्रिकासुतः ।
 क्षेत्रजः क्षेत्र जातस्तु स्वगोत्रेणेतेरेणवा ॥१३६२॥
 गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गृहजस्तु सुतः स्मृतः ।
 कानीनः कन्यकाजातो मातामह सुतोमतः ॥१३६३॥
 अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः ।
 दद्यान्माता पितावा यं स पुत्रोदत्तको भवेत् ।
 क्रीतस्तु ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयं सुतः २(†) ॥१३६४॥
 पिण्डदोऽशहरक्षैषां पूर्वाभावे परः पर इति ।
 दत्तकव्यतिरिक्ता एते पुत्रप्रतिनिधयः, युगान्तरे कार्याः ।
 कलौतु, दत्तौरसावेव । दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्रत्वे न परिग्रह—

1333. इति हेमाद्रौ कलिवर्ज्यं प्रकरणे निपिद्धत्वात् ३(‡) ।

यद्यप्यत्र—

पिण्डदोऽशहरक्षैव(क) पूर्वाभावे परः पर—इतुक्तेरौरसाभावे कलावपि
 दत्तकप्राप्ति स्तथाप्यौरसाभावे पौत्र स्तदभावे प्रपौत्र-स्तदभावे
 दत्तकादय इति ज्ञायते ।

पुत्रः पौत्रश्च तत् पुत्रः पुत्रिका पुत्रपुत्र वा ।

पत्नी भ्राताच तज्जश्च पिता माता स्नुषा तथा ॥१३६५—६६॥

भगिणी भागिनेयश्च सपिण्डः सोदक स्तथा ।

असन्निधाने पूर्वेषां उत्तरे पिण्डदाः स्मृताः ॥१३६७॥

1334. इति क्रमपरे स्मृति संग्रहवचने, प्रपौत्रानन्तरं पुत्रिका पुत्रोक्त्या तत्-
समस्य दत्तक स्यापि तत् स्थानीयत्व-प्राप्तेः ।

१(*) द्वादशविधाः पुत्राः—पुत्रस्त्वाणात् पवनात् पुत्रः इति याज्ञः । तेषां मानवे नवमाध्यायं,
 चतुर्थं धातु पात्रे भूमिखण्डे । सप्तविधाः पुत्राः—ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णसंस्कृतं ।
 तेषां कविधाः काव्याः विष्णुपुराणे च । तद्येव गार्हपत्ये पुराणे च प्राककाले यासन् ।
 गार्हपत्ये च तेषां तथेव ।

२(†) 'ताभ्याम्' इत्यत्र याव्यामिति भिन्नः पाठः ।

ताभ्यां माता पितृभ्यामिष्यः ।

३(‡) कलिवर्ज्यं प्रकरणमुदाहृत्यैव तौचित्यम् ।

1335. **यत्तु, बृहस्पतिना—**

पौत्रश्च पुत्रिका पुत्रः स्वर्गप्राप्तिं कराबुमौ ।
रिक्थे च पिण्डदाने च समो तौ परिकीर्त्तिता विति ॥१३६८॥
तत् पुत्रिकापुत्रस्य पौत्रं साम्यमुक्तम् ।

1336. **याज्ञवल्क्येन तु—१(०)**

औरसोधर्मं पत्नीजं स्तत् समः पुत्रिका सुतः ॥१३६९॥
इति तस्यौरस पुत्रं साम्यमुक्तम् ।
तथापि लोके राजसमो मन्त्री इत्यादौ किञ्चिन्ननुने समशब्दं प्रयोग-
दर्शना, न्मुख्यामुख्ययोः साम्यायोगाच्च । स्तुत्यर्थं तत् ननु तत् सम

1337. विकल्पार्थमिति पृथ्वी चन्द्रोदये, मदनरत्न-कालादर्शादयोऽप्येवमेवाहुः ।

1338. मदनपारिजाते तथैव शोचुः ।

अत्र केचित्—

1339. पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यो(न्यं)वैकारयेन् स्वधामिति सुमन्तूक्तौ ।

पितामहः पितुः पश्चात् पञ्चत्वं यदि गच्छति ।
पौत्रेनैकादशाहादि कर्त्तव्यं श्राद्धं पोडश मित्युक्तं ॥१३७०॥
नैतन् पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवांश्चेत् पितामहः -

1340. इति छन्दोग परिशिष्टे च पुत्र शब्दस्य द्वादशविधं पुत्रं परत्वात्

पूर्वाभावे परः पर इत्यस्यान्य परत्वाच्च ।
दत्तकाशभावे पौत्रादीनामधिकारोऽवगम्यत इत्याहुः । अतएव निषेपा-
दुपनीत पौत्रं सत्त्वेऽप्यनुपनीतं पुत्रस्यैवाधिकारो लोके दृश्यते ।
श्राद्धं कुर्याद्वश्यन्तु प्रमीने पितृके द्विजः ।
व्रतस्थोवाऽव्रतस्थोवा प्येकत्रैव(न)भवेद् यदि इति ॥१३७१॥

1341. **सुमन्तूक्तेः ।**

कुर्यादनुपनीतोऽपि श्राद्धमे कोहि यः सुतः ।
पितृ यज्ञाहुतिं पाणौ जुहुयाद् ब्राह्मणस्य सः ॥१३७२॥

1342. **इति बृद्ध मनूक्तः ।**

अनुपेनोपि कुर्यात् मन्त्रवन् ऐतृमेधिकमिति काष्ठीजिन्युक्तेः ।

- १(क) इदं कश्चिदर्थं प्रकरणं आदित्य पुराण क. हमाद्रौ गृहीतम् । तथैवावृत्तत्वं धृतम् ।
अतो पुराणं च तद् संचाति ।
१(त) अवन 'नावां मुनिं दृष्ट्वा सतं न भिन्नम्' इति अतो 'नावां मुनीनां मतयोर्विभिन्नाः'
इति च महाभारते ।

पुत्रश्चोत्पत्तिमात्रेण संस्तुय्याद्गुण मोचनात् १(*) ॥१३७३॥

- 1343 पितरं नादिकाच्चोलात् पितृमेधेन कर्मणेति यमोक्तेश्चेत्यन्येऽप्येव-
माहुः । तदेतदपेशलम् ।

पुत्रः पौत्र इति पुत्राक्त वचनादेव । यत्, संस्कृत पौत्र सत्वेऽप्य-
नुपनीत पुत्रस्यैवाधिकार इति, तद् प्यौरसमात्र विषयम् ।

पित्रोरनुपनीतोऽपि विदध्या दौरसः सुतः ।

और्द्धदेहिक मन्येतु संस्कृताः आज्ञकारिणः ॥१३७४॥

1344. इति हेमाद्रौ स्कान्दोक्तेः । तस्मादत्रायं निष्कर्षः—आदावौरसः
पुत्रोऽधिकारी, तदभावे पौत्रः, तदभावे प्रपौत्रः, तदभावे दत्तकादयो
द्वादश पुत्राः, तदभावे भर्तुः पत्नी, पत्न्याश्च भर्ता, यदि सापत्न-
पुत्रोऽस्ति तदा तयोः स पत्र कुर्यात् ।

विदध्या दौरसः पुत्रो जनन्या और्द्धदेहिकम् ।

तदभावे स पत्नाजः ज्ञेयजायास्तथा (या) दृताः ॥१३७५॥

1345. तेषाम भावेतु पति स्तदभावे सपिण्डका इति कात्यायनोक्तेः ।

1346. पितृ-पत्न्यः सर्वामातरः, इति सुमन्तूक्तेश्च । अपराकेऽप्येवमेवोक्तम् ।
न भार्यायाः पतिर्द्वाद् पुत्राया अपि क्वचित् ।

पिण्डश्चोदकदानश्चेति,

सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणाम मन्त्रकमिति—

(यत् प्रोक्तं) तदासुरादि विवाहे पत्नी विषयम् । पत्नी ध्यतिरिक्त

1347. विषयं वा । अन्यथा, भार्या पिण्डं पतिर्द्वाद्भर्तुः भार्या तथैवचेति
शङ्क वचनं निर्विषयं स्यात् ।

धर्मं विवाहे रूढा या सा पत्नी परिकीर्तिता २(†) ।

कथञ्चीतातु या नारी न सा पत्न्य मिधीयते ॥१३७६॥

१(*) 'पुत्रः कस्यान् पतः चाण न पवनादिति' याज्ञः 'जायमानोवे ब्राह्मणलिभि-
श्च' वागजायते' इति सूत्रम् ।

२(†) 'पत्न्यो यज्ञ संधीने' इति पल्लुः पत्नी भवति । ब्राह्म विवाहे ।

न सा देवे न वा पैत्र्ये दासीं तां मुनयो विदुः ।

1348. इति माधवीये शातातपोक्तेः ।

1349. यदत्र शुद्धिरत्नाकरे :—

अपुत्रस्य च या पुत्री सापि पिण्डं प्रदापयेत् ।

तस्य पिण्ड दर्शकं वा एकाहेनैव नित्तिपेत् ॥१३७॥

1350. इति जावाल्लोक्तेम् ।

भर्तृर्धनहरा पत्नी तां विना दुहिता स्मृतेति वृहस्पति वचनं तद्
भ्रातृ व्याघ्रभाव विषयम्, विभक्त-मृत विषयं वा ज्ञेयम् ।

पत्न्यभावे त्वविभक्तस्य सोदरः १(*) ।

1351. पत्न्य भावेतु सोदर इति पूर्वोक्तं शङ्खोक्तेः ।

1352. विभक्तस्य दुहिता धन हारित्वेन पूर्वोक्तं जावाल्लोक्तेः ।

तत्राप्यनूढा नृदसमवाये सोदर ऊढैव,—

दुहिता पुत्रवत् कुर्यान्माता पित्रोस्तु संस्कृता ।

आशौचमुक्त्वा पिण्डं मेकोद्दिष्टं सदाचरेत्—॥१३७॥

1353. इति भरद्वाजोक्तेः । तदभावेदोहत्रः धनहारित्वात् ।

माता पित्रो रूपाभ्यायाचार्ययोरौर्द्धदेहिकम् ।

कुर्वन्मातामहस्यापि व्रती न भ्रस्यते व्रतादिति ॥१३७॥

1354. वृद्धमनूक्तेः । इदमपि धनहारित्वेऽस्यात् २(†) ।

आर्द्धं मातामहाणान्तु अवश्यं धनहारिणा ।

दोहित्रेणार्थं निष्कृत्यं कर्त्तव्यं पूर्वं सुतरमिति—॥१३८॥

1355. इति स्कान्दात् ।

दोहितं भ्रातृ व्ययोः समवाये विभक्तस्य दोहितः,

अविभक्तस्य भ्रातृव्यः भ्रातृव्ययोः समवाये ३(‡)

कनिष्ठश्चेद्भ्रातृव्यः, ज्येष्ठश्चेत्पुत्र इति केचित् ।

१ (*) सोदरः — सहोदरः एकोदरः भातेति ।

२ (†) 'विष्णुं दत्त्वा कुर्यान्नृपम्' इति श्रुतेः । श्रीहरेर्द्विजगन्निधनात् एवं कर्त्तव्यं यत्प्रति ।

३ (‡) 'भ्रातृव्यो भ्रातृज 'द्वयो' इत्यं सरः । भ्रातृ मयः भ्रातृव्यः । अन्त्यः भ्रातृः । यान्-
शब्दाद् 'भ्रातृव्य' इत्यनेन सिद्धः ।

अपरेतु :—

भ्रातृभ्राता स्वयञ्चके यदिभार्या नविद्यते ।

तस्य भ्रातृसुतञ्चके यस्य नास्ति सहोदरः ॥१३८१॥

1356. इति ब्राह्मोक्तेः ।

ज्येष्ठभ्रातैव कुर्यान्नतत्पुत्र इत्याहुः ।

नानुजस्य तथाग्रज इतितु, मृतस्य कनिष्ठभ्रातृ सत्त्वविषयम् ।

यच्च,—

भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् ।

सर्वांस्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणोमनुर ब्रवीत् ॥१३८२॥

1357. इति मनुवचनं तदपि सोदराभावविषयम् ।

अनुजोह्यग्रजोवापि भ्रातुः कुर्वीत संक्रियाम् ॥१३८३॥

ततस्तु (स्व) सोदरस्तद्वत् क्रमेण तनयस्तयोः ।

1358. इति मदनरत्ने कात्यायनोक्तः ।

सोदरसुताः(ः) सोदर समवाये सोदरसुत एवाधिकारी ।

पुत्रः कुर्यात् पितुः भ्रातृं पत्नी च तद् सन्निधौ ।

धनहार्यर्थं दौहित्रस्त तोभ्राता च तत् सुतः १(*) ॥१३८४॥

भ्रात्रोः सहोदरो भ्राता कुर्याद्वाहादि तत्सुतः ।

ततस्त्व सहोदरो भ्राता तद्भावे च तत्सुतः ॥१३८५॥

इति तत्रैव स्मृतिसंग्रहोक्तेः ।

1359. स्मृतिचन्द्रिकायां वृद्धशातातपः ।

मातुलोभागिनेयस्य स्वस्त्रीयो मातुलस्य च ।

श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्मातामहस्य च ॥१३८६॥

एतेषां चैव भार्याणां स्वसुर्मातुः पितुस्तथा ।

भ्रातृमेवान्तु कर्त्तव्यं यन्मात्रादि क्रमेणतु इति २(†) ॥१३८७॥

इदमपि पुत्राद्यभावे वेदितव्यम् ।

पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यं वैकारयेत् स्वधाम् ॥१८८॥

1360. इत्युक्तेः । शुद्धिविवेके, ब्राह्मे—

दत्तानां वाप्यदत्तानां कन्यानां कुरुते पिता ।

चतुर्थेऽनि तास्तेषां कुर्वीरन् सुसमाहिताः १(*) ॥१८८८॥

दत्ता वाग्दत्तावा ।

दत्ता वाग्दत्ताश्च कन्यकाः एव मदत्ता अपि ।

मातामहानां दौहित्राः कुर्वन्त्यह नि चापरे ।

ते पि तेषां प्रकुर्वीरन् द्वितीयेऽहनि सर्वदा ॥१८८९॥

जामातुः श्वशुरः कुर्यात्तस्य सोपि सुसंयतः ।

मित्राणां तदपत्यानां श्रोत्रियाणां गुरोस्तथा ॥१८९०॥

भागिनेय सुतानाञ्च सर्वेषां त्वपरेऽनि ।

राक्षोऽसति सपिण्डेन निरपत्ये पुरोहितः ॥१८९१॥

मन्त्री वा तदशौचन्तु पुराचीत्वा करोति स इति ॥

अत्र, चतुर्थाहादि श्राद्धविधान मस्थि सञ्चयन-परम् ॥१८९२॥

एतदपि पुत्राद्यभावे वेदितव्यम् ।

1361. तथाहि कालादर्शकारः—

दाहादिमन्त्रवत्पित्रो विंशत्यादौरसःसुतः ।

तदभावेतु पौत्रश्च प्रपौत्रः पुत्रिका सुतः ॥१८९३॥

दौहित्रोधन हारीच भ्राता तत्पुत्र दधच ।

पिता माता स्नुषाचैव स्वसा तत्पुत्रपचच ।

सपिण्डः सोदकोमातुः सपिण्डश्च सहोदकः ॥१८९४॥

स्त्रीच शिष्यस्त्रिगात्रार्या जामाताच स्वसापिच ।

उत्सन्न वन्धोरिक्थेन कारयेद्वनीपतिरिति ॥१८९५॥

घनहारीति—सर्वत्र सम्बध्यते २(†) ॥

मूलमेतन्मनुष्याणां त्रविणं(म)यत् प्रकीर्तितम् ।

१(*) ताः सख्याः क्रियाः, सख्याः, चख्याः इति ।

२(†) 'पिण्ड' दत्ता इति इति इति ।

ऋषिभिस्तस्य निर्दिष्टा निष्कृतिः पावनी परा ।

आदेह पतनास्तस्य कुर्यात् पिण्डोदक क्रियाम् ॥१३६६॥

1362. इति स्कान्दोक्तं मदनरत्ने । अपिच,—

दत्तकस्तु स्वजनकस्य पुत्राद्यभावे श्राद्धाधिकारी १(*) ।

यत्तु,—

गोत्ररिक्थे जनयितुर्नभ जेहन्निमः सुतः ।

गोत्ररिक्थानुगः पिण्डोद्वय पैति दत्तः स्वधेति ॥१३६७॥

1363. मनूक्तम् ।

इदं जनकस्य पुत्रादि सद्भाव विषयम् ॥

अथ ये दत्त-क्रीत-कृत्रिमाः (क्वचित्काः) पुत्राः परपरि—

प्रहेणानर्बेया जाता स्ते द्व्यामुष्यायणा भवन्ति २(†) ।

यथा,—

शौङ्ग-शैशिरीणां याणिचान्यान्येवं समुत्पन्नानीत्येवं कुलानि
भवन्ती त्यादिना द्वयोः प्रवरानुक्तोक्तेः । (प्रवरानुक्तेः)

अथ यद्येवां स्वासु भार्यास्वपत्यं न स्याद्, दत्तकाद्योरिकथं कथं
हरेयुः । पिण्डं चैभ्यस्त्रि पुरुषन्न्द्युः, यद्यभयोर्नस्यादुभाभ्यामेव
द्वयुः । एकस्मिन् श्राद्धे पृथगुद्दिश्यैकपिण्डे, द्वावनुकीर्त्तयेत्, परि-

1364. गृहीतञ्चोत् (प्रतिग्रहीतारञ्च) पादयितारञ्च, तृतीयात् पुरुषादिति
कात्यायन प्रवराध्यायोक्तेः ।

यावन्तः पितृवर्गाः स्यु स्तावद्भिर्दत्तकाद्यः ३(‡) ।

प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकीयैः पितृभिः सह ॥१३६८॥

१(*) परमव प्रदत्तपुत्रेणापि चतुर्थीह आह्लादिकं स्वजनकस्य ।

दन्निमः कुर्याद् यतः पुत्रदानात् परं अन्यः आह्लादनास्ति ।

२(†) दत्तको द्विविधः—शैबलदत्तकः ह्यामुष्यायणदत्तकश्च ।

शैबलदत्तको जगन्नेन प्रति यद्देवर्षेभ्यः दत्तः । तस्यैव पुत्रः ।

ह्यामुष्यायणस्य जनकं प्रतिग्रहीतृभ्यां च वयोरेव मिति संप्रति पन्नः ।

अभयोरपि पुत्रः । इति मित्यश्वरा-उवाहृतस्त्वयीः । अथे तद् अन्यं कृत्यते भिन्नम् ।

३(‡) 'नत्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रति गृहीयादा, अन्यथाशुश्रूषाहर्षः । सह पूर्वेषां समानार्थः
इति उक्तञ्च शिरो मयी ।

पलायनमिति विज्ञा. स्त्री पत्नं न दद्यात् इति च

द्वाभ्यां सहाय तत् पुत्राः पौत्रास्त्वेकेन तत् समम् ।

चतुर्थं पुरुषे च्छन्दस्तस्मादेवां त्रिपुरुषी ॥१३१६॥

साधारणेषु कालेषु विशेषेणान्ति वर्गिणाम् ।

1362. इति हेमाद्रौ कार्ष्णाजिन्युक्तेष्व ।

1363. अस्थार्यमाह हेमाद्रिः ।

दत्तकादयोजनक-पालकयोः कुले प्रेतानां स्ववर्गीयैः सपिण्डनं कुर्युः ।

दत्तकादीनां पुत्रास्तु, दत्तकादीनां द्वाभ्यां पितृभ्यां जनकपालकयोः

कुले प्रेतानां स्ववर्गीयैः सपिण्डनं कुर्युः । (दत्तकादीनां पुत्रास्तु,

दत्तकादीनां द्वाभ्यां पितृभ्यां जनकपालकाभ्यां सपिण्डनं कुर्युः) ।

दत्तकादि पौत्रास्तु स्वपितरं दत्तकेन संयोज्य एकेन पितामहेन

तज्जन केनच सपिण्डयेषु ।

चतुर्थोऽपि तत् कुलस्थ एव, तेषां प्रपौत्रस्तु दत्तकस्य प्रपितामहस्य

पालक कुलस्थं चतुर्थं योजयेन्नवा । च्छन्दः इच्छा, तथा दर्श-

महालयादौ द्वयोः पित्रोः पितामहयोश्च श्राद्धं देयम् । नतु नियमेन ।

तत्र द्वयोर्द्वयोर्द्वौ पिण्डौ दद्यात्, एकस्माद्वयोर्नामनी समुच्चार्येति ।

गोत्रन्तु द्वयोः पालकस्त्रयोच्चार्य, विवाहादौ भयोरिति विवेच-

1364. नीयम् ॥ जारजानां विशेषमाहा परार्क—१(*)

1365. नारदः,—

जायन्तेऽनियुक्तायामैकेन व हुभिस्तथा ।

भरिकथ भाजस्ते सर्वे धीजिनामेव ते सुताः ॥१३१७॥

दद्युस्ते बीजिने पिण्डं माता त्रेच्छुलकतो हता ।

अशुलकोपहृतायान्तु पिण्डं दा (दूतातो) वोढुरेव ते ।

इति । किञ्च, स्त्री कर्त्तुके श्राद्धे त्रैवर्णिके स्त्रियः ।

सङ्कल्प मात्रं स्वयं कृत्वा वैत्रिकमन्त्र युक्तं सर्वं ब्राह्मणद्वारा

कारयेयुः ।

इति प्रयोगपारिजाते विशेषोऽभिहितः ।

यज्ञेषु मन्त्रयन् पत्नी कर्म कुर्यादयथा नृप ।

तथोर्द्धं देहिकं कर्म कुर्यात् सा धर्मं संस्कृतेति

1366. मदनरत्ने स्कान्दोक्तिश्च । शूद्रकर्तृकेतु,—

अयमेवविधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः ।

अमन्त्रस्यतु शूद्रस्य विप्रोमन्त्रेण गृह्यत ॥१४००॥

1367. इति ब्राह्मवचनेन ।

नाभ्येतव्यमिदं शास्त्रं वृषलस्यतु सन्निधाविति ॥१४०१॥

1368. कूर्मपुराणेन ।

अभ्येतव्यं ब्राह्मणेन वैश्वेन क्षत्रियेणच ।

श्रोतव्यमेव शूद्रेण नाभ्येतव्यं कदाचनेति ॥१४०२॥

1369. भविष्य वचनेन च ।

सर्वं कर्म तु शूद्रेणामन्त्रकर्तृककार्यम् ।

तत् सन्निधौ तदानीं ब्राह्मणेन पौराणमन्त्रोऽभ्येतव्यः

नतु वैदिक मन्त्र इति विशेषः १(*) ॥

केचित्तु,—

नहि वेदेष्वधिकारः कश्चिच्छूद्रस्य विद्यते ।

पुराणेष्वधिकारोमे(श्च)दर्शितो ब्राह्मणैरितिपात्रोक्तेः ॥१४०३॥

स्त्रीशूद्राणां पौराणमन्त्रपाठेऽप्यधिकारोऽस्ति ।

1370. नाभ्येतव्यमिदमिति (कौर्मवचनं) तु स्तुतिपरम् । अन्यथाभ्यणेष्य-

धिकारो न स्यादित्याहुः । नारीणामप्येवं समानन्यायात् । यस्य-

सर्वथा द्रव्यादिकं नास्ति तस्यापि धर्मार्थं यथाशक्ति कार्यम् ।

1371. शातातपोये,—

प्रीत्या श्राद्धन्तु कर्त्तव्यं सर्वेषां वर्णलिङ्गिनाम् ।

एवं कुर्वन् नरः सम्यङ् महतीं श्रियमाप्नुयात् ॥१४०४॥

1372. संग्रहेऽपि,—

पुत्रः पौत्रश्च तत् पुत्रः पुत्रिकापुत्र एवच ।

पत्नी भ्राताच तज्जश्च पितामातास्तुया तथा ॥१४०५॥

भगिनी भागिनेयश्च पिण्डवः सोदकस्तथा ।

असन्निधाने पूर्वेषामुत्तरे पिण्डदाः स्मृताः ॥

तदभावे स्वकीयं न धर्मार्थमपि कारयेत् ॥१४०६॥

(*)

स्रो यद् विज वसूनां स्रयो न युति गोवर्ग' इति भागवते ।

• 'उक्तारोक्षारणाङ्गोमात शालयाम शिवाश्वनात् ।

ब्राह्मणो-गमना ऋटः सद्यश्चास्मतां व्रजेत' इति कात्यायने ।

तज्जातीये नैव सम्यग् दाहाद्याः सकलाः क्रियाः ।

1374. सर्वेषामेव वर्णानां बान्धवोऽनुपति र्यतः इति स्कान्दे ॥१४०७॥

पित्रोरनुपनीतोऽपि विद्व्यादौरसः सुतः ।

ओद्धर्देहिकमन्येतु संस्कृताः श्राद्धकारिणः, इति ॥१४०८॥

1375. मनुरपि,—

नह्यस्मिन् युज्यते कर्म किञ्चिदामौजीबन्धनात् ।

नाभिव्याहारयेद् ब्रह्म स्वधानिनयनादृत इति ॥१४०९॥

स्यधानिनयनं श्राद्धम्, सोऽपि कृतचूडश्चेत् तदाधिकारी ।

अनुपपेतो(नीतो) पि कुर्वीत मन्त्रवत् पैतृमेधिकम् ।

यद्यसौ कृतचूडः स्याद् यद्विवा स्यात्ति वत्सर इति ॥१४१०॥

अन्यत्र विशेषः स्तवकादौ द्रष्टव्यः १(*) ।

इति श्राद्धकर्तारः ॥

—*—

अथ श्राद्धदेशाः ।

—*—

1376. स्कान्दे,—

दक्षिण प्रवणे देशे तीर्थादींच गृहेऽपिवा ।

भूसंस्कारादि संयुक्ते श्राद्धं कुर्यात् प्रयत्नतः ॥१४११॥

स्वभूमौच नदीतीरं देशे केशाद्य दूषिते ।

स्थलेषु गिरि पृष्ठेषु सरः स्वायतनेषुच ॥१४१२॥

गोष्ठेषु च दिविकेषु तुष्यन्ति पितरः सदा ।

तुलसी काननच्छाया यत्र यत्र भवेद्द्विज ॥१४१३॥

तत्र श्राद्धं प्रदातव्यं पितॄणां तृप्तिहेतवे ।

तुलसीबीजनिकरः प्रपतेद्यत्र नारद ॥१४१४॥

पिण्डदानं कृतं तत्र पितॄणामक्षयम्भवेत् ।

शालग्रामसर्मापेतु गङ्गातीरे विशेषतः इति २(†) ॥१४१५॥

१(*) 'यदेवापि समक्षावद् यावद् देवजायते' इति श्रुत्यन्तरं अन्य वासि ।

नरिहृष्यं तापमुपनिष द,—

'सावित्रीं प्रणमं यजुर्मूर्त्तिं स्त्रीं गृध्राय नमस्कृति' ।

यदि ज्ञानीयान् स्त्रीं यद्गः समस्तोऽधिगच्छति' ।

'तस्याच्छुद्धोयश्च नमस्कृतम्' इति श्रुतिश्च ।

सप्तहस्त्यादीं प्रथमं मार्गोऽनुसन्धेयः ।

२(†) 'ब्रह्मलक्षणं शिवलक्षणं यत्र तिष्ठन्ति देवताः । तत्र देवा सुरयक्षा भुवनाणि चगुह्यं'
इति ऋषी ।

तीर्थमृषि सेवितं सलिलाभ्रमादि १(*) । भूसंस्काराः केशतृणाङ्गारा-
मेध्यास्थि प्रभृति कुत्सित द्रव्यापसरणपुरः सरं, भूलेखन-परिस-
मूहनमृदु गोमयलेपनादयः । स्वतोदक्षिण प्रवणामावे, पितृ-
यजनत्व सिद्धये प्रयत्नेनापि दक्षिणाप्रवणत्वं कुर्यात् ।
स्वभूमौ स्वगृहे गोष्ठादौ, अकृत्रिमः प्रदेशः स्थली ॥१४१६॥

—*—

अथ निषिद्धदेशाः ।

—*—

पारिजाते, यमः,—

रुक्ताङ्कं विहतं क्लिन्नं संकीर्णानिष्टगन्धिकम् ।

पिपीलिकादिजुष्टञ्च दूष्टं ग्यालादिभिस्तथा ॥१४१७॥

म्ब-खरोप्रादिजुष्टञ्च परकीयञ्च कृत्रिमम् ।

देशेत्वनिष्टशब्दञ्च वर्जयेच्छाद्ध कर्मणीति ॥१४१८॥

परकीयं परगृहीत-गृह-गोष्ठादि । (परस्वामिक स्थानं शत्रुस्थानं वा)
नतु गिरि-सरिदरण्य-तीर्थादि, तेषामस्वामिकत्वात् ।

1377. तथाच, ब्रह्मपुराणे,—

परकीय गृहे यस्तु स्वान् पितृस्तर्पयेजनः ।

तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरोवलात् ॥१४१९॥

अप्रभागं स्ततस्तेभ्योदद्यान्मृत्यञ्च जीवतम् ॥

1378. स्कान्दे,—

त्रिशङ्को वर्जयेद्देशं यावद्द्विदशायोजनम् ॥१४२०॥

उत्तरेण महानद्या दक्षिणे तु कीटकात् ।

देशस्त्रैशङ्कोहि नाम श्राद्धकर्मणि गर्हितः, इति ॥१४२१॥

१(*)

येन निःस्वासे तीर्थं देवालयवाद्य भावे, गीरगृहे, चत्रत्य विलम्बसे, शास्त्रानुसारी सन्निधौ,
गोमय क्षित्तप भूमी आद्यादिकं कुर्यात् ।
चत्रत्य तीर्थं जायौ-गवा-अयागादि सेवम् ।

1378. काम्यदेशानाह, शङ्खः—

वाराणस्यां कुरुक्षेत्रे भृगुतुङ्गे हिमालये ।
नर्मदा बाहुदा तीरे सर्वमानस्य मुच्यते ॥१४२२॥
गङ्गाद्वारे प्रयागेच गयाशीर्षे कृतञ्च यत् ।

1379. गयाशीर्ष-प्रमाणत्वादि पुराणे उक्तम्—

पञ्चकोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः १(*) ।
महानद्याः पश्चिमेन यावद् भद्रेश्वरोगिरिः ।
उत्तरे ब्रह्मयूपस्य यावद् दक्षिण मानसम् ॥१४२३॥
यतद् गयाशिरोनाम विष्णु लोकेऽपि विश्रुतम् ।
शमीपत्र प्रमाणेन पिण्डन्वद्याद् गयाशिरे ॥
उद्धरेत् सप्तगोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतमिति ॥१४२४॥

सप्तगोत्राणितु,—

पितामाता च भार्या च भगिनी दुहिता तथा ॥१४२५॥
पितृमातृ स्वसाचैव सप्तगोत्राणि वै विदुः २(†) ॥१४२६॥
अत्र मातृगोत्रं नाम, मातामह गोत्रम् । भार्यागोत्रं नाम—स्वाश्रुर्यम् ।
अन्यत् स्पष्टम् । एषां गोत्राणामेकोत्तरं शतमिति पितृगोत्रे,
तत्त्वानि च चतुर्विंशतिः, गोत्रशब्देनात्र तत्तत्तस्य कुलजातस्थाः पुरुषा-
लक्ष्यन्ते । (यद्वा स्वीय पूर्वजताः) ते च द्वादश पराभ्यन्तावन्त
एवापरे, एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । नृपाः षोडश राजकीये अर्थशास्त्रे
दर्शनात् ३(‡) ॥

—*—

अथ श्राद्धार्हब्राह्मणाः ।

—*—

1380. आश्वलायनः,—

आचार्य्याच्छ्रोत्रियः श्रेष्ठः श्रोत्रियाद् भूणवधच ।
भूणाद् वेदान्तगश्चापि तस्माच्चैवाग्निमान् द्विजः इति ॥१४२७॥

१(*) अत्र पुराणे, बायु पुराणे गया माहात्म्ये वर्णितमस्ति । अत्रापि तदुक्तम् ।

२(†) अत्र सप्त गोत्राणीति पञ्चाद्यादित् पारिवर्षिकीं संज्ञां ज्ञेया ।

३(‡) षोडश मण्डल राजकीय विषयसु शुक्र-वृहस्पत्ययं ब्राह्म-कामन्दकीयादौ विद्यन्ते ।

1381. एषां लक्षणमपि तेनैव उक्तम्—

वेदैकदेशपाठज्ञः सदाचारपरः सदा ।

सत्त्वाचार्य इति ज्ञेयः सपत्नीकः प्रशस्यते ॥१४२८॥

शास्त्रैका सकला यस्मिन् निःसन्दिग्धाः प्रतिष्ठिताः ।

स श्रोत्रियः स्वकर्माणि कुर्वाणः शुचिरात्मवान् ॥१४२९॥

वेदमेकं तद्गानि निखिलं वेत्ति योद्विजः ।

सधून् इति विज्ञेयः स्वकर्म-निरतः सदा १(३) ॥१४३०॥

साक्षांश्च चतुरो वेदान् तदर्थान् खिलांश्च यः २(४) ।

जानातीह स्वकर्मस्थः स प्रोक्तोवेद पारदः (गः) ॥१४३१॥

अपि स्वशाखामेकांवा सकला योद्विजोत्तमः ३(५) ।

पठित्वाग्नि त्रयं याति सोऽग्निमान् ब्राह्मणोत्तमः ॥१४३२॥

वेदान्तगोऽग्निमांश्चापि स्वकर्मपरमोयदि ।

सदाचारपरश्चापि सविप्रः शिव एवहि ॥१४३३॥

स्वशाखामपठित्वातु योऽग्न्याधानं समाचरेत् ।

अग्निष्टोमादिकांश्चापि स विप्रोऽपसदः स्मृतः ॥१४३४॥

यस्मिन्न सकलाः शाखा विप्रैर्विह समर्पिताः ।

श्रोत्रिये श्रोत्रियसुते ब्राह्मणे वा स्वकर्मणि ।

स्वाचारं सम्प्रदत्तानि (दत्तानि) फलिष्यान्त सहस्रधा ॥१४३५॥

1382. इतिहासेऽपि—

वेदाभ्यायीतु योविप्रः सततं ब्रह्मणि स्थितः ।

सदाचारश्चाग्निहोत्री(च)सोऽग्निर्वै कश्यवाहनः ॥१४३६॥

1383. हारीतोऽपि—

अविद्वान् वा सुविद्वान् वासु(सन्) कुलोदुक्कुलोपि वा ।

बीजक्षेत्रात्मसंशुद्धः श्राद्धेस्वर्हः स्वकर्मकृत् ॥१४३७॥

१(३) यथा, गर्भस्थ धून्, तस्या कर्मस्य प्राप्तवत् सुपरम उक्तः, तद्यथा वेदविदुः ब्राह्मणः, अ.ब. विप्रः सत्त्वार्थं त्रयं पश्येत् वच्छते ।

१(४) अङ्ग संहितान् वेदान् साङ्गान्, अक्षादि पङ्क्तान्, तन्त्राः विप्र इति ।

१(५) कृती,—एकां शाखां स्वकर्मा वा अग्निभरद्वेरीतवान् ।

पद कर्मनिरतो विप्रः स वै यौदिय उच्यते ॥ महाभाष्ये च, योनियः अन्तोऽपीति इति ।

तस्मात् सदाचारपरान् वेदज्ञानं कर्मतत् परान् ।
 चतुः शुद्धान् द्विजान् (द्विजः) भ्रात्रे कुलीनानर्चयेद्बुधः ॥१४३८॥
 विशुद्धो बीज-योनिभ्यां श्रोत्रियः ब्रोनियात्मजः ।
 स्वधर्मनिष्ठः शान्तात्मा भ्रात्रे केतनमर्हति ॥१४३९॥
 केतनमर्हति, इति केतनं सम्प्रदायत्वम् ।
 चतुः शुद्धलक्षणमपि—

सएवाह,—

यस्य मातापिताच्चात्मा शुद्धः भार्या च सद्विजः ।
 चतुः शुद्धः स्मृत स्तज्ज्ञः सदाचारश्च पञ्चम इति ॥१४४०॥

1384. **पुराणसमुच्चये ।**

गृहस्थाः कुल सम्पन्नाः प्रख्याताः कुल गोत्रतः ।
 स्वदारनिरताः शान्ता विज्ञेयाः षड्भक्तिपावनौ ॥१४४१॥

तथा,—

यश्च व्याकुरुते वार्चं यश्च मीमांसतेऽध्वरम् ॥
 तावुभौ पुण्यकर्मणो षड्भक्तिपावनपावनौ ॥१४४२॥

1385. **इति याज्ञवल्क्यः ।**

भ्रमचाः सर्वेषु वेदेषु श्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवा ।
 त्रिनाचिकेतः त्रिमधु त्रिसुपर्णः षड्भक्तिः ।
 वेदविद्युः सपत्नीकः भ्रात्रे केतनमर्हतीति १(*) ॥१४४३॥
 त्रिनाचिकेतत्रिसुपर्णी यजुर्वेकदेशौ । तद्व्यत-पूर्व-तद्व्यापिनौ स्तः ।
 एवं त्रिमधुः ।

तथा,—

ऋत्विक् सदस्योऽप्याचार्यः स्नातकश्च सुयन्त्रितः ।
 सन्ध्याबन्धन निष्ठश्च भ्रात्रे केतन मर्हतीति २†) ॥१४४४॥

१(*) केतनम्—केतनम् अने कार्ये निमग्नः निवासयोः । इत्यनेन । चतुः देवे, पित्रो
 निमग्नित-विभ्रः ।

ब्रह्मविद् युवा इत्यत्र 'नेदग युवा' इति भिन्नः पठः ।

२†) —प्राक् इतिहासीककव्यवाचनः—अन्ध्यापिवाचनः ।

इत्यन्ध्यापिवाचनः—देवपितृ यज्ञादीदेवद्रव्ययोरिति । पितृणां कव्यं देवानां इत्येति ।

- युवेति विशेषणमधिकलेन्द्रियपरम् । न वृद्धनिरासार्थम्, न
1386. वृद्धान्तानति क्रमेदिति कात्यायनोक्तेः ।

यत्तु, विश्वामित्रेणोक्तं—

न ब्राह्मणं परीक्षेत कदाचिदपि बुद्धिमान् ।
दातुं परीक्ष्य दत्तानि नयन्ति नरकं ध्रुवमिति—॥१४४४॥
तद् द्रव्यव्यतिरिक्तविषयम् । अन्यथा परीक्षणग्रन्थवैयर्थ्यापातात् ॥

अथ मुख्यकल्पमाह ।

1387. मनुः—

एषवै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः १(०) ।
अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्गिरनुष्ठितः ॥१४४६॥
मातामहं मातुलञ्च स्वस्त्रीयं श्वशुरं गुरुम् ।
दौहित्रं विट्पतिं बन्धुं ऋत्विग्याज्यौच भोजयेत् ॥१४४७॥
विट्पतिर्जामाता । बन्धुशब्देनात्र शरीर-बन्धवः स्नेहबन्धवश्च
1388. गृह्यन्ते । विशेषानुक्तेः शिष्यानपि गुणवती भोजयेदितिवसिष्ठः ।
1389. अभावेपि शिष्यानिति कात्यायनसूत्रम् । अभावे,—मुख्याभावे
स्वस्त्रीय-ऋत्विग्जामातृ-श्वशुर मातुलाः त्रिणाचिकेतः २(†) दौहित्र-
1390. शिष्य-सम्बन्धि-बान्धवा इत्यनुकल्पेन याज्ञवल्क्योक्तिश्च ।

1391. कूर्मपुराणे विशेष उक्तः—

आसमान प्रवरको ह्यसगोत्रस्तथैवच ।
असम्बन्धी च विज्ञेयोब्राह्मणः आहसिद्धये ॥१४४८॥
आह्वेषु विनिर्गोत्र्याः स्युर्ब्राह्मणा ब्रह्मविक्ताः ।
ये योनि गोत्र मन्त्रान्ते वासि सम्बन्ध वर्जिताः ॥१४४९॥

१(०)

एत इव्य-कव्यविषयो पूर्वमुक्तो ।

”

‘अव्यागसङ्गो बन्धुः सदैवानुमिः’ इति ।

एकस्त्रियो भर्तृश्वरः सप्त प्रायः सखाः तः’ इति ।

२(†)

‘त्रिणाचिकेतः त्रिभिरेव सन्निवृत्तकर्म कृतम्’ इति कठोपनिषदि च ।

‘सत्त्विक पुत्रो- गुरुर्भाताभानिनेयोऽपविट् पतः’ इति कृतिः ।

1392. गार्ग्योऽपि,—

नैकगोत्रे हविर्हयात् समानप्रधरेऽपि वा ।
नचाह्नाते कुले दद्याद् यथाकन्या तथा हविः ॥१४५०॥
अभावेहान्य गोत्राणां सगोत्रानपि भोजयेत् ।
अत्र सगोत्र शब्देन, एकगोत्रा अमस्वन्धिनाऽनुज्ञायन्ते ।
सगोत्रा अपि सप्तम-पुरुषादूर्ध्वं भोज्या इत्येके ।

1393. तदुक्तं श्राद्धकाशिकायाम्, जाबालेन,—

वड्भ्यः पुरुषेभ्योऽर्वाक् श्राद्धे हेयास्तु गोत्रजाः ।
वड्भ्यस्तुपरतो भोज्याः श्राद्धे स्युर्गोत्रजा अपि ॥१४५१॥
इति नेत्यपरे ।

समानोदकता येषां सापिण्ड्यं वा भवेद् यदि ॥१४५२॥
ते वज्र्या हव्य कवेषु नेतरं गोत्रिणो द्विजाः ॥१४५३॥

1394. इति ब्राह्मेऽभिधानात् । जाबालि वचनं श्राद्धार्हं ब्राह्मणासम्भ-

1395. वविषयम् ।

1396. विप्राभोवे वसिष्ठः—

निधाय च दर्भवट्नासनेषु समाहितः ।
प्रेषानुप्रेषसंयुक्तं विधानं परिकल्पयेदिति ॥१४५४॥
दर्भवटुर्नाम परिमित-कुशमयो ग्रन्थिः ।
यज्ञवास्तुनि मुष्ट्यौ च स्तम्भे दर्भ वटौ तथा ।
दर्भसंख्या नविहिता विष्टरास्तरणेषु चेति स्मृतेः १(*) ॥१४५५॥

—*—

अथ श्राद्धे वज्र्याः ।

—*—

1397. न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्योऽस्य संग्रहः ।

नारि नामन्त्रिणं श्राद्धे भोजयेद् द्विजपुंगव इति २(०) ॥१४५६॥

१(०) कृत्यकारेण 'पञ्चाग्रहिः कुशं च' इति तदर्थेन तु विष्टरः ।

तदर्थं भोजयमानस्तदर्थेन द्विजः कृत इति ।

१(१) 'द्विज पुङ्गवम्' इत्यन्वः पाठः ।

1398. इति हारीतः । मनुरपि,—

ये स्तेना पतिताः क्लीबा येच नास्तिक वृत्तयः ।
 तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननहान्मनुरब्रवीत् ॥१४५७॥
 जटिलं चानधीयानं दुर्बलं कितवन्तथा ।
 याजयन्तिच ये पूर्णां स्ताञ्च श्राद्धे न भोजयेत् ॥१४५८॥
 चिकित् सकान् देवलकान् मांसविक्रयिनस्तथा ।
 विपणेन च जीवन्तोवज्याः स्युर्हव्य कव्ययोः ॥१४५९॥
 प्रेष्योप्राप्तस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः ।
 प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वाङ्मूकि (वि) स्तथा ॥१४६०॥
 यक्ष्मीच पशुपालश्च परिवेस्ता निराकृतिः ।
 ब्रह्मद्विड् परिविस्तिश्चा गणाभ्यन्तर दधच ॥१४६१॥
 कुशीलवोऽवकीर्णाश्च वृषलोपतिरेवच ।
 पौनर्भवश्च काणश्च यस्यचोपपतिगृहे ॥१४६२॥
 भृतकाभ्यापको यश्च भृतकाभ्यापितस्तथा ।
 शुद्रशिष्योगुरुश्चैव वागुष्णः कुण्डगोलकौ १(*) ॥१४६३॥
 अकारणे परित्यक्ता मातापित्रोगुरोस्तथा ।
 ब्राह्मैर्यश्चा सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः २(†) ॥१४६४॥
 आगारवाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
 समुद्रयायी बन्दी च तैलिकः कूटकारकः ३(‡) ।
 पित्रा विवद्वमानश्च केकरो(कितवो) मद्यपस्तथा ॥१४६५॥
 पापरोयभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ।
 धनुः शराणां कर्त्ताच यश्चाप्रे विधिषू पतिः ॥१४६६॥
 मित्रधृग् द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ।
 भ्रामरी गण्डमालीच श्विष्यथो पिशुनस्तथा ॥१४६७॥

१(*)

‘वाग् दृष्टः’ इति मित्रः पाठः । दुर्ध्वाकाप्रयीक्षा, कटुभाषीव ।

‘सूदानाव्यः’ इति पाठान्तरम् ।

२(†)

कृतावस्थानव ‘सम्बन्धसरेष पतति पतितेन सङ्घापरम्’ इति ।

ब्रह्महत्या सुरापानं कोथं गुर्वङ्गनाशनः । सङ्घानि पातकाभ्याहुः ‘संसर्गं चापि तेः सङ्घ’ इति ।

३(‡)

तत्रैव,—‘सद्यः पतति क्षीद्वेष काचया जवणेन च । दाहेनशुद्धो भवति ब्राह्मणः जीव-
 विप्रवाणम्’ ।

उन्मत्तोऽन्धश्च वज्र्याः स्युर्देवनिन्दक एव च ।
हस्तिगोऽश्वोष्टृमकः नक्षत्रैर्यश्च ज्ञीवति १)* ॥१४६८॥
पक्षिणां पोषकोयश्च यु(मु)द्धाचार्यस्तथैव च ।
स्रोतसां भेदकश्चैव तेषां चावरणे रतः ॥
गृहसंवेशकोदूतो वृत्तारोपक एव च ॥१४६९॥
श्वकीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च ॥
हिंस्रोवृषलवृतिश्च गणानां चैव याजकः ॥१४७०॥
भाचारहीनः क्लीवश्च नित्यं याचनकस्तथा ।
कृषिजीवी-श्लोपदीव सद्भिर्निन्दित एव च ॥१४७१॥
भौरभ्रिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा ॥
प्रेत निर्यातकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः २(†) ॥१४७२॥
यतान् विगर्हिताचारान् अपाङ्क्त्यान् द्विजाधमान् ।
द्विजाति प्रबरोविरोहानुभयत्रापि वर्जयेदिति ॥१४७३॥

एतदर्थो यथा—

स्नेनोग्राहण सुवर्णव्यस्तिरिक्तद्रव्यापहर्ता तत्कर इति ।
ग्राहणसुवर्णहर्त्तु पतितपदेनैवाभिधानात् ।
पतितोमहापातकीच ३(‡) । क्लीबः सतयिधोनपुंसकः ४(S) ।
षण्डकोवातजः षण्डः क्लोवोनपुंसकः ।
कीलकश्चेति सत्तैवं क्लीबभेदाः प्रकीर्तिताः ॥१४७४॥
तेषां स्त्रीतुल्यवा कृष्णः स्त्री धर्ममा षण्डको भवेत् ।
पुमान्भुत्वा (मूर्त्वा) स्वलिङ्गानि पश्चाच्छिन्दन्तथैव च ॥१४७५॥

१(*) ज्योतिर्विद्याभज्ञात्वा कालं जातुनवावा धनःपञ्चारी ।

१(†) प्रेतःपञ्चमपुत्रकं गुल्मेन उमशाने दाहकृदिति ।

'उभयव विवर्जयेत्' इति भिन्नः पाठः । देवपै तैच कर्मणोः ।

१(‡) युतिथ—'सोमोद्विरमस्य सुरा पिबेय गुणोत्तममवमन् ब्रह्महा पतन्निवर्तेयत्वारः पञ्चन-
चाक्षरवर्गः' इति काण्डीये पञ्चविध महापातस्यो धीमाः ।

४ S' देवो चैवदक्षि । 'क्लीबः' स्त्रीतुल्यवर्गकहावः क्लीबं कृष्णमे' इति ।

स्त्रीच पुंभावमास्थाय पुरुषाचारवद्गुणः ।

वात(बीजी)जो बामषण्डः स्यात् स्त्रीषण्डोवापि नामतः ॥१४७६॥

असल्लिङ्गोपि षण्डः स्यात् षण्डस्तून्मान(न)मेहनः १(*) ।

अमेध्याशी पुमान् क्लीबोनष्टरेता न पुंसकः ॥१४७७॥

सकीतक इति क्लीबोयः क्लैव्यादात्मनः स्त्रियम् ।

अन्येन सह संयोज्य पश्चात्तामेव सेवते इति ॥१४७८॥

नास्तिकी वृत्तिर्येषामिति ते नास्तिक वृत्तयो नास्तिका इत्यर्थः ।

जटिलोद्गच्छाचारी जटान्वितः । अनधीयानं तद्विशेषणं, तस्यैव श्राद्धानर्हत्वात् ।

दुर्वलः—रोगात्स्वशक्तिहीनः खल्वाटः, (खल्लीटः) कितवोद्यता-
सक्तः २(†) । पूगयाजको-गणयाजकः । चिकित्सकोभियक् ।
देवलका ३(‡) धनार्थं देवार्चकाः । मांसविक्रयिणः सुनारताः ।
सकृदपि-सद्यः पतति मांसेनेति वचनात् ।

विपणजीवो वार्णिज्यरतः आपणिकश्च । प्रेष्योधनार्थं ग्रामे राजाज्ञा-
कारी । कुनखी-स्यावदन्तौ, स्वभावान्मृतनख कृष्णदन्तौ रोगिनौ ।
अनयोः पुराकृतकर्मण्येव सम्बन्धादेव प्रतिषेधः । प्रतिरोद्धा—
विरोधी । त्यक्ताग्निः प्रसिद्धः । वृद्ध्याजीवि—बाहुषिकः सूद-
प्राहीति । यक्ष्मो-रोगी, राजयक्ष्म-क्षयरोग ग्रस्तः ।

पशुपालः—तद्वृत्तिजीवी ।

दाराग्निहोत्र संयोगं यः कुर्याद्व्रजे स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिव्रित्तिस्तु पूर्वज इति ॥१४७९॥

१(*) 'उन्मानसेहनः' इति पाठान्तरम् ।

२(†) 'प्रतारणाभूयत खेचनकम्, यत्तर्क' इति सक्तः ।

३(‡) कृती, देवार्चनरतो विप्रः वित्तार्थं वत्सरेण्यः
असौ देवल कोनाम हव्यकस्येषु गर्हितः इति ॥

'चित्तिनृपकान् देवलकान् तथा कारु कुशीलवान्' इत्यदि कृति वाक्यानामाशङ्क्येति ।
अन्यन्त्राग्राह्या विरा विष्णु कृती च धितः सन्ति च ।

1399. एव' स्मृत्युक्तः ।

ब्रह्मद्विड्—ब्राह्मणद्वेष्टा । गणोमद्विराशिनां समूहः । तन्मध्यगो—
गणाभ्यन्तरगः । कुशीलवोनट—वृत्तिः १(*) । अवकीर्ण—त्यक्त-
ब्रह्मचर्योब्रह्मचारी । वृषत्यनेकविधा । तत् पति वृषलीपतिः ।
बन्ध्याच वृषली क्षेया वृषलीच मृतप्रजा ।

चाण्डाली चानृता याच (तृतीयाच) कुमारी या रजस्वला ॥१४८०॥
इत्यभिधानात् । पुनर्भूरप्यनेका, तत्पुत्रः पौनर्भवः । तत्स्वरूपं
तृतीयस्तवके द्रष्टव्यम् । एकचक्षुः—काणः । (यस्य तु द्वे चक्षुषी
नस्तः सोऽन्धः), यस्य गृहे भार्यायामुपपतिर्जरोविद्यते । भृत्या-
परिकीतोऽभ्यापको भृतकाभ्यापकः । तेनाभ्यापितोभृतकाभ्यापितः ।
शूद्रस्य-शिष्यः शूद्रशिष्यः तद्गुरुश्च । वाग्नुष्ठो निष्ठुरः पारुष्यकृत् ।
अमृते भर्त्तरि स्वव्यभिचारेण ब्राह्मणाज्जातः कुण्ड उच्यते । मृते
जातोगोलकः ।

शूद्रादिजातस्य श्राद्धे प्राप्त्यभावात् । अकारण—मपातित्यं
तस्मिन् सत्यपि पित्रोर्गुरोश्च त्यागी । ब्राह्मैरभ्ययनाभ्यापनैः ।
यौवनैर्वैवाहिकैः सम्बन्धैः । सावित्रीपतितैरन्यैश्च समोपगतः ।
अगारदाहीगृहादिदाहकृत् । गरदोविप्रप्रदः विप्रोऽन्येषाम्,
तस्य महापातकित्वात् । कुण्डाशी—(कुण्डाशो)कुण्डगोलकयोगोद्दे
भोक्ता । सोम विक्रयी—सोमलता—तद्रसस्यच विक्रेता ।
समुद्रयायी—तदुद्योगकृत् (समुद्रयात्राकृत्) २(†) ।

वन्दी—स्तावकः । (अतिशयोक्त्या स्तुतिकृत्) । तैलिकः—
तैलयन्त्रप्रवर्त्तकः । कूटकारको मानतुला कूटकारी । पित्रा विषवृत्तः
पित्रासह धनार्थं विषवृत्तः । केकरोऽभ्यर्द्धदृष्टि र्वक्त्रदृष्टिर्वा ।
मद्यपः—द्राक्षादिमद्यपः सुरापभ्येति ३(§) परमन्यस्य महापात-
कित्वात् । पापरोगी—कुष्टादिनानिन्द्यरोगी ।

१(०) नाष्टोपजीविकः । नाष्ट्य विद्यायां प्र'सङ्गः । नाष्ट्याभिनयस्तथा ।

” 'सावित्री पतिता ब्राह्म्या भवन्नाष्ट्याविगर्हिताः' इति श्रुतिः ।

१(१) अथ पत्नयोर्धर्मं—वैवाहिकं धर्मं नृणां, 'समुद्र संयामं सोऽपानम्' इत्यादि ।
इति श्रुतिः ।

अपरा श्रुतिर्—मामं कारागृहेष्वामं चद्विद्यां हिमं चयम् । 'समुद्रयात्रां लोकारं
कमलसु विधारयम्' । 'इज व्याधौतु नौ यातुः शोचितस्याय संयङ्' ।

इति वैशाखी ।

१(२) मद्यपः—सुरापयो, नौज्ञो-योष्टो-माजी-प्रेय पीपी इत्यादि पातकान् विक्रेताश्च ।

अभिगतो—ऽभिशापयुक्तः १(*) । दाम्भिकः—धर्मभ्रजः, धर्माभि-
मानी । रसविक्रयी—शुद्धलवणाज्यादिरसविक्रेता । वृत्त्यर्थं धनुः
शराणां कर्त्ता । ज्येष्ठायां अनुद्धायां कनिष्ठा परिणीता, सा अग्नेर्विष्यः
तत्पतिरग्रे विधिः पतिः । उत्तरं स्पष्टम् । पुत्रपवाचार्यो यस्य
स पुत्राचार्यः । भ्राम—शिशूनां भ्रमरपाठकभ्रमः । तस्मिन् स्वयं
परिभ्रमन्नर्थार्जको वा । भ्रामरी—(भ्रमः) रोगश्च । गण्डमालो
गलदेशे स्फीतः रोगविशेषो वा । चित्री—वृत्त्यर्थं (मूर्त्यादि) चित्रकर्त्ता ।
पिशुनोऽपराधः सूचकश्च । उन्मत्तः—उन्मादत्वात्, उन्मादो-
गवान्, विक्षिप्तमनः । अन्धो-द्विनेत्रविकलः । हस्त्यादेर्दमन-
शिक्षयाजीविकः—हस्तगयोद्ग्राह्यवदमकः । नक्षत्रजीविकः,—२(१)
नक्षत्रेज्यैतिषेण जीविकः । पक्षिणां क्रीडार्थमपि पोषकः
तत् क्रीडाया अर्थार्जनकारी । युद्धाचार्यो—युद्धविद्योपदेश ।
क्रीतसोमेदकः—क्रीतोनिरोधादिकृत् ।

गृहसंयेशकः—त्वक्तादिः (स्थपतिश्च सौधादिनिर्माता, काष्ठप्रभ्यादि-
निर्माता च) । दूतोदौत्यवृत्तिः । वृत्तारोपको वृत्त्यर्थमुद्यानपालकः ।
श्वक्रीड़ी,—श्वभिः क्रीडतेऽसौ श्वक्रीड़ी । श्येनादि पक्षिभिर्जावर्तति
श्येनजीवी (अर्थार्थं नानापक्षिणां क्रीडापरश्च) । कन्यादूषकः,—अङ्गु-
ल्यादिना तदुयोनि विदारकः । हिंस्रो हिंसावृत्तिरतः । वृषलः—
अधर्मशीलस्तत्पुत्रोवृषल पुत्रः, वृषलः पुत्रायस्येति वा । गणाणां
याजकः—अनेकयजमान-याजकः, ग्रामयाजको वा । उत्तरः प्रसिद्धः ।
ह्योवः—स्वधर्मस्वस्वनुत्साही स्वकर्मसु वा । नित्य याचनकः—
सदा याचकत्वेन परोद्वेजकः । स्वयं कृषिकर्त्ता कृष्योपजीविकः ।
अन्यद्वारा तदुपजीवनस्य वेधत्वात् । शूरीपक्षी—व्याभ्यादिना
प्रफुल्ल (स्फीत) चरणः । केनापि निमित्तेन सतां निन्द्या विषयः ।
औरघ्निकः—मेषपोषकः । माहिषिकः—(वृत्त्यर्थं महिषपालकः) ।
परपूर्वपतिः व्यभिचारिणी पतिः तस्याः कुत्रचित् स्वपरपूर्वोऽन्य-
स्मैदत्ता, तस्याः पतिः । प्रेत निर्यातकः—मौल्येन प्रेतदाहकः । इति ।

१(०)

कुत्रचित् 'अभिशापः' इति पाठः ।

२(१)

श्योतिष श. स्वमन धौत्य धनार्थं तद् व्यवहार परः, श्वस्य ज भोति ।

”

कुत्रचित् कितव इति भिन्नः पाठः ।

1400. यमोऽपि—

काणाः कुञ्जाश्च वण्डाश्च कृतप्रा गुरु तल्पगाः ।
 ब्रह्मप्राश्च सुरापाश्च स्तेना गोघ्नाश्चिकित्सकाः ॥१४८१॥
 राष्ट्र कामास्तथोन्मत्ताः पशुविक्रयिणश्च ये ।
 मानकूप स्तिलाकूटाः शिल्पिनोग्राम याचकाः ॥१४८२॥
 राज भृत्यान्ध वधिरा मुक् खल्बी(खल्ला)टपङ्गवः ।
 वणिजोमधुहर्तारः गरदा वनदाहकाः ॥१४८३॥
 समयानाश्च हर्तारः (भोक्तारः) प्रदाने ये निवारकाः ।
 प्रवज्योप निवृत्ताश्च वृथा प्रव्रजिताश्च ये १(*) ॥१४८४॥
 यश्च प्रव्रजिताज्जातः प्रव्रज्यावशिनश्च ये ।
 समुद्रयायी वान्ताशी केशविक्रयिणश्च ये ॥१४८५॥
 भवकीर्णी च वीरघ्नः श्राद्धे वज्याः प्रयत्नतः । इति ।
 राष्ट्रकामाः—नृपघर्माणः । समयानां—शास्त्रकृन् मर्यादानां
 अपहारकाः ।
 वृथा प्रव्रजिताः—वैराग्यादिकं विना अवैध सम्म्यासस्वीकारिणः ।
 वान्ताशी,—भुक्तं वमित्वा लालसत्त्वात् पुनर्भोजी ।

1401. कात्यायनसूत्रेऽपि—

द्विर्नग्नः शुक्रवि क्लिधः श्यावदन्त-विध्रन् प्रजनन-व्याधित-भ्यङ्गि-
 म्विन्नि-कुष्ठि-कुनखि-यज्जमिति । द्विर्नग्नः—वेदाग्निशून्यः ।

तथा च,—

यस्य त्रिपुरुषा दासी दुभयोगोत्तयोरपि ।
 वेदव्याग्नेश्च विच्छेदो द्विर्नग्नः परिकीर्तितः ॥१४८६॥

1402. इति सुमन्तूक्तेः । शुक्लोदुश्चर्मा २(†) ।

दुश्चर्मा शुक्लनामा स्यादु यद्वाऽति कपिलः स्मृतः ।
 विचर्विवकादि-त्वग्दोषो विक्लिधः परिकीर्तितः ॥१४८७॥

(*) त्वक्त प्रव्रज्याविषये वेदान्तदर्श, तदभाष्य, नातव-धर्मशास्त्रे च ब्रह्मचार्यः श्लोकः ।

" चव समय, शिष्टाचारः शिष्टा चात्रा इति । तत्र मन्वाद्यः क्रियाः । 'समयश्चैव
 साधूनां प्रसाधं वेदवद् भवेत्' इति श्रुतिः ।

१(†) 'विचर्विवकाश्च दुश्चर्मा' इत्यादि कृती च ।—'विचो, चेत चर्मा कुष्ठ रोगवि शेष कद-
 रोगी ।

यद्वा,—

यस्य नैवाधरोष्ठाभ्यां च्छायते दशनावलिः ।

विस्लिधः सतु विज्ञेयः ब्राह्मणः पंक्तिं दूषक इति ॥१४८८॥

म्याषदन्तः—कपिलदन्तः । विधूतजनः—च्छिन्न लिङ्गाग्रचर्मा ।

व्याधितो महारोगी । व्यङ्गी-म्यूनातिरिक्ताङ्गः । म्वित्री-म्वेत-

कुथी १(*) । कुथी—कुत्सित गलिताङ्गः, स्वभावात् कुनखीतिवा ।

1403. शालङ्कायनोऽपि—

अविद्ध कर्णे यद्भुक्तं लम्बकर्णं स्तथैव ।

दग्ध कर्णेक्ष यद् भुक्तं तद् वै रक्षांसि गच्छति ॥१४८९॥

1404. लम्बकर्णलक्ष्माह, गोभिलः—

हन् नृनादधः कर्णौ लम्बौतु परिकीर्तितौ ।

1405. द्व्यङ्गलौ त्र्यङ्गलौ शक्तौ इति शातातपोऽमवीदिति ॥१४९०॥

1406. अत्र मरीचिः—

मूकश्च पूतिनासश्च च्छिन्नाङ्गश्चाधिकाङ्गुलिः ।

गल रोगीच गङ्गा, मान्-स्फुटिताङ्गश्च सज्ज्वरः ॥१४९१॥

षण्ड-तूथर-मन्दाश्च येवान्ये दीर्घरागिणः ।

येषां न ज्ञायते स्थानं कुल गोत्रादिकन्तथा ॥१४९२॥

न ज्ञातिः (जाति) ज्ञायते येषां न सम्बन्धी न बान्धवः ।

कुधर्माचरणा येतु न तान् धाद्वै निमन्त्रयेत् ॥१४९३॥ इति ।

गर्भमान्,—

रोगादुरणि पृष्ठे षोडश मांसपिण्डः ।

तूषरो-यौवनेऽप्यम्भ्रः । आद्वघाती—कूर्चवर्हीन

1407. इति स्मृतेः ।

मुण्डान् जटिल काषायान् भ्रात्रे यत्नेन वर्जयेत् २(†) ।

शिखिभ्योऽप्यथरक्ते भ्यस्त्रि दण्डिभ्यः प्रदापयेत् ॥१४९४॥

१(*)

वित्री-वैतवर्षं सर्वाङ्गः वैतकुष्ठ-रोगी, धवलाङ्गय ।

२(†)

मुण्डान्,—इया मुखितान्, वैवधारिणः, इया काषायान्धारिणश्च धर्मोपनिषादितान् वर्जयेदिति । तिङ्गुणी, यथा—‘वाग्दन्तोऽथमगौहस्यः कायदन्तस्यदेवच ।

यस्यैव कश्चिदादन्ताः स विरक्तोति कथ्यते’ ॥

तेहि व्रतस्थिता नित्यं ज्ञानिनो ध्यानि न स्तथा ।
 वृथा मिष परित्यागी वृथापाकरुचिर्द्विजः ॥१४१५॥
 ब्राह्मणा ये विकर्मस्था वैराल-व्रतिकाः शठाः ।
 धर्मध्वजी सवालुब्धः च्छात्रिको लोकदाम्भिकः ॥१४१६॥
 रोगी हीनाति रिक्ताङ्गः क्रूरो धूर्तः पुरोहितः ।
 धनध्यायेष्व धीयानः सूचकश्च नियामकः ॥१४१७॥
 विवाहभ्रष्टः (दुष्टः) स्त्रीजीवी सुद्रव्यश्चाहितुण्डकः । इति ॥१४१८॥
 वृथामिष परित्यागीति, यज्ञ आद्यादौ दोषबुद्ध्या मांसपरित्यागी ।
 आद्ये मांसभक्षणमपि युगान्तर विषयम् ।
 भक्तता गो पशुश्चैव आद्ये मांसं तथा मधु ॥१४१९॥
 देवराष्ट्र सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् १(*) ।

अत्र कलौ, इति कलिचर्ज्येषूक्तेः ।

विडाल वद्भ्रतं यस्यासौ वैडालव्रतिकः २(†) ।

वैडालव्रतिकोक्त्यः हिंस्रः सर्वाभि शंसकः ।

1408. इति स्मृतेः । अहि तुण्डकः—

अहिदन्तोत्पाटी । सर्पं मुखाद् दन्तवहिकारी, अहि क्रीड़ाजीवी वा ।

1409. एतस्यापवादमाह, शङ्कः—

अपि चेन्मन्त्र विद्रुक्तः शरीरैः पङ्क्ति दूषणैः ।

अद्वयन्तं यमः प्राह पङ्क्ति पावन एव सः । इति ॥१४००॥

मुण्डानिति—

मुण्डी विशिखः । अशुचिर्व्या एव यन्मुण्ड स्तस्मै—

1410. तदभि (पि)धानं यच्छिखेति इति शतपथ श्रुतेः ।

अत्र यद्यपि मुण्डत्वेन सन्ध्यासि-निषेधः, तथापि, वृथा प्रव्रजिताश्च य-
 इति यमेन विशेषोक्ते राश्रमवाह्य मुण्डपरः स निषिद्ध इति ज्ञेयम् ।

१(*) अथवा कलिचर्जं प्रकरणे प्रवृत्तम् ।

२(†) 'काण्व्ययुक्त-भिद्युः' इति वीज्यः । एतेषां समाजिसमादरे दुर्नीति इति; समाजि सत्त्वनाशश्च
 स्वादिति वन्यां एते व्युः । मुमुक्तं सर्वद्वेषजन विद्यावतः व्याकचक्रीति प्रसिद्धः ।

1411. तथा च वायुपुराणे—

सन्ति वेद विरोधेन केचिद्विद्वानमानिनः १(॥) ।

अथ ह पतयो नाम वेधयन्ति यथारज इति ॥१५०१॥

1412. वाराहेऽपि—

वैश्वदेवे नियुञ्जीत ब्रह्मचारी-शुचिः सदा ।

भिक्षुकान् देवतार्थेषु प्रजपेदतिथिं यथेति ॥१५०२॥

1413. छागलेयोऽपि,—

गन्धमाल्यैः कलेश्चैव भोजनैः क्षीरं संयुतैः २(†) ।

सम्पूजयेद् यतिं भ्रात्रे पितृणां तुष्टिं कारकम् ॥१५०३॥

ब्रह्मचारी यतिश्चैव पूजनीयौ हि नित्यशः ।

तन् कृतं सुकृतं यत्स्यात् सस्य षड्भागमाप्नुयात् ॥ इति ॥१५०४॥

1414. मार्कण्डेयोऽपि—

भिक्षार्थं मागतान्वापि काले संयमिनो यतीन् ३(†) ।

भोजयेत् प्रणिपाताद्यैः प्रसाद्योद्भूत मानसः ॥ इति ॥१५०५॥

1415. कल्पतरुवापि—

पूजयेच्छास्त्र कालेऽपि यतिं स ब्रह्मचारिणम् ४(§) ।

विप्राणुद्धरते पापात् पितृ-मातृ-गणानपि ॥१५०६॥

भुञ्जते यत्र कुत्रापि यतयो ब्रह्मचारिणः ।

तृप्यन्ति पितरो देवाः सोऽपि याति पराङ्गतिम् ॥१५०७॥

१(०) 'विज्ञानवादिनः' इति भिन्नः पाठः । अथ 'विज्ञानवादिनः' बौद्धा अनीश्वरा लौक्यायति-
कारिणि । न तु वक्ष्यन्त्यस्व सन्धेः अणिकाः । कथं, वेदवन्ति इति भिन्नः पाठः ।

२(†) 'संस्कृतैरिति' पाठाभारमः ।

'प्रसादादयत्न मानसः' इति भिन्नः पाठः ।

३(†) ब्रह्मचारीतु, 'अदेत व्रतकर्तुः च कथं न ब्रह्मचारिण्यतः ।

४(§) ब्रह्मसूत्रचर्यं लोके ब्रह्मचारीति कथ्यते । अत्र तु यति संयमिनौ ब्रह्मचारि तुल्यौ ज्ञेयौ ।
यथा, अष्टाङ्गसंन्यासोति । परमसंसादीनां ह्येषं ब्रह्मोपनिषत्-सम्प्राप्तोपनिषत्-इति-
धर्मो सप्तम्यय-वेद-न कल्पतर्का दिव्यसि ।

अलाभे ध्यान-भित्तुणां पूजयेत् ब्रह्मचारिणम् ।
तद्वलाभेऽप्युदासीनं गृहस्थमपि भोजयेत् ॥१५०८॥ इति ।

1416. विश्वामित्रोऽपि—

यतिर्वा ब्रह्मचारी वा भुञ्जानानां द्विजण्मणाम् ।
श्राद्धे यत्र भवेत् साक्षी महालय समं(स्मृतम्)द्वितत् ॥१५०९॥ इति
एके यतीनिति १(*) कात्यायन सूत्रेऽपि एवमेवोक्तम् ।

1417. वृद्ध वसिष्ठोऽपि,—

चत्वार आश्रमाः पूज्या देव श्राद्धेन सर्वदा ।
चतुराश्रम बाह्येभ्यः श्राद्धं नैव प्रदापयेत्, इति ॥१५१०॥
देवश्च श्राद्धश्चेति देवश्राद्धं तेनेत्यर्थः ।

1418. मार्कण्डेय पुराणे—

ब्राह्मणानां सहस्रेभ्यो योगीत्वप्राप्त नो यदि ।
यजमानश्च भोक्तृश्च नौरिवाभ्यसि तारयेत् ॥१५११॥
न चैतन् त्रिदण्ड विषयमेवेति मन्तव्यम् ।
परमहंसस्यापि श्राद्धे पूज्यत्वेन श्रवणात् ।

1419. श्रीभागवते सप्तमस्कन्धे,—

कर्मनिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठा नृपाः परे ।
स्वाध्यायेऽन्ये प्रवचने ये केचिन् ज्ञान योगयोः ॥१५१२॥
ज्ञान निष्ठा ये देवानि कथ्यान्मानन्त्य मिच्छता ।
देवश्च तदभावेऽस्या द्वितरेभ्यो यथार्हत इति ॥१५१३॥
कुटीचकोचहृद्श्च हंसः परम हंसकः ।

1420. एवं चतुर्धा यतयः श्राद्धे भोज्याः प्रयत्नतः इति विष्णुस्मृतौ ।

हेमाद्रौ नारदीयेऽपि —

योर्धे यतीनादृत्य भोजये द्वितरान् द्विजान् ।
विज्ञानन्वसतो ग्रामे कृतान्तद्व्याति राक्षसान् ॥ इति ॥१५१४॥

१(*) अत्र 'राक्षे यतीन्' इत्यन्तः पाठः । महात्मान् दिव्यं आत्मयो यस्यां वा महात्मनां, वा
अमा, अत्रयुक्त्यप्युच्यते । 'आगता ये महात्मनो' इति ऋग्वेदे ।

1421. दक्षस्मृतावपि—

विना मा(मांसेन)सेन मधुना विना दक्षिणयाशिषा १(*) ।

परिपूर्णं भवेच्छ्राद्धं यतिषु श्राद्धं भोजिषु ॥१५१५॥

तस्माद् यतयः श्राद्धे भोज्या इति सिद्धम् ।

1422. गारुडे,—अथ श्राद्धविधिं वक्ष्य इत्युपक्रम्य—

‘अप्रयाः सर्वेषु वेदेषु’ इत्यादि ग्रन्थेन श्राद्धीयं ब्राह्मणानुक्तबोक्तञ्च—

रोगि हीनातिरिक्ताङ्गाः काणः पौनर्भवस्तथा ।

अवकीर्णादयो येच येत्वाचार विवर्जिताः ॥१५१६॥

अवैष्णवाश्च ये विप्रा न श्राद्धार्हाः कदाचन ।

इत्यवैष्णवानिति निषेधाद् वैष्णव-ब्राह्मणाः श्राद्धे शस्ताः

इति गम्यते । वैष्णवत्वमपि—दीक्षाभन्दादिमत्त्वेनैव ।

1423. वेखानसाद्यागमोक्त दीक्षां प्राप्नोहि वैष्णव इति स्मृते यूपोपाहवनीय-
त्वादिवत् २(†) ।

1424. भारतेप्यनु शासनिकेच—

यतयो मोक्षधर्मज्ञा योगिनश्चरितव्रताः ।

पञ्चरात्रविदोमुख्या येच भागवताः परे ३(†) ॥१५१७॥

इति पांक्त्ये प्रस्तावे पञ्चरात्रोक्त दीक्षावन्तो वैष्णवाः ।

श्राद्धार्हं प्रतिमा इत्युक्तम् । यदत्र—

शिव—केशवयोरङ्कुलचक्रादिकान् द्विजः ।

न धारयेत् मतिमान्वाक्के (हके)वर्त्मनि स्थितः ॥१५१८॥

तादृशं वर्जयेद् (विप्रं) श्रोते स्मार्त्तं च कर्मणि ।

1425. इत्याश्वलायनादिवचनम् । तत्तु वृथा वृत्त्यर्थत्वेनवा तद्वारयितु-

जनपरम् । इतरथा गारुडं वचो निर्विषयं स्यात् ।

1426. चन्द्रिकायाम्, शातातपः—

वृथा गीतञ्च नृत्यञ्च वृथा शङ्खविधारणम् ।

नाचरेन्मतिमान् विप्रोविष्णु प्रीत्यर्थमाचरेत् ॥१५१९॥

१(*) अथ विना दक्षिणया, विना आशिषाच ।

२(†) वेखानसागमोक्त ब्राह्मणारी । ‘वेखानसं किमनया व्रतमाश्रयामातु’ इति महाकविः ।

३(†) पञ्चरात्रादि, ‘वृषशीर्षं नाद-चपिल-गणेशाख्यानि ।

अथ भागवता वैष्णवाः । विष्णुरस्य देवता इति वैष्णवः । ‘सा अस्मि देवता’ इति सूत्रेण ।

इत्याह । समर्थितं चैतत्तृतीयस्तवके, इत्युपरम्यते १(*) ।

अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैर्यं यजन्त्यल्पदक्षिणीः ।

तेषामघ्नं न भोक्तव्यं अपाङ्क्तयाश्च कीर्त्तिता इति ॥१५१६॥

एतच्छक्तौ स्थित्यामिति ज्ञेयम् ।

अन्नती कितवः स्तेनः प्राणविक्रयकोऽपिवा ॥१५२०॥

1427. यश्चापि पात (तत्) पान वान्सोमं सोपि केततनमर्हतीत्यपराकं २(†)
भारतोक्तेः ।

1428. श्राद्धदीपिकायाम्, यमः—

अपत्नीकश्च वज्र्यः स्यात् सपत्नीकोऽप्यनग्निकः ।

प्रतिमा विक्रयी योवै करोति पतितस्तु सः ॥१५२१॥

जीवनार्थं परास्थीनि धृत्वा तीर्थं प्रयाति यः ।

मातापित्रोर्विना सोऽपि पतितः परिकीर्त्तितः ॥१५२२॥

1429. नैते ध्राष्ट्रे नियोक्तव्या नियुक्ताः श्राद्धघातका इति जातृकर्णः ।

यत्र मातुलजोद्वाही यत्रवा वृषलोपतिः ।

नैतच्छ्राद्धपितृणाञ्चेत् कृतं यच्च निरामिषम् ॥१५२३॥

पिता पुत्रौ भ्रातरौ द्वौ निरग्निं गुर्व्विणी पतिम् ।

शैवं पाशुपतञ्चैव श्राद्धेषु परिवर्जयेदिति ॥१५२४॥

मातुलजोद्वाही,—गान्धर्वादि विवाहेन समर्थत चैतत्तृतीयम् ।

1430. हेमाद्रौ, मातृस्ये,—

त्रिशङ्कून् वर्षरान् वात्रीन् बाह्वीक-द्रविडकोङ्कान् ३(‡) ।

कर्णाटकान् तथाभीरान् कलिङ्गान्श्च विवर्जयेत् ॥१५२५॥

एतद्देशपरमित्यन्ये । अङ्गवङ्गकलिङ्गान् सोराष्ट्रान् गुर्जरांस्तथा ।

आभीरकान् कोङ्कणाञ्चैव द्राविडान्दक्षिणायनान् ४(§) ।

आवन्त्यान्मागधार्वाञ्चैव देशान् यक्षे विवर्जयेत् ॥१५२६॥

1431. इत्यादित्यपुराणोक्ते रित्याहुः । युक्तञ्चेतत् पश्यामः, अन्यथा

1(•) तृतीय सप्तके प्रागुक्तं यन्त्र कृत्विनां पुनरुच्यते ।

1(†) 'यश्चापि पीतवान् सोमम्' इति । केतन सप्तकं प्रागुक्तं प्रकृतम् । सम्प्रति वृषलोपतिः ।
भिन्नः पाठः । 'यश्चापि पीतवान् जीवाहं युतिथिं' 'चायाह' इन्द्र-मातुलस्यैव योवा' इति ।
तत्र सत्यापादं ह्यतः 'मातुलस्यैव मातृस्यैव' इति ।

1(‡) 'बाह्वीक' इत्यत्र बाह्वीक इत्यत्रः पाठः ।

1(§) 'दक्षिणायनान्' इत्यत्र दक्षिणायनान्, तानपि परिकृतं दूषका निमित्तमेवम् ।

तद्देशीयाणां मातामहादि परित्यागापत्तेः ।

सप्तपूर्वान् सप्तपरान् पुरुषानात्मना सह ॥१५२७॥

अतिक्रम्य द्विजानेताभरके पातयेत् खग । ।

सम्बन्धिनस्तथा सर्वान् दौहित्रं विटपतिन्तथा ।

भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धुं खगाधिप ! ॥१५२८॥

1432. इति मदनरत्ने अन्यथोक्तेश्च ।

1433. कुष्ठिकाणादेरपवादो हेमाद्रौ वसिष्ठेनांतः ।

कुष्ठी च कुनखी चैव काणोविकृिध एव च ।

एते श्राद्धं समाप्नन्ति वेदशास्त्र विवर्जिताः ॥१५२९॥

इति वेदशास्त्रानभिज्ञत्वेना प्राह्या इत्यर्थः ।

अपिचेन्मन्त्रं विद्वयुक्तः शारीरैः पङ्क्ति दूषणैः १(*) ॥१५३०॥

1434. अदूष्यन्तं यमः प्राह पङ्क्तिपावन एव सः, इति स्मृतेः ।

एवं परीक्ष्य श्राद्धार्हान् विवर्जितसंख्याकान् ब्राह्मणान्, पूर्वेषु स्वयं

भुक्त्वा सायं सन्ध्याबन्धनाग्निहोत्रहोमानन्तरं निमन्त्रयेत् ।

1435. तदुक्तं श्राद्धतिलके—

भुक्त्वा सायं स्वयं गत्वा श्रोत्रियाणामथालयम् ।

निमन्त्रयीत पूर्वेषुः स्वशाखिनः द्विजानिति तु ॥१५३१॥

1436. हेमाद्रिणा नादृतं निर्मूलत्वादिति ।

1437. देवलः—

श्वः कर्त्तास्मोति निश्चित्य कर्त्ता विप्रान् निमन्त्रयेत् ।

निरामिषं सकृद्भुक्त्वा भुंक्ते सर्वजने गृहम् २(†) ॥१५३२॥

गृहस्थित-सर्वजने भुक्त इत्यर्थः ।

१(•) 'पङ्क्ति पारनाः' यत्र श्राद्धादौ योग्यविषय भोजने कृत्यामनेच योग्या बोध्याः ।

'मन्त्रविन्'—वेदकृतिसन्त्रित्' ए स्याचार पूतस्य च शारीरदेवे पङ्क्ति दोगे च
नैव त्याज्यः स विप्र इति यमः प्राह । पङ्क्ति पावनं लक्षणं मन्वादाऽप्यसि पुष्कलम् ।

अन्यथा देशाचारकोपापत्तेः । 'दक्षिणं दृष्टे यः—

आचारः पारम्यैकमागतः' इति स्मृतः । अन्य शीलकण्डानां आचारसूखे देशाचार
विषये वास्तवमज्ञातानि । मौसमायां शीलाकाधिकरणेऽपि च ।

१(†) 'सर्वजने गृहं' इति भिन्नः पाठः । —यः परदिने श्राद्धं कार्यमिति सकृन्त्या नियमेन—
विप्रान् निमन्त्रयेदिति ।

1438. चन्द्रिकायां वाराहे,—

स्नानेन वस्त्रं शौचादि—कर्त्तास्मीति हि जानता १(*) ।

स्थलोपलेपनं कृत्वा ततो विप्रास्त्रिमन्त्रयेत् ॥

दन्तकाष्ठञ्च विसृजेद् ब्रह्मचारी शुचिर्भवेत् ॥१५३३॥

1439. बृहस्पतिः—

उपवीती ततोभुत्वा देवार्थन्तु द्विजोत्तमान् २(†) ।

अपसव्येन पित्रेऽथ स्वयं शिष्योऽथ वा सुतः ॥१५३४॥

1440. मातृस्ये—

दक्षिणं जानुमालभ्य त्वं मयात्र निमन्त्रित इति ॥१५३५॥

अत्र निमन्त्रण प्रयोगेऽपि ।

1441. प्रचेताः—

सर्वस्मिन् प्रेषयेदासं द्विजानान्तु निमन्त्रणे ।

कर्त्तुं र्व्याऽप्यथ शिष्यादेः कार्यान्तरनिमित्तत इति ॥१५३६॥

1442. अतएव स्कान्दे—

राजकार्य-नियुक्तस्य बन्ध-निग्रह-वर्त्तिनः ।

व्यसनेषु च सर्वेषु श्राद्धं विप्रेण कारयेत् ३(‡) ॥१५३७॥ इति

1443. यमः—

अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमन्त्रितम् ।

तथैव वृषलस्यान्नं वृषलेन निमन्त्रितम् ।

तथैव वृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन निमन्त्रितमिति ॥१५३८॥

ब्राह्मणं शुद्रयोरेव निषेधात्, क्षत्रियवैश्यकर्त्तृके श्राद्धे ब्राह्मणेन निमन्त्रणे दोषः । अतएव पूर्व्यं प्रचेतोवचने सर्ववर्णपदं सम्भवप्रायम् ॥

—#—

१(*) अत्र पाठः कृष्टार्थः ।

२(†) याज्ञकः प्रतिबन्धकत्वे सति पराधिकारिणा कार्ये । ननु राज्ञः स्व कार्यं न तु त्यजेत् । अत्र, उपवीती देवे, पौत्रे प्राचीनादीन्, मानुषे निषीति । अ, मौ, कदीपवोतिना आ-य सुदावइ श्रित्वत् । विशिष्टोपवीतं न यत् करोति न तत् क्रतुम् इति ।

३(‡) पव-दोहि-परोहि-तैः चार्यैः प्रतद-वर्जितम् ।

अत्र वृषलः अपगता हि वीर्यः ।

अथ ब्राह्मण संख्याउक्ता (श्राद्धे) आहवलायन सूत्रे—

—*—

एकैकमेकैकस्य द्वौ द्वौ त्रीं स्त्रीन्वा वृद्धौ फलभूयस्त्वमिति ।

1444. द्वौद्वौविति,—वृद्धिश्राद्ध परमिति नारायण वृत्ति कृत् ।

1445. कात्यायन सूत्रेपि—

द्वौवा द्वे त्रीन्-पिड्ये एकैक मुभयत्र वा ।

मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदैविकमिति ॥१५३९॥

1446. सूत्रान्तरेऽपि—

द्वैवे युग्मान् अयुग्मान् पिड्ये त्रीन् इति १(*) ।

1447. अत्रापि व्यवस्थामाह, गौतमः—

नवाचाराद्, भोजयेद्युजोवा यथोत्साहमिति । पराशरोपि—

सम्पत्ता वधपात्राणामेकैकस्य त्रयस्त्रयः ।

पित्रादेर्ब्राह्मणाः प्रोक्ताश्चत्वारोवैश्वदैविके ॥१५४०॥ इति ।

1448. वृद्ध याज्ञवल्क्योऽपि,—

दशैकं पञ्च वा विप्रान् पार्वणे विनियोजयेत् ॥१५४१॥

वैश्वदेवे द्वौचतुरोवोपवेश्य पित्रादीनामेकैकस्य स्थाने एकं त्रीन्वोप-

1449. वेशयेदित्यर्थः । अतएव गनुः—

द्वौ द्वैवे पितृकार्ये त्रीन् एकैकमुभयत्रवा ।

भोजयेत् सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्तरम् ॥१५४२॥

सन्क्रियं देशकालौचं शौचं ब्राह्मण सम्पदम् २(†) ।

यश्चैतान् विस्तरोहन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम्, इति ॥१५४३॥

1450. वृद्ध वसिष्ठः,—

श्राद्धद्वयं करिष्यन्तु दशवा चतुरोऽपिवा ।

त्रीन्वा निमन्त्रयेद् विप्रान् एकं वा सत्यवाद्भिन्नमिति ॥१५४४॥

१(*)

अथ, भोज् ितो, मातामहेव त्रीन्, द्वेवे सञ्जयेव युक्तमिति । नान्दौल्लेख सञ्जयेव युक्तमिति केचन ।

२(†)

अत 'भंकीर्त्त' इति वा पाठः ।

1451. अन्न, शातातपः—

द्वौ दैवेऽथर्वणौ विप्रौ प्राङ्मुखानुपवेशयेत् १(*) ।
पित्रेह्यदङ्मुखार्त्ता स्त्रीन् बहुवृत्ताभ्यर्घ्यु सामगानिति ॥१५४५॥

1452. नारदः—

ब्राह्मणेष् पविष्टेषु यतयः श्रोत्रियास्तथा ।
द्वैधाद्यायान्ति श्राद्धे तान विप्रान् पङ्क्तौ भोजयेदिति ॥१५४६॥

1453. अशक्तौ हेमाद्रौ, देवकः—

एकेनापि हि विष्टेण पङ्पिण्डं श्राद्धमाचरेत् ।
बोडशान्दापयेत्तत्र षड्भ्योदद्यात्तथा हविः ॥१५४७॥

1454. गोभिलः—

यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे कृन्वोगन्तत्र भोजयेत् ।
ऋचो यजूंषि (पो) सामानि त्रितयन्तत्र विद्यते ॥
अलाभेत्वन्यविधं वा भोजयेन्न हापयेदिति ॥१५४८॥

1455. श्राद्धमिति शेषः २(†) । वसिष्ठः—

यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दयन्तत्र कथम्भवेत् ।
अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्व्वस्य प्रकृतस्यच ॥१५४९॥
देवतायतने कृत्वा ततः श्राद्धं समाचरेत् ।
प्रास्येदग्नौ तदन्नन्तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ॥१५५०॥
एतच्च सपिण्डीकरणवज्यं क्षेयम् । नन्वेवंकं सर्व्वेषां कामनाद्ये ३(‡)

1456 इत्याश्वलायनसूत्रान् । एतदर्थनारायण स्मृतौ

आद्यं सपिण्डीकरणं तद्वर्जं सर्व्वशास्त्रे कामं त्रयाणामेकं भोजयेत् ।
सपिण्डीकरणेन नियतं त्रिभिर्नवितव्यम् । यद्वा, अनाद्ये पार्ष्णे-

१(●) '५ अंणे विप्रौ' इति भिन्नः पाठः । ननु नः परं इत्युच्यते । आह निदध्याहो ज्येष्ठाव्युच्यते ।

२(†) 'त्रिणां चयः' इति पाठान्तरं दृश्यते । 'ननु यद्वैविकम्' इति परः पाठः ।

३(‡) 'अत्र काम्येनाद्यम्' इति पाठाक्षरम् । आहु कर्तव्यां भातुर्णां आहं ये नियमा उक्तास्ते
तेः प सन्निधाः ।

अथवा सम्यक् फलं न द्यात् । तत्र नियमाः सन्नादि भूतादुक्ताः ।

इति आह निषेधेऽयम् ।

वर्जितं श्राद्धे अभोजने, आमहेमश्राद्धादौ वा अन्नाभावेवेति व्याख्या-
न्तरम् ।

1457. अत्र साग्नेर्विशेषमाह, प्रचेताः—

एकस्मिन् ब्राह्मणे दैवे साग्नेरग्निर्भवेत् सदा ।

अनग्नेः कुशमुष्टिः स्याच्छ्राद्धकर्मणि सर्व्वशः ॥१५५१॥

निधाय दर्भं निचय मासनेषु समाहितः ।

प्रेषानु प्रेषसंयुक्तं सर्व्वं श्राद्धेषु कल्पयेत् ॥१५५२॥

तस्य स्वरूपमुक्तं प्राक्, मातृश्राद्धे तु विप्राभावे सुभाषिण्यो भोज्याः

1458. इत्याहापराकः १(१) ।

मातृश्राद्धे तु विप्राणां अलाभे पूजयेदपि ।

पतिपूर्व्वान्विताः भोज्या योषितोऽष्टौ कुलोद्भवाः ॥ इति,

अन्नाष्टावित्यविवक्षितं वृद्धिश्राद्धयिष्यगन्ता ॥१५५३॥

तेन यथासम्भवं भोज्या इति ।

सकृद्वाऽभ्यर्चितं लिङ्गं शालग्रामशिलोच्चयम् ।

पीठे संस्थापयित्वा तु श्राद्धं यः कुरुते नरः ।

पितरस्तस्य तिष्ठन्ति कल्पकोटिं शतं द्विवीति ॥१५५४॥

पठन्निमन्त्र्य नियमाच्छ्रावयेत् पितृकान् बुधः ।

अकोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः २(†) ।

भवितव्यम्भवद्भिश्च मयाच श्राद्धकारिणा ॥

असम्भवे परेद्युर्व्या ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेदिति ॥१५५५॥

1459. यद्ब्रह्मः सम्पद्यते तद्ब्रह्मब्राह्मणानामन्त्रयेदिति कात्यायन सूत्रमपि ॥

—*—

अथ श्राद्धकर्तृ-भोक्तृनियमः ।

—*—

1460. अपराकं यमः,—

केतनं कारयित्वा तु योऽतिक्रामति वैद्विजम् ।

ब्रह्महत्यामवाप्नोति शुद्रयो नौचं जायते ।

१(१) अथवा तादृश विप्राभावे सुभाषिण्यो भोजयेत्, यादं विद्वन्मयाचः 'नोषि यादं पवित्राणि दौहित्रं कुलपक्षिणाः' अथ दौहित्रः योग्यविप्रश्च ।

२(†) 'ब्रह्मवादिभिः' इत्यन्यः पाठः ।

अन्यत्रापि,—

भामन्त्रं ब्राह्मणं यस्तु यथान्यायं न पूजयेत् ।

अति कष्टासु घोरसु तिर्यग्यौनिषु जायते ॥१५५७॥

1461. प्रमादाद् हारीतः—

प्रमादाद् विस्मृतिं ज्ञात्वा प्रसाद्येनं (येन) प्रयत्नतः ।

तर्पयित्वा यथा न्यायं सर्व्वं तत् फलमश्नुते ॥१५५८॥

1462. ज्ञानपूर्व्वं त्यागे नारायणः—

एत स्मिन् एनसि प्राप्ते ब्राह्मणोनियतः शुचिः ।

यति चान्द्रायणं कृत्वा तस्मात् प्रापात् प्रमुच्यत इति ॥१५५९॥

इदञ्च श्राद्धार्हं विप्रातिक्रम विषयं ज्ञेयम् ।

तेन प्रमाणानर्हविप्रमामन्य तस्यागे न दोषः १(*) ।

ब्राह्मणाति क्रमानास्ति मूर्खे मन्त्र विवर्जिते इति । कात्यायनोक्तेः ।

विप्रेणाप्यनि न्यामन्त्रणे न प्रत्याख्येयः ।

अनिन्द्येनामन्त्रिनेनापक्रामेदन्यद्वन्नं न प्रति गृहीयादिति कात्यायन-
सूत्रात् ।

1463. हेमाद्रौ यमः,—

भामन्त्रितस्तु योविप्रो भोक्तृमन्यत्र गच्छति ।

नरकानां शतं गत्वा चण्डालेष्वभि जायते ॥१५६०॥

1464. देवलोऽपि—

पूर्व्वं निमन्त्रितोऽन्येन कुर्यादन्यं प्रति ग्रहम् ।

भुक्ताहारोऽपि वा भुंक्ते मुकृतं तस्य नश्यतीति ॥१५६१॥

1465. मनुः—

केतितस्तु यथान्यायं ह्ययकथ्ये द्विजोत्तमः २(†) ।

कथञ्चिदन्यतिक्राम-न्यायान् सूकरनाम्नजेन् ॥१५६२॥

केतितो निमन्त्रितः । कथञ्चिदिति—मिष्टान्नबहुवृत्तिणादिलोभेन,

नतव सामर्थ्यादितेत्यर्थः ।

१(*) एतसि प्रिति 'एकस्मिन्' प्रिति भिन्नः पाठः । 'प्रमादनामर्हम्' इति पाठान्तरम् ।

२(†) केतितस्तु इति अन्वः पाठः । * अत्र केतितः ब्राह्मणः न यादृशो ब्राह्मणः ।

विद्यमानोऽधनोविद्वान् भोज्यान्नेन निमन्त्रितः १(*) ।

1466. मदाल्लोभादतिक्रम-न्यायात् सूकरताम्रजेदितिस्कान्दोक्तेः ।

यस्त्वामन्त्रितो यथाकालं नायाति तद्दोषात् भोज्यान्ने

निमन्त्रितः २(†) ॥१५६३॥

आमन्त्रितश्चिरं नैव कुर्याद् विप्रः कदाचन ।

देवतानां पितृणाञ्च श्राद्धादौ धर्मकर्मणीति ॥

वातु-कर्त्ता न कुर्वीत दन्तानां धावनं बुध इति ॥१५६४॥

1467. इतिहासेऽपि,—

दन्तधावन—ताम्बुलं क्षौराभ्यङ्गञ्च भोजनम् ३(‡) ।

रत्यौषधपराश्रञ्च श्राद्धकर्त्ता विप्रजयेत् ॥१५६५॥

दन्तधावनमभ्यङ्गं नखकेश-निरुन्तनम् ।

कर्त्ता कुर्वीत पूज्यैर्भोक्ता चैव परेऽहनि इति ॥१५६६॥

1468. प्रमादाद् दन्तधावने यमः,—

श्राद्धोपवास दिवसे खादित्वा दन्तधावनम् ।

गायत्र्याः शतसंपुतं धम्बु प्राश्य विशुद्धयतीति ॥१५६७॥

श्राद्ध कर्त्तुं स्त्याज्यम्—

पुनर्भोजनमभ्वानं भारमायास मैथुने ।

दानं प्रतिग्रहं होमं श्राद्धभुक् त्वष्टवर्जयेत् ४(§) ॥१५६८॥

होममग्नि होत्रादि व्यतिरिक्तम् ।

१(●) जननया धन लोभाच्चानिर्गमं सूकरत्वं गच्छदिति ।

१(†) 'तदङ्गो भोज्यान्ने' इति भिन्नः पाठः ।

१(‡) 'आह भुक् आह कृतवा' इति पाठान्तरम् ।

„ 'वाता बुध' मदी पात्रं पुनर्भोजनं मैथुनम् ।

अथालादिति स्वापं आह कदष्ट वंयेत्' इति का.त्यन्तरे ।

„ 'दानं प्रतिग्रहमिति'—आह्नौय दक्षिणादिदानं व्यतिरिक्तं ज्ञेयम् ।

४(§) 'अथा छेदना काष्ठस्य त्यागः स्वात्मस्योपसि' । आह छेदने दन्तमाज्जने रक्तपातादिना

अतामीधं आह-प्रतिवन्धकं सादिति । दन्त-धावनं निषेधः ।

1469 यमश्च—

आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे कलहं कुरुते नरः ।
भवन्ति पितरस्तस्य तं मासं मलभोजनाः ॥१५६६॥
आमन्त्रितस्तु यो विप्रः ह्यध्वानं याति दुर्मतिः ।
भवन्ति पितरस्तस्य तं मासं पाण्डुभोजनाः ॥१५७०॥
आमन्त्रितस्तु यो विप्रः भारमुद्धहते स्वतः ।
पितरस्तस्य तं मासं भवन्ति स्वेद् भोजनाः ॥१५७१॥
आमन्त्रितस्तु यो विप्रः हिंसां वै कुरुते तदा ।
तं मासं पितरस्तस्य भवन्ति रुधिराशनाः ॥१५७२॥

1470. शङ्खर्षिः—

निमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे मैथुनं सेवते द्विजः ।
श्राद्धं दत्त्वा च भुक्त्वा च युक्तः स्यान्महर्दनसा ॥१५७३॥
मैथुनञ्च कृतावपि निषिद्धम् ।
ऋतुकाले नियुक्तोवा नैव गच्छेत् स्त्रियं क्वचित् ।
तत्र गच्छन्न वाप्नोति ह्यनिष्टानि फलानि त्विति ॥१५७४॥

1471. माघवीये वृद्धमनूक्तेः ।

भोक्ष्यन् करिष्यन् श्वः श्राद्धं पूर्व्वरात्रौ प्रयत्नतः ।
व्यवाय-भोजने वापि पता (शक्ता) वपि विवर्जयेत् ॥१७७५॥

1472. इत्याश्वलायनोक्तेश्च । यदत्र विज्ञानेऽवरेण—

श्राद्धे शक्तौ स्त्रियं गच्छती न दोष इत्युक्तम् ।

1473. तत्त्वगतिकमिति ज्ञेयम् । वृहस्पतिश्च,—

द्विनिशं ब्रह्मचारीस्याच्छ्राद्धकृद् ब्राह्मणैः सह ।
अन्यथा वर्त्तमानौ तु स्यातां निरयगामिनौ ॥१७७६॥
पुनर्भोजनं भध्वानं भारमायाजं मैथुनम् १(*) ।
श्राद्धकृत् श्राद्धभुक्चैव सर्व्वमेतद्विवर्जयेत् ॥१७७७॥

१(०) 'अध्वयमम्' इति पाठान्तरम् ।

१, अथ 'मांसांश-मैथुनम्' इत्यमरः पाठः ।

1474. यदत्र श्राद्धकाशिकार्या, पुराण समुच्चये—

कृत्वातु रुधिर स्नावं विद्वान् श्राद्ध माचरेत् ।

एकं द्वे त्रीणिवा तत्र दिनानि परिवर्जयेदिति ॥१७७८॥

तसु गौरादयः आद्रियन्ते न दाक्षिणात्याः ।

1475. हेमाद्र्यादि महानिवन्धेष्वनुपलम्भादिति ।

1476. यमः—

कलहञ्च दिवास्वापं भाराभ्ययन-मैथुनम् ।

सन्ध्यां प्रतिग्रहं होमं श्राद्धकृदप्यर्जयेत् १(*) ॥१७७९॥

अत्र सन्ध्यादि निषेधः प्राक् प्रायश्चित्ताज्ज्ञेयः ।

1477. यथाह, उशनाः—

दशकृत्यः पिवेद्यापः गायत्र्या श्राद्धकृद् द्विजः ।

ततः सन्ध्यामुपासीत जपेत् जुहुयादपि ॥१७८०॥

जुहुयाद्भविरादित्यागं कुर्यात् ।

सूते च प्रवासे च अशक्तौ श्राद्ध भोजने ।

पयमादि निमित्तेषु हावयेन्नतु हापयेत् ॥१७८१॥

1478. इति कात्यायनोक्तेः । सोमोत्पत्तौ,—

वनस्पति गते सोमे-यस्तु-हिल्याद्वनस्पतिम् ।

घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशय इति ॥१७८२॥

यत्स्मिहिते व्याध्यादियपदेश इत्यतिरिक्त परम् ।

तथा,—

वनस्पति गते सोमेऽनडुहो यस्तु वाहयेत् २(†) ।

नाश्वन्ति पितरस्तस्य दशवर्षाणि पञ्च चेत्यादि ॥१७८३॥

यत्तेऽध्ययनादि निषेधाः, यथायोग्य मुभयोरपि ज्ञेयाः ।

तद्वहः शुचिरकोधनोऽत्वरितोऽप्रमत्तः सत्यवादी स्यादध्व-

मैथुन-स्वाध्याय-भ्रमान् वर्जयेद् आमन्त्रितास्त्विति—

१(*)

अत्र श्राद्धकृत्यं, श्राद्धभोक्तृणां पतनार्थं वर्जयेदिति

अत्र सन्ध्यां माथं सन्ध्यां न कुर्यात् । गायत्री साव जपे न हापः ।

१(†)

'विहिते व्यध्ययनादितिरिक्त' इति पाठान्तरम् । अमानडुहो हवमान् भारवहः न युज्येत इति ।

1479. कात्यायनसूत्रात् ।

स्वयमशक्तो यदि पुत्रादिभिः भ्रातृं कारयति तदा तेषां स्वस्यापि
नियमाः स्युः १(*) ।

न शक्नोति स्वयं कर्तुं यदाहानवकाशतः ।

भ्रातृं शिष्येण पुत्रेण तदान्येनापि कारयेत् ॥१७८४॥

नियमानाचरेत् सोऽपि नियतांश्च वसुन्धरे !

यजमानोऽपि तान् सव्वान् आचरेत् सुसमाहितः ॥१७८५॥

1480. इति कात्यायन परिशिष्टोक्तेश्च । सः प्रतिनिधिः ।

1481. स्त्रियास्तु पादौ —

मुक्त कच्छातु या नारी मुक्तकेशी तथैवच २(†) ।

हस्ते वदते भ्रातृ निराशाः पितरस्तदा ॥१७८६॥

1482. आश्वलायनः —

भ्रातृहे भोजये द्वास्तौ न वालानपि यत्नतः ।

प्राक् पिण्डदानाद् गन्ध्याद्यैर् नालं कुर्यात् स्व विग्रहम् ३(‡) ॥१७८७॥

वास्तौ गृह इति ॥

—*—

अथ श्राद्धे वस्त्राणि ।

—*—

1483. संग्रहे,—

कौपीनं मलिनं रक्तं चित्रं खण्डं परांशुकम् ३(‡) ।

काषायं काष्ठ कौशेयं (पट्टं च) श्राद्धकाले प्रशस्यत इति ॥१७८८॥

१(*) स्व-नियमा अपर नियुक्त कौपीनि पा वनीयाः ।

२(†) देश विज्ञेय नाथ्ये; सकच्छाः देशान्तरे तु कच्छं होतः, तत् कौपीनाधिकारव्याप्येण च
प्राप्ताभ्याम् ।

अथ विषयं शरीरं दृश्यम् ।

‘नरक्तं मुच्यते वा सोनं नीलञ्च प्रशस्यते’ इति वृत्तिः । मन्त्रशास्त्रं, ‘स्नातः गङ्गात्वर धरः
धीतांश्चि पाण्याभनः’ इति च ।

३(‡) ‘द्विकः’ कच्छकृषय मुक्तकच्छं कौशेयम् । एकवासा चवामास मयः पञ्चविधः कृतः
इति वृत्त्यन्ते ।

तत्रैव, प्रातः स्नान-विधानेन आखीय-द्रव्यमाहरेत् ।
समित् पुष्पकुशादीनां द्वितीयः परिकीर्तित इति ॥१७८६॥

अत्र द्वितीयः,—

अष्टधाविभक्त-दिवस-द्वितीय भागे इत्यर्थः ।

1484. **हेमाद्रौ, यमः—१(०) ।**

सभूलस्तु भवेद्दर्भः पितृणां श्राद्धकर्मणि ।
मूलेन लोकान् जयति शक्यस्तु महात्मनः ॥१७८७॥

1485. **व्यासः—**

तर्पणादीनि कार्याणि पितृणां यानि कानिचित् ।
तानि स्युर्द्विगुणैर्दर्भैः समपत्रे विशेषतः ॥१७८८॥

1486. **शालङ्कायनः—**

सपिण्डीकरणं यावद्दुर्धर्मैः पितृक्रिया ।
सपिण्डी करणादूर्ध्वं द्विगुणैर्विधिवद्भवेत् ॥१७८९॥

1487. **पित्रे द्विगुणास्तु दर्भा इति कात्यायन सूत्रम् ।**
द्विगुणा भुग्ना इत्यर्थः ।

1488. **अत्र शङ्खः—**

अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विद्वलमेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥१७९०॥

1489. **समावप्रशीर्णाप्रावनन्तर्गर्भौ कुशौ, पवित्रमिति कात्यायनश्रौतसूत्रम् ।**

1490. **अत्र हारीतः—**

पवित्रं ब्राह्मणस्यैव चतुर्भिर्दर्भैः पिञ्जैः ।
एकैकन्यूनमुद्दिष्टं वर्णं वर्णं यथाक्रमम् ॥१७९१॥

1491. **स्मृत्यर्थसारं,—**

सर्वेषां वा भवेद्द्व्याभ्यां पवित्रं प्रथितं नवम् ।
चतुरादि पवित्रन्तु काम्यादौ परिकीर्तितम् ॥१७९२॥

(*) 'कुश्यादि विधवा आह यवेनाप्येष दृश्यते । न स्पष्टमित्यत्र दर्भाश्च सधवातु कथयन्' इति ब्राह्मण सत्यम् । चतु मन्त्रा आहमते तिलदर्भाश्च स्पष्टमिति ।

1492. स्कोन्देव,—

धनामिका धृता दर्भा ह्येक(का)नामिकया पिवा ।

द्राभ्यामनामिकायान्तु धार्यं दर्भं पवित्रके इति १(*) ॥१७६६॥

1493. पवित्राभावे सुमन्तुः—२(†) ।

समूलाग्रौ विगमौ तु कुशौ द्वौ दक्षिणे करे ।

सव्येचैव तथा त्रीन्वै त्रिभुवान् सर्वकर्मास्थिति ॥१७६७॥

1494. कुशाभावे, अपराकं सुमन्तुः,—

कुशः काशःशरोमुज्जायवोदूर्वाथ वल्वज्जाः ।

गोकेश मुञ्जकुन्दाश्च पूर्वभावे परः पर इति ॥१७६८॥

1495. विशेष मन्त्राह, शङ्खः—

कुशहस्तस्तु नाचामेन कदाचिद्विधिं गृह्णया ।

प्रायश्चित्तेन युज्येत दूग्धहस्तस्तथैवच ।

न ब्रह्मप्रस्थिनाचामेन सर्वमसुरवद्भवेदिति ॥१७६९॥

1496. ब्रह्मग्रन्थादि लक्षणमुक्तं संस्कार-हेमाद्रौ, गारुडे,—

सन्त्यज्य वेंण्यं मार्गं ब्रह्ममार्गविनिः सृतम् ।

सकृन् प्रदक्षिणां कृत्य पवित्रमभिधीयते ।

तद्ब्रह्म प्रस्थिमन्त्रोक्तं पवित्रं वेद्यादिभिः ॥१८००॥

पवित्रं कर्त्तुं रभिसुखः प्रवेशो ब्रह्ममार्ग इति तत्रैव व्याख्यातम् ।

ब्रह्मयज्ञे ब्रह्मे चैव ब्रह्मप्रस्थि विधीयते ।

भोजनं वक्तुं लः प्रोक्तः एवं धर्मो न हीयते ॥१८०१॥

१(●) 'पूजा' इति सर्वदेव कुशस्तौ भवेच्छ्रुतिः ।

सर्वदेव व्रतं धार्यमाणं धार्यमाणं स्यात् ।

कुशेन रक्षिता पु । विफलं कर्त्तव्यं स्यात् । इत्येव पूजापदं कृत्यं स्यात् ।

इति सन्तानां वरदात्मनः ।

२(†) अथ पवित्राभावे इति भद्रः पाठः ।

अथ सर्वकृत्यनसृज कर्त्तव्यं व्यादिनः ।

अस्यार्थः—

द्विगुणी कृतानां धर्म शिखानां पाशं प्रदक्षिणमर्द्धवेष्टनं विधाय-
पश्चाद्भा १(*) नेन यदा प्रविश्यते, तदा वर्तुलो प्रस्थिः । यदा
स एव प्रादक्षिण्येन समग्र वेष्टनं विधाय पुरोभागेन प्रविश्यते तदा
ब्रह्मप्रस्थिः ।

वृत्तग्रन्थिमत्पवित्र-लक्षणमपि, तत्रैव—

अर्द्धं प्रदक्षिणीकृत्य शिखापाशं प्रवेशयेत् ।
वैष्णवेनैव मार्गेण वृत्तग्रन्थौ पवित्रके ॥१८०२॥
इति वैष्णवोमार्गः पश्चाद्भाग इत्यर्थ इति तत्रैव व्याख्यातम् ।
धर्मग्रहणादिप्रकारस्तु आह्निकादौ द्रष्टव्यः ।

1497. **गालवः—**

अन्यानिच पवित्राणि कुशदूर्वात्मकानिच ।
हेमात्मक पवित्रस्य कलां नार्हन्ति षोडशी मिति ॥१८०३॥

—*—

अथ हविः ।

—*—

1498. **हेमाद्रौ, प्रचेताः—**

कृष्टमासास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः स्युर्यवशालयः २(†) ।
महा यवा ब्रीहि यवा स्तथैवच मधुलिकाः ॥
कृष्णाः श्वेताश्च रक्ताश्च ग्राह्याः स्युः श्राद्धकर्मणीति ॥१८०४॥
मधुलिका पावनाला इति हेमाद्रिः । खम्बु(मुं)जा इत्यन्ये ३(‡) ।

1499. **भारते—**

वर्द्धमान-तिलं श्राद्ध मत्तय्यं मनुखवीत् ।
सर्वकामीः सयतने यस्ति लैर्यजते पितृणि ॥१८०५॥

१(*) 'विधाय। च पशान' इति भिन्नः पाठः ।

२(†) 'अस घृतादि हव्यौघ-दीयद्वयाणि बोध्यन्ते ।

३(‡) 'निष्ट खम्बु'रीवा' इति पाठे सन्देहः ।

अथ वद्धमानं तिलं तिलबहुलम् ।

1500. चन्द्रिकायां देवलः—

इष्टापूर्त्तं मृताक्षे च दर्शवृद्धयष्टकासुच १(*) ।
पात्रेभ्यस्त्रिषु कालेषु नैव देयं कुमोजनम् ॥१८०६॥

1501. ब्रह्मवैवर्ते,—

गोधूमाश्च यवाश्चैव समुद्गा रक्तशालयः ।
पते सोमात् समुद्भूताः पितृणाम् मृतन्ततः ॥१८०७॥
तस्मा देवतु तैर्देया पते श्राद्धेषु वंशजैः ।
अगोधूमश्च मच्छाद्धं मायमुद्गं विवर्जितम् ॥
तैल पक्वेन रहितं कृतमप्यकृतम्भवे दिति ॥१८०८॥

1502. ब्राह्मे,—

यवै ब्रीहि तिलैर्मपि गोधुमैश्चणकै स्तथा ।
सन्तर्पयेत् पितृण् मुद्गैः श्यामाकैः सर्पपे द्वयैः ॥१८०९॥
नीवारैर्हरिश्श्यामाकैः प्रियङ्गुभिर्थाश्च येदिति ॥
यदिष्टं जीवतश्चासीत् क्षुद्यात्तस्य यत्नतः २(†) ।
स तृमौ दुस्तरं मार्गं ततो याति न संशयः ॥१८१०॥ इति

1503. विहितं द्रव्यदानं तद्धितमेव भक्ष्यनिषिद्धदाने श्राद्धं घातस्य,
प्रमाणत्वात् ।
श्राद्धार्हं द्रव्यं कथनानर्थक्याच्च ।

1504. आश्वलायनः—

कश्यादिकलैः शस्तेर्मलैराद्रादि कुर्यात् ।
गोरसैर्मधुना दध्ना श्राद्धं सन्तर्पयेत् पितृण् ॥
कालशाकं महाशाकं द्रोणशाकं तथार्द्रकम् ॥१८११॥

- १(•) 'इष्ट पूर्णं दनम्' इति धर्मी कथनम् । अत्र 'इष्टापूर्ण-दाने' इति शिष्टः पाठः ।
एतत् अर्थे धर्मोक्तं अमुदय निरयसः प्रथम् ।
२(†) एतानि आहारा प्रमाणं देयं द्रव्याणि ।
॥ निषिद्ध द्रव्याणि काल आहाराणि । एवमेव कश्यादी दानायोगादौ च ।

विल्वामलकमृद्रीकाः पनसाङ्गं च दाडिमम् ।
 चव्यं पालकता (धा) त्तोट खजु ई वकसेवकम् ॥१८१२॥
 कोविदारश्च कन्दश्च प(क)टोलं बृहती फलम् ।
 पिप्पली मरीचं चैव बला शुन्ठी च सैन्धवम् ॥१८१३॥
 शर्करा गुड़ कपूरं वदरी द्रोण पन्न(न्त)कम् ॥
 गोधूमे रिङ्गुभिर्मुद्गैः सती (ची) नैश्वरकैरपि ॥१८१४॥
 क्रमुकश्च तथा कन्दैः कर्कन्धु वदरैरपि १(*) ।
 पालेवते रावट्टैश्चाप्यात्तोदैः पणसैस्तथा ॥१८१५॥
 काकोल्या क्षीरका कोल्या तथा पिण्डारकैः शुभैः ।
 लाजादिभिश्च स धानाभिस्तपु कार्काटि दिर्मटैः ॥१८१६॥
 सर्षपैः राज शार्पकैस्वङ्गैः देराज जम्बुभिः ।
 प्रियालामल कीर्मु ख्यैः फल्गुभिश्च तिलाण्डकैः ॥१८१७॥
 वेन्नाङ्कैः स्तालकन्दैश्चक्रिका ड्डीमि कावचैः ।
 लोटैः स मोचैर्लकुटैस्तथा च वैजपूरकैः ॥१८१८॥
 मुञ्जातकैः पद्म फलैर्भट्ट्यैर्भोजैश्च संस्कृतैः ।
 राग स खा)ण्डैः(च)ट्टैश्च त्रिजातक समन्वितैः ।
 दत्तैस्तु मासं प्रीयन्ते श्राद्धेषु पितरोन्नुणाम्, इति ॥१८१९॥
 सतीनकः कलायः । 'कलायस्तु सतीनकः' इत्यभिधानात् ।
 चरकं वत्तुलं धान्यम् । केचकः कंचनारः । कन्दः सुरणादिः ।
 तन्मात्रं च । 'अशोऽन्नः शूरणः कन्द' इत्युक्तेः । कर्कन्धुर्धन्य वदरम् ।
 पालेवन्तः कोशातकी । आरुड्गमरूपीति काव्यकुब्जा आहुः २(†) ॥

१(*) 'कर्कन्धु-क्षीर-वदर-कोष्ठा' एषु तारतम्यं गुणानामस्ति । अतः 'वदरैरपि' इति भिन्नः पाठः ।

'कर्कन्धु फ न मिश्र शाकपचनान्नोदः परिलीयते' इति भवमूतिः ।

उक्तं भाकादीनां फलानाञ्च वेदके द्रव्यगुण शब्दे गुणदोषा उक्ताः ।

'लाजशिवीत' इत्यन्यः पाठः ।

टिभट्टैरित्यतः चिभट्टैरिति, अपरः पाठः ।

२(†) एतेषां द्वयं द्रव्याणां नामाणि द्वयं मेदिनीयावधारतो भिन्नानि सन्ति ।

पोथेति—महासङ्घाः । अक्षौढं—आखरोदेति गूर्जरदेशे प्रसिद्धम् ।
काकोलीक्षीरं काकोलीयौ गौडदेशे द्वे प्रसिद्धे । पिण्डारकं—
मोहलकंदेति महाराष्ट्रे प्रसिद्धम् । डड(यु)सावय—स्तनयः कर्कटी १(*)
भेदाः । सार्षपेत्यत्र दीर्घश्चान्दसः । उत्तरं प्रसिद्धम् । पियालं-
चिरोष्णीति मध्यदेशे प्रसिद्धम् । फल्गु—उदुम्बरं बिलण्टकं,
पटोलम् । तालकन्दः—कन्दविशेषः । चक्रिका—तिन्ति (न्तिरी)णी
फलम् । क्षीरिका—क्षीरिणी (औषधी) विशेषः प्रसिद्धा । बवः
फल विशेषः । शेषं प्रसिद्धम् । त्रिजातकं—लवङ्गैला मरीचकम् ।
मधुकं रामठंबैव कर्पूरं गुडमेव च ।
आद्य कर्माणि शस्तानि सैन्धवं दसुषन्तथा इति २(†) ॥१८२०॥

1504. पृथ्वीचन्द्रोदये, ब्राह्मे,—

आम्रं माम्रातकं विल्वं दाडिमंवीजपूरकम् ।
प्राचीनामलकं क्षीरं नारिकेलं परूपकम् ॥१८२१॥
नागरङ्गकञ्च खर्जूरं द्राक्षानील कपित्थकम् ।
दत्तानि फलजातानि आद्ये देयानि यत्नतः ॥१८२२॥ इति ।

1505. याज्ञवल्क्यः—

हविष्यान्ने न वैमासं पायसे न तु वत्सरम् ।
मातृस्य हारिणकौरु-शाकुनं कृगं पार्यतैः ३(‡) ॥१८२३॥
पेण-रौरव-वाराह-शाशीर्मांसै र्यथाक्रमम् ।
मा (मांसं) स वृद्धया भितृप्यन्ति दक्षैरिह पितामहाः ॥१८२४॥

1506. आद्वीयमांसाभक्षणे दीषमाह, मनुः—

नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नास्ति मानवः ।
स प्रेत्य पशुतां यति संभवानेक विंशतिम् ॥१८२५॥

- (*) द्रव्याख्येति, वैद्यक-निचयौ द्रव्यगुण-प्रकाशाभिधान-वर्णनौपधिर्गोदपु ब्रह्मज्ञानि कृति ।
(†) 'विशुषोषकुषोडपुः' इत्यभिधाने । एषुषमित्यत्र केशरमिति भिन्नः पाठः ।
(‡) मातृस्य—इत्यत्र मातुः इति भिन्नः पाठः ।
(§) मांसं वृद्धया इत्यत्रः पाठः । 'मधुपर्क' यज्ञे च यैवदेवत कर्मणि । 'अनेपपशवोहिंसा-
इति' कृतिः ।

1507. इतिहासेऽपि,—

नियुक्तस्तु यदि श्राद्धे द्वे यो मांसमुत्सृजेत् ।

यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरक मृच्छतीति १(*) ॥१८२६॥

यच्छाद्धं मधुना हीनं तद्वसैः सकलैरपि ।

मिष्टान्नैरप्य संयुक्तं पितृणां नैव तृप्तये ॥१८२७॥

अणमात्रमपि श्राद्धे यदि न स्यात्तु मान्निकम् ।

नामापि कीर्त्तनीयं स्यात् पितृणां प्रीतये ततः ॥१८२८॥

इत्यादि बहु-स्मृतिभिः श्राद्धे मधु मांसयोर्यत् प्राशस्त्य मुक्तं तद्-

युगान्तर विषयम् । कलि धर्मास्तु वक्तव्या इत्यृषिभिः पृष्टः पारा-

1508. शरो, वृहत्पाराशरे यतो मांसं निषेधति,—

यस्तु प्राणिवधं कृत्वा मांसैस्तर्पयते पितृन् ।

सो विद्वांश्चन्दनं दग्धा कुर्यादङ्गार विक्रयम् ॥१८२९॥

क्षिप्त्वा कूपे यथा कश्चिद्बाल मावातु मिच्छति ।

एवम ज्ञानतः सोऽपि मांसेन श्राद्धं कृन्नर इति ॥१८३०॥

1509. श्रोमद्भागवतेऽपि सप्तमस्कन्धे पञ्चदशाध्याये,—

नद्यादामिषं श्राद्धे न चाद्याद्धर्मं तत्त्ववित् २(†) ।

मुन्यन्नेः स्यात् परा प्रीतिर्यथा न पशु हिंसया ।

नैतादृशः परोऽधर्मः नृणां सद्धर्मं मिच्छताम् ॥१८३१॥ इति ।

वात्सरायणोऽपि मांसं निषेधति,—

अन्नता गो पशुश्चैव श्राद्धे मांसं तथा मधु ॥१८३२॥

1510. देवराष्ट्रसुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेदितिनिगम वचनं हेमाद्रौ ३(‡)

वरातिथि पितृभ्यश्च पशूपकरण क्रियेति कलिकर्ज्येष्वावित्य पुराण वचनञ्च ।

१(†) अत्रैव पुनरुक्तम्,—

अश्वमेधं गवाक्षं सश्यामं पलपैवकम् । देवरेण सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्चविवर्जयेत् इति

२(†) कलिवर्ज्यं प्रकरणं भागवतादित्य पुराणतो हेमाद्रि स्मृतिः संश्लेषितम् । पशुप

निवन्ध कृद्धिः महाकाव्यं रघुनन्दनादिनाभिः संश्लेषितम् । सायणाचार्यैरपि 'युगेऽने

ये चर्माः' इत्यादिना तत्पद युगपच्छोऽभिहितः विभिन्नयेति अज्ञोक्तम् । अत्र

पञ्चाक्षरं वेधमेव, अन्यथा अश्वमेध-ज्योतिष्टोम-मांसादकासु वया ङोमेच तदनुपपत्ति

'या वेद विहिता हिंसा निषेधेऽस्मिन् चराचरे । अहिंसा मेव तां विधिं वेदाश्चर्माणि निषे

इत्यादि स्मृतरपि व्याघातः स्यात् । वेदात्म-सांख्ययोगसंज्ञेया नैव विहिता ।

३(‡) शास्त्रीय वाक्यमेव निगमवचनमिति ।

1511. तथा च बृहन्नारदीये,—

समुद्र यात्रा स्वीकारः कमण्डलु विधारणम् ।
 द्विजानाम स वर्णासु कन्यासुपयमस्तथा ॥१८३३॥
 देवराज सुतोत्पत्ति र्मधुपर्के पशोर्वधः ।
 मांसदानस्तथा श्राद्धे बानप्रस्थागमस्तथा ॥
 इमान् कलियुगे धर्मान् वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥१८३४॥
 इति वचनञ्च मांसं निषेधति ।
 तस्मान्मांसं विधिः कलि व्यतिरिक्त विषय इति सिद्धम् । केचिदा-
 सुर स्वभावा यथाचारं प्रदेयन्तु मधु मांसादिकम् १(*) । तथा
 देशाचाराः परिग्राह्यास्तत्तद्देशीयैर्नरैरिति बृहन्नारदीय वचनाद् यथा
 कुलाचारं मांसादि दान—तदभावौ च व्यवस्थेयावित्याहुः । तन्न,
 होलाकाधिकरण न्यायेन देश विशेषेण व्यवस्था-कल्पनायोगात् ।
 कलि निषिद्ध समुद्र यात्रादि स्वीकारापाताच्चैत्यलं प्रपञ्चेन २(†) ॥

1512. क्षीरादौ विशेषमाह, सुमन्तुः—

पयो दधि घृतञ्चैव गवां श्राद्धेषु पावनम् ।
 महिषीणां घृतं प्राहुः श्रेष्ठं नतु पयः क्वचित् ॥१८३५॥

1513. याज्ञवल्क्यः—

सन्धिष्य निर्हृशा-वत्स-गोपयः परिवर्जयेत् ।
 औष्ठ्रमैकशकं न्वेण मारण्यक मजाविकम् ॥१८३६॥

1514. ब्राह्मे—

माहिषं चामरं मार्गं आविकैक शफोद्भवम् ।
 पेण मोष्ट्रं पाचितञ्च दधि-क्षीरं त्यजेद्वृष्टम् ॥१८३७॥
 स गुडं मरीचाक्तन्तु तथा पर्युषितं दधि ।
 दीर्घातकमुपेतञ्च नष्टास्वादञ्च फणवदिति ॥१८३८॥

१(*) मन्त्रशास्त्रेऽपि वैध मांसादि भक्षणं न दीपः । तथाहि 'अनिवेद्य न भुञ्जीत जन्तव्य मांसादिकञ्च यत्' । 'दिवान् पितृण् समभ्यर्च्य द्वादन् मांसं न दूष्यति' इति । ईशादिव्यः निवेद्य भक्षणं न प्रत्ययायः । इति-काद्यभय सने दीपामावः शीमद अभिनवगुप्त—
 भट्टभास्कर—शेवनीय कण्ठाचार्यादिभिर्निर्धारितः ।

२(†) 'व्यवस्था कल्पना-अयोगात्' इति पाठान्तरम् ।
 'स्वीकारो पाप्मानं' इत्यन्यः पाठः ।

1315. यद्यपि याज्ञवल्क्यो,—

नान्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाकं चिररसं स्थितम् ।

अस्नेहा अपि गोधूम यवगोर स विक्रियाः । इति ॥१८३॥

पर्युषितं दध्यादि भोज्य मुक्तम् । तथापि गुड मरीचाक्तस्यात्र

1516. निषेधः, इति हेमाद्रिः ।

तथा, कालशाकं तण्डुलीयं वास्तुकं मूलकन्तथा ।

शाकमारण्यकंचैव दद्याच्छुद्धेषु नित्यश इति ॥१८४॥

तण्डुलीयं महाराष्ट्रेषु—माचइति प्रसिद्धम् । मूलकं आरण्यं—
ननु प्राण्यम् । वचनं आह्निकग्रन्थादौ द्रष्टव्यम् । अन्यदपि ग्रन्थान-
रोक्तं ग्राह्यम् ॥

1517. अथ वर्ज्यम्, मार्कण्डेय पुराणे,—

यच्चोत्कोचादिना प्राप्तं पतिताद् यदुपार्जितम् ।

अन्याथ कन्या शुल्कार्थं द्रव्यं चात्रावि गर्हितम् ॥

‘पित्रर्थं मे प्रयच्छस्व’ त्युक्त्वा यच्चायुपाह तमिति ॥१८४॥

1518. शङ्खः—

भृतृणां सुरसां शिष्टं पालङ्क्यो मृचुकन्तथा ।

कुष्माण्डालातु वार्त्ताक (कुः कोविदाराश्च वर्जयेत् ॥१८४२

पिप्पली मरीचश्च तथापि पिण्डमूलकम् ।

कृत्रिमं लवणं सर्वं पंशाप्रश्च विवर्जयेत् ॥१८४३॥

अत्र कोविदार मरीचादीनां निषिद्धत्वेऽपि पूर्व्वं विहितत्वाद् न
विकल्पः । एवं हिङ्गुगोजपूरादीनामपि । यद्वा, हिङ्गुपिप्पली

1519. मरीचानां आद्रुक्काणां निषेधः इति हेमाद्रिः १(*) ।

१(०) उत्कोचः— स्वकार्यं सिद्धौ रक्ष्यं राजकार्यं करिष्यो भगदानम् ।

” कन्यागन्तव्यम्— कन्या विक्रयलक्ष्यं धनम् । तन्निविष्टं स्त्री, तन्देशं पतिनां स
यथाक्षे शुक्र विक्रयी, शुक्रमपत्यम्, ‘अपत्यं पुत्रकन्ययोः’ इति कोषकम् ।

” न केवलं पित्रर्थम्, सौभाग्यं देवादिषु कृत्वायेति । अथैव प्रतिकूलं मनुः ‘अप्यकार्यं
ललाभसंस्था मनुव्रतोत्’ इति । अपेक्ष्यः— वसनाभ-स्नान-पानादिभिः पालनीया इति

” आद्रुक्—आद्रुक्कम्, पाचकोषधिरिति । अन्यद् वैद्यके आकादीनां परिचयनं मणि

” तद्वत् दधि त्याज्यम्—‘तद्वत् तनु विध्यं दधि पञ्च दिनाख्यम्’ ।

रोग करत्वादितदपि अभीष्टम् । ‘यातयामं गत रक्षं पूति पर्युषितश्च यत् ।

उच्छिष्टमपि वा सिष्ठं भोजनं तामस-द्वियम्’ । इति गौतायाम् ।

भूतृणं, काश्मीरदेशे प्रसिद्धम् । सुरसा—निर्गुण्येति माधवः ।
पालङ्गुणी—पालणीति प्रसिद्धा । ऋबुकः जलजः शाकः ।

1520. तथाच, शङ्कः—

राजमाषान् मसूरांश्च कोदवान् कोरदूषकान् ।
लौहितान् धृत्त-निर्यासान् श्राद्ध कर्मणि वर्जयेत् ॥१८४४॥
पिण्डालकञ्च तुण्डोरं करमर्हञ्च नालिकाम् ।
कुष्माण्डं बहुबीजानि श्राद्धे दत्त्वा ब्रजन्त्यधः, इति ॥
पिण्डारकं प (पु) ति, कुष्माण्डम् । तुण्डोरं—महिषी क्षीरं, आढकी
(तुमरी) राजसर्षपाः । चणका राजमाषाश्च घ्नन्ति श्राद्धं न संशयः॥

1521. माधवीये, चतुर्विंशतिमते—

याधनालान् कुलत्थांश्च वर्जयेत्तु विचक्षणः ।
मसूराञ्जनपुष्पञ्च विडङ्गमखिलानियेति ॥१८४५॥
अखिलानि,—प्राक् श्राद्धे निषिद्ध वस्तूनि ।
अथ याधनालादीनां विहित निषिद्धत्वाद्विकल्प एव ।
यद्वा, सात्त्विक-राजस-तामस-विषयत्वेन व्यवस्थेयम् ।
मुन्यन्नैः स्यात् परा प्रीतिरिति भागवतवक्तोक्तेः ।
सात्त्विक-राजस-तामसा-हारा उक्ताः भगवद्गीतायाम्,—
आयुः सत्त्व बलारोग्य सुखप्रीति विवर्द्धनाः ।
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥१८४६॥
कटुम्ल लवणात्युष्ण तिक्तारूक्ष विदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःस्वशोकामय प्रदाः ॥१८४७॥
यातयामं गतरसं पूति पयस्विनश्च यत्न ।
उच्छिष्टं मपिचामेध्यं भोजनं तामसप्रियमिति ॥१८४८॥

1522. स्मृतिचन्द्रिकायां प्रमाणान्तरमाह—

दातुश्च यस्मिन् मनसोऽभिलाषः ,
अद्वा भवेद् यत्रच दीयमाने ।
श्राद्धेषु देयं विधि सम्प्रदिष्टम् ;
तस्मिन्मक्षयमितिब्रुवन्तानि ॥१८४९॥

1522. पठोनसिः ।

वृन्ताकं नालिकापोत-कुमुम्भारक्तकानि च १(*) ।

भावदुष्टं क्रियादुष्टं शब्ददुष्टं तथैव च ।

आद्धे श्वेतान्य देवानि यथाभश्यं प्रकीर्त्तितमिति ।

पुरषार्थतया प्रतिषेधक धर्मशास्त्रेषु (अन्यशास्त्रेषु च) यद्—

भक्ष्यत्वेनोक्तं तच्च आद्धे न देय मित्यर्थः ॥१८५०॥

1524. अथवर्ज्यं जलम् । ब्रह्माण्डे,—

—*—

दुर्गन्धि फेलिनं क्षारं पङ्क्तिं पल्ललोदकम् ।

न भवेद् यत्र गो तृप्तिर्नक्तं यच्चाप्युपाहृतम् ॥१८५१॥

यत्र सर्वार्थमुत्सृष्टं यथा भोज्यं निपानजम् ।

तद् वर्ज्यं सलिलन्तात ! स दैव आद्ध कर्मणि ॥१८५२॥

1525. कुत्रचित् प्रतिप्रसवमाह, नारदः—

त्यजेत् पर्यूपितं पुष्पं त्यजेत् पर्यूपितं जलम् ।

न त्यजेज् जाह्नवीतोयं तुलसी विल्वपद्मकं इति २(†) ॥१८५३॥

1526. मातृस्ये, कुतपा उक्ताः,

मध्याह्नः खड्ग पात्रञ्च तथा नेपाल कम्बलः ।

रौप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥१८५४॥

पापं कुत्सित मित्याहु स्तस्य सन्तापकारिणः ।

अष्टाव(म)यनकाः तस्मान् कुतपा हति विश्रुताः ३(‡) ॥१८५५॥

मध्याह्नः आद्वारम्भे ग्राह्यः । अन्यद् यथा योग्यं ग्राह्यम् ।

१(*) चतुरङ्गकाणि,— रक्तवर्णं पुष्पाणि तद्वर्ण-द्रव्याणि च आद्धे वर्ज्याणि ।

२(†) चतुर्लक्षोपचक्र मिति भिन्नः पाठः ।

चतुर्लक्षं यथा,—‘वर्ज्यं पर्यूपितं तोयं वर्ज्यं पर्यूपितं जलम् । नवार्ज्यं लाजवी तोयं न वर्ज्यं तुलसी- दलम्’ इति पुराणे ।

३(‡) चतुर्दश—पारिभाषिकं विहितम् । पञ्चानादिषट्काः । दृष्टितुरपञ्चपुमान् दौहित्र- इति प्रकृतः । यथा एतेषां दौहित्रानां आठ प्रयोगका प्रेक्षाः ।

वसनमिति—मधुकर कीटनां वान्मामादिभिः । मृतकपटं—कदलीत्वनिमि च केषन । कुतपः—कुतपः-चष्टम मुक्ततायः कान्तय । रौहिणः कान्तः इत्यन्ते । ‘चारभ्य कुतपे (२ः) आठं कुतपाद्य रौहिणं वृषः’ । इति एकीहिष्ट-विषये ।

1527. अपराकै, स्मृत्यन्तरे—

अपत्यं दुहितुश्चैव खड्ग पात्रन्तथैवच ।
 घृतञ्च कपिलाया गोदौहित्रमिति कीर्तितम् ॥१८५६॥
 अमावास्यागते सोमे यातु खादति गौस्तृणम् ।
 तस्यागो र्यङ्गवेत् क्षीरं तदौहित्र मुदाहृतम् ॥१८५७॥
 उच्छिष्टं शिवनिर्माल्यं वमनं मृतकं (मलम्) पटम् ।
 श्राद्धे सप्त पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः इति ॥१८५८॥
 अन्नोच्छिष्टं—वत्सोच्छिष्टं दुग्धम् । शिवनिर्माल्यं—गङ्गोदकम् ।
 वमनं—मधु , मृतकपटम्—तसरीयं (क्षौमं पट्टं—वासोबा) ।

1528. तिलानाहापस्तम्बः—

अटव्यां ये समुत्पन्ना अकृष्टफलितास्तथा ।
 ते वै श्राद्धे पवित्राः स्युरभावे प्रास्यका अपि ।
 गौराः कृष्णास्तथा नीलाश्चिन्नाश्च विविधास्तिला इति ॥१८५६॥
 पचमुक्तप्रकारेण श्राद्धार्हं द्रव्यं सम्प्राद्य वाकारम्भं कुर्यात् ।

1529. तथाचाशनाः—गोमयोदकैर्भूमि (मार्जनं) भाजन-भाण्डशौचं

कुर्यादिति । भूमिगृहप्रदेशः । भाजनं—योग्यपात्रम् ।
 भाण्डम्—तण्डुलाद्या- सादनपात्रम् । पराशरः—
 गृहाग्निशिशुदेवानां ब्रह्मचारि-तपस्विनाम् ।

1530. तावन्नदीयते किञ्चिद् यावत्पिण्डान् ननिर्वपेत् ॥१८६०॥

1531. कौर्मे,—

तिलानाचिकिरेत्तत्र सर्व्वतोवन्धयेद् जान् ।
 असुरोपह(ह)तं सर्व्वं तिलैः शुभ्यत्यजेनचेति ॥१८६१॥

1532. देवलः—

तथैव यन्नितोदाता प्रातः स्नात्वा धृताम्बरः ।
 भारभेत नवैः पात्रै रक्षा (न्या) रम्भञ्च बान्धवैः ॥१८६२॥
 तत्रात्मनेपदात् स्वयमेव कृतोऽन्वारम्भः पाकः ।
 अशक्तौ (पाकः) पत्न्या, तदशक्तौ बान्धवैरिति विधेयकः ।

1533. आहवलायनः—

समाप्रवरैर्मित्रैः सपिण्डैश्च गुणान्वितैः ।
 कृतोपकारिभिश्चैव पितृकार्य्यं प्रशस्यते ॥१८६३॥

यथैत्यादि,—

यावत् पिण्डदानं कृतं नाभूत्तावदेव किञ्चित् दद्यात् । पिण्डदानान् परं दीयति ।

1534. ब्राह्मेऽपि—

रजस्वलाञ्च पाखण्डां पुञ्चलीं पतितान्ताया ।
 त्यजेच्छूद्रां तथावन्ध्यां विधवाञ्चान्य गोत्रजाम् ॥१८६४॥
 व्यङ्गकर्णी(i)चतुर्थांहे स्नातामपि रजस्वलाम् ।
 व्रजयेच्छ्राद्धपाकार्थम् मातृपितृ-वंशजाम् ॥१८६५॥
 मातृपितृवंशभिन्नान्यजेदित्यर्थः ।

1535. स्मृत्यन्तरे—

नपाकं कारयेत्पुत्री मन्यां वाप्यन्य गोत्रजाम् ।
 मृतवत्साञ्च गर्भघ्नीं गर्भिणीञ्चैव दुर्मुखांमिति ॥१८६६॥
 अथ पुत्री-निषेधः पत्न्यादिसम्भवे वेदितव्यः ।

1536. चन्द्रिकायां यमः—

कुक्कुटोविड् वराहश्च काकश्चाप(पि)विडालकः ।
 वृषलीपतिश्च वृषलः पण्डोऽवीरा रजस्वला ।
 पतेतु श्राद्ध काले वै व्रजनीयाः प्रयत्नतः इति ॥१८६७॥

तथा—

पादुकोपानहौ च्छत्रं चित्ररक्ताम्बरन्तथा १(*) ॥
 रक्तपुष्पञ्च मार्जारं श्राद्धभूमौ विवर्जयेत् ॥१८६८॥ इति ।

—*—

अथ पाकः, भाण्डानिच ।

—*—

1537. हेमाद्रौ, नागरखण्डे—

सौवर्णान्यथ रौप्याणि कांस्यताम्रोद्भवानिच ।
 मृन्मयान्यपि भण्डानि नूतनानि दृढानिच ॥१८६९॥

1538. आदित्यपुराणे—

पचेद्भानि सुष्मातः पात्रेषु शुचिषु स्वयम् ।
 भच्छिद्रेषु विलिप्तेषु तथानुप हतेषुच ॥१८७०॥

ना पक्षेषु नभिन्नेषु दूषितेष्वपि कर्हिचित् ।
पूर्वैकृतोपयोगेषु मृन्मयेषु नतु क्वचित् ॥१८६६॥

1539. वायुपुराणे,—

न कदाचित् पचेदन्नमयःस्थालीषु पितृकम् ।
अयसोदर्शनादेव पितरोविद्वन्तिहि ॥१८७०॥
कालायसं विशेषेण निहन्ति पितृकर्मणि ।
फलानाञ्चैव शास्त्रानां च्छेदनार्थानि यातिच ॥१८७१॥
महानसे नियुक्तानां तेषामेवहि सन्निधिः ।
इष्यते नेतरस्यात्र शस्त्रमात्रस्य दर्शनम् ॥१८७२॥
आह्वयेऽंशु विदुषा पितृणां प्रीतिमिच्छता ।
महानसे नियुक्तानामपि कार्यं न दर्शनम् ॥१८७३॥

तत्रैव,—

पचमागस्तु भाण्डेषु भक्त्या ताम्रमयेषु ।
समुद्धरति वैधोरात् पितृन् दुःखमहार्णवात् ॥१८७४॥
तैजसानामभावेतु पिठारमृन्मयेऽपिच ।
नवे शुचौ प्रकुर्वीत पाकं पितृमार्द्रात् इति ॥१८७५॥

तथा,—

पक्वान्नस्थापनार्थेऽतु शस्यन्ते दारुजान्यपि ।
द्वर्षादीन्यपि कार्याणि यक्षीथैरपि दारुभिः ॥१८७६॥
विवाहे प्रेतकार्येच मातापित्रोः क्षयेऽहनि ।
नवभाण्डानि कुर्वीत यक्षकाले विशेषतः, इति ॥१८७७॥

—*—

अथ पचनार्घ्यः ।

—*—

1540. हेमाद्रौ, प्रजापतिः—

औपासनेनाग्निसिद्धि रत्नौकरणमेवच १(*) ।
लौकिकेनाग्निना वापि आसन्नं कुर्यान् प्रयत्नतः इति ॥१८७८॥

१(*)

गार्हपत्याहवनीयाव-मध्यौपासनादयः इत्यग्रयः । एषां नामाग्नीनां प्रसेदाः सन्ति ।

वि—५२

1541. अत्र विदोषः, कर्मप्रदीपे—

प्रातर्होमन्तु निर्व्वर्त्य समुद्धृत्य हुताशनात् ।
 शेषं महानसे कृत्वा तत्रपाकं समाचरेत् ॥१८७१॥
 पाकान्तेऽग्निं समाहृत्य गृह्याग्नौ पुनः क्षिपेत् ।
 ततोऽस्मिन् वैश्वदेवादि कर्मं कुर्यादितन्मित्रतः ॥१७८०॥ इति ।

1542. कर्काचार्योऽप्येवमेवाह —

उद्धृत्य मृताक्तमग्नं मित्यत्रान्यत्रापि,—
 ततः पचैयुरग्नानि निर्व्वापानन्तरं शनैः ।
 वैवाहिकेऽग्नावन्यत्र लौकिकेवापि संयतः, इति ॥१८८१॥

1543. निर्व्वापप्रकारस्तु, वायुपुराणे—

पित्रर्थं निर्व्वपेद्बभू मौ कूर्चं वा दर्भसंस्कृते ।
 अग्निमान् निर्व्वपेत् पेत्रं चरुं वासममुष्टिमिः ।
 पितृभ्योनिर्व्वपामीति सर्व्वं दक्षिणतोऽन्यसेदिति ॥१८८२॥

1544. अत्र चरुग्रहणानुमध्य शाकादावपि हेमाद्रिः । पिण्डपितृयज्ञविषयो-

1545. यं निर्व्वाप इति प्राञ्चः । अत्राप्यलयायनानां सत्यपि स्मार्त्तेऽग्नौ-
 पचनानावेव पाकः कार्य्य इत्युक्तः । 'इहैवायमितरोजातवेदः'
 इत्यर्द्धर्द्धेण शमीमयीभ्यामरणीभ्यां अग्निं मन्येत् । स पचनान्निर्भव-
 तीति सूत्रे तद्वत्तौ च १(*) ।

1546. बौधायनसूत्रेऽपि,—

अपह (ह) तपचनान्नि मौपासनं वाभिप्रव्रजन्तीति । इदमपि
 सर्वाधानविषयम् । अर्धाधानपक्षे तु वैश्वदेवं आह्वं चोपासनान्ना-
 वेवकार्य्यमिति शिष्टा आहुः । विधुरोच्छिन्नाग्नि-ग्रह्याचार्यादीनां

1547. पृथोद्विधि विधानेनान्नि संपाद्य, तैनेष आह्वं कार्य्यमिति हरिहर-
 भाष्ये प्रोक्तम् । एवं यथा सम्भवमग्निना पाकं कारयित्वा निमन्त्रित-
 ब्राह्मणाह्वनार्थं शिष्यादीन् प्रेषयित्वाह्वन-साधनद्रव्याणि सज्जीकुर्यात् ।

यथाह, मार्कण्डेयः—

अग्नः षट्सु मुहूर्त्तेषु गतेषु प्रयतो (यातो) द्विजान् ।
 प्रत्येकं प्रेषयेत् प्रेष्यान् प्रदायामलकोदकम् ॥१८८३॥

1548. अत्रामलकमन्योपलक्षकम् । यथाह, देवलः—

ततोनिवृत्ते मध्याह्ने कृत्तलोमनखान्द्विजान् ।

अभिगम्य यथान्यायं प्रयच्छेद्दन्तधावनम् ॥१८८४॥

तैलमभ्यञ्जनं स्नानं स्नानीयञ्च पृथग्विधम् १(*) ।

पात्रैरोद्गुम्बरैर्हृद्याद्देवदेविक पूर्वकम् ॥१८८५॥

अन्नौद्गुम्बरे स्ताम्रमयै पात्रै । अत्र तौरामलकस्नानादिकं निषिद्ध-

1549. तिथ्यादिव्यतिरिक्त विषयमिति हेमाद्रिः—निषिद्धेऽपि कार्यमित्येतत् ।

तैल मुद्गर्तनं देयं ब्राह्मणेभ्यः प्रयत्नतः ।

तैरभ्यङ्गञ्च कर्त्तव्यः वर्ज्यकालेष्वपि ध्रुवमिति ॥१८८६॥

1550. कात्यायनीस्तेरिति ।

दन्तधावन तैलस्नानादि कर्त्तुर्निषिद्धं प्रागेव ।

स्नातोऽधिकारी भवति द्वैपित्रे च कर्मणि ।

आह्वकृच्छुकृवासाः स्यान्मौनीच विजितेन्द्रियः ॥१८८७॥

1551. महर्षि भृगुः—

नग्नः स्यान्मलवद्वासा नग्नं कौपो न देवलः २(†) ।

द्विकच्छोऽनुत्तरीयश्च अकृच्छोऽवस्त्र एववा ॥१८८८॥

नग्नः काषायवासाः स्यान्नग्नश्चाङ्गपटः स्मृतः ।

नग्नोद्विगुणवस्त्रस्यान्नग्नोरक्तपटः स्मृतः ॥१८८९॥

नग्नस्तु दग्धवस्त्रः स्यान्नग्नः स्मृत पटस्तथेति ।

ततः कर्त्ता गोपीवन्द्वादिनां धर्षपुण्ड्रं कुर्यात् ३(‡) ॥१८९०॥

जपे होमे तथादाने स्वाध्याये पितृकर्मणि ।

तन् सर्वं नश्यति क्षिप्रं ऊर्ध्वं पुण्ड्रं विना कृतमिति ॥१८९१॥

१(●) पानीयश्च, इति भिन्नः पाठः ।

२(†) ब्राह्मण'सर्वस्त्रे,' नग्नो मलिन वस्त्रः स्यान्नग्नः कौपो न एवच ।

नग्नश्चानुत्तरीयश्च द्विकच्छो नग्न एवच ॥

'द्विकच्छः कच्छद्विषय मुक्तकच्छः स्यादेवच ।

एकवासा चषासाश्च नग्नः पञ्चविधः स्मृतः ॥ इति ऊर्ध्वपुण्ड्रः ।

३(‡) 'विष्ठी तिलक्षौ कर्षकुर्यात्' इति श्रुतिः ।

'ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना कुर्यात् चतुर्विधं विपण्युक्तम् ।

चतुर्विधं च वैष्णव्यं वर्ण्यं यैर्द्रवीनिजः' इति श्रुत्यनये ।

1552. हेमाद्रावुक्तेः ।

यज्ञोदानं जपोहोमः स्वाध्यायः पितृकर्मच ।

वृथा भवति विप्रेन्द्र ऊर्ध्वं पुण्ड्रं विना कृतमिति ॥१८६२॥

1553. घृहन्नारदीयात् ।

ऊर्ध्वञ्च तिलकं कुर्याद्विधे पित्रे च कर्मणि ।

तिर्य्यक् पुण्ड्रं न कर्त्तव्यं श्राद्धकाले विशेषत इति ॥१८६३॥

1554. घृद्धपराशरोक्तेश्च । अन्येतु,—

ऊर्ध्वपुण्ड्रं छिन्नातीनां अग्निहोत्रसमोविधिः ।

श्राद्धकालेतु सम्प्राप्ते कर्त्ता भोक्तानु तन् वृजेत् ॥१८६४॥

तथा,—

यामहस्तेन दर्शस्तु गृहे रङ्गावलितया १(*) ।

ललाटे तिलकं दृष्ट्वा निराशाः पितरोगताः ॥१८६५॥

1555. इति स्मृति संग्रहोक्त स्मृतेः ।

ऊर्ध्वं पुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं चन्द्राकारमथापिवा ।

श्राद्ध कर्त्ता न कुर्यात् यावत् पिण्डान्न निर्दपेत् ॥१८६६॥

इति विश्वप्रकाशोक्त वचनाद्योर्ध्वं पुण्ड्रमपि कार्यं मित्याह ।

अत्राचाराद् व्यवस्था । यद्वाऽयं निषेधो गन्धपरः ।

1556. प्राक्पिण्डदानाद्गन्धार्चनैर्जालङ्घ्यत् स विग्रहं इत्याश्वलायनोक्तेः ।

ललाटे पुण्ड्रकं दृष्ट्वा स्कन्धे माल्यन्तथैवच ॥

निराशाः पितरोयान्ति दृष्ट्वाच वृषलीपति मिति हेमाद्रचवाहृत-
वचनस्थ-माल्यसाहचर्याच्च । यद्वा ऊर्ध्वपुण्ड्रविधिर्विप्रविषये

1557. निषेधः कर्त्तृविषय इति पृथ्वीचन्द्रोदये ।

दानाध्ययन देवासां जपहोमप्रतादिकान् ।

न कुर्याच्छ्राद्धदिग्मे प्राग्विप्राणां विसृज्य नादिति ॥१८६७॥

अत्र देवतार्चन-जप-होम-व्रतादिनिषेधस्तु नित्यव्यतिरिक्तकाम्यपरः ।
नित्यकर्मणां स्वकालकरणातिक्रमे दोषश्रवणात् ।
अहरहः १(*) कुर्यादिति विधिः । निषेधश्च सन्ध्याद्यकरण प्रसङ्गाच्च ।
अत्र च बह्वच चाहिताग्निश्चेत् पृथक्पाकेन श्राद्धमग्नेकेन वा वैश्वदेवं
कृत्वा श्राद्धमारभेत् ।
श्राद्धात् प्रागेवकुर्वीत वैश्वदेवन्तु साम्निकः ।
एकादशाहिकमुक्त्वा तद्वह्नान्तेविधीयते इति ॥१८६८॥

1558. हेमाद्रौ शालङ्कायनोक्तेः । स्मार्त्ताग्निमात्रवतां तद्वहितानामग्नौ-
करणोत्तरं विकिरोत्तरं वा होममात्रं पृथक्पाकेन कार्यम् ।
भूतयज्ञादिकन्तु श्राद्धान्त पव ।
वैश्वदेवाद्गुतीरग्नौ अर्वाग् ब्राह्मण भोजनात् ।
शुद्धयाद्भूत यज्ञादि श्राद्धं कृत्वा समाचरेत् ॥१८६९॥
- 1559 इति ब्रह्माण्डोक्तेः । पितृयं निर्वर्धयेत्पाकं वैश्वदेवं न पितृयम् ।
1560. न पितृयं वैश्वदेविक मिति पृथक्पाको लोगात्तिष्ठोक्तः । सर्वेषां
श्राद्धान्ते श्राद्धपाकेन वैश्वदेवमिति तृतीयः पक्षः ।
श्राद्धं निर्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकन्ततः ।
1561. कुर्याद्विज्ञां ततोदद्याद्वतकार्यादिकन्तयेति २(†) पेठानग्निसंयुतेः ।
ततः श्राद्धशेषादित्यर्थः ।
श्राद्धाह्नि श्राद्धशेषेण वैश्वदेवं समाचरेदिति ॥१८७०॥
1562. चतुर्विंशति मताम् । अत्राश्वलायनेन कर्त्ताचार्येण प्रकारान्तरेण
व्यवस्थोक्ता ।
वृद्धावाद्गौ क्षयेचान्ते दर्शं मध्ये महालयम् ।
एकोद्विष्टनिवृत्तेतु वैश्वदेवाविधायत इति ॥१८७१॥
तेत्तिरीषाणां तु साम्नीनां सर्वत्रादौ वैश्वदेवः ।
1563. पञ्चयज्ञास्त्वित (स्त्वन्तरित) इति सुदर्शन भाष्ये उक्तम् ३(‡) ।
1564. अग्न्यान्तेयामपि पृष्टं यत् । कात्यायनमतेनैवान्तु साम्नेनां
1565. श्राद्धपाकेनादावेव वैश्वदेव इति कर्त्ताचार्यः । भिन्नपाकेनेति दैव-

१(*) 'बह्वचः सन्ध्यामुपासीत' इति नित्यकर्म्य विधीयते इति नित्यव्यतिरिक्तः ।

२(†) 'पञ्चयज्ञास्त्वितम्' इति पाठान्तरम् ।

३(‡) 'वृद्धावाद्गौ वल्लभ्या' ।

1566. याज्ञिकः । निरग्नीनां पूर्व्ववत् । वृद्धपराशरस्तु—

वैश्वदेवं कदा कार्य्यं भ्रात्रे च समुपस्थिते ।

पाकशुद्धयर्थमेवैतत् पूर्व्वमेव विधीयते ॥१६०२॥

सम्प्राप्ते पार्ष्वणभ्रात्रे वक्रोद्दिष्टे तथैव च ।

अग्रतो वैश्वदेवं स्यात् पश्चादेकाहनीति च ॥१६०३॥

कलौ सर्वोऽपि भ्रात्रं पाकेनादौ कुर्यादित्याह ।

पाकशुद्धिरेकपाकेऽग्ने हेतुरुक्तः ।

कर्त्तव्यं पाकशुद्धयर्थं भुक्तोच्छिष्टं विवर्जयेत् ॥१६०४॥

इति तत्रैव हेत्वन्तरं चोक्तम् ॥

—*—

अथासादनीयानि ।

—*—

1567. **ब्रह्माण्डे—**

उपमूल सकल्लूनान् कुशांस्तत्रोपकल्पयेत् ।

एवं तिलान् वृशीकांश्च आपःशुद्धाः समाहृताः १(*) ।

स्वार्णं (स्वर्णं) राजतताम्राणि पात्राणि स्युः शुभानि च ॥

शमीगोधुधूमगन्धादि क्षौमसूत्रञ्च मेक्षणमिति ॥१६०५॥

वृशी-कुशासनम् । ब्रतीनामासनं वृशीत्यमरोक्तेः ।

शमी-भ्रात्रविशेषपरा ।

1568. **हेमाद्रौ, कार्णार्जिनिः—**

भुवन्तु शिथिलीकृत्य खनित्रेण त्रिचक्षणः ।

आवध्यान् पितृतीर्थेन पठन् हंफत् सकृन् सकृन् इति ॥१६०६॥

तथा,—

आप्रमृताः स्यूता द्रुमाः प्रमृतास्तु कुशाः स्मृताः ।

समूलाः कुतपाः प्रोक्ताः शिथिलाग्रस्तृण संश्लकाः ॥१६०७॥

ग्राह साम्रा एव कुशाः शास्त्रोक्तेन प्रमाणतः ।

कुतपा इति विज्ञेयास्तेस्तु भ्रात्रं समाचरेत् ।

मध्याह्नः खड्ग पात्रञ्च तथानेपाल कम्बलः ॥१६०८॥

रौप्यं दर्भास्तिला गावोदोहित्रः कृतपाः स्मृता इति ।

1569. पवित्रादिलक्षणमुक्तं प्रागेव १(*) । देवलः—

ततः स्नात्वा निवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ॥१६०६॥

पाद्यमाचमनीयञ्च सम्प्रयच्छद् यथाक्रमतिति ।

1570. आरम्भकालमाहापराकं गौतमः—

भारभ्य कुतपे भ्रातृं कुर्यादादौहिणं बुधः २(†) ।

विधिज्ञोविधिमास्थाय रौहिणन्तु नलङ्घये इति ॥१६१०॥

1571. एतदेकोद्दिष्टे भ्रातृं ज्ञेयम् । पार्वर्णेणु, मातृस्ये—

ऊर्ध्वं मुहूर्त्तात् कुतपाद्यन्मुहूर्त्तं चतुष्टयम् ।

मुहूर्त्तं पञ्चकं होतत् स्वधाभवनमिष्यते ॥१६११॥

मभ्याह्ने सर्वदा यस्मान्मन्दी भवति भास्करः ।

तस्मादनन्तफलदं स्तत्रारंभो विशिष्यते इति ॥१६१२॥

1572. भ्रातृकलिकायाम् । नारदीये—

प्रायश्चित्तविशुद्धात्मा तेभ्योऽनुष्ठां प्रगृह्य च ।

दद्याद् वै ब्रह्मदण्डार्थं हिरण्यं कुशमेवचेति ॥१६१३॥

1573. प्रायश्चित्त प्रकारस्तु, धर्मप्रदीपे—

स्नात्वा माभ्याह्निकीं सन्ध्यां कृत्वाह्वय निमन्त्रितान् ।

आत्मनो जनभाण्डादि-शुद्धयर्थमन्त्रमुच्येत् ॥१६१४॥

पुंसुक्तं विष्णुसूक्तञ्च कृष्णपण्डं पावमानकम् ३(‡) ।

म(श)तमित्यादिकान्मन्त्रान् ब्राह्मणैः सह संपठेत् ॥१६१५॥

प्रायश्चित्तनिमित्तञ्च सूक्तं पञ्च तिलोदकम् ।

कुर्याच्छ्राद्धेषु सर्वेषु तीर्थे नैव कदाचन ॥१६१६॥

१(*) चत्विशैव क्षत्रके पूर्वसूक्तम् ।

२(†) कुतपीमध्याह्निकालः । पारिभाषिक कालश्च वचनोक्तः ।

” चत पाठ वेत्तव्यमिति ।

३(‡) जनभाण्डादीत्यत्र—जलभाण्डादि इति भिन्नः पाठः ।

” एकाह्निष्ठ आहारभक्त्यालः । तद्विज्ञाह-पार्वण-सपिण्डनादि-कालेषु निश्च सूक्तः ।

चत पुं सूक्तम्, 'सहस्रसौधै, आदि प्रसिद्धं वीरसौधैकम्, चत-यशः संज्ञितवान् ।

सब्राह्मणो मन्त्रपूर्तैः सहिरण्यः कुशैर्जलैः ।

सर्वमन्त्रतं (मन्त्रिश्च) तद्वैश्व कर्त्ता श्राद्धं समाचरेदिति ॥१११७॥

सब्राह्मणो-ब्राह्मण सहित इत्यर्थः ।

1574. स्मृतिचन्द्रिकायाम् , वायव्येऽपि—

कुक्कुटोविड्वराहश्च काकश्चाथ विडालकः ।

वृषलीपतिश्च वृषली षण्ढोऽरीरा रजस्वला ।

खञ्जःकाणः कुणिः श्वित्नी दातुः प्रेष्य करस्तथा १(*) ॥१११८॥

न्यूनाङ्गोऽप्यतिरिकाङ्गो रोगी महिषिकस्तथा २(†) ।

अन्नं पश्येयुरेते(च)तु यदि वै हव्यकथयोः ॥१११९॥

उत् स्रष्टव्यं प्रदा (धा)नार्थं संस्काररतयापदि स्मृतः ।

शुद्धसत्योऽथ कुष्माण्ड्यः पावमान्य स्तरत्समाः ३(‡) ।

पूनेन चारिणा धर्मैः अन्नद्वेषमपानुदेदिति ॥११२०॥

—*—

अथ श्राद्ध परिभाषा ।

—*—

1575. अत्र कःत्यायनः—

दक्षिणं पातयेज्जानुं देवान् परिचरन् सदा ।

पातयेदितरं जानुं पितृन् परिचरन् सदा ॥११२१॥

1576. बौधायनः—

प्रदक्षिणन्तु देवानां पितृणामप्रदक्षिणम् ।

देवानामृजवोर्ध्माः पितृणां द्विगुणास्तथा ॥११२२॥

- १(*) चतुः कुणिः, कुनली कील रोगयन्तः । अन्ये वसिष्ठाः ।
 २(†) 'चत्वारं पच्येयः' इति भिन्नः पाठः । आङ्गीय इत्यादिषु ङीनाङ्गादि भिन्नेष्वप्युक्तमीयाणि ।
 " 'पातिष्ठं दुर्भगां लोवं नष्टमन्कीर्यं नासिकाम् । अर्धकर्मणि नोपश्लेषमन्त्याने न कदाचन' इति दुःखकरे ।
 ३(‡) एते आङ्गाले आ कर्त्तुं रनन्तीकमीयाः । रोगी-सङ्गाप-पाञ्चातरोमयम् । माह्विकः महिषपाकः, तश्चरकः ।
 ४(s) शुश्रूषणीयुक्तम्,—युक्तं यन्तुः २४:३ ।
 " कृपाङ्गीयुक्तम्, युक्तं यन्तुः २०:१५-१५-१६ ।
 " पावमानोयुक्तम् — , , २०:८४ ।
 " चापिष्टादि—युक्तं यन्तुः ११:५५-११:६१:७ ।

1577. शाङ्गः—

आवाहनार्थसङ्कल्पे पिण्डदानान्नदानयोः ।
पिण्डाभ्यञ्जनकाले तु तथैवाञ्जलिकर्मणि ॥१६२३॥
अक्षय्यासनयोः पाद्ये क्षणे गन्धादिकाचर्चने ।
अवनेजनकालेऽपि नामगोत्रादि कीर्त्तयेत् ॥१६२४॥

1578. मातृस्ये, प्रयोगक्रम उक्तः—

सम्बन्धं प्रथमं द्रुयाद्गोत्रं नाम तथैव च ।
पश्चाद् द्रव्यं विजानीयात् क्रम एवः सनातन इति ॥१६२५॥

1579. वस्वादि रूपन्तुक्तं प्राक् । कश्यपः—

सकारेण वक्तव्यं तु गोत्रं सर्वत्र धीमता १(*) ।
सकारः कुतपोक्षेय स्तस्माद् यत्नेन तम्भवेत् ॥१६२६॥
तत् प्रयोगो यथा—काश्यप गोत्रेत्यादिः २(†) ।
तथा, गोत्रस्य त्वपरिज्ञाने काश्यपं गोत्रमुच्यते ।
तस्मादाह श्रुतिः सर्वाः प्रजाः कश्यपसम्भवाः ॥१६२७॥

1580 यक्षु सत्याषाढः,—

अथ गोत्राज्ञातवन्धोः पुरोहितगोत्रेणाचार्यगोत्रेणैव ३(‡) ।
तत् क्षत्रियादिपरं विवाह परं वा द्रष्टव्यम् ॥१६२८॥

1581. नामोच्चारणे विशेषमाह, बौधायनः,—

शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मान्तं क्षत्रियस्य तु ।
गुप्तान्तं चैव वैश्यस्य दासान्तं शूद्रजन्मनः ॥१६२९॥
पित्रादि-नामाज्ञाने, सपत्न्याह,—
पृथिवीवत् पितावाच्य स्तत् पिताचान्तरित्त वत् ।
अभिधानापरिज्ञाने द्विविस्तत् प्रपितामह इति ॥१६३०॥

१(*) 'क्षत्राक्षिन् भिन्नः पठः । सकारः आवाहना सुक्तः वैधवावः ।

२(†) 'सर्वाः प्रजाः काश्यपा' इति श्रुतेः ।

'जीवनाग्नेतु काश्यपमिति' इत्यादौ व्याप्नोते । जीवाकारेण धर्मैक्ये काश्यपगोत्रोक्त्यर्थः ।
'यस्य पित्रादिना जीवनाजीमवेद इ, वम् । तस्य काश्यपगोत्रं सादित्ये' श्रुतिरिति ।

३(‡) पुरोहित गोत्रेण यदावाम् । 'आचार्य गोत्रेण यदावां वीजम् ।

1582. एतदापस्तम्बादिपरम् । आश्वलायनानान्तु,—

तत् पुत्रे यदि नामान्य-विद्वांश्च तत् पितामहः ।

प्रपितामहेति ब्रूयादिति विशेषोक्तेः । पुंस्त्वस्याधिबन्धितत्वात्माता-

पितामहौ प्रपितामहीत्यपि ज्ञेयम् ।

विभक्तिभिस्तु यत् किञ्चिदीयते पितृ दैवते ।

तं सर्व्वं सफलं ज्ञेयं विपरीतं निरर्थकम् ॥१६३१॥

अत्र चतुर्थी चाविशेषः ।

1583. स्मृत्यर्थसारे,—

अन्तस्थासनयोः षष्ठी द्वितीयावाहने स्मृता ।

अश्वदाने चतुर्थीच शेषाः सम्बुद्धयः स्मृताः १(*) ॥१६३२॥

चतुर्थीचासने नित्यं सङ्कल्पेच विधीयते ।

1584. प्रथमा तर्पणे प्रोक्ता शेषे सम्बुद्धयः स्मृताः इति व्यासेनोक्तम् ॥१६३३॥

1585. तत्र शाखाभेदे व्यवस्थेति हेमाद्रिः ।

1586. प्रभासखण्डे,—

यज्ञोपवीतिना कार्य्यं दैवं कर्म्मप्रवृत्तिणम् ।

प्राचीनावीतिना कार्य्यं पित्र्यं कर्म्म प्रवृत्तिणम् २(†) ॥१६३४॥

1587. अत्रापि विशेषमाह, यमदग्निः—

सूक्तं स्तोत्रजपं त्यक्त्वा पिण्डानाञ्च प्रवृत्तिणम् ।

आह्वानं स्वागतं चाप्यं विनाचापरिवेषणम् ॥१६३५॥

विसर्जनं सौमनस्यमाशिशं प्रार्थनन्तथा ।

१(०)

‘अथोऽवशोदकैश्च पिण्डदानेऽवनेजने ।

तस्मता विनिवृत्तिः स्य त् स्वधावाचन एव च’ ॥

‘गोत्रं स्वरान्’ सर्व्वत्र गोत्रस्याप्ययं कर्मणि ।

गोत्रेषु तर्पणे प्रोक्ताः कर्त्ता एवं न सुष्ठुत’ ॥

अथ यत्र वा या विभक्तिर्निष्ठा कृतौ तत्रतत्र सासा विशेषा ।

२(†)

अथ पातित दक्षिणशानुः उपशान्ती देवे कृत्वे ।

अथ पातित शानुः प्राचीनावीती देवे कृत्वे ।

अथ पातितो भयशानुः निबोती शानुः देवे कृत्वे च ॥

तर्पणोऽप्येवं ज्ञेयम् ।

विप्रप्रदक्षिणाञ्चैव स्वस्तिवाचनकं विना १(*) ॥१६३६॥
 पितृणुद्दिश्य कर्त्तव्यं प्राचीनावीतिना सदा ।
 स्वागते स्वस्तिवचने गोत्राशीषि प्रदक्षिणे ॥१६३७॥
 अर्घ्ये च दक्षिणादाने सज्यं षड्भ्यः विधीयते ।

1588. संग्रहे,—

आदौ विप्राङ्घ्रि शौचान्तेऽभ्यर्चने विकिरे कृते ।
 पिण्डानप्यर्चयित्वा च विसृजेद् ब्राह्मणां स्तथा ॥१६३८॥
 आचामेच्छाद् कर्त्ता वै स्थानेष्वेतेषु समस्तु ।
 आद्यन्तयोर्द्विराचामे च्छेषेस्तु सकृत् सकृत् ॥१६३९॥
 देवाश्चा दक्षिणाङ्गादि-पादजान्घंसमूर्द्धस्तु ।
 शिरोऽस जानुपादेषु वामाङ्गादि च देतुकी ॥१६४०॥

1589 कर्त्तव्येति शेषः । स्मृत्यन्तरे—

श्राद्धारम्भे तु ये दर्भाः पादशौचे विवर्जयेत् ।
 अर्चनादौ तु ये दर्भा उच्छिष्टांस्तान् विवर्जयेत् ॥१६४१॥
 पार्वणादौ तु ये दर्भा घ्राणान्ते तु विसर्जयेत् ।
 मार्जणादौ तु ये दर्भाः पिण्डेक्षाने विवर्जयेत् ॥१६४२॥
 उत्तानान्ते तु ये दर्भा दक्षिणान्ते विसर्जयेत् ।
 प्रार्थनादौ तु ये दर्भा नमस्कृते विसर्जयेदिति ॥१६४३॥
 श्राद्धे षट् पवित्रकालः २(+) ॥

- १(*) दर्भादीनां निर्देशः कर्म विशेषेण प्रागपि कृतः तथा लक्षणश्च तेषामुक्तम् ।
 प्रथमान्त-सम्बोधनात्-प्रष्ठान्त-चतुर्थ्यन्त-पितादिपदानां कुत्र कौटुम्बिकः स्यात् तदुच्यते ।
 वसु बद्रादित्याः आहुः देवाः, विश्वे देवाः तन् स्वरूपाय पितरः आहुः रथ्याः । 'पिण्डस्थानेषु'
 इति भिन्नः पाठः ।
- २(+) अत्र षट् पवित्रकालः षट्स्थानेषु कुत्र व्यवहार नियम-समयः इति । आहुः श्रेष्ठानि-
 यथा, 'वीषि आहुः परिचापि दीक्षितः कुतपस्विनाः ।
 वीषि चात्र प्रमंसन्ति शीघ्रम क्रोध ममत्वराम्' इति कृत्यन्तरं ।
 अत्र मानवीं वाचम्, अपथं सं असंस्कृतं वचः नीवर्त्तन् । तथा च धर्मकृत्यं 'नामं कृतं
 प्रयुज्यते' इति निषेधः ।
 विष्णोः कार्त्तव्येन तन्मन्त्रोच्चारणेन च मोहाज्ञान-प्रमादादिकृतं कृत्य-दीपोपगम्यति ।
 तथा च पुराणे,—'यज्ञानाद् यदि वा मोहान् ब्रह्मवेताञ्जरेषु यत् । कारणाश्च तद्विष्णोः
 सम्यक् स्यादिति नृतिः' इति । अत्र पवित्रः कुत्र इत्यर्थः ।

तथा,—

वसुधैव कुटुम्बकम् तथादित्यः पित्रादि त्रितये क्रमात् ।
मातामहादि मात्रादि त्रयेच स्मृति मर्हति ॥१६४४॥
तथाच,—

पिण्डदाने तु वरुण प्रजापत्यग्नयस्तथा ।
प्रद्युम्नोवासुदेवश्च यद्वा संकर्षणस्त्रयः इति ॥१६४५॥
अन्वाच्य दक्षिणं जानुं प्राग्बोद्ध्वा प्रदक्षिणम् ।
यज्ञोपवीतं स्वाहेति दैवं कुर्यात् यवैस्तथेति ॥१६४६॥
प्राचीनावीतिना पित्र्यं सव्यं जानु निपातिना ।
दक्षिणास्येन कर्त्तव्यं तत् प्रदक्षिणतस्तिलैः ॥१६४७॥
पितृभ्योनिखिलं देयं स्वधाकारेण सव्यदैति ।
नाप्रोक्षितं स्पृशेत् किञ्चिन्नवदेन्मानवीं गिरम् १(*) ॥१६४८॥
नचोद्वीक्षेत भुञ्जानं न चैवाभ्रणि पातयेत् ।
त्यजेत् क्रोधं प्रमादञ्च न भ्रात्रे त्वरितोभवेत् २(†) ॥१६४९॥
यदि घाग् यमलोपः स्याज्जपहोमार्चनानिषु ।
व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णु मन्त्रयम् ॥१६५०॥

यथा,—

द्वे द्वे पवित्रे शङ्खुनी दैवे कर्मणि योजयेत् ।
विभज्य द्विगुणीकृत्य त्रीणि त्रीणितु ऐतुके ॥१६५१॥
द्वे द्वे शलाके देवानां तिस्रस्तिस्रस्तु पार्वणे ।
एकोद्दिष्टे शलाकेका भ्रात्रेष्वव्येषु निक्षिपेत् ॥१६५२॥
तथा, हस्तोच्छिष्टापनयनं आवाहन विसर्जनैः ।
दक्षिणा सौमनस्येच विनान्यदैव पूर्वकम् ॥१६५३॥
भ्रात्रे विष्णुपूजा पूर्वकं कार्यन्तदित्युक्तम् , हेमाद्रौ ।

1590. विष्णुधर्मोत्तरे,—

भ्रात्राह्निवादौ सम्पूज्य नारसिंहं हरिं परम् ।
शिबं देवं यथान्यायन्ततः भ्रात्रं समारमेदिति ॥१६५४॥

१(*) क्षति वाचनं कर्तुं: विधाय कर्त्तव्यं सम्यगपि, तद्वत् कर्त्तव्यं: साक्षां प्रवक्ष्ये प्रवक्ष्ये भवति ।

२(†) अथ अलरात्रोका क्रोधादिषु प्रवक्ष्यते ।

1591. रामार्चनचन्द्रिकायाम्,—

विष्णोर्निवेदिताग्नेन यष्ट्यन्देवतान्तरम् ।

पितृभ्यश्चापि तद्देयं तद्वानन्त्याय कल्पते ॥१९४४॥

पितृशेषन्तु योद्याद्धरये परमात्मने ।

रेतोऽद्वाः पितरस्तस्य भवन्ति क्लेशभागिन इति ॥१९४५॥

1592. स्कान्दे च ।

‘यवं पितरः सर्व्वमनुष्या विष्णुनाशित मश्नन्ति,

विष्णुना पीतं पिबन्तीत्यादिश्रुतिश्च ।

यः श्राद्धकाले हरिभुक्त शेषं, द्वाति भक्त्या पितृदेवताभ्यः ।

तेनैव पिण्डांस्तुलसीविमिश्रा, नाकल्पकोटिपितरस्तु तृताः ॥१९४७॥

1593. इति ब्राह्मोक्तिश्चात्र मानम् । यस्तु दानाभ्ययनदेवार्चेति निषेधकं

(वचनं) तत्तु काम्यपरमित्युक्तं प्राक् ।

अतएव, प्रतिग्रहेण दारिद्र्यं दानं निष्फलमेव च ।

होमी च कुष्ठरोगी स्यात् स्वाभ्यायी मृत्युमाप्नुयादिति—

1594. इतिहासेऽपि ॥१९४८॥

इति श्राद्ध परिभाषा ॥

—*—

अथ क्षण-दानादि ।

—*—

1595. हेमाद्रौ संग्रहे,—

तिथिवारादिकं ज्ञात्वा सङ्कल्प्य च यथाविधि ।

श्राद्धमारभते प्राज्ञो ह्यन्यथा निष्फलं भवेत् ॥१९४९॥

श्राद्धार्थं समनु प्राप्तान् विप्रान् भूमौ निमन्त्रयेत् इति १(*) ।

1596. तद्विधिमाह, शौनक,—

गृहीत्वामुक्तं संज्ञस्यामुक्तगोत्रस्य बामुके ।

श्राद्धे तु वैश्वदेवार्थं करणीयः क्षणस्त्वया ॥१९५०॥

इत्येवं श्राद्धकृत्तृभ्यादौ तथेति वदेत्तु सः ।

श्राद्धस्य कर्त्ता स ग्र्याप्तं प्राप्नोतु भवानिति ॥१९५१॥

स वदेत् प्राप्नुवानीति इतरस्तं प्रतिद्विजः ।
 पित्रादेरप्यनेनैव कृणीत विधिना द्विजानिति ॥१६६२॥
 अथ विम्बे देवाः १(*) ।

1597. प्रयोग पारिजाते,—

इष्टिभ्रात्रे क्रतुर्वक्षः संकीर्त्य वैम्बदेविकौ ।
 नान्दीमुखे सत्यवसू काम्येच धूरि लोचनौ ॥१६६३॥
 पुरवरार्द्रं धौचेति पार्षणे समुदाहृतौ ।
 नैमित्तिके कालकामौ यक्षं सर्व्वत्र वर्णयेदिति ॥१६६४॥
 ततः कर्त्ता बह्वृचोऽनाहिताग्निः पिण्डपितृयक्षं परिस्तरणादीभ्या-
 धानान्तं कुर्यात् । इध्माधानाम्यप्येवमिति पारिजात-ग्रोम्बलायन-
 परिशिष्टेष्वभिहितम् २(†) ॥

—*—

अथ पादप्रक्षालनविधिः ।

—*—

1598. हेमाद्रौ शम्भुः—

मार्जितोपलितौ द्वारि कुम्भीत मण्डलम् । इति ।
 अत्र द्वारि—द्वार समोपे ।
 प्राङ्मुखे मण्डलं कुर्याद्देवे पित्रच कर्मणि ।
 उत्तरे दक्षिणे चापि पश्चिमे न गृहान्तरे ॥१६६५॥
 उदङ्मुखं मुदीच्यं स्यादक्षिणं दक्षिण-प्लवम् ॥१६६६॥

१(●) 'ये चान् विहिते आह, आगच्छन्तु महाभागा विन्ने देवा वरप्रदाः ।' इत्यावाह्यं समाप्ते विद्यते ।

अथ कृत्वापुत्रीये पाठान्तरम्, यथा—

इष्टिभ्रात्रे क्रतुर्वक्षः सत्यो नान्दीमुखे वसुः ।

नैमित्तिके कालकामौ काम्येच धूरि लोचनौ ।

पुरवरार्द्रं माद्रे वाचं पार्षणे समुदाहृतौ' इति ब्राह्मण सत्येके ।

यद्यपि कात्यादि आह राम्यादीच पर्य्युदकादिकं नास्ति । यतः—'रामौ आह' न कुम्भीत

राचदी चोत्तितादि सा' इति यद्यप्यादिकाच भिन्नेतज् ज्ञेयम् ।

अत्र 'चमावाधे' 'इध्माधानाम्यापि' इति पाठान्तरद्वयमस्ति ।

1599. तत्प्रमाणमुक्तं, संग्रहे—

प्रादेश मात्रं देवानां मण्डलं चतुरस्रकम् ।
वितस्तिमात्रं पितृचन्तु मण्डलं वस्तुं लं भवेत् ॥१६६७॥
यज्ञोपवीति देवार्थं पितृचर्थं चापसव्यवत् ।
अन्तरन्तु प्रकुर्वीत तयोर्मध्ये षडङ्गुलमिति ॥१६६८॥

1600. तत्रैव वर्णपरस्त्वेन विशेषमाह बौधायनः,—

चतुरस्रं त्रिकोणञ्च वस्तुलञ्चाद्धं चन्द्रकम् ।
कर्त्तव्यं मानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलमिति १(४) ॥१६६९॥

1601. स्मृत्यन्तरे गर्त्त उक्तः ।

गर्त्तः पञ्चाङ्गुलो विप्रे जानुमात्रोमहीभुजि ।
प्रादेशमात्रो वैश्येव साधिकः सतु शुद्रके ॥१६७०॥
तिर्य्यगूर्द्धं प्रमाणेन संखा (ख्या) तोदैव पितृचयोः ।
चतुरस्रं वस्तुलञ्च कथितं गर्त्तं लक्षणम् ॥१६७१॥
पादप्रक्षालनं प्रोक्तमुपवेष्ट्यासने द्विजान् ।
तिष्ठन् प्रक्षालनं कुर्यात् क्षिराशाः पितरोगता इति ॥१६७२॥

1602. इदं मण्डलप्रे पृथक् कार्य्यमिति माधवः ।

1603. अत्र भृगुश्च,—

अत्यन्त जीर्णं देहाया बन्ध्यायाश्च विशेषतः ।
आर्त्ताया नव सूताया न गोगोमय माहरेत् ॥१६७३॥

1604. व्याघ्रः—

उत्तरेऽक्षत संयुक्तान् पूर्वप्राग्न विन्यसेत् कुशान् ।
दक्षिणे दक्षिणाप्रास्तु सतिलान् विन्यसेत् कुशान् ॥१६७४॥

1605. मातृस्येऽपि,—

अक्षताभिः स पुष्पाभि स्तदभ्यर्च्यार्पसभ्यवत् ।
विप्राणां क्षालयेत् पादानभिवन्ध पुनः पुनः ॥१६७५॥
प्रत्यङ्मुखः स्थितः कुर्याद् विप्र पादाभिवेचनम् ।

1606. परिजाते वसिष्ठः,—२(†) ।

दिवा वा यदि वा रात्रौ न कुर्यात् प्राङ्मुखः शुचिः ।
प्रत्यङ्मुखस्तु कुर्वीत विप्र पादाभि वेचनम् ॥१६७६॥

१(०) अत्र वर्षा विप्रादयः, चत्वारः सख्यलानि जिह्वाणि चत्वारिच ।

२(†) परिजात इति—वृषिं च महीय-प्रयोगपरिजातादी ।

1607. भविष्ये,—

प्रक्षालयेद् विप्रपादान् शन्नोदेवीरिति तृचा १(*) ।
न कुशग्रन्थि हस्तस्तु पाद्यन्द्याद्विचक्षणः ॥१६७७॥

1608. संग्रहे—

ततः प्रक्षालयेत् पादौ भार्या-स्त्रावित-वारिणा २(†) ।
यद्वास्तेनाथ शिष्येण दक्षिणस्थेन चात्मनः ॥१६७८॥

तथा,—

श्राद्धकाले यदा पत्नी वामे नीरं प्रदापयेत् ।
आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥१६७९॥
नाथः प्रक्षालयेत् पादौ कर्ता पित्रादि कर्मसु । इति ।
अत्राथः प्रक्षालन निषेधोऽन्तरिक्षे क्षालनं गमयति ।

1609. पाद्यानन्तरं पादार्थं मपि दद्यादिति हेमाद्रिः ।

मण्डलादुत्तरे देशे दद्यादाचमनीयकम् ॥१६८०॥

1610. लौगाक्षिः—

क्षालनानन्तरं तेषां द्विराचमन मीष्यते ।
स्वयञ्चापि द्विराचामे द्विधिहः श्रद्धयान्वितः ॥१६८१॥

1611. नारदीये—

यद्याचमनवारीणि पादप्रक्षालनोदकैः ।
सङ्गच्छन्ते बुधाः श्राद्ध मासुरन्तत् प्रवृत्तते ।
कस्तु-राचमनं पूर्वं विप्राणान्तदनन्तर मिति ॥१६८२॥

—*—

1612. अथासनानि । हेमाद्रौ व्यासः—

—*—

क्षौमं दुकूलं नेपाल माविकन्दारुजस्तथा ।
तार्णं पाणं क्षुशीचैव विष्टरादि च विन्यसेत् ॥१६८३॥

१(*) 'शन्नोदेवीर भीष्टवे' इत्यादि । शुक्ल यजुः— २६।१२ ।

अत्राथः शिष्टः विचक्षणः सुधीः ।

१(†) 'वस्त्रीको धर्मनाचरेदिति' 'वस्त्रे भार्या शरीरस्य' 'शरीराद्धे कृताग्राया' इति कृतिभिः
भार्ययासह धर्मं कृत्यमाचरेदिति । कृतिस्तु वैवाहिके मन्त्रेऽस्ति ।

1613. दारुजेष्विज्ञेषमाह पुलस्त्यः,—

श्रावणी वारुणी गम्भारीजम्बुकाग्रकदम्बकम् १(*) ।
सप्तमं वाकुलं पीठं पितृणां दत्तमत्तयम् ॥१६८४॥

1614. संग्रहे—

शमीच काश्मरी शेलुः डहवोवरुणं स्तथा ।
पञ्चासनानि शस्तानि ध्राद्धे देवार्चने तथेति ॥१६८५॥
वर्ज्याणि आसनानि—

पलाश वटवृक्षोत्थं आश्वत्थं शाकवृक्षजम् ।
मृत्तिकोडुम्बरं पीठं माधुकञ्च विवर्जयेत् ॥१६८६॥

1615. वायुपुराणे च—

श्लेष्मातकोनक्तमालः कपित्थः शाल्मलिस्तथा ।
निम्बोविभीतकश्चैव श्राद्धकर्मणि गर्हिता इति ॥१६८७॥

1616. अत्र व्यासः—

सव्येयेनैवासनं धृत्या दक्षिणं दक्षिणेकरे ।
व्याहृतिभिः समस्ताभि रासनेषूपवेशयेत् ॥१६८८॥
समाध्वमिति चैवोक्तवा दक्षिणं जानु संस्पृशेत् ।
आस्यतामिति तान् त्रयादासनं संस्पृशन्नपि ॥१६८९॥

1617. शातातपः—

द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पित्रे उदगेकैकमेववा ।
प्रागग्रन्थयदभेषु दक्षिणाग्रेषु वै तथेति ॥१६९०॥

1618. यत्तु हेमाद्रौ, हारीतः—

दक्षिणाग्रदर्भेषु प्राङ्मुखान् ब्राह्मणान् भोजयेत् ।
उदङ्मुखानित्येक इति । तन्मैत्रायनीय विषयम् ।
ताम्रं लौहं पीठञ्चैव प्रदेयं नोपवेशने ।
पितृणां रजतन्देयं देवाणां स्वर्णनिर्मितम् इति ।

(*) श्रावणी इत्यत्र 'श्रीपथी' इति पाठान्तरम् । नानाकृत्यं चासनं विषयः,—योगदर्शने,
उपनिषदि, मन्त्रशास्त्रे प्रमाथानि वदन्ति सति । 'गम्भारी निर्मितं शक्रं नाम दारुमयं
युग्मम्' इति मन्त्रशास्त्रे । गीतायाश्चेति ।

.. 'वटवो' इत्यत्रः पाठः । अत्र 'पनजः' इति च पाठः ।

उपवेशन संस्थामाह, छागलेयः—

दक्षिणामुखसंक्रम्य उदक्संस्थातु देविके ।

पश्चाद्भागादुपक्रम्य प्राच्यां पंक्तिं यथा भवेत्

दक्षिणा संस्थितिर्ह्येषा पितृणां भ्रातृकर्मणीति १(*) ॥१६६१॥

केचित्तु, प्रागुपक्रम्य प्रत्यक् संस्थात् पित्रेऽस्यात् पराञ्च पितर इति-

1619. श्रुतेरित्याहुः ।

1620. आश्वलायनः—

नीवी वासोदशान्तेन स्वरक्षार्थं प्रबन्धयेत् ।

1621. बृद्ध याज्ञवल्क्योऽपि,—

दक्षिणे कटिदेशे तु तिलैः सह कुशजयम् ।

वज्जीयाच्छ्राद्धकाले तु सा नीवीति स्मृता बुधैः २(†) ॥१६६२॥

तज्जयन्तीह दैत्याश्च यथा कक्षामयन्तथेति ।

1622. दक्षिणत इवहीयं नीविरिति शतपथश्रुतिश्च ।

यत्तुः—

नीवी कार्य्या दशगुतिर्वामकुक्षौ कुशैः सह ॥१६६३॥

पितृकर्मणि संबोक्ता वेदवेदाङ्गवेदिभिः—

1623. इति कात्यायनोक्तवचनं यत्तद् वृद्धिभ्रातृ विषयं तत् प्रकरणपाठात् ।

पितृणां दक्षिणे पार्श्वे विपरीतातु देविके ।

नीविः कार्य्या प्रयत्नेन यथा शक्रकरे पविरिति ॥१६६४॥

1624. शौनकः—

भ्रातृ कर्त्तास्मीति वदेद्विप्रैर्वाच्यं कुरुष्वच ।

ततस्तिलान् गृहे तस्मिन् विकिरेष्वा प्रदक्षिणाम् ॥१६६५॥

भ्रातृया परया युक्तो जपेवपहता इति ३(‡) ।

1625. स्मृत्यर्थसारे—

अपहता इति तिलान् विकीर्य्याङ्गिरेतानि तृचा प्रोक्षयेदिति ।

१(*) सखितियैर्वाभिलष्यः पाठः । 'साऽनीवीति' पाठात्परम् ।

२(†) अत्र 'सा च नीवी' इत्यन्वः पाठः ।

तद्विधिरिति—ग्रन्थ, यजुः ६।५ ।

३(‡) गायत्री—ग्रन्थ, यजुः ३०।२, ३।३५ ।

देवताभ्य इति—'अपहतासुरारणांश्च वेदिसदः' इति च ।

तद्विष्णोरिति मन्त्रेण गायत्र्याच प्रयत्नतः १(*) ।
प्रोक्षयेदन्नजातान्तु शुद्रदृष्ट्यादि-शुद्धये । इति ॥१६६६॥

1626. हेमाद्रौ ब्रह्माण्डे—

आद्यभूमौ गयायाञ्चापसव्यः प्रवर्त्तयेत् ।
देवताभ्यः पितृभ्यश्च त्रिपठेष्ट नमोनमः ॥१६६७॥
आदिमध्यावसानेषु त्रिरावृत्य जपेदिदम् ।
पितरः क्षिप्रमायान्ति राक्षसाः प्रव्रवन्ति च ॥१६६८॥

1627. स्कान्दे,—

तिला रक्षन्त्यथ सुरान् दर्भा रक्षन्ति राक्षसाद् ।
पङ्क्तिं वै श्रोत्रियोरक्षेदतिथिः सर्व्वरक्षकः ॥१६६९॥
‘निहृण्मि सर्व्वं यदमेभ्यवद्भवे,
क्षताश्च सर्व्वेऽसुरदानवा मया ।
यक्षाश्च रक्षांसि पिशाच गुह्यकाः,
हतामया जातु धानाश्च सर्व्वे’ २(†) ॥२०००॥
इति मन्त्रं जपित्वाथ पाकं संप्रोक्ष्य मन्त्रतः ।
आसनानि पवित्राणि विप्रेभ्यः प्रतिपादयेदिति ॥२००१॥

1628. मन्त्रतः,—

अपवित्रः पवित्रोवा सर्व्वावस्थां गतोऽपि वा ।
यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्यान्तरः शुचिः ३(‡) ॥२००२॥
इति मन्त्रेणेत्यर्थः । अत्रासनाद्यर्च्वन पर्य्यन्तं प्रत्युपचार माद्यन्त-
योरपः प्रदायो पचरेदिति गृह्यपरिशिष्टे स्मृत्यर्थसारेचोक्तेः ।
प्रत्युपचारमपोदधात् ।

1629. हेमाद्रौ, ब्राह्मे,—

आसनेष्वासनन्दद्याद् वामतोदक्षिणेऽपि च ।
पितृकर्मणि वामेच देवे दद्यात्तु दक्षिणम् ॥२००३॥

- १() आहोयान्नादि इत्यादि गृहादीनां वृष्टानि अपूतानि स्यु रिति प्रागपि सम्यगुक्तम् ।
२(†) अत्र ‘रक्षांसि यथाः स पिशाच संवाः’ इति पाठान्तरमस्ति ।
३(‡) अपवित्र इति, पौराणिक मन्त्रः । अत्र वेष्टना वदन्ति विष्णु करणे दृष्टीवायं मन्त्रः ।
वेदिकाः क्षाणां क्षान्तिका वदन्ति अयं क्रमबोधकं वचनम् । मन्त्रस्तु—ॐ तद्विष्णो रिदं
विष्णुर्वेद्यादिः । अथवा, मनोनारायचायेति । इति मन्त्रस्य पुराणीयः ।
‘प्रचरेदिति’ भिन्नः पाठः । .

अथार्घ्यपात्रासादनम् ।

—*—

1635. मातृस्ये,—

पात्रं वनस्पतिमयन्तथा पर्णमयं पुनः ।

जलजं वापि कुर्वीत यद्वा सागरसम्भवम् ॥२०१०॥

1636. हेमाद्रौ, प्रजापतिः—

सौवर्णं राजतं ताम्रं खाड्यं मणिमयन्तथा ।

यक्षीयं चमसं वापि अर्घ्यार्थं पूरयेद्द्विजः ॥२०११॥

1637. ब्राह्मे,—

सौवर्णं ताम्ररौप्याश्मस्कटिकं शङ्खशुक्तिजम् ।

भिन्नान्यपिहि योज्याणि पात्राणि पितृ कर्मणि ॥२०१२॥

अत्र भिन्नानीति समग्रासम्भव विषयम् ।

एकद्रव्य मयान्येव ह्यर्घ्य पात्राणि कल्पयेत् ।

असम्भवेऽल्प पात्रञ्च ग्राह्यं खड्गाद्यमुत्तमम् ॥२०१३॥

1638. इति स्मृतेः । निषिद्धमाह, वृद्धमनुः—

मृण्मयं दारुजं पात्रमयः (मपः) पात्रञ्च यद्भवेत् १(*) ।

राजतं देविके कार्यं शिलापात्रञ्च वर्जयेदिति ॥२०१४॥

1639. मृन्मये विशेषमाह, कात्यायनः—

कुलालचक निष्पन्नमासुरं मृण्मयं स्मृतम् ।

तदेव हस्तघटितं स्थाल्याद्यं दैविकम्भवेदिति ॥२०१५॥

दारुज निषेधोऽप्ययक्षीयस्य । यक्षीय वृत्तचमसेषु पवित्रान्तर्हने-

1640. ज्विति कात्यायन सूत्रोक्तेः । अत्र विप्रैकत्व-द्वित्व-त्रित्व चतुष्टयादा-

वपि, द्वेद्वे (द्वयं) अर्घ्यपात्रे, पार्थ्व्ये त्रीणि, त्रीणि, एकोद्दिष्टे-
एकैकमिति प्रत्युद्देश्यं पात्रकल्पनम्. न ब्राह्मण संख्यया पात्रसंख्येति
वेदितव्यम् ।

अर्घ्यस्यात्रार्घ्य हेतुत्वादाता स्व पितृसंख्यया ।

पूरयेद्वर्ष्य पात्राणि नविप्राणाञ्च संख्यया ॥२०१६॥

१.(०)

अथ पात्राणि,— स्वर्ण-र. जत-ताम्र-र. शङ्ख-शुक्ति-मयेषु पृथक् पृथक् प्रशक्तम्
परस्परमप्रशक्तम् वानस्पत्येन—यज्ञकाष्ठं ज्ञातं प्रशक्तम् । पथ्यामभावं कटुभौ-
शात्-पञ्चपतं याच्यम् । अथार्घ्यं हेतुत्वं-पुत्रनाशेति ।

इति वृहस्पत्युक्तः ।

अर्घ्येऽक्षय्योदकेचैव पिण्डदानेऽघनेजने २(†) ।

तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचन एव चेति—

1641. कात्यायनोक्तेश्च । यत्तु, मानवसूत्रे,—

द्वे वैश्वदेविके द्वीणि पित्रे एकैकं मुभयन्नवेत्युक्तम् । तदेकमात्र—

1642. विप्र परम् । अर्घ्य पात्रालाभ परमिति हेमाद्रिः ।

वैश्वदेवे देवतैक्यादेकमेवार्घ्यं पात्रमिति—

1643. कर्काचार्यः । पुराणसमुच्चये—

अष्टाङ्गुलं भवेद्द्वैष्यं पितॄणां राजतं शुभम् ।

दशाङ्गुलन्तु देवानां सौवर्णं शक्तितः कृतम् ॥२०१७॥

स्थापयेद्वर्ष्यं पात्रे द्वे न्यूञ्जे तत्र कुशोपरि ।

द्वे द्वे पवित्रे विधिवत् पात्रयोश्चोपरि क्षिपेत् ॥२०१८॥

1644. पवित्रं लक्षणमुक्तं कात्यायनेन,—

अनन्तर्गभिणं साग्रं कौशं द्विदलमेवच ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं यत्र कुत्रापि कर्मणि ॥२०१९॥

एतदेवहि पिञ्जल्या लक्षणं समुदाहृतम् १(॥) ।

आज्यस्थोत् पवनार्थं यत्तदप्येतावदेवत्विति ॥२०२०॥

1645. यज्ञपादर्वः—

पवित्रस्येति मन्त्रेण पवित्रच्छेद एव (वते) तु ।

ओषधीरन्तरे कृत्वा हाङ्गुलाङ्गुलि पर्वणोः ॥

स्तेन काष्ठेन लोहेन न मृण्मये नाभ्यादिभिः ॥२०२१॥

1646. वसिष्ठः—

तूर्णीं प्रोक्ष्याम्भसा पात्रे कुर्यादूर्ध्वविले ततः ।

पूरयेद्वर्ष्यपात्राणि कृत्वोपरि पवित्रके ।

‘शन्नोदेव्या’ ‘यवोऽसीति’ यवाः पुण्याणि वन्दनम् २(†) ।

१(०) अत्र ‘वज्रपां सङ्गदुद्देशः सन्नता’ इति ।

२(१) अत्र दक्षपिञ्जली कुशमयी । ‘शन्नोदेव्याः’ यज्ञ यजुः—२६—१९ ।

प्रक्षिपेत् पितृपात्रेषु 'तिलोऽसीति' तिलान्वपेत् ।

भावृत्तिः प्रति पात्रं स्यान्मन्त्रस्यात्रोह इष्यत इति ॥२०२२॥

अत्र तिलोऽसीति मन्त्रः । हैमाद्रौ यमः—

यवहस्त स्ततो देयान्विज्ञाप्यावाहनं प्रति ।

आवाहयेदनुज्ञातो 'विश्वेदेवाःस' इत्युवा ॥२०२३॥

'विश्वेदेवाः शृणतेम' मिति मन्त्रं ततो जपेत् १(*) ।

1647. विश्वेदेव-विशेषनामाज्ञाने, वृहस्पतिः—

उत्पत्तिं नाम चेतैषां अविदुर्यं द्विजातयः ।

अयमुच्चारणीयस्तैर्मन्त्रः श्रद्धासमन्वितैः ॥२०२४॥

आगच्छन्तु महामागा विश्वेदेवा महाबलाः २(†) ।

ये चात्र विहिताः श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते इति ॥२०२५॥

'उशन्त'स्त्विति पितृणावाह्य विकिरेत्तिलान् ३(\$) ।

आयान्तु न स्ततो मन्त्रं जपेत् सुसमाहितैः ॥२०२६॥

दैवार्क्षा वक्षिणाङ्गादि-पादजान्वंसमूर्द्धसु ।

शिरोऽस-जानु-पादेषु वामाङ्गादिष्वपेत्कोति ॥२०२६॥

अत्रोशन्तस्त्विति मन्त्रेण माता(र)महान् हविषे अलषे ।

आयान्तु न इत्यत्र आयन्तुनोमातामहाः—

1648 सौम्यास इति मातामह श्राद्धे ऊहमाह दृण्डुः ।

तस्मात् क्वच नोहेदिति निषेधादत्रोहो न भवेदित्यन्ये ४(§) ।

यथार्थमूहश्चोदितः, तेन (प्र)कृतावपूर्वत्वाद्भिकृतौ वचना—

1649. दिति कात्यायनोक्तः । मातामह श्राद्धस्य बिकृतत्वाभावाच्च नाहः,

इत्ययरेच । यत्तु,—

मातामहाणामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

मन्त्रोहेन यथान्यायं शेषाणां मन्त्रवर्जितम् ॥२०२७॥

१(०) 'विश्वेदेवाः' यल्ल, यजुः—१३, ५३ ।

२(†) यल्ल, यजुः—, १४ । 'विश्वेदेवावर वदाः' इत्यन्यः पाठः ।

३(\$) 'उशन्तसा' ,, ,, १८—७० ।

४(§) 'आयान्तु' यल्ल, यजुः—१८, ५८ ।

५(§) ऊहणम्,—जीर्वाद्यादर्शनं । ऊहणोऽहः स्यात् ऊहणान्यादित्यादि । नो प्रकृतावपूर्वो विकृतौ यत्तु इति कात्यायनमतम् ।

1650. इति विष्णुवचनं तत्तु मन्त्रपरम् । तथाहि,—यथान्यायमिति । यत्र बहुवचनान्तः पितृशब्दस्तत्र सर्व्वपितृवाचित्वाभ्योहः । तत्रापि, 'शुद्धन्तां पितरं' इत्यादावूह एव । सर्व्वपितृवाचित्वे उत्तरमन्त्रद्वय-वैयर्थ्यात् । बहुवचनन्तु नोह्यते, प्रकृतावसमर्थत्वात् पाशानिति वत् । उक्तनिषेधात् । शेषाणामिति पितृव्याद्येकोद्दिष्टानां श्राद्धे आवाहनादि-मन्त्रवर्जं कार्य्यमित्यर्थः ।

आइवलायन कारिकायाम्,—

अर्धप्रदानमन्त्रेण मात्रादिपदमावहेत् ।
 शुद्धन्तामिति पित्रादौ मात्रादिपदमावहेत् ॥२०२८॥
 मातृश्राद्धेऽनूहेन कुर्यात् पिण्डानुमन्त्रणम् ।
 देशादानमुपस्थानं तद्वत्कार्य्यमितिस्थितिः ॥२०२९॥
 आवाहणमनूहेन तच्च प्राशनमिष्यते १(*) ।

तथा—

- आयन्तुन स्तिलोहसीति उशन्तस्त्वेति यानि च ॥२०३०॥
 अनूहाः पितृशब्दोऽत्र पितृसामान्यवाचक इति ॥२०३१॥
 1651. पूर्व्वोक्त वसिष्ठवचनन्तत्तु बहवृचव्यतिरिक्त विषयम्बेति हेयम् ।
 आवाहनाद्युपचार आसीनेन कार्य्यः । आसीनः सर्व्वत्र इति क्लृप्त-
 1652. विषयम् । सपिण्डीकरणस्यैकोद्दिष्ट विषयम् । इति कात्यायनोक्तेः ।
 1653. हेमाद्रौ, जातूकर्णस्तु—
 तिष्ठन् कृताञ्जलिभुत्वा पठेन्मन्त्रो समाहितः ।
 विश्वेदेवाः शृणुतेत्यागच्छन्तु परन्त इति स्थितत्वमाह । आवाहनादि-
 विसर्जनान्तं कर्त्तृभोक्तृवाग्यमन मुक्तं कात्यायनेन । आवाहनादि-
 वाग्यतोपस्पर्शनादामन्त्रिताश्चैवमिति ॥२०३२॥
 वाग्यतोपस्पर्शनादिति सन्ध्यभाव आर्थः । आ-उपस्पर्शनादिति
 पदच्छेदः । उपस्पर्शनं विसर्जनम् ।
 संग्रहेऽपि—
 आवाहनादि भोक्तृणां कर्त्तृणाञ्चाविसर्जनात् ।
 श्राद्धे वाग्यमनं प्रोक्तमन्यन्था व्रत(त)नाशनम् २(†) ॥२०३३॥

योहि वाग्यमलोपः स्याज्जपहोमार्चनादिषु १(०) ।

व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमन्त्रयम् इति ॥२०३४॥

एवमावाह्यं पूर्वासादितार्घ्यपात्रैरर्घ्यन्वयात् ।

1654. आवाहनानन्तरमेवार्घ्यपात्रासादनं कार्यमिति हेमाद्रिराह ।

1655. कात्यायनसूत्रक्रमोऽपि तथैवास्ति ।

तस्मादत्र यथारंभं नियम-व्यवस्थेयम् ।

1656. जातू कर्णः—

ततोऽर्घ्यं पात्रसम्पत्तिं वाचयित्वा द्विजोत्तमान् ॥२०३५॥

तदग्रे चार्घ्यपात्राणि स्वाहार्घ्यमिति विन्यसेत् ।

पित्रे स्वधा इत्यनेन पितृपात्राणि विन्यसेत् ॥२०३६॥

क्त्वा हस्ते पवित्रतत् कृत्वा पूजाञ्च पादतः ।

यादिव्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनक्षिपेत् ॥२०३७॥

हस्तेष्विति बहुवचनमेकोद्देश्ये बहुविप्र-विषयम् २(१) ।

1657. गभस्तिः—

अर्घ्यं पिण्डप्रदानञ्च स्वस्त्यक्षय्ये तथैवच ॥२०३८॥

गन्धपुष्पादिकं सर्व्वं हस्तेनैव प्रक्षीयत इति ।

1658. आश्वलायनः—

अर्घ्यं सशेषमादाय दक्षिणेनतु पाणिना ।

सव्यहस्तं गृहीतेन निनयेत् पितृतीर्थतः ॥२०३९॥

बहुवृचानां 'यादिव्या' इतिमन्त्रेण क्त्वार्घ्यानु मन्त्रेण मुक्तम् ।

अन्येषा मर्ष्यदाने करणमिति विशेषः ।

ततः प्रथमे पात्रे संस्त्रवान् समपनीय पात्रं न्युञ्जं कुर्यात् ।

अत्र, पितृभ्यः स्थानमसीति कात्यायनसूत्रम् ।

- १(०) वाग्यमः—तृतीयमिति गन्धपुष्पादि दानं मन्त्रपरे । 'स्वस्त्य' मन्त्रमः—'इदं विष्णुः'
'तद्विष्णोः' इत्यादि मन्त्रः पाठ्यः ।
" 'ब्रह्मनामनम्' इति पाठान्तरम् ।
२(१) 'पादे वाग्यमः शेषः स्यात्' इत्यमपि पाठान्तरम् । 'चतुर्णोद्विष्व' इति पाठं विदः ।
" 'गभस्ति' इति कश्चित् पाठः । पितृ तीर्थेण, दक्षिणकरे च दृष्टं तर्कतोमेध्यभावे ।
" दक्षिणेन कार्यं यद् दानं कर्तव्यं तत्पुण्यं कर्तव्यं इत्यम् ।

तच्च, प्रतिपार्श्वणमिति केचित् ।

विशेषानुक्तेः पितृवर्गा प्रथमपात्रस्यैवेत्यपरे ।

तस्य स्थापनं पंक्तिमूर्द्धन्यं वामभागे कार्यम् ।

यतः—

पितृणां प्रथमं पात्रं वामभागे निधापयेत् ।

दक्षिणादानं पर्यन्तं नोद्धरेत्तत् कदाचन ॥२०४०॥

नोद्धरेत् प्रथमं पात्रं पितृणामर्घ्यं पातितम् ।

भावृतास्तत्र तिष्ठन्ति पितरः शौनकोऽब्रवीत् इति ॥२०४१॥

तदुपरि स्वधावाचनीयं यक्षीयाः कुशा अपि स्थाप्या इति तत्

शाखीय पक्षे शौनकमतेन ।

केचिदत्र देवपात्रं स्थापनमिच्छन्ति ।

देवेभ्यः स्थानमित्युक्त्वा स्थापयेत् पितृदक्षिणे ॥

1659. इति गारुडोक्तेरिति ।

तदेत वापस्तम्बानां नियतम् ॥

1660. अधात्रार्चनं मुक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये शङ्खः—

स यत् पुष्पमादाय चरणादि शिरोऽन्तकम् ।

अर्चतेत्यर्चनं कुर्यान्तरे चोदकं ददेत् ॥२०४२॥

शिरः प्रभृति पादान्तं नमोऽर्चत पितृके ।

अर्चत प्रार्चतेत्यूग् वेदः, नमोवः पितर इति—

1661. यजुर्वेदः । मार्कण्डेयः—

चन्दनागढ कर्पूर-कुङ्कुमानि प्रदापयेत् ।

गन्धद्वारेति वैगन्धः आयातेन च पुष्पकम् १(*) ॥२०४३॥

धूरसीत्यमुना धूपं मुद्गीप्यस्वेति दीपकम् ।

युवा सुवासा मन्त्रेण वस्त्रं दद्यात् प्रयत्नतः ॥२०४४॥

आसनेस्वासनं ब्रूया दध्यंऽस्त्वर्घ्योद्विजोत्तमः ।

सुगन्धश्च सुपुष्पाणि सुमाल्यानि सुधूपकः ॥२०४५॥

सुज्योतिश्चैव दीपेत् वस्त्रैश्चाच्छादनं क्रमात् ।

1662. अत्र, गन्धपुष्पधूपदीपवाससाञ्च मन्त्रैः प्रदानमिति ।

१(*) गन्धगरेति—श्रीवृत्तं । धूरसीति.—यजुः—१।८ । 'आयातम्' शुक्ल, यजुः अः ३३।८ ।
 'युवासुवासा' । अत्र प्रतिक्रमिति-पूतिगन्धान्वितन्नेति । अत्र 'पितृभ्यः स्थानमिति,'
 'देवेभ्यः स्थानमिति' इत्युभयमपि कृताकारे कार्यं शास्त्राचारमेवेति ।

1663. कात्यायन-सूत्रेऽपि गन्धादि ग्राह्यम् । ब्राह्मो—

श्वेतचन्दन कर्पूर-कुङ्कुमानि शुभाणि च ।
विलेपनार्थं दद्याच्च प्रीतिदं पितृवल्लभम् ॥२०४६॥

1664. मार्कण्डेयोऽपि—

कस्तुर्यगवकर्पूर-कुङ्कुमानि प्रदापयेत् ।
अश्वमेधमवाप्नोति पितृणामनुलेपनमिति ॥२०४७॥

1665. वर्ज्यमाह, मरीचिः—

आङ्गेषु विनियोक्तव्या न गन्धा देवदारुजाः ।
कल्कीभावं समासाद्य न च पर्युषितन्तथा ॥२०४८॥
नातिगन्धाश्च दातव्या भक्तशेषावशेषिताः ।
पूतिकं मृगनाभिश्च रोचनं रक्तचन्दनम् ॥२०४९॥
कालीयं चौप्रकञ्चैव तुलस्कञ्चापि वर्जयेदिति ॥२०५०॥
पूतिकं—सुगन्धितृण-(गन्धतृण) विशेषः १(*) मृगनाभिः कस्तुरी ।

1666. तस्याञ्च—विहितनिषिद्धत्वा द्विकल्प इति हेमाद्रिः ।

रोचनम्,—गोरोचनम् । कालीयोप्र गन्धौ द्वौगन्धविशेषौ ।
तुलस्कः—शिल्लुकः । गन्धश्च द्वौ द्वौ कृत्वः ।

1667. पित्र्ये त्रिकृतबोद्ध्यादित्याश्वलायन परिशिष्टे २(†) ।

विप्राश्चेद्, गन्धेनोर्द्ध्वपुण्ड्रमेव कुर्युः ।
ऊर्ध्वञ्च तिलकं कुर्यान्न कुर्याद्वै त्रिपुण्ड्रकम् ।
निराशाः पितरोयान्ति हृष्ट्वाचैव त्रिपुण्ड्रकमिति ॥२०५१॥

१(*) तुलस्क इति—नाथं प्रदेष्टुः । एतन्नामकगन्धं द्रव्यम्, अथैतन्नामकं कल्पयन्ति शिल्लुकः ।

'शिल्लुकः परमा मांसो देवदारुः मृगं गन्धम् ।

सर्व्वेऽपि परमा लक्ष्मी रचोन्ना ज्वरनाशनाः'

इति शिल्लुकाणु लेपनगुणाः । तुलस्क इति नामान्तरम् ।

गन्धतृणम्,—सुगन्धि तैलजनकं तृणविशेषो दाक्षिणात्ये प्रसिद्धम् ।

त्रिपुण्ड्रविषये प्रागपि उक्तम् ।

२(†) एतन् अश्वमेधमुलेपनं परमिति पाठान्तरम् ।

तिर्य्यगप्यर्द्धपुण्ड्रं वा धारयेत् प्रयत्नतः ।

1668. इति व्यासोक्तेः । तिर्य्यक् पुण्ड्रमपीति पृथ्वीचन्द्रे ।

1669. पवित्रन्तु करे कृत्वा यः समालभते द्विजांश्च ।

राक्षसानां भवेच्छास्त्रं निराशाः पितरोगताः ॥२०५२॥

एतत् स्रग् गन्धानुलेपनपरम् ।

सपवित्र-करोगन्धं गन्धद्वारेति दापयेत् १(*) ।

यज्ञोपवीतं विप्राणां स्कन्धास्त्रैवावतारयेत् ।

गन्धादि पूजा सिद्धयर्थं देवे पित्र्येच कर्मणीति ॥२०५३॥

उपवीतं करे कृत्वा कुर्याद् गात्रानु लेपनम् ।

एक वासाश्च योऽग्नीयाग्निराशाः पितरोगता इति ॥२०५४॥

—*—

अथ पुष्पम् ।

—*—

1670. ब्राह्मे,—

शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठास्तथापन्नोत् पलानिच ।

गन्धरूपोपपन्नानि यानिचान्यानि कृत्स्नशः इति ॥२०५५॥

तथा,—

कमलं कुमुदं पद्मं पुण्डरीकञ्च यत्नतः ।

इन्दीवरं कोकनदं कङ्कारं श्राद्ध कर्मणीति ॥२०५६॥

1671. संग्रहे—

तुलसी श्राद्धकालेतु दत्ता शिरसि धारिता ।

वाता भोक्ता पिता तस्य विष्णुलोके महीयते ॥२०५७॥

1672. पारिजाते, पाद्वे—

तुलसी गन्धमाघ्राय पितरस्तुष्ट मानसाः ।

प्रयान्ति, गरुडारूढास्तत् पदं चक्रपाणिनः ॥२०५८॥

१ ()

‘गन्धरूपोप योऽग्यादि’ इति क्वचित् पाठः । निर्गन्ध पुष्पादि कृत्वा—रक्तानि च त्याज्यानि ।

„

‘तिष्ठक’ वैद्विजः कुर्यात् संबंदा यत्र भक्षणा ।

तदभावे चन्दनेन वृद्धा वा वारिणा पित्रा’ इति कृत्यकरे ।

1673. सायनीये,—

तुलसी शतपत्रञ्च भृङ्गराजन्तथैवच ।
मरुतं मल्लिकाञ्चैव पितृणां दत्तमन्त्रयम् ॥२०५६॥

1674. मार्कण्डेयः—

पितृपिण्डार्चनं भ्रात्रे यैः कृतं तुलसी दलैः ।
प्रीणीताः पितरस्तेन यावच्चन्द्रार्कमेदिनीति ॥२०६०॥

1675. यस्तु,—

केतकीं तुलसी पत्रं विल्वपत्रञ्च वर्जयेत् ।
द्रोणञ्च करवीरञ्च धत्तं किंशुकन्तथेति ॥२०६१॥
यः तुलसीनिषेधः ।
सच बहुस्मृति पुराण विरोधान्निर्मूल—

1676. इति हेमाद्रिः ।

तुलसी विधिः, पिण्डपूजापरो वा इत्यन्ये ।

1677. स्मृतिसारे,—

भागस्त्यं भृङ्गराजञ्च तुलसी शतपत्रकं (त्रिका) ॥२०६२॥
चम्पकं तिलपुष्पञ्च बहेते पितृवल्लभाः ।

1678. वर्ज्यपुष्पञ्च, पारिजाते—

कदम्बं विल्वपत्रञ्च केतकी वकुलन्तथा ।
वर्वरी कृष्णपुष्पाणि भ्रातृकाले नदापयेत् ॥२०६३॥

1679. शाङ्गः—

पय्युषितान्युग्रगन्धानि चैत्यवृक्षोद्भवानिच ।
पुष्पाणि वर्जनीयानि भ्रातृकर्मणि नित्यशः ॥२०६४॥
कृष्णानि यानि रक्तानि भ्रात्रेषु वर्जयेद्विधुधः ।
कमलानिच देयानि रक्तान्यपि विशेषतः ॥२०६५॥

१(०)

यौविष्य पूजने पिण्ड पूजने च चैतपुत्र-तुलसी च प्रशस्ता ।
गणेशार्चने कालिकापूजने च तुलसी वर्ज्या । चादित्यपूजने चित्तपत्रं वर्ज्यम् ।
वर्वरी—चतस्रोति केचिद् । अन्यदात्रिकाचरतस्व, मल्लिकाञ्च पञ्चमस्तवकः ।

1680. अत्र चकारात् सप्तविधमपि देयमेव । वृद्धपराशरः—

न जाति कुसुमैर्विद्वान् विल्वपत्रैश्च नार्चयेत् ।

जपादि कुसुमं झिन्टी रूपिका सकुरण्टिका १(*) ॥२०६६॥

पुष्पाणि वर्जनीयानि ध्राद्ध कर्मणि नित्यशः ॥२०६७॥

अत्र जाती कुसुम-निषेधोरक्तादिपरः, पिण्डपूजापरोवा ।

ध्राद्धे जात्यः प्रशस्ताः स्युर्मल्लिकाः श्वेतयूथिकाः ।

रक्त वर्णास्तु वर्ज्याः स्युः पिण्ड पूजा नतैः स्मृतेति ॥२०६८॥

विशेषोक्तेः ।

कुन्दं शम्भ्वर्चने दद्यान्नोन्मत्तं गरुडध्वजे २(†) ।

पिण्डे जातीञ्च नोदद्याद्देवी मर्केण नार्चयेदिति ॥२०६९॥

1681. वृद्धयाज्ञवल्क्योक्तेश्च ॥

—*—

अथ धूपः ।

—*—

1682. विष्णु धर्मोत्तरेः—

धूपस्तु गुग्गुलुर्वैयस्तथा चन्दन सारजः ।

अगरक्ष सकर्पूरस्तुरस्कत्वक् तथैव च ॥२०७०॥

अत्र तुरस्कः—शिल्लकी वृक्षः ।

1683. विष्णुः,—

घृतमधुयुक्तं गुग्गुलुं श्रीखण्ड-देवदाकसरलादीनि च ।

1684. वर्ज्यमाह, देवलः—

येहि प्राण्यङ्गजा धूपा हस्तवाताहताश्च ये ।

नते ध्राद्धे नियोक्तव्या येच केचोप्रगन्धयः ॥२०७१॥

१(*)

अथ त्रित-रक्त-पीत-मौल रूपाणि सर्वानि जपापुष्पाणि निविडाणि ।

२(†)

अमोन्मत्तः धनुरः । 'धनुरः कनकाङ्गयः' । तद्वोजसुन्मत्तताजनकम्, सन्निदायत् ।

एतत् पुष्पं श्रौत्रिष पूजने प्रशस्तम् । धनुरं पुष्पं शिवायावश्यं देयम् ।

,,

कुन्दम्—माष्य पुष्पम् । गरुडध्वजे-विष्णवेशोन्मत्तं धनुरं पुष्पं न दद्यात् ।

,,

गामाविधा धूपाः चतुर्धैः सर्वके प्राकटियण्यासुक्ताः ।

'वज्रस्यति रघोदित्यः गन्धाः सुमनोहरः ।

आज्ञेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रति गृह्यताम्' इति धूपमन्त्रः ।

वस्त्रधातोत्थितं धूपं हस्तधातोत्थितं तन्तथा ।
मुखेन धमितं दृष्ट्वा निराशाः पितरोगताः ॥२०७२॥
गोघृताक्तं सदा दद्याद्देवपित्रर्षाणादिषु ।
घृतं न केवलं दद्याद्दुष्टं वा तृणगुग्गुलमिति ॥२०७३॥

—❀—

अथ दीपः ।

—❀—

1685. अत्र विष्णुः,—

घृतेन दीपोदातव्यस्तिलतैलेन वा पुनः १(*) ।
वसा मेदोद्भवं दीपं यत्नेन परिवर्जयेत् ॥२०७४॥

—❀—

अथ वस्त्रम् ।

—❀—

1686. ब्राह्मे,—

कौशेयं क्षौम-कार्पासं दुक्कुलं भूतन्तथा ।
श्राद्धेष्वेतानि योदद्यात् कामानामोति पुष्कलान् ॥२०७५॥

1687. वायवीये,—

आच्छादनन्तु योदद्याद्दहतं श्राद्धकर्म्मणि ।
आयुः प्रकामं मेध्वर्यं रूपञ्च लभते फलम् ॥२०७६॥
मातापित्रोः क्षयाहेतुं नद्याद्वाससीतु यः ।
सप्तजन्मसु नम्रः स्यात् पितृवस्त्रापहारकः ॥२०७७॥

1688. वर्ज्यमाह, यमः,—

न कृष्णवर्णं दातव्यं नापि कार्पाससम्भवम् ।

‘घृतवती सुवनानामभि’ यत्रः— ३४।४५ । घृतेन प्रदीपः प्रशस्तः । अत्राद्या तिल-
तैलेन । ‘सुप्रकाशो महादीपः सर्वतस्मिन्निरापणः ।

स वास्त्राभ्यान्तरं ज्योतिर्दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम्’ । अत्राद्या कार्पासं दीपदानं माहात्म्यं
कृती पुराणेवास्ति । ‘दीपदक्षकृत्तमम्’ इति मानवे । दीपं दाता उत्तमं वपुः सदा
लभते इत्यर्थः ।

उपश्रुतञ्च मलिनं नावशं च्छिद्रितस्तथेति कार्पास वस्त्र निषेधः ।
कार्पासवस्त्र-कौशेयादि सम्भवविषयः पूर्वोक्तस्मृतौरेव ॥

—*—

अथ यज्ञोपवीतम् ।

—*—

1689. ब्रह्मवैवर्ते,—

पितृन् संस्तुत्य वासोभिर्दद्याद्वयज्ञोपवीतकम् ।
यज्ञोपवीतदानेन विना ध्याद्वन्तु निष्फलम् ॥२०७८॥
तस्माद्वयज्ञोपवीतस्य दानमावश्यकं स्मृतम् ।
यज्ञोपवीतं दातव्यं वस्त्राभावेऽपि जानता ।
पितृभ्यो वस्त्रदानस्य फलं तेनाप्नुतेऽखिलम् ॥२०७९॥

1690. हेमाद्रौ, पाद्मे,—

निष्कयोवा यथाशक्ति वस्त्राभावे प्रदीयते १(*) ।

1691. धर्मसारे,—

दद्याच्छ्राद्धेषु विप्रेभ्योगन्धमाल्याम्बराणि च ॥२०८०॥
ब्रह्मसूत्रं पवित्रञ्च शक्तिः कर्णभूषणम् ।
सद्यस्तद्धारयेद्विप्रो विधिवन्मन्त्र पूर्वकम् २(†) ॥२०८१॥
उपानच्छद्मं मुकुरं भोजनान्ते यथाविधीति ।

1692. उपवीतं यति स्त्रो-शूद्र-ध्राद्धेऽपि देयमिति हेमाद्रिः ॥२०८२॥

तथा,—

यः कञ्चुकं तथोष्णीषं पितृभ्यः प्रतिपादयेत् ।
ज्वरोद्भवानि दुःखानि स कदाचिन्न पश्यति ॥२०८३॥

१(*) 'निःस्त्रो यो वेति' भिन्नः पाठः ।

२(†) मन्त्रः—'यज्ञोपवीतमस्मैति' मुशुक्तः ।

'यज्ञोपवीतं परमं पवित्रम्' इत्युपनिषदि । 'अथान्नं कृतौष ।

स्त्रीणां भ्रातृषु सिन्दूरं द्यूस्तारङ्गमेव च १(*) ।

निमन्त्रिताभ्य स्त्रीभ्योये ते स्युःसौभाग्य संयुताः ॥२०८४॥

इति विष्णु धर्मोत्तरे ।

1693. वृसिंहपुराणे,—

कमण्डलुं ताग्रमयं भ्रातृषु प्रददाति यः ।

काष्ठेन निर्मितं वापि नारिकेलमथापि वा ॥२०८५॥

हैमं वा राजतं वापि स श्रीमानभिजायते ।

योमृत्तिकाविरचितां च्छाड्येपुच घटाच्छुभान् २(†) ॥२०८६॥

प्रदद्यात् करकान्वापि सोऽक्षयं विन्दते फलम् ।

अधौतं कारुणा वस्त्रं तथा भोजन-भाजनम् ॥२०८७॥

शयनासनयानानि दर्पणव्यजनानि च ३(‡) ।

अन्नं सुसंस्कृतं गन्धां स्ताम्बुलं दीप चामरे ॥२०८८॥

पितृभ्यो यः प्रयच्छेत् विष्णुलोकं स गच्छतीति ॥

1694. नन्दोपुराणे,—

अलङ्काराः प्रदातव्या यथाशक्ति हिरण्यमायाः ।

केयूरहार कटक मुद्रिका कुण्डलादयः ॥२०८९॥

स्त्री भ्रातृषु प्रदेयाःस्युरलङ्कारास्तु योपिताम् ।

मञ्जीर मेखला दाम-कर्णिका कुण्डलादयः ॥२०९०॥

आदर्श व्यजनच्छत्र चामरासनपादुकाः ।

मनोज्ञाः पटवासाश्च सुगन्धाश्चूर्णमुष्टयः ॥२०९१॥

भोजनाधार यन्त्राणि तथा भोजन पात्रकम् ।

एतान्दद्यात्तु यः सम्यक् सोऽश्वमेध फलं लभेत् ॥२०९२॥

१(०) समर्थपक्षे, स्वतास-रजत-स्वर्णं देजमाग्न-काष्ठादिनिर्मितं घटेषु, स्वर्ण-रौप्य-तेजस-तास-

घटा देयाः । निःस्वयञ्च चरम-सदृषटादि दातव्यः ।

कलशपरिमाणं यथा, मन्त्रशास्त्रं —

‘पञ्चदशाङ्गुलायामोक्तुसिधः षोडशाङ्गुलः ।

कलशार्णा प्रमाणान् मुखसटाङ्गुलं कृतम् ॥

अथ—‘साधकः कलशं कुर्यान्नित्त्रं न स्यात्परं दृढम्’ ।

घटं त्रिंशद्दण्डं कुम्भं विभारोहति शास्त्रिनम् ।

तस्मै च,— षोडशं द्वादशं वापि ततो न्यूनं न कारयेत् ॥ इति

1695. स्कान्दे,—

सौवर्णं राजतञ्चापि कांस्येनाप्यथ निर्मितम् ।
दत्त्वा भोजनपात्रन्तु सम्राड् भवति भूतले इति ॥२०६३॥

1696. अत्र काण्डानु समय उक्तः, १(*) नारदीये,—

देवैश्च समनुज्ञातो यजेत् पितृगणांस्तथेति ।

1697. कात्यायन मतेन तु,—

आवाहनादौ पदार्थानु समय- स्तत्सूत्रेऽभिहितः ।
एवं यथाविध्युपचर्य्य पूजासम्पूर्णतां वाचयित्वा,
विप्रानुज्ञया पात्राण्यासादयेदित्युक्तम् ।

1698. हेमाद्रौ कालिकापुराणम्—

यथा विध्युपचर्यातु पूजां सम्पूर्णतान्तथा ।
वाचयित्वा ब्राह्मणैस्तु विप्राणामेवचाज्ञया ॥२०६४॥
भाजनानि ततो दद्यान्मण्डलेतु ततः क्रमादिति ।

1699. ब्राह्मे,—

मण्डलानिच कार्याणि नैवारैश्चूर्णकैः शुभैः ।
गौरमृत्तिकयावापि भस्मना गोमयेऽपिवा ॥२०६५॥

1700. भृगुः,—

चतुष्कोणं द्विजामथस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्यतु ॥२०६६॥
मण्डलाकृति वैश्यस्य शूद्रस्याभ्युक्षणं स्मृतम् ।
पित्र्ये कर्मणि सर्वपां वतुलं समुदीरितम् २(†) ॥२०६७॥

१(*) 'कालानुसारे' इत्यन्तः पाठः ।

२(†) कृत्यकारे, चतुर्लक्षं त्रिकोणञ्च वतुलं चादौ चन्द्रकम् ।
कृत्यस्य न पूज्यं ब्राह्मणादिषु मण्डलम् इति ॥
सर्वेषु मण्डलज्ञाने एवं वेद्यम् । मण्डलविषये प्रागपि कथितम् ।

1701. आश्वलायन गृह्यपरिशिष्टेऽपि,—

भोजने चासने दैवे चतुरक्षेण मण्डलम् ।
पित्रे वृत्तानि,— गोमयेनोपलिप्य, सयवान् सतिलान्दर्भान्-
प्रसार्य तेषु पात्राणि विन्यसेदिति ।

1702. पात्राण्याह, अत्रिः—

भोजने हैम रौष्याणि दैवे पित्रेथ यथाक्रमम् ।
तदभावे स्वर्णरौप्ये घृष्टं तैजसमुत्तमम् ॥२०६८॥

1703. द्विपञ्चाशदिति — संग्रहे,—

तदभावे कांस्यपात्रं द्विपञ्चाशत् पलं स्मृतम् ।
अत्र द्वाभ्यामधिकं पञ्चाशत् पलपरिमितमित्यर्थः ॥ २०६९॥
आद्धे पलाशपात्राणि मधुकोदुम्बराणिच ।
पारिकाकुटप्लक्षानिक(क)कचानि क्रमाज्जगुः ॥२१००॥
कदली चूत-पनस-जम्बूपुन्नाग-चम्पकाः १(*) ।
अलाभे मुख्यपात्राणां ग्राह्याः स्युः पितृकर्मणीति ॥२१०१॥

1704. हेमाद्रौतु कदली निषिद्धा, यतः—

असुराणां कुले जाता रम्भा पूर्व परिमहे ।
तस्या दर्शन मात्रेण निराशाः पितरोगताः ॥२१०२॥
रम्भानिवेधो द्वादशीपर इत्यन्ये ।

1705. बर्ज्यपाल माह, वाराहे—

सौवर्णाणीह पात्राणि मृन्मयानि नतु क्वचित् ।
नायसान्यपि कुर्वीत पैतलानि नचैवहि ॥२१०३॥
नच सीसमयानीह शस्यन्ते त्रपूजान्यपीति ॥

तथा,—

व्यञ्जनानां भाजनानि स्थाप्यानि वहिरेवचेनि ।
एवं पात्राण्यासाधनीयानि । चर्णादिना—
भस्मना वा मर्यादां कुर्यादित्युक्तं संग्रहे ।
नैर्ऋती दिशाम्राभ्य नैर्ऋत्यन्तं समापयेत् ॥२१०४॥

१(३)

अथः पात्रं वृत्तपात्राप्रयत्नम् । यद्योक्त पात्राचामभावे आत्यपत्र कदली पत्रस्य वा
मित्यर्थे उपाः प्रीतुः ।

॥

अथ नव तैजसं घृष्टं च परिमार्जितं वा प्रयत्नमिति ।

ता (स्या)मेवदिशमारभ्य पित्रादीनामथान्तिके ।

अकृत्वा भस्म मर्यादां यः कुर्यात् पाणि शोधनम् ॥२१०५॥

आसुरन्तद् भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥२१०६॥

1706. ब्रह्माण्डे,—

प्रक्षाल्यहस्तपान्नादि पश्चादग्निविधानवत् १(*) ।

प्रक्षालनजलं दर्भेस्तिर्लैर्मिश्रं क्षिपेद्भुवि इति ॥२१०७॥

दर्भेस्तिर्लैर्वैदिक भस्मनाचेत्युक्तं प्राक् ॥

अथामौकरणम् ।

—*—

1707. हेमाद्रौ, मार्कण्डेयः—

आहिताग्निस्तु जुहुया इक्षिणाग्नौ समाहितः ।

अनाहिताग्निस्त्वौपसदे अन्याभावे द्विजोऽस्तु वा ॥२१०८॥

अस्त्विति-तीर्थविषयम् । तथाहि—अनग्निः सर्व्वतीर्थेषु जले होमं

1708. समाचरेदिति । नारदोक्तेः । आहिताग्निः सर्वाधानी अर्द्धाधानीचेत् ,

1709. सोऽपिगृह्णामात्रेव जुहुयादिति—स्मृतिचन्द्रिकाकारा-परार्क-मिताक्षरा-
माधवादयः । अनाहिताग्नि रौपासनमात्रवान् । औपसदे औपास२(†)-
नागनौ, इदं यजुर्वेदं विषयम् , आश्वलायनस्यतु आहिताग्नेरपि

1710. क्षयाहादौ पासणादेव होम इति घृत्तिकदुक्तेः ।

आन्वष्टक्यश्च पृर्व्वेष्टर्मासि मास्यथ पार्वणम् ।

काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्दिष्टमथाष्टमः ॥२१०९॥

चतुर्वांशेषु साग्नीनां वह्नौ हामो विधीयते ॥

पित्र्यभ्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्वापि,

1711. इत्याश्वलायन गृह्यकारिकोक्तेश्च ।

एकोद्दिष्टं सर्पिण्डनमत्र, अन्यत्राग्नौकरणनिषेधात् ।

1712. बह्वृचभाष्यकारास्तु - सर्व्वेवेकोद्दिष्टेषु पाणिहोम माहुः ।

श्रौतस्मार्त्तान्यभावे पाणि होम एव विधेयः ।

१(●) 'इक्षपादादि' इत्यर्थः पाठः । 'पासनाग्निं' इति च पाठः । मार्कण्डेयवर्गीया-वक्ष्य

२(†) रौपासन-श्रौत-स्मार्त्त-गृह्यादि-नाम-भेदोऽपीनां कृत्यभेदे अस्ति । अन्वत् खादिर गृह्यसूत्रा
दीविद्यते ।

यत्तु,—

पितृयज्ञे तु जुहुयाद् दक्षिणाग्नौ समाहितः ।

आद्धेत्वौपासनाग्नौ तु निरग्निर्लोकिकेऽनले ॥२११०॥

अनग्निर्हर भार्यश्च पार्वणे समुपस्थिते १(०) ।

1718. सन्ध्यायाम्नि ततः कुर्याद्द्वौषमग्निं समुत्सृजेदिति त्रिकाण्डमण्डनोक्त-
लौकिकाभ्यादि विधानं तैत्तिरीयविषयम्, तेषान्तथैवाचारात् ।

1714. कात्यायनाश्वलायनादीनां तु स्मार्त्ताभावे पाणि होम एव २(†) ।
अग्निपाणिभ्यामृते तत् सूत्रे विधानान्तरानुक्तेः ।
अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोप पादयेत् ।

1715. इति मनूक्तेश्च ।

अग्नौकरण प्रकारस्त्वाश्वलायनसूत्रे,—

यथा,— उद्धृत्यघृताक्त मन्मनुज्ञाय, यत्यग्नौ करिष्ये, करवै,

करवाणीतिवा, प्रत्यनुज्ञा क्रियतां कुर्वित्यथाग्नौ जुहोति ।

यथोक्तं पुरस्तादिति ।

पुरस्तात्— पिण्डपितृयज्ञे इत्यर्थः ।

1716. शौनकः—

स्वाहाकारेण होमे तु भवेद् यज्ञोपवीतवान् ।

तत्र प्रागग्नये हुत्वा पश्चान्न सोमाय हूयते ।

अग्नौ यज्ञोपवीत्येव प्रक्षिपेन्मेषेणन्तनः ॥२१११॥

होमोऽत्रावदान धर्मणकार्यः । मेषेणनावदाय अवदानं जुहुयान् ।

सोमाय पितृमते स्वधा, नमोऽग्नयेकव्यवाहनायस्वधा नम इति स्वाहा-

कारेण त्रेत्युक्तेः । अवदानसमप्रपदा(दाय)स्त्वादिः ३(‡) । आप

स्तम्बानान्तु, मासि(क)आद्ध सुपक्रम्य अन्नस्योत्तराभिर्जुहोत्याज्या-

हुतिभिर्हृत्तराः, तद्वा विपरीतमिति विशेषः ।

अग्नौकरण होमश्च कर्त्तव्य उपवीतिना ।

अयं सव्येन वा कार्यो दक्षिणाभिमुखेनचेति ॥२११२॥

१(०) 'विधूर भार्यश्च' इति पाठाक्षरम् ।

२(†) कार्त्ताभ्याभावे इत्यन्वः पाठः ।

३(‡) अनावदान विषये 'समप्रदाय स्तादि' इत्यन्वः पाठः ।

कातीयमतिना मपसव्येनैव होमः । उद्धृत्य घृताक्तमन्नं पृच्छत्यग्नौ-
करिष्य इति , कुरुष्वेत्यनुज्ञानः । पिण्डपितृतृयज्ञवहुत्वेऽतिदेशे मेक्षणादि-

1717. व्यावृत्त्यर्थ इति कर्कोक्तेः ।

1718. कात्यायनः,—

अग्नौकरणस्याग्नेतु मधुसूक्तं जपेद्बुधः १(*) ।

सव्येनैवतु पृष्ठाऽपसव्येन होमयेदिति च ॥२११३॥

—*—

अथ पाणिहोम प्रकारः ।

—*—

1719. सचाइवलायनसूत्रे,—

अभ्यनु ज्ञायां पाणिष्वेव वेति ।

पिण्डपितृतृयज्ञकस्य(कल्पा)भावे नाग्न्यभावे च काम्यादिष्वेत्यर्थः ।

1720. पाणिष्विति—बहुवचनान् सर्वे विप्रपाणिषु होम इति वृत्तिः ।

सर्वेषामुपविष्टानां विप्राणामथ पाणिषु ।

विभज्य जुहुयात् सर्वं सोमायेत्यादि मन्त्रत इति २(*) ॥२११४॥

कात्यायनानान्तु पङ्क्ति मूर्द्धन्यपाणावेव होमोनान्यत्र पित्र्ये ।

यः पङ्क्ति मूर्द्धन्यस्तस्य विप्रपाणावन्नमान् ।

हुत्वा मन्त्रव दन्येयां तूष्णीं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥२११५॥

पितृस्थाने यदेकस्मिन् भवेयुर्द्वयादयोद्विजाः ।

तदेकपाणौ होतव्यं स्याद्विधि विहितस्तदाः ॥२११६॥

मातामहेषु योदद्यादग्नौकरण-आहुतीः ।

निराशाः पितरस्तस्य पैशाचं श्राद्ध मुच्यते ॥२११७॥

अग्न्यभावेतु विप्रस्य पाणौ वाथ जलेऽपिवा ।

अजकर्णेऽश्वकर्णं वा गोष्टेवाथ शिवान्तिके ३(†) ॥२११८॥

१(●) मधुसूक्तम्, * 'मधुवानिति-सूचयन् । अन्येतु याजुष्या मधुमन्त्राः सन्ति ।

२(+) पङ्क्ति मूर्द्धन्यः—पङ्क्ति पावनः अग्रासन शोभ्योवेदाभिज्ञः । 'स विप्रः पङ्क्ति पावनः,
इति श्रुतिः । 'मिन्नमेक्षणं' इति पाठान्तरम् । 'न स्वातामि'त्वञ्च न स्वातामिति पाठान्तरम् ।

'यथाभावे' इत्यत्र पञ्चाभाव इति पाठान्तरम् ।

३(†) देवसन्दिरे शिव सन्निधी, विष्णु सन्निधी वेति ।

तद् यदापां समीपे स्याद्भाद्रं ज्ञेयोविधि स्तदेति ॥

निर्जलतीर्थेऽज कर्णादौ जलोत्सेके तत्रैवेति विवेकः १(४) ।

यत्तु, देव विप्रकरे नाम्नः कृत्वाऽनौ करणं द्विजः २(†) ॥२११६॥

1721. इति यत् पृथ्वी चन्द्रोदये यम वचनं तद् (स) पत्नीक परम् ।

अपत्नीको यदा विप्रः आहं कुर्वीत पार्वणम् ।

पित्रं विप्रैरनुज्ञाते विश्वेदेवेषु हूयते इति ॥२१२०॥

1722. तत्रैव कात्यायनोक्तेः ।

हूयते—जुहोतीत्यर्थः, छान्दसत्वान् ३(‡) ।

1723. हेमाद्रौ, वायवीयेऽपि,—

विधुरादौ विधावेकं कुर्याच्छेषं विप्रे निवेदयेत् ।

वश्व देवे यदैकस्मिन् भवेयुर्द्वयादयोद्विजाः ४(§) ।

तदैकपाणौ होतव्यः स्याद्विधि-विहितस्तदेति ॥२१२१॥

अनुपनीत ब्रह्मचार्यादेः पित्र्ये पाणि होमः परिशेषात् ।

अत्रायमाशयः—अग्न्यभावः पञ्चविधः । प्राक् अध्वरा - -

सन्निधानाधिकारात्यन्ताभावादि भेदान् । तत्र विवाहात् पूर्वमग्नेः

तदूर्द्धमाहितस्याग्नेः प्रमादादिना नाशे पुनराधानान् पूर्वम्,

प्रध्वंसाभावः, देशोपप्लवादिना अरणिमारोपे सन्निधानाभावः ।

अशुद्ध द्रव्यादि स्पृष्टेऽनौ प्रायश्चित्तं विनाधिकाराभावः ।

नैष्ठिक ब्रह्मचर्ये यत्नाभावेनात्यन्ता भाव इति ५(§§) ।

तत्र प्रागभावात्यन्ताभावयोः पाणि होमः ।

प्रध्वंसाधिकारा भावयो रावश्यकविधौ, साकल्यकं आह्वम् ।

सन्निधानाभावेत्वावश्य कविधौ, साग्नेरपि द्विजपाणावनौ करणमिति ।

1724. तथाच, आह काशिकायाम्, व्यासः—

त्यक्ताग्नेः पार्दणं नास्ति नैकोद्दिष्टं सांपण्डनम् ।

त्यक्ताग्नेस्तु स पिण्डोक्ति स्तस्मान् संकल्प्य भोजयेदिति ॥२१२२॥

१(०) अथवा, तुलसी, विल समीपेति ।

२(†) यदा विवचात ; कारकाणि भवन्ति ।

३(‡) दुर्निमित्तं, भूमिकल्प, वारिप्राशन, वज्रपात, मन्त्राभ्यादयः । अथवा अह्नुत् सागरशय्यं ज्योतिषास्तेषु ।

४(§) अत्र द्वादशः—७काधिका विधाः ।

५(§§) 'यथाभावे' इत्यत्र पञ्चमः इति पाठान्तरम्

1725. पाणि होमे हति कर्त्तव्यतामाह, यमः—

अग्नौ करणवत्तत्र होमो विप्रकरे भवेत् ।

पर्युक्ष्य दर्भानास्तीर्य्य यतोद्वाग्निं समोद्विजः १(*) ॥

करेण वा मेक्षणेन मेक्षणाहरणं नहि । २१२३॥

1726. स्मृति संग्रहेतु,—

नानुज्ञा पाणि होमे स्या आग्नेः पर्य्यूहनाक्षणे ॥

नाग्नेः (गिनः) तमद्यादिति च न स्याता मिष्यते क्षणे २(†) इति ॥ २१२४॥

अनग्निस्रवे दाज्यं गृहीत्वा भवत्सुविप्रेषेवा-ग्नौ करिष्ये इति पृच्छत ।

1727. अपराकं शौनकेन प्रश्नाद्यस्तीत्युक्तम् । तेन विकल्पः सोऽप्याचारा-
द्वयवस्थेयः ।

पाणौहुतं पात्रेनिधाप्य विप्रेः आचम्य, हुतशेषं पात्रेषु दद्यादित्युक्तम् ।

1728. इवलायन सूत्रेः—

यदि पाणिष्वाचान्तेष्वन्यद्गमि मनुदिशत्यग्नमेऽग्नेस्तृष्ट दत्तं मधुकमिति ।

सृष्ट प्रभूत नैमित्तिकञ्चैदनाचमनम् । नहुत भक्षणनिमित्तम् ।

अग्नं पाणितले दत्तं पूर्वमश्नन्त्य बुद्धयः ।

पितरस्ते न तृप्यन्ति शेषाग्नं न लभन्ति ते ॥ २१२५॥

यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्यदुपकलिप्तम् ।

एकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यत इति ॥ २१२६॥

1729. परिशिष्टोक्तेः । केचित्सु, पाणिहुतं तदानीं प्राश्य पश्चाद्वत्तमग्नं
भुञ्जोरभिष्टौ पुरोडाशभक्षणवद शुद्धिं हेतुत्वा भावादित्याहुः ॥

यतः—

पितृपाणिहुताच्छेषं पितृपात्रेषु निक्षिपेत् ३(‡) ।

अग्नौकरण शेषन्तु न दद्याद्द्वैद्वदेविके ।

पिण्डेभ्यः शेषयेत् किञ्चिदेषधर्मः सनातन इति । २१२७॥

-
- १(*) 'अग्निं समोद्विजः' इति । 'अग्निं समोद्विजः' इति कृतिः । 'द्विषावाग्निं समोद्विजः' इति च । अत्र 'मिष्यते' इति 'मिष्यते' इति कृतिः ।
- २(†) 'यदि पाणिष्वाचान्तेष्वन्यद्गमि मनुदिशत्यग्नमेऽग्नेस्तृष्ट दत्तं मधुकमिति ।' इति कृतिः ।
- ३(‡) 'यदि पाणिष्वाचान्तेष्वन्यद्गमि मनुदिशत्यग्नमेऽग्नेस्तृष्ट दत्तं मधुकमिति ।' इति कृतिः ।
- ३(§) 'यदि पाणिष्वाचान्तेष्वन्यद्गमि मनुदिशत्यग्नमेऽग्नेस्तृष्ट दत्तं मधुकमिति ।' इति कृतिः ।

1730. कर्कस्तु,—

वश्वदेविकेऽपि हुत शेषन्दद्यात् पात्रालम्बन सामर्थ्यादित्याह । अतएव

1731. घृताभ्यक्तमन्यदन्नं वैश्वदेविके दद्यादिति दुण्डुराह ।

1732. तैत्तिरीयास्तु,—

अनग्नयोऽव्यग्नौ करणं कुर्युरित्युक्तम् १(*) ।

1733. विश्वप्रकाशे,—

साम्निरौपासनेऽनग्निं रग्नौ कुर्वीत लौकिके ।

पाणौ होमे प्रशंसन्ति नत्वापस्तम्बशास्त्रिनः ॥२१२८॥

स्नातका विधूरा वास्युर्यदिवा ब्रह्मचारिणः ।

अग्नौकरणं होमन्तु कुर्युस्ते लौकिकेऽनले ॥२१२९॥

अयाक्रान्ते मनोज्याति रुद्रं व्याहृतीदुर्नेत् ।

सन्ध्यायार्गिं तत्र होमं कृत्वा तं विष्टजेत् पुनरिति ॥२१३०॥

1734. तत्प्रकारस्तु,—

अग्नीन्धानाद्याज्यभागान्ते यन्मेमतेत्याद्यैर्मन्त्रैः सप्ताभ्राहुतयः ।

षडाज्यस्येति त्रयोदश व्यत्ययोबृहतोनामिति २(†) ।

अयं होम प्रकारस्तु मासे आद्ध एव तत् क्रमोक्तेः ।

सोऽपि स्मात्तांगन्यभावे न कार्यः । कार्योवेत्यन्ये । आम्बिकादि

आद्धेषु स्मात्तर्पणविधिरेव विशेषानुक्ते रिति दिक् ॥

—*—

अथ परिवेशनम् ।

—*—

1735. अत्र शौनकः,—

भाजनान्यथ संशोध्य घृतमादाय मन्त्रतः ।

विधिना देवं पूर्वन्तु परिवेशंस (वेष्टण) माचरेत् ।

इति । मन्त्रोमूर्द्धानंदिव-आमासुपक्वमित्यादिः ३(‡) ।

१(*) अग्नीकरकमिति काट्यः ।

२(†) षडाज्याहुतीः त्रयोदश संख्याकाः । अथा आहुतयः । अथ 'सांख्ये' आहुते इत्यत्र पाठः ।
ब्रह्मन्ता यथा — 'अचरेत् इत्यत्र' (१) 'इमांसापिष्ठावताम्' (२) 'दीक्षेद्वत्' (३) नाग्निं
रुद्रं (४) 'अग्नयः पीतमपां' (५) 'परेषु अन्तरवतम्' (६) इति विवाचपद्धतौ
मुक्तान्ताः ।

३(‡) अत्र अणुः सं ३, ४, ५, ६, ७, ८ ।

1736. भविष्ये,—

फलस्थानन्तता प्रोक्ता स्वेनैव परिवेषणे ।

भार्यया आद्वकालेतु प्रशस्तं परिवेषने १(*) ॥२१३१॥

1737. ब्रह्माण्डे,—

ना पवित्रेण नैकेन हस्तेन नविना कुशम् ।

नायासेनायसेनैव आद्वेतु परिवेषयेत् २(†) ॥२१३२॥

1738. वसिष्ठः—

आयसेनतु पात्रेण यदन्नं सम्प्रदीयते ।

भोक्ता विष्टासमं मुह्यते दाताच नरकं व्रजेत् ॥२१३३॥

1739. हारीतः—

सौवर्णराजताभ्याञ्च खड्गेणोदुम्बरेण वा ।

दत्तमभ्यतां याति फल्गुपात्रेण वा पुनः ॥२१३४॥

1740. यमः—

शाकादि पुरतः स्थाप्यं भक्ष्यं भोज्यञ्च वामतः ।

अन्नं म(सं)ध्ये प्रतिष्ठाप्यं दक्षिणे घृत-पायसे इति ३(‡) ॥२१३५॥

1741. संग्रहे,—

काष्ठेनायसदर्व्यान्नं यदन्नं आद्वकर्मणि ।

हस्तेनापिच यदन्नं तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥२१३६॥

1742. काष्ठदर्वीनिषेधस्तू दुम्बरान्यपरः । हारीतेन तद्विधानात् ।

1743. आचार्यस्तु,—

औदुम्बरमयाः शस्ता दर्व्याद्याः आद्वकर्मणि ।

दर्व्यैव सर्व्वं दातव्यं न हस्ताणस्तु किञ्चन ॥२१३७॥

1744. काष्णाजिनिः—

दर्व्या दीयते यन्नान्नं समस्तव्यञ्जनानि च ।

उद्वकञ्चैव पक्वान्नं नोदर्व्यातु कदाचन ॥२१३८॥

१(*) भार्य्येति—'गृह्यसूत्रः पितरौ दत्त' इति गृह्यसूत्रे पश्यत् । दक्षिणैर्यासिच पयः

वैचित्तमाज्यं पशुस्तं विहितम् ।

२(†) अथ घृत पायसं मित्यर्थः पाठः ।

३(‡) अथ चायासिनं चतुर्लोकं स्वीकारेण, चानिच्छन्नाया ।

हस्तदेयानि दूर्वाश्च दूर्वा देयानि हस्ततः ।
दत्तानि विप्रोयोऽरुनीयात् सोऽरुनीयानमूत्रेतसी ॥२१३६॥

1745. **वृद्धशातातपः—**

हस्तदत्ताश्च ये स्नेहा लवणं व्यञ्जनं समम् ।
भोजनादौतु तद्देयं न देयं श्राद्धकर्मसु १(*) ।

1746. **विशेषः, प्रचेताः—**

ओदने परमाग्नेवा पात्र मासाग मूदधीः ॥
वृत्तेन पूरयेत् पात्रं करस्थं नकदावन ।
शून्ये करे पूरितं यद् तदघृतं रुधिरम्भवेन ।
तस्माद् घृतादि पात्राणि भुमावेव निधापयेत् ॥२१४१॥

1747. **संग्रहे,—**

हस्तदत्तन्तु नाशनीयाल्लवणं व्यञ्जनादिकम् ।
अपक्वं तैल पक्वञ्च हस्ते नैव प्रदीयते ॥२१४२॥
इष्टमुष्णं हविष्यञ्च दद्यादन्नं शनैः शनैः २(†) ।
असं कल्पितमन्नं यत् पाणिभ्यां यदुप स्पृशेत् ॥२१४३॥
अभोजयन्तद्भवेदन्नं पितृणां नोप तिष्ठति ।

1748. **अत्रिः—**

अकृतेत्वन्नं संकल्पे यः पात्रं चोदरेद् द्विजः ॥२१४४॥
वृथा भवति तच्छ्राद्धं दानाच्च नरकं व्रजेत् ।
अन्नं दत्तं न गृह्णीयाद् यावत्तोदं न स्पर्शयेत् ।
अपीत्वा (दत्त्वा) मर्ह्यदन्नं निराशाः पितरोगताः इति ॥२१४५॥
परिवेषणं मर्ह्येनैव पित्र्येऽपि कार्यम् , मर्ह्यहस्तेन । नच परिवेषण-
मिति पारिजातोक्तेः । ३. दुग्दुस्तु—नतोऽपश्यन् न नव पितृनार्थेन
पित्रे परिवेषणं कार्यम् । हुन शेषन्दत्त्वा पात्रमालभ्यमुत्तवावशिष्ट-

1749. **मन्नन्दद्यादिति कात्याय नोक्तेरित्याह ॥**

(*) 'सूक्ष्ममिति' गृह्यसूत्रः ७.३.३.६३. ८ । 'नतोऽप्यतिः' गृह्यसूत्रः ७.३.३.६३. ८ । 'उ' ३२.६४

गृह्यसूत्रः—१. ४४ ।

याश्च पूजनादौ पात्रेण दत्तं न तु हस्तेन इति ।

अथ 'अप्यति' इति भिन्नः पठः ।

२(†) अथ 'दुग्दुस्तु', 'दुग्दुस्तु' इति च पाठान्तरद्वयमस्ति ।

१(‡) परिवेषणोक्तेः इति भिन्नः पाठः ।

अथ पात्रालम्भः ।

— * —

1750. चतुर्विंशतिमते,—

उत्तानं दक्षिणं सव्यं नोचं पात्राण्युप स्पृशेत् ।

1751. हस्तं कृन्वेति शेषः । याज्ञवल्क्यः—

दत्वान्नं पृथिवी पात्रमिति पात्राभि मण्डनम् १(*) ।

कृत्वेदं विष्णु रित्यन्ने द्विजाङ्गुष्ठं निवेशयेत् ॥२१४५॥

1752. बौधायनः—

विप्राङ्गुष्ठेनानखेनानु दिशनीति ।

1753. अत्र विशेषमाह, धौम्यः—

परिवर्त्य नखाङ्गुष्ठं द्विजस्यान्ने निवेशयेत् ।

तथा,—

उत्ताने नतु हस्तेन द्विजाङ्गुष्ठ-निवेशणम् ॥२१४६॥

यः करोति द्विजो मोहात्तत्र रक्षांभि मुखते ।

1754. अङ्गुष्ठ निवेशन फलमाह, यमः—

निरङ्गुष्ठन्तु यच्छ्राद्धं वहिर्जानुच यत् कृतम् ॥२१४७॥

वहिर्जानुच यद् मुक्तं सर्वमेवासुरम्भवेदिति ।

तथा,—

विष्णो हव्यञ्च कव्यञ्च हूयाद्रुजस्व च क्रमान् ॥२१४८॥

सम्बन्ध नाम गोत्राणि हृदमन्नं ततः स्वधा ।

पितृ क्रमादुदीर्यन्ति स्वसत्तां त्रिनिवर्त्तयेत् ॥२१४९॥

हस्तेनामुक्त मन्नाद्यमिदं मन्नं मुदीरयेत् । २(†)

चतुर्ध्या देव पूर्वन्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥२१५०॥

दत्तं यद्वास्यमानञ्च आतृप्तो न ममेति च ।

अत्र सङ्कल्प्योदकं द्विजहस्ते देयम् ॥२१५१॥

१(•)

‘पृथिवीने पात्रं धी. पिधानम्, त्र ह्यव्ययं सुखंऽसुखंऽसुखं लुकोमि’ इति । ‘इदं विष्णु, विचक्षणं’ यत्, यजुः ५. १. । अत्राङ्गुष्ठं तन्मोर्भ्यदेवेति तौष्टम् ।

‘आभि संजन्तानि तु सन्ध्यायोरुपशोरिति ।’

वहिर्जानुर्न कार्याणि तद्वदाचमं कृतम्’ इति ।

२(†)

अथ ‘अमुक्तमवादि’ इत्यन्तः पाठः । †

1755. तथाच, धर्मप्रदीपे,—

सिद्धान्नस्य तु सङ्कल्पो भूमानेव प्रदीयते ।
हस्तेषु दीयमानं यत् पितृणां नोपतिष्ठते ॥२१५२॥
भूमिर्जनित्री सर्वेषां भूतानाञ्च विशेषतः ।
तत्रीपतिष्ठते दत्तं नच हस्ते कदाचन ॥२१५३॥
वैश्वदेवस्य वामे तु पितृ पात्रस्य दक्षिणे ।
सङ्कल्पोदक दानं स्यान्नित्यं श्राद्धे यथारुचि इति ॥२१५४॥

ततः,—

येदेवासो-येचेह-जपेणमण्रो यथाक्रमम् १(॥) ।
देवताभ्य स्तथा मणत्रं जप्त्वा ब्रह्मार्पणञ्चरेत् ॥२१५५॥

1756. प्रचेता :—

आपो (अपो) शानं प्रदायाथ सावित्रो ब्रिजपेदथ ।
मधुवाता इति तृचं मध्वित्येनत्तिक्रन्तथा ॥२१५६॥
सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाता इति तृचम् ।
जप्त्वा यथा सुखं वाच्यं भुञ्जीरं स्तेऽपि वाग् यताः ॥२१५७॥
यथा सुखं जषध्वमिति वाच्य मित्यर्थः ।

1757. अपोशाने विशेषः, संग्रहे,—

अपोशानं वामभागे सुरापान समं भवेत् ।
दक्षभागे तु यः कुर्यात् सोमपान फलं लभेत् ॥२१५८॥
पुनरापूर्यापोशां सुरापान समं भवेत् ।
तस्माद् पोषानं सद्योग्राहं देव विद्मभ्ययेत् ॥२१५९॥
अपोशानं ग्रहणं नित्यं भोजनाग्नि-पर्युत्तणादीनां अपि प्रसाधति ।
अत्र बलिदानन्तु निषिद्धम् ।

- १(॥) 'ये देवासां दिव्येकादशस्य' इत्यादि गुरु, यजुः ७१२ ।
" 'येचेह पितरो येचनेह' इत्यादि ,, ,, १६४७ ।
" 'देवताभ्यः पितृभ्यश्चैत' क्तासां;
" 'ब्रह्मार्पणम्,—'तत् कुरुते मरुतं' इति श्रीभगवद्गीतायाः, येन यद् धर्मकृतं च नृजितं
तत्तदन्त तत्, तस्य परमगुरो परमेशं समर्पणं वि हृतम् ।
" 'मधुवातेति ऋक्चयं, जपेत् । सावित्रो गायत्री मित्यर्थः ।
'आपोशानं' मित्यत्र भिन्नः पाठः ।

1758. तथाच, भरद्वाजः —

पृथुं क्षणमपोशानं वलिदान-विधर्जितम् ।
 भक्ष्य भोक्ता विशेषेण कुर्यात् प्राणादुत्तीरय ॥२१६६॥
 पितृणां मन्त्रं मादाय वलिं यस्तु प्रयच्छति ।
 आसुरन्तर्द्धवेच्छाद्धं पितृणां नोपतिष्ठते ॥२१६७॥

1759. हेमाद्रा वत्रिः,—

दत्तेवाप्यथवाऽदत्ते भूमौ यो निक्षिपेद्वलिम् ।
 तदन्नं निष्कलं याति निराशैः पितृभिर्गतम् ॥२१६८॥
 केचिदाज्येन कुर्वन्ति भूमावन्नेन वै वलिम् ।

तत्र,—

पायसेन तथाज्येन माषान्नेन तथैवच ।
 प्र(न)कुर्याद्वलिं दानन्तु औदनेन प्रकल्पयेदिति ॥२१६९॥
 नित्यं भोजने तन्निषेधाद्विध्य भाषाच ।

यत्,—

स्पर्शनान्ते स्पृशेदन्नं कल्पनान्ते वलिहरेत् ।
 इति वचनं तदेव (क) कर्म विषयम् ।

1760. कात्यायन सूत्रे,—

अन्यन्तसु जपेद्ब्रह्माहति पूर्वार्धं गायत्री-सप्त (कृत्) त्रिवारांच (त्रिवर्गं)
 रक्तोष्णीः, पित्र्यमन्त्रान्, पुरुषसूक्तम् प्रतिरथ मन्यानिच पवित्राणि,
 इति (†) ।

1761. अनश्नत्सु अभुञ्जानेषु । सौरपुराणे,—

रौद्रञ्च पौरुषं सूक्तं श्रावयेद् ब्राह्मणांस्ततः १(०) ।
 ब्रह्मविष्णवर्कं रुद्राणां स्तोत्राणि विविधानिच ।
 वैष्णवं सोमसूक्तञ्च पावमाणीश्च शक्तितः ॥२१६३॥

आवाहती इति वक्ष्यवर्णं आहूतः पञ्चत्वारिंशः प्राणाऽश्च ।

१(०)

पुनश्च सूक्तं 'सप्तसप्तमोर्वा' इत्यादि षोडशं संश्रयम् । शुक्ल यज्ञ २-११ ।

‘अप्रतिष्ठम्’ अथ प्राप्नोति इति भिन्नः पाठः ।

अपराधि पवित्राणि सूक्तानि जपेत् । सौरसूत्रं—‘सदुक्तमित्यदि’ १।४।३ ।—७।८।११ ।

१।८।३ । ३।१।११ । ७।८।११ ।

मण्डलं ब्राह्मणस्तद्वत् प्रीतिकारिच यत् पुनः ।

अभावे सर्वविद्यानां गायत्री-जपमाचरे दिति ॥२१६४॥

1762. अत्रिः,—

हुंकारेणापि यो ब्रूयाद्धस्ताद्यापि षडेद्वगुणान् ।

भूतलाद्बोद्धरेत् पात्रं मुञ्चन् हस्तेन वा पिबेत् ॥२१६५॥

पौंड्रं पादोवहिः कच्छो वह्निर्जानुं करोऽपि वा ।

अङ्गुष्ठेन विनाम्नाति मुखं शब्देन वा पुनः ॥२१६६॥

आपोनिषिद्धेऽन्नञ्च पीताश्वेद्भाजनेऽपि वा ।

इत्थममन्त्रद्विजः—(ः) आर्द्धं हत्वा गच्छत्यधोगतिमिति ॥

1763. वृद्धशातातपः—

अपेक्षितं पाचितंश्च आर्द्धार्थमुप कल्पितम् ।

न याचते द्विजो मूढः स भवेत् पितृ घातकः ॥२१६७॥

यत्तु,—

आर्द्धे द्विजो नैवद्यान्नं या चेन्नेवदापयेत् . इति यद् यः सन्नं तस्य

1764. (स) सम्पादितं यस्तु विषयम् । आर्द्धानर्द्धं द्वयं विषयं ते द्वेमात्रिः ।

1765. हारोतः—

ऊर्ध्वपाणिश्च विहसन् सक्रोधो विस्मयान्वितः ।

भग्नं पृष्ठं यद् भुक्ते न तत् प्राणति पितृन् १(१) ॥२१६८॥

नान्नपानादिकं श्राद्धे धारयेत्पुण्यतः क्वचित् ।

अनिष्टत्वाद्बहुत्वाद्वा वारयेद्धस्तं संक्षयेति ॥२१७०॥

1766. नारदः—

पादेन पादमाक्रम्य यो भुङ्क्त नापदि द्विजः ।

नचात्र भुङ्गते आर्द्धं निराशः पितृभिर्गतः ॥२१७१॥

रीद्रं सूक्तम्, बद्धपञ्चाङ्गायाः, चमक-नमस्कान्तितं यत् बद्धं वा ।

विष्णु-सूक्तम्— परं सामया' इत्यादि—सङ्क्षिप्तं विदितदेशेयम्' इत्यन्तम् ।

५।६।१४, १।१।२४, ५।१।३, ८।३।१ । एतेषु वचनोक्तानां सर्वसूक्तानां भावे परमाचर्यो

गायत्री जपेदिति । निष्कोक्तानपि पठेत्,—

सीमसूक्तम्

पावसान्नीत्यम्

मन्त्रचमोदकम् ।

भोजनन्तु न निःशेषं कुर्याद् विप्रः कथञ्चन ।

अन्यत्र—

दध्नः क्षीराद्वा क्षौद्राद्वा तथासक्तुभ्य एवच ॥२१७२॥

भूक्ता पीत्वा च यः कश्चिद्रिक्तं पात्रं समुत्सृजेत् ।

सनरः क्षुत्पिपासात्सौ भवेज् जन्मनि जन्मनि ॥२१७३॥

तथा—

न स्पृशेद्ग्रामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कथञ्चन १(*) ।

न पादं न शिरोवस्ति न पदा भाजनं स्पृशेत् ॥ २१७४॥

1767. वृद्ध शतातपः—

पिबति पतितं तोयं याद् भोजन-भाजने ।

अभोज्यं तद् भवेदन्नं भुक्त्या चान्द्रायणञ्चरेत् ।

1768. इतिहासे—

यावदुष्णमग्न्यदं यावद्भुञ्जते वाग्यताः २(†) ।

पितरस्तावदृशन्ति यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ॥२१७५॥

हविर्गुणा न वक्तव्याः पितरो यावदपिताः ३(‡) ।

पितृभिस्तपितैः पश्चात्कृत्यं शोधनं हविरिति ॥२१७६॥

1769. विप्राणां मिथस्पर्शे शङ्कः—

श्राद्धपङ्क्तौतु भुञ्जानो ब्राह्मणो ब्राह्मणं स्पृशेत् ।

तदन्नमत्यजन् भुक्त्या गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥२१७७॥

1770. अन्योच्छिष्टस्पर्शे तु, स एव—

उच्छिष्टलेप संस्पर्शे प्रज्ञाल्यान्त्येन वारिणा ।

भोजनान्ते नरः स्नात्वा गायत्रीत्रिशतं जपेत् ॥२१७८॥

1771. अन्योन्यं भोजनपात्रस्योच्छिष्टस्पर्शं, व्यासः—

उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शं स्पृष्टपात्रं विहत्य च ।

सर्वान् प्रवृत्तं क्षिप्या भोजयेत्तद्विजोत्तमः ॥२१७९॥

१. ०) 'भुञ्ज' उन्नं कश्चन' इत्यपि पाठः ।

२. (†) 'अतिहामः पुराणं वाकोवाक्कामं कायणं' इति श्रुतिः । भुञ्जन्ति इति भिन्नः पाठः ।
विनयोक्षादृशयीक्षं योः मिथो भुञ्जानयोः स्यञ् इति ।

३. (‡) तपिताः इति पाठाभरमः ।

1772. विहत्यापसार्य । गुदप्रसारेतु, भरद्वाजः—

भुज्जानेषु च विप्रेषु प्रमादात् स्रवते गुदम् ।
पादकृच्छ्रं व्रतं कृत्वा त्वन्यविप्रं वियोजयेत् १(*) ॥२१७६॥
तदानीं तत्क्षणे, पाद्यादिना सम्पूज्य भोजयेदित्यर्थः ।
सर्व्वस्त्रावेतु, सर्व्वेष्वान्तु गुदस्त्रावे पुनः श्राद्धं समाचरेदिति ।
स एव ।

चण्डालादिभिर्दूष्टः सन् श्राद्धं भुज्जन् द्विजोत्तमः ।
तदन्नमत्यजन् भुक्त्वा स्नात्वा देवी सहश्रकम् २(†) ।

1773. जपेदिति शेषः ।

धमने तद्भक्ष्यः । निमन्त्रितस्य श्राद्धेवै भोजने मुखनिः सृते ।
तदेव हीमं कुर्व्वीत स्वाग्नौ कर्त्ता समाहितः ३(‡) ।
प्राणादि-पञ्चभिर्मन्त्रै यावद्द्वान्त्रिंश संख्यया ॥२१८०॥
द्वान्त्रिसदाहतीहुत्वा श्राद्धशेषं समापयेत् ।
ब्राह्मणस्तु ततः स्नात्वाह्यन्नप्राशनमाचरेत् ४(§) ॥२१८१॥
इन्द्राय सोमसूक्तेन श्राद्धयिग्नौ यदामवेत् ।
अग्न्यादिभिर्भाजनेन श्राद्धं सम्पूर्णमेवहीति ॥२१८२॥

1774. अत्राग्न्यादिभिरिति,—

लौकिकाग्निस्थापन-चरुभिर्वा आज्यभागान्ते, पितृनाम गोत्र पूर्व्वकं,
अग्नौ पितृनावाह्य सम्पूज्यान्नत्यागं कृत्वा, प्राणादिभिर्द्वात्रिंशदाहुती-
श्चरुणाहुत्वा सूक्तं जपेदित्यर्थः । भोजनेति—पुनः श्राद्धेनेत्यर्थः ।
तेन होमः पुनः श्राद्धञ्चेति ऋग्विधाने यज्ञद्वयमुक्तम् । सूक्तजप-
स्तृभयानुगतः । तत्रेयं व्यवस्था—पिण्डदानोत्तरं वचने सति
होम एव, न श्राद्धमावर्त्तयेत् । पिण्डदानात् प्राग्वधमेतु तद्दिने
श्राद्धेन श्राद्धशेषं समाप्योपोस्यच परेद्युः श्राद्धावर्त्तनं कुर्यात् ।

- १(*) अत्र पादप्रक्षालनं कृत्वा इत्यर्थः पाठः । पादकृच्छ्रः प्रायश्चित् । कृत्वा अथ विप्रं
नियोजयेदिति पाठार्थः ।
२(†) 'देवी सहश्रकम्' सहश्र संख्याक देवी सृक्त त्रीसृक्तश्च जपेत् । अथवा तन्निर्ता नायवी
जपेत् । 'षष्ठं प्राशन माचरेत्' इत्यत्रात्र प्राशन माचरेदिति पाठः सङ्गतः ।
३(‡) 'सूक्तजपसु' इति पाठः सम्यक् ।
” स्नायी = स्नोय गृहीताद्याविति ।
४(§) पुनः श्राद्धं विदध्यात् ।

प्राध्वन्यं पिण्डदानस्य भोजनस्य तदङ्गता ।

अतो भुक्ति क्रियाहानौ ध्राद्धं नैवानु मन्वत १(*) ॥२१८३॥

1775. इति स्मृति संग्रहोक्तः,—

अत्र ध्राद्धावृत्तिं न मन्वान इत्युक्त्या पिण्डदा-
नोत्तरं वसने होममात्रं कार्यमिति गम्यते ।

तथा,—

ध्राद्ध पङ्क्तौतु भुञ्जानो ब्राह्मणो वसते यदि ।

लौकिकार्गिं प्रतिष्ठाप्य त्वच्च येसु हुताशनम् ॥२१८४॥

तथा,—

एकमेव यदा विप्रो भोजने च्छर्दितो यदि ।

तदेवार्गिं समादाय होमं कुर्याद् यथाविधि ॥२१८५॥

इत्यादि [दौ] प्रथमपक्ष साधकानि वचनानि ।

द्वितीय पक्षे तु—स(श)म्बिधाने,—

भोजनोपक्रमादूर्ध्वं प्रक्रमात् पृथ्वतो यदि ।

ध्राद्धविघ्नो पुनः कार्यं जपहोमो न तृप्तिदौ ॥२१८६॥

1776. स्मृतिसंग्रहे—

अकृते पिण्डदाने तु भुञ्जानो ब्राह्मणो वसेत् ।

पुनः पाकात् कर्त्तव्यं पिण्डदानं यथाविधि ॥२१८७॥

पिण्डदानं ध्राद्धमित्यर्थः । तथा,—

अकृते पिण्डदाने तु पिता यदि वसेत्तदा ।

पुनः पाकं प्रकुर्वीत ध्राद्धं कुर्याद् यथाविधि ॥२१८८॥

तथा,—

पित्रर्थानां त्रयाणांहि पिता च वसते यदि ।

तद्दिने चोपवासः स्यात् पुनः ध्राद्धं परेऽहनि ॥२१८९॥

तथा,—

दैवात् कर्त्तुं धर्मनेष्टा तद्दिनं परिवर्जयेत् ।

उपोष्याथ द्वितीयेऽहि पुनः श्राद्धं समाचरेदिति—

द्वितीयपक्षे साधकं वचनम् । अत्र पुरोडाश-चतुर्द्धाकरणन्यायेन-
ब्राह्मण शब्दस्य पित्र्यब्राह्मण परत्वात्, पिण्डदानात् पूर्वमपि
दैवविप्रवसने होम एव, पुनः श्राद्धं विधेयम् । अङ्गत्वात्तस्य, एवं
पितेति विशेषश्रवणात् पितामहादावपि ज्ञेयम् । तयोः प्राधान्येऽपि
वाचनिककत्वात् । एतेन पितामहादिवसने पुनः श्राद्धवादी परास्तः ।
अथ पितृशब्द आद्यपरः, तेन मातामहादि श्राद्धेऽप्येवमेवेति प्रष्टव्यम् ।
द्वितीयेऽहि श्राद्धविधानमपि मासिकाब्धिकेष्वयम् १(॥) ।
दर्शादौतु तदेवामश्राद्धं कार्यम् ।

श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामाम श्राद्धं प्रकीर्तितम् ।

1777. अमावास्यादि नियतं मासं वत्सरात् इति मरीच्युक्तेः ।

1778. श्राद्धेऽपिण्डदानमेव प्रधानमिति कर्त्तव्यार्थः २(॥) ।

भीजनाग्नौकरण-पिण्डदानानि त्रीण्यपि प्रधानमिति हेमाद्र्यादयः ।
तेनात्र सर्वेषामविरोधः । यान्यपिण्डकानि, संक्रान्तिनित्य-
सांकल्पिक-वृद्धि-मघा-श्राद्धादीनि, तेषु भोजनस्यैव प्राधान्यात्, पुनः
श्राद्धकरणमेव ।

भुजि क्रियायाः प्राधान्यं श्राद्धे संकल्प संज्ञके ।

तद्वैव पितृविप्रस्य रूपज्ञाने पुनः क्रियोति ॥२१६०॥

संप्रहोक्तैरिति सर्व्वमनवयम् ।

तथा,—

अर्द्धभुक्तेतु यो विप म्त्स्मिन् पात्रे जलं पिबेत् ।

हृतं दैवञ्च पित्र्यञ्च आत्मानञ्चोप पातयेत् ॥२१६१॥

अत्र जलपानमाचमनम् ।

भुज्जानेषुच पिबेत्तु योऽन्न पात्रं विमुञ्चति ।

स मरुः सच पापिष्ठो ब्रह्मघ्नः स खलूच्यते ३(॥) ॥२१६२॥

१(॥) चाब्दिकादि वेषम् ।

२(॥) कर्त्तव्यार्थः—कात्यायन त्रीनमवादि भाष्यकारः । 'मासिकरात्रिक श्राद्ध परम्' इति
भिन्नः पाठः ।

३(॥) स मरुः इत्यत्र पा १ इत्यने

1779. इति स्मृतेः ।

1780. भोजनानन्तरं कर्त्तव्यमाहश्वलायनः—

तृप्तान् ज्ञात्वा मधुमतीः श्रावयेद्वत्तन्नमी मदन्ते'ति च सम्पन्नं पृष्ट्वा
यद् यदन्नमुपभुक्तं तत्तन् स्थाली पाकेन सह पिण्डार्थं मुद्धृत्य शेषं
निवेदयेत् 'अभिमतेऽनुमते वेति' । अभिमते विप्रेः स्वीकर्त्तुमिष्टे १(*) ।

1781. कात्यायनस्तु, तृप्तान् ज्ञात्वान्नं प्रकीर्य स्वकृते सकृदपांत्वा पूर्व-
वद् गायत्रीं जपित्वा 'मधुमती मधुमध्विति च' तृप्ताः स्येति पृच्छति
तृप्ताः स्म इत्यनु ज्ञातः । शेषमन्नं मनुज्ञाप्य सर्वमन्नमेकतः
उद्धृत्योच्छिष्टं समीपे दर्भेषु त्रींस्त्रीन् पिण्डानवनेज्य दद्यादि
त्याह । क्रमोऽत्र यथा शाखं ज्ञेयः ।

1782. शौनकः ।

अन्नशेषश्च किं कार्यमिति पृच्छेत् ।

तां स्ततः तद्विष्टेः सहभोक्तव्यमिति प्रत्युक्तिं पूर्वकं प्रदद्युः ।

सकलं तस्मिन् स्वीकुर्युर्वा, यथारुचि प्रभ्ने विशेषमाह,—

1783. विष्णुः—

पित्रे स्वदितमिति गोष्ठ्याम्, सुश्रुतं सम्पन्न मित्यभ्युदये देवैरोचत
इत्यायुष्यमिति स्वैरिषु,—स्वैरिष्वैच्छिक श्राद्धेषु ।

1784. याज्ञवल्क्यः—

अन्नमादाय तृप्ताः स्थः शेषं चैवाणु मान्यच ।

तदन्नं प्रकिरेद्भूमौ दद्याच्चापः सकृत् सकृत् ॥२१६२॥

1785. अत्र विकिरविधिः, कातीये—

आलापमानां पिण्डान्ते तथा तत् सूत्रात् २(*) ।

1786. माघवीये प्रचेताः—

सार्ववर्णिकमादाय 'ये अग्नीति' भुवि क्षिपेत् ।

विकिरं दर्भपक्वा (पंत्तर्यावै) यां जलेन परिषेचयेत् ॥२१६३॥

1787. बृद्ध याज्ञवल्क्यः—

विकिरं भुवि सन्दद्या दुच्छिष्टेभ्यः षडङ्गुलम् ।

उच्छिष्टं स्योस्तरे भागे पिण्डं दद्यात् षडङ्गुलम् ॥२१६४॥

1788. गोमिलः—

असोमपाश्च ये देवा यद्वा भाग विवर्जिताः ।
तेषां मन्त्रं प्रदास्यामि विकिरं वैश्व देविकम् ॥२१६५॥
असंस्कृत प्रमीता ये भागिन्योयाः कुलस्त्रियः ।
दास्यामि ताभ्योविकिरमन्त्रं ताभ्यश्च पैतृकम् ।
इति मन्त्रौ समुच्चार्य्य विकीर्यान्त्रं यथाक्रमम् ॥
'येऽग्निदग्धा' मन्त्रेण शेषं भूमौ निवेदयेत् १(*) ॥२१६६॥

मन्त्रस्तुः—

'येऽग्नि दग्धा नाग्नि दग्धा जीवा जाताः कुले मम ।
भूमौ दत्तेन पिण्डेन तृप्ता यान्तु पराङ्गति मिति ॥२१६७॥

1789. उच्छिष्टं प्रति प्रतिपत्तिमाह, मनुः—

उच्छेषणं भूमिगतं अजिह्वस्याशठस्यच ।
दासवर्गस्य तत् पित्र्ये भागधेयं प्रचक्षते ॥२१६८॥
यजमानस्य दासादीनुद्दिश्य द्विज सत्तमः ।
तस्मादन्नं त्यजेद् भूमौ वामभागेषु(तु) पैतृके ॥२१६९॥
यजमानकुलेज्जाता दासा दास्योऽन्नकाङ्क्षिणः ॥
ते सर्वे तृप्ति मायान्तु मया दत्तेन भूतले इति ॥२१७०॥
इत्ययञ्च मन्त्रः ।

ततश्चापोशनं दद्याद् विप्राणां पितृ पूर्वकम् ।
देवपूर्वं भवेच्छाङ्गं वर्जं यत्वा विसर्जनम् ॥२१७१॥
प्रभं च दक्षिणाञ्चैव भूक्तेष्वाचमनं विनेति ।

1790. बिल्वाः—

उदङ्मुखेष्वाचमनं मादौ दद्यात् ततः प्राङ्मुखेष्विति ।

1791. हेमाद्रौ, वाराहे—

हस्तं प्रक्षाल्य यञ्चापः पिबेद्भुक्तवाह्निसोत्तमः ।
तदन्नम शूरे भुंक्त्वा निराशाः पितरो गताः ॥२१७२॥

१(*) 'येऽग्निदग्धा येऽजग्नि दग्धाः' इत्याद्यर्थो मन्त्रः । —सत्यं 'यस्य दग्धाश्च ये जीवा ईऽजग्नि दग्धाः कुलेनम । भूमौ दत्तेन तीर्थेन तृप्ता यान्तु पराङ्गतिम्' इति आत्मनः ।
तस्मादन्नं—इत्यत्र तेभ्योऽन्नं मित्यर्थः ।

प्राणानि होत्री गण्डूष करणात् पूर्वं हस्तं प्रक्षालये इत्यदि ।
हस्तं दैवं च पिङ्गञ्च आत्मानं चोपधातयेत् ॥२२०३॥

1792. संग्रहे—

पवित्रं ग्रन्थिमुत् सृज्य मण्डले भुवि निक्षिपेत् ।
हस्तादीन् क्षालयेद् विद्वान् चक्रवादां च कुत्रचित् ॥२२०४॥

1793. व्यास :—

ताम्बूलोदुगीरणं चैव गण्डूबोदुगीरणन्तथा ।
कांस्य पात्रे तथा ताम्रे न कुर्वीत कदाचन ॥२२०५॥
उष्णादकैर्धान्य चूर्णैः करौ स्मश्रुणि शोधयेत् ।
कर्ता पवित्रं मुत्सृज्य क्षालयेत् पाणि पादकम् ॥२२०६॥
आचम्योच्छिष्टं सामीप्ये पिण्डदानं समाचरेदिति १(*) ॥

1794. अथ पिण्डदानम् ।

तश्चार्चनोत्तरं, प्र(अ)करणोत्तरं, २(†) भोजनोत्तरं, विकिरोत्तरम् ।
स्वधावाचनोत्तरम्, त्रिप्रविसर्जनोत्तरंवेति ।

1795. हेमाद्रौ, स्मृतिषु, सूत्रेषु पक्षा उक्ताः ।

तेषां यथावत्तद्व्यवस्था द्रष्टव्या ।
प्रेत श्राद्धेषु पूर्वम्, अन्येषु भोजनोत्तरमिति शिष्टा अप्याहुः । तन्नापि
विसर्जनात्पूर्वमाचान्तेषु, नाचान्तेषु वा विप्रेषु पिण्डदानं कार्यम्-

1796. मित्याम्बलायन-कात्यायनौच वदतः । तथा च तत् सूत्रम्
भुक्वत् स्वाचान्तेषु पिण्डान्निवध्यात् । आचान्तेष्वेक इति ।
अनाचान्तेष्वचान्तेष्वित्य पर इति च ।

1797. आपस्तम्बस्तु,—

विसर्जनोत्तरमाह । भुक्वतोऽनुब्रज्य प्रक्षिणीकृत्य द्वेषम्, क्षिणा-

1798. प्राग्दर्भान् संस्तौर्यति सूत्रेण जातूकर्णः ।

व्यास(म)मात्रं समुत् सृज्य हस्तमात्रमथापिवा ।

उच्छिष्टं—देशात् पिण्डांस्तु शुद्धभूमौ तु निर्वपेत् ॥२२०॥

१(*)

‘उच्छिष्टं समाप्य’ इत्यत्र पाठः । ‘आचम्योच्छिष्टं त्यक्त्वा’ इति वा पाठः ।

२(†)

अथ पाठोदुगीर्यः ।

”

अथ ‘यथातन्म व्यवस्था’ इति शिष्टः पाठः ।

सिकताभि मृदावापि वेदी दक्षिणनिम्नगा ।

कार्या सा पिण्डदानाय गोमयेनोपलेपनम् ॥२२०८॥

1799. आश्वलायनः—

स्फेण लेखामुल्लिखेत् । अपहृता असुरा रक्षांसि वेदिवद इति
तामभ्युक्ष्य, सकृदच्छिन्नैरवतीर्थ्य प्राचीनाधीती रेखां त्रिरुदकेनोप-
नयेत् । शुद्धन्तां पितरः शुद्धन्तां पितामहाः शुद्धन्तां प्रपितामहा
इति, तस्यां पिण्डान् प्रीणिष्यात् । पराचीनं ते पाणिना पित्रे पिता
महाय, प्रपितामहायैतत्तेऽसौ येचातत्त्वा मन्त्रानिति १(*) ।

1800. उल्लेखनं कराभ्यामुक्तम्, पारस्करेण ।

कराभ्यामुल्लिखेत् स्फेण कुशैर्वापि महीं द्विजः ॥२२०९॥

अथ वैककरेणैव लेखां यत्नेन कारयेत् ।

एवं मातामह आद्धे एकोद्विष्टे विकल्पिता ॥२२१०॥

1801. अत्रोल्मुख निधान मुक्तं, कात्यायनसूत्रे—२†) ।

1802. उत्तमुक्तं परस्तान्निध्यादिति ये रूपाणीति । अकरणेऽनर्थः शतपथ

ब्राह्मणे उक्तः । यद् ब्राह्मणः अनिधायोल्मुकं पितृभ्यो ददाति

असुररक्षांसि ह्रैषां तद्धि मन्थत इति ३(‡) अत्र भिन्नः पाठः ।

1803. तच्च प्रतिपार्धणं कार्यमिति द्गुः ।

आरादुपकारकारकत्वादेकमेवेत्यन्ये ।

1804. याज्ञवल्क्यः—

सर्वमन्नमुपादाय सतिल दक्षिणा(युतः)मुखः ।

उच्छिष्ट सन्निधौ पिण्डान् दद्याद्धे पितु यज्ञवत् ॥२२११॥

केचित् पिण्डेषु मासान्नं वर्जयन्ति ।

माया आद्धेपु वैप्राह्या वज्याश्चैवाग्निपिण्डयोः ।

ब्राह्मणेषु यथामघं तथा मायोऽग्निपिण्डयो रिति ॥२२१२॥

तथा,—

माषान्नं पायसं दद्यात् आद्धे गव्यं विशेषतः ।

माषान् सर्वत्र वैदद्यात् पिण्डेचाग्नौ च वर्जयेत् ॥२२१३॥

१(*)

सकृदाच्छिन्नैः कुशैरित्यर्थः ।

”

अत्र पाठान्नं 'सन्निधौति येऽनिधायोल्मुकं पितृभ्यो दत्त्वा असुरा रक्षांसि ह्रैषां तद्धिमन्त' इति च ।

२(†)

अत्र वैशिदाङ्गः, उक्तमुक्तः अक्षितदीपवदुक्तैति ।

३(‡)

अत्रापि भिन्नः पाठः ।

इति स्मृतिभ्याम् १(*) ।

तिलमन्त्रं चपानीयं धूपदीपं पयस्तथा ।

मधुसर्पिः खण्डयुतं पिण्डमष्टाङ्गमुच्यते ॥२२१४॥

अत्र खण्डः शर्करा २(†) ।

अत्राष्टमत्वमन्नपरित्यागेन तस्य प्रधानं द्रव्यत्वात् ।

1805. कात्यायनः—

दक्षिणाग्रेषु दूर्ध्वेषु अवनिज्यं यथार्हतः ।

पिण्डवानं प्रकुर्वीत पित्रादीनां यथा क्रमम् ॥२२१५॥

तथा, अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेश्चेति पात्रतः ।

द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशाग्रदेशयोः ॥२२१६॥

मातामहं प्रभृतीनां मेतेषामेव नामतः ।

सर्वस्मादन्नमुद्धृत्य व्यञ्जनैरूपं सिच्यच्च ॥२२१७॥

अवनेजनवत् पिण्डान् दद्याद् विल्वं प्रमाणकान् ।

दर्भाश्च-सकृदाच्छिन्नाः । तल्लक्षणन्तु—

समूलोत्खातदर्भास्तु सकृदाच्छिन्नं संज्ञकाः ।

तन्मूलं भागं देशेषु पिण्डवानं प्रशस्यते ॥२२१८॥

1806. शतपथेऽपि—

‘उपमूलोदितानि सकृदाच्छिन्नानि भवन्त्यग्रमिवैवैवानाम्, मध्यमिव

मनुष्याणाम्, मूलमिव पितृणामिति ।

उदितानि सकृदाच्छिन्नानीत्यर्थः ।

1807. पिण्डप्रमाणमाह,—अङ्गिराः ।

कपित्थविल्वमात्रान् वा पिण्डान्दद्याद्विधानतः ।

कुक्कुटाण्डं प्रमाणान् वाऽऽमलकैर्वदरैः समान् ॥२२१९॥

1808. धूम्रः—

कपित्थस्थं प्रमाणेन दद्यात् पिण्डान् समाहितः ३(‡) ।

तत् समं विकिरन्द्यात् पिण्डान्तेतु षडङ्गुले ॥२२२०॥

१(*) कति भ्यामिति—इयोर्वचनयोर् लाप्सा मित्यर्थः ।

२(†) त्वच्छः सितोपलं वा पक्वं शर्करया सितोपलं पाकान्नमरं भवति कठिनम् ।

३(‡) चपरञ्च—एकोद्दिष्टं पूर्णं विल्वमर्धं विल्वञ्च पार्श्वे वै । इतो पुन्यं प्रमाणात् पिण्डं ‘दद्याद्’ शब्दादिरे ॥ इति पुराणम् ।

पिण्डान्त इति बह्वृच परम् ।

तथा,—

एकोद्दिष्टे सपिण्डेच कपित्थान्तु विधीयते ।

नालिकेर प्रमाणान्तु प्रत्यग्दे मासिके तथा ॥२२२१॥

तीर्थे दर्शेच संप्राप्ते कुक्कुटाण्ड प्रमाणतः ।

महालये गयाश्राद्धे कुर्यादामलकापमम् ॥२२२२॥

तथा,—

यत्र स्युर्वहवः पिण्डा स्तत्रवित्त्वं फलोपमाः ।

यत्र चैको भवेत् पिण्डस्तत्र खलुर सन्निभः ।

प्रेत-पिण्डस्तु दैर्घ्येण द्वादशाङ्गुल उच्यते ॥२२२३॥

1809. इति वायवीये ।

पत्नी पिण्डांस्तु मृत्क्रीया १(*) त्रिवर्गस्य सहायिनी ।

स्वहस्त-घटितं दद्यात् पत्नी-घटितमेव च ॥२२२४॥

1810. हेमाद्रौ, लोकाक्षिः—

असावेतन्न इत्युक्त्वा तदन्ते च स्वधानमः ।

चतुर्थ्याथ तमुद्दिश्य पिण्डं दद्याद्वयथाविधि ॥२२२५॥

तथा,—

महालये गयायाञ्च प्रेतश्राद्धे दशाहिके ।

पिण्ड शब्दः प्रयोगः स्यादन्न मन्यत्र कीर्त्तयेत् ॥२२२६॥

1811. नामाज्ञानेत्वापस्तम्बः,—

यदि नामानि न विद्यात् स्वधापितृभ्यः-पृथिवि षड्भ्य इति

प्रथमं २(†) पिण्डं दद्यात् ।

स्वधापितृभ्योऽन्तरिक्षषड्भ्य इति द्वितीयं पिण्डम् ।

स्वधापितृभ्योदिविषद्भ्य इति तृतीयं मेवञ्च, मातामहेषुच ।

बह्वृचानान्तु पूर्वमेव विशेष उक्तः ।

पिण्डप्रयोगस्त्वेकश्चासेन कार्य्यः ।

१(*) 'मित्रीया' इति पाठान्तरम् । षड्भ्य इत्यत्र सड्भ्य इत्यन्तः पाठः ।

दिवि सोदनि येते दिवि सड्कोभ्य इति ।

२(†) अत्र सन्निभः पाठः । दिविसड्भ्यः, पृथिवी सड्भ्यः, अन्तरिक्ष सड्भ्यः इति चत्वार्यः पाठाः ।

मन्त्रोच्चारण समयेष्वपि मन्त्राणां यथा प्राचयाथोः कुम्भकं कुर्यादिति ।

यावदेषोच्च रेत्नमन्त्रावत् प्राणान् निरोधयेदिति
स्मृतेः १(*) ॥२२२७॥

1812. मात्रादि-पिण्डस्थान माह, सांख्यायनः—

येषान्तु गृह्ये दर्शादौ मातु भ्रातृ पृथगुक्तम्, तेषां पितृभ्यः पश्चिमे
मातृभ्यस्तत् पश्चिमे मातामही (हे) भ्योऽपि दद्यादिति ।

1813. हेमाद्रौ, वराहः,—

पूर्वांस्तु पितृभ्योदद्यादपरास्तु स्त्रीभ्य इति सूत्रान्तरञ्च ।
पराञ्चः पितर इति श्रुतिश्च । एव मेकोहिष्ठेभ्योऽपि वामभागं
पिण्डदानमिति ।

1814. शाङ्गः,—

आचार्य्य गुरु-शिष्येभ्यः सखि-ह्नातिभ्य दत्तं च २(†) ॥२२२८॥
तत् पत्नीभ्यश्च सर्वाभ्यस्तथैवच जलाञ्जलीन् ॥२२२९॥
पिण्डांस्तेभ्यः सदा दध्यात् पृथग्भाद्र(पात्रा)पदे नरः ।
तीर्थेषुचैव सर्वेषु माघमासे पद्यास्तुच ॥२२३०॥
दौहित्र पुत्र दाराश्च ये कनिष्ठाः सहोदराः ।
निः सन्ताना मृता येच तेभ्योव्यग्र प्रदीयते ॥२२३१॥
पितृणां वामभागेषु पिण्डमेवान्तु निर्वपेदिति ।
सपत्नीकाय ससुतायेति प्रयोगोऽत्र द्वेयः ।
'भुञ्जते भर्तृभिः स्त्रियः' इति स्मृतेः ।
अवष्टुका गयामातृ-भ्रातृचैव मृतेऽनि ।

1815. एकोहिष्ठं तथा मुक्त्वा स्त्रीषु नान्यत् पृथग्भवेदिति ॥२२३२॥
शङ्कोक्तेश्च ।

1816. मनुः—

तेषु नैषु युतं हस्तं निर्मृजेल्लेपभागिनाम् ।
तेनैव तृप्तिमायान्ति लेप भाजः सदैर्वाह ॥२२३३॥

1817. विष्णुश्च—

अत्र पितुरोमादयध्वमिति दर्भमूले करावमर्षणमिति ।

१(*) 'सुतः इत्य' इति भिन्नः पाठः । प्राणानां कुम्भकं कुम्भान् मनसः स्त्रिरार्थं पितृणां
अरवाधेयं इति यावत् कर्तुं चेति ।

२(†) चत्वार्यः उपनेता । गुरुः दौष्टादाता, पित्रकचेति ।
'क्षिपभाजश्चतुर्धायाः पित्रायाः पित्रभागिनः' इति ।

1818. सुमन्तुः—

एकोद्विष्टेषु सर्वेषु दर्भलेपोन विद्यते । १(*)
सपिण्डीकरणादौतु लेपः सर्वत्र शस्यते ॥२२३४॥

1819. मनुः—

आचम्योदक् परावृत्य त्रिराचम्य शनैरसून् ।
बद्धतुस्तु नमस्कुर्यात् पितृनेष च मन्त्रवत् ॥२२३५॥

1820. कात्यायनः—

अत्र पितर इत्युक्तोदगमना आवृत्यामीमदन्तेति जपति,
पूर्व्ववद्वनेनेज्य, निर्वा विस्त्रस्य, नमोव इति षड्जलीन करोतीति ।

1821. प्राणरोधस्त्वन्नामन्त्रक इति-कर्काचार्यः २(†) ।

आश्वलायनसूत्रेऽपि, निवृताननु मन्त्रोपेतान्न पितरोमादयध्वं
यथाभागमावृषायध्वमिति, सव्यावृत्य यथा शक्त्या प्राणानायम्या
(आसित्वा)मिषर्यावृत्यामीमदन्तः पितरो यथाभागमावृषायि(ष्टि)
वतेति । चरोः प्राणभक्तं भक्तयेन्नित्यं निनयनमिति । नित्य
ग्रहणं शेषः(ः)पर्यावृत्यामीमदन्तपितरोयथाभागमावृषायिवतेति,
चरोः प्राणभक्तं भक्तयेन्नित्यं निनयनमिति ।
नित्यग्रहणं शेषाभावेऽपि का वमित्यर्थः ।

1822. शौनकोऽपि,—

पिण्डशेषाश्चाराक्षं किञ्चिदाग्राय तनूत्यजेत् ।
प्रक्षाल्याचम्य शुद्धन्तामित्याद्यैरेव पूर्व्ववत् ॥२२३६॥
मन्त्रैः पिण्डेषु पानीयं निष्कृतेत् पितृतीर्थतः ।
ततः सम्यग्द्विराचम्य नोर्वाविस्त्रस्य वाग्यत इति ॥२२३७॥

1823. आश्वलायनसूत्रे विदोषः—

असावाचम्यरक्ष स्वासवरक्षेति ३(‡) ।

- १(*) अत्र वर्षासु, सर्वेषु च । इत्यन्वः पाठः 'मन्त्रवित्' इति भिन्नः पाठः । अत्र बद्धतु
कुर्वर दिशि तान् वसन्तादौ नम स्कुर्यात् । अत्र 'स व्याड्डगाड्ड्य' इति भिन्नः पाठः ।
अत्र प्राणरोधः—अनस्त्रोर्वायं कुम्भकः कार्यः ।
२(†) अवाचिकं वारह्यं पाठो दृश्यते । 'नित्यग्रहणं शेषाभावे' इत्यादि, निनयनमिति,
विचारः पाठोऽस्ति ।
३(‡) आसवरक्षश्चेति भिन्नः पाठः । 'जोडं करोति' इति भिन्नः पाठः । 'वसोडं वसुकीरवर्त'
इति मन्त्रः । यत्नं यजुः, अः १ । ३४
' नमस्त्रोतावा' इत्यन्वः पाठः ।

पिण्डेष्वभ्यञ्जनांते वासोदद्याच्छुक्लवस्त्रदशमवधम्, दशामूर्णमवधा ।
पञ्चाशद्वर्षताया ऊर्ध्वं स्वलोभनेतद्वः पितरोवासो, मानतोऽप्यत्
पितरोयुङ्गध्वं (युवध्वं) इति कात्यायनसूत्रे एतद्व इत्युपास्यति ।
सूत्राणि प्रतिपिण्डमूर्णा दशावा यवस्योत्तरे यजमानः लोमानि
वोर्जमित्यपोनिषिञ्चतीति ।

1824. व्याघ्रोऽत्र विदोषमाह,—

अग्निः प्रक्षाल्य तत्पात्रं प्रतिपिण्डन्तु पूर्व्ववत् ।
आनिषिच्य ततः कुर्यात् पिण्डपात्रमधोमुखम् ॥
गन्धपुष्पाणि धूपञ्च दीपञ्च विनिवेदयेत् ॥२२३८॥

1825. देवकञ्च,—

दक्षिणां सव्यभोगांश्च प्रतिपिण्डं प्रदापयेत् ।
मध्याप्यपूपानि इक्षुंश्च व्यञ्जनान्यशनानिनेति ॥२२३९॥
पिण्डपूजनं सव्येनेति केचित् १(*) । पित्रत्वादपसव्येनोदकं
च दद्यात् । अघोराः पितरः सन्तु, सन्त्वित्युक्ते, गोत्रनीषद्धतां
वर्द्धतामित्युक्ते । दातारोनोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेवच ।
श्रद्धाचनोमाव्यगमद्विदेयञ्च नोऽस्तिवत्याशिषः प्रतिगृह्य, स्वधावा-
चनीया, स पवित्रान् कुशानास्तीर्य्य, स्वधां वाचयिष्ये, इति
पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो
बृहत्प्रमातामहेभ्यश्च स्वधोच्यतामिति । अस्तु स्वधाइत्युच्यमाने,
स्वधावाचनीयेष्वपोनिषिञ्चत्यूर्जमिति । २(†)

1826. मातृस्येऽपि,—

अथाचान्तेषुवाचम्य वारि दद्यात् सकृत् सकृत् ।
तिलपुष्पाक्षतान् पश्चादक्षय्योदकमेवच ।
वत्वाशीः प्रतिगृह्णीयाद्विघ्नेभ्य प्राङ्मुखान्बुध इति ॥२२४०॥
अक्षय्योदकञ्च प्रत्येकं देयम् ।
अर्घ्येऽक्षय्योदकेष्वेव पिण्डदानेऽवनेजने ।

1827. तन्मस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचनं पवचेति कात्यायनोक्तेः ॥२२४१

१(*) सव्यं दशान्वारद्वं पूर्व्ववत् दक्षिणेन कुर्यादित्यर्थः । शेषव्यवोवा वा इत्यन्तः पाठः ।

२(†) 'जर्जं बह्मोर्बतं वृत्तम्' इत्यादि मन्त्रः । शुक्लं यजुः च, २।१४ ।

- अक्षय्योदकदानञ्च अर्घदानवक्ष्यते । इति स्मृत्यन्तराच्च ।
 वषट्थैव नित्यं तत्कुर्याच्च तुर्ध्या न कदाचनेति ॥२२४२॥
 इदन्तु, पित्र्येऽपि सव्येनकार्यम् । विसर्जनं सौमनस्यमाशिषा प्रार्थन-
 1828. न्तयेतिपरिभाषोक्तेः । अपसव्येनेति कर्काचार्यः । स्वधावाच-
 नीयानिति,—स्वधा वाचनीयाः । कुशास्तु-अर्घपात्रोपरि स्थापिताः ।
 पवित्राण्यर्घ्यसम्बन्धीनि । तेषां मध्येविनि युक्तत्वात् ।
 1829. अन्यादन्यान्युत् पाद्यानीतिदुण्डुः । १(*) इदन्तु कात्यायनमतीनाम् ।
 वद्बुचादीनां जलनिषेकमात्रम् । अथैताम् प्रवाहयेत्परैततः ।
 1830. सोम्यास-इत्याम्बलायनोक्तेः । अत्रावसरं न्युज्याभ्यपात्रात् पान-
 (त्थानं) पिण्ड-भुक्तपात्रोत्थानंच कार्यम् । उत्सानपात्रं कृत्वा
 1831. यथाशक्ति दक्षिणान्दद्यादिति कात्यायन सूत्रात् ।
 स्वस्तिवाचनकं कुर्यात् पिण्डानुदधृत्य यत्नतः ।
 ततस्तु दक्षिणान्दद्यात् पात्रोच्चालन पूर्व्वकम् ॥२२४३॥
 1832. इति मात्स्योक्तेश्च ।
 भाजनेषु प्रतिष्ठासु स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।
 तदन्नमसुरेभुं कं निराशैः पितृभिर्गतम् ॥२२४४॥
 1833. इति हेमाद्रौ बृहस्पत्युक्तेश्च । जातूकर्णः—
 पात्राणि चालयेच्छास्त्रं स्वयं शिष्योऽथवा सुतः ।
 नस्त्रीभिर्नचवालेन ना स्व(स)जात्या कथञ्चन ॥ २२४५॥ इति ।
 1834. हेमाद्रौ, नागरखण्डे—
 उत्थानमर्घपात्रन्तु कृत्वा दद्याच्च दक्षिणाम् ।
 हिरण्यं देवतानाञ्च पितॄणां रजन्तथा ॥२२४६॥
 1835. दक्षिणा दानं सव्येनेति परिभाषायामुक्तम् । पितृपक्षे ऋत्विज्यः
 प्राचीणावीतिनान्वाहार्यदक्षिणा, आसादनादत्राप्यपसव्येनेवपिने
 1836. दक्षिणादानमिति दुण्डूः ।
 पित्र्यमानिधनात् कार्यं विधिवद्बुधर्मपाणिना ।
 1837. प्राचीणावीतिनासम्यगपसव्यमतन्निर्णेति, ॥२२४७॥ मनुबचनञ्च

1838. आनिनयनादासमाप्तेः । विद्वा मित्रः—

हेमच रजतं वापि यतये ब्रह्मवारिणे ।

यो(नो) ददाति कृते कृत्ये सभवेद् ब्रह्मघातकः १(*) ॥२२४८॥

दक्षिणादानान्तरं पिण्डोत्थानं कार्यम् ।

सतिलं नामगोत्रेण दद्याच्छ्रुत्याच दक्षिणाम् २(†) ॥२२४९॥

स्वस्तिवाचनकं कुर्यात् पिण्डानुबधृत्य भक्तिः ॥२२५०॥

1839. इति कूर्मोक्तेरिति दुण्डुराह ।

अत्र स्वस्तिवाचनं नाम, पिण्डस्थानस्थित जलेन स्वशिरसि-

शान्तिरस्तु शिवश्चास्तु पुष्टिरस्तु इत्यादिमन्त्रेणामिषेचनम् ।

पिण्डास्तरणानां दर्भाणामुत्तमूकस्याचाग्नौ प्राश(स)नं कार्यम् ।

उत्तमूकं—सकृदाच्छिन्नान्यग्नावाध्यादिति कात्यायनोक्तेः ।

पात्रस्थपिण्डाघ्राणं कार्यम् । अर्धौवा आजिघ्नतीति तदुक्तेरेव ३(‡) ।

मध्यमपिण्डं पत्नी प्राश्नाति पुत्र कामाचेदिति (कात्यायनः) ।

1840. कात्यायनः—

दक्षिणान्दत्त्वा, विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा,

वाजेवाजेऽथतेत्यनया ३(०) विस्तृज्य, आमावाजस्येत्यनुवृत्त्य,

प्रदक्षिणीकृत्योपविशेदिति ।

1841. मातृस्थे,—

स्वस्तिवाक्यं ततः कृत्वा पितृपूर्वं विसर्जयेत् ।

वाजे वाजे इति जपन् कुशमेणाथ वामतः इति ॥२२५१॥

1842. ब्रह्मवैवर्ते,—

आमावाजस्य मन्त्रन्तु पठित्वाच प्रदक्षिणम् ४(S) ।

द्वारोपान्ते ततः कृत्वा संयतः प्रविशेद् गृहमिति ॥२२५२॥

१(*) 'यो ददाति स्थितेवन्' इति मित्रः पाठः । अतस्तु पितृकृत्ये रजतं दक्षिणा वक्ष्यते ।

देवैतु वैमदिति ब्राह्मोक्तम् । 'स भवेत् ब्रह्मघातकः' इति मित्रः पाठः ।

२(†) 'सजलं सवेत' इति पाठः ।

३(‡) 'वचाचं पिब्यमिति' मित्रः पाठः । शुक्र वज्रः ११, ११ । मन्त्रः ।

अथ स्वस्तिवाचनं—शान्तिं शिरसि मन्त्रेण जलदानम् । अतः कर्मादी स्वस्तिवाचनम् ।

४(S) " " यद्यः २। ११ । "

1843. हेमाद्रौ, वृहस्पतिः—

अद्य मे सफलं जन्म भवत्पादाब्ज वन्दनात् ।
अद्य मे वंशजाः सर्व्वे याता वोऽनु ग्रहाद्दिवम् १(*) ॥२२५३॥
पत्रशाकादिदानेन क्लेशिता युयमीदृशाः ।
तत्क्लेशजातंचित्तास्तु विस्मृत्य क्षन्तुमर्हथ ॥२२५४॥
इति विप्रान् समाप्याथ विस्तृजेद् भक्तिसंयुतः ।
आसीमान्तमनु व्रज्य उच्छिद्यन्यथ चालयेदिति ॥२२५५॥

1844. मनुश्च,—

उच्छेवणन्तु तत्तिष्ठेद् यावद् (दयेवा) विप्रा विसर्जिताः ।
ततो गृह्णन्तु कुर्व्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥२२५६॥ इति ।

1845. हेमाद्रौ, वसिष्ठः—

श्राद्धेनोद्भासनाद्या(पा)नि उच्छिष्टान्यादिनक्षयात् ।
श्रान्ते वे सुधा याश्च स्ताः पिवन्त्य कृतोदकाः २(†) ॥२२५७॥ इति ।
इदन्तु गृहान्तरसत्त्व विषयम् । एवञ्च, उच्छिष्टा यस्यानेक कालावा-
यथा संख्यं व्यवस्थेयाः ।

1846. ब्रह्माण्डे —

शूद्राय वानुपेताय श्राद्धोच्छिष्टं न दापयेत् ।
यो दद्याद् भान्त्या सन् मौहान्तद् गृह्णाति(गच्छति)वैपितृण् ॥२२५८॥
तस्मान्नदेयमुच्छिष्टं मन्नाद्यं (र्य) श्राद्ध कर्मणि ।

१(*)

‘पितृण् नमस्ते दिवि ये च सृज्माः’
स्वर्गपुत्रः काम्य पात्राभिबन्धो ।
प्रदानं यत्नाः सकलैश्चित्तानाम्,
विस्तृता येऽनभि संज्ञितेषु ॥
‘पिता स्वर्गः पिता धर्मः पिता हि परमन्मवः ।
पितरि प्रीतिमापन्ने प्रीत्यन्ते सर्व्वदेवताः’ ।
चन्द्रचिह्नस्य मार्कण्डेय पुराणे ।
‘न पित्र्यपदं सर्व्वेषां मानाद्युपलक्षणम् ।

१(†)

‘वसुधाऽध्वान् ते विवर्णि कृतोदकाः’ इति भिन्नः पाठः । ‘ताः विवर्णि सुधाधाराः’
इत्यपरः पाठः ।
मूक्षित पाठव्यवहोऽस्ति । ‘न भान्त्योनीकान्’ इति भिन्नः पाठः । ‘माग्यन्तोऽङ्गान्’
इत्यपरः पाठश्च ।

अन्यत्र—

दधिमधुचसर्पिभ्यो शिष्याय च सुताय च ॥२२५॥

1847. जातूकर्ण्यः—

द्विज-भुक्तावशिष्टन्तु शुचि भूमौ निखानयेत् ।

स्वमार्जारादिवुः सत्त्व स्पर्शं श्राद्धं विनश्यतीति ॥२२६०॥

—*—

अथ पिण्ड प्रतिपत्तिः ।

—*—

1848. ब्रह्माण्डे—

पिण्ड मन्त्रौ सदा दद्याद् भोगार्थी प्रथमं नरः ।

पत्न्यै प्रजायै दीर्घमायुष्यं वायसेभ्यः प्रयच्छति ॥२२६१॥

दद्याद्द्वै मध्यमं पिण्डं भजेभ्यः मन्त्र पूर्व्वकम् ।

उत्तमां गतिमन्विच्छन् गोषु नित्यं प्रदापयेत् १(*) ॥२२६२॥

आज्ञां प्रजां यशः कीर्त्तिं अप्सु पिण्डं प्रदापयेत् ।

प्रार्थयन् दीर्घमायुष्यं वायसेभ्यः प्रयच्छति ॥२२६३॥

आकाशं गमयेदप्सु स्थितो वा दक्षिणामुखः ।

मन्त्रस्तु—

आधस्त पितरो गर्भमिति याजुषोवैदिकः २(†) ।

1849. शङ्कः,---

पत्नी वा मध्यमं पिण्डं अग्नीयादात्सर्वान्विता ॥२२६४॥

पत्नी बहुस्वे-स्थागलेयः—

प्राचीनावीतिना मन्त्र पत्न्या पिण्डो विभज्यते ।

प(प्र)तिपत्न्यस्य मन्त्रस्य कर्त्तव्याऽऽवृत्तिरेवतु ॥२२६५॥

१(*)

‘पिच्छं सुतोऽज विप्रिभ्यो दद्यादग्नीं जलेऽपि वा’ इति स्मृत्यन्तरान्, गवादिभ्यो दद्यात् ।

अस्या परार्द्धं ब्राह्मण सर्व्वस्व विद्यते । अत्र चाज्ञानित्यतः प्रज्ञानित्यन्व पाठः ।

२(†)

‘आधस्तपितरो गर्भम्’—शृङ्गा यजुः २७; २१८ः । अथ पिच्छाशनं अनपत्यायामाणं

यज्ञीय चर-मचवात् पुनराभवेत् चात्मजलाभः स्यात् ।

अत्र ‘आधस्तो’ इति भिन्नः पाठः ।

1850. विष्णु धर्मोत्तरे,—

तीर्थं श्राद्धे सदा पिण्डान् क्षिपेत्तीर्थे समाहितः ।
यतः सन्निहितास्तत्र देवताः पितरश्च ह्येति ॥२२६६॥

1851. याज्ञवल्क्यः—

पिण्डांस्तु गोऽर्जं विप्रेभ्यो दद्याद्ग्नौ जलेऽपि वा ॥२२६७॥

1852. बृहस्पतिः—

अन्यदेशं गता पत्नी रोगिणी गर्भिणी तथा ।
तदा तं जीर्ण-वृषभम्क्वा गोवा भोक्तुं मर्हति ॥२२६८॥
अत्र तं पिण्डं मित्यर्थः ।
अथ पिण्डोपघाते प्रायश्चित्तमाह, देवलः—
श्वश्रृगाल खरैः पिण्डः पृष्टो भिन्नः प्रमादतः ।
कस्तुरायुष्मणाशः स्यात् प्रेतस्तं नोप सर्पति ॥२२६९॥

1853. जातुकर्ण्यः—

श्वश्रृगालोप सर्पं तीक्ष्णतवाह,
तदोष परिहार्यं प्राजापत्यं प्रकल्पयेत् ।
पुनः स्नात्वा तदा कर्त्ता पिण्डं दद्याद् यथाविधि ॥२२७०॥

1854. स्मृति दर्पणे, अत्रिः—

माज्जरं मूषकस्पर्शं पिण्डे च विदली कृते ।
पुनः पिण्डाः प्रदातव्यास्तेन पाकेन तत्क्षणात् ॥२२७१॥
यथा,—
धर्मस्य तु विनाशः स्यात् काक स्पर्शादिकं विनेति १(*) ।
न काकस्पर्शं दोषः ।

1855. बौधायनश्च,—

श्वचाण्डालादिभिः स्पृष्टः पिण्डे यद्यपह्न्यते ।
प्राजापत्यं चरित्वाऽथ पुनः पिण्डान् समाचरेदिति ॥२२७२॥

१(*)

'काकस्त' यम इतोऽस्ति गृहाच्च बलिमुत्तम'मिति ब्राह्मणं बलिदानं मनः ।

क्षेत्रमाचार्याः—मन्त्रिका पिपीलिका माज्जरं मूषकं तदोष इत्याहुः ।

एतेभ्यश्च दोषः जातु ।

अथ पिण्डदाने निषिद्धकालोऽभिधीयते ।—

स च प्रागाहिकादौ निरूपि तोऽपि, सुज्ञानायात्रपुनरुच्यते,—

1856. बृहत्पराशरः—

मुगादिषु मघायाञ्च विषुवत्यने तथा ।

भरणीषु च कुर्वीत पिण्ड निर्व्वपणं न हि ॥२२७३॥

1857. स्मृतिरत्नावल्याम—

पुत्रे जाते व्यतीपाते ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।

घ्रातं कुर्यात् प्रयत्नेन पिण्ड निर्व्वपणादृते ॥२२७४॥

1858. कार्य्याजिनिः—

विवाहप्रत चूडासु वर्षमर्द्धं तदर्द्धकम् ।

पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिल तर्पणम् ॥२२७५॥

1859. बोधायनः—

संस्कारेषु तथान्येषु मास-मासार्द्धमेव च ।

पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिल तर्पणम् ॥२२७६॥

1860. कात्यायनः —

बृद्धेरनन्तरं चैव यावन्मासः समाप्यते ।

तावत् पिण्डाग्नेव दद्यान् कुर्यात्तिल तर्पणम् ॥२२७७॥

1861. हेमाद्रौ ज्योतिः-पराशरः —

विवाहे विहिते मासांस्त्यजेयुर्द्वादशैव हि ।

स पिण्डाः पिण्ड निर्व्वप-मौञ्जीवन्धे षडेव हि ॥२२७८॥

1862. सपिण्ड लक्षणमाह, शङ्खः,—

सपिण्डतातु सर्वेषां गोत्रतः साप्त पौरुसी १(॥*) ।

1863. पिण्डभोक् दानञ्च आशौचञ्च तदानुगमिति, कात्यायनः ॥२२७९॥

महालये नयाध्राद्धे मातापित्रोः त्रयेऽहनि ।

यस्य कस्यापि मर्त्यस्य सपिण्डीकरणे तथा ॥

कृतेऽहोपि कुर्व्वीय पिण्ड निर्व्वपणं सदेति ॥२२८०॥

१(०)

‘क्षेपमाजयतुर्वायाः पिशायाः पिण्ड आगिषः

पिण्डः सप्तमक्षणां सापिण्ड’ साप्त पौरुषम्’ ।

‘सपिण्डतातु पुत्रे सप्तम विनिवर्त्तते’ इति कालान्वये च ।

मातापित्रोरित्युपलक्षणम्, हविरुभयत्ववत् १(*) ।

तेन भ्रातृपितृभ्यादि वार्षिकं(के) पिण्डदानं कार्यम् ॥२२८१॥

1864. तथा सपिण्डोकरण—पूर्वभावि—श्राद्धोपलक्षणमिति—निर्णयकत्वे
उक्तम् ।

1865. पिण्डे विशेषः संग्रहे,—

मातापित्रोरभिकेतु विवाहादि-कृतावपि ।

तिलैः पिण्डाः प्रदातव्याः अन्य-श्राद्धे विवर्जयेत् ॥२२८२॥

1866. राम कौतुके,—

नन्दाश्व-काम-रथ्यार भृग्वग्नि—पितृ-कालमे(मे) २(†) ।

गण्डे वैधृति पातेच पिण्डा स्त्याज्याः सुतेरपि,

पिण्डान् विवर्जयेदिति ३(†) ॥२२८३॥

भृगुभूमिः । नन्दाः—प्रतिपत्तयष्ट्येकादश्याः । अश्वः सप्तमी ।

कामः-त्रयोदशी । आरौ मङ्गलवारः । अग्निः कीर्त्तिका । कितरो

मघा । कालोभरणी । अन्यन् प्रसिद्धम् । अत्र विशेषो विस्मय-

1867. निबन्धे,—तिथिवार प्रयुक्तो यो दोषो वै समुदाहृतः ।

स श्राद्ध-तन्निमित्ते स्थान्नाम श्राद्धे कदाचनेति ॥२२८४॥

तथाच संग्रहे,—

अमावास्यां क्षयाहे च प्रेतपक्षे तथैवच ।

श्राद्धं सपिण्डकं कुर्यात् तिथिवारं न जोधयेत् ॥२२८५॥

1868 कालनिर्णयदीपिकायाम्,—

तीर्थे सम्बन्त्संगे प्रने पितृपक्षे शशित्तये ।

पिण्डदानं प्रकुर्वीत युगादां (द्रा) भरणीमध्ये, इति ॥२२८६॥

(*) अत्र हविरुभयत्वे साम्यादिति ।

(†) 'पितृकावचै इत्यन्वः पाठः ।

'' 'भृग्वग्नि' रिक्तपरः पाठः । अन्वय पञ्चाक्षरे 'भृगुप्रपातः'

अथ स, दोष इत्यर्थः । तीर्थे इत्याद्याद् भगवत् शाश्वते भूमौ वा प्रपातः ।

'अमावास्यां वा' इति साधुः पाठः ।

(†) 'अथ पाठोऽप्यनिज्ञातः' । 'पिण्डास्त्याज्याः सुतेष्कुमिः' इत्वं पाठः सम्भवति ।

आदौ पाठः—'सुतेषां विवर्जिते' इति वा सम्भवं ।

युगादौ—१(*) ।

भरणीमघे, तीर्थादि प्राप्ताविति योजना ।

तथा—

दर्शं श्राद्धे गया श्राद्धे श्राद्धे चापरपान्तिके ।

पिण्डदानं प्रकुर्वीत भरण्यां नैव दुप्यति ॥२२८७॥

तथाच—

तीर्थे महालये चैव मातापित्रोः क्षयेऽहनि ।

यस्य कस्यापि मर्त्यस्य सपिण्डीकरणे तथा ॥

कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्ड निर्वपणं सदेति ॥२२८८॥

अत्र मातापितृ शब्दो भ्रात्राद्युपलक्षकः ।

मातापितृ—सुत भ्रातृक्षयादे श्राद्धं कृन्नरः ।

पिण्डदानं प्रकुर्वीत निषिद्धेऽपिच सर्वदेति ॥२२८९॥

1869. स्मृत्युक्तेः । इदमपि साम्निक विषयम् ।

त्यक्ताग्नेः पार्वणं नास्ति नैकोद्दिष्टं च सर्वदा ॥२२९०॥

1870. त्यक्ताग्नेश्चैव पिण्डांक्ति स्तस्मात् संकल्प्य भोजयेदिति व्यासोक्तः,

विकल्प इत्यन्ये । इति पिण्डदाने निषिद्धकालः प्रासङ्गिक—मुक्त्वा प्रकृतमुच्यते ॥

1871. हेमाद्रौ, मार्कण्डेयः—

ततो नित्य क्रियां कुर्याद्भोजयेच्च ततोऽतिथीन् ।

ततस्तद्वन्नं भुञ्जीत सहभृत्यादिभिर्नरैः ॥२२९१॥

नित्य क्रियां वैश्व देवादिक्, तत्र श्राद्ध पाकोवा पाकान्तरोषाग्राह्य

1872. इत्युक्तं देवलेण ।

श्राद्ध शेषेण कर्त्तव्यं वैश्व देवादिक् बुधैः ।

संभोज्यध्यागतो यद्वा पृथक् पाकेन नैस्तिकमिति ॥२२९२॥

1873. नित्य श्राद्धे, व्यासः—

एकमप्याशयेद्विप्रं षण्णामप्यण्वहं गृही ।

नामन्त्रणं न होमश्च नाह्णानं न विसर्जनम् ।

न पिण्डदानं विकिरं न दद्याद्वा क्षणिणाम्, इति ॥२२९३॥

१(*) ।

युगादौ,— युगाद्यासु चतसृषु तिथिषु ।

‘वैशाखमासस्य शिता तृतीया नवम्यसौ कार्तिक शुक्लपक्षे ।

मासस्य-मासस्य तमिषपक्षे तथैव दशौ पक्षदशौ च मासे ।

1874. भविष्ये,—

आवाहन-स्वधाकार-पिण्डाग्नौ करणादिकम् ।
ब्रह्मचर्यादि नियमा विश्वेदेवा नचैवाहि ॥
दातृणामयभोक्तृणां नियमोनच विद्यते । इति ॥२२६४॥
एतद्वात्रावपि कार्यैः, रात्रौ प्रहर पर्यन्तं दिवाकृत्यानि कारयेत् १(*) ।
ब्रह्मयज्ञश्च सौरश्च वर्जयित्वा विशेषतः ॥२२६५॥

1875. इति पृथ्वीचन्द्रे संग्रहोक्तेः । दर्शादा नेदं कार्यम् ।

नित्यश्राद्धं न कुर्वीत प्रसङ्गाद् यत्र सिद्ध्यति ।
श्राद्धान्तरे कृतेऽन्यत्र नित्यत्वात्तद्व्यापयेदिति ॥२२६६॥

1876. नागरखण्डात् ।

अत्र विशेष आह्निकेऽवगन्तव्यः ।

1877. मातृस्ये—

ततस्तु वैश्वदेवान्ते सभृत्यसुतवान्ध्रुवः ।
भुञ्जीतातिथि संयुक्तः स्वर्गं पितृ निषेवितम् ॥२२६७॥
सर्वं पर्वदौ निषिद्धं माषादीन्यर्थः । वैधत्वेननिषिद्धा प्रवृत्तेः ।
निषिद्धं कुर्वतां दोष स्तद्वद्वैधमकुर्वताम् ।
माषाशनस्य वैधत्याश्रयतश्च्युतिरश्रताम् ॥२२६८॥

1878. इति स्मृतिचन्द्रिकोक्तेश्च ।

केचित्तु—व्रतस्थस्य वऽयमाहुः । एकादश्यादांतु,—
उपवासो यदा नित्य श्राद्धं नमिलिर्क भवेत् ।
उपवासन्तदाकुर्यादाघ्राय पितृमेवितम् ॥२२६९॥

1879. इति यमर्षिः । यत्तु, देवलः—

श्राद्धं कृत्वातु यो विप्रो न भुङ्क्तं पितृमेवितम् ।
हविर्वैवा न गृह्णन्ति क्रत्यानि पितरस्तथेत्याह ॥२३००॥
तत्तु, एकादश्यादिव्यतिरिक्त विषयम् २†) ।
आघ्राणेनापि भोजन कार्यसिद्धेः ।

१(*) अत्र दिनकृत्य रात्रिकृत्ययोर्भेदादत्राधिकृत्यं न निषिद्धमिति ।

२†) याज्ञीय शेषाघ्रायनान् कर्तुं एकादश्यायाम् दिनोऽप्ययं कार्यम् । ननु भोजनम् । 'एकादश्यासुपवसि' इति आभ्यान् । तदा प्राक्तोऽग्न निहिः ।

1880. जातृकर्ण्यः—

मह्येष्वेतु भोक्तव्यं भ्रातृं कृत्वा द्विजन्मभिः ।
अन्यथा ह्यासुरं भ्रातृं पर पाकेच सेविते ॥२३०१॥

1881. संग्रहे—

अथने रक्षितकान्तौ रक्षिवारेषु पर्वेषु १(*) ।
मृताहे जन्मदिवसे न कुट्याद्वाग्नि-भोजनम् ॥२३०२॥
योऽश्नाति परगृहेषु भ्रातृं कृत्वातु तद्दिने ।
भ्रातृशेषं न चाश्नाति सचापि भ्रातृघातकः ॥२३०३॥

1882. काशीखण्डे,—

भ्रातृं कृत्वा परभ्रातृ योनरो भोक्तुमिच्छति ।
अथस्ते नरकं यान्ति दाता भोक्ता च तत्पिता ॥२३०४॥ इति ।

1883. हेमाद्रि-प्रायश्चित्तकाण्डे मार्कण्डेयः—

पुत्रादीनामथान्येषां भ्रातृशेषेण भोजनम् ।
प्रतीनांविधवानाञ्च यतीनाञ्चे द्विगर्हितम् ॥२३०५॥
अन्येषां भिक्षुगोत्रिणां सम्बन्धिनाम्, व्रतिनो ब्रह्मचार्यादयः ।
तथा,—

भ्रातृवशिष्ट भोक्तास्तेष्वे निरयगामिनः ।
सगोत्राणां स्वकुल्यानां क्षातिनांचैव दोषकृदिति ॥२३०६॥

1884. प्रायश्चित्तमाह, जाबालिः—

विप्रस्त्वन्याहितभ्रातृ शिष्टाभ्रातृभोजनञ्चरेत् ।
प्राजापत्यं विशुद्धौस्याद् क्षातिगोत्रे न दोषकृत् ।
यतिनां वपनं २(†) लङ्गं प्रणवस्य जपो भवेत् (?) ॥२३०७॥

1885. अपवाद माह, स एव—

भ्रशुरस्य गुरोर्वापि मातुलस्य महात्मनः ।
उपेष्टव्रातुश्च पुत्रस्य ब्रह्मिष्ठस्य च योगिनः ॥२३०८॥

१(*) अथ पर्वेषु—चतुर्दशष्टयमाश्रित्य—पूर्णिमासु ऽथ च ।

२(†) 'यतीनां वपनं तस्य' (संज्ञं)' इत्यपि पाठो भेदः दृश्यते ।

अथ वपनं मुच्छन् । अथैतः लक्ष्यतः प्रथमं समग्रपः ।

दत्तेषां भ्रातृ शिष्टां भुक्त्वा दोषेण विद्यते ।
इति केचित् प्रशंसन्ति मुनयस्तच्च साम्प्रतमिति ॥२३०॥

1886. जावालः—

ताम्बूलं दन्त काष्ठञ्च स्नेहस्नानञ्च भोजनम् १(*) ।
रत्यौषध पराभानि भ्रातृकर्त्ता विवर्जयेत् ॥२३१॥

1887. आचार्यः,—

न शुद्धं भोजयेत्तस्मिन् भ्रातृ यत्नेन तद्दिने ।
भ्रातृशेषं न शुद्धेभ्यः प्रदद्यादखिलेष्वपि ॥२३१॥

—*—

अथ भ्रातृभोजनां प्रायश्चित्तम् ।

—*—

1888. दिवोदास-निबन्धे, हारीतः—२(†) ।

सपिण्डोकरणा दूर्द्ध यावद्वद् त्रयम्भवेत् ।
तावदेव न भोक्तव्यं त्रयेऽहनि कदाचन ॥२३१२॥
यदि भुङ्केत पादकुच्छं कृत्वा शुध्यति मानवः ।
प्रथमेऽस्थोनि मर्ज्जाच्च द्वितीये मांसमन्तनम् ॥२३१३॥
तृतीये रुधिरंचैव भ्रातृ शुद्धं चतुर्थकम् ।
अत्र शुद्धं तृतीया पेक्षया किञ्चिच्छुद्धम् ॥२३१४॥

1889. तथाहि, हेमाद्रौ यमः—

मृतस्याहनि संप्राप्ते यावद्वद् चतुष्टयम् ।
बहिः भ्रातृं प्रकुर्वीत न कुर्याच्छ्राद्ध भोजनमिति ॥२३१५॥
अत्र त्रयाहनि विशेषणाद्वर्षत्रयाद्वर्गापि क्रियमाण-दर्शापरपक्ष भ्रातृ—
भोजन-(ने)दोष इति गम्यते ।

अन्यत्रतु—

वशकृत्यपिवेदापो गायत्र्या भ्रातृ भुञ्जनः ।
ततः सन्ध्यामुपासीत जपेच्च जुहुयादपीति ॥२३१६॥

-
- १(*) यावत् कर्मः पुनर्भोजन निषेधः । ताम्बूलादौ नास्तीति निषेधः । तथाच कृष्णम्,—
'वाचायुधं गदीपारं मिथ्यालापं हि भोजनम् ।
रतिर्गतिं दिवामिद्रा यावत् तद्वद्वद्वयेन' इति । अथ इति विधिर्भोजनम् ।
२(†) नात्र दिवोदासो वेद्यः, वेद्यकेतु 'यज्जन्तुर्दिवोदासः' इत्यादि । यदेवासा अतिरिक्तम् ।

1890. तदभ्यासेतु स्मृत्यन्तरे—१(*) ।

सप्तत्रिंशद्विंश यो मासांश्छादं भुङ्क्ते तमोवृतः ।

स पङ्क्ति-दूषकः पापः प्रेताशी च भवेज्जनः (सुसः) इति ॥२३१॥

अत्रान्यो विदोषः,—

सपिण्डीकरणे प्रकरणे द्रष्टव्यः । एवं श्राद्धस्य बहुधर्मकत्वेन गहनत्वेऽपि स्व स्व सूत्रोक्तरीत्या कार्यम् २(†) ।

वह्मलं वा स्वगृहोक्तं यस्य यावत् प्रबोद्धितम् ।

तेन तावदि शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेदिति, कात्यायनोक्तेः ॥२३१॥

यस्य सूत्रादि नास्ति । तस्य गृहादि येषां यत् श्राद्धादावुप लभ्यते ।

कर्तुमर्हन्ति ते सर्वे पारस्कर—मुनीरितम् ३(\$) ।

तदभावे यथालब्ध प्रकारेण समाचारविति,

1891. (पारस्करेण मुनीनेरितमाविष्टम्) । इति कात्यायन सूत्रम् ॥२३१॥

इति श्रीमद्विद्वज्जन कृपापात्र—भुतेन श्रीमन्नाग देवभट्टात्मजेनानन्तभट्टेन विरचिते

विधान पारिजाते श्राद्ध सामान्य-धर्मकथनम्—

पञ्चमेऽध्याये ॥

—*—

अथोक्त प्रकारेण श्राद्ध करणेऽसमर्थस्या ४(\$)नुकल्प विधानम् ।

—*—

तत्र विप्राभावे देवा भावेच,—

भोजयेदथवाप्येकं ब्राह्मणं पङ्क्ति पावनम् ।

देवे कृत्वातु नैवेद्यं पक्वान्नस्यतु निर्व्वपेत् ॥२३२॥

१(●) तदभ्यासे,—भगवच्चन निषिद्धस्य पुनः पुनः कृते इति ।

२(†) अथ स्त्र स्त्र सूत्रोक्तम्,—स्त्र स्त्र गृह्य सूत्राद्यनुसारिण कृत्यं सन्यासम् । यथा साक्षात् गोमिल गृह्य सूत्र इन्दोम परिशिष्टादि । यजुषां पारस्कार गृह्य सूत्रादि ।

३(†) यस्य श्रौत धर्म-गृह्य सूत्रादिकं कृति पद्यं नारोहति तेन धर्म-कृत्यादौ पितृभक्त-पितृ वचनेन कुलपुरोहित वचसाच सर्वं सन्यासम् । यत् कदापि तत्त्वमेदिति । अत्र पाठ विज्ञातरसि ;—‘अथवाप्येकं’ ‘अथवाप्येकं’ ‘तौर्धेच’ इति च ।

४(\$) ‘अनुकल्पं दद्याद्भोक्तः शोचानाश्चैव सर्वदा’ इति चक्षत स्नानुकल्प विधानं दद्यान्तरे, भोक्तम् । क्रियालोपे पापाधिकाश्चेति ।

इत्येक विप्रपक्षः ।

निधाय वा दर्भं बद्ध्वा इत्यादिना दर्भवट्ट पक्षश्च प्रागुक्तः ।
तत्राप्य शक्तावाम भ्रातृ कार्यम् ।
अयने द्वौच तीर्थेच प्रवासे पुत्रजन्मनि ।
आमभ्रातृ प्रकुर्वीत भार्यारजसि संक्रमे ॥२३२१॥

1892. **इति कात्यायनोक्तेः—**

अग्निरधनोवापि तथैव व्यसनान्वितः ।
आमभ्रातृ द्विजः कुर्यात् वृषलस्तु सदैवहीति ॥२३२२॥

1893. **कौस्मोक्तेः ।**

आहिताग्नीं प्रवासस्थे सति तत्पत्न्या स्वगृहे दर्शं भ्रातृदि कार्यम् ।

1894. **इत्युक्ते पृथ्वीचन्द्रे लघुहारीतेन ।**

अमावास्यादि नियतं प्रोषिते-धर्मचारिणी ।
पत्यौ तु कारयेन्नित्यं अन्येन ऋत्विगादिना ॥२३२३॥
इति । इदं भ्रातृभ्यां सत्याम् ।
पाकाभावेऽधिकारः स्याद्विप्रादीनां नराधिप ।
अपत्नीनां महाबाहो विदेशगमनादिभिः ॥

1895. **सदाचैवतु शूद्राणामामभ्रातृ विदुर्बुधाः ॥२३२४॥**

1896. **इति सुमन्तूक्तेः ।**

विदेश गमनादिभिः अपत्नीनामसन्निहितपत्नीनामित्यर्थः ।
स्त्री शूद्रःस्व पचन्नेव जातकर्मणि वाप्यथ ।
आमभ्रातृ सदा कुर्यात् द्विधिना पार्वणेनतु ॥२३२५॥

1897. **इति प्रचेतसः स्मृतेः ।**

स्वयं पचतीति स्वपचः स्वयं पाकी १(*) ।
आत्मनो देश कालाभ्यां विप्लवे समुपस्थिते ॥२३२६॥
आपद्यमानौ तीर्थेच प्रवासे पत्युः सम्भवे ।
चन्द्रसूर्यप्रदे चैव दद्यादामं विशेषतः ॥२३२७॥

१(*) चन्मन्—चपचः शूद्रां कारयेदानीं पक्षा, एव चन्मन्तुक्तः । नाच सः । अ०

” चन्द्रोऽपीकार्थं भवेदिति । चन्मन्—स्वत्वापरेण बोध्यम् ।

नपक्वं भोजयेद् विद्वान् सच्छुद्धोऽपि कदाचन ।

भोजयन् प्रत्यवायीस्यान्नच तस्यफलं लभेत् ॥२३२८॥

1898. इति विष्णु स्मृतेः ।

1899. प्रवासतीर्थादौ द्विजातेरपि आमश्राद्धमेवेति हेमाद्रिरुवाच ।

1900. विद्वानेश्वरस्तु—पाकाभावेद्विजातीनामिति सुमन्तूकैः ।

साग्निकैर्निरग्निकैश्च प्रवासादौ पाका सम्भवे

सत्यामश्राद्धं कार्यम् ॥२३२९॥

पाकासम्भवेत्वामात्रे नैत्याह । उत्सन्नाग्नीनामाम श्राद्धमेव ।

यावत्स्यान्नाग्निसंयुक्त उत्सन्नाग्निरथापिवा ।

1901. आमश्राद्धं तदा कुर्याद्वस्तेऽग्नौ करणं भवेदिति जमदग्निस्मृतेः १(*) ।

1902. अत्र विशेषमाह, मरीचिः—

श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितम् ।

अमावास्यादिनियतं मास-सम्बराहते ॥२३२९॥

903. स्मृतिदर्पणेच—

मृताहे च सपिण्डञ्च गयाश्राद्धं महालयम् ।

आपन्नोऽपि न कुर्वीत श्राद्धमामेन कर्हि चिदेति ॥२३३०॥

आदिशब्देन संक्रान्त्यादिश्राद्धं माससंघत्सराहते—मासिकाद्विक-

श्राद्धं च वर्जयित्वेत्यर्थः ।

1904. आमघर्म्मोनाह, व्यासः—

आमं ददतु कौन्तेय दद्यादामं चतुर्गुणम् ।

त्रिगुणं वापि नत्वेकं गुणञ्च सममर्पयेदिति ॥२३३१॥

अन्नाति दरिद्रस्यच—सममपि देयम् ।

अन्यत्रापि—

आमं चतुर्गुणं दद्यादथवा द्विगुणम्मतम् ।

देयमष्टगुणं तद्वद् आमे हैमे(तथा)ऽप्यसौ विधिः ॥२३३२॥

१(*)

अन्नं,—अपक्वं, आमतच्छुद्धादिवेति । तथाहि,—

सख्यं चेषमते प्राहुः सत्त्वं धान्यं सुच्यते ।

आमं वितृषं मिलितं खिलमन्नं मुदाहृतम्' काव्यनरे इत्यपि ।

,,

अन्नान् धर्मान्—आमात्राणाम् परिमाणानि बोध्यानि । 'पिण्डदानकदा भवेत्' इति

आमे हेमे तथा नित्ये नान्दीश्राद्धे तथैवच ।
व्यतीपातादिके श्राद्धे नियमान् परिवर्जयेत् ॥२३३३॥

तथा,—

सिद्धान्ते विधिर्यः स्यादामश्राद्धेऽसौ विधिः ।
आवाहनादि सर्वं स्यात् पिण्डदानञ्च भारत ॥२३३४॥
दद्यादनुद्विजातिभ्यः शृतं वाऽशृतमेववा ।
तेनाग्नौकरणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ॥२३३५॥

1905. षड् विंशन्मते,—

आमश्राद्धं यदा कुर्यात् पिण्डदानञ्च यद्भवेत् १(*) ।
गृहपाकात् समुद्भूत्य शक्तुभिः पायसेनवा ॥२३३६॥
पिण्डं दद्यादनुद्विजातिभ्यः शृतं वाऽशृतमेववा ।
पिण्डं दद्याद् ययालाभं तिलैः सह विमत्सरः ॥२३३७॥ इति

यत्तु—

आमेन पिण्डं दद्याच्च विप्रान् पक्वेन भोजयेत् ।
पक्वेन कुरुते पिण्डं आमश्राद्धं यः प्रयच्छति ।
ताबुभौ मनुज प्रोक्तौ नरकाहौ न संशय ॥२३३८॥ इति ।
तद्दर्शश्राद्धपरमिति त्रिस्थली सेतौ । अत्र देशाचाराद् व्यवस्थेयम् ।
अत्र भोजनं (सद्वाहण) सम्बद्धाद् अपोशानादयो निवर्त्तन्ते ।
प्रयोजनाभावात्, कृष्णलेऽवघातवत् २(†) ।

1906. मरीचिश्च—

तुप्त प्रश्नोऽवगाहश्च जुष प्रश्नो यथासुखम् ।
आमश्राद्धे भवेन्नैतदप्यो ज्ञानञ्च पञ्चममिति ॥२३३९॥

1907. अत्रगाहोद्गुप्तनिवेशः । हेमश्राद्धपक्षे पिण्डानि नृत्तिसिर्षानि-निवेशोद्गम्ये,

1908. विकल्प इति स्मृत्यर्थसागे । आमश्राद्धे केपाञ्चिणमन्त्राणामुहोऽपि
भवति ।

१(*) अनविजातिभ्य इत्यपरः मित्र पाठः ।

२(†) कृष्ण सेतौ, आदौ यद्वर्ण-निर्वाप-प्रोक्षण-वधान-पञ्चमश्राद्ध-कृष्णः मरीचि
गोचरः सुवर्णमणिर्वा । 'म व्यागत भित्तिदि प्रपद्य' इति वा पाठः ।
अत्राहुः निवेशे दिव्यरूपात् । अत्राहुः, अत्राहुः इति । येन प्राप्तञ्च अपि कृष्ण
प्रत्यवायाधिक्यमवेत् ।

1909. यथाह, मरीचिः—

आवाहने स्वधाकारे मन्त्रा ऊहा विसर्जने १(*) ।

अन्य कर्मण्य नूहाः स्यु रामभ्राद्ध-विधिः स्मृत ॥२३४०॥ इति ।

यथा,—

आवाहने हविषे असवे इत्यत्र स्वीकर्त्रेवेत्यूहः ।

स्वाहाकारे,—

नमोवः पितर इत्यत्र तत् पदस्थाने आमावे त्यूहः २(†) ।

विसर्जने वाजेवाजे इत्यत्र तृप्ता इति पदस्थाने तृप्यते इत्यूहः ।

यद्यपि तस्मात्तन्नोहे दिति शब्देन ऊहो निषिद्ध स्तथापि वचनादूहः ।

अन्य कर्मणि विष्णो हव्यं (कव्यं) रत्नस्वे त्यादौ ।

तथा,—

गृहपाकात् समुद्धृत्य शक्तुषु (भिः) पायसेन वा ।

पिण्डदानं प्रकुर्वीत आमे हैमे कृते सति ॥२३४१॥

आम भ्राद्धेच वृद्धौच प्रेतभ्राद्धे तथैवच ।

1910. विकिरं नेव कुर्वीत मुनिः कात्यायनोऽ ब्रवीत् ॥२३४२॥

तथा,—

आवाहनाग्नौ करणं विकिरं पात्र पूरणम् ।

तृप्तिं प्रभ्नं न कुर्वीत आमे हैमे कदाचनेति ३(‡) ॥२३४३॥

एतच्च तीर्थ-सम्बन्ध्यामभ्राद्ध-विषयम् ।

1911. आवाहनं भवेत् कार्यं मर्षदा नन्तयेवचेति हेमाद्रौ, भविष्योक्तेः ।

1912. हस्तेऽग्नौ करणं भवेदिति, पूर्वोक्त जमदग्नि स्मृतेश्च ।

विकिरोप्यामेनेति हेमाद्रिः ।

1913. शूद्रस्याग्नौ करणमुक्तं हेमाद्रौ ।

अग्नौकरणमन्त्रश्च नमस्कारे विधीयते ।

मन्त्रवर्जं हि शूद्रस्य सार्धमेव विधीयते ॥२३४४॥ इति ।

१(*)

आवाहनेच, विधान् देवान् आवाहयिष्ये, आवाहय इति प्रतिपाद्यम् । तत्र यन्त्रं मन्त्रेण ।

२(†)

इत्यत्र पितृपदस्थाने इति ।

३(‡)

वृषभमिति मन्त्रे लताः च इति विप्रोक्तिः ।

नमस्कारः इति—

अग्नये कव्यवाहनाय नमः ।

सोमाय पितृमते नमः, इति मन्त्र इत्यर्थः ।

तथा,—

आम आद्वन्तु पूर्वार्द्धे एकोद्दिष्टं तु मध्यतः ।

पार्ष्णं वा परार्द्धे तु प्रातर्द्वि निमित्तकम् ॥२३४५॥

एतद् द्विजाति विषयम् ।

मध्याह्नात् परतो यस्तु शुद्रस्य समुदाहृतः ।

1914. आम आद्वन्तु तत्रैव पितृणाम्भक्त मत्तयमिति ॥२३४६॥

सुमन्तुना शुद्रस्य विशेषोक्तेः ।

ब्राह्मणाभावे,—

पाले तु निधाय दर्भं वटूनासनेषु समाहितः ।

प्रेषानुप्रेष संयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत् ॥२३४७॥

सर्वाभावे क्षिपेदग्नौ गवे दद्याद्यथाप्सु वा ।

नेत्र प्रासस्य लोपोऽस्ति पितृ कार्ये विशेषतः १(*) ॥२३४८॥

1915. इति देवलः ।

प्रेषानु प्रेषसंयुक्तं स्वागतं सुभ्यागत मित्यादि प्रश्ने(x)प्रतिवचने-

स्वयमेव वदेदित्यर्थः ।

क्षिपेदग्नौ करणे पिण्डादिकमिति विशेषः ।

आमन्तु कालान्तरे ब्राह्मणाय दद्यात् ॥

—*

इत्याम श्राद्ध विधानम् ।

—*

1916. अथामश्राद्धाभावे हैममाह, मरोचिः—

आमान्नस्याप्य भावेतु श्राद्धं कुर्वीत बुद्धिमान् ।

धान्याक्तुर्गुणेनेव हिरण्येण सुरोचिपेहि ॥२३४९॥

(०) यस्तु वैदिकः सत्यं सत्यं स्त्री-गृह्य मर्मानम इति वदः ।

विप्राभावे सर्वतः अग्नीं गोषु वाग्विषयापेयं जैन न-पितृकार्यं ज्ञानिः व्याहिति ।

1917. स्मृत्यर्थसारे—

हिरण्यमष्टगुणं चतुर्गुणं द्विगुणं समं वा दद्यादिति ।

1918. भविष्ये—

भस्माभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मणि ।
हेमश्राद्धं प्रकर्त्तव्यं तथास्ती शूद्रयोरपि ॥२३५०॥
गृह पाकात् समुद्रधूत्य शक्तभिः पायसे नवा ।
यदि पिण्डं प्रकुर्वीत हेमश्राद्धे कृते सति ॥२३५१॥

1919. षट्त्रिंशन्पतेच,—

भामन्त्रेणाग्नौकरणे विकिरो नैवदीयते ।
तृप्तिं प्रश्नोऽपि नैवात्र कर्त्तव्यः केनचिद्भवेत् ॥२३५२॥ इति

1920. अथ मरीचिना प्रोक्तम्—

भस्माभावे हेमविधाने तत्स्थानापरया तद्धर्मप्राप्तेः पूर्ववन्मन्त्रोहः ।
पूर्वार्द्धकालताच बीयेति कश्चित् ।
एवमपि सपिण्डश्राद्धाशक्तौ संकल्यश्राद्धमाह,—

1921. हेमाद्रौ सम्बर्त्तः—

समग्रं यस्तु शक्नोति कर्त्तुं नैवह पार्षणम् ।
अपि संकल्य विधिना काले तस्य विधीयते ॥
पात्रे भोज्यस्य चान्नस्य त्यागः सङ्कल्य उच्यते ॥२३५३॥

1922. अथ व्यासः —

सङ्कल्पन्तु यदाकुर्यान्न कुर्यात् पात्र पूरणम् ।
आवाहनाग्नौकरणे पिण्डाश्चैव नवापयेत् ॥२३५४॥
पात्रपूरणमर्चनं समन्वकावाहन निषेध स्तृष्णीं १(*) ।
भवत्येवावहन्मिति हेमाद्रिः ।

1923. स्मृत्यन्तरेऽपि—

त्यजेदानीयमध्यच अग्नौकरणमैव ।
पिण्डाश्चविकिराक्षये श्राद्ध संकल्य संशके ॥२३५५॥

1924. वृद्धं शातातपस्तु,—

पिण्डं निर्व्वापरहितं यस्तु श्राद्धं विधीयते ।
स्वधावचनो-लोपोऽस्ति विकिरस्तु न लुप्यत ॥२३५६॥ इति ।

1925. चन्द्रोदये वसिष्ठः—

आवाहनं स्वधा शब्दं पिण्डाग्नौ करणन्तथा ।
विकिरं पिण्डदानञ्च सङ्कल्पे षड् विवर्जयेत् १(*) ॥२३५७॥ इति ।
एवञ्च विहितं प्रतिषिद्धत्वाद् विकिरे विकल्पः ।
भामानि पितृ यज्ञस्य यदा कर्तुं न शक्नुयात् ।
स तदा वाचये द्विप्राण् संकल्पात् सिद्धिरस्ति ॥२३५८॥

1926. यक्ष, छछागलेयः —

पिण्डो यत्र निवर्सेत मघादिषु कथञ्चन ।
सांकल्पभिस्तदा कार्यं नियमाद्वृक्षवादिभिः ॥२३५९॥

1927. काष्णीजिनिः—

मौञ्जी बन्धाद् वत्सराट् वर्तसरं पाणि पीडनात् ।
पिण्डान् सपिण्डा नोदध्युः प्रेतपिण्डं विनाश्रतु ॥२३६०॥
आव्दिकादावपवादस्तुक्तमेव ।
त्यक्त्वाग्नेरपि सांकल्प मुक्तम्,—

1928. षड् त्रिंशन्मते—

अग्निको यदा विप्र उत्सन्नाग्निं स्तथैवच २(†) ॥२३६१॥
तथा,—

सच वृद्धिषु सर्वासु सांकल्प श्राद्धमाचरेत् ॥२३६२॥
पाकेनाव्दिकादि श्राद्ध कार्यं मित्युक्तम् ।

1929. तदसंभवे बृहन्नारदीये विशेष उक्तः ।

द्रव्याभावे द्विजाभावे अन्नमाश्रन्तु पाचयेत् ।
पैतृके न तु सूक्ते होमं कुर्याद् विचक्षणः ॥२३६३॥

(*) षड् विवर्जयेदिति मित्रः पाठः ।

(†) षड् सांकल्पं वृद्धसहस्रमिति । अग्नयिः अग्नीतायिः । उत्सन्नायिः—अग्निं उत्सन्नायिः ।

पेतृकं सूक्त मुवीरतामित्यादि १(*) ।

पिण्डदानं ततः कुर्याद् शक्तः सुसमाहितः :

होमं समाप्य स भवेत् ।

1930. देवलः—

पिण्डमात्रं प्रदातव्यं अभावे (द्रव्यं) विप्रायचैवहि ।

श्राद्धीयाऽहनि संप्राप्ते भवेन्निरशनोऽपिवा ॥२३६४॥

1931. बृद्ध वसिष्ठस्तु,—

किञ्चिद्दद्यादशक्तस्तु उद कुम्भादिकं द्विजे ।

तृणानि वा गवे दद्यात् पिण्डान् वा पृथग्विधैर्षेत् ॥२३६५॥

अत्रोद कुम्भादिदानं भोजनस्थानाय ।

तत् कृत्वा पिण्डं दद्यादित्यर्थः ।

तिलदर्भैः पितृन् वापि तर्पयेत् स्नान पूर्वकम् ।

इदमपि पक्षान्तरम् ।

1932. हेमाद्रौ भविष्ये—

भग्निना वा दहेत् कृच्छ्रं (कर्त्तुं) श्राद्धकाले समागते ।

तस्मिन्ने वोपसर्गिणि जपेद्वा श्राद्ध संहिताम् ।

अथ श्राद्ध संहिता—समन्त्र श्राद्धकल्पः ।

1933. बाराहे,—

असामर्थ्येऽन्न दानस्य धान्यं माघं स्व शक्तितः २(†) ।

प्रदद्याच्च तिलान् वापि स्वल्पाल्पां वापि वक्षिणाम् ॥२३६६॥

सम्बन्धाभावे धनं गत्वा कक्षामूल-प्रदर्शकः ।

सूर्यादि लोक पालानामिदं मुखैः पठेन्नरः ॥२३६७॥

१(*)

पितृसूक्तम्—पुण्यसूक्तम् ।

'पितृसार्त्तं प्रदातव्यं तदभावे द्रव्यं विप्रयोः' इति चान्यः पाठः ।

अथ निरशनोऽपि श्राद्धं कर्त्तुं भवेत् ।

१(†)

अथ श्राद्ध संहितां, पितृ संहितां इत्यन्ये । अथ सांशमिति पाठान्तरम् ।

एतत् पुनरपि स्नानुद्योचनं साक्षादपराधं अनापन्नम् ।

नमेऽस्ति विसं न धनं न चाग्न्य-
 ष्ठाश्रोपयोगि स्वपितृन्ततोस्मि ।
 तृप्यन्तु भक्त्या पितरोमदैतौ,
 भुजौ कृतौ वर्त्मणि मारुतस्य ॥२३६८॥
 इत्येतत् पितृभिर्गीतं भावाभाव प्रयोजनम् ।
 यः करोति कृतान्तेन श्राद्धं भवति भारत ॥२३६९॥

1984. प्रभास खण्डे पि—

गत्वारण्य ममानुष्य मूर्धवाहु विरोत्यदः ।
 निरग्नो निर्धनो देवाः पितरो माऽनृणं कृषाः ॥२३७०॥
 नमेऽस्ति विसं न धनं न भार्या,
 श्राद्धं कथं घः पितरः करोमि ।
 घने प्रविश्येवे हतु तण्मयोच्चैः १(*) ।
 भुजौ कृतौ वर्त्मणि मारुतस्य ॥२३७१॥
 श्राद्धणमेतद्भवतां प्रवृत्तम् ,
 महां दयध्वं पितृ देवताद्याः ।
 आख्याय चोत्क्षिप्य भुजौ ततो वै
 विधा च रात्रि समुपोष्य तिष्ठेत् ।
 भवेत् स वै तेन कृतेन तेषा,
 मृणेन मुक्तः पितृ देवतानाम् ॥२३७२॥
 इति अनन्त भट्ट विरचिते विधान पारिजाते (पञ्चमस्तवके)
 श्राद्धालु-कल्पविधानम् ॥

— * —

अथ कलिवज्ज्यान्युच्यन्ते ।

— * —

1985. बृहन्नारदीये,—

समुद्र यात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम् २(†) ।
 द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा ॥२३७३॥

- ०) 'अथ इन्द्रादिलोक पाशानाम्' इति भिन्नः पाठः । 'वेष्टनु मयोच्चैः' इत्यस्य पाठः ।
 †) बोधायनसूत्रे, चण्डावतर्क्ये कलिबन्धं प्रकथयति, इमादौपाणि । तम् प्राक्कनं त्रीति सवर्णे
 नासीत् । कलिरित्यथ कतीति पाठः असम्भवः ।

देवराज सुतोत्पत्ति मधुपर्क पशोर्वधः ।
 मांस दानं तथा धाञ्छे वामप्रस्था श्रमस्तथा ॥२३७४॥
 दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्हानं परस्य च ।
 दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाम्बमेधकौ ॥२३७५॥
 महाप्रस्थान गमनं गोमेधम्ब तथा मत्तः ।
 इमाश्च धर्माश्च कलियुगे वर्ज्यानाहु र्मनीषिणः, इति ॥२३७६॥
 कमण्डलु-मृण्मयी । दत्ता विवाहिता ।
 ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठार्शगोवधन्तथा ।
 कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम् ॥२३७७॥

1936. इति वसिष्ठोक्तेः । आदित्य पुराणे च,—

विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवरस्य नियोजनम् ।
 बालायां क्षतयोन्थास्तु घरेणान्ये न संस्कृतिम् ॥२३७८॥
 कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजप्रमभिः ।
 आततायि-द्विजप्रचाणां धर्म युद्धेन हिंसनम् ॥२३७९॥
 द्विजस्याब्धौ तु नौ यातुः शोधितस्यापि संग्रहः १(१) ।
 सत्र क्षीनातु सर्वेषां कमण्डलु विधारणम् ।
 महाप्रस्थान गमनं गो संवत्तिश्च गो सवे ॥२३८०॥
 सौत्रामण्यामपि सुरा ग्रहणस्य च संग्रहः ।
 अग्निहोत्राऽहवण्याश्च लेहोलीढा परिग्रहः ॥२३८१॥
 ऋ(बृ)तस्वाध्याय सापेक्ष मघ संकोचनन्तथा ।
 प्रायश्चित्त विधानञ्च विप्राणां मरणान्तिकम् ॥२३८२॥
 संसर्गदोषस्तेयान्य महापातक निष्कृतिः ।
 वरातिथि पितृभ्यश्च (या) पशूपकरणक्रिया ॥२३८३॥
 दत्तोरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।
 सवर्णान्यांगणादुष्टैः संसर्गः शोधितैरपि ॥२३८४॥
 अयोनौ संग्रहे वृत्ते परित्यागोगुरुस्त्रियः ।
 परोद्देशात्म संत्याग उद्दिष्ट स्यापि वर्जनम् ॥२३८५॥

प्रतिमन्त्रार्चनायां संकलञ्च सधर्मकः १(७) ।
 अश्वस्य च वनादूर्ध्वं भङ्गस्पर्शन-मेव च ॥२३८६॥
 शा(सा)मित्रश्चैव विप्राणां सोमविक्रयणन्तथा ।
 बद्धभक्तान् शनेचाग्रहरणं हीनकर्मणः २(१) ॥२३८७॥

1937. इति चन्द्रोदये । ब्राह्मे च—

शूद्रेषु दास गोपाल कुलमित्रादौ सीरिणः ।
 भोज्याभता गृहस्थस्य तीर्थासेवाति दूरतः ॥२३८८॥
 शिष्यस्य गुरुद्वारेषु गुरुतद्वृत्तिशीलता ३(१) ।
 आपदवृत्ति द्विजाप्रयाणां भवस्तनिकता तथा ॥२३८९॥
 प्रजार्थन्तु द्विजाप्रयाणां प्रजारमणी परिग्रहः ४(५) ।
 ब्राह्मणानां प्रवासित्वं मुखाम्निधमन क्रिया ॥२३९०॥
 वलात् कारादि दुष्टस्त्री संप्रहोऽविधिचो(नो)दितः ।
 यतेश्च सर्ववर्णेषु भिक्षाचरण मेव च ॥२३९१॥
 नचोदके दशाहश्च दक्षिणा गुरु चोदिता ।
 ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पचनादि क्रियापि च ॥२३९२॥
 भृग्वग्नि पतनैश्चैव-वृद्धादि-मरणन्तथा ५(१) ।
 गोतृप्तिशिष्टे पयसि शिष्टैराचमन क्रिया ॥२३९३॥
 पितापुत्र विरोधेषु साक्षिणां दण्डकल्पनम् ।
 यतेः सायं गृहस्थश्च सूरिभिस्तत्त्व दर्शिभिः ६(०) ।
 पतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ॥
 निवर्तितानि विद्वद्भिः व्यवस्थापूर्वकं बुधैरिति ॥२३९४॥
 संसर्गं दोष इति—स्तेयभिन्ने महापापे रहस्ये कृते प्रायश्चित्तं नेत्यर्थः ।
 सवर्णान्योऽसवर्णादिस्तयादुष्टैः । अयोनौ शिष्यादौ ।

- १(०) 'संक्षेपस्य' इत्यपरः पाठः । अथ, ग्रामिणं, गोचारये चत्वार्यम्, पथं बन्धनमेति ।
 'होमकर्तव्यः' इति भिन्नः पाठः ।
 २(१) अथ, अपिद्योत सन्ध्यां वसति । 'अपिद्योतं तथो वेदा विद्वत्वं भक्तं गुरुतन्' इत्येवम् ।
 ३(१) 'गुरुद्वारात्' इति अथः पाठः । अथ 'संभक्तान्तरणे' इत्यथः पाठः ।
 ४(५) 'आररन्तौ' इति पाठान्तरम् ।
 ५(१) 'पतनैश्चैव' इत्यथः पाठः । 'अह्नवादि-गृहादि' इत्यपि अथम् पाठान्तरम् ।
 ६(०) 'सायं गृहस्थत्वं' इत्यथः पाठः ।

परीक्षेन ब्राह्मणाद्यर्थस्वेन । उद्दिष्टस्य प्रतिग्रहस्य ।

सङ्कल्पोवेतनग्रहणेन पूजाकरणं, अन्यत्स्पष्टम्-निगमे ।

अग्निहोत्रं गवालम्भं सन्न्यासं पलपैतृकम् ।

देवराष्ट्रं सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥२३६५॥

अग्निहोत्रं सर्वाधानपक्षेण—आधानं स्मृतम् ।

श्रौतस्मात्तान्योस्तु पृथक् कृतिः ।

सर्वाधानं एतयोरेक्यकृतिः ।

1938. पूर्वयुगाभितेति स्मृतिचन्द्रिकोक्तेः ।

एतेन, चत्वार्य्यब्दं सहस्राणि चत्वार्य्यब्दशतानि च ।

कलिर्यदागमिष्यन्ति तदा त्रेता परिग्रहः ॥२३६६॥

1939. सन्न्यासश्च न कर्त्तव्यो ब्राह्मणेन विज्ञानतेति, व्यासवाचा व्याख्यातम् ।

1940. त्रेतापरिग्रहोऽग्निहोत्रपरिग्रह इत्यर्थः । सर्वाधानेऽपि विशेषमाह, देवलं यावद्गुणं विभागोऽस्ति यावद्देवः प्रवर्त्तते ।

सन्न्यासं चाग्निहोत्रञ्च अस्ति तावत् कलौ युगे, इति १(*) ॥

इति विधान पारिजाते कलिकालवर्ज्याणि ।

—*—

अथ वानप्रस्थाश्रमः ।

—*—

सच कलौ यद्यपि निषिद्धः, तथापि—

वानप्रस्थ्यं कलौ कुर्यात् सन्न्यासो ।

यावदेवक्षीति वचनात्तत्रापि कार्य्यः ॥२३६७॥

1941. अत्र याज्ञयल्क्यः—

सुतविन्यस्त पत्नीकस्तयावानुगतोवने २(†) ।

वानप्रस्थो ब्रह्मचारो साग्नः सोपायनो ब्रजेत् ॥२३६८॥

१(*) 'वर्षं संवत्सु' इत्यर्थः पाठः । 'अग्निं होमय तावत् कलौ युगे' इत्थं पाठान्तरं दृश्यते ।

२(†) 'सुतं विन्यस्त पत्नीकः' इति चाप्यः पाठः । सम्प्राप्तिं श्रुतिः आवाप्तोप निषिद्धिः । अथवा 'पुत्रेषु दारान् निचिद्य वने गच्छेत् सङ्गैव वा' इति कृति सम्भवे ।

११. अत्र ब्रह्मचारो विधेयः ।

१२. तथा परहिते रतः इत्यर्थः, पाठः ।

1942. मनुः,—

गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।
अपत्यस्येव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ॥२३६१॥

1943. याज्ञवल्क्यः—

अफालकृष्टेनाग्नींश्च पितृदेवातिथीनपि ।
भृत्यांश्च तर्पयेत्तश्मश्रुजटालोमभृदात्मवान् ॥२४००॥
अह्नोमासस्य षड्वापि तथा सम्बत् सरस्य वा ।
अर्थस्य सञ्चयं कुर्यात् कृतमाश्वयुजि त्यजेत् ॥२४०१॥
दान्तस्त्रिषवण-स्नायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् ।
स्वाध्यायवान् दानशीलः सर्वत्रतु हितैरतः १(*) ॥२४०२॥
दण्डोलूखलिकः कालपक्वाशो वास्मकूटकः ।
श्रौतं स्मार्तं फलस्नेहैः कर्मकुर्यात् क्रियास्तथा २(†) ॥२४०३॥

अत्र क्रिया भोजनाद्याः ।

चान्द्रायणे नयेत् कालं कृच्छ्रं वा वर्तयेत् सदा ३(\$) ॥
पक्षे गते वाप्यग्नीयान्मासे वाऽह्निवा गते ।
स्वप्याद्भूमौ शुचीरात्रौ दिवासंप्रपदैर्नयेत् ॥२४०४॥
स्थानासन विहारैर्वा योगाभ्यासेनवा तथा ।
प्रीप्ते पञ्चाग्निमध्यस्थोवर्षासु स्थण्डिले शयः ॥२४०५॥
भार्गवासास्तु हेमन्ते शक्त्या वापि तपश्चरेत् ।
यः करक्लैर्विक्रमति चन्दनैर्यश्च लिम्पति ॥२४०६॥
अक्रुद्धोऽपरितुष्टश्च स(श)मस्तस्य च तस्य च ।
अग्नीन्वाप्यात्मसात् कृत्वा वृक्षावासोमिताशनः ॥२४०७॥
धानप्रस्थगृहेष्वेव यात्रार्थे भैक्ष्यमाचरेत् ।
प्रामादाहृत्यवा प्रासानष्टौ भुञ्जीत वाग्यतः ॥२४०८॥
वायुभक्षः प्रागुदीचीं गच्छेदा वर्ष्मसंक्षयात् ।

-
- १(०) 'सर्व्वस्य संहिते रतः' इति पाठान्तरम् ।
मन्त्रैर्वा सत्त्वानां औषधानां हितं गुणाय निरतः परावयव इत्यर्थः स्यात् ॥
" पतत् कर्म वानप्रस्थादीनां वैच कृत्य इयम ।
१(†) यत्र पुनः क्रियाः स्वीयाश्चमीपयुक्ताः शास्त्रनिर्दिताः ।
१(‡) यत्र चान्द्रायणं व्रतं धर्मं शास्त्रोक्तम् ।
'सिद्धिं वृद्धान् चरेत् पिश्याम्' इत्यादि कृत्तीकोक्तम् ।
यत्र विज्ञातलि—इत्यत्र 'विज्ञाति' शेषः पाठः ।

प्रागुदीचीं ऐशानीं दिशम् । आचर्मसंक्षताद्देहपातवर्जन्तं
गच्छेदित्यर्थः ।

वानप्रस्थोवीराध्वान् ज्वलनाम्बु प्रवेशनम् ।

भूवग्नि पतनं वानुतिष्ठेत् । इति स्मृत्यन्तरे ॥२४०६॥

इति विधान-पारिजाते वानप्रस्थाश्रम विधानम् ।

—*—

अथ सन्न्यासः ।

—*—

1944. तत्र याज्ञवल्क्यः—

वनाद्गृहाद्वा कृत्वेष्टिं सार्ववेद(स)सदक्षिणाम् १(०) ।

प्राजापत्यं तदन्ते तानग्नीनारोप्य चात्मनि ॥२४१०॥

अधीत वेदोजपकृत् पुत्रवानन्नदोऽग्निमान् ।

शक्त्याच यज्ञं कृन्मोक्षे मनः कुर्यात् नान्यथा ॥२४११॥

1945. एतच्चाश्रम-समुच्चय पक्षे । अन्यत्र जावालश्रुतिः—

‘यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद् गृहाद्वनाद्वा,

यः पुनरव्रती व्रतीवा स्नातकोवाऽस्नातकोबोत्सन्नाग्निकोवा,

1946. यदहरेवच, विरजे तदहरेव प्रव्रजेदिति’ ।

प्रव्रजेद् ब्रह्मचर्याद्वा प्रव्रजेच्च गृहादपि ।

वनाद्वा प्रव्रजेद् विद्वानातुरोवाथ दुःखितः २(†) ॥२४१२॥

अत्रातुरो सुमूर्षुः ।

दुःखितश्च चोरव्याघ्रादिभिः ।

१(०)

अथाश्रम क्रमपरा श्रुतिर्यथा—‘ब्रह्मचारी यज्ञो भवेद् यज्ञाग्नी भुत्वा प्रव्रजे’ इति ।
अकस्मिन् विरक्तस्य सङ्गतं सङ्गासः, यद् अहरेव विरजितं दहरेव प्रव्रजेत् इति । विरक्तस्य
सद्यः सङ्गासं यद्वचम् । अन्त्यं सङ्गासोपनिषदि, यति चण्डे समुच्चये, ब्रह्मोपनिषदि, वेदान्त
कल्पतरौ, चास्ति ।

२(†)

आतुर सङ्गासः, विद्वत् सङ्गासः, विविदिषा सङ्गासवाच्यं निदेशं शास्त्रोक्तः ।
आवालोपनिषदि ब्रह्मोपनिषदि च । ‘तिसृषु विपत्ते’ इति पाठान्तरम् । ‘कर्मवच
कर्मवच’ इत्यमपि भिन्नः पाठः ।

1947. महाभारते —

आतुराणां सन्नयासे न विधिर्नैवच क्रिया ।

प्रेषमात्रं समुच्चार्य सन्न्यासं तच्च पूरयेत् ।

यथातुरः स्यान्मनसा वाचा वा सन्नयसेदिति ॥२४१३॥

जावालश्रुतिश्च — अत्र सन्नयासे विप्रस्यैवाधिकारः ।

1948. आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहादिति मनूक्तेः ।

तथाहि —

चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः श्रुतिचोदिताः १(*) ।

क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ता द्वावेकौ वैश्यशूद्रयोः ॥२४१४॥

1949. इति याज्ञवल्क्योक्तेश्च ।

1950. माघवाचाचार्यस्तु — द्विजातेरधिकारमाह ।

ब्राह्मणः क्षत्रियोवाथ वैश्योवा प्रव्रजेद् गृहादिति, कूर्मपुराणात् ।

पूर्ववाक्यन्तु, (अवंध केवल) काषायदण्डधारणनिषेध परम् ।

मुखजानामयं धर्म्मोयद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् ।

राजन्यवैश्ययोर्नेति दत्तात्रेयमुनेर्वचः ॥२४१५॥

1951. इति बौधायनोक्तेश्च ।

अत्र देशाचारतोव्यवस्था वा । योऽपि, सन्न्यासं पलपैतृकमिति कलौ-

निषेधः सोऽपि व्यवस्थितः प्राक् २(†) ।

1952. सन्नयासञ्चतुर्द्धा यथाह, हारोतः,—

कुटीचको बहुदकोहंसश्चाथतृतीयकः ।

चतुर्थः परमोहंसः यश्च पश्चात् स उत्तमः ॥२४१६॥

आद्यः पुत्रादिना कुटीं कारयित्वा तत्र गृहेच वमन् काषायवासाः ।

शिलोपवीती त्रिदण्डवान् बन्धुषु, स्वगृहेवा मुखान्नात्महोभवेदेत-

द्वत्यन्ताशक्तः परः । (२) द्वितीयस्तु बन्धून् हित्वा सर्वाङ्गाराणि-

भैक्ष्यं चरन् पूर्वोक्तवेपः स्यात् । हंसस्तु पूर्वोक्त-वेशश्च ।

इसोहि — पूर्वोक्तवेपोक्तैकदण्डः इति ग्रन्थान्तरे ।

एकन्तु वैणवं दण्डं धारयेन्नित्यमादरादिति ॥२४१७॥

1(*)

अत्र श्रुतिचोदिता इत्यपरः पाठः । वागः गृहः इति श्लोकः सन्न्यासः यद्ये यतिर्न पश्यतीति चेति । गीता टीकायाञ्च । वाग् गमः काषायां दण्डवान् निवन्त्ये तेषां विषेयम् । तद्वैश्वदेव्याच्चेति ज्ञेयम् ।

२(†)

शान्तिः — कलिवर्जं प्रकारणे इति पूर्वोक्तम् ।

1953. स्कान्दात् ।

यज्ञोपवीतं दण्डश्च वस्त्रं जन्तुनिवारकम् ।

तावान् परिग्रहः प्रोक्तो नान्यो हंस-परिग्रहः ॥२४१८॥

1954. इति विष्णु स्मरणात् ।

कचित्तु परमहंस्य यज्ञोपवीत—निषेधः ।

1955. तथाहि स्कान्दे,—

परमहंस स्त्रिदण्डं च रज्जुगोवाल निर्मिताः ।

शिखां यज्ञोपवीतं च नित्यं कमपरित्यजेदिति ॥२४१९॥

अयमप्येकदण्ड एव । येतु शिखोपवीतादित्यागनिषेधा,
स्ते कुटोचकादिपराः ।

1956 यच्चात्रिः—

चतुर्धा भिक्षवः प्रोक्ताः सर्व्वे चैव त्रिदण्डिनः ।

इति सर्व्वेषां त्रिदण्डविधानं तद्वाग् दण्डादिपरम् ॥२४२०॥

तथाहि,—

वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्ड स्तथैव ।

यस्यैते कथिता दण्डाः स त्रिदण्डीति चोच्यते ॥२४२१॥

1957 इति मनूक्तेः ।

सर्व्वभूत हितः शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलुः ।

एकारामपारि ब्राज्यं भिक्षार्थो माम् माश्रयेदिति ॥२४२२॥

1958. याज्ञवल्क्योक्तेः ।

चतुर्थमाश्रमं गच्छेद्ब्रह्मविद्या परायणः ।

एक दण्डी त्रिदण्डी वा सर्व्वसङ्गविवर्जितः ॥२४२३॥

1959. इति चतुर्विंशति मतोक्तेश्च । त्रिदण्डादिधारणमव्यवस्थितं वा ।

अति विदुष एक दण्डोऽपि न, 'नदण्डोनशिखा नाच्छादनं यस्य
सः परमहंस इति महोपनिषदुक्तेः १(०) ।

1960. अत एव यमः—

कायदण्डो धृ(वृ)तोयेन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः ।
सयाति नरकान् घोरान् महारौरव संज्ञितान् ॥२४२४॥

1961. इत्याह । भारते आश्वमेधिकेऽपि—

एकदण्डी त्रिदण्डीच १(*) शिखी मुण्डित एववा ।
काषाय मात्र सारोऽपि यतिः पूज्यो युधिष्ठिर इति ॥२४२५॥

—*—

अथ सन्न्यास ग्रहण विधानम् ।

—*—

1962. अत्र बोधायनः—

कृत्वा श्राद्धानि सर्वाणि पित्रादिभ्योऽष्टक पृथक् ।
वापयित्वा ततः केशान् मार्जये न्मान्त्रका इमाः इति ॥२४२६॥
अत्र सर्वाणीति—स्वस्य नवश्राद्ध-बोद्धश श्राद्धानि सर्वाणि ।
पित्रादिभ्योऽष्टक पृथक् श्राद्धादिकं कृत्वेत्यर्थः ।

1963. स्मृत्यर्थसारेऽपि,—

एकोद्दिष्टविधानेन कुर्याच्छ्राद्धानि बोद्धश ।
अग्निमान् पार्वणे नेव विधिना निर्व्वपेत् स्वयम्, इति ॥२४२७॥

1964. अधिकारार्थं प्रायश्चित्तमाह, कात्यायनः—

कृच्छ्रांस्तु चतुरः कृत्वा सन्न्यसे च्चेदनाश्रमी २(†) ।
आश्रमी चेत्ततःकृच्छ्रं तेनासौ योग्यतां ब्रजेदिति ॥२४२८॥

1965. अष्टौ-श्राद्धान्याह, बोधायनः—

सदैवमार्षकं दिव्यं पित्र्यं मातृकं मानुषं ।
भौतिकं चात्मनश्चान्ते ह्यष्टौ श्राद्धानि निर्व्वपेत् इति ॥२४२९॥

1966. अत्र देवताक्रममाह हेमाद्रौ शौनकः—

देवश्राद्धे ब्रह्मविष्णु महेश्वराः, आर्ये ब्रह्मर्षि महर्षि देवर्षयः, क्षिप्त्रे
वसुवृद्धादित्याः, मानुषे, सनक सनन्दन सनातनाः, भौतिके पृथि
व्यादिपञ्चभूतानि, चक्षुरादीन्द्रियाणि, चतुर्विधभूतग्रामश्चेति तिस्रः

१(०) एक दण्डादि त्रिदण्डादिकं पञ्चदण्डं बल्यते च ।

कृच्छ्रं तत्र नियमादिकं प्रायश्चित्त विवेकादायकम् ।

२(†) अत्र चत्वारि कृच्छ्रं त्रयानि प्रायश्चित्तानि ज्ञेयानि, चतुर्थाय पञ्चमं सन्न्यासनम् ।

पित्रे—पित्राद्योमातामहाद्यभ्य । मातृके माताद्यस्तिस्रः ।
 आत्मश्राद्धे तु—आत्म—पितृ—पितामहप्रपितामहा देवताः । सर्वत्र
 नान्दीमुखत्वं विशेषणं ज्ञेयं, सर्वत्र पिण्डदानं, सर्वत्र युष्मा विप्राः,
 दत्तकतृ सत्यवसू वा(च)विश्वेदेवौ१(*) अन्यत् सर्वान्दीमुखवदिति ।

1967. स्मृत्यर्थ सारेच—

केशभ्रू लोमनखान् वापयित्वोप कल्पयेत् २(†) ।

दण्डं जपं पवित्रञ्च शिक्मपात्रं कमण्डलुम् ।

भासनं कौपीनमाच्छादनं कन्धाञ्च पादुके इति ॥२४३०॥

1968. दण्डलक्षण माह, धौधायनः—

त्रीन्द्रण्डानकुलिस्थलान् वीणवान्मुखं संस्थितान् ।

एकं वा दण्डमादाय पात्राण्यग्नौ त्तिप्त्वा, भू भुवः स्वरिति अपःस्पृष्ट्वा
 मन्त्राणि जप्त्वा विप्रान् सम्भोज्य, पुण्याहं वाचयित्वा, भद्रवा वपनम्,
 तत्सन्मन्त्राणि स्वेष्ट (मन्त्राणि)—

कृत्वा हेम-रौप्य-कुश-जलैः स्नात्वा पुरुषाय चरुं श्रपयित्वा,

प्राणायस्वाहेत्यादिना पञ्चाज्याहूतीहुत्वा,

पुरुष-सूक्तेन प्रत्यृच माज्यं चरुञ्च जुहुयात् ॥२४३१॥

अत्रैके विरजाहोम मिच्छन्ति ।

यथोक्तं शिव गीतासु—

जुहुयाद्विरजामन्त्रैः प्राणाऽपानादिभिस्ततः ।

अनुवाकान्तमेकाग्रः समिदाज्यचरुन् पृथक् ॥२४३२॥

आत्मन्यग्नीन् समारोय याते अग्नेति मन्त्रतः ।

भस्मादायाग्निरित्यादौ विस्तृज्याङ्गानि संस्पृशेत् ॥

महापापोहि पापोंधे मुच्यते नात्र संशयः, इति ॥२४३३॥

1969. अनुवाकान्तविरजा मन्त्रा उच्यन्ते ।

ॐ (अं) प्राणापानाभ्यानो ३(‡) दानसमाना मे शुष्यन्ताम् ।

१(*) 'विश्वे' दिवा.' इति वा पाठान्तरम् । दण्डं जपमित्यत्र दण्डवत् इत्यन्तः पाठः ।

२(†) वैशाखीनां वापनं सर्वे सुमुखं विष्णुसारेण दद्यादिति शङ्खे कार्यम् ।

३(‡) अत्र जीवच्छादके ऋ-नद-शेड्ङ्ग आङ्गवत् ज्ञेयमिति प्रोक्तं; केषवाचार्याः । यक्ष पञ्चाङ्गाश्च
 कृत्वास्ति । तेन जीवता पुरुषेणानुष्ठेयं खल्य आङ्गं जीवच्छादकमिति बोध्यम् । सज्जसनात्
 प्रागपि तेनैव मनुहेयम् । विरजा होमस्तु सज्जसनात् यक्षान् प्रागनुष्ठेयः ।

ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासं ॐ स्वाहा ।

अन्न सर्व्वत्र लिङ्गोक्तदेवताभ्य इदं नममेति त्यागो ज्ञेयः ।

वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्र जिह्वा प्रातरेतो १(*) बुद्ध्याकृति सङ्कल्पा मे शुद्धचन्ता, ज्योतिः त्वक्च(क)र्म-मांस दधिर मेदोमज्जा स्नायवोऽस्थीनिच मे शुध्यन्ता । ज्योतिः शिरः ।

पाणि पाद्-पार्श्वं पृष्ठोरुदरं जङ्घे शिम्नोपस्थवायवोमे-शुध्यन्ताम् । ज्योतिः(रूप)उत्तिष्ठदुपरिरूपम् । हरित-पिङ्गल लोहितान्नदेहे देहि दापयितारःशुध्यन्ताम् । वि-पृथिव्याप स्तेजो-वायुराकाश मे शुध्यन्ताम् । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा मे शुद्धचन्ताम् । ज्योतिर्मनोवाक्का कर्माणि मे शुध्यन्ताम् । ज्योतिरायुरीशानामे शुध्यन्ताम् । (ज्योतिः शब्द स्पर्शरूप रसगन्धा मे शुद्धचन्ताम्) । ज्योतिः परमात्मा मे शुध्यताम् । ज्योतिः क्षुधे स्वाहा । क्षुत्पिपाश्यां स्वाहा । वि-विद्यायै स्वाहा । अग्निविधानाय स्वाहा । केशोत्काय स्वाहा ।

‘क्षुत् पिपासामलां ज्येष्ठाम लक्ष्मीं नाशयाम्यऽम् ।

अभूतिमसमृद्धिञ्च सर्व्वानिनुदमे पाप्मान उ स्वाहा २(†) ॥२४३॥

अन्नमय-प्राणमय-मनोमय-विज्ञानमयानन्दमयाः शुध्यन्ताम् ।

ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासं स्वाहा । एवं समिदाज्यचक्रं पृथक् पृथक् हुत्वा असम्भवे आज्येनैव विरजा होमं कृत्वा, अन्यदा-ज्येन जुहुयात् । अग्नये स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा, आत्मने स्वाहा, अन्तरात्मने स्वाहा, परमात्मने स्वाहेति हुत्वा, यथा द्वैषतं त्यागं कृत्वा, स्विष्ट कृदादि होमं समाप्य, ब्रह्मणे सुवर्णसाज्य पात्रञ्च दत्त्वा, समासिञ्चत्वित्यग्निमु पतिष्ठेत् । अत्र केचिन् अग्नेः सविन्-सावित्री प्रवेशं पूर्णाहुतिञ्च कुर्यादित्याहुः । ततो याते अग्नि(स्व) इति त्रिस्तरेर्कीकं जिघ्रन्नात्मन्यग्नीन् समारोय, गुरवे सर्व्वस्वं दत्त्वा, हरिं स्मरन्पूर्व्वं वाहुस्तिष्ठन्देवान् सं स्मृत्वा दक्षिणाः कृत्वा (दत्त्वा) तेनोपविष्टः ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहेति सन्न्यस्तं सर्व्वं मयेति,

(*)

‘प्रातरीता’ इत्यत्र प्रातरेत इत्यर्थः पाठः । ‘रमासृक् मांसं मेदोऽस्थिमज्जां शुक्लाणि धातवः’ । ‘द्विहस्त दधिर’ मूलं दधिरं तेषां धार्यते । ‘तद् विशुद्धं दधिरं वसवर्णं-सुखायुषाम् । युनक्ति प्राणिनां प्राणाः शोषितं शतुवर्षमेतं’

इत्यादि वेदके । औशुके, एतत् मूलमस्ति । अत्र काचित् परिग्रहितं दृश्यते ।

उपनिषदि, अन्नमयादि पञ्चकोषाः सन्ति । चतुर्विंशति तस्याणि च । एतत् औशुके प्रोक्तम् ।

१(†)

‘दिवान् प्रदक्षिणी ज्ञेय’ । ‘दिवान् सा दक्षिणाः कृत्वा’ इत्यं पाठान्नमस्ति ।

त्रिरुपांशु त्रिरुचैः त्रिरत्युचैश्चोत्तवा, जल समीपं गत्वा स्नात्वाच,
अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः स्वाहेति त्रिरजलिं त्रिप्ला, 'युवासुवासा'
इत्यनेन काषायं कौपीनं वासश्च परिधाय, सखे मां गोपायतेति
सुरभ्यं १(*) वृणवं पालाशं वा दण्डं गृहीयात् । अत्र पुत्रकामो
गृहस्थः शङ्खेन, पुरुष सूक्तेन दण्डमभिषिञ्च्य दध्यादिति शिष्टाचारः ।
ततः शिखामुत् पाठ्य ॐभूः २(†) स्वाहेति अग्नौ जले वा हुत्वा,
तथै वोपवीतं हुत्वा, येन देवापवित्रेणेति मन्त्रेण जलं पवित्रम्,
यदस्य पारइति शिष्यम्, सावित्र्या कमण्डलुम्, महाव्याहृतिभिः
काष्ठमयं भोजन पात्रम्, इदं विष्णुरिति सप्तदशीच गृहीत्वा ॐभूः
तीर्थंयामीति व्यस्त समस्ताभिर्व्याहृतिभिः सप्तभिः) ।

महर्जन इत्यन्तैः तर्पयित्वा. ॐभूः स्वधा, ॐभुवः स्वधा, ॐस्वः स्वधा,
ॐभूभुवः स्वर्महर्जनः स्वधेति पितृस्तर्पयित्वा, उदुत्यं, चित्रम्,
तच्चलुः, हंसः सुचिषत्, नमोमित्रस्येति, येनेदमञ्जै, नमः-सचित्र इति
पौराणमन्त्रेणच सूर्यमुपस्थाय, पुनः स्नात्वा, जङ्घे क्षालयित्वा.
ॐचिदिति ब्रह्माहमिति, इदं सर्वमोमिति, ब्रह्मवा स्वराड्ज्योतिर्वर्ध-
प्रवेशे दोष एवः, तपति वेद्यमे वैतदय एवं वेदोपवेद (देव) न परतां-
जपित्वा, त्रिसहस्रगायत्रीजपेदेतिः ३(‡) ।

अथ तद्धर्माः कथ्यन्ते ।

प्रातरुत्थाय ब्रह्मणस्पते इति जपित्वा, दण्डादी निनिधाय.
मूत्रपुरीषयोः गृहस्थ-चतुर्गुणं शौचं कृत्वाचम्य. पर्वद्वादशी वर्जम्.
प्रणवेन दन्तधावनं कृत्वा, तेनैव मृदावहिः कटिं प्रक्षाल्य, जलतर्पण
वर्जं स्नात्वा पुनर्जङ्घे प्रक्षाल्य, वहिःद्वित्रिचतुषश्चमसप्तान्यतमपर्व-

१(•) 'सुखं' सुखं च इति भिन्नः पाठः । शङ्ख-इत्यत्र 'गङ्ग' वा 'रणा' इति भिन्नः पाठः ।

२(†) 'च.परिविशिष्टा यस्य यस्य ज्ञानसंघी शिखा' इति । 'जिह्वां यजोपवीतञ्च वहिः स्तं
त्यजेदुधः' इति च । ॐ भूः इति मन्त्रो निमित्तः । ॐ भूः तर्पयामि, एवमपि
पाठः स्यात् ।

३(‡) 'दशभिर्ब्रह्मजमितं जप्ते न च पुराहृतम् ।

वि युगन्तु सङ्क्षेपे गायत्री इति पातकम् ॥ इति स्मृतिः ।

'गायत्री वा इदं सर्वं यत् किञ्च भूतम्' इति स्मृतिः ।

'गायति च त्रायति च' । 'गायन्तां त्रायते यथाद् गायत्रीत्यतः कृता' इति च स्मृतिः ।

वेष्टित वस्त्रादीनि गृहीत्वा, मार्जनात् कृत्वा, केशवादीन्
नमोन्तनामभि स्तर्पयित्वा ३२ १(*) स्तर्पयामीत्यादि-भ्यस्त-
समस्त-दकादश-नव-द्वित्रिचतुः सप्तान्यतमपर्ववेष्टितान् वृक २(†)
गोवालरज्ज्वातु चतुरङ्गलान् ।

1970. एकोवालदशोदण्डो गोवाल सदशोभवेत् ॥२४३५॥

अग्निरग्निमुत्पाद्यनित्येन विधिना ततः ।

नित्योविधिः पृथोदिवि विधिः सप्राग विहितः ॥२४३६॥

स्वाग्नावेवाग्निमाम् कुर्यादपवर्गोऽय मादितः ।

आज्यं पयोदधीत्येतत्त्रिविद्वान् जलमेववा ॥२४३७॥

३२भूरित्यादिना प्राश्य रात्रिचोपवसेत्ततः ३ ‡) ।

अथादित्यस्यास्तमयात् पूर्व्वमग्नीन् विद्वत्य सः ॥२४३८॥

आज्यमग्नौ गार्हपत्ये तुसंस्कृत्येतरं स्नुचा ।

पूर्णं पात्राऽऽवनीयेतु जुहुयात् प्रणवेनतु ॥२४३९॥

ब्रह्माण्व धानमेतत्स्या दग्निहोत्रेऽते ततः ।

सस्त्रीये गार्हपत्यस्य दर्भानुत्तरतीऽन्नतु ॥२४४०॥

पात्राण्यासाद्य दर्भेषु ब्रह्मात्मनमेवतु ४(०) ।

जागृयाद्वात्रिमेतावैयावद्ब्राह्म-मुहुर्त्तकः ॥२४४१॥

अग्निहोत्रं स्वकालेन हुत्वा प्रातस्वनन्तरम् ।

इष्टिं वैश्वानरीं कुर्यात् प्राजापत्यामथापिवा ॥२४४२॥

1971. जाबाल श्रुतौतु—

तद्धैके प्राजापत्यामेवेष्टिं कुर्वन्ति, तदुतथा नकुर्व्याद्वाग्नेयीमेव कुर्यात्
त्रैधातवीयामेव कुर्यादित्युक्तम् ।

- १(०) ३० भूः इत्यादिमन्त्रे अ-उ-म- एतद्वैतय योवाद् अंकार इति मन्त्रात्मन्ः प्रजापः ।
अवाइ सावाऽनुवाय्याः । अंकारद्वये सावकुपो निषदि विद्यते । 'तस्य वाचकाः
प्रथमः' इति योऽनुवचम् । 'सर्व्वमन्त्रं प्रयोगेन ३० इत्यादौ प्रयुज्यते' इति कृतेः । अं
इत्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् सामनुस्वरम् इति गीतायाश्च । अकारादि लकाराणां
वर्णजयै ब्रह्मविष्णु महेश्वराः त्रिमयः सन्ति । अथ अं इति मन्त्रोक्तिवि चकारः वासुदेव
इति । प्रजापति चेति ।
- २(†) 'ब्रह्म गोवाच' इति पूर्व्वसुक्तम् । गौः पुष्कल्यवालरज्जुः । अथ, ऐकोवाल इत्यन्तः पाठः ।
एकोक्तिं लक्ष्यं स्तवः । तद वालजाता रज्जुः ।
- ३(‡) इति मन्त्रेण प्राश्य मन्त्रं जपन् रात्रिं नयेदिति ।
- ४(०) 'ब्रह्मान्वाखन एव' इत्यपि पाठः स्यात् । 'अष्टिं वैश्वानः प्राचसीष तथा करोति' इति
अथैरन्तरा पाठः पतितः ।

तेनात्र विकल्पः—

अनाहिताग्नेस्तु इष्टिस्थाने वैश्वानर आग्नेयोवा चरुर्मवतीति माधवः ।

1972. **कात्यायनस्तु—**

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य वेदिमध्यस्थितो हरिम् ।

ध्यात्वा इवि त्वनुज्ञातो गुरुणा प्रैवमारमेत ॥२४४३॥

1973. **कपिलः—**

विधिवत् प्रैवमुत्तवाथ त्रिरूपांशु द्विरुद्यकैः ।

अभयं सर्वभुतेभ्यो मत्तः स्वाहेत्यथोभुवि १(*) ॥

निनयेद् दण्डशिक्यादि गृहीत्वाथ वहिर्भजेत् ॥२४४४॥

1974. **बौधायनः—**

सखेमैत्यादि, २(†) अथैषां वचनानामेकवाक्यतया प्रयोगः प्रदर्श्यते ।

तत्र सन्न्यासाश्रमाधिकार सिद्धार्थं स्वस्य नवश्राद्ध-षोडशश्राद्ध-सपिण्डनानि साग्निः पार्ष्वणेन विधिना, अनग्निरेकोद्दिष्ट विधिना च, सन्न्यासाश्रमाधिकारसिद्धार्थं, स्वस्य नवश्राद्ध-षोडश श्राद्ध-सपिण्ड-नानि, साग्निः पार्ष्वण विधिनाऽनग्निरेकोद्दिष्ट विधिनापि कुर्यात् ।

1975. शक्तश्चेद्वेदो धायनोक्तं वैवं आर्षं दिव्यं पित्र्यं मातृकं मानुषं भौतिकं चेति पूर्वोक्त प्रकारेण सप्तश्राद्धानि । नान्दीश्राद्धं विश्वेदेव-पूर्वकं ३(‡) कृत्वाऽन्ते, स्वस्य नवश्राद्ध सपिण्डनानि कुर्यात् । ततोऽनाश्रमीचेत् सन्न्यासयोग्यता सिद्धार्थं चतुः कृच्छ्रान्, आश्रमीचेत् सप्तकृच्छ्रं कृत्वा, उदगयने सुमुहूर्ते एकादश्याम्बा, साग्निरभावास्यायां पौर्ण-मास्यां वा, यथा पर्वणि प्राजापत्यादीष्टिः स्यात्, तस्मिन् कालदेशादि-संकीर्त्य, परमहंसादि सन्न्यासप्रहणमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य, गणपं सम्पूज्य, पुण्याहं वाचयित्वा मातृकापूजा पूर्वकं वृद्धिश्राद्धं कृत्वा, अस्तमयात् प्रागौपासन समिधा होमं विधेयम् । आहिताग्निस्तु
1976. गार्हपत्यम्, विधुरोऽग्निहोत्रं, त्रिकाण्डमण्डनोक्तरीत्या कुशपत्न्या-सह, पवमानाद्यन्तं पूर्णाहुत्यन्तं वाधानं कृत्वा, तमग्निं स्थापयेत् । ब्रह्मचारी विधुरश्च व्याहृतिभिः प्रणवेन चाग्निमादायान्वन्मिरूप-

१(*) 'वेदि मध्यस्थितं हरिम्' इत्यन्वः पाठः । 'अभयं सर्वभूते भ्यो दत्त्वा यधरतिं मुनिः । न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते कश्चित्' इति महाभारते ।
 २(†) खेमं विसृजति भिन्नः पाठः ।
 ३(‡) अथ इत्यन्तः इति भिन्नः पाठः ।
 कुत्रचिद् वि विच देवाः, सत्यवत्स, एवं पाठोऽस्ति ।

समिन्पाणितु पृष्टोद्विधीति तं प्रतिष्ठाप्य, तेनैव समिन्धताम्, सवितुः, तत्सवितुः, विश्वानिदेव सवितुर्दु रितानीति तिसृभिः समिन्धोऽभ्या-
वध्याद् । एवमग्निमृद्धिं कृत्वा, शिखाकन्नोपस्थवर्जं वपनं कृत्वा
शक्तमुष्टित्रयं प्राभ्याचम्य, पयोदधियुतमाज्यमपोवा, ॐ भूः सावित्रीं
प्रविशामि॥१॥ तत्सवितुर्वरेण्य मिति प्राभ्याचम्य पुनस्तदापः
अं भूवः सावित्रीं प्रविशामि, 'भर्गोदेवस्य धीमहि' इति प्राभ्याचम्य
पुनरादाय 'अं स्वः सावित्रीं प्रविशामि, धियो यो नः प्रचोदयादिति'
प्राभ्याचम्य चतुर्थमादाय अं भू भुवः स्वः सावित्रीं प्रविशामि,
तत्सवितुः प्रचोदयादिति प्राभ्याचामेत् । ततः प्राक्स्थापितेऽग्नौ
आज्यं संस्कृत्य, चतुर्वारं द्वादशकृत्योवा, तत्क्षुच्यादाय १(०) अं
स्थाहा परमात्मने इदं न ममेति हुत्वोपवसेत् । ततो वैश्वदेवं सायं
होमञ्च कृत्वा, अग्नेरक्षग्भागे कुशानास्तीर्थ्य दण्डादीनि दशपञ्चवा,
वस्तुन्यासाद्य ब्रह्मसदने कृष्णाजिनोपविष्टो रात्रौ जागरणं कृत्वा,
प्रातःस्नानहोमानन्तरं वैश्वानरीं वा प्राजापत्यां वा (आ)ग्नेयीमिष्टिं
कुर्यात् । अनाहिताग्निस्तु वैश्वानराद्यन्यतम-स्थालीपाकं कुर्यात् ।
ततः सति सम्भवे ।

अहुयाद्विरजामन्त्रेः प्राणाः पानादिभिस्ततः ।

अनुवाकान्तमेकाग्रः समिन्धज्यं पृथगिति ॥२४४५॥

1977. शिवगीतोक्त प्रफारण, प्राणादिपञ्चनाम-पुरुषसूक्त-चक्रहोम-पूर्वक-
विरजाहोमं च कृत्वा, ३(†) होमशेषं समाप्य, 'याने अग्ने'
इति मन्त्रेणात्मनि अग्निं त्रिसमारोप्य भस्मादाय, अग्निरिति
भस्मेति मन्त्रेणाङ्गानि विमृज्य, गुरवे-सर्व्वस्वं, ऋत्विग्भ्यो
दक्षिणाञ्च दत्त्वा, ब्रह्मणे मधुपूर्ण-तैजसपात्रं दत्त्वा, दारु पात्राण्याह-
वनीयेऽग्नौ क्षिप्त्वा अश्वम मृण्मयानि जले प्राप्य कृष्णाजिनमावधीत,
जलेवा क्षिपेत् । ततो गुरुपविष्ट मार्गेण हविं स्मरन् नृक्षं वाहुस्तिष्ठन्
देवान् साक्षिणः कृत्वा, अं भूभुवः स्वः सन्न्यस्तं मया इति त्रिकर्पाहुः
त्रिरुक्षींश्च प्रैव मुक्त्वा, जल समीपमेत्य स्नात्वा, अभयं सर्व्वभूतेभ्यो-
मत्तः स्वाहेति त्रिजलाञ्जलिं क्षिपेत् ॥

(*) अथ ॐ इत्यथ ॐ इति पाठो विद्यते । अथ तत् शुक्ला प्रायश्चित्तानि वा इति ।

(†) 'हुत्वोपविशेत्' इत्यन्वः पाठः । अथ विरजा होमः प्रायश्चित्तः । वि-मत्तं दुःखपापकामादिकं
येन होमेन न विरजा होमः शुद्धादिभिरेव ।

1978. हरिव्यानं कास्यायनः—

पञ्चायुधधरं सौम्यं सर्वभरणभूषितम् ।

भ्यात्वादित्यं त्वनुक्तातो गुरुणा प्रेषमीरयेदिति ॥२४४६॥

ततो 'युवासुधासा' इति मन्त्रेण काषायं कौपीनं वासश्च परिधाय
'सखे मां गोपायेति' दण्डं गृह्णाति । 'यदस्य पारे रजसः' इति
शिक्ष्यम् 'ये न देवा पवित्रेणे'ति जल पात्रञ्च, अं कमण्डलुं महाव्याह-
तिभिः ब्रह्मभाजनंच गृहीत्वा शिखा मुत्खाय अंभूः स्वाहेत्यग्नौ जले
वा हुत्वा, तथैवोपवीतं हुत्वा, अरणीत्रयं विसृज्य^{३०} १(*) मित्युक्त्वा,
बन्धून् विसृज्य विहरेदिति ॥

—*—

इति सन्न्यासविधिः ॥

—*—

आतुर-सन्न्यासविधिः ।

आतुराणान्तु सन्न्यासे न विधिर्नचवै क्रिया ।

प्रेषभावं समुच्चार्य सन्न्यासं तत्र कारयेत् २(†) ॥२४४७॥

अथ चेत् सोऽपि जीवितः सन्न्यास विधि माचरेदिति ।

उत्पन्ने संकटे घोरे चोर व्याघ्रादि गोचरे ।

भय-भीतस्य सन्न्यासं भङ्गित्वा मुनिर ब्रवीत् इति ॥२४४८॥

अथ सन्न्यासिनां धर्मः ।

तिसृष्वपि च सन्न्यासु मृदा जङ्घे प्रक्षाल्य स्नात्वा, गायत्र्या
त्रिजलाञ्जलिं दत्त्वा, अंभूः तर्पयामि, इत्यादि व्यस्त समस्ताभि-
व्याहृतिभिर् मंहर्नम स्तर्पयामीति तर्पयित्वा, ३।‡) अंभूः स्वाहेति
स्वाहा शब्दान्तैः, अंभूः स्वधेति स्वधा शब्दान्तैश्चेभिरेव पुनस्तर्पये-
दिति केचित् । तत उदुत्यम्, चित्रम्, तच्छलुः, हंसः शुचिबत्, न
मोमिल्लस्येति च ।

१(*). 'रावणी तथ' इत्यर्थः पाठः । अथ 'आत्मोपममेव सर्वं विहरे'दिति ।

२(†) अचिकित्स-रोगिणां विपन्नानां निरुपायानां हृद्वादीनां चर्यं सन्नासः स्यात् ।

३(‡) सर्वं च 'चर्ममः' इत्यत्र ॐ नमः इति मित्रः पाठः ।

नमः सवित्रे जगदेक चक्षुषे,
जगत्प्रसूति स्थितिनाश हेतवे ।
त्रयीमयाय त्रिगुणात्मधारिणे,
विरिञ्चि नारायण शङ्करात्मने ॥२४४॥

इत्यादित्य मुपतिष्ठेत । तत आचम्याञ्जलि मापूर्य्य प्रणवेन जलमादाय,
सव्याहृति गायत्र्याच त्रिः क्षिप्त्वा, गायत्रीं जपेत् । उदिते सूर्य्ये
प्रणवेन व्याहृतिभिर्वाच्यं त्रिदत्त्वा, 'मित्रस्य चर्षणी' त्याघैः पूर्व्वोक्त
सौर मन्त्रैः इदं विष्णुः, अन्निर्व्वो, ब्रह्मज ज्ञानमिति चोपस्थाय,
सर्व्वभूतेभ्यो नमः इति प्रदक्षिणं मावर्त्य्य, नमस्कृत्य ओम् आदित्याय
विश्वे सहस्राक्षाय धीमहि तन्नः सूर्य्यः प्रचोदयात् १(*) । इति
त्रिर्जपेत् । एवं त्रिकालं सन्ध्यां विष्णुपूजां ब्रह्मयज्ञञ्च कुर्यात् ।
एवं प्रणवजपञ्च ॥

अथ भिक्षाचारः ।

विधूमे सन्नमूषले व्यङ्गारे भुक्त वज्जने २(†) ।
कालेऽपरा भूयिष्ठे नित्यं भिक्षां पतिश्चरेत् ॥२४५॥
इत्युक्ते काले, 'उद्व(ह)यमि'त्यादि चतसृभिर्भृगिभ रादित्यमुपास्य,
'आकृष्टेने'ति प्रदक्षिणं कृत्वा, येते पन्था' इति जप्त्वा, षोऽसौवि(श्व्वा)
ष्णाख्य आदित्ये पुरुषोहि सहादि स्थितः सोऽहं नारायणोदेव इति
ध्यात्वा प्राणानायम्य प्रणम्य तन्देयं ।
त्रिदण्डं दक्षिणे कृत्वा ततः सन्ध्याय बाहुना ।
पात्रं वामकरे क्षिप्त्वाश्लिषयेद् दक्षिणेनत्विति ॥२४५॥
बौधायनोक्तरीत्या त्रीन् पञ्च सप्तवा गृहस्थगृहान् गत्वा
'भवति भिक्षां देहीति, भिक्षां याचयित्वा गृहीत्वाथ 'पूर्णमसि-
पूर्णं मेभूयात्' इति जपित्वा मौनी पुनरावृत्य शुचौदेशे शुचिभूत्वा
चतुरः पिण्डान् निर्वपेत् । 'ॐ (अ) भूःस्वधानमः' इत्यादि व्यस्त-
समस्ताभिः व्याहृतिभिः सूर्यादिदेवेभ्योभूतेभ्यश्च सार्वभौतिकं

१(*) ब्रह्मचावि-परित्राट्-भिक्षुक-सव्यावि-विहंजा दोनां निर्दोष भृत्य संयुक्ते भिक्षेन
पवित्रोपायः धर्मशास्त्रे विहितः । एषा सूर्य्यस्य गायत्री । यथा जप्ति जपे दिति ।
'पथि चरेत्' इति पाठान्तरम् ।

२(†) अथ भुक्त वज्जने इत्यन्वः पाठः ।

वलिं भूमौ क्षित्वा शेषं भुक्त्वा प्रणवेन बोद्धुं प्राणायामांश्चरेत् ।

1979. एव मनुतिष्ठन् ब्रह्मभूयाय कल्पत इत्याह भगवान् बोधायनः १(*) ।

1970. भृगुः—

य(प)तिहस्ते जलन्दद्याद्भिक्ष्यन्दद्यात् पुनर्जलम् ।

भैक्ष्यं पर्वतं मात्रं स्यात्तज्जलं सागरोपमम् इति ॥२४५२॥

भारते आदि पर्वणि, उत्तरया.....

आस्येनतु यदाहारं गोवन्मृगयते मुनिः ।

अथास्य लोकः सम्बोऽयं सोऽमृतत्वाय कल्पते, इत्युक्तम् ।

मुनेर्गो मुखत्वमपि विहितम् ॥

1971. शङ्खः—

एकरात्रं वसेद् ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।

वर्षाभ्योऽन्यत्र शालाग्निस्थण्डिलेषु निकेतनः, इति ।

1972. मातृस्ये—

अष्टौमासान् विहारः, स्याद्भयतीनां संयतात्मनाम् ।

एकत्र चतुरोमासान् वार्षिकान्निवसेत् पुनः ॥२४५३॥

मपिपक्षमासा इति धृतेः २(†) ।

अविमुक्ते प्रविमुक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते ॥२४५४॥

1973. बाधे मासद्वय—अग्निः—

भित्ताटनं जपः स्नानं ध्यानं शौचं सुरार्चनम् ।

कर्त्तव्यानि यदेतानि सर्वथा नृपदण्डवत् ३(‡) ॥२४५५॥

मञ्चकं शुक्लवस्त्रञ्च स्त्री कथा लौल्यमेव च ।

विद्यास्वापञ्च पानञ्च यतीनां पतनानि षट् ॥२४५६॥

१(*)

अपरं तीर्थां यमादिनाम्ना सम्रासिनां दशसंख्यकानां त्वं हृष्टं हृष्टं कर दिग्ब्रजये
विद्यारण्यकृते अस्ति । कौर्मं पुराणि अपि भागे इति धर्मोऽप्यादि च विद्यते । एवं
श्रीमच्छास्त्राचार्य कृते समम सूत्रेऽपि अस्ति । तथा सम्प्रदाये मन्त्राग्निष्ठावतस्ते
षट् मोक्षादि सम्रासपञ्च-विधानादीनि सम्बाधि च । ३) मन्त्रकं यजमाने इत्यादि
'तीर्थैव तपोदानं सर्वं यज्ञफलं वसेत्' । इत्येवानि सम्यग्ज्ञानानि ।

२(†)

अथ बाधे प्रतिबन्धे इति । राधेनु पाठे—वैशाखमासे इति ।

३(‡)

अथ 'यतेनानि' इति भिन्नः पाठः ।

आसनं पात्रं शिष्ये च धारयेद्धोहं वण्डयत् ।
मञ्ज्वांशुकञ्चेत् सदैव अर्थाय शिष्यं संप्रहः ।
दिवास्वापोवृथाजल्पः यतेर्व्याधिकरानि षट् १(*) ॥२४५॥

1974. दक्षः—

नाभ्येतव्यं न वक्तव्यं वेदाध्ययनवत् सदा ।
अभ्येतव्यञ्च श्रोतव्यं शिष्ये वेदस्य सर्वदा ॥२४५॥

1975. याज्ञवल्क्यः—

यति-पात्राणि मृद्वेण् वावर्त्तलावुमयानि च ।
सलिलैः शुद्धिरेतेषां गोवालैश्चावमर्षणम् ॥२४६॥

1976. मदनरत्ने—

त्रिः पित्र्यं कल्पितं पूर्वमन्नं देवादिकारणात् ।
वर्जयेत्तादृशीं भिक्षां परवाधा-करीन्तथा ॥२४६॥

1977. वृहस्पतिः—

स्नानं सुरार्चनं ध्यानं प्राणायामोबलिः स्तुतिः ।
भिक्षाटनं जपः सन्ध्या त्यागः कर्मफलस्य च ॥२४७॥
एव मन्येऽपि यति धर्मा माधवीयादौ ज्ञेयाः ॥
इति श्रीमदनन्तभट्ट विरचिते विधान पारिजाते
सन्न्यास विधानम् ॥

—*—

अथ योगः २(f) ।

—*—

1978. अत्र याज्ञवल्क्यः—

सन्निरूप्येन्द्रियग्रामं रागद्वेषौ प्रहाय च ।
भयं हृत्वा च भूतानां भवती भवति द्विजः ॥२४८॥

१(*)

अथ वीर्यवेजश्च इति भिन्नः पाठः ।

२(†)

सन्निति चतुर्धात्रयम कथनं प्रसङ्गं योगवचने, यथाचि,—योगः सन्नाधिः । 'चिरस्थ—
गर्भोयोगस्य वक्ता नात्यः पुरातनः' इति व्यास भाष्ये । 'एव वेदस्मोधर्माः यद् योगीनाम्—
दर्शनम्' । 'नास्ति योगसमं बलम्' । 'तस्माद् योगी भवन्तु !' । अथ योगः सन्निरुप-
तासं प्रज्ञातमेतेन विविधः । 'अष्टाङ्गस्य च' । अथ चरमं कर्त्तव्यं केवलम् । अथ
दुपनिषदि योगदर्शने योगचिन्तामनी च पुष्कलमस्ति ।

कर्तव्याशयशुद्धिस्तु भिक्षुकानां विशेषतः ।
 ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात् स्वातन्त्र्यकरणाय च ॥२४६३॥
 अवेक्ष्या गर्भवासाश्च कर्मजा गतयस्तथा ।
 आधयो व्याधयः क्लेशाः जरा रूपविपर्ययः ॥२४६४॥
 भवो जातिसहस्रेषु प्रियाप्रियविपर्ययाः ।
 ध्यानयोगेन सन्दूष्याः सुक्ष्म आत्मनि संस्थिताः ॥२४६५॥
 नाश्रमः कारणं धर्मं क्रियमाणं भवेद्धि सः ।
 अतो यदात्मनोऽपथ्यं परेषां न तदा चरेत् ॥२४६६॥
 सत्यमस्तेयमक्रोधो ह्रीः शौचं धीर्धृतिर्मतः ।
 संयतेन्द्रियता विद्या धर्मः सर्व्व उदाहृतः ॥२४६७॥
 अनन्यविषयं कृत्वा मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियम् ।
 ध्येय-आत्म स्थितोऽसौ च हृदये वीपवत् प्रभुः ॥२४६८॥
 शरीरे सत्यतां ज्ञात्वा शुक्रशोणितनिर्मिते १(*) ।
 फेणबुद्बुदसंकाये जन्ममृत्यु जरांश्चिते ॥२४६९॥
 स्त्रीषु संयोगेऽविशुद्धे शुक्रशोणितसम्भवे ।
 पञ्चबायून् स्वयं षष्ठ आदत्ते युगपत् पुमान् २(†) ॥२४७०॥
 इन्द्रियाणि मनः प्राणो ज्ञानमायुः सुखं स्मृतिः (धृतिः) ।
 धारणा प्रेरणा दुःखमिच्छाहंकार एव च ॥२४७१॥
 प्रयत्न आकृतिर्वर्णः स्मरद्वेषौ भवक्षयौ ।
 तस्मै तदात्मजं सर्व्व अनादेरादिमिच्छतः ॥२४७२॥
 प्रथमे मासि संक्लेबभूतो धातुविमूर्च्छितः ।
 मास्यर्बुदं द्वितीये तु तृतीये इन्द्रियैर्युतः ॥२४७३॥

१(*)

अन्यत्र च — 'अनित्यानि शरीराणि विभवो नैव शान्ततः ।

नित्यं सन्निहितो मृत्युः कर्तव्यो धर्मसच्चयः' इति श्रुती ।

'मनुष्ये कदलीकल्पे निःसारि सारमारोहम् ।

२(†)

यः करोति स संसृद्धो जलबुद्बुद-सन्निभे' ॥ इति च श्रुती ।

अथैव योगदर्शनभाष्ये 'अनित्याशुचि' इत्यादि श्रुते । गर्भोपनिषदि चाप्यन्यदस्ति ।

, 'शरीरं चणनिच'सि कल्याणस्थायिनो गुणाः' इति च ।

शौर्यंति रोगादिना इति शरीरम्' वेद्याकरणाः प्रोचुः । अज्यात्मनास्ते अपनिबद्धिवह्नौ ।

'पञ्च स्वयं षष्ठ आत्मा दत्ते पुमान्ततः' इति भिन्नः पाठः ।

आकाशान्तैः पञ्चभूतैः क्रियाचोत् पद्यते पुनः ।
 रसात्तु रसनं शैत्यं स्नेहं क्लेशं समार्हवम् ।
 भूमेर्गन्धं तथा घ्राणं गौरवं मूर्त्तिमेव च ॥२४७४॥
 आत्मा गृह्णात्यजः सर्वं तृतीये स्पन्दते ततः १(*) ।
 तत-इति चतुर्थे मासि ।
 दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।
 वैश्यं (भैक्ष्यं) असङ्गतञ्चापि तस्मा कार्यं प्रियं स्त्रियाः २(†) ॥२४७५॥
 स्थैर्यं चतुर्थेत्वङ्गानां पञ्चमे शोणितोद्भवः ।
 षष्ठे बलस्य वर्णस्य नखरोम्भाश्च संभवः ॥२४७६॥
 मनश्चेतन्ययुक्तोऽसौ नाडीस्नायुशिरायुतः ।
 सप्तमे वाष्टमे चैव त्वङ्मांसस्मृतिमानपि ॥२४७७॥
 नवमे दशमे वापि प्रबलैः सूतिमारुतैः ।
 निःसार्यते बाण इव यन्त्रच्छिद्रेण सत्व(ज्व)रः ॥२४७८॥
 पुनर्धात्री पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति ।
 अष्टमे वायुतो गर्भो (लो) जातः प्राणैर्वियुज्यते ॥२४७९॥
 एवञ्चानन्तजन्मानि प्राप्नोत्येव स्वकर्ममतः ३(‡) ।
 कर्मभोगस्तु बलवान् इति मत्वाश(स)मं ब्रजेत् ॥२४८०॥
 आत्मज्ञः शौचवान्दान्त स्तपस्वी विजेतेन्द्रियः ।
 धर्मकृदेद्विद्वयाति साधको मुक्तिगो भवेत् ।
 आचार्योपासनं वेदशास्त्रार्थेषु विवेकता ॥२४८१॥
 तत् कर्मणामनुष्ठानं सङ्गः सङ्घिः गिरः शुभाः ।
 सर्वदैवैश्वरध्यानयतेन्मोक्षस्य साधक(न)मिति ॥२४८२॥
 इति विद्वज्जनकपापाप्रीभूत-श्रीमत्परमवैदिकानन्त भट्ट विरचिते
 विधानपारिजातनिबन्धे योगः समाप्तः ४(§) ॥

—*—

- १(*) प्रसंगाद् देहोत्पत्तिं इत्येतं तत्रजन्यत्वेन अनित्यत्वं प्रदर्शनायम् । अथ भगवन्मयी इत्यन्वः पाठः । तस्यै तन् इत्यपरः पाठः ।
 अपरं कठोपनिषदि, तदीकायाद्यानि । अथ पाठश्चूतिरिति ।
- २(†) अन्यद् देहकं गर्भोपनिषदि तद् व्याख्याने पुराणेषु च ।
 १(‡) पातञ्जले योगदर्शने, समाधिः, साधनः, विभूतिः, केवल्यम्, इति अन्वारः पादाः छानि ।
 अपरं योगि यादवेच्छा, इष्ट प्रदीपिकायां योगचिन्तामणौ, अथ गौतमपनिषत्सु-विद्यते ।

अथ परिव्राजकसंस्कारविधानम् ।

—*—

1979. स्मृत्यर्थसारे—

प्रामादुर्बाहः प्राचीमुदीचीं वा दिशं मृतं यतिं नीत्वाऽम्बत्थमूले नदीतो-
रेषा शुचौ देशे, दण्डप्रमाणां भूमिं व्याहृतिभिः स्नात्वा प्रणवेण
महाव्याहृतिभिस्तां भुवं सम्प्रोक्ष्य, दक्षिणाप्राग्दर्भानास्तीर्थ्य, तच्छरीः
स्नापयित्वा सावित्र्या प्रोक्ष्य, पुरुषसूक्तेण पञ्चरत्नोदकैरभिषिच्य,
नारायणं महाक्षेयमित्यभिमन्त्र्य, गन्धपुष्प धूपादिभिः
सम्पूज्य, गतं पञ्चरत्नाणि हिरण्यशकलञ्च निधाय, विष्णो हव्यं रक्षस्व,
इति शवं तत्र निधाय इदं विष्णुर्विचक्रम, इति मन्त्रेण तद्दक्षिण हस्ते
दण्डं दत्त्वा, यदस्य मारेरजस इति मन्त्रेण सव्यहस्ते शिष्यं दत्त्वा,
येन देवाः पवित्रेणेति मन्त्रेण मुखे पवित्रं जलं दत्त्वा, सावित्र्योदरे
ब्रह्मभोजनपानन्दत्वा,—सावित्र्या कमण्डलुं गुह्ये दत्त्वा, 'हंसः शुचिष-
विति' हृदये जपेत् । पुरुषसूक्तान्तु ध्रुमध्ये जप्त्वा, ब्रह्मजज्ञानमिति
मूर्द्धि जपेत् । ततोऽम्भना परशुना च शङ्खेन वा, भूमिभूमिमगान्
माता मातरमभ्यगात्, भूयास्मृत्युतैः पशुभिर्योनौद्वष्टसभिद्यतामिति—
मन्त्रेण व्याहृतिभिर्वा पुत्रकामो मूर्द्धानं भित्त्वा । व्याहृतिं भित्त्वा
पुनः पुत्रकामो मूर्द्धानं भित्त्वा त्रिरेवामन्त्र्य, दर्भैराच्छाद्य, पुरुषसूक्तं
जपन् प्रणवेण गतं पूरयित्वा मृत्तिकया च्छाद्य विस्ति(वि)व्रुगितिदश-
होतृभिरनुमन्त्रयेत् । नान्यसंस्कारः कार्यः—तस्य पूर्व-
मनुष्ठितत्वादिति । तदेतत् परमहंस विषयत्वम् १(*).

तथाहि,—

सर्वसङ्गनिवृत्तस्य ध्यानयोगपरस्य च ।

न तस्य दहनं कार्यं नाशौचं नोदकक्रिया ॥२४८३॥

कुटीचकान्तु दहेत पूरयेच्च बह्वकम् ।

हंसो जलेषु निक्षिप्यः परं हंसं प्रपूरयेत् ॥२४८४॥

यतिं पुरुषसूक्तेण स्नापयित्वावटं गतः ।

प्रणवेन ह्रस्वधारं प्रोक्षयेद्देहं सर्वतः ॥२४८५॥

'विष्णो हव्यं रक्षस्वेति' शवं तत्रनिधापयेत् ।

'इदं विष्णिगति' मन्त्रेण दण्डं वक्त्रक्रे ददेत् ॥२४८६॥

१(*)

ननु गृहस्थ परं बोध्यम् । गृहस्थानां चर्मशस्त्रे व्यवहारः कर्मचारका ।

सर्व शस्त्रे च—'परिव्राज्य योगयुक्तश्च रक्षेचामितुस्तु इतः' 'ततो व्रतानां परमं वृत्तं व्रतं
ननुगन्' इत्यपि । इति ।

मूर्खानि भूर्भूवः स्वरित्युक्त्वा शङ्केन भेदयेत् ।

गत्तं पुरुषसूक्तेन लघणेन प्रपूरयेत् ।

शृगालश्चादिरक्तार्थं सम्यग्गत्तं प्रपूरयेत् ॥२४८७॥

यदि शृगालादिभिर्भक्षयेत् तर्ह्यनावृष्ट्यादित्थं भवेत् इति शौनकोक्तेः ।

कुटीचकस्य दाहः कार्य्यः, यथा सर्व्व प्राणिषत् कृत्वाऽग्निं प्रोज्वाल्य,

साग्नेर्वत्तिणकरे अयन्ते योनिरिति मन्त्रेण, अवरोह्य चितौ शबमारोप्य

‘अग्निनाग्निं समिभ्यते’ इत्यग्निं दत्त्वा, सावित्र्या प्रणवेन वा दहेत् !

ततो भस्मास्थीनि तीर्थे क्षिप्त्वा स्नायात् । नास्यौर्द्धदेहिकं नाशौचं

कुर्यात् । एकादशेऽह्नि पार्वणं कार्य्यम् । द्वादशे नारायणः वलिः १(०)

कार्य्यः । तद्विधानादि पूर्व्वमेवोक्तम् । इत्थलं प्रपञ्चेन ॥

इति श्रीमदनन्त भट्टविरचिते विधान-पारिजाते

संक्षिप्तं यति संस्कारः समाप्तः ॥

—*—

अथाचारनिरूपणम् ।

—*—

साङ्गोपाङ्गमथाचारं निरूप्य परमार्थतः ।

1980. याज्ञवल्क्योक्तमार्गेण व्यवहारो निरूप्यते (क) ॥

व्यवहारान्मृपः पभ्येद्विद्वद्भिः ब्राह्मणीः सह (ख) ।

धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविजितैः ॥२४८८॥

श्रुताध्ययनसम्पन्नाः धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।

राज्ञा सभासदः कार्य्या रिपौ मित्रे च ये समाः ॥२४८९॥

१(०)

‘नारायण वलिं कृत्वा ततः या ‘समाचरन्’ इति प्रागुक्तम् ।

‘आचारं हीना न पुनर्नि वेदाः’

‘आचारं प्रभवो धर्मस्य प्रभुरच्यतः’ ।

‘अति कृति सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः’ ।

‘पूर्व्वैराचरि तोयय स सदाचार उच्यते’ । इति सूत्रयः ।

अथ पूर्व्वैः शिष्टैराचरिति । अथ परान् व्यावहारिकं महर्षिभिः कृतमर्थे शास्त्रीक-

चोच्यते । ‘सुखं वैवर्ण्यमेति च’ इति मित्रः पाठः । आचारपदेन व्यवहारः स्यात् ।

अथ वृषस्य र.टरचणे विवदन् सभ्ये सङ्गादृशास्त्रीकं सभ्यं विचार्य्ये राहुपालनं विधेयम् ।

प्रसङ्गादेतदत्र उच्यते ।

१(१)

व्यवहारं तत्त्वं महर्षि-मन-याज्ञवल्कादीनां सत्यं तत्पञ्चाख्यानं च विद्याविश्वर वीर

मित्रोदयकृते सन्दर्भे, व्यवहारं तत्त्वं, विधादाचरसंती, भारते राजधर्म, व्यवहारं मनुष्ये,

दाहपत्याद्यं शास्त्रं, व्याप्त्याथचौये अर्थशास्त्रे चास्ति ।

अपभ्यता कार्य्यवशाद् व्यवहारान्नुपेण तु ।

सभ्यैः सह नियोक्तव्यः ब्राह्मणः सर्व्वधर्म्मवित् ॥२४१०॥

रागलोभभयाद्वापि स्मृत्यपेतादि-कारिणः ।

सभ्याः पृथक् पृथक् दण्ड्या विवादाद् द्विगुणं दमः ॥२४११॥

अर्थं तु लेखयेत्तावद् यावद् वस्तुविवक्षितम् ।

श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकसन्निधौ ॥२४१२॥

ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् ।

तत् सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोऽन्यथा ॥२४१३॥

चतुष्पाद् व्यवहारोऽयं विवादेशू पदर्शितः ।

प्रत्यर्थ्यग्रे लेखनं प्रथमं पादः (१)

श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यमिति द्वितीयः (२)

ततोऽर्थान् लेखयेत् सद्य इति तृतीयः (३) १(*)

तत्सिद्धौ सिद्धिमिति चतुर्थः (४) एवं चतुर्थश्चरणा वित्यर्थः २(†) ।

अभियोगमनिस्त्यर्थ नैः प्रत्यभियोजयेत् ।

अभियुक्तेन चान्येन नचोक्तं विप्रकृतिं नयेत् ॥२४१४॥

कुर्यात् प्रत्यभियोगञ्च कलहे साहसेषु च ।

उभयोः प्रतिभूमाह्वः समर्थः कार्य्यं निर्णये ॥२४१५॥

निह्वे भाविनो दद्याद्धनं राज्ञे च तत्समम् ।

मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद्धनं वहेत् ॥२४१६॥

साहसस्तेयपादस्य गोऽभिशापात्ययोऽस्त्रियाम् ३(‡) ।

विवादयेत् सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः ॥२४१७॥

देशाद्देशान्तरं याति सृक्किणी परिलेदि च ।

ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यं (तद्गतमिति) ४(§) ॥२४१८॥

परिशुष्यत् स्खलद् वाक्यो विरुद्धं बहुभाषते ।

वाचः [चारः] चक्षुः पूजयति नो ततोऽष्टौ निर्भुज्यपि ॥२४१९॥

१(*)

अत्र चर्चे तु इत्यत्र चर्चो तु इति भिन्नः पाठः । 'तथार्थाह' इत्यत्रः पाठः ।

२(†)

'चतुर्थं पादकारणात्' इति भिन्नः पाठः ।

३(‡)

'गोभिशापेषु च स्त्रियाम्' इति भिन्नः पाठः ।

४(§)

'राजानचार-चक्षुषः' इत्यर्थे शास्त्रे । 'मुखं विवर्ण्यताकृतम्' इत्यत्रः पाठः ।

अत्र 'निभुज्यपि' इत्यत्रः पाठः ।

स्वभावाद्धिर्गतिं गच्छेन्मनो वाक्कायकर्मभिः ।
 अभियोगेऽथ साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्तितः ॥२५००॥
 वाचः चक्षुः प्रतिवादिनः । न पूजयति प्रतिवचन-वीक्षरणाभ्या-
 मितिशेषः १(*) ।
 सन्दिग्धार्थं स्वातन्त्र्यो यः साधयेद् यश्च निष्पतेत् ।
 नचाहुतो वदेत् किञ्चिद्धीनो दण्ड्यश्च सः स्मृतः ॥२५०१॥
 निष्पतेत् पलायतेच ।
 साक्षिषूभयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः ।
 पूर्वपक्षेऽधरी भूते तदुयात्युत्तर वादिनः ॥२५०२॥
 सपणश्चेद्विवादः स्यात्तत्र हीनन्तु दापयेत् ।
 दण्डञ्च स (स्व)पणञ्चैव धनिने धनमेव च २(†) ॥२५०३॥
 क्लृप्तं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नुपः ।
 भूतं चाप्युभयं न्यस्तं हीयते व्यवहारतः ॥२५०४॥
 निहनुते लिखितं नैकमेकदेश विभावितः ।
 दाप्यः सर्वनृपेणार्थं (धं) न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः ॥२५०५॥
 नैकमनेकं सुवर्णादि द्रव्यम् । लिखितं राज्ञा प्रत्यर्थी यदि निहनुते ,
 तत्रार्थिना एकदेशे साक्ष्यादिभिर्भावितोऽङ्गीकारितः ।
 प्रत्यर्थी राज्ञा सर्वं दाप्यः । तत्रापि पूर्वं भाविकालेऽनिवेदितः ।
 पश्चान्मया विस्मृत इति निवेद्यमानो नदाप्यः ।
 स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः ३(\$) ।
 अर्थशास्त्राक्तु बलबद्धस्मृशास्त्रमिति स्थितिः ॥२५०६॥
 प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ।
 दशामन्यतमामावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥२५०७॥
 सर्वेष्वर्थविवादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया ।
 आद्यौ प्रतिग्रहे कृते पूर्वान्तु बलवत्तरा ॥२५०८॥

- १(*) नो विवक्षित इत्यर्थः ।
 २(†) 'राज्ञा दण्डधरो देवः कृतं दण्डप्रदः सदा' इति ।
 दण्डनीतिः राजनीतिर्वैका चति नीति आस्त्रं चास्त्र । 'यतः राज्ञा दण्डधरो भवे' इति
 राजशास्त्रं ।
 ३(\$) मुत्वास्तु कृतेः, कृतेः कृतिभः सङ्ग, कृत्यार्थेनाश-शास्त्रं च सङ्ग विरोधे सति बलाबल-
 निरूपणं नीमांसा दयने वेदान्तद-नैवानयो मांथादिषु निरूपितम् ।
 १९ अत्र 'अथः प्रति वक्षे' इत्यन्वः पाठः । अथः पथादित्यर्थः ।

उत्तरा-क्रिया ऋणापाकरणरूपा । आध्यादौ तु पूर्वो, यथा एकमेव
क्षेत्रमेव, क्षेत्रमेकस्याधिकं कृत्वा द्रव्यमादाय पुनरन्वितं भूक्तिः ।
सान्निध्यमेति कीर्तितम् ।

एष्वन्यतमामावे दिव्यान्यतममुच्यते ।

सर्व्वेष्वर्थविषादेषु बलवत्युरा क्रिया ॥२५०॥

आधौ प्रदायाप्युन्मनस्याधि कृतवतः पूर्वो बलीयान् ।

पश्यतो ब्रुवतो भूमेर्होनिर्विशति वार्धिकी ।

परेण भुज्यमाणाया धनस्य दश वार्षिकी ॥२५१०॥

आधि-सी(सा)मोपनीते च जड़बालधनैर्विना १(*) ।

तथोपनिधि-राजस्वी श्रोत्रियाणां धनेरपि ॥२५११॥

उपनिक्षेपो न्यासः ।

आध्यादीनां विहर्त्तारं धनिने दापयेद्धनम् ।

दण्डश्च तत् समं राज्ञे शक्त्यापेक्षमथापि वा ॥२५१२॥

आगमोऽभ्यधिको भोगादुविस्तापूर्व्वक्रमागतात् ।

आगमोऽपि बलेनैव भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो ॥२५१३॥

आगमः,—प्रतिग्रहादि कयादि रूपः ।

आगमस्तु कृतो येन सोऽभियुक्तः, आगमाद् आगमं समुद्भावये-
दित्यर्थः ।

योऽभियुक्तः परेतः स्यात् तस्य रिक्थी तमुद्धरेत् ।

न तस्य कारणं भुक्तिरागमेन विना कृता ॥२५१४॥

नृपेणाधिकृताः पूगाः श्रेणयोऽथ कुलानि च ।

पूर्व्वं पूर्व्वं मुरुः स्याच्च व्यवहारविधौ नृणाम् ॥२५१५॥

पूगाः—भिन्नजातीनां जनानां समूहाः ।

श्रेणयोनानाजातीयानां अन्येककर्मोपजीविनां संघाताः ।

कुलानि,—क्वाति-सम्बन्धि-बान्धवानां समूहा इत्यर्थः ।

मत्सौन्मत्तार्त्तव्यसनि-बालभीतादि-योजितः ।

असम्बद्धकृतेष्वेव व्यवहारो न सिद्ध्यति ॥२५१६॥

योजितः—आत्म-निर्णीतः ।

वनष्ठाधिगतं गतं देयं नृपेण धनि नेधनम् ।
 विभावयेन्नचेह्लिङ्गैस्तन् समं दण्डमर्हति ॥२५१७॥
 राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद्विप्रेभ्यो धर्मकृत्यके ।
 हिते सर्वस्य लोकस्य ज्ञाने तार्थे च सर्वदा ॥२५१८॥
 विज्ञातोऽशेषमादद्यात् स सर्वस्य प्रभुर्यतः ।
 इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाह्वेत् १(१) ॥२५१९॥
 षष्ठांशमधिगन्ने दत्त्वा सर्वं स्वयमाहरेदित्यर्थः ।
 अनिवेदितविज्ञातः दाप्यस्तं दण्डमेव च ॥२५२०॥
 हेयंचौरहतं द्रव्यं राजाजनपदास्तु यत् २(†) ।
 भवद्विद्वि समाप्नोति कित्विधं यस्य तस्य तत् ॥२५२१॥
 चोरेभ्योवीक्षितमिति शेषः ।

—*—

इति संक्षिप्त व्यवहार मातृकाप्रकरणम् ३(‡) ।

—*—

अर्थणदानविधिः ४(§) ।

भक्षीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि च बन्धके ।
 वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रि चतुः पञ्चकमन्यथा ॥२५२२॥

अन्यथा,—

बन्धकरहिते द्रव्यप्रयोगे, द्वित्र्यादिना वर्णक्रमादधिकं शतं दद्यात्
 प्रतिमासमित्यर्थः ।

कान्तरगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शते ।

दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वं सर्वास्तु जातिषु ॥२५२३॥

- १(१) मानवे, चाग्निर्मे, भार्गवे, वेद्यासिके, वात्स्यायनोद्ये च । इति राजशास्त्रे । 'षष्ठांश-
 हत्तेरपि धर्म एवः' 'तपः षड्भागमन्यथा ददन्तरगाः विनः' । इति च ।
- २(†) 'राजा जनपदानु स्वयं' इत्यस्य पाठः ।
- ३(‡) अत्र व्यवहार मातृका — व्यवहारोपयोगिनिष्ठा । सा च मितान्वर्या त्रिंशत् संख्या-
 भिन्ना सन्ति ।
- ४(§) पञ्चाब्धौ च त्रिंशोऽब्दोऽष्टौ च द्रव्यखणम् । उत्तमार्णः — अक्षरदाता, ऋद्धीताचारमर्थः ।
 चतुः त्रिषु-द्वे-पिठ-मानुष-सुचेषु । विद्याया देवकं च । मास्त्रोय कर्मणा विदुषम् ।
 इष्ट-दत्त-पुत्रादिभिः मानवकैः सम्यक्प्रोक्ष्यम् ।

सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणां रसस्याष्टगुणाः पराः ।

वस्त्रधान्य हिरण्यानां चतुस्त्रिगुणाः पराः १(*) ॥२५२४॥

बहुकालावस्थितिपरमेतज् ज्ञेयम् ।

प्रपन्नं साधयन्नर्थं नवाच्यो नृपतेर्भवेत् ।

साध्यमानोनृपे गच्छन् दण्ड्योदाप्यश्च तद्धनम् ॥२५२५॥

बहुवृषस्थितेष्वृणदानक्रममाह,—

गृहीतानुकमाद्वाप्योधनिको योऽधमर्णिकः २(†) ।

दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरम् ॥२५२६॥

राज्ञा धमर्णिकोदाप्यः साधिकाद्दशकं शतम् ।

पञ्चकञ्च शतं दाप्यः प्राप्ताथोह्युत्तमर्णिकः ॥२५२७॥

राजाऽधमर्णाद्दशमांशमुत्तमर्णाद्विंशांशं गृहीयादित्यर्थः ॥

अधुना निःस्वं प्रत्याह,—

हीन(क्षीण) जाति परिज्ञान मृणार्थङ्कर्म कारयेत् ।

ब्राह्मणास्तु परिक्षीणा ऋणैर्हाप्यो यथोक्तम् ॥२५२८॥

वीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यः स्वकं धनम् ।

मध्यस्थस्यापि तं तत्स्याद्बद्धते न ततः परम् ॥२५२९॥

अविभक्तैः कुटुम्भार्थैर्बद्धणान्तु कृतं भवेत् ।

दद्युःस्याद्विक्थिणः प्रेते प्रोषिते वा कुटुम्बिनि ॥२५३०॥

न योषित् पतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता ।

दद्यादते कुटुम्भार्थान्नमतिः स्त्रीकृन्तया ३(‡) ॥२५३१॥

कुटुम्भार्थाद्बद्धते इति सर्वत्र सम्बध्यते ।

सुराकामकृतं दण्डं शुक्तावशिष्टकं वृथा ॥

वृथादानं तथैवेह पुत्रोदयाच्च पैतृकम् ॥२५३२॥

सुरापानार्थं कामार्थं द्रव्यं दण्डशुक्तयोरवशिष्टं च पितृकृतं न दद्यादित्यर्थः ।

गोप-शौण्डिक-शैलूष-रजक-भ्याध-योषिताम् ।

ऋणं दद्यात् पतिस्तासां यस्माद्गतिस्तदाश्रया ॥२५३३॥

१(*) 'जुषा परा' इति भिन्नः पाठः । सन्तति समलादेवं भवति ।

२(†) अत्र 'धमिणा येऽधमर्णिकाः' इति भिन्नः पाठः ।

३(‡) नयतिः, न व्रति, पति; अचेते पाठ-भेदाः सन्ति ।

प्रतिपक्षं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत् कृतम् ।
 स्वयं कृतं वा यद्वहणं नान्यत् स्त्री दातुमर्हति ॥२५३४॥
 पितरि प्रोक्षिते प्रेतः व्यसनाभिप्लुतेपि वा १(*) ।
 पुत्रपौत्रे ऋणन्देयं निहवे सान्नि-भावितम् ॥२५३५॥
 रिक्थप्राही ऋणंक्षेप्यो योषितुप्राहस्तथैव व ।
 पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिनः ॥२५३६॥
 भ्रातृणामथदम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।
 प्रतिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्तेषु न स्मृतम् ॥२५३७॥
 इति ऋण नियम प्रकरणम् ॥

—*—

अथ ऋण दानम् ।

—*—

दशमे प्रत्यये दाने प्रातिभाष्यं विधीयते २(†) ।
 आद्यौ तु वितथ-दाप्यावितरस्य तु ताभ्यपि (तावपि) ॥२५३८॥
 दशमे प्रति भूयेऽत्र मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा ३(*) ।
 न तत् पुत्रा मृणं दद्युः दद्युर्दानाय यः स्थितः ॥२५३९॥
 बहवः स्युर्यदि स्वांशैर्दद्युः प्रतिभुबोधनम् ।
 एकच्छायाश्रितेष्वेधु धनिकस्य यथा रुचि ॥२५४०॥
 एकच्छायाश्रिता-अधमर्णाः द्रव्यदानायोपस्थितास्तेष्वित्यर्थः ।
 प्रतिभूदापितो यत्तु प्रकाशं धनिने धने ।
 द्विगुणं प्रतिदातव्यं ऋणिकैस्तस्य तद्भवेत् ॥२५४१॥
 अत्र प्रकाशं लोकान्त[र]म् । ऋणिकैस्तु प्रतिभुवे द्विगुणस्तदातव्य-
 मित्यर्थः ।
 सन्तति-स्त्रीपशुष्वेव धान्यं त्रिगुणमेव च ।
 वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणस्तथा ॥२५४२॥

१(*)

‘प्रेतिते तैः’ इत्यत्र प्रेतैवेति भिन्नः पाठः । अत्र पाठव्यत्ययोऽस्ति ।

२(†)

देवादि—अथविषयेषु, शास्त्रीयवचो यथा, ‘जायमानोमे ब्राह्मणस्त्रिभिः अथ—वान-
 जायत’ इति । ‘रुचानि श्रेष्ठपात्रास्त्य मनोमोक्षे निवेदयेत्’ इति मनुः । अथ
 कौशिकेन अथदानं यद्यप्यपि व्यावहारिक बोध्यम् ।

१(‡)

अत्र दशमे इति भिन्नः पाठः ।

पूर्वोक्तस्यापवादोऽयम् ।

आधिः प्रणम्येद्विगुणे धने यदि न मोक्षयते ।

काले कालकृतो नम्येत् फलभोग्यो न नम्यति ॥२५४३॥

फलं भोग्यं यस्य स तथा, क्षेत्रारामादि न नम्यतीत्यर्थः ।

गोप्याधिभोगो नो वृद्धिः सोपकारेऽथ हारि(वि)ते ।

नष्टो देयः विनष्टश्च दैवराजकृताहते ॥२५४४॥

हारि(वि)तव्यवहारकामे आधौ, नष्टो नाशितः । पूर्ववत् कृत्वा देयः ।

विनष्टो हारितः, सोऽपि मूल्यादिना दातव्यः ।

आधेः स्वीकरणात् सिद्धिः रक्ष्यमाणोऽप्यसारताम् ॥२५४५॥

पातश्चेदन्य आधेयो धनभाग् वा धनी भवेत् ।

चरित्रबन्धककृतं सवृद्ध्या दापयेद्धनम् ॥२५४६॥

सत्यंकारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिपादयेत् । चरित्रेण शोभना-

कारितेन । अल्पं वा महद्वा वस्तु, आधोक्त्य अल्पम्, महद्वा धनम-

धमर्णेन गृहीतम् । तन्नाधि दापयित्वा वृद्ध्यासह राजा धनं दापये-

वित्यर्थः ।

तथा क्रयविक्रयादि-व्यवस्थानिर्वाहाय, यदङ्गुलीयादिकं च हस्ते कृत्वा

सत्यंकारकृतम् । तत्र व्यवस्थातिक्रमेण द्विगुणं देयमित्यर्थः ।

उपस्थितस्य मोक्तव्ये आधिस्तेनोन्यथा भवेत् ।

प्रयोजकेऽसति धनं कुले न्यस्याधिमाप्नुयात् ॥२५४७॥

प्रयोजके उत्तमर्णे सति, असाक्षिहिते कुले तदासोधनं कलासहितं

न्यस्याधिमाप्नुयादित्यर्थः ।

तदासस्याभावे तु (विष्णुः) विधिमाह,—

तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेद्वृद्धिकः ।

विना तु धारकाद्वापि विक्रीणीत ससान्निकम् ॥२५४८॥

धारकादिना, ऽवमर्णा १(*) भावे,—

यदा तु द्विगुणीभूत मृणमाधौ तदा खलु ।

मोक्ष्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने ॥२५४९॥

स्तदुत्पन्ने—आप्युत्पन्ने । द्विगुणे धने प्रविष्टे सति, धनिना

आधिमोक्तव्यः न स्थापयितव्यः ॥

इत्युण्दानप्रकरणम् ॥❀॥

—❀—

अथ निक्षेपः ।

वासनस्थमनाख्याय हस्ते न्यस्य यक्ष्यते ।

द्रव्यन्तदौपनिधिकं प्रतिदेयं तथैव तत् ॥२५५०॥

वासनं तदाधारभूतं करण्डकादि ।

न दाप्योऽपहतं तन्तु राज-देविक-तत्करैः ।

श्रेष्ठं मार्गिते दत्ते दाप्यो दण्डञ्च तत् समम् ॥२५५१॥

द्रव्यं राजा गृहीयादित्यर्थः । स्वामिना मार्गिते याचिते सति ।

यदि न दत्ते-न दत्तवर्गस्तदुत्तर कालं राजादिना तन्नाशेऽपि धानिते

तं १(❀) दापयित्वा, तत् समं द्रव्यं राजा गृहीयादित्यर्थः ।

आजीवनेच्छया दण्ड्योदाप्य स्तञ्चापि सोदयम् ।

याचितान्वाहितन्यासनिक्षेपादि(छे)ष्वयं विधिः ॥२५५२॥

स्वेच्छयाऽपि आजीवनिक्षेपेण व्यवहरणं सोदयं संवृष्टिकं याचितं

अलङ्कारादि । अन्वाहितं नाम, अग्न्यहस्ते स्वामिने देहीति

निहितम् ।

न्यासोनाम,—गृहस्वाम्य समक्षं गृहस्थजनहस्ते प्रक्षेपः ।

गृहस्वाम्यग्रे समर्पणं निक्षेपः ।

आदि शब्देन स्वर्णकारादि हस्ते कटकादि निर्माणाय यदुदत्त वस्तु,

तेषु अयमेव वा निधिन्यासः ॥

इति निक्षेप प्रकरणम् ॥❀॥

इदानीं साक्षिस्वरूपं मुच्यते २(†) ।

—❀—

तपस्विनोदान् शीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।

धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः ॥२५५३॥

१(❀)

अथ 'अपिधानिते' इति इत्यन्तः पाठः । अथ न्यासनिक्षेपौ वापुक्तौ इवम् अथचौ इति ।

२(†)

विषयं साक्षाद् द्रष्टा, अनोक्षि साक्षिः साक्षीवेति । स यद् द्राक्षीतर्दयं विचारं साक्षि-
वत्यतीति । 'साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम्' इति साक्षिः । तेन विचारक-सन्निकीर्णं पक्षेन
यदुक्तं तत् साक्ष्यमिति ।

अम्बराः सान्निधोद्भेयाः औतस्मार्चक्रिया पराः ।

यथाह्नाति यथावर्णं सर्व्वं सर्व्वेषु वा स्मृताः १(*) ॥२५५४॥

श्री-बाल-वृद्ध-कितव-मत्तोन्मत्ताभिश्चस्तकाः ।

रंगावतारि-पाषण्डि-कूटकुट्टिकलेन्द्रियाः ॥२५५५॥

प्रतिताः स्वार्थसम्बन्धि-सहाय-रिपुस्कराः ।

साहसी दृष्टदोषश्च निर्द्वै(र्हं)ताद्यास्त्व सान्निधः २(†) ॥२५५६॥

कितवोद्युतकर्त्ता, मत्त-पानादिना । उन्मत्तोप्रहाविष्टः चित्तवि-
भ्रमश्च । अभिश्चस्तः ब्रह्महत्यादिना । रङ्गावतारी चारणः ।

पाषण्डिनोवेदबाह्याः । कूटकुट्ट-कपटलेख्यादिकारी । विकलेन्द्रियो
बधिरादिः । आतः—सुहृत् अतिशिष्टश्च । स्वार्थसम्बन्धी प्रति
पत्नः । सहायः एक कार्य्यः । साहसी-अभिचारितकारी । दृष्टदोषो
दृष्टवितथ-वाक् ३(!) । निर्द्वै तोबन्धु-त्यक्तः । अन्ये प्रसिद्धाः ।

तथा,—

उभयानुमतःसाक्षी भवत्येकोऽपि धर्म्ववित् ।

सर्व्वः सहचरो साक्षी चौर्ध्व-पारुष्य-साहसे ॥२५५७॥

संग्रहणे,—

बलात्कारादौ । सर्व्वः स्त्रीबालादिव्यतिरेकेण ।

सान्निधः धावयेद्वादि-प्रतिवादि समीपगान् ।

ये पातक कृतां लाका महापात किनान्तथा ॥२५५८॥

अग्निदानाञ्च ये लोका येच स्त्रीबालवातिनाम् ।

स तान् सर्व्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥२५५९॥

यत् पापात् सुकृतं किञ्चिज्जन्मान्तर शतैः कृतम् ।

तत् सर्व्वन्तस्य जानीहि यं पराजायते मृषा ॥२५६०॥

अब्रुवन् हि नरः साक्ष्य मृणं सहशब्दकम् ।

राज्ञा सर्व्वश्च द्राप्यः स्यात् षट्त्वारिंशेऽहणि ॥२५६१॥

१(०) इति साक्षिणां प्रकृतवचनम् । अग्निप्रत्ययिनो विषययोः प्रामाण्यं प्रकाशे साक्षी सहचरः
स्वादिति ।

२(†) 'बन्धुपरा जयते दृषा' इत्यस्यः पाठः । एते विज्ञात स्वभावाः साक्ष्यदाने चक्षुःश्रोत्राः ।
वितथं वा वदित्वा ।

३(!) मिथ्या साक्ष्यदाता, धनादि लोभेन चेवादिना वा ।

सदृशवर्धकं-दशमां शसहितं सर्व्वं राहा वाप्यः (म) ॥२५६२॥
 तत्र दशमांशं स्वयं गृहीयादित्यर्थः ।
 नवदाति हि यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः ॥
 सकृद साक्षिणं पापि स्तुल्योदण्डे न वैवहि ।
 द्वेधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनान्तथा ॥२५६३॥
 गुणि-द्वेधेतु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तमाः ।
 यस्योक्तुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत् ॥२५६४॥
 अन्यथा वादिनोयस्य ध्रुवं तस्य पराजयः ।
 उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्तमाः ॥२५६५॥
 द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कू(स्कु)टाः स्युः पूर्व्वसाक्षिणः ।
 पृथक् पृथक् दण्डनीयः कूटकृतसाक्षिणस्तथा ॥२५६६॥
 विवादाद्विगुणं दण्डं विवास्यो ब्राह्मणः स्मृतः ।
 यः साक्ष्यं श्रावितोऽन्यभ्यो निहनुतो ह्यस्तमोवृत्तः ॥२५६७॥
 सदाप्योद्विगुणं दण्डं ब्राह्मणन्तु विवासयेत् ।
 वर्णिनान्तु वधोयत्नं तन्न साक्ष्यानुत्तं वदेत् ॥२५६८॥
 तत् पावनाय निर्वाप्यभ्ररुः सारस्वतोद्विजैः १(*) ।
 अत्र वर्णिनां विप्रादीनामिति २(†) ॥

—*—

इति साक्ष्य-प्रकरणम् ३(‡) ॥

—*—

अधुना लिखितं प्रमाणं निरूप्यते ।

तच्च द्विविधं, शासनं जानपदञ्चेति ।

तत्राय मुक्तं प्राक् ।

द्वितीयं निरूप्यते । यः कश्चिदर्थो विज्ञातः स्वरूप्याहि परस्परम् ।

लेख्यन्तु साक्षिमतं कार्य्यं तस्मिन् धनिकं पूर्व्वकम् ॥२५६९॥

- १(●) निहृतो क्षुत्तमो व्रतः इत्यन्वः पाठः । अत्र 'वयोवयो विज्ञातयः' इति कृतिः ।
 २(†) तत् पावनाय-तत् पाप विमुक्तये इत्यर्थः । सारस्वतो इति पुरोहितैः वेदीनां आरथे-
 दिति । अत्र विवासयेद्देवान्-निवासयेदन्तु तस्य भारीरिकाधिकोदण्डः ।
 ३(‡) 'प्राचात्यये सर्व्वं वनापहारि, विवाऽकाले रति सम्प्रयोगे । विप्रस्य नाशेऽप्युतं वदन्,
 पञ्चावृताभ्याङ्गुर पातकानि' । इति भारते । अत्र विप्रस्यचार्ये इत्यन्वः पाठः ।
 'दिवा'बोध' इति पाठान्तरम् । इति याज्ञवल्क्यः । दिव्यतस्मै अपरमिति ।

तस्मिन् निष्णातेऽर्थे । समा मास-तद्वद्वाहनाम ऋति स्वगोत्रकैः ।
सब्रह्मचारिकात्मीय-पितृनामादि चिह्नितम् ॥२५७०॥

समा-वर्षम् । मासः—१ *

वैशाखादि प्रसिद्धः । तद्वर्षः पक्षः । अहस्तिथिः । नाम—
धनिकर्णिकयोः । जाति ब्राह्मणत्वादिः । स्वगोत्रकं वसिष्ठादि ।

स ब्रह्मचारिकं—वह्वृचादिशाखाया मुक्तम् ।

समाप्तेऽर्थे ऋणिनाम स्वहस्थे न निवेशयेत् ।

मतं मेऽमुक पुत्रस्य यद्वत्त्रोपरि लिखितम् ॥२५७१॥

साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामक पूर्वकम् ।

अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः ॥२५७२॥

उभयाभ्यर्थितेनैतन्मयात्वं (मयेत्य) ममुकसुनुना ।

लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोऽन्ते ततोलिखेत् ॥२५७३॥

विनापि साक्षि भिल्लेख्यं स्वहस्तलिखितन्तु यत् (तत्) ।

तत्र प्रदीयते त्रिभिरधमर्णं (तत्) पुत्र पौत्रकेः ॥२५७४॥

देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टोन्मृष्टोन्मृष्टे ३(३) ।

तथा,—

भिन्ने दग्धेऽथवाङ्किने लेख्य मन्यं प्रकाशयेत् ॥२५७५॥

सन्दिग्ध-लेख्य-शुद्धिः स्यात् स्वहस्त लिखितादिभिः ।

युक्ते साक्षि-क्रिया-चिह्न-सम्बन्धागम हेतुभिः ॥२५७६॥

लेख्यस्य पृष्ठे निर्लिखेद्वात्वा नं ऋणी ।

धनीचोपगं(तं) तद्वद्वात् स्वहस्त परिचिह्नितम् ॥२५७७॥

उपगतं प्रविष्टञ्च धनपत्रम् ।

वत्सर्णं प्राप्योल्लेखं शुद्धैवान्यत्तु कारयेत् ४(५) ।

साक्षिमात्रं भवेद्यद्वा तद्वातव्यं स साक्षिकमिति ॥२५७८॥

इति लेख्यप्रकरणम् ॥

१(०)

अत्र 'तिथिबान्धनसं दिनम्' इति ज्योतिषे ।

१(१)

मास बाह्यं षट्कालकालः वर्षम् । पचस्य-त्रिंशद्दिना लक्षः कालः मासः ।

१(२)

'षट् नष्टो विमर्द्धिते' इति पाठान्तरम् ।

४(४)

अत्र 'एवैवान्यत्तु कारये' इत्यन्तः पाठः ।

”

नष्टाजल-परमेयनासा, धर्मोद्देशेन वा अपय करवादि कृतं दिव्यम् । अत्र विचार्यं
तन्मात्रवारवाच दिव्यमात्रयवोयम् । विमर्धे विधिरपवादः बोध्यः ।

अथ दिव्यम् १(*) ।

—*—

तुलाग्रचापोविषं कोषोदिव्यमाह विशुद्धये ।
महामियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तैरि ॥२५७॥
कोशोनरोवर्त्तयेच्छिरः इति शिरः पराजितः ॥ शिरोदण्डः ।

अपवाद माह—

विनापि शीर्षकं कुर्यात् नृपद्रोहेय पातके ।
सचैलं ज्ञात माह्वय सूर्योदय-उपोषितः ॥
कारयेत् सर्वदिव्यानि नृप-ब्राह्मण-सन्निधौ ॥२५८॥
उपोषितं पूर्वैशुरुपवस्तम् २(†) ।

तुला,—

स्त्रीवाल वृद्धान्धपङ्क घ्नणगुणमादि रोगिणाम् ।
भग्निर्जलं वाशुद्रस्य (तन्नादेः) यवाः सप्त विधस्य वा ३(*) ॥२५९॥
भर्थात्(ः)तत्र वैभ्ययोरग्निर्जलं वेति गम्यते ।
ना सहस्राद्गृहेत् कालं विषं न तुलान्तथा ।
नृपार्थेष्वभिशापेच वहेयुः शुचयः सदा ॥२६०॥
पणसहस्रादव्वाक् फलादिकं न कारयेत् ।
नृपार्थमल्पसंख्यामपि कारयेदित्यर्थः ।
तुलाधारण विद्वद्भिरभियुक्तः तुलाश्रितः ॥२६१॥
प्रतिमान मयीभूतो रेखां कृत्वावतारितः ।
त्वं तुले सत्यनामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता ॥२६२॥
तत् सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय ।
यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततोमां त्वमघोनय ॥
शुद्धश्चोद्गमयोद्भवं मां तुलामित्यभि मन्त्रयेत् ॥२६३॥

१(*)

सो दिने ज्ञातोपवासः इति । सूर्योदये—तत् समयमारभ्य उपवासः कार्यः सप्तदशिरज-
शनः । अथद दिव्य तस्य सन्दर्भः । अपरं ब्रह्म देवसंपुराणे, वृहस्पति ज्ञाती च । षट्: तुला,
तद्वातोद्वेगः । दिव्यानि, यथा—घटः, घण्टा, लटकन, विषं, कोषः, तन्मुखः, तन्नाभः,
फलं धर्मजः, इति नव दिव्याग्रयाणि द्रव्याणि ।

१(†)

‘पङ्क ब्राह्मण रोगिणाम्’ इति पाठान्तरम् ।

१(‡)

न विष मित्यत्र ‘न विनयम्’ इत्यन्तः पाठः ।

अभिमनये—दिव्यं शास्त्रिणः ज्ञातः पूतः पार्थिवे तुलासन्निधौ ।

इति तुलादिव्यप्रकरणम् ।

—*—

अथामि दिव्यम् ।

करौ विमृदितग्रीहि-क्षपित्वातु ततोऽन्यसेत् १(*) ।
 सप्तभ्यत्थस्य पत्राणि तावत् सूत्रेण वेष्टयेत् ॥२५८६॥
 त्वमग्ने सध्वभूतानां अन्तश्चरसि पावक ।
 सान्निवत् पुण्यपापेभ्यो ब्रुहि सत्यं कवे मम ॥२५८७॥
 तस्येत्युक्तवतोलौहं पञ्चाशत् पलिकन्ततः (समं) ।
 अग्निवर्णं न्यसेत् पिण्डं हस्तयोरुभयोरपि ॥२५८८॥
 सतमादाय सप्तेव मण्डलानि शनैर्ब्रजेत् ।
 षोडशाङ्गुलकं क्षेत्रं मण्डलन्तावदन्तरम् ॥२५८९॥
 मुक्तवाग्निं मृदित-ग्रीहिरदग्धः शुद्धिमाप्नुयात् ॥
 अन्तरा पतिते पिण्डे सन्देहेवा पुनरेत् ॥२५९०॥

—*—

इत्यमिदिव्यप्रकरणम् ।

—*—

अथोदक दिव्यम् ।

सत्यं नमामि रत्न त्वं वारुणे यामि शीघ्रकम् २(†) ।
 नाभिदम्नोदकस्थस्य गृहीत्वोरु-जलं विशेत् ॥२५९१॥
 समकालमिषु-मुक्तं आनयाम्योजया नरः ।
 तत (गतस्तस्मि) स्तस्मिन्निमग्राङ्गं प्रेष्यंचेच्छुद्धिं माप्नुयात् ॥२५९२॥

—*—

इत्युदकदिव्यम् ।

—*—

अथ विष दिव्यम् ।

त्वं विष ! ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्म-व्यवस्थितः ।
 त्रायस्वास्मात् (नृ) महाशापात् सत्येन भवमेऽमृतम् ॥२५९३॥

-
- १(*) अथ 'करविमर्दितान् ग्रीहीन्' इत्यन्वः पाठः । 'क्षपित्वा च ततः' इति भिन्नः पाठः ।
 अत्रापि समीपे प्राग्गतं प्राद्वेनम् । अथ 'सान्निवत् पुण्य पापाणाम्' इत्यपरः पाठः ।
 १(†) 'वक्त्रेयानि, नाभिशाप्यकं' इत्यादि पाठाकारम् ।
 " अथ 'प्रविशन्' 'पश्यन्' 'प्राप्यन्' इत्येते भिन्नाः पाठाः ।

एष मुक्त्वा विषं शाङ्गं भित्तयेद्विमशैलजम् ।
यस्यो द्वैगैर्विनाजीर्येच्छुर्वि तस्य विनिर्दिशेत् १(*) ॥२५१४॥

अत्र यस्य भक्तकस्य इति ॥

—*—

इति विषदिव्यम् ।

—*—

अथ कोशदिव्यम् ।

देवानुमान् समभ्यर्च्य तत् स्नानोदक माहरेत् ।
संभ्राव्य पाययेत्तस्माज्जलान् प्रसृति-त्रयम् ॥२५१५॥
अर्वाक् कर्तुं ईशस्याहोदहन्मे राजदैविकम् ।
व्यसनं जायते घोरं स शुद्धः स्यान्न संशयः ॥२५१६॥

—*—

इति कोशदिव्यम् ।

—*—

अथ तण्डुलदिव्यम् ।

तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षण-चोदितम् ।
पौ(चो)रेतु तण्डुला देया नान्यस्येति विनिर्भयः ॥२५१७॥
तण्डुलान् कारयेत् शुक्लान् शालेन्यान्यस्य कस्यचित् ।
मृन्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः ॥२५१८॥
स्नानोदकेन सम्मिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् ।
प्राङ्मुखोपोषितं स्नातं शिरोऽपि आतपन्नकम् ॥२५१९॥
तण्डुलान् भक्षयित्वा तु पत्रे निष्टीपयेत्ततः २(†) ।
पिप्पलस्य तु नान्यस्य अभावे भूर्जं एवतु ॥२६०॥
लोहितं दूष्यते यस्य हनुः तालुच शीर्यते ।
गात्रञ्च कम्पते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेदिति ३(‡) ॥ २६०१॥

—*—

- १(०) अत्र 'शाङ्ग'म् इति 'साङ्गम्' इति भिन्नः पाठः । 'साङ्ग' सम्पर्कमिति ज्ञेयम् । तत्र
गरल्ल भक्षकस्य जनकोति बोध्यम् ।
- २(†) अत्र 'कर्तुं ईशस्याहोदहन्मे' इति भिन्नः पाठः 'अवसन्नुत्त' इति मन्त्रः । 'निक्षिपयेत्ततः'
इति भिन्नः पाठः ।
- ३(‡) इति तच्छब्दः सक्षो-निक्षोषयोर्भेदविषयः ।

इति तण्डुलदिव्यम् ।

—*—

अथ धर्माधर्म दिव्यम् ।

राजतं कारयेद्धर्ममधर्मं सीसकायसम्
 अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमादयैः समर्चयेत् ॥२६०२॥
 सितपुष्पस्तु धर्मः स्याद् धर्मोऽसित पुष्पकः ।
 एवं विधायोपलिप्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ॥२६०३॥
 गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ कार्यौ समन्ततः ।
 महान्दुकेऽनुपहते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ॥२६०४॥
 उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ ।
 आवाहयेत्ततोदेवाम् लोकपालांश्च सर्व्वतः ॥२६०५॥
 यदि पापविनिर्मुक्तोऽहं धर्मस्त्वायातु मे करे ।
 अभियुक्तस्तयोर्ध्वं प्रगृहीता विशेषतः १(*) ॥२६०६॥
 धर्मं गृहीते शुद्धः स्यात् अधर्मे तु स हीयते ।
 एवं समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मं परीक्षणमिति ॥२६०७॥

—*—

इति संक्षेपेन धर्माधर्म दिव्यम् ।

—*—

अथ दाय विभागः ।

प्रमाणं मानुषं दैव मिति भेदेन वर्णितम् २(†) ।
 अधुना वर्ण्यते दाय विभागोयोगमूर्तिना ॥२६०८॥
 विभागं चेत् पिता कुर्यात् इच्छया विभजेत् सुताम् ।
 ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्व्वेषांस्तुः समांशिनः ॥२६०९॥

१(*)

‘निश्चीता विशेषतः इत्यन्तः पाठः ।

२(†)

अथ निरूपणे न प्रमाये, तथोक्तं देवं, अथ च शौचिकम् । अथ मुक्तिरवादीन, ‘अथ
 उक्ता दायसुपयनि सुष्ठुः साधु ज्ञानम् । विभागः पापज्ञानमिति’ ।

,,

अथ अष्टादिभिर्य च विभागः कथ्यते ।

,,

अथ ज्ञानात् पूर्वपुण्यकर्मभायातम् ।

ज्येष्ठं वेति—

ज्येष्ठं श्रेष्ठभागेन, मध्यमां मध्यमभागेन,
कनिष्ठं कनिष्ठभागेन विभजेदित्यर्थः ।
अयं विषय विभागः स्वार्जिते द्रव्य-विषयः ।
वंशक्रमानुगते (यते) तुल्यात् समत्वात् सम एव च ॥२६१०॥

1981. अत्र नारदः— कालान्तरमप्याह ।

अयं विषय विभागः स्वार्जित द्रव्य विषयः, वंशक्रमानुगते—
तदूर्ध्वं पितुः पुत्राश्च विभजेयुः धनं सममिति ।
आशुनिवृत्ते रजसि प्रसासु भगिनीषु च ॥२६११॥
निवृत्तेचापि रमणे पितुष्यु परतस्पृहे इति ।
अत ऊर्ध्व—मृतेरूर्ध्वम् । समविभागे विशेषमाह योगि ॥२६१२॥

1982 दण्डयवल्क्यः—

यदि कुर्यात् समानां शं पत्न्यः कार्य्याः समांशिकः ।
नक्षत्रं स्त्रीधनं यासां भर्त्रावा श्वशुरेण वा ॥२६१३॥
वृत्तेन स्त्रीधनेऽर्द्धांशं वक्ष्यति । दत्त्वेऽर्द्धं प्रकल्पयेदिति ।
उक्तस्यापवादमाह क्वचित् ।
शक्तस्यानीहमानस्य किञ्चिदस्वा पृथक्क्रिया ।
न्यूनाधिक विभागानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृतः ॥२६१४॥
विभजेरन् सुताः पित्रोरूर्ध्वं रिक्त्यमृणं समम् ।
मातुर्दुहितरः शेषमृणास्ताभ्यः ततोऽन्वयः ॥२६१५॥
मातुर्धनं मातृकृत्येना वशिष्ठं दुहितरोगृहीयुः ।
तत्रापि प्रसाप्रसासमवायेऽप्रसाः प्रतिष्ठिताः ॥२६१६॥
प्रतिष्ठितासमवाये निर्धना गृहीयुः १(०) ।
दुहित्रभावेऽन्वेयः ज्ञेयः, पुत्रादिगृहीयान्नित्यर्थः ।
पितृद्वय्याविरोधेन यदन्यत्स्वय मर्जितम् ।
मैत्रमौल्यहिकञ्चैव दानार्हन्तु तदुभयेत ॥२६१७॥

१(०)

अत्र 'अप्रसा.' इत्यत्र 'प्रसाः प्रतिष्ठिताः' इत्यत्रः पाठः । अप्रसा, इति । अप्रसा,
अदत्ताः । समवाये, युक्तोपस्थिते । निःस्त्राः निर्धनाः याकावभिरन् । दुहित्रभावे—
कान्यानां अभावे तद् रिक्त्यं पुत्रादिभिः दातव्यमिति ।

क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हतमप्युद्धरेत्तुयः ।

दायादेभ्योनतद्दद्याद्विद्यया लभ्यमेवच १(०) ॥ २६१८ ॥

औद्वाहिक इति—विवाहे लब्धः । दायादाः—भ्रातरः ।

1983. अन्योद्धृते विशेषमाह, शङ्खः—

पूर्व्वनष्टान्तु योभूमिमैकश्चे दुद्धरेत् क्रमात् ।

यथाभागं लभन्तेऽन्ये दत्त्वांशस्तु तुरीयकम् इति ।

सामान्यार्थं समुत्थाने विभागस्तु समः स्मृतः ॥ १६१९ ॥

समुत्थानेऽधिभक्तद्रव्यस्यैकेन वर्द्धने ।

इदानीं पौत्राणां पितामहं द्रव्यविभाग उच्यते ।

अनेक पितृकानान्तु पितृतोभागकल्पना ।

भ्रातरोऽविभक्ताः, यपुत्रान् समान् विषम संख्यकान् ये

गाद्योमृताश्चेत्तत् पुत्राः पौत्रावा पितृक्रमेणां शभाजः काव्या

न स्वसंख्ययेत्यर्थः २(†) ।

अधुनेच्छया विभजतः सुतानित्यस्यापवाद माह—

भूर्या पिता महोपज्ञा निबन्धो द्रव्यमेववा ।

तत्र स्यात् सङ्गं साम्यं पितुः पुत्रस्य चैवहि ॥ २६२० ॥

भुः क्षेत्रादिका निबन्धा(वा) एकस्य पूर्णभारस्य इयति ।

पूर्णानि ग्राह्याणीत्येवं रूपः । शुल्कः परमपरागतः ।

द्रव्यं सुवर्णादि । तत्रोभयेच्छया विभागः ।

अधुना, विभागादूर्द्धमुत् पुत्र पुत्रस्यतु विभागभाक् ।

विभक्तेषु सतोजातः सवर्णायां विभागभाक् ॥ २६२१ ॥

असत्यां दुहितरि पित्रो द्रव्यभाक्च इत्यर्थः ३(०) ।

१(०) अत्र 'दायादः सुत वाच्यः' ।

२(†) अत्र विषयं संख्यकान् इत्यन्य न समसंख्यया इति भिन्नः पाठः ।

” अत्र 'पितामहोपज्ञा' इत्यन्यः पाठः । अत्रि दायविषयः—श्रीमज्जीसुतंवाऽनीय दाय-
भाक् । दायतत्त्वम् । दायकौसुदी, विवाहं च सेतुः । विवाद भङ्गार्थः । दायकस्य
संबन्धः । अन्ते संज्ञिता-पुराणादिभूताश्च ।

३(†) अत्र 'द्रव्यभाक्' इत्यन्यः पाठः ।

” अत्र अर्थात् शोधिताद् इति भिन्नः पाठः ।

पितृपुत्रपरत्यनन्तरं विभागे सगर्भायां मातरि को विशेषः, इत्याशङ्क्य
आह—द्वादशांशाद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात् । पितृ-
कृताश्च व्ययां पशाधिता दशशिष्ट द्रव्यात् पितुरुर्द्धमुत्पन्नस्य
पुत्रस्य स्वसमोविभागोदातव्यः । आत्म-स्वस्वभागैः पूरणीयम् ।
महत्त्वे किञ्चित् किञ्चिदादाय स्वभाग समं कार्यमित्यर्थः ॥

—*—

अधुना विभागानन्तरं विशेषमाह ।

—*—

1984. पितृभ्यामिति,—

पितृभ्यां यस्य यद् दसं तत्तस्यैव भवेद् धुवम् ।

विभक्तजः पुत्रो न निवारयेन्न प्रत्याह्वियेतेत्यर्थः ॥२६२२॥

किञ्च—

पितुरुर्द्धं विभजतां माताप्यंशं समाहरेत् । इदं स्त्री धनाभावे ।

भावेत्वर्द्धमेव । असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

भगिन्यश्च निजां दशाहत्वांशं तु तुरीयकम् ॥

1985. तुरीयकमिति—

निजांशस्य चतुर्थांशं कन्यायै दद्यादित्यर्थः ॥२६२३॥

अधुना भिन्नजातीयान्तरं पुत्राणां विभागमाह ।

चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युर्वर्णशोवाहणात्मजाः ।

क्षेत्रास्त्रिद्व्येक भागाहि प्रजास्तु, द्व्येकभागिनः १(*) ॥२६२४॥

सर्वाविभागेषु क्षेत्रेषु किञ्चिदुच्यते ।

अन्योन्यापोक्षितं द्रव्यं विभक्ते यत् दृश्यते ।

तत् पुनस्ते समैरंशं विभजेरन्निति स्थितिः ॥२६२५॥

विभक्ते पितृधने सतीत्यर्थः ।

अधुना द्वादश्यामुप्यायणे विभागमाह—२†) ।

अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिक्त्यः पिण्डदाता च धर्मतः ॥२७२६॥

१(*) अत्र चेमादित्यत्र 'पुत्रान् विभज' । चे पुत्रा, इत्यन्तः पाठः । अत्र 'समैरंशः' इति
भिन्नः पाठः ।

२†) 'विभक्तं यत् दृश्यते' इत्यन्तः पाठः ।

२(†) द्वादश्यायण विषये दत्तकः सर्वस्वादावधि । 'द्वादश्यायणम्' जनक प्रतिपक्षोक्त्या
चापयोरयमिति संप्रतिपक्षः स उभयोरपि पुनः इति निगमाधरा ।

इदं बीजिणः पुत्रासत्त्वे,—

फलन्त्वभि सन्ध्याय क्षेत्रिणा बीजिणा तथा ।

प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्वयोनि र्वलीयसी १(*) ॥२६२७॥

1986. इति स्मृतिः । पुत्रान्तरानाह,—

औरसो धर्मपत्नीजः तत् सुतः पुत्रिका सुतः ।

क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु स्व गोद्वेणेतरेण वा ॥२६२८॥

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नः गूढजस्तु सुतः स्मृतः ।

कानीनः कन्यका जातो मातामह सुतो मतः ॥२६२९॥

भक्ततायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः सुतः ।

दद्यात्माता पिता यं वा स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥२६३०॥

क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयं कृतः ।

दत्तात्मातु स्वयं दत्तः गर्भे विश्नः सहोरजः ॥२६३१॥

उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोपविद्धो भवेत् सुतः ।

पिण्डवर्षोऽशहरंक्षेत्रां पूर्वाभावे परः पर इति —

1987. कात्यायनः ।

उत्पन्नेत्त्वौरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः सुताः ।

सवर्णा असवर्णास्तु प्रासाच्छादन भागिनः ॥२६३२॥

1988. पुत्रिकायां विशेषमाह, मनुः—

पुत्रि कायां कृतायान्तु यदि पुत्रोऽनु जायते ।

समस्तत्र विभागः स्याज् ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाम्, इति ।

सजातीये स्वयं प्रोक्ते स्तनयेषु अयं विधिः ॥२६३३॥

न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्त्यहराः पितुः ।

शूद्रा पुत्र स्त्वौर सोऽपि रिक्त्यभागं न लभतेऽन्या भावेऽपि ।

यथाह, मनुः—

• यद्यपि स्यात् सत्पुत्रो यद्य पुत्रोऽपि वा भवेत् ॥

नाधिकं दशमादद्याच्छूद्रा पुत्राय धर्मतः, इति ॥२६३४॥

अधुना शूद्रधन विभागे विशेषमाह,—

जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽ' शहरो भवेत् ।

मृते पितरि कुट्यु' स्तं भ्रातरस्त्वर्द्धे भागिणः १(*) ॥२६३५॥

भभ्रातृ कोहरेत् सर्व्वं दुहितृणां सुताद्वृते ।

कामतः पितुरिह्यैव । अत्र शूद्र ग्रहणाद् दास्यामुत्पुत्रो द्विजाति

पुत्रः किमपि नलभते । अनुकूलश्चेज्जीवनमात्रं लभत इति गम्यते ।

मुख्य गौण सुता दायं २(†) ।

गृहीयुरिति निरूप्य, तदभावे क्रममाह,—

पत्नी दुहितरश्चैर पितरौ भ्रातरस्तथा ।

तत्सुता गोत्रजा बन्धु-शिष्य-स ब्रह्मचारिणः ॥२६३६॥

पषामभावे पूर्व्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।

स्व यातस्य ह्य पुत्रस्य सर्व्ववर्णं धनं विधिः ३(‡) ॥२६३७॥

पत्नीति-जात्येक वचनम् , तेन पत्नी द्वित्वादौ विभाज्य ग्राह्यम् ।

इदन्तु भक्तु विभक्तत्वेऽसंस्पृष्टत्वेच वेदितव्यम् ।

विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिताहरेत् ॥

भ्राता वा जननी बाध माता वा तत् पितुः क्रमादिति ॥२६३८॥

1989. कात्यायनोक्तैरेव च-शब्दाद् दुहितृभावे दौहित्रो धनभाक् ।

1990. यथाह विष्णुः—

अपुत्र पौत्र सन्ताने दौहित्रा धन माप्नुयुः ।

पूर्व्वेवान्तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रिका मता, इति ॥२६३९॥

तदभावे मातापितरौ धनभाजौ । पित्रभावे भ्रातरौ धन भाजः ।

त्रिष्वपि सोदराणामभावे, भिक्षोदरा धनभाजः । तदभावे तत्पुत्राः,

तद् भावे गोत्रजाः, तत्रापि सपिण्डाः, तदभावे समानोदकाः ।

तल्लक्षणान्तु—

सपिण्डतातु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

समानोदक भावस्तु निवर्त्तता अतुर्हशात् ॥२६४०॥

जन्मनाम्नोः स्मृते रेके तत् परं गोत्र मुच्यते, इति ॥२६४१॥

१(*) अथ षष्ठ भागिनम् इति पाठास्तरम् ।

२(†) 'द्विजोयुः नियमाद् यतः' इति अपरः पाठः ।

३(‡) अथ 'स्वर्वांतस्य—इत्यादि—'वर्णं धनं विधिः' इत्यादिपाठः पाठः प्रतीयते ।

—स्व यातस्य निधनं गतमिति ।

गोत्राभावे बान्धवाः ।

तेऽप्यात्म पितृमातृ-बन्धुभेदेन त्रिधा ।

आत्मपितृस्वसुः पुत्रा आत्ममातृस्वसुः सुताः ।

आत्ममातुल पुत्राश्च विहेया आत्मबान्धवाः ॥२६४२॥

एवं पितुः पितृस्वसुः पुत्रा इत्यादिना वचनात् तेष्वाद्यावात्म-
बान्धवाः, १(*) धनभाज इति क्रमो वेदितव्यः ।

1991. तद्भावेत्वाचार्य्यं, स्तद्भावे शिष्यः इति विशेष आपस्तम्बोक्तः ।

तद्भावे स ब्रह्मचारी, तद्भावे श्रोत्रियः २(†) ।

तद्भावे ब्राह्मण मातृम् धनभाक् ।

न राजा विप्रद्रव्यं गृहीयात् ।

ब्राह्मणार्थस्य तस्मा श्रेयादश्चेन्नकश्चन ।

ब्राह्मणायैव दातव्यं अनस्वः स्यान्नृपोऽन्यथा ३(\$) ॥२६४३॥

1992. इति नारदीक्तेः ।

तस्माश्रे—ब्राह्मणार्थनाशे । ब्राह्मणग्रहणात्तत्रियाविधनं पूर्वोक्ताभावे
राजा गृहीयात् ।

इतरेष्वन्तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः ॥२६४४॥

1993. इति मनूक्तेः ।

पुत्राः पौत्राः पत्नाद्यश्च, पूर्वं पूर्वाभावे धनभाज इत्युक्तम् ।

तदपपादमाह,—

बानप्रस्थ-यति-ब्रह्मचारिणां रिक्तभागिनः ।

क्रमेणाचार्य्यं तच्छिष्यं धर्मं भ्रात्रेक तीर्थिनाः ॥२६४५॥

१(*) तद्भावे पितृवात्स्वभाः, तद्भावे मातृवात्स्वभाः ।

अत्र 'पितुः पितुः स्वसुः पुत्राः' इति भिन्नः पाठः ।

'आता वैकृत संस्थितः' इति भिन्नः पाठः ।

२(†) अत्र नृप-दायभागे, दायकस्य संबन्धे, जगन्नाथ व्यायपञ्चानस्य विनाद भङ्गाच्चैवे, दाय-
मन्त्रेषुवाप्ति । 'श्रोत्रियमन्त्रोऽधीते' इति मन्त्राभावे । 'एकां शाखां सकृत्वा वा
षडभिरङ्गेर धीतवान् । षट्सक्रे निरतो विप्रः स वै श्रोत्रिय उच्यते' इति कृतिः ।

३(\$) 'अश्रीयाद् विषमलुचं ब्रह्मसं न कदाचन' इति कृतिः । अत्र हरेन्नृप इति वृत्त्यर्थे
हरश्च धर्मं संयत्तं राष्ट्रं कृताय रचयं बोध्यम् ।

अत्र क्रमेण प्रतिलोमक्रमेण । ब्रह्मवारिणो धनमाचार्यो गृहीयात् ,
इत्यादि । धर्मभ्राता सत्यतो मानित-भ्राता । एक तीर्थोऽकाशमी ।
धर्मभ्राताचासावेकतीर्थो चेति कर्मधारयः ॥

इदानीम पुत्रस्य पत्न्यादयः धनभाज इत्युक्तस्यापवादमाह,—

संगृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्यतु सोदरः ।

दद्याच्चापहरेष्वांशं जातस्य च मृतस्य च ॥२६४६॥

विभक्तं धनं पुनर्मिश्रितं चेत् तत् संसृष्टमिवमुच्यते । तद्वान् संसृष्टी ।

1994. यथाह, वृहस्पतिः—

विभक्तोयः पुनः पित्रा भ्रातृकैश्च च संस्थितः ।

पितृव्येनाथवा प्रीत्या स तत् संसृष्ट उच्यते, इति ॥२६४७॥

तस्यासंसृष्टिनो मृतस्यांशं जातस्य तत् पुत्रस्य संसृष्टी दद्यात् ,
तदभावे स्वयमेवाददीत ।

एवं सोदरस्य सोदरः संसृष्टीदद्यादपहरेच्च । न तत् पत्न्यादिः ।

इदानीं संसृष्टिन्यपुत्रे मृते, संसृष्टिनो भिन्नोदरस्य सोदरस्यचासं
सृष्टिणः सम्भवे, कस्य धनग्रहणमिति-विवक्षार्था, द्वयोर्ग्रहणे—

कारण माह,—

अन्यौदर्यस्तु संसृष्टी नान्वौदर्यो धनं हरेत् ।

असंसृष्ट्यपि चादद्यात् संसृष्टेनान्यमातृजः ॥२६४८॥

अन्यौ दय्यः सापत्न्योभ्राता संसृष्टीचेद्धनं हरेत् ।

नपुनरन्यौ दय्योऽसंसृष्टी धनं हरेत् ॥२६४९॥

तथा—

असंसृष्ट्यपि संसृष्टः एकोदरसंबद्धः सोदर इत्यर्थः ।

सोऽन्य संसृष्टिनो धनमादद्यात् १(*) ।

अत्र संसृष्टित्वं सोदरत्वञ्च क्रमेण धनग्रहणे कारणमित्युक्तं भवति ।

अन्य मातृजः भ्रात्रैवाध्याहार्यः ।

संसृष्टी भिन्नोदर एव संसृष्टिनो धनं नादतीत ।

अपित्व संसृष्टिनः सोदरा अपि चादध्युरिति तात्पर्यार्थः ॥२६५०॥

इदानीं पूर्वोक्तस्य सर्व्वस्यापवादमाह,—

क्लीबोऽथ पतिनस्तज्जङ्घः पङ्गुर्गन्मत्सकोजङ्घः १(*) ।

अन्धोऽविकित्स्यरोगाद्या भर्त्सव्याःस्यु निरंशकाः ॥२६५१॥

अत्र पतितो ब्रह्महादिः । तज्जस्तदुत्पन्नः उन्मत्तोप्रहाद्याविष्टः
चित्तविभ्रान्तश्च । जङ्घोऽमनस्कः । अविकित्स्यरोगोऽनिवार्य्य-
रोगप्रस्तः । 'विकित्सारूकप्रतिक्रिया' इत्यभिधानात् ।

आदिशब्दादाभ्रमान्तरंगतः ।

पितृव्रिद् पतितः बन्धो यश्च स्यादौपपातिकः ।

औरसा अपि नतेऽ'शान् लभेरन् क्षेत्रजाः सुताः ॥२६५२॥

1995. इति नारदोक्तेः ।

अज्ञानंशका,—इत्युक्तेऽज्ञाद्याच्छादनभाजोभवन्त्येव ।

सर्व्वेषामपितु न्याय्यं दातुं शक्यं मनीषिणः ।

प्रासाच्छादन मत्यन्तं पतितोप्यपहृद्भवेत् ॥२६५३॥

1996. इति मनुक्तेः । अत्यन्तं,—यावज्जीवनमित्यर्थः ।

क्लीबादि पुत्राणामंशभागित्वमाह,—

औरस क्षेत्रजास्तेषां निर्दोष भागहारिणः ।

सुताभ्येषां प्रभर्त्सव्या यावद्वै भर्तृसात्कृताः ॥२६५४॥

अत्र सुताः कन्या इत्यर्थः । क्लीबादिपत्नीनां विशेषमाह,—

अपुत्रा योषितभ्येषां भर्त्सव्याः साधुवृत्तयः ।

निर्व्व्यात्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव ॥२६५५॥

इदानीं स्त्रीधन-विभागं वक्तुं तद्धन स्वरूपमाह,—२(१)

पितृ-मातृ-पति-भ्रातृ-वत्समभ्यान्युपागतम् ३(१) ।

आधिवेदनिकादुयश्च स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥२६५६॥

आध्याग्नीति—अग्नावधित्य विवाहवर्द्धितम् ४(५) ।

१(*) तज्जङ्घा—पतित कज्जङ्घः इत्यत्र पतित क्लृप्त इत्यन्वः पाठः । कज्जङ्घ इति पातित्वादि
युक्तोऽयमिति ज्ञानविषयः इति ।

२(१) संप्रति योषितां लब्धधन विभागे विशेषमाह पितादीति ।

३(१) 'दत्त सभ्यादुपागतम्' 'दत्त सभ्यादुपागतम् वेति' वा दत्त सभ्यादुपागत मिति च ।
अत्र भिन्नः पाठः ।

४(५) अत्र विवाहादि साधित्य लब्धधनं वा बोध्यम् ।

वधुदत्तं तयाशुलकं भन्वाधेयकमेव च ।

अतीताया (मप्रजसि) रजसिवा बान्धवास्तद्वानुयुः ॥२६४॥

भन्वाधेयकं—विवाहादनन्तरं दत्तम् । अप्रजसि-दुहितु-दौहित्रादौ
दुहितु पुत्रपौत्ररहितायामित्यर्थः । बान्धवाः—भ्रात्राद्याः ॥

अत्रैवं विशेष माह,—

अप्रजः स्त्रीधनं भर्तुं ब्राह्मादिषु चतुर्ध्वपि ।

दुहितृणां प्रसूतावेच्छेषेषु पितृगामि तत् ॥२६५॥

शेषेषु—आसुरादिषु विवाहेषु—पितृगामि,—मातृ वितृगामि ।

सर्वत्र प्रसूताच—दुहितृणामेवभवति । तत्रापि—प्रसाऽप्रसासमवाये,

1997. अप्रजानां प्रतिष्ठिता समवायेऽप्रतिष्ठितानामिति गौतमः । प्रतिष्ठिता-
अप्रतिष्ठिता, अनपत्या निर्धनावा १(*) ॥

अधुना वाग्दत्ताविषये, आह—

दत्त्वा कन्यां हरन् दण्ड्यो व्ययं दद्याच्च सोदयम् ।

मृतयान्दत्तमा दद्यात् परिशोध्यो भवेत्वयम् ॥२६६॥

सोदयं—संवृद्धिकम्, आय-व्ययितं द्रव्यम् । दत्तमङ्गुलीयादिकम् ।

उभयोः—आत्मणः कन्यादातुञ्च व्ययं परिशोष्य दत्त्वाऽवशिष्ट-
मादधीतेत्यर्थः ।

किञ्च—

दुर्मिक्षे धर्मकार्यं च व्याधौ संप्रतिरोधकै ।

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हति ॥२६६॥

अधिविन्ना स्त्रियै दद्यादाधि वेदणिकं समम् ।

न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्तेत्वर्द्धं प्रकीर्तितम् ॥२६६॥

समं पुनर्विवाह द्रव्येण । विभागसन्नेहे निर्णयमाह,—

विभाग-निह्वे ज्ञातिबन्धुं साक्ष्यभि लिखितैः ।

विभागभाषना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः ॥२६६॥

यौतकैः पृथक्कृतैः ॥

—*—

इति रिक्थ विभाग प्रकरणम् ।

—*—

अधुना सीमा विवादादि निर्णय उच्यते ।

सीम्नो विवादे क्षेत्रस्य सामन्ताः स्थविरादयः ।

गोपाः सीम्नः कृषाणांश्च सर्वे ये वन गोचराः ॥२६६३॥

नयेयुते सीमानं स्थलाङ्गारन्तु यद् द्रुमैः

सेतु बल्मीक निम्नास्थि चैत्याद्यैरुपलक्षिताम् ॥२६६४॥

नयेयुः—

स्थलाङ्गारादि पूर्वकृतलक्षणैर्निश्चित्य ज्ञापयेयुः ।

स्थलादि चिह्नाभावे साक्षि-सत्त्वे निर्णयमाह,—

सामन्ता वा समप्रामाश्रित्वारोऽष्टौ दशापिवा १(*) ।

रक्तवस्त्रवसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः ॥२६६५॥

क्षितिधारिणः मूर्द्धाणि मृत्पिण्डाः ॥ सामन्तादीनां मृषावाचित्वे-

आह,—

भनृतेतु पृथग् दण्ड्या राज्ञा मध्यम साहसम् ॥२६६६॥

मध्यमेति—

चत्वारिंशदधिकपण पञ्चशतेनेत्यर्थः ।

चिह्न साक्षिणोरभावे आह,—

अभावे ज्ञातुं चिह्नानां राज्ञा सीम्नः प्रवर्त्तकः २(†) ।

उक्तं मन्यत्राति दिशति,—

भारामायतनं ग्रामनिपानोद्यानवेष्टमस्तु ।

एष सर्वविधिं क्षेयो वर्षाभ्यु प्रवहादिषु ॥२६६७॥

१(०)

अथ सीमाना वा इति भिन्नः पाठः । अपरे सामन्ता नृपाः ।

२(†)

‘राज्ञा सीमाः प्रवर्त्तका’ इत्यन्यः पाठः । सीमां निरूपयामास कस्य कियन् स्थानं एतन्मन्त्रायवा इति निश्चयो न स्यादतः स्वल्प-निरूपणे तदावश्यकम् । अन्यथा विवादो भवतीति ज्ञानिः ।

पूर्वकृत मर्यादाभङ्गे दण्डमाह,—

मर्यादायाः प्रमेदेतु सीमाति क्रमणे तथा ।

क्षेत्रस्य हरणे दण्ड्या अधमोत्तम मध्यमाः ॥२६६६॥

न निषेधोऽल्प बाधस्तु सेतु कुल्याद्य कारकः ।

परभूमिहरन् कूपः स्वल्पक्षेत्रो बहुदकः १(*) ॥२६६६॥

न निषिध्य इत्थनुवर्त्तते ।

स्वामिणे योऽनिवेद्येव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्त्तयेत् ।

उत्पन्ने स्वामिनोभोग स्तदभावे महीयते ॥२६७०॥

उत्पन्ने—तदुत्पन्ने फले २(†) ।

फालाहतमपि क्षेत्रं न कुर्याद्योन कारयेत् ।

स प्रदाप्योऽकृष्ट फलं क्षेत्रमन्येण कारयेदिति ॥२६७१॥

—*—

इति सीमा विवाद प्रकरणम् ।

—*—

माषानद्यौ महिषी सस्य घातस्य कारिणी ३(‡) ।

दण्डनीयः तदूर्द्ध्वं गौस्तदूर्ध्वमजाधिकम् ॥२६७२॥

महिष्यादि स्वामी दण्डनीय इत्यर्थः ।

माषोऽत्र, ताग्रपणस्य विंशतितमोभागः ।

भक्षयित्वो पविष्टानां यथोक्ताद् द्विगुणोदयः ॥२६७३॥

समस्तेषां विधीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषी समम् ।

विधीतोनाम, प्रबुरतरेणफल गृहीतो भूप्रदेशः ॥२६७४॥

यावत् सस्यं विनश्येत् तावत्स्यात् क्षेत्रिणः कलम् ।

गोपस्याख्यस्तु गोमांस्तु पूर्वोक्तं दण्डमर्हति ॥२६७५॥

१(●)

‘न निषेधोऽल्प’ इति पाठान्तरम् । उत्तमाधम मध्यमेः इत्यपरः पाठः ।

अत्र ‘य एव सेतुर्बाधरश्म’ इति श्रुतिः ।

‘सेतुरातिः, संक्रमणं, हरिदुत्तरश्म’ इति कोषकृतम् । ‘पानोद्यान’ इति भिन्नः पाठः ।

२(†)

अनाथं अधिकः पाठः कुत्र चिदस्ति । ‘निषिध्यो कृत्वा’ इत्यपरः पाठः ।

३(‡)

‘सस्य क्षेत्रोवदृष्टम्’ इति भिन्नः पाठः ।

अत्रैकस्य क्षेत्रस्य सस्यस्यान्य स्वामिकस्य यमिर्नाशे दण्ड उक्तः ।

माषोऽत्र द्रव्यभागः ननु कक्षायांससम् । अन्यत् क्षेमाद्वो द्रव्य परिमाणेऽस्ति ।

अत्र, तु शब्दात्पूर्वोक्तदण्डो गोपस्य १(*) ।

गोपाभावे गोमत एव दण्डः । क्षेत्रीणः फलम् ।

गोपस्ताव्यस्तु गोमास्तु पूर्वोक्तं दण्डं मर्हति ॥२६७६॥

द्रव्यदानञ्च कुत्रचिदपघादमाह,—

पथिप्राम विवीतान्ते क्षेत्रे दोषोन विद्यते ।

अकामतः कामचारे चौरवद् दण्डं मर्हतीति ॥२६७७॥

तथा,—

महोन्नोत्सृष्ट-पशवः सूतिकागन्तुकादयः ।

पालोयेषाञ्च ते मोच्या वैव-राज-परिप्लूताः ॥२६७८॥

उत् सृष्टपशवो, वृषोत् सर्गादि विधिना मुक्तपशवः ।

सूतिका अनिर्दशाहा, आगन्तुकः स्वयूथाद्भष्टः २(†) ।

तथा,—

येषां पालोविद्यते तेऽपि वैव-

राजोपहताश्चेत् सस्य-भक्षिणो न दण्ड्याः ॥

गोप धर्ममाह ३(‡),—

यथाऽर्थितान् पशूनापः सायं प्रत्यर्पयेत्तथा ।

प्रमादमृत-नष्टाश्च प्रदाप्याः कृतवेतनाः ॥२६७९॥

प्रमादेन स्वापराधेन ।

पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते ।

अक्षेत्रयोदशपणः स्वामिनो द्रव्यमेव च ॥२६८०॥

गोप्रचार स्थलमाह,—

प्रायमिच्छया गो प्रचारोभूमिराज-वशेन वा ४(§) ।

द्विज स्तृणौघपुष्पाणि सर्व्वतः स्वव(यमा)दाहरेत् ॥२६८१॥

धनुः शतपरीणाहस्तुतस्यः कार्य्य इत्यर्थः ।

खर्व्वटे प्रचुर करंकसन्तानि स्थलम् ॥

१(*) गोपाककाभावे तज्जायकस्य बालस्य वा दण्डः ।

„ गोपसायाः' इति पाठे शरुङ्गानेः ताङ्गनौघ इ'त ।

२(†) 'स्व यूषात् भष्टः' । 'स्व यूषात् कुतो वा' इत्यन्वः पाठः ।

३(‡) प्रसङ्गात् गोपाणां धर्ममाह । नगर, पल्ली, ग्राम, खेट, खर्व्वेटादीनां ठगं बालु बालेऽणि ।

४(§) अत्र प्राप्त मिच्छया, वीजवच्छेष, स्वयमाहरेत्, एतानि पाठान्तराणि सन्ति ।

इति स्वामि पाल विवाद प्रकरणम् ॥

— * —

इदानीमस्वामि-विक्रये निर्णय माह—

स्वं लभेताध्वविक्रीतं क्रेतुर्विप्रकाशिते ।
हीनाग्रहोहीन मूल्ये वेला हीने च तत्स्करः १(*) ॥२६८२॥
नद्यापहत मासीदुयदुभर्त्तारं प्राहयेन्नरम् ।
देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वय मर्पयेत् ॥२६८३॥
विक्रेतुर्दर्शनात् शुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपोदमम् ।
क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्मादुयस्तस्य विक्रयी ॥२६८४॥
भागमेनाल्पभागेन नष्टं भाव्यमयोऽन्यथा ।
पञ्चमांशोदमस्तस्य राज्ञे तेना विभाविने २(†) ॥२६८५॥

पञ्चमांशः—

नष्टद्रव्य-पञ्चमांशोनाधिकेन राज्ञे देयः ॥

तत्स्कर-प्रच्छादकं प्रत्याह,—

हृतं प्रणष्टं योद्रव्यं परहस्तादवापुयात् ।
अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः सतु वण्णवति पणान् ॥२६८६॥
शौलिकीः स्थानपालैर्व्वानिष्टापहत माहतम् ।
अवर्कसम्बत् सरात् स्वामी हंत परतो नृपः ॥२६८७॥

शौलिकाः—

शुल्काधिकारिणः ३(‡) । सम्बन्सराद्वर्वाक्—सम्बरात् पूर्व्वमित्यर्थः ।
किञ्च, पणानेकशतं (एकशफे) दद्यान्नरः पञ्च मानुषे ।
महिषोष्ट्रगवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके ॥२६८८॥

— * —

- १(०) अथ वणि ङीने, इत्यन्वः पाठः ।
२(†) पञ्चमांशः—अथ पञ्चवक्त्रः इति भिन्नः पाठः । अ० संवत्सरा दित्यत्र, अथ न'
वत्सरादिति पाठान्तरम् ।
३(‡) अथ सदृष्ट वनादीनां सौम्य-कर याङ्काः
पञ्चानिकञ्जतम्, इत्यन्वः पाठः ।

इत्यस्वामि-विक्रय प्रकरणम् १(❀) ।

—*—

इदानीं देयादिक मुच्यते ।

स्वकुटुम्बाविरोधेन देयं क्षार-सुता हते ।

नान्वये सति सर्वस्वं यद्यान्यस्मै प्रति श्रुतम् ॥२६८६॥

कुटुम्ब मपीडयित्वा पुत्रक्षारव्यतिरिक्तं स्वन्दद्यात् ।

तथा,—

पुत्र प्रौढाद्यन्ये सति सर्वस्वं न दद्यात् ।

तथाहन्य स्मैप्रति श्रुतंयत्त दन्यस्मै न दद्यादित्यर्थः ।

प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्-स्थावरस्य विशेषतः ।

देयं प्रतिश्रुतं चैव दत्त्वा नाप हरेत् पुनः २(†) ॥२६९०॥

दत्त्वेति विशेष श्रुते भयेन पुत्रादि स्पर्द्धया,

परिहासेनोक्तोयेन कालेन रोगार्त्तेन,

मत्तेन च यद्वत् तदुप हरेदिति ज्ञायते ।

तत्र दानाभावात्,—

अदत्तं हि भय-क्रोध-शोकोद्वेगरू जान्वितैः ।

तथोत् क्रोच परीहास व्यत्यासस्थल योगतः ॥२६९१॥

बालमूढा स्वतन्त्रार्त्त मत्तोन्मत्ताप वर्जितम् ३(‡) ॥

अपात्रे पात्र मित्युक्तं कार्ये वा धर्मं संहिते ।

यद्वत् स्याद् विज्ञानाद् दत्तमिति तत् स्मृतम् ॥२६९२॥

1998. इति नारद स्मृतेश्च ।

१(●) 'अस्वामि विक्रोत' इत्यं पूर्व ऋसी तदाश्रुयन्' इति कृतिः ।

'इहौ च मातापितरौ माञ्जीभायाः सुतः शिशुः ।

अथकार्यशतं कृत्वा भर्त्तव्या मनुजव्रतौ' इति ।

२(†) अथ पाठः क्लृष्टार्त्तः, विक्रतोवा । गो-प्रचार स्थलं गोचारण भूमिः ।

अथ दत्त गोष्ठम् ।

गृहस्थानामन्येषां निवासः । तथा कृषिबलादिनाम् । स घातः, स्तेयः, खल्वेद इत्यादि संश्रितः । अथ दत्त वास्तु शास्त्रे ।

१(‡) मत्तोन्मत्ता दीनानामपहरेत्कामस्यापहरे कर्त्तव्यं रक्षय सामर्थ्यात् । यथा विज्ञेय कारणादुपहरे दिति । अथ शिष्य कृतार्त्तिकं च ।

इति दत्ता प्रादाणिकं नाम प्रकरणम् ॥

—*—

अथ क्रीतानुशयः ।

दशक पञ्चसप्ताह-मासत्रयहार्द्ध मासिकम् ।

बीजायोवाह्य-रत्नं ली दोहं पुमान् परीक्षणम् १(*) ।

बीजं—बीजादि । अयोलोहम् । बाह्यः—वृषादिः । रत्नं मुक्तादि ।

ली—दासी । दोहं—दोहणयोग्य गवादि । पुमान्—दासः ।

एषां यथाक्रमेण दशाहार्द्धभिः परीक्षणं कार्प्यम् । उक्त काले

बीजादेर सत्त्व क्षान्ते क्रयो निवर्त्तते, न पुनरुद्धं मित्यर्थः ॥

—*—

इति क्रीतानुशयः ।

—*—

इदानीं सुवर्णादेः परीक्षामाह,—

अग्नौ सुवर्णमन्नीयं रजते द्विपणं शते ।

अष्टौ त्रपुणि सीसेवा ताम्रे पञ्च दशायसि ॥२६६३॥

अग्नाव क्षीणं स्वर्णं यावत् स्वर्णकाराय दत्तं तावद् प्राह्यं नन्यूनम् ।

रजतेतु पतत् पले प्रताप्यमाने पलद्वयं क्षीयते ।

एवमष्टौ त्र पुणि सीसे च शतपले इत्यनुवर्त्तते ॥२६६४॥

क्वचिद् वृद्धिमाह,—

शते दशपला वृद्धिं यासौ कार्सास सौत्रिके ।

मध्ये पञ्चपला वृद्धिः सुसूक्ष्मे त्रिपला मता ॥२६६५॥

द्रव्यान्तरे विशेषमाह,—

कार्मिके रोमवन्धे च त्रिंशद् भागः त्रयोमतः ।

नक्षत्रयोनच वृद्धिश्च कौषेये वाल्कलेषुच ॥२६६६॥

यत्र सिद्धेपटे स्वस्तिकादिकं चित्रं सृष्टेः क्रियते तत् कार्मिक-

मित्युच्यते २(†) ।

देशं कालञ्च भोगञ्च ज्ञात्वा नष्टेबलावलम् ।

द्रव्याणां कुशला ब्रूयु र्यस्तदाप्यत्र संशयम् ॥२६६७॥

१(०)

‘मासत्रयार्द्ध मासिकम्’ इत्यः पाठः । शिखि-कृतादित विचित्र राहर्षादिकं रोषम् ।

तच्च शिखि शान्तीकृतमिति ज्ञेयम् ।

२(†)

एतत् सर्वं तन्त्राद्य-कुविन्द-वन्धादि-शिखिभिः ज्ञतम् ।

इति क्रीतानुशय प्रकरणम् ।

—*—

बलाहासी कृतधौरे विंकीतश्चापि मुच्यते १(*) ।

स्वामि प्राणप्रदोभक्तः त्यागात्म-निश्चयादपि ॥२६६॥

कवचिदपवादमाह,—

प्रब्रज्यावसितो राजा दास आमरणान्तिकः ।

वर्णानामानुलोभ्येण दास्यं न प्रतिलोमतः ॥२६६॥

प्रब्रज्यावसितः सन्न्यासाद् ब्रष्टः ।

कृतशिष्यो(ल्यो)ऽपि निबसेत् कृतकालं गुरोर्हितम् ।

अन्तेवासी गुरोः प्राप्त भोजनस्तत् फलप्रदः ॥२७०॥

—*—

इत्यभ्युपेत्य शुश्रूषा प्रकरणम् ।

—*—

राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान्यस्य तन्नतु ।

त्रैविद्यं वृत्तिमदु भूयात् स्वधर्मः पाल्यतामिति ॥२७०॥

निजधर्मा विरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।

सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राज कृतश्च यः ॥२७०॥

सामयिकः—

तत् समये आवासिकः नतु सततं अवस्थानं तेन कृतम् ।

गणद्वयं हरे दयस्तु सम्मिदं लङ्घयेत् यः ।

सर्वस्व हरणं कृत्वा तं राष्ट्राद् विप्रवासयेत् ॥२७०॥

१(०)

अथ दोष्ठा, दीडन-योग्या धेनुः । अथ सूचते इत्यन्वः पाठः ।

‘स्वामिनां निषयात्’ इति भिन्नः पाठः ।

२(†)

‘इत्यानं सुश्रूषा’ इत्यमपि पाठान्तरम् ।

अथ दयालव्येयत् स्थाणाद्विशालं नयेदिति ।

अस्मिन् ‘यो’ अस्मैत तदपेयत् इत्यन्वः पाठः ।

अत्र सम्बिदं-शिष्टकृत-मर्यादाम् ।

कर्त्तव्यं वचनं सर्वैः समूत्साहितवान्दिनम् १(१) ।

यस्तत्र विपरीतः स्यात् स दाप्यः प्रथमं दमम् ॥२७०४॥

समूहकार्य-आयातान् कृतकार्यान् विसर्जयेत् ।

स दान-मान-सत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः ॥२७०५॥

समूह-कार्यं प्रहितो यांछ्यतेतत् दर्पयेत् ।

दकादश गुणं दाप्यो यद्यसौ नार्पयेत् स्वयम् ।

धर्मज्ञाः शुचयोऽलुब्धा भवेयुः कार्यं चिन्तकाः ॥२७०६॥

कर्त्तव्ये वचनन्तेषां समूहे हितवादिनम् ।

श्रेणि-जैगमि-पाषण्डि-गणानां मप्ययं विधिः ॥

मेवं चेषां नृपोरक्षेत् पूर्ववृत्तिञ्च पालयेदिति ॥२७०७॥

इति सम्बिदं व्यतिक्रम प्रकरणम् ॥*

गृहीत वेतनं कर्म त्यजन् द्विगुणं मावेहेत् ।

अगृहीते समं दाप्यो भृत्यैरस्य उपस्करः २(१) ॥२७०८॥

भृति मपरिच्छिद्य कर्म कारयितारं प्रत्याह,—

दाप्यस्तु दशमं भागं वारिज्ये पशुशस्यतः ।

अनाज्ञसं प्रत्याह,—

देशं कालञ्च योऽतीया(ता)त् लाभं कुर्याच्च यो हन्यथा ।

तत्र स्थात् स्वामिनश्छन्दोऽधिकं देयं कृतेऽधिके ॥२७०९॥

अत्र छन्द इच्छा ३(१) ।

यो यावत् कुरुते कर्म तावत्तस्य तु वेतनम् ।

उभयोरप्यसाध्यञ्चेत् साध्यं कुर्याद् यथा श्रुतम् ॥२७१०॥

- १(१) सम्बित,—शिष्टाचारः, मर्यादा. देशानुगितः, आसौपर्श्वीति ।
समूहे—हितवादिनम् इति भिन्नः पाठः । 'समूहाद्गत वादिनम्' इत्यपि
पाठान्तरम् । अत्र दिने व्याप्य सदैव हितवान्-हितवद् भवेदिति ।
२(१) असौपर्श्वराम, इत्यन्वः पाठः ।
३(१) अथ राज्ञः स्वाभिप्रायानुबन्धं द्रष्टव्यम् । साध्यं इति पाठश्च ।

उभाभ्यामङ्गीकृतं कर्मासमापितञ्चेत् तदनुसारेण १(*) वेतनं
देयम् । न पुनः पूर्व्यकल्पितं सर्व्वम् । साध्ये समापिते कर्म्मणि
सति, यथा भूतं यावत् परिकल्पितं तावद्वावित्यर्थः ।
भराज देविकं नष्टं भाण्डं दाप्यस्तु बाहकः ।
प्रस्थानविघ्नं कृत्वा प्रदाप्यो द्विगुणं भृतिम् ॥२७१॥

अत्र भाण्डं,—

प्रत्याघारः करण्डादि । महाकार्य्यमङ्गीकृत्य प्रस्थानं योनकरोति स
प्रस्थान विघ्नं कृत् २(†) ।

किञ्च—

प्रकान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि सन्त्यजम् ।
भृति मर्द्धपथे सर्व्वीं प्रदाप्यस्त्याजकोऽपि वा ॥२७१२॥

प्रकान्ते इति,—

भृत्यान्तरं सम्भव विषयम् ।
तेन प्रस्थान विघ्नकृद् द्विगुणं दाप्य इति पूर्व्वेण न विरोध इति
हेयम् ३(*) ॥

इति वेतनादान प्रकरणम् ।

—*—

द्युतादिव्यवहार निर्णयस्तु नात्युपयुक्तत्वान्नोच्यते ॥
इति श्रीमद्भविष्यज्जनकृपापात्रीभूतेनानन्तभट्टेन विरचिते
विधान पारिजाते व्यवहाराध्यायः ॥

—०—

अथ प्रायश्चित्तम् ।

आचारारण्यं व्यवहारञ्च निरूप्य स्मृतिवाक्यतः ।
सतामनुग्रहादेव प्रायश्चित्तं निरूप्यते ॥२७१३॥

१(०)

‘तत् सेवानुसारेण’ तत् सन्धानुसारेण इति वा पाठः ।

२(†)

नृपकाय्ये प्राक्स्वीकृत्य तत् कृत्ये स्थानेन नोयाति स विघ्नं कर्त्ता इति ।

३(‡)

अत्र पाठः दुर्बोधः । ‘प्रायश्चित्तानि पापस्य साधनानि चान्द्रावशादीनि’ इति ।
रोगोपशमे यद्यीदं तथा पापे प्रायश्चित्तम् बोध्यम् ।

तद् करणेऽनिष्ट माह, याज्ञवल्क्यः—

महापातक जान् घोरान्नकुर्वन् प्राप्य दारुणान् ।
 कर्मक्षयात् प्रजायन्ते महापातकिनस्त्वह १(*) ॥२७१४॥
 मृगश्च सूकरोष्ठानां ब्रह्महा योनिमृच्छति ।
 खरपुल्कसान्यजानां सुरापो योनिमृच्छति ॥२७१५॥
 कृमिकीट पतङ्गत्वं स्वर्णहारी समान्नुयात् ।
 तृणगुल्मलतात्वञ्च कमशो गुह्यतल्पगः ॥२७१६॥
 योयेन सम्भवत्येषां सतल्लिङ्गोऽभिजायते ।
 अन्नहर्ता मायावीस्यान्मूकोवागपहारकः २(†) ॥२७१७॥
 धान्यमि ध्रोऽतिरिक्ताङ्गः पिशुनः पूतिनासिकः ।
 तिलहृत्तैलयापीस्यात् पूतिबक्रस्तु सूचकः ॥२७१८॥
 परस्य योषितं हृत्वा ब्रह्मस्वमपहत्य च ।
 अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मसत्तसः ॥२७१९॥
 हीनजातौ प्रजायेत पररत्नापहारकः ।
 यत्र (पत्र) शाकं शिखि-हृत्वा गन्धां च्छुच्छुन्वरी शुभाम् ॥२७२०॥
 मूषको धान्यहारी स्वात् यान् मुष्ट्रः फलं कपिः ।
 जलं मूत्रः पयः काको गृहहारी ह्युपस्करम् ॥
 मधुवंशः पलं गुध्रोगां गोधाग्निं वक्रस्तथा ३(‡) ॥२७२१॥
 श्वीश्री वस्त्रं रसं श्वाच चीरा (चोरो) लवणहारकः ।
 प्रदर्शनार्थमेतत् मयोक्तं स्तेयकर्मणि ॥२७२२॥
 द्रव्य प्रकारादि यथा तथैव प्राणिजातयः ।
 यथा कर्मफलं प्राप्य तिर्य्यक्तं कालपर्य्याप्तं ४(§) ॥२७२३॥
 जायन्ते लवण भ्रष्टा वरिद्राः पुरुषाधमाः ।
 ततो निष्कल्मषीभूताः कुले महति भोगिनः ॥२७२४॥

१.(*) 'प्रायश्चित्तम कुर्वाणाः पापेषु नियतामराः ।

अपराधापि नः कष्टान् नरकान् यानि दासयान्' इति वृत्तिः ।

युतादि व्यवहारस्तु—अथैवान्ते नीतीशानि । पुराणे व्यवहार शास्त्रे च विद्यते ।

अथश्रीश, मायाविज्ञानं, अन्त्यद्भु करण श्रीका तथा, अतुःपतिज्ञाना विद्यास्तु च ।

२(†) धान्यहृत कीटि रिक्ताङ्गः इत्यन्वः पाठः । 'अव निःश्वं इत्यप निर्जन इति भिन्नः पाठः ।

३(‡) अथ पक्षमिदं तुल्यम्, 'दंष्ट्रपलं' इति च भिन्नः पाठः ।

४(§) 'कालपर्ययात्' इति भिन्नः पाठः । तिर्य्यक्तत्वं तु काकविपर्यया इति च ।

जायन्ते विद्ययोपेता धनधान्य-समन्विताः ।
 विहितस्थाननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् १(१) ॥२७२५॥
 भनिग्रहाब्धेन्द्रियाणां पुनः पतन मिच्छति ।
 तस्मात्सैनेह कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥२७२६॥
 ब्रह्मस्यान्तरात्मा च लोकश्चैव प्रसीदति ।
 प्रायश्चित्तम कुर्वाणाः पापेषु निरता नराः ॥२७२७॥
 अपभ्रास्तापिनः कष्टाभरकान् यान्ति दारुणान् २(१) ।
 तामिस्रलोहशङ्कुच-महानिरय शाल्मली ॥२७२८॥
 रौरवं कुड्मलं पृति मृतिकं काल सूत्रकम् ।
 सङ्घातं लोहितोदञ्च सविषं सप्रतापनम् ॥२७२९॥
 महानरककालोर्लं सञ्जीवन महापथम् ।
 भवीचिमन्धतामिहं कुम्भीपाकन्तथैव च ॥२७३०॥
 असिपन्नवनञ्चैव पातनञ्चैव विंशकम् ।
 महापातक जैर्दोषैरुपपातक जैस्तथा ॥२७३१॥
 भन्विता यान्त्यवरित-प्रायश्चित्ता नराधमाः ।
 प्रारश्चित्तैरपैत्येनो यद्वहान कृतम्भवेत् ॥२७३२॥
 कामतोऽव्यवहार्यस्तु वचनादेव जायते ३(१) ।
 ब्रह्महा मद्यपस्तेनस्तथैव गुह्यतल्पगः ॥२७३३॥
 महापातकिनस्त्वेषेते यश्च तेः सहसंवसेत् ।
 महापातकिभिः सार्द्धंवासः सम्भूत् सरावधिः ४(१) ॥२७३४॥
 कृतोयेन सतद्वत्स्यात्ते चत्वारः सपञ्चमः ५(०) ।

- १(०) शास्त्रीक कार्यव्यागात् । 'निन्दितस्य प्रसेवनात्' भिन्नः पाठः ।
 २(१) प्रायश्चित्तं न कृते पाप इहिनरकस्य स्यात् ।
 पापजनक कृत्यकरणाच्च । 'नरः पतन मिच्छति' भिन्नः पाठः । तस्मात्तत्र १ इत्यर्थः, पाठः ।
 चव कल्लोल इति भिन्नः पाठः ।
 ३(१) दिङ्जायते इत्यर्थः पाठः ।
 कृते पापकृते प्रायश्चित्तं विधेयम् इति । नरक नामासि मिताचरायां पुराणेपुनैकविंशतिः
 सतुरादीति संख्याकानिच सन्ति ।
 ४(१) 'स प्रतापनं' इत्थं पाठान्तरमस्ति ।
 चव वचनाद् धर्मीशास्त्रीकेषु ।
 ५(०) 'केनो द्विरव्यय' इत्यादि युतौ पञ्च महापातकानां सङ्ख्येति ।
 स पञ्चमाः इति भिन्नः पाठः ।

अथ महापातक समानि कथ्यन्ते ।

—*—

गुरुणामप्यधिस्तेपो वेदनिन्दा सुहृद्बधः ।
 ब्रह्माहत्यासमं ह्येय मधीतस्य च नाशनम् ॥२७३५॥
 निषिद्ध भक्षणं कौटिल्य मुत्कर्षे च वचोऽनुत्तम ।
 रजस्वला मुखास्वादः सुरापान समानितु ॥२७३६॥
 अश्वरत्न मनुष्य स्त्री भूधेनुहरणन्तथा ।
 निक्षेपस्य च सर्वं हि सुवर्णस्तेयसम्मितम् १(०) ॥२७३७॥
 सखि भार्या कुमारीषु सर्वार्णस्वन्यजासु च (तिष्ठु) ।
 सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गमनं गुरुतत्पवत् ॥२७३८॥
 पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानी-सुतामपि ।
 मातुः सपत्नी भगिनी मातार्य्य-तनयान्तथा २(†) ॥२७३९॥
 आचार्य्यपत्नीं तनयां गच्छंस्तु गुरु तल्पगः ।
 क्त्वा लिङ्गं बधस्तस्य सकामायाः स्त्रिया अपिः ॥२७४०॥

अथोपपातकानि ।

—*—

गोबधो ब्राह्म्यता स्तेयमृगाणाञ्चानपक्रिया ।
 अनाहिताग्निः पण्येतु विक्रय-परिवेदनाम् ॥२७४१॥
 भृतकाध्ययनादानं भृतकाध्यापनन्तथा ।
 पारदार्य्यं पारिवित्त्यं बाध्युर्ध्वंलवणक्रिया ॥२७४२॥
 स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो निन्वितार्थापजीवनम् ।
 नास्तिक्यं व्रतलोपश्च सुतानाञ्चैव विक्रयः ।
 धान्यकुप्यपशुस्तेय मयाज्यानाञ्च याजनम् ॥२७४३॥
 पितृमातृ सुतत्याग-स्तडागाराम-विक्रयः ।
 कन्या संवृषणञ्चैव परिवित्तक-याजनम् (विन्दक-) ॥२७४४॥

१(०)

प्राग्विहितस्य धनस्य पुनर्यद्वयं हरणं वेति ।

२(†)

चमार्यः आचार्य्य इत्यर्थः । 'कर्मण्यमाचरन् कर्म चकर्मन्त्यमना चरन् ।

तिष्ठति ब्रह्मताचारे यः स आर्य्य इति श्रुतः ।'

महापातकानिपात कोप पातकादीनि कान्यकानि यत्र विधानि ।

कस्या प्रदानस्तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनम् ।
 आत्मणोऽर्थं क्रियारम्भो मद्यप ह्री निषेवनम् ॥२७४४॥
 स्वाध्यायाग्निं सुतत्यागो बान्धव स्त्याग दधच १(*) ।
 इन्धनार्थं द्रुमच्छेदः ह्रीर्हि सौवध-जीवनम् ॥२७४६॥
 हिंस्रयन्त्र विधानञ्च व्यसनाभ्यात्म-विक्रयः ।
 शूद्रप्रेष्यं हीनसख्यं हीनयोनिषेवनम् ॥२७४७॥
 तथैवानाश्रमे वासः परान्न-परिपुष्टता ।
 असच्छास्त्राधिगमनं माकरेष्वधिकारिता ॥२७४८॥
 भार्यया विक्रयश्चैवा मेकैकमुपपातकम् ॥२७४९॥
 ब्राह्म्यता—कालेऽनुपनीतत्वम् २(†) । ब्राह्मण-सुवर्ण-तत् समादर्शक-
 परस्व हरणं स्तेयम् । गृहीत सुवर्णादेरप्रदानं ऋणानपक्रिया ।
 देवर्षि पितृणानपक्रियाच । सत्यधिकारेऽनाहिताग्नित्वम् । अपरा
 नपक्रिया च यस्य लवणादे र्विक्रयः । सोदरे ज्येष्ठभ्रातरि स्थिते
 कनिष्ठस्य दाराग्निं होत्र ग्रहणं परिवेदनं पारिवित्यं वा ।
 गुरुतल्प—तत् समव्यतिरिक्तं वरस्त्रीगमनं पारदार्यम् ।
 कनिष्ठे कृत विवाहे, ज्येष्ठस्य विवाहाराहित्यं पारिवित्यम् ।
 निषिद्धं वृद्धयुपजीवित्वं वार्ध्वाभ्यं (धर्म) कौसीद्यमिति वा ।
 लवलोत्पादनं लवणक्रिया । गर्भिण्यावधः, भ्रातृप्यन्य स्त्रीवधश्च ।
 शूद्रवधः । अदीक्षितं तत्रवैश्य वधः । ब्रह्मचारिण्याः स्त्रिया योगः ।
 देवाद्यर्थं गृहीतव्रतस्य लोपश्च व्रतलोपः । आयसन्नपुसीसादिकुप्य-
 मुच्यते, मोचनं वा । शिष्टं स्पष्टम् ॥

अथ जातिभ्रंशकरमुच्यते ।

1999. अत्र मनुः—

ब्राह्मणस्य रुजःकृत्यं ब्रातिरन्नेयं वस्तुनः ३(†) ।

जैह्वं पुंसिच मेधुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥२७५०॥

-
- १(०) अत्र मद्यपानरतः स्त्रात्वा सक्तो वा ।
 २(†) ब्राह्मः योग्यकाक्षी संस्कारहीनः पुनः प्रायश्चित्पूर्वकं संस्कार्यः ।
 मनुस्मृत्यानि सप्तविधं पातकानि क्रमेणोच्यन्ते ।
 ३(†) मद्ययोः इति भिन्नः पाठः ।

अथ संकरी करणम् । तत्र मनुः—

खराभ्वोष्ट्र मृगेभानाम जाविकवधस्तथा ।

सङ्करी करणं नाम प्राभ्याभ्वमहिषस्य च १(*) ॥२७५१॥

2000. अथापात्री करणम्,—

स एष, निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्र सेवणम् ।

अपात्रीकरणं द्वेयमस्त्यस्य च भाषणम् ॥२७५२॥

2001. अथ मलिणी करणम्, तत्र मनुराह,—

कृमिकीट प्राणिहत्या मद्यानुगत भोजनम् ।

फलैधः कुसुमस्तेयमधैर्यञ्च मलावहमिति ॥२७५३॥

अतोऽन्यानि पापानि प्रकीर्णं संज्ञकानि ।

2002. कात्यायनोक्त प्रकारान्तरमाह,—

महापापं चातिपापं तथा पातकमेव च ।

प्रासङ्गिकञ्च यत् पापमित्येवं पञ्चकोगण इति ॥२७५४॥

अथ विप्रहत्या प्रायश्चित्तम् २(१) ।

— * —

अज्ञानाद् ब्राह्मणं हत्वा प्रायश्चित्ताद्विशुद्धयति ।

2003. तत् प्रायश्चित्तमाह, याज्ञवल्क्यः—

शिरःकपाली ध्वजवान् भिक्षाशी कर्मवेद्यम् ।

ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मित भूक् शुद्धिं माप्नुयात् ॥२७५५॥

त्रिकाल स्नानवान् सन्भ्यां कुर्वण् क्रोधाद्विवर्जितः ।

स्थानासनाभ्यां विहरं स्तीर्थान्यनु सरणपि ॥२७५६॥

सप्तगारेषु भिक्षाशी ब्रह्महैधं विमुच्यते ।

ब्राह्मणस्य परित्राणाद् गवाञ्च द्वादशस्य वा ॥२७५७॥

तथा,—

अथ मेधाव बभूथ स्नानाद्वा शुद्धिमाप्नुयात् ३(१) ।

दीर्घं तीव्रामय प्रस्तं ब्राह्मणं गामथापिवा ॥२७५८॥

१(*) 'अज्ञानं मद्भिषस्य च' इति भिन्नः पाठः ।

२(१) अथ ज्ञान पूर्वकवधे ब्रह्महत्या वा यत्नम् ।

३(१) अथ यज्ञानो वैदिक ज्ञानम बभूथ ज्ञानम् ।

दृष्ट्वा पथि निरातकं कृत्वाच ब्राह्मणं शुचिः ।
 आनीय विप्रसम्बन्धं हृतं घातित वधवा ॥२७५१॥
 तन्निमित्तं क्षतः शस्त्रैर्जीवन्नपि विशुध्यति ॥२७६०॥
 इत्यज्ञात कृत ब्रह्महत्या प्रायश्चित्तानि ॥

—*—

अथ ज्ञान कृत ब्रह्महत्या प्रायश्चित्तम् ।

—*—

स एव प्राह—

लोमभ्यः स्वाहेत्येष लोम प्रभृति चेतनुम् ।
 मज्जान्तां जुहुयाद्वापि मन्त्रैरेभिर्वथा क्रमम् ।
 मन्त्राश्चाष्टौ भवन्त्येते वसिष्ठोक्ता यथा क्रमात् ।
 संप्राप्ते वाहतोलक्ष्मभूतः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥२७६१॥
 मृतकल्पः प्रहारार्थोजीवन्नपि विशुद्ध्यति (पि) ।
 भरण्या निपातो जह्या (त्वा) त्रिकृत्वो वेद संहितम् ॥२७६२॥
 शुष्यते वा मिताशीवा प्रति क्षोतः सरस्वती ।
 पात्रे धनं वापय्यासं कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥२७६३॥
 भृग्वग्निपतनं वापि ब्रह्महा शुद्धये च रेदिति १(*) ।
 इदं चाप्रक्रान्त द्वादश वार्षिक प्रायश्चित्तस्य मध्ये कथञ्चिद् ब्राह्मण-
 प्राणत्राणादिकं कुर्वतो व्रतसमाप्तिं कथनम्, न पुनः स्वतन्त्रं
 प्रायश्चित्तम् । द्वादश वर्षे शुद्धिं प्राप्नोति । ततएव ब्राह्मणं
 मोचयित्वा गवां दशानां वा परिव्राज्यात्, सद्य एवाम्बमेधावभृथ-

2004. स्नानाद्वा, पूतो भवतीति गौतमोक्तेरिति विश्वानेम्बरः ॥

2005. स्मृत्यर्थसारे च—

द्वितीये ब्रह्मवधे द्विगुणं प्रायश्चित्तं कार्यम् ।
 तृतीये त्रिगुणं च । चतुर्थेऽनिस्कृतिः ॥
 यद्वा, चतुर्थीविषु प्रतिपादं गोसहस्रं—
 निर्धनोऽग्निप्रवेशं मरणं वा कुर्यादिति ॥

१(*)

अथ यदात्मा, जज्ञाद्वा, वेद-संहिताम्, एतानि पाठान्तराणि ।

अथ 'शुद्धिं माचरेत्' इत्यर्थः पाठः ।

अथ काम्यकारिणः इति भिन्नः पाठः

2006. तथा, प्रोत्साहकारिणामपि प्रायश्चित्तं पैठीनसिना प्रोक्तम्,—

हन्ता तथोपदेष्टा च तथा संप्रति पादकः ।

प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गप्रदर्शकः ॥२७६४॥

आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मणाम् ।

उपेक्षकः शक्तिमांश्चेद्दोष-वक्तानुमोदकः ॥२७६५॥

अकार्यकारिणां(णः)स्त्वेवां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ।

यथा शक्त्यनुरूपञ्च दण्डद्वेषां प्रकल्पयेत् ॥२७६६॥

तथा,—

अशीतिर्यस्य वर्षाणि वालोवाप्यून षोडशः ।

2007. प्रायश्चित्तार्द्धं मर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च, इत्यग्निराः ॥२७६५॥

तथा,—

पादोवालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिः, इति ।

2008. शङ्कः—

ऊनैकादश वर्षस्या शीतिवर्षात् परस्य च ।

प्रायश्चित्तं चरेद्द्विधा पितावान्यः सुहृज्जनः इति ॥२७६७॥

स्मृत्यर्थस्य १(*), सोमयागस्थ ब्राह्मणवधे द्विगुणं ब्राह्महत्याव्रतं कार्यम् । आचार्योपाध्याय-श्रोत्रियश्रुतिविवेचने द्विगुणं ब्राह्महत्याव्रतं कार्यम् ।

गोसहस्रं पादोनमर्द्धपादञ्च दद्यादिति ॥

उक्तानीमाणि प्रायश्चित्तानि ब्राह्मणस्येव । क्षत्रियस्य ब्राह्मणवधे-द्विगुणं प्रायश्चित्तम् । वैश्यस्य द्विगुणम् । शूद्रादेश्वतुर्गुणम् ।

यद्यं हन्तुं हन्यमानेन विशेषेण प्रायश्चित्ते विशेषोक्तः ॥*॥

—*—

अथातिदेशः ।

—*—

यागस्थक्षत्रविडघाती चरेद् ब्राह्मणवध-व्रतम् ।

तथा—

स्त्रीनपुंसकत्वेनाविज्ञात गर्भवधे ऋतुमत्यानेयो, अग्नि गोत्राबानेयो, तस्याश्च वधे यथा वर्णं प्रायश्चित्तं कार्यम् ॥

तथा,—

ब्राह्मणाग्निक्षेपं कृत्वा, आहिताग्निं ब्राह्मण-भार्यां सगुणं हत्वा
ब्रह्महत्यां व्रतं करेत् ।

2009. मत्वा विघातार्थं चेत् सप्तागतं इति याज्ञवल्क्यः । खरेद् व्रतं—
सर्वाङ्गदेशिकेषु पापेषु पादोनं प्रायश्चित्तं कार्यम् ।

तथा,—

वधार्थं प्रहारे कृते केनचित् प्रकारेण,
यद्यमृतस्तथापि पादोनं ब्रह्महत्या व्रतञ्चरेत् ।
भागमनेऽर्द्धम्, प्रयत्ने पादम्, सर्वत्र साक्षाद् (हन्तुं)नु ग्राहकस्य
पादोनं स्यात् । प्रयोजकस्यार्द्धम्, अनुमन्तुः सार्द्धं पादम् । निमित्त-
कत्तुः पादं मात्रम् ।

अन्नं सर्वत्र जाति शक्ति गुणाद्यपेक्षया,
प्रायश्चित्ते तारतम्यं कल्प्यम् ॥
इति श्रीविधान पारिजाते ब्रह्म हत्याप्रायश्चित्तम् ।

—*—

अथ सुरापान प्रायश्चित्तम् १(❀) ।

—*—

2010. यदि सुरां ज्ञानात् सकृत् पिबेत्तन्नाह, याज्ञवल्क्यः—

सुराम्बुधृतं गोमूत्रपयसामग्निं सन्निभम् ।

सुरापोऽन्यतमं पीतो मरणाच्छुद्धिमृच्छति ॥२७६॥

2011. स्मृत्यर्थसारेच—

अक्षानाज् जलबुद्ध्या पाने तालुमात्र संयोगे,
जटी-बाल-वीरा-दिवासा ब्रह्महत्या व्रतं तस्मिन् वज्रं द्वादशाब्दं सम्पूर्णं
करोत् ।

सर्वत्र स्त्रीबालवृद्धादीनामर्द्धादि-कल्प्यम् ।

ज्ञानकृते द्विगुणं यदि पीत्वाच्छर्देत तदा ॥२७६॥

१(❀) अथ 'सर्वाङ्गदेशिकेषु' इत्यपरः पाठः । एकदेशेषु पापेषु वा ।
१(†) अथ रितीव मर्यापातक प्रायश्चित्तं कृष्यते ।

पिण्याकं वा कणाम् वापि भक्षयित सङ्गन्निशि ।
 अज्ञानात् सुरां पीत्वा रेतोविन्मूत्र मेवच ॥२७७०॥
 अन्धादेवं विशुष्येत पुनः संस्कारं मर्हति ।
 देवलोकं नसा याति ब्राह्मणी वा (या) सुरां पिबेत् ॥२७७१॥
 इहैव सा शुनी गृध्री शूकरी चोपजायते ॥२७७२॥

20.12. इति याज्ञवल्क्योक्तं कार्यम् ।

सुरैकौषध रोगनाशार्थं पाने, कृच्छार्द्धं पादं चान्द्रायणं कृत्वा,
 पुनरुपनयीत । आर्द्रसुरा भाण्डोदकपानादि-सुरापानं समम् ।
 तत्र सुराभाण्ड-स्थितं तोयं यदि कश्चिपिवेद्विजः ।
 सद्वादशाहं क्षीरेण नीत्वा तस्माद्वि शुद्धयति ॥२७७३॥
 अन्नं, ब्राह्मीं सुवर्चलामिति यमोक्तं प्रायश्चित्तं ज्ञेयम् ॥

सुरापमुखगन्धाम्नाघ्राणेत्—

ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गन्धमाघ्राय सोमपः ।
 प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतं प्राप्य विशुद्धयति ॥२७७४॥

20.13 इति मनूक्तं प्राच्यम् ।

मत्या चेद् द्विगुणम् । सोमपक्षेदेनप्सु प्राणायामान् कृत्वा
 कुशोदकं पिबेत् । अत्र, पिण्याक भक्षण-घृत-प्राशनादिकं भोजन-
 परिहारेणेति ज्ञेयम् ।
 साक्षात् सुरागन्धाम्नाघ्राणेत् जातिभ्रंशकरोक्तं सान्तापनं कार्यम् ।
 मत्या चेत् कायमित्यादि ज्ञेयम् १(*) ॥

—*—

अथ मद्य-प्रार्थश्चतुष्टयम् ।

—*—

तत्र, गौडो माध्वी च पौष्टी च सुरा मद्यशब्द वाच्या ।
 तालं पानसं द्राक्ष्यं माधुकं खार्जुरं खैरं भारिष्टं मैवं २(†) नारिकेल-

- (*) विभ्रं कृत्वाय दाहः दाह्यरूपं प्रायश्चित्तं ज्ञेयम् ।
 चक्षुःक्षयद्वयार्थं, प्रायश्चित्तार्थं विचारं प्रायश्चित्तं कृत्वा इति ज्ञेयम् । न पुष्पति,
 चक्षुः न दृश्यतीति वा पाठः ।
 २(†) सुरापाने प्रायश्चित्तम्, प्रायश्चित्तं विवेकं, प्रायश्चित्तं तत्त्वं, प्रायश्चित्तोद्देशकं, प्रायश्चित्तं
 निषेधं, मद्युच्छेदाति । 'बलुनायनं भक्ष्यं' इत्यन्तः पाठः ।

अमित्येकादशविधं मद्यम् । एतच्चोपनयनादिसंस्कृतब्राह्मणानां तत्
स्त्रीणाञ्चानुपनीतस्य बालस्य कन्यायाश्चापेयम् । सत्र विशोर्मद्यं न
पुष्यति । त्रैवर्णिकस्या ज्ञानाञ्जलादिवुद्धरा, तालादि मद्यपाने तदा
कृच्छ्रम्, पुनरुपनीतस्य मूत्रविष्टारेतोऽसुगाद्यन्मन्त्रणे वैषम्यम् ।
अज्ञानाद् गौडीमाष्योः, ज्ञानः तालादीनाञ्च पाने तदा कृच्छ्रातिकृच्छ्रम्,
चान्द्रायणञ्च कृत्वा पुनरुपनेतव्यः ।
गौडी माष्योर्ज्ञानात् पानेतु, पिण्याकेन कर्णवर्षावर्षिकं
प्रायश्चित्तम्, अग्रासेतु षड्भ्यम् । अत्यन्त्याभ्यासे द्वादशाब्दम् ।
बहुकालाभ्यासेतु अग्निवर्णमद्यं पीत्वा ततः शुद्धेद्यत ।
तालादिषु तद्वद् कल्प्यम् । स्त्रीवालादेः पूर्ववत् । तालादि-
मद्यानामेवम् । लेह्याभक्ष्यमूत्र विष्टरेतः असुगादीनां मुखमात्रप्रवेशे
क्षीरोदुम्बरविल्वपलाशकुशोदकं पञ्चगव्यञ्च षड्रात्रपिबेत् ।
गौडीमाष्योस्तु द्विगुणम् । एव मन्यन्तापि तार तम्यं ज्ञेयमिति ।
इति सुरापान प्रायश्चित्तम् ।

—*—

अथ स्वर्णस्तेयस्य ।

—*—

अत्रस्तेय शब्देन समत्तं परोत्तं वा बलाच्चौर्येण च स्वर्णद्रव्यस्यस्व-
त्वहेतुं विना ग्रहणमुच्यते । तन्नादौ सुवर्णं परिमाणं मुच्यते ।
गवाक्षगत सूर्यरश्मिमध्ये १(*) द्रव्यमाणं त्रस्तरेण प्रमाणं रजहत्यु-
च्यते । त्रस्तरेणवष्टकं लिङ्गा, लिङ्गात्रयं राजसर्षपः ।
राजसर्षपत्रयं गौरसर्षपः । गौरसर्षपवष्टकं यवः । यवत्रयं
रुष्टलः । रुष्टलपञ्चकं मासः । षोडशमाषकं सुवर्णः ।
अनया रीत्या मन्यन्तापि योज्यम् । अमत्या ब्राह्मणस्य सुवर्णं कृत्वा

१(*)

यत्र सुराः नानाविधाः सन्ति । प्रधानतो गौडी पीडी माष्यो च त्रिविधाः । नम-
न्नाजमतेऽष्टविधाः । महाभारते विराट् पर्वणि 'पर्वणि सुराभाकर' इति विराट्-
मण्डिनी कथनी बहुप्रकारं सुरा-नामाणि उक्ताणि ।
यन्मन् बर्ह्य इत्याचारमतिं सूक्ष्मां खल परिभाषे किमादि, राचवमहोव मन्यन्ताका व्याख्याने,
विक्रमाक्षो च उक्तमस्ति ।

द्वादशवर्षाणि ब्रह्महत्याव्रत-शवशिरोध्वजकपालधारणव्रतं वैच-
चरेत् । यस्यकस्यापि हिरण्यं यः कश्चिद्वपहतवाद् स तस्मै द्वादश-
गुणं दत्त्वा पश्चात् प्रायश्चित्तं समाचरेत् । यदि शुक्लं यद्वा कर्तुं भोजन-
धार्मिकं ब्राह्मणसुवर्णं हरति तदाशिरोमुण्डयित्वात्मशरीरं धृतेना-
भ्यज्य । करीषाच्छादितोऽग्निदग्धः शुष्येत । निगुणं विप्रसुवर्ण-
हरणेतु, नवाब्दं व्रतं चरेत् । अनुपपत्त्या (सुवर्णहरणेतु) स्वकुटुम्ब-
रक्षार्थमपि ब्रह्मस्वहरणेतु कृच्छ्रम् । षडब्दं विध्वजिदादिकं कर्तुं वा
कुर्यात् । मृत्या ब्रह्मस्वहारीतु एकसुवर्णमारभ्य, स्वपापं नृपतये-
निवेद्य १(*) आयसदण्डं खदिरं वा प्रदाय, मुक्तकेशोभृशं, राजस-
कृत्येन दण्डेन ताडितो मृतोवा जीवन्वा शुष्येत । स्व-शस्त्रघनसारेण
ताडने राज्ञा (द्वि) तद्दोषः स्यात् । अग्निहौत्री धार्मिको विद्वान्
क्षत्रियः, ब्राह्मण सुवर्णाहर्तात्वम्वमेधेन शुष्येत, यद्वा गोसमेधेन ।
अथवात्मसम्मितं हेमं दत्त्वा शुष्येत । तावज्जनाभावे विप्रस्य कुटुम्ब-
रक्षणं पर्याप्तं धनं दद्यात् । अब्राह्मणो ब्राह्मण-सुवर्णहारी, दण्डताडने-
नात्ममरणं मनुतिष्ठन्, सुरापानं व्रतं कृत्वा शुष्येत । यस्त्वपहत-
जातानुतापः प्रत्यापयति त्यजतिवा यद्वा हृतम्, सत्त्वापस्तम्बोक्तं
चतुर्थकालमिताशनं त्र्यब्दं व्रतञ्चरेत् । मनसा स्वर्णं स्तेये प्रवृत्तः
स्वयमेवोपरतम्वेद्वा द्वादशाहं वायुभक्तः शुष्येत । सुवर्णं स्तेयसमेषु,
अश्व-रथ-मनुष्य-स्त्री-भूषेणुहिरण्यादिषु प्राप्तेषु स्वर्णं स्तेयं प्रायश्चित्तार्थं
कार्यम् । असरेणु प्रमाणं हेमस्तेये, एकः प्राणायामः कार्यः २(†) ।
लिङ्गापरिमितेतु प्राणायामत्रयम् । राजसर्षपमिते चत्वारः,
षड्वा प्राणायामाः । गौरसर्षपमितेतु अष्ट सहस्रजपोगायत्रघाः ।
यवमिते प्रातः रात्र्यौ सायं कालं यावद्वायव्यनीजपः कार्यः ।
कृष्णलमिते सान्तपनम् ।
माषमिते हेमस्तेये गोमूत्रपक्वयवभृगुमासत्रयाच्छुष्येत । सुवर्ण-
प्रमाणात् किञ्चिन्न्यूनहेमस्तेये गोमूत्रं पक्वयवमुद्वेगेन शुष्येत ।
सम्पूर्णसुवर्णं प्रमाण-ब्राह्मणाहेमस्तेये द्वादशाब्दव्रतकं कार्यमित्युक्तम् ।
सुवर्णप्रमाणन्यूनं रजतस्तेये सान्तपनम् ।

१(०) वपतये निवेद्य इत्याद्याः पाठः ।

२(†) चत्वारिंशद्वेधे च—

‘सुवापी सगैहारी च द्वादशरात्रीः । सप्तशतीर्वा आशी च सुचने माषं संश्रवः’ इति
द्वादशाव माषं कृत्वाकरम् ।’

निष्कचतुष्क प्रमाणादूर्ध्वं दशनिष्कान्तररजतस्तेये चान्द्रायणम् । दश-
निष्कादधिक शतनिष्कान्तररजतस्तेये चान्द्रायणद्वयम् । तदूर्ध्वं सहस्रा-
न्तनिष्के पादोनं ब्रह्महत्याव्रतम् । नाग-रङ्गायसताम्र-पित्तल-कांस्यानां
सहस्रनिष्कप्रमाणानां स्तेये पराकः १(*) । दत्तेषां निष्क सहस्रादि
मूल्यानां स्तेये-ब्रह्महत्या व्रतं द्वादशाब्दादिकं चरेत् । चतुर्णिष्क-
मूल्यरत्नस्तेये सान्तपनम् । तदूर्ध्वं दशनिष्क मूल्यान्तरत्नस्तेये-
चान्द्रायण(त्रय)म् । तदूर्ध्वं (दश निष्क प्रमाणादूर्ध्वं) शतनिष्कान्त-
मूल्यरत्नस्तेये चान्द्रद्वयम् । तदूर्ध्वं सहस्रान्तनिष्कमूल्य(रत्न)स्तेये
चान्द्रद्वयम् २(†) । तदूर्ध्वं निष्कमूल्यरत्नस्तेये ब्राह्मणस्य व्रतं पादोनम् ।
अब्राह्मणस्य निक्षेपं सुवर्णं हत्वा षड्व्यम् ।

नर-भूमि-तुरग-हरणे षड्व्य-व्रतं चरेदिति ॥

2014. स्मृत्यर्थसंश्लेषः सुवर्णस्तेयं प्रायश्चित्तम् ॥

—*—

अथ गुरुतल्पग प्रायश्चित्तम् ।

—*—

तत्रैव,—

अश्विनेन मातरं गत्वा, मातृसपत्नीं सवर्णामुत्तमवर्णां वा गत्वा,
तथा प्रोत्साहितो ज्ञानाद्गत्वावा, सुतसलोह-स्त्रियमालिङ्ग्य, तप्तायः
शयने सुमोया मृतः शुभ्येत । स्वयं प्रोत्साह्य गतश्चेत्, सगुह्यत्रयं
हस्तेनान्कृत्वा, अङ्गुली धृत्वा नैऋतिदिशं गच्छन् अप्रतः स्थितमविचार
(यन) पृष्ठतः पश्यन् प्राणांस्त्यजन् शुभ्येत । अमत्या सवर्णोत्तम-
वर्णा स्त्रीगमने द्वादशाब्दं ब्रह्महत्याव्रतञ्चरेत् । अमत्याऽभ्यासे
घृताक्तोमुण्डितोऽहः, करोषाग्निमध्यस्थ-पादादि-सर्वाङ्गवाहान्मृतस्य
शृङ्गिः । मत्या जननीगमनेऽप्येवम् । अत्रैवैतः सेकान् प्राग्विबृतो
द्वादशाब्दम् । अमत्या षड्व्यम्, मत्या मातुः सपत्नीगमने वेदज्ञप-
सहितं चान्द्रायण त्रयं कुर्यात् । अमत्या रुच्छम्, तत्रियां मत्या

*यताकनोऽ प्रसक्तस्य तदग्राऽर्धमभोजनम् ।

पराक इति नामाऽं सर्वपापपणोदनः' इति कृतिः ।

'चन्द्रे नय' इत्यन्यः पाठः । 'सर्वेन चान्द्र' चान्द्रायण व्रतं इत्ययम् ।

विप्रः सकृद्गत्वा नवाब्दं कुर्यात् । मत्या तदभ्यासेतु वृषभौघिना-
लिङ्गं च्छेदयेत् । तस्यामेव मत्या प्रवृत्तस्यरेतः सेकात् प्राङ् निवृत्तौ
तथा प्रोत्सायितस्य त्रैमासिकं व्रतम् । उभयोः प्रोत्साहने(ति)तु
कृच्छ्रत्रयं मासिकम् । स्वप्रोत्साहनेतु कृच्छ्रातिकृच्छ्रान्तावत् । तत्रै-
वामत्या प्रवृत्तौ प्राग्गतः सेका (दि)न्निवृत्तस्य योषिदुभयात्म प्रोत्सा-
हेषु, क्रमात्कृच्छ्रातिकृच्छ्रवान्द्रायणानि भवन्ति । वैश्यायां गुरु-
पत्न्यां मत्या सकृद् गमने षड्बन्धम् । मत्याऽभ्यासे लिङ्गार्द्धच्छेदा-
च्छुद्धिः । अमत्या सकृद्गमने त्र्यब्धम् । अमत्याऽभ्यासे यावज्-
जीवं व्रतञ्चरेत् १(*) । तस्यामेव रेतः सेकात् प्राङ्निवृत्तौ, तथा-
प्रोत्साहितस्य त्रैमासिकं व्रतम् । उभय प्रोत्साहनेऽति कृच्छ्रं
त्रैमासिकम् । स्वप्रोत्साहनेतु कृच्छ्रातिकृच्छ्रम् । तावत्तत्रैवा-
मत्या प्रवृत्तौ प्राग्गतः सेकान्निवृत्तस्य, योषिदुभयात्म प्रोत्साहेषु
कृच्छ्रातिकृच्छ्रवान्द्रायणानि भवन्ति । तस्यामेव रेतः सेकात्
प्राङ्निवृत्तस्याभयोत्तमयोषित् प्रोत्साहेषु क्रमात्पञ्चराष्ट्राष्ट्राणि ।
शूद्रायां पितृभार्यां मत्या विप्रः सकृद्गत्वा त्र्यब्धञ्चरेत् । मत्याऽ-
भ्यासेऽब्धम् २(†) । अमत्या सकृद्गमनेऽब्धम् । अमत्याऽभ्यासे
निरन्तरं चान्द्रव्रतम् । तत्रैव रेतः सेकात् प्राङ्निवृत्तस्यप्राग्गत-
अतिशय प्रोत्साहेषु क्रमादति कृच्छ्र-तप्त-कृच्छ्र-पराकाः ३(‡) ।
तत्रैवामत्या प्रवृत्तस्य कायसान्त्वयः सप्त रात्रौपवासाः । एवं
तत्रिया पुत्रस्य वैश्यायां मातरि मत्या सकृद् गमनादिषु नवाब्दादीनि
योज्यानि । शूद्रायान्तु नवाब्दादीनिभ्यः । वैश्या पुत्रस्य शूद्रायां
नवाब्दादीनि योज्यानि । सर्वत्र गमनं चरमधातु विसर्गान्त-
मुच्यते । अत्र सर्वत्र रेतः सेकान्प्राङ् निवृत्तौ मरणान्तिकेषु
द्वादशाब्देषु ॥ अन्यत्रोक्तम्—अङ्गमेव कार्यम् । पुरुषवन स्त्रीणां
महापातकानि मन्त्येव । अतस्तामां मत्या प्रवृत्तौ मरणान्तिकं
व्रतम् । अमत्यातु—द्वादशाब्दादिषु सर्वत्राद् कल्पनेन योज्यम् ॥

१(*) अत्र पाठाधिकं पाठ-यथयोवाचि । एकस्मिन् पुस्तके अधिकः पाठः ।

२(†) 'अत्र व्रतम्' इति भिन्नः पाठः ।

मत्याभ्यासे चतुरब्धं इति भिन्नः पाठः ।

३(‡) अत्र पाठव्यत्ययः अस्ति । 'उभयोरतिशयं द्वापरादि' इत्यपरः पाठः ।

वैश्यादौतु—जात्युक्तं पारदार्य्यञ्च कन्यबाणामेव साधारणस्त्रियां
नास्ति गुरुतल्प मेवचेति ।

इति गुरुतल्प प्रायश्चित्तम् ।

—*—

अथातिपातकानुपातकादिपूच्यते ।

—*—

मत्या समान गोत्रां समान प्रवरां कन्यां शुद्धां गत्वा, गुरुतल्प
व्रताच्छुभ्येत । तज्जातगर्भश्चाण्डालः स्यात् । सपत्नी
संभोगेतु सा त्याज्या, रक्षयैव १(*) । अमत्या तामेव गत्वा
चान्द्रेस्त्रिभिः शुभ्येत । गर्भः कन्यपः स्यात् । सवर्ण कन्यां
मित्रस्त्रियं भगिणीं सगोत्रां २(†) अस गोत्रां सहोढां चाण्डालीं
मातङ्गीं सुतस्त्रियञ्च, सकृज्ज्ञानाद् गत्वा चान्द्रद्वयाच्छुभ्येत ।
आसामन्य तमामे कस्यां तिथौ गत्वा सकृद् ब्रह्म-हत्या व्रतं षड्वर्षं
चरेत् । आसामेकां बुद्धिपूर्व्यं बहुदिनेषु गत्वा, भस्मि
प्रविश्य मृतः शुभ्येत । मातृस्वसारं पितृस्वसारमाचार्य्य-
पूत्री मनुजपत्नी मातृमसूतां मातुलानीञ्चा ज्ञानात् सकृद् गत्वाब्दं ३(‡)
कृच्छ्रेण शुद्धयेत् । आसामेकामेकस्मिन् दिने बहुवारं गत्वा,
त्रैवार्षिकं ब्रह्म हत्याव्रतं चरेत् । आसामेकां बहुदिनेषु अनुबन्धेन
गत्वा ब्रह्महत्या व्रतञ्चरेत् । आसामेकां ज्ञानात् सकृद् गत्वा ब्रह्म-
हत्या व्रतं त्रैवार्षिकञ्चरेत् । आसामेका मेकस्मिन्दिनेऽसकृज् ज्ञानाद्
गत्वा षड्वर्षं ब्रह्महत्या व्रतं चरेत् । आसामेकां बहुदिनेषु ज्ञानाद्
गत्वाग्निं प्रविश्य मृतः शुभ्येत । चाण्डालीं पुत्कसीं व्याघस्त्रियं
भगिनीं स्त्रियां मातुः स्वसारं सखीं विश्वस्तां प्रव्रजितां मातुलानीं
शरणागतान्तः पुर-परस्त्रियं शिष्यपत्नीं गुरुपत्नीं प(य)ति व्रतां स
गोत्राञ्च गत्वा रेतः पातात् पूर्व्वं निवृत्तस्य मासोपवासेन शुद्धि
श्चान्द्रायणे नापि (वा) । एतासु व्यभिचारिणीं यदि सकृद् गच्छे,

१(०) कन्या वराया मेव चेति भिन्नः पाठोऽस्ति । 'कन्या वरायामेव' इत्यादि च ।

२(†) चच चरं कृच्छ्रे च इत्यन्वः पाठः । 'व्रतकृत्वा व्रतचरेत्' इत्यन्वः पाठः ।

मातङ्गी इत्येव मातुलानी मित्यन्वः पाठः ।

३(‡) जारजातः जानीनः सङ्कीर्णः स्यादिति । सात्याज्या, चरच्छेव इत्यन्वः पाठः ।

तदा चान्द्रायणाच्छुद्धिः १(*) । अज्ञातां स्त्रियं सकृद गत्वा तदा
कृच्छ्रेण शुष्येत ॥

इति गुह्यतल्पग प्रायश्चित्तम् ।

—*—

अथ महापातकि-संसर्गि-प्रायश्चित्तम् २(†) ।

—*—

एतैश्चतुभिर्महापातकिभिरप्ययनाध्यापन-विवाह-यज्ञ-सह भोजनादी
नि कृत्वा, सद्यः पतति । येन महापातकिना यः संसृज्य पतति
स तस्योक्त व्रतेन शुष्येत । अस्य मरणापादक-पातकस्थले ब्रह्म-
हत्यादि व्रतं द्वादशाब्दिकं स्यात् ॥ अज्ञानात् संसर्गे तत्तदुक्त व्रताद्धं
कार्यम् । अज्ञानाच्चतुभिर्महा पातकिभिः पञ्चरात्रम् । संसर्गे
कायकृच्छ्रः, द्वादशरात्रं संसर्गे सान्तपनम् । पक्षे संसर्गे दशोपवासः ।
मासे पराकः, त्रिमासे चान्द्रम् । षण्मासे चान्द्रद्वयम्, किञ्चिन्न्यू-
नावद नैरन्तर्य संयोगे षण्मासं कृच्छ्रव्रतम् । ज्ञानाच्चतुभिर्महा
पातकिभिः पञ्चाहं संसर्गे कृच्छ्रः । पक्षे पराकः । मासे चान्द्रम् ।
त्रिमासे कृच्छ्रं चान्द्रायणञ्च । षण्मासे त्रिमासं कृच्छ्रः, किञ्चिन्न्यूनावदं
संसर्गे ऽब्दं चान्द्रायणम् । एतैश्चतुभिः स्त्री बालवृद्धातुराणां
संसर्गे तत्तदुक्तव्रताद्धं कुर्युः । महापातकि-संसर्गे—(संसर्गेतु, तत्
संसर्गि व्रताद्धं कार्यम् ।

इति महापातकि-संसर्गि-प्रायश्चित्तम् ॥

—*—

अथो पपातक-प्रायश्चित्तम् ।

—*—

अज्ञानाद्गोमात्रं ब्राह्मणस्य विप्रोहत्वा त्रिरात्रमुपोष्य, वृषभेकांशः
गा दत्त्वा शुष्यति । द्वादश प्राजापत्यैर्वा । प्रत्याज्ञायेत द्वादश-
धेनुर्वत्त्वा शुष्येत । ज्ञानाच्चदेगोहितरतो, गोगमन-स्थानासन-शःपेभु,
स्वयञ्च तथा कुर्वन्, भयव्याधि-क्षुत्पिपासा-शीतातपादिभ्यो-

१(*) - शुष्यतीति वा पाठः ।

२(†) अथवा—'ब्रह्मचर्यादुरापातं सेवं गुह्यं ज्ञानगमः ।

न ज्ञानि पातकान्पातुः संसर्गैवापि हैः सहेति' ।

रत्नज्ञात्मीय-परकीय भक्ष्यपानादिषु वारयन्, मौनी रात्रौ गां नीत्वा, वीरासनोवने शाकाद्याहारो मासत्रयान्ते, वृषभैकादश गादद्या (अल्लुञ्जात्मीय परकीय-भक्ष्यपानादिषु वारयन्मौनी) दशकञ्चे सर्वस्वं दद्यात् । प्राजापत्य प्रत्याम्नाय यज्ञेषु पूर्वोक्तं द्विगुणम् । अमत्या क्षत्रियस्य गोमात्रं हत्वा गोहितो गवानुगामी गोष्ठशायी त्रिसवण-स्नायी संयतः पञ्चगव्य मेव पिबन् मासान्ते धेनुन्वत्वा शुष्यति । प्राजापत्यार्थं प्रत्याम्नायं षड्धेनवः ॥ ज्ञानाच्च ष्वतुर्थकाले हविष्य-क्षारलवणम्, मितमश्वन् गोमूत्रस्नायी, द्वौमासौ नीत्वा शुष्येत् । प्राजापत्य प्रत्याम्नायौच द्विगुणौ ॥ अमत्या वैश्यस्य गोमात्रं हत्वा गोहितादि कृद्धं चरन् मासान्ते धेनुन्वत्वा शुष्येत् । पञ्च प्राजापत्यं च । प्रत्याम्नायं षड्धेनवः । मत्या चेत्तत्तद्विपुर्णं पूर्वोक्तं चरेत् । अमत्या शूद्रस्य गोमात्रं हत्वा, गोहितादिकृत् प्राजापत्यं निरन्तरं चरन् मासान्ते धेनुन्वत्वा शुष्येत् । प्रत्याम्नाये गो-चतुष्कम् । मत्याचेद् धृत चापो गोचर्मणार्द्रण संवृतो गोष्ठे वसन् मासं यवागूं पिबन् शुष्यति । प्राजापत्यं प्रत्याम्नायौ चेद्विगुणौ । अमत्या चेद्द्विगुणम् । अमत्या १(*) सोमयागस्थ-श्रोत्रियस्य गोमात्रं हत्वा, गोहितादि कृच्छाकादि भुगन्धान्ते, वृषभैकादश गादद्यात् ॥ पणमासान् गोप्रासभुग्वा शुष्येत् । कामाच्चैद्गोहितादि कृष्णमौण्डी शाकादि भुगुक्तञ्चरेत् । धनी वक्ष्यमाण व्रतं गोशतञ्चरेत् । ज्ञानाच्छ्रोत्रियाति दुर्गतकुटुम्बि-ब्राह्मणस्य, कपिलां होमार्थं गर्भिणीं बहु क्षीरां सुवृत्त-तारूप्यादि गुणयुक्ताम्, निर्गुणो धनवान् प्रतिज्ञया खड्गादिना हत्वा भ्रूणहा भवतीति, ब्रह्महत्यातो द्विगुणं व्रतञ्चरेत् । यद्वा गोहितादि कृद् दण्डमौञ्जीभृद् क्षारलवणं भक्षं षष्ठे कालेऽभ्यन्, गोमती २(†) मृचं प्रणवं वेदं वा जपन्, द्विमासान्ते गोसहस्रं दद्यात् ॥ अज्ञानाच्चैद् ब्रह्महत्या व्रतं त्रिवार्षिकं, वृषभैक शत गोदानम् गर्भिण्याम् कामतश्चरेत् । कामतश्चेत् गोहितादि कृष्णमौण्डी शाकादिमुक् त्र्यञ्चद्वचरेत् । यदि तां काष्ठेण हन्यात् सान्तपणं पूर्वं गोसहस्र-शतदानं अज्जादिषु चरेत् । लोष्टेन चेतकायम्, पाषाणेन चेन्न-

१(०)

‘समासीमयाग’ इति मिरः पाठः ।

२(†)

‘यस्य गोमती विद्यासर्वदा, अथ तत्तन्मासं मुक्तं वा ।

गोमती विद्या प्रायश्चित्तादि बोधाच्च कार्त्तिक पठेत् ।

सकृत् कृच्छ्रपूर्ववत् प्रताप्ते विप्रान् सम्भोज्य, शक्या हेम तिलाब्ध्यात् ॥
एकान्दे गवि हते पादम्, द्व्यब्देऽर्द्धम्, त्र्यब्दे पादोनम्, तदूर्ध्वं
कृत्स्नं १(*) चरेत् ॥ गर्भिण्या षधे तृच्यते,—उत्पन्ने गर्भे पादम् ;
अर्धेऽर्द्धं, अपूर्णे पादोनम्, चैतन्ये गोव्रतं द्विगुणम् २(†) । अन्नानावु
वहन् (बहवः) हत्वोक्तं व्रतस्य—

पादं प्रत्येकं चरेयुः । द्वे हत्वार्द्धम्, वल्लीः पादोनं ज्ञानाच्चेत् प्रत्येकं
कृच्छ्रमेव ॥ एकेन रोधादिना बहूनां षधे द्विगुणव्रतं पञ्च चरेत् ।
अमत्या वैद्यस्य मिश्रौषधेणैकस्या षधे द्विगुणम् । अन्नानावुद्येन
हितं बुद्ध्यावौषधदाने पादं व्रतम् ।

रोधादौ व्यवहितं कर्त्तुं रोधने पादम्, बन्धनेऽर्द्धम्, ताडने योजने
पादोनम्, निपातने सर्वम् । अन्नानाद्रोधादि कृत्वा तज्जन्यं प्रमाद-
परिहारार्थं मवेक्षमाणे मृते कायं कृत्वा, विग्नं सम्भोज्य गोमिथुन-
न्द्यात्, रोधनादिकृत्वा प्रमादाद्ब्रतणाकरणे, क्रमात् पादोऽर्द्धं,
त्रिपादम्, सर्वाणि मासिकादीनि कार्याणि ३(‡) । विह्वल्याभ्योरन्यत्र
शङ्केऽतिदाहेवा, नासापुच्छादि-च्छेदे, नदीपर्वतादिरोधेऽतिवादे-
ऽतिदमने, सङ्कृते योजने, शृङ्खला-नारिकेल-शाणा बालमुञ्जादि-
द्वदंशवद्धे मृते पादोनं सर्वम् । घण्टादिभूषण-निमित्तेऽर्द्धं कृच्छ्रम्,
मृतकल्पवधेतुसुत यावकर्मक्ष्य-पयोदधिघृतानि क्रमान्मासाद्धं भुक्त्वा
विप्रान् सम्भोज्य गान्ध्यात् । मरणहेतु व्याधिमृत्पाद्य, द्वादशरात्रं
पञ्चगव्यं पिबेत् । शृङ्गास्थिभङ्गे चर्म-विनिर्माणेकादौ च गवि जायति
मासाद्धं यथागूँ पिबेत् । अशक्तश्चेत् पयोदधिघृतं वा दशरात्रं पिबेत् ।
अनुप्राहक प्रयोजकादीनाम्, पूर्ववदौषधतारतम्यात् प्रायश्चित्ततार-
तम्यं कल्प्यम् ॥

अरक्तोपेक्षादिनिमित्तं जलपङ्कोचनीचादि-विषमस्थाने दुर्गे च शून्य-
गृहबन्धे, बिट्-सर्प-मृगव्याघ्रम्यापदाद्यैः, शीतघाताद्यैरुन्मथनाद्यैश्च-
मृते गवि, गोस्वामी कार्यं कुर्यात् ॥
कार्यान्तरव्यप्रत्येत्त्वार्द्धम् । गूढगर्भनिर्गमार्थं समं श-दण्डाङ्कुशादि-

१(*) चतुःशतं निम्नतः पादः ।

२(†) चैतन्ये ज्ञानं पूर्वमेव चरेत् इति । यथा वपुःसलं ज्ञानं ।

३(‡) 'मिश्रव्याधिहरम्भारः' इति निरुः पाठः ।

प्रवेशनिमित्तवधे, रत्नाथं रोधे बन्धनेच न दोषः । औषधस्नेहाहारे
दीयमाने, हितार्थं दाहे छेदे शिरामेदेषुच प्राप्ते आघाते शराद्यगृहभङ्गे-
ति-
वृष्टौ, कुल्यादिपातेचारण्य गृहग्रामादिदाहे च दोषाभावः ॥
वज्रं (द्व) मृते पादं कुर्यात् । गवि स्त्रीत्वमविषन्नितम् । सर्वत्र हत-
गोसदृशं गां तन्मूल्यं वा गोस्वामिने दत्त्वेव प्रायश्चित्तञ्चरेत् ॥
राजदण्डं तत् समं दद्यात् । एतत् सर्वं हन्तुर्ब्राह्मणस्यैव ।
क्षत्रियस्य तु पादोनं, वैश्वस्यार्द्धम्, शूद्रादेः पादं विद्यात् ।
सर्वत्र स्त्री-बाल-वृद्धानां त्वर्द्धम्, सर्वाङ्गकेशान् समुद्धृत्य
द्व्यङ्गुलं च्छेदयेत्तासाम् १(*) । पुं सान्तु पादं ब्रूते आकण्ठलोम्नां
वपनम् । अर्द्धं श्मश्रूणाञ्च, त्रिपादे शिखावर्द्धम् । समस्ते सशिखं
वपनम्, ज्ञानाच्च सर्वत्र द्विगुणं कुर्यादिति ॥

इति गोवध प्रायश्चित्तम् ॥

—*—

अथ ब्राह्मण्यत्वादि प्रायश्चित्तम् ।

—*—

तत्र सर्वोपपातकार्थं : (*) चान्द्रम् । पञ्चगव्येन मासम्, पयोमासम्,
पराकं त्रैमासिकम्, कृच्छ्रं वा प्रतिपदां क्तभावे चरेत् ।
ब्राह्मण्यत्वेनूपनयनाद्यभावेनोपनयनकालातिक्रमे, चान्द्रादिब्रतचतुष्टय-
मध्येऽन्यतमं ब्रतं शक्तिः कारयित्वा उपनयनं कार्यम् । अनापदितु
त्रैमासिकं कारयित्वा उपनयेत् ।
तत्रैव पञ्चदशवर्षादूर्द्धमपि, कियत्कालातिक्रमे उद्दालकब्रतञ्चरेत् ।
तद् यथा.—द्वौ मासौ यावकेन वर्त्तयित्वा, मासं पयसा, पञ्चमासं क्षया,
अष्टरात्रं घृतेन, षड्रात्रमयाचितेन, त्रिरात्रमद्विर्वर्तयित्वाऽहोरात्र-

१(०)

‘वपनं नैव नारीणां मेध दद्याद् गराजिनम् ।

सर्वान् किं गान् ससुहृन्मृदयेदङ्गुलिद्वयम्’ इति श्रुतिः ।

ज्ञानाच्च इत्यत्र ज्ञानकृति भिन्नः पाठः ।

१(१)

‘संसारं क्षीणोपायं काले यः स ब्राह्मणः’ ।

अथ महर्षिर्ब्रूयति :—

‘यतित्वा सावित्रीकं उद्दालकं ब्रतञ्चरेत्’ इति ।

अथ पक्षगव्यः :—

‘यतित्वा काले सावित्रीकः कालः, चतुर्विंशत्यंशं ब्रतञ्चरेत्’

मुपवसेदिति । ब्राह्मस्तोमेनवा यजेदिति । यस्यपितामहादेर्नानु-
स्मर्यत उपनयनं तस्य द्वादशाहं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यम्,
इत्यापस्तम्बोक्तं कृत्वोपनीतिः कार्य्या १(*) ॥

—*—

अथ स्तेये ।

—*—

तत्र विप्रो विप्रस्य दशकुम्भधान्यं तत् परिमितं तद्गुलादिकं वा, भ्रमत्या
हृत्वा त्रैमासिकं कुर्यात् । मत्याभ्यासे कृच्छ्राद्धं चरेत् ।
क्षत्रियादेर्हर्तुः पादपादह्नासः कार्य्यः (कल्यः), क्षत्रियस्य पृथ्वीकम्,
विप्रो हृत्वा त्रैमासिकञ्चरेत् । वैश्यस्य चेत्त्रैमासिकम् ।
शूद्रस्य चैवान्द्रम् । एवमुत्तरत्राप्ः कार्य्यः । कुम्भः पञ्चसहस्र-
पलपरिमाणः विप्रस्य गृहक्षेत्रे भूमिनिक्षेपे रजतवज्रमणीनां, नराश्व-
स्त्रीणां वा, सार्द्धशत-द्वयपणलभ्य पानीय-रस-वापीकूपजलानां वा,
अपहर्तुं विप्रस्य सुवर्णस्तेयसमवन् । क्षत्रियादेष्वेवान्द्रायणं तद्वर्गं
पादादिकार्य्यम् ॥ त्रपुसीसादि द्रव्यणामपप्रयोजनां शस्याङ्गशत-
द्वयपणपञ्चदशार्धानां हर्तुः सान्तपणम् । भक्ष्यभोज्याहारपाना-
दीनामेकवार भोजनपर्याप्तानां यानशय्यासनानां, पुष्पमूलफलानाञ्च-
हर्तुः, पञ्चगव्येनाहोरात्रं वर्त्तनम् । नृणकाष्ठदुग्धाणां त्रिवारभोजन-
पर्याप्तमूल्यानां, शुष्काश्नगुडचैलचर्मांमानाञ्च हर्तुं स्त्रिरात्रम् ।
मणिमुक्ताप्रवलानां ताम्ररजतायः सीमं आयसः कांस्यापलानां च,
द्वादशाहार पर्याप्तमूल्यानां हर्तुं द्वादशाहं काणभक्षणम् २(†) ।
कार्पासकीटजोणानां त्रिशकेक-शकः पुच्छ-पद्मि गन्ध-पत्राणां, त्रिवार
भोजनपर्याप्तं मूल्यानां च हर्तुः पयोभक्षणम् । एवं सर्वत्र ।

१(*) सर्वोपगतक माशनाथं मित्यर्थः । प्राशुकमुप पातकम् ।

छुत्तौ च 'पतिता यस्य स त्रितौ दशवर्षाणि पञ्च ।

तान् बारयित्वा चीन् कृच्छ्रान् यथाऽऽद्यमानवर्तिनि' ॥

सूत्रमत्र—'यस्य पितः सप्तपुत्रो नापनीतानां उग्रमानं सम्भन' इत्यादिः ।

अथवा पारस्करे यच्छ सूत्रे तद् भाष्ये, सीमाभष्टायेषाणि ।

२(†) काच भक्ष्य-तस्यैव कथादिश्रुतं भक्ष्यम् ।

द्वियमाण द्रव्याद्वयत्व-बहुत्वाभ्यां प्रायश्चित्ताद्वयत्वमहत्वे कल्पे ।
सर्व्व—स्तेयप्रायश्चित्तं स्वामिनिसि । -ति हतद्रव्यं दत्तैव कार्य्यम् ॥
इति स्तेयप्रायश्चित्तम् ॥

—०—

अथ ऋणानपाकरणस्य १(*) ।

—*—

तत्र ऋणं आत्म-पितृ-पितामहादिकृतं द्वयम् । एवं ब्रह्मवर्ण्याद्यकरणे
ऋषीणामृणम् , यज्ञाकरणे देवाणामृणम् , प्रजोत्पत्त्यकरणे पितृणा-
मृणम् । एषामृणानामनपाकरणे चान्द्रादिष्वेकं शक्त्या कार्य्यम् ।
सर्व्वथा तदसम्भवे दर्शान्तेष्वैश्वानरेष्टिः कार्य्या । अनाहिताग्निं त्वे
तु सत्यधिकारेऽव्दादव्याक् प्रतिमासं त्रिरात्रं ततः प्रत्यष्टं
चान्द्रादिष्वेकं अनापादि त्रैमासिकम् । पितर्य्यनाहिताग्नौ श्रेय
पशुभ्यः, सुतस्य ब्राह्मणेपशुः, कार्य्य औपासनाग्रचसन्निधानेऽम्बं
प्रतिमासमुपवासोऽम्बे चान्द्रादिष्वेकम् । यद्वा भाग्येऽम्बे कृच्छ्रः,
द्वितीयेऽतिकृच्छ्रः, तृतीये कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ, तदूर्ध्वं चान्द्रम् ।
इति ऋणापरिशोधने विधानम् ।

—*—

अथापरपण्यानां विक्रस्य ।

—*—

गुड़-तिल-पुष्प-फल-पक्वाम्रविक्रये सौम्यं कृच्छ्रम् । लाक्षा लवण-मधु-
मांस-तैल क्षीर-घृत-वर्धि-तक्र चर्म-वाससां विक्रये चान्द्रम् । ऊर्णा-
केश-केशरि-भू-धेनु-वेम्भविक्रये-ऽष्टमेवम् । अभक्ष्यमांस-स्नाय्वस्थि-
शृङ्ग-शङ्ख-शुक्तिविक्रये तदा कृच्छ्रः । हिङ्गु-गुग्गुल-हरिताल-मनः
शिलाज्वन-लवण-मणि-मुक्ता-प्रवाल-वैणववेण-मृन्मयविक्रये तदा
कृच्छ्रः २(†) । आराम-तडागोद्वान-पुष्करिणी मुकृत-विक्रये
त्रिवर्णस्नाय्वधः शायी, चतुर्थकालाहारोदश-सहस्रं गायत्रीं

१(०) अथ, ऋणानां द्वय-पितृ-पितामहादीनां अनपाकरणपरिशोधनम् ।

२(†) वैणव-वेनः इत्यन्वः पाठः । अत्र परपण्यानां इति भिन्नः पाठः ।

‘अक्षवीचा ववावीच व वारिचर मोदने’ इति भारते ।

‘अक्षानि मोक्ष पात्रान् मनोनीचे निक्षेपयेत्’ इति श्रुतिः ।

अपञ्चयेत् शुभयेत् । होनमानो-भमानसंकीर्ण-विकये च 'वम् ।
परिवेत्ता चान्द्रादिभवेकं कृत्वा ज्येष्ठाय स्वोदां स्त्रियं दत्वा
तेनानुज्ञातां तामेवोद्वहेत् । मत्या चेत्त्रापि कन्या पित्राद्यज्ञानेऽभ्यं
कार्यं, ब्राह्मणगृहभेदयाशनं च कृत्वेवं शुभयात् । कन्या,
पित्रादिदत्तकन्योद्वादे त्रैमासिकं कृच्छ्रातिकृच्छ्रो वा कृत्वा
त्वेवं कुर्यात् । परिवेद्यस्य तु द्वे कृच्छ्रे, कन्यायाः कृच्छः, वातुरति-
कृच्छः, होतुश्चान्द्रम् । एवं परिवेद्यवत् पर्याहित-परीज्य-परिविस्तीर्णा
कायद्वयम्, परिवेत्-परिविस्त-पर्याधातृ-परियष्टुप्रेविधीषुयति; विधीषु-
2015. पतोनां वाभ्यं गौतमोक्तं ब्रह्मवर्धं कृत्वा पश्चाद्विवाहः अप्रेविधीषु-
पतिः कृच्छं कृत्वा तामुद्वहेत् १(+) । विधीषुपतिस्तु कृच्छ्रातिकृच्छौ
कृत्वा तस्मै तां दत्वा तदनुज्ञातः पुनस्तामेवोद्वहेत् । यद्वा
अप्रेविधीषुपतिः कार्यं कृत्वा तामेव ज्येष्ठां पश्चाद्व्येनोदां प्रोद्वहेत् ।
विधीषुपतिस्तु कृच्छ्रातिकृच्छौ कृत्वा स्वोदां ज्येष्ठां कनोयस्याः
पूर्ववदेव दत्वा अन्यामुद्वहेत् । ज्येष्ठे स्थिते कनिष्ठः कृतविवाहः
परिवेत्ता, परिविविद्वानश्च सः ज्येष्ठः, परिविस्तिः परिवेद्यश्च सः
परिविभक्तादिभवे ज्येष्ठयां कन्याया मनुदाया मनुजोदा चेत्
सा अप्रेविधीषु रिगुच्यते । पूर्वा च विधीषुः भृतकाभ्यापको
भृतकाभ्यापितश्च पयसा ब्राह्मीं सुवर्चलां त्रीन् पत्तान् नियतः
पिवेत् । चान्द्रादिभवेकं कोपात् २(+) अनुयोगप्रदाने चैवम् ।
उत्कषहेतोरधीयानस्य किं पठसि नाशितं त्वयेत्येवं पर्यनुयोगो
ऽनुयोगप्रदानम् । अनुयोगप्रदाना प्रदानाभ्यासे पातित्यमाहुः ।
इति परिवेदनस्य ॥

—*

अथ पारदार्यस्य ।

—*—

तत्र गुह्यतल्पगमादिषु प्रायश्चित्तमुक्तम् । प्राक् तद्वन्यत्र अतुकां
जातिमात्रब्राह्मणीगमने वार्षिकं प्राक्तनब्रह्मवर्धं अतावे

१(+)

२(+)

अथ कृच्छ्रं नाम व्रतम्, इति पाठाक्षरम् ।

'जायमानं वैजायानं स्त्रियः अयवान् जायत' इति । विभिः—दत्तावेदः च
अयवान्भूत इति । अथ ब्राह्मण इत्युप-लक्षणेन च विद्यादोषविद्याः ।

—*— अतस्तव कर्तुः ।

धर्मकर्मसाधनत्वादिगुणवत्त्वां ब्राह्मण्यां गमने त्रैवार्षिकम् ।
 तादृश्यामेव क्षत्रियायां द्विवार्षिकम् । तादृश्यां वैश्यायां वार्षिकम् ।
 तद्वत् शूद्रायां षाण्मासिकम् । एवं क्षत्रियास्यापि क्षत्रियादिषु
 द्विवार्षिक-वार्षिक-षाण्मासिकानि । वैश्यस्य च वैश्या-शूद्रागमने
 वार्षिक-षाण्मासिके । शूद्रस्य च शूद्रायां परपत्न्यां षाण्मासिकमेव ।
 अन्य पूर्वाकासु चतुरभ्यासे द्वादशाब्दम् । एकस्यामेव गमनाभ्यासे
 पादं पाद्व्यूहं स्यात् । अमत्या सर्वस्याङ्गयोज्यम् । अमृतौ—
 जातिमात्र ब्राह्मणीगमने द्वैमासिकम् । क्षत्रियादिषु स्त्रीषु
 द्वैमासिक-चान्द्रमासिकादीनि । क्षत्रियादीनां क्षत्रियादि स्त्रीषु
 द्वैमासिकादीन्येव । अमत्या ब्राह्मण्यादिषु १(*) वृषभैकादश
 गोदानम्, मासं पञ्चगव्यं, मासं कायश्च कमात् कुर्युः । शूद्रा
 गमनेतुमासं कायाद्वर्द्धम् । ब्राह्मणश्चेदपेक्षा पूर्वकं ब्राह्मण
 भार्यां शूराभि गच्छेन्नवृत्तकर्मा कृच्छ्रं चरेत् । अग्नि
 वृत्तधर्मकर्मणोऽति कृच्छ्रं स्यात् । द्विजाति स्त्रीषु विप्रोदासु
 द्विस्त्रिवर्दभिवरितासु मत्या गमने चैवम्, अमत्या कृच्छ्रद्वयम् ।
 चतुर्वर्णस्त्रियोऽपि चतुर्थे व्यभिचारे स्वेरिण्यः स्युः, पञ्चमे बन्धक्यः,
 स्वेरिणी-शूद्राणी शूद्रीगमनेतु सचेत् स्नात उदकुम्भं विप्राय दद्यात् ।
 स्वेरिणी वैश्यायां चतुर्थं कालाहारो विप्रान् भोजयेत् । स्वेरिणी
 क्षत्रियायां चेलकम्, शूद्रायां उदकुम्भं दद्याद्विप्रायां इदञ्च प्रायश्चित्तम् ।
 गर्भान्तुत्पत्तिविषयम् । गर्भान्तपत्तौ तु यद्विशेषेण—यत् प्रायश्चित्त-
 मुक्तं तदेव तत्र द्विगुणं कुर्यात् । प्रातिलोभ्यगमने पंसोषधः ।
 स्त्रियाः कर्णादिच्छेदनम् । स्वस्त्रीभ्रान्त्या प्रातिलोभ्यगमने ब्राह्मण्यां
 शूद्रस्य द्वादशाब्दम् । वैश्यादेः पाद-पाद-हासः । अत्यन्त व्यभि-
 चरित ब्राह्मण्यां शूद्रस्य गोमूत्र-यावकभक्षणमासः, वैश्यक्षत्रियोः
 कृच्छ्रसान्तपने । रजक-चर्मकार-मिल-व्याध-शील-प-नटबुरुर-कैवल-
 मेव-स्लेच्छाद्याः, एते रजकाद्यन्त्यजाः कापालिकाश्चतद्वत्, रजकाद्यन्त्य-
 जागमने त्वमत्या ब्राह्मणस्य पराकश्चान्द्रं वा, मत्या चान्द्रद्वयम् ।
 क्षत्रियादीनां पादहासः । अभ्यासे कृच्छ्राब्दम् । रेतः सेकान्
 प्राङ्निवृत्तौ कायम् । चाण्डालाद्यन्त्यावमायि-स्त्रीसंगमे तु

गुरुतरं १(*) प्रायश्चित्तम्, गुरुतल्प प्रकरणे दर्शितम् । चाण्डालादिषु
गर्भोत्पत्तौ द्वादशाब्दं गुरुतल्प व्रतम् । स्त्रीणामपि सवर्णा-
नुलोमगमने यत् पुरुषस्योक्तं त्रैवाषिकादिकं तदेव कार्यम् ।
प्रातिलोम्यगमने तु शूद्रो ब्राह्मणीं गच्छेच्चेद्वीर्यं स्तं वेष्टयित्वाऽनौ
क्षिपेत् । ब्राह्मण्याः शिरोवापयित्वा सर्पिषाऽभ्यञ्जनां खरमा-
रोप्य महापथं गमयेत् । अनेन सैवं पूता स्यात् । वैश्यश्चल्लोहित
दूर्ध्ववेष्टयित्वाऽनौ तं क्षिपेत् । क्षत्रियश्चेच्छरपत्रैर्वेष्टयित्वाऽनौ
तं क्षिपेत् । ब्राह्मणीं पूर्ववद् गमयेत् । एवं क्षत्रियायां वैश्यशूद्रयोः,
वैश्यायां शूद्रस्य चैवं स्त्रीपुंसयोः प्रायश्चित्तम् । यद्वा ब्राह्मण्यां
क्षत्रियगमनेऽति कृच्छ्रः, वैश्यं कृच्छ्रातिहृच्छ्रो, क्षत्रियायां
विप्र-क्षत्रिय-वैश्य-गमने षूड्रकाय कायाति कृच्छ्राणि । वैश्यायां
विप्र-क्षत्रियवैश्यगमनेषु कृच्छ्राद्विपाद कृच्छ्राद्विकायानि । शूद्रायां शूद्र
कायम् । तस्यामेव विप्रक्षत्रिय-वैश्येषु त्वहोरात्र-द्विरात्राद्विकृच्छ्राणि ॥
ब्राह्मण्याः प्रतिलोमगमने गर्भानुत्पत्तौ विशेष उच्यते । ब्राह्मण्याः
शूद्रसंगमे कृच्छ्रं, चान्द्रत्रयम् । वैश्ये कृच्छ्रं, चान्द्रद्वयम् ।
क्षत्रिये कृच्छ्रं, चान्द्रञ्च । क्षत्रियायाः शूद्रसंगमे कृच्छ्रं, चान्द्रद्वयञ्च ।
वैश्ये कृच्छ्रं, चान्द्रञ्च । वैश्यायाः शूद्रसंगमे कृच्छ्रं, चान्द्रञ्च ।
गर्भानुत्पत्तौ तु ब्राह्मण्या विप्रगर्भं पराकः । क्षत्रियगर्भं चान्द्रम् ।
वैश्यगर्भं चान्द्रं पराकञ्च । शूद्रगर्भस्य चाण्डालत्वात् त्यागः ॥ स्त्रु-
तौर्गर्भस्त्रावे चान्द्रद्वयञ्च, मन्थ्या गमने पराकादि द्विगुणम् । द्विज
भार्याः शूद्रेण सह संगता अनिःसृतगर्भाः प्रसूयन्ते चेत् प्रायश्चित्ता
भावः । गर्भधारणोत्तरकालं शूद्रादिस्संगमे तु प्रसूतोत्तरमेव प्रायश्चित्त
कार्यम् । अन्यथा गर्भवाधात् तच्च मासमध्येमगः संस्कार्यम् २†
प्रायश्चित्ताकरणे तु नार्याः कर्णादि कर्त्तव्येन । अन्यजगमनेऽपि
स्त्रीणामेवम् । तत्र ब्राह्मण्या भमत्वा रजकाद्यन्यः संगमे चान्द्रत्रयम्

- १(*) 'गुरु प्रायश्चित्तम्' गुरु तल्पगच्छ इत्यर्थः पाठः ।
" गुरु गुरुतल्प प्रकरणे उक्तम् ।
" विप्र-क्षत्र-विट्-शूद्रा इत्यनु लोमगमनः ।
" शूद्र-विट्-क्षत्र-विप्र इति प्रतिलोम गमनः ।
" 'क्षत्र पाठ व्यतिरिक्तः । प्रसूतान् प्राग्वा गर्भिणी संस्कार्यम् ।
२(†) तदा अकारणे पथाद् गुरु प्रायश्चित्तम् भवेत् ।

अण्डालाद्यन्त्यासयि-संगमे त्वमत्या ब्राह्मण्याश्चान्द्र वतुष्कम् ।
मत्या द्विगुणम् । गर्भिण्याः ब्रह्मादन्त्यसंगमेऽपि प्रसूताया एष
प्रायश्चित्तम् । सा गृहे न प्रचरेत् , न भर्ता सह शय्यते, १(*) न च
बान्धवैः सह भुञ्जीत, न धर्म कर्म साधयेत् । सा कृच्छ्राण्यं चरित्वा
हिरण्य-धेनु-वासोदक्षिणां दद्यात् । मत्याऽन्त्यजसंगमे तु सा
प्रदीप्तेऽग्नौ प्रविश्य मृत्वा शुश्रूयेत् । प्रायश्चित्तमकुर्वाणा
पुलिङ्गेनाङ्कनीया वध्या वा स्यात् ॥

इत्यादिपारदार्य-प्रायश्चित्तम् ॥

परिवित्तेरपि परिवेत्तप्रायश्चित्तवत् प्रायश्चित्तम् ।

—*—

तत्र कृच्छ्रातिकृच्छ्रस्थाने त्रयः कायाः । बाहुधूंष्येत् २(+)
चान्द्रादिश्येकं त्रैमासिकं वा जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया योग्यम् ।
प्रागुक्त लवणक्रिया चैवम् ।

अथ स्त्र्यादिवधे ।

—*—

तत्र ब्राह्मण्याद्विह्वीणां प्रातिलोभ्येनान्त्यजातिप्रसूतानां ब्राह्मणादि-
भार्याणां स्वैरिणीनां वधे जलाधारं चर्मकोशं हति धनुः क्लृण्वं
मेघं च क्रमाद्गन्ता दद्यात् ३(†) । मत्या चेत् षट्चतुर्द्व्येक
मासाः कार्य्याः । सूतादीनां वधेऽप्येवम् । वैष्कर्मणाय-
जीवन्तीनां वधे किञ्चिज्ज्वलं दद्यात् । प्रातिलोभ्येन व्यभिचरित-
ब्राह्मण्यादि स्त्रीवधे क्षत्रियादीनां हनूनां गोवधोक्तप्रायश्चित्तं यथार्हं
योग्यम् । ईषद्व्यभिचरितब्राह्मण्यां षड्वर्षं प्राक्कृतं ब्रह्मचर्य्यं ।
क्षत्रियायां त्रैवार्षिकं, वैश्यायां सार्द्धवर्षं, शूद्रायां नवमासविधेयम् ॥

अमत्याचेत् सर्वव्रतार्द्धं कल्प्यम् ॥

१(०) अथ शय्यते इत्यन्वः पाठः ।

२(†) कायाः प्रायश्चित्तानि बहिर्षन्ते इत्यन्वः पाठः । 'बाहुं धेनु' इत्यपरः पाठः ।
जाति-शक्ति-वध-नुषादीः प्रातयं न कार्य्यम् । 'वित्तं ब्राह्मणं कुर्वाणः' इति श्रुतिः ।
अथ वा इत-व्याहृत-स इतस्य वधे, इत्येते पाठाः स्युः ।

३(‡) अथवा वधन-नमन-वर्षावासा दद्यात्—इति भिन्नः पाठः ।

यस्य यस्य यद् यद् योग्यं तेन तत्तत् कार्यं न तु वित्तं प्रातयं विधीयम् ।

अथ क्षत्र-विट्-शूद्रवधे ।

—*—

अत्रामत्या जातिमात्र—क्षत्र-वैश्यशूद्रवधेषु क्रमेण-ब्रह्महत्याभ्रत-
त्रैमासिक-षाण्मासिकानि कुर्यात् । यद्वा वृषभैकसहस्रगाः
वृषभैकशतगाः वृषभैकादशगाः दद्यात् १(१) । अथ एवं प्रवृत्तावध-
क्षत्रादिवधेषु ब्रह्महत्या-भ्रतचतुर्थां शास्त्रमां-शबोधशांशाधिक-भ्रतानि
कुर्यात् । साम्यावृत्तस्थवधेष्वेकांशाधिकानीमानि, सदाचारगुरुवृक्षा-
घृणाशौचेन्द्रियनिग्रहभूतहितादिगुणयुक्तत्वं वृत्तस्थत्वम् । मत्या
चेत् षड्वार्षिकत्रैवार्षिकैकवार्षिकानि । श्रोत्रियक्षत्रादिवधेषु
नवषट्त्रिवर्षभ्रतानि । वृत्तस्थश्रोत्रियक्षत्रादिवधेषु वृषभैकदशवार्षिकम्,
प्रारब्धसौमयागस्थश्रोत्रियक्षत्रादिवधे द्वादशाब्दम्, सौमयागस्थ-
श्रोत्रियक्षत्रादिवधेऽष्टवार्षिकम्, ब्रह्मवर्ष्यवृषभैकसहस्रगोदानसहितं
त्रैवार्षिकं ऋषभैकशतगोदानसहितं वार्षिकं ऋषभैकादशगोदान-
2016. सहितं षाण्मासिकञ्च गौतमोक्तं प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।
दुर्वृत्तक्षत्रादिवधे मत्या त्रैमासिक-द्वैमासिक-षाण्मासि २(१) ।
अमत्या त्रिरात्रोपवासहितऋषभैकादशगोदानं पञ्चगव्यं मासं
पयोमासञ्च कुर्यात् । इदं प्रायश्चित्तज्ञातं ब्राह्मणस्य कर्तुं शक्यम् ।
क्षत्रियादेः पाद-पादन्ध्रानं ज्ञेयम् ।
मूर्खावसिकादीनां वधे चैवं प्रायश्चित्तं तत्र तन्नोक्तम् ।
सर्वत्र दण्डवृद्धिहासाभ्यां प्रायश्चित्तवृद्धिहासौ द्वयौ ॥
इति क्षत्र-वैश्य-शूद्रवधप्रायश्चित्तम् ।

—*—

अथ तदन्यत्र प्रायश्चित्तम् ।

—*—

तत्रास्थिमतां कृकलासादीनामनुकानिष्कृतीनां सहस्रवधे
जानस्थिमतां क्षोदिष्ठानां यूकमत्-कुणादीनां शकटपूर्णमात्रवधे च

१(१)

अथ सप्तगा गाः षड्वं पाठः ।

२

इदं त्रि-इत्यान् इति भिन्नः पाठः ।

२(१)

अथैकं चान्द्रायणं त्रयानि । पूर्वधातुं पूर्वधातुं लिख्यः पाठः ।

वाणमासिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं दशधेनुदानं वा कुर्यात्
तत्प्रमाणाधिक्ये आधिक्यं कल्प्यम् । ततोऽर्वाक् सास्थि-प्राणिबधे
किञ्चिद्द्वयम् ।

2017. अष्ट-मुष्टिर्भवेत् किञ्चित् किञ्चिदष्टौ च पुष्कलम् ।

पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं तदुच्यते १(*) ॥२७७५॥
इति वचनादष्टमुष्टिमितं धान्यं किञ्चिदित्युच्यते । किञ्चिदष्टकं
पुष्कलम् । पुष्कलचतुष्टयं पुर्णपात्रं आढकं चोच्यते । चतुराढकं
धान्यं द्रोणम् । चतुर्द्रोणन्तु खारिका । हिरण्ये तु पणं क्वचित्,
अनस्थिके क्षौद्रिष्ठे प्राणायामः । स्थविष्ठानस्थिकघुर्णादिप्राणिबधे
तु तदा यावकं ग्रहम् । फलपुष्पान्नरससञ्जातप्राणिबधे-
घृताहारोऽहोरात्रम् । मार्जार-गोधा-नकुल-मण्डूक-चाष-काको-
लूकादीनां प्रत्येकं वधे पयस्त्रिरात्रं पेयं पादकृच्छ्रं योजन-तीर्थगमनं
वा कार्यम् । स्रवन्त्यां समुद्रगायां नद्यां क्लानसदैवतसूक्तनयो वा
एकवर्षवत्सो वा देयः । मत्या चेद्द्विगुणम् । अभ्यासे कायम् ।
वयां समुद्रितानां वधे कायं वाणमासिकं कार्यम् । गजवधे पञ्च-
नीलवृषा देयाः । हयं वरवस्त्रयुग्मम् । उष्ट्रे गुज्जाभारसुवर्णम् ।
खरं वृष एकवर्षवत्सो वा देयः । अजेऽनड्वान् वृषो वा । मेधे
चैवम् । हंस-सारस-पारावत-मयूर-चक्रवाक-बलाकाविषह-कङ्क-
श्वधि-कारण्डव-भ्येन-भास-राजपक्ष्यादिषु गौर्हया । काकोलूककपोत
कुक्कुटेषु एकवर्षवत्सः । अनेकेषु सकृत् कपोतेष्वेकवर्षवत्सः २(†)
क्रव्याद्-ध्यान्न-शृगालादिमृगेषु वानर-हंस-भ्येन-कङ्क-गृधादिषु जल-
चरवकादिषु भासे मयूरे च एषां प्रत्येकं वधे गौर्हयः । अक्रव्याद्-
हरिणादिषु खजुरीटादिपक्षिषु च वत्सतरी देया । सरोत्पेक्षयोदण्ड

१(०) अथ च द्रव्य परिमाणं यथेष्टं,—

‘यत् सृष्टौ भवेत् कुञ्चिः कुञ्चरुष्टौ च पुष्कलम् ।

पुष्कलानि च चत्वारि आढकः परिकीर्तितः’ इति ।

दण्डादि—इत्येव पापे गृहं लघु ज्ञेयम् ।

२(†) अथ द्रव्य—‘क्रव्यादी वत्समवधे’ इत्यदिः प्रेतसः । अथ दशवर्षीयः ।

विशेषेण आर्याणां स्यात्तर-जङ्गमेषु, वारिवन्दुतः वारिभौ, वत्स कथातः सुमेरी, माणवात्-

सुदतमकोटिषु आकाशानि । ‘मन्त्रे खलितं मन्त्रा’ । ‘सर्वभूतेषु आकाशानम्’ इति ।

एवं कथं हिंसने मण्डपं पापम् । अतः प्रायश्चित्तम् ।

उभयाग्रः(त्र) । यद्वा शुके द्विवर्षोयत्सः । कौञ्जे त्रिवर्षः । मृगपत्तिषु
नपुंसक वधे त्रुसीसकं माष-मितं देयम् । शुकरे घृतकुम्भः । तिसिरं
तिलद्रोणम् । अत्र दानाशक्तस्य द्रव्यकल्पनया तत्समपादकृच्छादि
स्यात् । यद्वा गज-गण्ड-सारसाश्वीष्ट-खर-सौरगवयश्शुक्ल महिषाज-
मेषाद्विष्वमत्या प्रत्येकं वधे सार्द्धकृच्छः । समुदित वधे चान्द्रम् ।
मत्या प्रत्येकं यधे चान्द्रमेव । समस्तवधे चान्द्रावृत्तिः
हरिण-सारङ्ग-रुह-बराह-सिंह-गण्ड-केसरि-व्याघ्र-मकर-महामत्स्य-
प्राह-शिशुमाराद्विष्वमत्या वधे प्रत्येकं त्रिरात्रम् । समस्तवधे
कृच्छः । मत्या कृच्छः । मत्या समस्तवधे कृच्छद्वयम् । मत्य
प्रत्येकं वधे चैवम् । समस्तवधे चान्द्रम् । श्व-वृक-वानर-जम्बुक-
विड्बराहाद्विष्वमत्या प्रत्येकं त्रिरात्रम् । समस्तवधे द्विगुणम् ।
मत्या वधे प्रत्येकं वधेऽपि । मार्जार-सर्पाजार-दुन्दुभ-नकुलमण्डूकभूषणि
कर्कटशलभमेकगोधाशलुककूर्मशशाद्विष्वमत्या प्रत्येकं पादकृच्छः ।
समस्तवधेत्वंर्द्धकृच्छः । मत्याप्रत्येकं चैवम् । समस्तवधे कृच्छः ।
हंसाद्विष्वमत्या प्रत्येकं कृच्छः । गृध्रादिषु पादन्धूनाः कृच्छः ।
शुकाद्विष्वर्द्धकृच्छः । टिट्ठिभादिषु पादकृच्छः । अत्र समस्त-
वधादौ द्विगुणम् । मत्या प्रत्येकं वधे चैवम् । इदं सर्वं हन्त्रेकत्वे
ज्ञेयम् । हन्तृद्वित्वे तु प्रत्येकं तत्रोक्तार्द्धं स्यात् । हन्तृबहुत्वे तु
गजादिषु प्रत्येकं कृच्छः । हरिणादिषु त्रिरात्रम्, श्वादिषु द्वयम् ।
मार्जारादिष्वेकाहमुपवासः । हंसादिषु त्रिरात्रं, गृध्रादिषु द्वयम्,
शुकादिषु उपवासः । टिट्ठिभादिषु नक्तं, मृत्प्रायेष्वेव गजादिषु प्रत्येकं वधे
त्रिरात्रं । हरिणादिषु द्वयम्, खरादिषु चतुर्थकालम् । मार्जारादिषु-
पवासः, गृध्रादिषु नक्तं, शुकादिष्वेकभक्तं, टिट्ठिभादिषु जले प्राणा-
यामः, अधिह्वातसर्वः मृगपत्तिषु त्रिरात्रमित्यादि देशकालज्ञानजाति-
गुणायत्तया गुरुविषये गुरु, लघुविषये लघु प्रायश्चित्तं योग्यम् ॥

इति विधान-पारिजातेऽस्थिमन्त्रादि-

प्राणिहिंसा-प्रायश्चित्तम् ॥

अथौषधि वृक्षादिच्छेदे प्रायश्चित्तम् ।

—*—

तत्र वृक्ष-गुल्म-लता-वीरूपां फलपुष्पादिभिरूपकारिणां छेदे गायत्र्या-
दीनामृचां शतकृत्वोजपः तावद् गायत्रीजपोवा । प्राग्यारण्या-
नामोषधीनां छेदे दिवा गोपरिचर्यां कृत्वा रात्रौ क्षीरं पीत्वा
स्वपेत् । पञ्च महायज्ञाद्य दृष्टार्थं छेदे न दोषः । कृष्याद्युपकरणादि
दृष्टार्थत्वे च न दोषः । चैत्य स्मशान सीमा पुण्यस्थान देवालयस्ये
वृक्षेऽन्यस्मिन् प्रख्याते वा द्विजे पूर्वोक्तोजपो द्विगुणः । एवं
तारतम्येन प्रायश्चित्तं कल्प्यम् । सर्वत्र शूद्रस्य जपस्थाने
द्विगुणादि कल्प्यम् । वृक्षे छेदाभ्यासे चान्द्रादिष्वेकं कार्यम् ।

इति वृक्षादिच्छेद प्रायश्चित्तम् ॥

—*—

अथ श्व-माज्जारीरादि-दंशने प्रायश्चित्तम् ।

—*—

श्व-वृक-भृगाल- खरोष्ठ-विडवराहादि-काक-कुक्कुट-वानर-पुं-स्वली-
कन्यादान्त्यजाति दष्टः, शकश्चेन्नाभेरधः पयसा द्विरात्रम्, अग्नि-
होत्रेचकरात्रम्, ब्रह्मचारी त्रिरात्रम्, नाभेरुर्ध्वं दंशने द्विगुणम्, वक्त्रे
त्रिगुणम्, मस्तके चतुर्गुणम् । यद्वोत्तमाङ्गे समुद्रग-नदी स्नानं
प्राणायाम शतं च कृत्वा घृतेनैकरात्रम् । अशक्तेन जले प्राणायामं
कृत्वा घृतेनैकरात्रम् । अत्यशक्तो गत्वा ब्राह्मणान् प्रणिपत्य
तेर्निरीक्षितः शुद्धेयत् । अत्यन्ताशक्तो हिरण्योदक मिश्रं घृतं
प्राप्य शुद्धेयत् । नाभेरध इषद्दंशने त्वापोहिष्ठीयाभिः १(*) स्नानं
प्राणायाम त्रयं च । नाभेरुर्ध्वञ्चेत् द्विगुणादि पूर्ववत् । माज्जार-
मूषक-श्व-नकुलाश्वाजमहिषी-हीनजात्यारण्य मृगैर्दे जले दश प्राणा-
यामाः, इषद्दष्टे पञ्च, क्षत्रियादेः पादन्यूनः, शूद्रस्य तूपवासेन
दानेन गो-मिथुनदानेनामन्त्रेण प्राणायामेन वा दंशन तारतम्या-
च्छुद्धिः । ब्राह्मणी दष्टा स्नात्वोदितं ग्रहनक्षत्रं दृष्टा शुद्धेयत् ।

कृच्छ्रादि व्रतस्या दद्या चेत् त्रिरात्रमुपोष्य स घृतं यावत् भुज्वा
व्रतशेषं समाचरेत् । ब्राह्मण्यनुसारेण क्षत्रियादि स्त्रीणां खैवम् ।
रजस्वला श्वादि दद्या पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्धेद्यत् ।
नामेकं मुखे मस्तके च द्वित्रि चतुर्गुणादि योज्यम् । श्वादि
व्रातस्य चावलीढस्य नखैर्विलिखितस्य चान्नः क्षालनमभ्युपता-
पतञ्च नश्वादिदंशे शस्त्रघातादिजनितव्रणे कृमिजनने गवां मूत्र-
पुरीषेण त्रिसन्ध्यं स्नानमाचरेत् । नामेकं चेत् त्रिरात्रं पञ्चग-
व्याशी स्यात्, तत आकण्ठात् षड्भोजम् । शिरोव्रणे तु कायम् ।
तत्रापि श्वादिदंशव्रणे तदुक्तं प्रायश्चित्तान्तरं मिदं कृमिजनन
निमित्तं कार्यम् । शस्त्रादि व्रणेऽप्येवमेव अथहं पञ्चगव्याशनादि-
कम् । अन्न क्षत्रियादेः पाद-पादहानिः कल्प्या । अन्यव्रणे
किमिजननेतूपोष्य हिरण्यं दत्त्वा कृच्छ्रेण शुष्येत् । तथा
निम्बिताक्षोपजीवने चान्द्रादिष्वेकं क्षैमासिकं कार्यम् । नास्तिक्ये
सकृत्कृतः कृच्छः १(*) । नास्तिक्यं नाम वेदोक्तं कर्मनिन्दनेन
जीवनम् । नास्तिक्या वृत्तावति कृच्छः । अभ्यासे चान्द्रादिष्वेकम् ।
अत्यन्तामिनिवेशेन बहुकालाभ्यासे तु पञ्चाब्दं ब्राह्मणगृहे
भैरव्यस्यार्था कार्ययैति ॥

इति श्वादिदंशन प्रायश्चित्तम् ।

—*—

अथ व्रतलोपे प्रायश्चित्तम् ।

—*—

तलोप-कुर्वाणो नैष्ठिकब्रह्मचारी त्रैवर्णिकः स्त्रियं गत्वाऽवकीर्णा
स्यात् । तत्र गुरुतल्पे तत्समे वा गुरु प्रायश्चित्तं प्रागुक्तम् ।
अन्यस्त्रियं गत्वा नैऋतयागः कार्यः । स चैवं निःक्रान्तिं देवने-
नैकात् गर्हभेन पशुनाऽरण्ये चतुष्पथे वा रात्रौ लौकिकेऽग्नौ पाक-
यज्ञ धर्मेणाम्बलायनादि-गृहोक्त २(†) पशुकल्प तन्त्रेणैष्टा तस्याजिन

१(०)

नालिकम्बाम्,—नालीन्दः, न परलोकाः, न वैदिकं निम्बानि मणिः ।

चक्रवर्तीक द्वात्रिंशति ।

२(†)

चाकृवायनपारस्करस्य सूत्रोक्तं चतुष्टयम् ।

मूर्ध्नि बालं परिधाय त्रिषवणं स्नायी लोहितप्राञ्चः स्व कर्माचक्षणाः
 सदा गृहमेक्येणैकवाराशी वत्सरेण शुद्धयेत् । अत्रा शक्तस्तु
 नैऋतं चक्रं निरूप्य (यत्) क्षुत् कामाय स्वाहा, कामकामाय स्वाहा,
 निर्ऋत्यै स्वाहा, रत्नोदेवताभ्यः स्वाहेति हुत्वा होमशेषं समाप्याद्
 व्रते चरित्वा शुद्धयेत् । इदमेक वार्षिकव्रतम् । श्रोत्रिय विप्रपत्न्यां
 वैश्यायां श्रोत्रिय पत्न्यां वा ज्ञेयम् । गुणवत्यां क्षत्रियायां
 श्रोत्रियपत्न्यां तु द्विवार्षिकम् । गुणवद् ब्राह्मण्यां श्रोत्रियपत्न्यां
 तु त्रिवार्षिकम् । अमत्याऽवकीर्णी तु वार्षिकस्थाने ब्रह्महत्या व्रतं
 वण्मासं वीरवासाश्चरेत् । ईषद्व्यभिचारि-ब्राह्मण्यां चैवम् । अमत्या
 द्विवार्षिकादिष्वर्द्धम् । अत्यन्त व्यभिचारित शूद्र्यां सचेलस्नात
 उदकुम्भं दद्यात् । तादृश्यां वैश्यायां चतुर्थकालाहारी ब्राह्मणान्
 भोजयेत् यवसम्भारञ्च गोभ्योदद्यात् । क्षत्रियायां त्रिरात्रोपोषितो
 घृतपात्रं दद्यात्, ब्राह्मण्यां चतुर्थकालाहारी ब्राह्मणान् भोजयेत्
 यवसम्भारञ्च गोभ्योदद्यात् । क्षत्रियायां त्रिरात्रोपोषितो घृतपात्रं
 दद्यात्, ब्राह्मण्यां चतुर्थकालाहारी ब्राह्मणान् भोजयेत् यवसम्भारञ्च
 गोभ्योदद्यात् १(*). क्षत्रियायां यद्वात्रमुपोषितो गां दद्यात्
 गोष्ववकार्षणकायं २(†) चरेत् । वण्ढायां पालल-भाणं सीसंमाषञ्च
 दद्यात् । स्त्री-सम्भोगे विनां रेतोमत्योत्सृज्य नैऋत-यागमात्रम् ।
 दिवा स्वापे चैवं कृच्छम् । चान्द्रवृतेष्वतिदिष्ट ब्रह्मचर्येषु रेतः
 स्कन्दे चैवम् । स्वप्ने रेतः स्कन्दे ब्रह्मचारी स्नात्वाऽकर्मचर्यित्वा
 पुनर्मांसेति विन्द्रियं पुनस्तेजः पुनर्भगः पुनरग्निधिष्णा यथास्थानं
 कल्पतामित्यृचं जपेत् ३(‡) । वानप्रस्थोयतिश्च मत्या ब्रह्मचर्यलोपे
 पराकत्रययुक्तमवकीर्णव्रतं चरेत् । अमत्य कृच्छ्रत्रये संन्यस्तस्य
 गार्हस्थ्यपरिग्रहे षाण्मासिककृच्छ्रं कृत्वा पुनर्जातकर्मादिसंस्कारैः
 शुद्धस्य पुनः संन्या साच्छुद्धिः । क्षत्रियस्य चान्द्रव्रतम् । वैश्यस्य
 कृच्छ्रमयम् । यद्वैतानि ब्राह्मणस्यैव शक्त्यशक्तिसकृदभ्यासाद्यपेक्षया

१(०)

तथाहि—‘वाससुष्टि’ परगवे सात्रं दद्यात् यः सदा ।

ब्रह्मणा सत्यमाचारं सगंभोकं सनश्चति’ इति ॥

२(†)

अत्र अवकीर्णः, अवलम्ब, इति पाठाकारम् ।

३(‡)

श्रुतिः—

योज्यानि । अनाशकनिवृत्तानां वाऽऽमरण-संन्यासिनास्तु जलाभ्यु-
द्वन्धनप्रधानां प्रयज्यानाशकच्युतानां मृगुपतन-प्रायोपवेशन-वस्त्रघात-
च्युतानां च चान्द्रम्, तदा कृच्छ्रद्वयं शक्याद्यपेक्षया योज्यम् । आत्म-
त्यागाद्यशस्त्रीयमरणाभ्यवसितस्य तावन्मात्रे विरागम् । शस्त्रादि
संयोगे कृच्छ्रः । ददत्तते चान्द्रं, शस्त्रादिना मृतस्य तु पुत्रादयश्चान्द्रं
तदा कृच्छ्रद्वयञ्च कुर्युः । इदं तत्र तत्रोक्तमप्यत्र पुनराहोऽर्थं
शङ्कलप्योक्तमिति न पुनरुक्तिरित्यत्र धेयम् ॥ ब्रह्मचारी त्वनातुरो
गुरुकार्यं व्यग्रतया सदा रात्रं भैक्ष्यस्याग्निकार्यस्य वा लोपे काम-व-
कीर्णोऽस्मिऽवकीर्णोऽस्मि कामाय स्वाहा । कामावपन्नोऽस्म्य-
वपन्नोऽस्मि कामकामाय स्वाहेति मन्त्राभ्यामाहुती हुत्वा, समा-
सिञ्चतु मरुतः समिन्द्रः संवृहस्पतिः संमग्निः सिञ्चत्वायुषा च
वलेन चेत्यनेनीपतिष्ठेत् । व्यग्रतया लोपे तु अवकीर्णं व्रतं उपनीत्य-
नन्तरम् व्रतमध्ये यज्ञोपवीतादिनाशे वस्त्रं सूत्रान्तरं धृत्वा मनोज्योति-
रित्यादिमनोलिङ्गाभिस्तमग्ने व्रत...व्रतलिङ्गकोभिश्चतस्र आज्याहुती-
हुत्वा विधिना तद्धारयेत् । असद्वैभैक्ष्यभोजनेऽभ्युदिनेऽस्मिन्ने
वाऽन्नभोजने दिवास्वप्ने नमस्त्रीजर्शने नमस्त्रापे
श्मशानाक्रमणे नयाद्यारोहणे १(*) पूज्यातिक्रमणेऽग्निकार्यलोपे दंता
आहुतीस्तु हुयात् । मणिवासोगवादीनां यज्ञोपवीतमन्यथा कृत्वा च
भोजने विन्मूत्रोत्सर्गं वा गायत्र्यष्टसहस्रेण प्राणायामेन च शुद्धिः ।
जलादिपाने प्राणायामत्रयम् । नक्तं भक्षणं षट्प्राणायामाः । भोजने
मेहने चैवम्, यज्ञोपवीत-मेखलाऽजिन-वन्तानां लोपे व्याहृतिमिहंमि
षट्प्राणायामान् वा कृत्वा पुनर्धारयेत् । सन्ध्याऽग्निकार्यलोपे
छात्या गायत्र्यष्टसहस्रं जपेत् । भिक्षादनतकृत्वा स्वस्थस्यैकात्रा-
शनेऽष्टशतजपः । भिक्षां याचित्वेकत्राशने न दोषः । गुरुशुभवादि-
लोपेऽष्टशतजपः । मधु-मांस-मद्य-भक्षणे कृच्छ्रः । मत्स्या पराकः ।
अभ्यासे द्विगुणं पुन संस्कारश्च, ततोव्रतसमापनम् । मन्त्रादियद्य-
कार्यं गुरुच्छिष्टं ब्राह्मम् । ततो निवृज्योमूत्वा 'हंसः शुचिर्वादि'त्या-

- १(०) नयाद्यारोहणे, गान्धर्विणि चङ्गुने । चञ्चन यानाद्यारोहणे इति ।
" प्राणायामेन,—पूरक-कुम्भक-रेचकैश्च प्रथमादि मन्त्रेण ।
" भूरादि सप्त व्याहृतिभिः । प्रायश्चित्तं प्राणायामान् कुर्यात् ।
" चञ्चन मन्त्रेण दर्शोपासनं कुर्यात् ।

दित्यमुपतिष्ठेत् । आह्वाविघातादिगुरुप्रातिकूल्यमाचरन् प्रणिपाता-
दिना गुरुं प्रासाद्यैव शुद्धेत् । चौर-ध्वान्नादिभयाकुलप्रदेशे महान्य-
कारे रात्रौ गुरुणा स्वकार्यार्थं प्रेषितः शिष्योदैवान्मृतश्चेत् सगुरुः
कृच्छ्रत्रयं चरेत् । सर्व्वभारोत्थार्यमौषधव्याघ्रप्रदानेन शास्त्रोक्तेन
मरणे न कस्यापि दोषः ॥

इत्यवकीर्ण्यादि प्रायश्चित्तम् ॥

—*—

अथ मिथ्याभिशस्तादेः ।

—*—

यस्तु ब्राह्मणो ब्राह्मणं महापातकाद्यैर्मिथ्याभिशंसति । मासमभ्यभक्तो-
नियतेन्द्रियः शुद्धव्रती मन्त्रजपशीलः शुद्ध्येत् । तन्निघाद्यभिशंसने
त्वर्द्धाहान्या कुर्यात् । तन्निघाद्याः ब्राह्मणाभिशंसने द्वित्रिचतुर्गुणं
कुर्युः । शुद्धस्यात्र जपस्थानेऽमन्त्र-प्राणायामः । भूताभिशंसने
तद्वर्द्धम् । अतिपातकाभिशंसिनां पादोनम् । अतिपातकाभिशंसिनां
ततोऽपि नूद्यनम् । मिथ्याभिशस्तः कृच्छ्रं वाऽऽग्नेयं पुरोडाशं
वायव्य-पशुं वा कुर्यात् । अतिपातकादिषु पादपादह सः ।
ज्येष्ठभ्रातुः कनिष्ठभ्रातुर्वा भार्यामनियुक्तोऽमत्या चान्द्रं चरेत् ।
रजस्वलां स्वभार्याममत्या सकृदुगत्वा त्रिरात्रं घृतं प्राप्य शुद्ध्येत् ।
अभ्यासे सदा रात्रम् , मत्या सकृच्च दशा रात्रम् , अभ्यासे-
ऽतिकृच्छ्रः ।

अनवच्छिन्नाभ्यासे त्रैवाषिं कम् ॥

—*—

अथ रजस्वलानां मिथःस्पर्शे प्रायश्चित्तम् ।

—*—

तत्र रजस्वले द्वे सवर्णं वा ऽसवर्णं, बैकमर्त्तृकेमत्या परस्परं स्पृष्टे
सद्यः स्नाने शुद्ध्येताम् । अस्पृष्टयोस्तु सवर्णयोर्योगोक्तसम्-
ख्योरमत्या स्पर्शे स्नानमात्रम् । भ्रमत्यैकरात्रं निराहारात्वं
पञ्चगव्याशित्वञ्च । अस्मद्वयोः सवर्णयोः स्पर्शेत्वमत्या स्नात्वा

दिना(न्ते)न्तरे रात्र्यन्ते वा शुद्धिः । मत्या स्पर्शं त्वाशुद्धेर्नाश्रीयात् । भुक्तौ प्रतिदिनं मुपवासस्तावद्दानं वा असवर्णयोस्तु ब्राह्मणी शूद्रयोर्मत्या स्पर्शं ब्राह्मण्याः कृच्छ्रः । शूद्रायाः पादकृच्छ्रः । ब्राह्मणी वैश्ययोः स्पर्शं तु ब्राह्मण्याः पादोनकृच्छ्रः । वैश्यायाः पादकृच्छ्रः । ब्राह्मणी क्षत्रिययोः स्पर्शं ब्राह्मण्याः कृच्छ्रार्द्धम् । क्षत्रियाया अहोरात्रम् । वैश्याशूद्रयोः स्पर्शं वैश्यायास्त्रिरात्रम् । शूद्राश्चतुर्थकालाहार एव, एवं स्त्रीणां मत्या स्पर्शपरा । अमत्या स्पर्शं तु सवर्णासाधिकवर्णां वा स्पृष्टा स्नात्वा शुद्धेयत् । हीनवर्णां स्पृष्टा त्वाशुद्धेर्नाश्रीयात्, यदि भुंक्ते पश्चात् प्रतिभोजनमुपवासः, तावद्दिनं विभोजनादि प्रत्यास्नायं वा चरेत् । चण्डालाद्यन्त्यावसायि पतित सवादीनां मत्या स्पर्शं तदाद्यहान्य भुञ्जाना स्नात्वा प्रायश्चित्तं चरेत् । तच्च प्रथमेऽह्नि स्पर्शं त्रिरात्रम्, द्वितीये द्व्यहम् । तृतीये त्वहोरात्रम्, परतो नक्तम् । प्रथमादिदिने यदि भुंक्ते चान्द्रं पाद पादन्यूनं दिनानुसारेण चरेत् । अमत्या चाण्डालादि स्पर्शं तदहाद्यनाहारः कालेनैव शुद्धेयत् । तत्र प्रथमादिदिने भुक्तौ प्रत्यास्नायः । मत्या रजकादिस्पर्शं चण्डालादिस्पर्शं च प्रथमादिदिनोक्त कृच्छ्रद्वयमर्द्धान्यूनं यथादिनं कुर्यात् । अमत्या रजकादिस्पर्शं तु तदाहाद्यभुञ्जाना कालेनैव शुद्धेयत् । भुक्तौ प्रत्यास्नायः । श्व-वृक-शृगाल-वानर-खरोष्ट-विड्वराह-काक-कुङ्कुट-पञ्चनखोच्छिष्टे १(*) शूद्राणां मत्या स्पर्शं तदहाद्यभुञ्जाना स्नात्वा प्रायश्चित्तं चरेत् । यथा प्रथमेऽह्नि स्पर्शं २(†) द्व्यहम्, द्वितीयेऽहोरात्रम्, तृतीयेन दिनद्वय-कालेन शुद्धेयत् । अत्र प्रथमादिदिने भुक्तौ प्रत्यास्नायः । चाण्डाल-रजक-रजस्वलादि संस्पृष्टानां मत्या स्पर्शं हीनामेध्यादिमलोच्छिष्टस्पर्शं च तदाद्यहान्यभुञ्जानाऽतिक्रम्य प्रथमेऽह्नि स्पर्शं उपवासः, द्वितीये नक्तम्, तृतीये त्वेकभक्तम्, परतः पञ्चगव्यम्, प्रथमादिदिने भुक्तौ त्रिरात्रोपवासाः, नक्तानि । अमत्या तत्स्पृष्ट ३(‡) स्पर्शने तदहाद्यभुञ्जाना कालेन शुद्धेयत् । भुक्तौ

१(*)

अथ उच्छिष्टे, 'उच्छिष्ट-स्पर्शे' इति च पाठः ।

२(†)

प्रथमेऽह्नि 'अहम्' इति भिन्नः पाठः ।

३(‡)

अत्र तत्स्पृष्ट स्पर्शने, 'तदुच्छिष्ट स्पर्शने च' इति च पाठान्तरम् । अथ प्रकरणे स्पृष्टा-स्पृष्टादि निषेधादिकं संक्रामक रोगादि-निवृत्त्यर्थं बोध्यम् । तद् वैद्यके वयुधा उक्तम् ।

प्रत्याम्नायः । अशक्तौ स्नात्वा तदैवाद्यात् । उच्छिष्टयोः रजस्वलयो-
रमत्या मिथः स्पर्शे ब्राह्मणी त्रिरात्रं कृच्छ्रेण शुद्धेयत् । शूद्रचपोषिता
दानैः शुद्धेयत् १(*) । अन्यवर्ण स्त्रीणाम् उच्छिष्टानां मत्या मिथः
स्पर्शं यत् प्रायश्चित्तं पूर्वमुक्तं तदेवोच्छिष्टानाममत्यास्पर्शोऽपि मत्यो
च्छिष्टयोः स्पर्शं तत्तद्विगुणं हेयम् । उच्छिष्टानि द्विजान्नजलानिस्पृष्ट-
वती चेदधस्तनोच्छिष्टेषूपवासं कुर्यात् । २(†) ऊर्द्धोच्छिष्टस्पर्शने
त्रिरात्रम् । रजःस्वला भुञ्जानोच्छिष्टा च चाण्डालादिस्पृष्टा तदा
हाद्यभुञ्जाना स्नाता प्रथमेऽह्नि स्पर्शं गोमूत्रं यावत् पङ्कजम् , द्वितीये
चतुरात्रम् , तृतीये द्विरात्रम् , चतुर्थे तूपवासं चरेत् । यदि प्रथमा-
द्विदिने भुक्तवती तदा कायोत्तरं चान्द्रं चरेत् । उच्छिष्टा रजस्वला
रजकादीन् स्पृष्ट्वा तदहाद्यभुञ्जानैव स्थिता प्रथमादिदिनक्रमेण पञ्च-
रात्राद्यैकदिनह्वासं कुर्यात् । अत्र प्रथमादिदिने भुक्तौ त्रिरात्रोत्तरं
व्रतं कार्यम् । श्वादिस्पर्शं तदहाद्यभुक्तैव चतुरात्रादिकं चरेत् ।
प्रथमादिदिने भुक्तौ उपवासोत्तरं त्रिरात्रम् । चण्डालरजस्वलादि
संस्पृष्ट संस्पर्शने तदहाद्यभुक्तैव त्रिरात्रादि चरेत् । प्रथमादिदिने
भुक्तौ प्रत्याम्नायः । सर्व्वत्राशक्तौ काञ्चनादि दद्यात् विप्रान् वा
भोजयेत् । अन्यदा (था) तत्संस्कुर्यात् , ततः शुद्धा भवेदिति
वाचयेत् । अप्रायत्ये समुपन्ने रजोद्वष्टौ त्वेवम् । सपत्नीं रजस्वलां
स्पृष्टा रजोद्वष्टौ सद्य स्नात्वा शुद्धेत् । असपत्नीं सवर्णां स्पृष्टा
रजोद्वष्टाच्चैकरात्रं निराहारत्वम् । हीनवर्णं स्पृष्टा रजोद्वष्टा वा
शुद्धेरभुक्त्वा पञ्चगव्याशनञ्च कार्यम् । चण्डालादिसूतिकाश्वतत-
परिचारादिस्पर्शं रजोद्वष्टावा शुद्धेव भुक्त्वा पश्चाच्चान्द्रं कार्यम् ।
रजकादिस्पर्शं ३(‡) कायम् , श्वादिस्पर्शं त्रिरात्रम् , अन्यास्पृश्योपहतौ
रजोद्वष्टावुपवासः । अप्रायत्ये समुत्पन्ने रजोद्वष्टौ सर्व्वत्रवालापत्याया
४(०) अभिषेके कृते भुक्तिः स्यात् , पश्चाद्वनशनं प्रत्याम्नायः

१(*)

अत पाठः सदिग्धः ।

२(†)

एतावत् प्रकरणे समाप्तिं यावत् रजस्वला शुद्धि विषये उक्तं, अन्यदार्थं संहितासु निबन्धेषु
चालि ।

३(‡)

रजक्तथैकारय नटोवदूर एव च ।

केवर्ण-सेद-भिन्नाश्च सन्निवेशास्तत्राः स्मृताः इति स्मृतिः ।

४(०)

शुद्धिः स्वादित्यन्तः पाठः । वाचः अपत्यं यस्याः स्मृतिः ।

इतरस्या आशुद्धेरभोजनम् । भुक्तौ प्रतिभोजनमुपवासः प्रत्याम्नायो वा कार्यः । कृच्छ्रचान्द्रादिव्रतस्थायाः स्नाने नेमिसिक्ते प्राप्तेरजो-
द्वष्टौ स्नानं ततोऽद्भिः सित्कगत्वा वस्त्रं निष्पीड्यान्यद्वस्त्रं धृत्वा व्रतं
समावरेत् । जाताशौचे मृताशौचे वा तन्मध्ये वा मध्ये ऋतुदर्शने
स्नात्वा भुञ्जीत, शुद्धोपवासं कुर्यात् । आर्त्तवमध्ये जातमृताशौच-
प्राप्तौ तु स्नात्वा भुञ्जीत । व्रतस्थ रजस्वलाया रजस्वलाभि-
भाषणे तूपवासाः । रजस्वलां स्पृष्ट्वा भुक्त्वा रजस्वला स्नानकालं
नाश्रीयत् । व्रतस्थयोः पञ्चगव्यञ्च प्रारब्धे दीर्घव्रते रजोद्वष्टौ
लोपो नास्ति, व्रतस्था हविष्यं भुञ्जीत, देवार्चनादिकं कारयेत् ।
शुद्धिकाले त्वस्नात्वा मत्या भोजने चान्द्रं कार्यम् । शेषमभक्ष्य-
भक्षणं प्रायश्चित्ते वक्ष्यामः । रजस्वला त्वञ्जनाभ्यञ्जन-स्नान-
प्रवास-वन्तधावन-नखनि कुन्तनः-रजःस्पर्श-अस्पृश्य स्पर्श, ताम्बुल-
मधु-मांस-गन्ध-पुष्प-दिवास्वाप-ग्रहनिरीक्षणदिकं वर्जयेत् १(*) ।

इति श्रीविधान पारिजाते स्मृत्यर्थसारोक्तं

रजस्वला-शुद्धि विधानम् ॥

—*—

अथ सुत-विक्रयादौ २(†) ।

—*—

तत्र सुत-कन्या-विक्रये देवगृह-प्रतिश्रयोयानाराम-पुष्करिणी-सभा-
प्रपा-धर्मगृहा-पुण्यविक्रये च चान्द्रादिष्वेकं कार्यम् । यद्वा
त्रैमासिकम् । आपदि तदा कृच्छ्रः । अत्यन्तापदि सान्तपनम् ।
अत्र सुतविक्रये द्विगुणं ज्ञेयम् । एकापत्यः पुत्रविक्रये विधि
त्रिषवण स्नार्यधःशायी चतुर्थकालाशी वत्सरेण शुद्धेद्यत् ।
तथा ब्रात्ययाजकोब्रात्योपनेता तदध्यापकोहीनयज्ञ ३(‡) याजकः

- १ (*) रजः स्पृशः इत्यत्र यम-यमयोऽस्ति । अन्तर्द रजस्वलाया नियमादिकं कृत्वा स्नानं विधत्ते ।
२ (†) 'अपत्यं पुत्रकन्ययोः' इत्यमरः । 'अथ सुतस्य सुतायाश्च विक्रयः बोध्यः ।
'अत्यग्रा स्पृशन्ते नैव न खायादप्य वारिषा' इति कृत्वा स्नानं ।
'तं दृशं पतितं मृत्यो यवास्ते युक्तं विक्रयो' इति कृत्वा । 'अथ युक्तं जलपानम् ।
३ (‡) अहीन यज्ञ इत्यर्थः पाठः । हीनयज्ञः—पञ्चमहायज्ञादि यज्ञः पारिभाषिकः ।
पुष्पितायानायां नियमापालने कृते-मध्य तमययोः रोगः पश्चाद् निर्बोध्यं पत्यं उत्तमपत्यम् ।
सर्वस्य स्वाभ्यासान्ध भवेदिति ।

शूद्रान्त्येष्टि कर्मयाजको वेदविप्लवी, तस्करव्यतिरिक्तशरणाग-
तत्यागी, तस्करात्यागी, परहिंसार्थमभिचारी, चामत्या कार्यादिषु-
योग्यं कृच्छ्रं त्रयं कुर्यात् । मत्या चेदुद्दालकव्रतं व्रात्य प्रायश्चित्त-
प्रकरणोक्तं कुर्यात् १(*) । व्रात्यो नामातिक्रान्तोपनयनः कालः ।
अहीनयज्ञश्च-उद्वाहादि द्वादशाहान्तः ब्राह्मणाद्यन्त्येष्टि कर्मसु
लोभाद्याजने कार्यातिकृच्छ्रं स्वल्पात् तदा कृच्छ्रं तिष्ठ । बह्वभ्यासे
द्विगुणम् । शूद्राद्ययाज्ययाजने त्वमत्या अशक्तौ कृच्छ्रः । मत्या
त्रैमासिकम्, अभ्यासे द्विगुणम् । परिवेदनकादियाजने चैवम् ।
चाण्डालादि-श्रोत्रावकाशेऽनध्याये चाध्ययनं स्वोत्कर्षं हेतोर्यथा
वदधीयानस्य किं पठसि नाशितं त्वया ? इत्येव प्रयोगकरणं
च वेदविप्लवः । तत्रामत्या वेदपाठे चोपवासः, मत्या
त्रिरात्रमभ्यासे कृच्छ्रः, अत्यन्ताभ्यासे कृच्छ्रं त्रयम् । (श्रु)स्मृति-
धर्मशास्त्र व्याख्याने तु तदर्द्धम् । नित्यानध्यायाध्यापने यावद-
धीतं तावज्जलेऽधमर्षणं २(†) कुर्यात् स्वाध्यायं जपेष्ट । अधमर्षणा-
शक्तौ तावज्जले जपेत् । अत्यशक्तौ स्थले जपेत्, तावदन्य मन्त्रं वा
जपेत् । मत्या प्रत्यनध्याय मुपवासः । अशुद्धावध्ययने चैवम् ।
नैमित्तिकानध्यायाध्ययनेऽप्येवम् । दुर्व्योधस्य तदर्द्धम् । काक-कुक्कुट-
मूष-मं-डूकाद्यन्तरागमने नक्तम् । गवाश्व-महिषादि पशु-स्त्री-
शूद्राद्यन्तरागमने तूपवासः । मार्जारः-सर्प-नकुल-पञ्चमजात्यादि-
भिरन्तरा गमने त्रिरात्रं त्रिकाल-स्नानञ्च । श्व-वृक-
शृगाल-वानर-रजकाद्यन्तरा गमनेऽध्ययने कृते कायम् । वराहोष्ट्रादि-
चण्डाल-सूतिकोदृक्पाशवाद्यन्तरागमने कायत्रयम् । गो नृपण-
कादि ब्रह्मह-नास्तिकाद्यन्तरा गमने त्रैमासिकम् । शश-मेघ-श्व-
पाकाद्यन्तरागमने पाण्मासिकम् । गज-गण्ड-सार-व्याघ्र-महापातकि-
कृतघ्नादि गमनेऽध्ययने कृच्छ्रावर्द्धं तत्काल मनध्यायश्च । सर्वत्र

१(*) प्रायश्चित्तं चापस्तम्बस्य सूत्र-भाष्ये, मिताक्षरा, प्रायश्चित्त रुद्धमेषु विद्यते ।

१(†) अर्घं पापम, मर्षणं नाशः । खाला जलेक्षित्वाधमर्षणं अष्टोत्तर सङ्ख्यं सूत्र-जपं
कुर्यात् । अचान्य मन्त्रं गायत्रौ प्रणयं वेति ।

॥ अत्र पञ्चमजातिः,—अन्त्यजः सलापहारक-चर्मकारादयः ।

॥ अपत्यक—इत्यत्र भगवज्ज इत्यन्यः पाठः ।

॥ अत्र संहिता जपः,—वेद पाठः । अपत्यकः,—वौहः नामिकश्च ।

मत्या अर्द्धं ज्ञेयम् । अन्तरागमने तदानीमेव स्वाध्याय-विरमण-
प्रायश्चित्तमित्येके ॥

—*—

अथ पितृ-मातृ-गुरूणां वृथात्यागे ।

—*—

कारणेन मत्या त्यागे चान्द्रादिव्वेकं त्रैमासिकं वा संहिताजपोवा ।
सूतत्यागे चान्द्रादिव्वेकं त्रैमासिकं वा । बान्धवत्यागे वैवम् ।
कन्यादूषणे सवर्णानां चान्द्रं त्रैमासिकं वा । असवर्णानां
त्वानुलोभ्येन मासं पयः कायं वा । प्रातिलोभ्ये तु त्रित्रिय-वैश्ययोः
कृच्छ्रार्द्धम्, अत्यन्ताभ्यासे सवर्णेऽपि कृच्छ्राब्दम्, शुद्रस्य
वधे षड्वम् ॥

इति पित्रादि वृथा त्यागे संक्षेपोक्तिः ।

—*—

अथ सोमविक्रय्यादि ।

—*—

वृषलीपतिः कौमारे दारत्यागो शुद्रयाजको गुरोः प्रतिहन्ता सुरामद्यपो
ब्राह्मणवृत्तिघ्नः कृतघ्नः कूटव्यवहित व्रतलोपेऽन्य व्रतलोपे चात्मार्थ-
पाके १(*) मद्यपस्त्रीनिषेवणे च चान्द्रादिव्वेकं त्रैमासिकं वा कुर्यात् ।
अधीतस्वाध्यायत्यागे व्यसनासक्त्या कृते सति ब्रह्महत्यासमवत्
सच्छ्राव्याभ्यासासक्त्या कुटुम्बरत्ताऽसक्त्या वा त्यागे कृते चान्द्रादि-
व्वेकं त्रैमासिकं वाऽत्यन्तापदि कायं कुर्यात् ॥

—*—

अथान्नित्यागे ।

—*—

तत्र नास्तिक्यादग्नित्यागे मामद्वये कायं कृत्वा पुनः संवधीत ।
मासचतुष्टयत्यागेऽतिकृच्छ्रः, षण्मासादूर्द्धं चान्द्रादिव्वेकम्, सम्बन्ध-
सरादूर्द्धं त्रैमासिकं द्वैमासिकं वा २(†) । आस्यादिनाग्नित्यागे

१(*) 'स केवलं मद्यं भुङ्क्ते यः पचत्याग्य कारणात्' । इति श्रुती ।

२(†) अथान्नित्यागेऽपि त्यागे, इति पाठान्तरम् ।

तु द्वादशाहातिक्रमे त्र्यहमुपवासः । मासातिक्रमे द्वादशाह-
मुपवासः, सम्बत्सरातिक्रमे मासोपवासोमासं पयोभक्षणं वा
कार्यम् । प्रमादादिनाऽग्नित्यागे आत्रिरात्रात् द्वादश लघुप्राणायामाः,
आषट्प्रातात् चतुर्विंशतिः, आ द्वादशरात्रात् पञ्चाशत्, आर्विंशति-
रात्रात् शतं प्राणायामाः कार्याः । आर्त्तिशुद्धात्तादुपवासः, आषष्टि-
रात्रात् आसंवत्सराच्च कायम्, अतःपरं प्रत्यब्दं कायं कार्यम् ।
सर्व्वत्र यावत्काल महोमीं तावद्धोमद्रव्यं दद्यात् । सम्बत्सराद्बुद्धे
अग्निहोत्रत्यागे तु चान्द्रं कृत्वा पुनरादधीत । द्विवर्षत्यागे चान्द्रं
सोमायनञ्च चान्द्रद्वयं वा कार्यम् । त्रिवर्षत्यागे कृच्छाब्दं १(*)
गोदानञ्च कृत्वा पुनरादधीत, तथा स्त्रीजीवने हिंसाजीवने
वश्याद्यर्थीषधजीवने, हिंसार्थमन्त्रविधाने च २(†) चान्द्रं त्रैमासिकं
वा, दूयत मृगयादिव्यसने चैवम् । अनृतवाक् तस्करोराज-
भृत्योवृत्तारोपणवृत्तिर्गर्दोऽग्निदक्ष रथ-गजारोहणवृत्तिः रङ्गोपजीवी
श्वगणिकः शुद्रोपाध्यायोवृषलीपतिर्भाण्डिकः, श्ववृत्तिर्ब्रह्मजीवी
नक्षत्रोपजीवी, चिकित्सकोदेवलकः पुरोहितः कृतघ्नोमद्यपः
कटककारकौऽपत्य-नर-पशुचिकेता चेदेवमेव, मद्ययोज्यान्नाशने
ब्राह्मण्यमिच्छन्तोद्भयं त्यक्त्वा त्रैमासिकं कुर्युः । बहुकाले तु
द्रव्यं त्यक्त्वा चतुर्थकालाहारास्त्रिकालस्नायिनोऽब्दं चरित्वा
देवपितृतर्पणं कृत्वा गवाहिकं च दत्त्वा शुद्ध्येयुः । श्वगणिकः
श्व-गणजीवी । भाण्डिकः-शूर्पादिवाग्यजीवी, वन्दीवा श्ववृत्तिर्नाच
सेवकः । ब्रह्मजीवी मूलेन द्विजकर्मकर्त्ता ३(‡) ॥

—*—

अथात्मविक्रये ।

—*—

शूद्रसेवायाञ्च चान्द्रादिष्वेकं त्रैमासिकं वा । बहुकालं शूद्रसेवि-
नस्तु चतुर्थकाले मितभोजिनस्त्रिकालस्नायिनस्त्रिभिर्वर्षैः शुद्धेषु ।
समुद्रयाने ब्राह्मणन्यास-हरणे सरोषे व्यवहारे भूम्यनुते चैवम् ।

१(*) अत्र लृच्छाईम्, अथः पाठः ।

२(†) वश्याच्च,—अभिचारे षट् कर्मणि च । मन्त्रमिति भिन्नः पाठः ।

अश्वगणिकः, कैवल्य नक्षत्रपुष्पक इति च भिन्नः पाठः ।

३(‡) सारक्षेयपालकः तत् शिक्षकः तत्-क्षेत्र विक्रयी च ।

हीनसख्ये चान्द्रादिष्वेकं त्रैमासिकं वा कार्यम् । हीनयोनि-निषेवणे-
चैवम् । अहीन-सख्यं भेदयन्नुपोष्य पयो व्रतं पारणं च कुर्यात् ।
तत्रामत्या ब्राह्मणोराजन्यां पूर्वोद्गां गत्वा कार्यं कुर्यात् । वैश्यां
पूर्वोद्गां गत्वा ततः कृच्छ्रम् । शूद्रां पूर्वोद्गां गत्वा कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ
कुर्यात् । राजन्योवैश्यां पूर्वोद्गां गत्वाऽतिकृच्छ्रम् । वैश्यः शूद्रां
पूर्वोद्गां गत्वा कायम् । मत्या चेच्चान्द्रादिकं ब्राह्मणादिषु यथा
योभ्यं योज्यम् । तथा साधारणस्त्रीगमने पशु-वैश्याभिगमने
च कायम् । आयासे चान्द्रादिष्वेकम् । मत्या कुशततोदकं
सप्तरात्रं सकृत् पिबेत् । अभ्यासे त्रैमासिकम् । अत्र प्रतिनिमित्त-
नैमित्तिक-प्रायश्चित्तस्यावृत्तिर्नास्ति, किन्त्वमत्या गमनाभ्यासेऽह-
गुणावृद्धिर्मासाद्व्याक्, ततोमासद्विगुणा वृद्धिर्वावृद्धं ततोऽव्यगुणा
वृद्धिर्वावृत् पापमेवं समाचरेत् । अमत्या गमनाभ्यासेतु सकृत्कृते
यत् प्रोक्तं त्रिभिर्दिनैस्तत्त्रिगुणमभ्यासात्, पञ्चगुणम् । षण्मासाद्-
दशगुणान्यद्वात् पञ्चदशगुणानि । ततोऽप्येवं प्रकल्प्यम् । प्रोक्तमेव
मुपपातकाभ्यासे ॥ महापातकाभ्यासेतु यत् प्रोक्तं सकृत्कृते तद्वितीये
द्विगुणं तृतीये त्रिगुणं । चतुर्थे निष्कृतिर्नास्ति । साधारण
सस्त्रीगमनं तदुन्म-प्रभृत्यनुसन्धानेनावच्छिन्नाभ्यासे गुह्यतल्प-
व्रतम् १(५) । अनाश्रमीविधूरादि-तत् सम्भवे वत्सरे कार्यं कृत्वा-
श्रममुपेयात् । द्वितीयेऽभ्देऽतिकृच्छ्रम् । तृतीयेऽभ्दे कृच्छ्रातिकृच्छ्रम् ।
अत ऊर्ध्वं चान्द्रम्, सम्भवे त्वनाश्रमी प्रथमेऽभ्दे चान्द्रादिष्वेकम् ।
यद्वा त्रैमासिकम् । तत ऊर्ध्वं त्रिचतुर्गुणं योज्यम् । तथाऽपर पाक-
कृत्वे सच्छास्त्राभिरतो आकराधिकारित्वे भार्याविक्रये चान्द्रा-
दिष्वेकं त्रैमासिकं वा कार्यम् । अथासत् प्रतिग्रहे प्रतिग्रहस्यासत्त्वं
परतः स्वतश्च भवति—यथा जाति दुष्ट चाण्डालादेः कर्मदुष्टप्रतितादेः
कुरुक्षेत्रादिदेशतो ग्रहणादिकालतश्च २(१) । परतः सुरामयमहिषी-

१(५) 'अनाश्रमी न तिर्यगु चक्षमातमपि द्विजः' इति कृतिः । अ अनाश्रमीचित्तं अ शीघ्र-
विहितकालं आश्रमांतं कर्मावश्यं कुर्यात् ।

'अनाश्रमि-तदिति' अन्यः पाठः । चत्वारः आश्रमाः सत्य-वर्णं वृणादि संरचवायायैर-
वर्णं वाङ्माः ते श्रुति पूजाः ।

'आकाराधि' इति भिन्नः पाठः ।

२(१) कुरुक्षेत्रादिदेशा-ग्रहणादिदेशाः श्रुति कृत्युक्ताः । अत्र यद्वर्णं चन्द्रमूर्ययोर्द्वयोः ।

मेवी-कृष्णाजिन-काल पुरुष-मृतशय्यादेः स्वतः १(*). उभय-
प्रतिग्रहेऽपि ब्रह्मचर्यं चरन् गोष्ठे वसन् प्रत्यहं सावित्रीत्रिसहस्रं जपन्
पयोव्रतो मासेन शुद्धेयत् । न्यायवर्त्ति ब्राह्मणादेः सकाशाभिषिद्ध-
मेध्यादि प्रतिग्रहे, पतितादेः सकाशादनिषिद्ध भूम्यादि प्रतिग्रहे च चान्द्रं
पवित्रेष्टिर्वा मृगारेष्टिर्वा मित्रविन्देष्टिर्वा २(†) आहिताग्नेरन्यस्य
गायत्रीलक्षजपोवा प्रायश्चित्तम् । अभ्यासे मासमष्टु वसन् षष्ठकाले
पयोभक्तोमासान्ते विप्रान् सन्त्यर्थं शुद्धेत् । पतितादेः कुरुक्षेत्रादौ
ग्रहणादौ मेध्यादि-प्रतिग्रहेचैवम् । सर्वत्रानुक्तौ दातृ-देश-काल-
द्रव्येष्व दुष्टेषु द्वादशनिष्कप्रमाणप्रतिग्रहे कायम् । एवं सर्वत्र-
द्रव्यानुसारात् प्रायश्चित्तवृद्धि-हासौ कल्प्यौ । दातृदेश-काल-
द्रव्येष्व-दुष्टेषु द्वादशनिष्कप्रमाणप्रतिग्रहे कायम् । एवं सर्वत्र
द्रव्यानुसारात् प्रायश्चित्तवृद्धि-हासौ कल्प्यौ । दातृ-देश-काल-
द्रव्येष्वन्यतरदोषे तु प्रायश्चित्तस्यैकैकगुणवृद्धिः । मणिवासो गवादी-
नामल्पमूल्यानां प्रतिग्रहे गायत्र्यष्टसहस्रजपः कार्यः । ततोऽल्पेऽल्पः ।
भिक्षामात्रपरिग्रहे ३(‡) पुण्यमन्त्रं जपेत् । इदं प्रायश्चित्तं गृहीतं
द्रव्यं त्यक्त्वा कार्यं विद्यमाने द्रव्ये । इत्यसत्प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ॥

—*—

अथाभक्ष्यभक्षणम् ।

—*—

तत्र स्वभावदुष्टलशुन-गृञ्जन-कुत्राकविड्वराह प्रामेषुबलेषुभेदग्राम्य-
कुक्कुटनाममत्या सकृद्भक्षणे सान्तपनम् । अभ्यासे यति
चान्द्रायणम् । मत्या सकृदपि चान्द्रायणम् । अभ्यासे तु
सुरापान-समवत् । पलाण्ड्वादि समेष्टितभेदेषु लशुनदीर्घपत्र-
पिच्छगन्धमहौषधारण्य-नवतनु-पलाण्डु तालकपारिकायवनेषु
कुत्राक कोविदारश्लेष्मातक जुद्रस्वेतकण्डकीटवृतोक्वककादौ
चैवम् । मत्याऽभ्यासे तु चान्द्रावृत्तिरत्यन्ताभ्यासे तु सुरा-
पानवत् । पृष्ठ बलात्कारभक्षणे सावित्र्यष्टसहस्रेण मूर्द्धनि सन्ततज-

१(०)

अत्रोभयोः स्वतः परतः—आत्मपरयोः ।

२(†)

एते पवित्रेष्टि कादयोः तता इष्टयः पाप हारकाः मुमुक्षुता क्रियाः ।

३(‡)

पुण्यजपक पवित्र विष्णु मन्त्रादिकम् । अथमर्धेण सूक्तादि ।

"

अभक्ष्यो वास्य कुक्कुटः, अभक्ष्यो वास्य सुकरः । इमं भाष्यं पतञ्जलीये ।

"

हरिण इत्यस्यः पाठः ।

लविन्दुपातेनोपवासेन च सह शुद्धिः । सर्वत्र चर्हितेषूक्तार्थम् ।
गन्ध-वर्ण-रसैर्लशुनादिसमे सान्तपनम् । यति-व्रति-ब्रह्मचारिणां तदा
कृच्छादि, खट्वाख्यपत्तिकुसुम्भवात्ताकूकुम्भशिग्रुभूस्तृणस्वस्थमण्डक-
कृष्णसर्षप-तण्डुलीयकनालिका नालिकेरी खट्वाक्ष-शाक-कलिकोपोदकी
मूलादिकुम्भीशाकालाबुपु, आरण्यकण्टकिकुसुम्भरक्ताशिग्रुकेतुलावशण-
शाल्मलेषु चान्येषु, कटुदुर्गन्धविशेषकमूलफलादिषु, ब्रध्नोद्भवेषु,
लोहितवृक्षनित्यासादिषु रेतोविण्मूत्रेषु कर्मथितदधिषु वहिर्व्वेदि-
पशुचरुपुरोडाशेषु च भक्षणं सकृत्, अमत्या चेदुपवासः । आघृत्तिर-
भ्यासे, मत्या त्रिरात्रम्, अभ्यासे कायम् । अत्यन्ताभ्यासेऽ-
तिकृच्छन्तदा कृच्छः, पुनरुपनयनञ्च, अन्यथा पतेत् । भीत्या-
त्वमत्या सकृद्भक्षणे चान्द्रं विप्रत्याभ्यासे वावृत्तिः, अत्यन्ता-
भ्यासे पतनम् १(*) । शैव-सौर-गाणपत्य निम्नाल्य-नैवेद्यभक्षणे-
चान्द्रम्, मत्याभ्यासे पतनम् । इदं भोजनप्रकरणोक्तमपि सङ्ग-
लनयनोक्तमिति न पुनरुक्तिरित्यवधेयम् । एवमन्यत्रापि ॥

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते

अभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तम् ॥

—*—

अथ जातिदुष्टेष्वित्यादि ।

—*—

सन्दिनीयमसुस्यन्दिन्यनिर्हृशामेभ्यसेविकावत्सगवामनिर्हृशजा महि-
ष्योरकशफानां महिषोर्वजितारण्यमृगाणामजावर्जितसर्वाङ्घ्रिस्त-
नीनाञ्च क्षीरपाने दधितत् सम्भववर्जित सर्वशुक्लेषु चामत्यो-
पवासोमत्या त्रिरात्रम् । अवि-खरोष्ट्र-नर-विड्राह-भ्वापद्-
क्षीरेष्वमत्या सान्तपनं, मत्या तत्कृच्छः, अभ्यासे चान्द्रं पुनरुप-
नयनञ्च । पुरुषनेतु वपन-मेखला-दण्ड-भैक्ष्यव्रतानि निवर्त्तन्ते ।
अभ्यन्ताभ्यासे पतनं ब्रह्मवायवादिः कृच्छस्तसकृच्छो वा । शुक्लेषु
सविकारदधि भोज्यम्, द्विस्तन्येष्वजमारण्येषु माहिषञ्च भोज्यम् ।

१(*)

अथ सौरादीनां वेध निवेदित इव नवेद्य भक्षणं दीपः सायनाधिकः ननु शास्त्रोक्तः ।
परमेशोपासकास्तस्योपासकास्तूत्याः आर्याः ।

क्षत्रियादेः कपिलाक्षीरादिके सर्व्वनिषिद्ध क्षीरविकारेषु चामत्या
 त्रिरात्रं मत्याध्वरात्रम्, द्विगुणम् । विडवराहग्रामकुक्कुटसमान-
 जातीयव्यतिरिक्तपशुपक्षिमांसभक्षणं, अजा महिष-मृगाणां मृल्लोष्ट-
 केश-नख-कीट-पतङ्ग-कृमि-जलचरास्थिरक्त-मत्स्यास्थिभक्षणे रक्त-
 वमने चामत्योपवासः, मत्या त्रिरात्रम् । मांसभाण्डपक्षाशने
 कुशपक्षपयस्त्रयहं व्रतितः केशादौ मुखे प्रविष्टे घृतं वा ब्राह्मीरसं
 वा पिवेत् । भोजनकालेऽन्ने मत्तिकाकेशादि-दूषितेऽनन्तरमप
 उपस्पृशेत्, तच्चाघ्नं भस्मना वा मृदा वाऽम्बुना वा स्पर्शयेत् ।
 अस्थ्ना दूषितेऽन्ने स्नानं घृतप्राशनञ्च । दन्तपाते चैवम् । रक्तादि-
 दृष्टौ तूपवासोमुखे दृष्टौ त्रिरात्रं, भक्ष्ये ब्राह्मीरसो जले कुशोदकं
 देयम् । सर्प-सरीसृप-मूषक-मार्जार-कृकलास-कर्कट-नकुल-मण्डूक-
 शृङ्गि-मयूर-कथ्याद-नर-वानर-कपि-श्व-गोमायु-वृक-दीप्ति-पञ्चनख-
 सिंह-व्याघ्र-श्वापद-गजाश्वोष्ट्र-खरैकशफानामुभयतोदन्तानां, काकवला-
 कादिभास-गृध्र-जाल पाद-चक्र विष्टिष्व १(*) पुण्डरीक कपिञ्जन पशु-
 पाद कुक्कुटाश्र माचरू-हंस-प्लव चक्रवाक-कारण्डव चठक कपोत-
 पारावत पाण्डुक शारिका सारस टिट्ठिमोलूक कङ्क-रक्तपाद-तिसिर
 कोकिल सहलि कुट चाल सकुल विडु-क्रौञ्च श्येन खड्गरीट चाष
 दार्वाघाटभूर्लि सरागुहादीनां मत्स्यादीनां च मांसादीनां सौनस्थान
 गतानाञ्च सुष्क मांसानाञ्च तेषां विष्णुमूत्रशुकरक्त-वसामज्जानां
 च तदुच्छिष्टानाञ्च भक्षणे कायम्, अभ्यासे महासान्तपनम्,
 मत्या ततकृच्छ्रः, अभ्यासे चान्द्रम्, अमत्याभ्यासे पतनम् । तेषां
 कर्णविद् प्रभृति मलषट्क भक्षणेऽद्धं कल्प्यम् । ब्रह्मचार्यादिर्मधु
 मांस भक्षणेऽधिकं त्रिरात्रं कायं वा पुनरुपनयनं, ततो व्रतयापन
 गोमूत्रादि मेध्यं, अजास्यानां मुखमुच्छिष्टम् ॥

—*—

अथा शुचि संस्पृष्टान्न भक्षणे ।

—*—

तत्रोच्छिष्ट भक्षणे तावत् श्व-काक-पक्षि-श्वापदाखु—बिडाल-
 नकुलोच्छिष्टे भूयस्यन्ने रसे च जग्धेऽमत्या चेद्ब्रह्मर्त्ता सुवर्चलामेक-

रात्रं पिबेत्, मत्या चेत्त्रिरात्रम्, अल्पद्रव्ये च गन्धं पिबेत् ।
अभ्यासेऽत्याभ्यासे च पत्तं यावकमवतम् । वृत्तस्य ब्रह्म तत्र-वैश्य
शुद्रोच्छिद्ये तु ब्राह्मण एक-त्रि-पञ्च-सप्त रात्राणि क्रमात्—पञ्चगव्यं
पिबेत् । अभ्यासे त्वेषामावृत्तिः, मत्या भोजने तान्येव शुद्रोप
वासानि कुर्यात् । मत्याचैक कायाति कृच्छ्र तप्तकृच्छ्र-
चान्द्राणि ; तत्रादौ पादं पादं ह्यासयेत् । भाण्डस्येऽन्नादौ केश-
पिपीलिकामेध्यसेवि-कीटैरुबहते तावन्मात्रमुद्धृत्य मृदुभस्मताम्र-
वैदूर्यहिरण्यरजतादिभिर्गोवालदुर्भयुक्तेन वारिणा शेषं प्रोक्षयेत्,
हस्तस्यमेवम्भूतं त्यजेत् । मुखस्थं चेन्निष्टीव्य घृतं प्राक्षीयात् ।
मनुष्यरेतोविन्मूत्रभक्षणे वर्णा स्तप्तकृच्छ्रातिकृच्छ्रकायत्रिरात्राणि
कुर्युः । मत्या चान्द्रस्तप्तकृच्छ्रातिकृच्छ्रकायानि कृत्वा पुन-
रुपनयेयाः । अलेह्यापेयत्वं, चाण्डालाद्यन्त्याश्रमभक्षणे चैवम् ।
चाण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूती वैदेहको मागध इत्याद्या अन्त्याः १(*) ।
अन्त्यानां भुक्तशेषं भुक्त्वा वर्णाश्चान्द्रं कायं तद्वर्द्धपादं क्रमात्कुर्युः ।
अन्त्यानामुच्छिष्टभक्षणे तु चाद्रं महासान्तपनं षड्रात्रं त्रिरात्रञ्च
कुर्युः । अत्यन्ताभ्यासे द्विगुणम् । निरन्तराभ्यासे पतनम् ।
आमाश्रम ग्रहणे त्वर्द्धम् । तदुच्छिष्टभोजने द्विगुणम् । सहभोजने
त्रिगुणम् । मत्याऽभ्यासे पतनम् । दीपोच्छिष्टं तैलं रात्रौ रथ्याहृत-
भोक्ष्यागावशिष्टञ्च च भुक्त्वा नक्तं चरेत् । पीतावशिष्टमुखनिर्गतपाने
सत्यभ्यासे चान्द्रं पराकं वा कुर्यात् । पीतावशिष्टमात्रांशुपाने
वामहस्तेन च पाने तद्वर्द्धम् ॥

—*—

अथाशुचिद्रव्यसंस्पृष्टभक्षणे ।

—*—

तत्र केशकीटाद्यवपन्ने २(†) नीलीलान्नाम्नायव स्थवर्म्मरक्तमांसवसा-
मज्जासृक् शुक्विन्मूत्रस्पृष्टे महापातक्यवेक्षिते दुष्ट पक्ष्युच्छिष्टे विद्-व-

१(०)

‘रजत शर्माकारद्य नटी वडर पवच ।

कैवपः संधो भिन्नय सन्नेते चान्द्राः खू ताः’ इति आत्यन्तरे प्रथमकम् ।

१(†)

तत्तु विज्ञात्यनुपनीत-वाकानां विषये विधानम् ।

॥

चलेष्टा पयल चम्पलाद्यन्नमिति वा पाठः ।

राहाद्यच्छिष्टे गवाघ्राते शुक्ते पर्युषिते वृथापक्के देवपित्रर्थाहोमार्थ-
हविःषु चामत्या, भक्षणे उपवासः पञ्चगव्यञ्च । सर्वत्र मत्या चेत्
पादकृच्छ्रः, अज्ञातजात्यस्थ्यादिदूषिते तद्वर्द्धम् । कर्णविडाविमल-
पटके चान्द्रम् । दतदल्पसंसर्गे ज्ञेयम् । महासंसर्गे तु द्विगुणम् ।
दूषितरसज्ञाने तत्कृच्छ्रः । सर्वत्रापि पुनः संस्कारश्च ।
संसर्ग-दुष्टवत् क्रिया दुष्टे च चण्डालाद्यन्त्यजसूतिका-रजस्वला-पतित-
शव तदाहक षण्ढ देवलकविष्टाम् १(*) पुनः सन्त्यक्तवाऽन्तर्वाह्य
मुखलेपान् प्रक्षालय स्नायात् । किञ्चिन्मात्रनिगिरणेऽष्टोत्तरशत-
गायत्रीजपः । तद् ग्रासभोजनेतु पक्षिण्युपवासः । समस्तभोजने
त्रिरात्रम् । जलपानेऽर्द्धम् । श्वादिष्वचमनम् । भुक्तास्नात्वाऽष्ट-
शतं जपः २(†) उपवासो वा । चण्डालाद्यच्छिष्टस्पृष्टे कांस्य
पात्रे भोजने कृच्छ्रः । मृन्मयेऽतिकृच्छ्रः । रजकाद्यच्छिष्टिस्पृष्टकां-
स्यादौ तद्वर्द्धम् । चण्डालादिसंस्पृष्टाभोजने त्रिरात्रम् ।
चण्डालादिदृष्टाभक्षण-नृपवासः पञ्चगव्यञ्च । चण्डालादिहस्तभोजने
चतुर्गुणम् । चण्डालादिहस्तनिम्मुक्तान्मुपाने तृपवासः । तत्
स्पृष्टजले तद्वर्द्धम् । भुक्तोच्छिष्टश्चण्डालादीन् दृष्ट्वा त्रिरात्रम् ।
चण्डालादिर्यस्य गृहेत्वज्ञातस्तिष्ठति तस्याभ्रममत्या भुक्त्वा कार्यं चरेत् ;
मत्या पराकम् । चण्डालादिस्व (स्वी)कृततीर्थतडागादिष्वमत्यापयो
भुक्तोच्छिष्टश्चण्डालादिस्पर्शकायम् । यद्वा गायत्र्यष्टसहस्रं, द्रूप-
दाशतं वा जप्त्वा त्रिरात्रान्ते च गव्यं पिबेत् ३(†) । आमभक्ष्योच्छिष्टे
पादम्, अधस्तनोच्छिष्टश्चण्डालादिस्पृष्टः पादम् । चण्डालादि-
स्पृष्टमूत्राद्यच्छिष्टे त्रिरात्रम्, उपोष्य जातवेदसं वा जपेत् । अमत्या-
शक्तस्याप्युपवासः । भोजने षड्रात्रम् । आमभक्षे त्रिरात्रं प्राणायाम-
शतं वा । रजकादिविषयेतु चाण्डालाद्युक्ताद्धं ज्ञेयम् । उच्छिष्ट-
श्वादिस्पृष्टद्वारामेध्यादि स्पृष्टवोपोष्य पोष्य पञ्चगव्यं पिबेत् ।
रजस्वला सूतिकाऽमेध्यपतित—चाण्डालपुलकसावधूतकरण्डहस्त-
कुणि-कुष्ठि कुनखिभ्यावदन्ताद्यस्पृश्यस्पृष्टोमत्या भुक्त्वा कायम्,

१(●)

युत्पन्ने, मयन्ने, संमिन्ने इत्येतानि पाठान्तराणि । अथपन्ने,—समाक्रान्ते इति । अथ
जपः गायत्र्या बोध्यः । 'दशभिर्जन्मजनितं शतेन च पुराकृतम्' । त्रिगुणम् सङ्क्षेप
गायत्री इति पातकम् । इति मूख्यतौ तत्रजप फलमुक्तम् ।

२(†)

प्रविष्टायाः, विष्टादि प्रविष्टा, इति च ।

३(†)

'द्रुपदादिव सुमुखागः' इत्यादि मन्त्रं जपेत् ।

अमत्याऽर्द्धम् । अशक्त एषु केशकीटाद्यपन्नेषु कुशाज्यशङ्ख-
पुष्पादिकषायं ब्राह्मसुर्वच्चर्ला वा पिवेत् । शूद्रेणसहामेथ-
सेवि-कीटोपहते च भुञ्जानः शूद्रस्पर्शं चाहरेकपङ्क्तौ वा भुञ्जानेषु
यत्रोच्छिष्टं वा प्रयच्छेदाचामेद्रा कुतस्तिवा १(*) वा यत्रान्नं दद्यादु-
च्छिष्टपङ्क्तौ वा तत्र भुक्तवोपवासं पञ्चगव्यञ्च कुर्यात् । मत्या
सान्तपनम् । वामहस्तनिष्कृतपात्राश्रभुक्तौ वैकपङ्क्तावेकस्मिन्नु-
त्थिते पश्चाद्भुक्तौ वा सान्तपनम् । अगतौ मर्यादाकरणे न दोषः ।
मृतपञ्चनखखरविड्वराहादिशवयुककूपादौ विन्मूत्रादिभिरत्यन्तोप-
हतोदपाने स्नाने च वर्णास्त्रिद्व्येकीपवासनक्तादिकुर्युः पञ्च-
गव्याशनञ्च । तत्रैव क्लिप्त भिन्नशवयुक्ताम्बुयाने तु मत्या कृच्छ्रम् ।
तादृङ्मानुष शवयुक्ते तु मत्या चान्द्रायणम् । चण्डालादि-
सम्बन्धि-कूपाद्यल्यजलाशयेषु जलपाने स्नाने तद्भाण्डस्थ
जलविषये वा मत्या वर्णा महासान्तपनं कार्यं तद्वर्द्धं पादं
क्रमाच्चरेयुः । अमत्या तत्तद्वर्द्धम् । अशक्तः पञ्चगव्यं पिवेत् ।
महाजलाशये न दोषः । हृदपुष्करिण्यादिषु २(†) जानुदन्तेषु न
दोषः । ततोऽधस्तनेषु अमत्या नक्तम् मत्योपवासं विप्रः कुर्यात् ।
अन्ये नक्तादि कुर्युः । रजकाद्यन्त्यजकूपतद्भाण्डस्थाम्बुपयोव-
धियाने त्वमत्या द्विजा ब्रह्मकूर्ध्वेन त्रिद्व्येकोपासान् कुर्युः ।
उपवासाशक्त्या दानञ्च मत्या द्विगुणम् । अन्त्यजैः खानितवापीकूप-
तङ्गागादिष्वल्लेषु स्नाने पाने चोपवासः, मत्याऽऽभ्यासे कायम्,
मध्यमेषु पञ्चगव्यम्, महनसु स्नानं वा न दोषः । पपास्थमरण्ये
सेरेयद्रोण्यां जलकोशं विनिःसृत्य पीत्वा पञ्चगव्येनाशक्तः
शुद्ध्येत्, शक्त उपवासेन ॥

- १(*) सुवर्चला, मण्डुकपर्ण, अतसो, मरुत्राक्षी इति ।
अथ शुक्लला, फललेति चान्नः पाठः ।
" कुर्यात्, — पञ्चगव्यं संशोध्य खानं पिवेत् ।
'पञ्चगव्यं मिदं प्रोक्तं मङ्गापातक नाशनम्' इति श्रुतिः ।
२(†) जानुपरिमितं जलं जानुदन्तम् ।
अथ परिमिताद्यैः दन्तैः प्रत्ययः ।
" अथ सेन पानं वापि प्रभवेः द्रोणिका इति ।
" निश्चयं द्रोण्यामित्यत्र पाठः ।

अथ भावदुष्टभक्षणम् ।

—*—

तत्र निजवर्णादिरहितं भावदुष्टं वा दुष्टभोजने भावदुष्टभोजने च मत्या त्रिरात्रम्, अमत्याऽर्द्धम्, कूर्हने घृतप्राशने भक्ष्याभक्ष्यशङ्कितभक्षणं त्वत्तारलवणेरुक्षां ग्राही सुवर्चलां पिबेत् । त्रिरात्रं सम्भृतसरस्य त्रीन् द्वावेकं या कृच्छ्रं चरेत् । शङ्कायां विज्ञाने तादृदिगुणं द्विजश्चरेत् ॥

—*—

अथ कालदुष्टभक्षणम् ।

—*—

तत्र कालदुष्टं पर्युषित-शुक्लानिर्दशाहगीर्त्तारादि, तस्यामत्याभक्षणं उपवासः, मत्या त्रिरात्रं यावकव्रतम् । यव-गोधूम-पयोदधिपिष्ट-विकारस्नेहपक्वान्न-मांसादौ न दोषः । शृङ्गास्थिदन्तजैः पात्रैः कन्द-शालूक-शुक्ति-कपटैकैश्चाम्बु पीत्वा नवोदकञ्च स्वकाले व्यवहारा-द्वर्वाक् एकादशाहाद्वर्वाक्च पीत्वा पञ्चगव्यं पिबेत् । मत्योप-वासम्, संग्रहभोजने नवध्राद्धे च ग्रामयाजकान्नादौ च चान्द्रम् । ग्रहणनिमित्तनिषेधकाले सन्धिकाले चातिप्रातरतिसायमित्यादौ काले च धाना-दधि-शक्तीनां रात्रौ तिलसम्बद्धान्नस्य च भोजने स्नाने चैवमादिष्वन्नादिष्टप्रायश्चित्तेषु च प्राणायामशतं मत्योपवासं चरेत् ॥

—०—

अथ गुण दुष्टशुक्तादि भक्षणम् ।

—*—

तत्र गुण दुष्टशुक्तादिकषायादि सन्धिन्यान्यमेग्यान्यमस्या नीत्वा भुक्त्वा चोपवसेत्, मत्या त्रिरात्रं यावकम् । आमलकादिफल्युक्त-कञ्जिकायां न दोषः, अमिधारणे च तद्ब्रतस्यारविलयनं पिण्याक-मथितादिष्वन्नं विफारेषु मत्या त्रिरात्रं यावकममत्याकूर्हित्वा घृतं १(*) पिबेत् । प्राक् पञ्चनखेभ्यः प्राणिष्वेवम् । वैश्यदेवादिरहितान्न भोजने वृथा कृसरसंयाव पायसापूपशङ्कुलीमधुमांसानां च भुक्तौ-त्वमत्योपवासोमत्या त्रिरात्रं कार्यं वा कार्यम् । शूद्रभाजनाभिन्न-

१(०)

अथ 'कूर्हिवसनम्, इति व्यासभाष्ये । अन्यत्र तरलकफादिः निष्ठीवश्च सुदनिराश्च इति ।

अथ 'कूर्ह पक्वान्न' इत्यस्यः पाठः ।

'असन्धित्वा असन्ध्यामसत्या' इति भिन्नः पाठः ।

(भाण्डेन) भाण्डे १(*) भुक्त्वा तूपवासः पञ्चगव्यञ्च, मत्स्या त्रिरात्रम्, भिक्षकांस्ये कायं त्रिरात्रं वा । भिक्षभाण्डे ब्रह्मभोजने पञ्चगव्यं ब्राह्मीं घृतं वा पिबेत् । वटाम्बुत्थ-कुम्भी-तिन्दुक-कोविदारक देवपत्रेषु भुक्त्वा चान्द्रम् । लता-पलाश-पद्मपत्रेषु गृही भुक्त्वा चान्द्रं कृत्वा शुद्धे चत् । ब्रह्मचारी वनस्थोयतिश्च भुक्त्वा चान्द्रायण फलं लभते ॥

—*—

अथ हस्तदानादिक्रिया दुष्टभोजने ।

—*—

मत्स्योपवासः । पञ्चगव्यञ्च ।

आसनारूढपादोवा वस्त्रार्द्धं प्रावृत्तोऽपि वा ।

मुखेन ध्यामितं भुक्त्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥

—*—

अथ श्राद्धभोजने प्रायश्चित्तम् ।

—*—

तच्च तत्र वित्तिप्योक्तमपि बुद्धचारोहार्थं संप्रति संगृह्योच्यते । ततो नव्य मिश्रपुराणभेदाच्छ्राद्धानि त्रिविधानि । तत्रान्तर्हशाहे चैकादशाहे च क्रियमाणानि नवानि । तदूर्द्धमावर्षात् क्रियमाणानि मिथ्यानि । तदूर्द्धं पुराणानि । तत्रापि स्तूतकसम्बन्धेषु नवश्राद्धेषु भोजने कायम्, एकादशा द्वैकोद्विष्टिकायं पादोनकायञ्च । कार्यार्थं वापगौरवात्, द्वादशाहे वोनमासे पादोनं कार्यमेव, त्रिपक्षे छे मासिके वोनषाण्मासिके वोनान्दे चार्द्धकृच्छ्रम् । त्रिमासाद्यन्मोक्षान्तेषु सपिण्डने चाग्निं चोपवासं पादकृच्छ्रं वा प्रत्यङ्गं पुराणे च नन्ते कुर्यात् । गुरुविषये द्रव्यार्थं नवश्राद्धभोजने तु त्रिरात्रम् । द्वादशाहादौ द्विरात्रं त्रिमासादावुपवासं, नन्तं पञ्चगव्यं वा प्रत्यङ्गे चान्यत्पुराणे च पटप्राणायामांश्चरेत् ।

१ *)

जत्र 'शुद्ध भोजनं भिक्षभाण्डेन भाण्डं भुक्त्वा' इति च पाठः । 'गतकं सम्बर्हिषु' इति पाठः नरम् ।

॥

'वासं शुद्धं पक्कं पक्कं मुच्छिष्टं मुच्छिष्टं' इति स्मृतिः ।

॥

प्रायुक्त—'ब्राह्मो मन्त्रकथार्थं स्यात्' । 'वयः संस्थापयती ब्राह्मो संधातुः स्मृतिवर्धनो' इति च ।

अथैव निस्पृह भोक्तुर्जपशीलिनो वा तत्तद्वर्द्धम् । क्षत्रियादिश्चाह-
भोजनेषु द्वित्रिचतुर्गुणानि पूर्वोक्तानि क्रमात् कार्याणि । अनापदि
तु नवश्राद्धे चान्द्रम् । आद्यमासि चान्द्रं पराकञ्च । द्वादशाहादौ
कायमेव । द्विमासादौ पादोनम् । त्रिमासाद्यध्वान्तेषु सपिण्डे च
त्रिरात्रम् । अर्द्धं कायं वा । आश्विके पादकायम् । प्रत्याश्विके
तूपवासः । क्षत्रियनवश्राद्धेषु चान्द्रम् । आमासिके १(*) चान्द्रं
पराकञ्च । द्वादशादौ पराकमेव । द्विमासत्रिपक्षादौ सान्तपनम् ।
त्रिमासादौ कायम् । आश्विके पादकायम् । आद्यमासिके
प्रत्याश्विके त्वद्धपुराणे पादम् । वैश्यश्राद्धे त्वेतान्येव व्रतानि
श्राद्धानि । शूद्रश्राद्धे द्विगुणानि । यद्वा नवश्राद्धे चान्द्रद्वयम् ।
आद्यमासिके च चान्द्रद्वयम् । सार्द्धं चान्द्रञ्च । द्वादशाहादौ
सार्द्धं चान्द्रमेव । द्विमासत्रिपक्षादौ चान्द्रं त्रिमासादौ पराकम् ।
अध्वे महासान्तपनम् , प्रत्यग्धे सान्तपनम् ॥

—*—

अथ चण्डालोदकन्नादि-विषये ।

—*—

ब्राह्मणापसद-पशु-दंष्ट्रि २(†) वैद्युतप्रपतन विषोद्वन्धनानाशकैर्मृतानां
पापिनां स्तेनपतिताद्यभोज्यान्नानां च श्राद्धेषु नव श्राद्धे चान्द्रम् ।
आद्यमासिके चान्द्रं पराकञ्च । द्वादशाहादौ पराक एव ।
द्विमासत्रिपक्षादौ अतिरुच्छम् । त्रिमासादौ कायः । आश्विके
पादः । प्रत्याश्विके तूपवासः । सम्यग्विषयेऽपि द्रव्यार्थं
भोजने चैवम् । अपाङ्क्तयानामेकादशाहश्राद्धे शिशुचान्द्रम् ,
यतिर्ब्रह्मचारी सूतकाश्रमनव श्राद्धमासिकादौ भुक्तवोक्तं कृत्वाऽधिकं
त्रिरात्रं वोपवासं त्रिः प्राणायामान् घृतप्राशनञ्च कृत्वा
व्रतशेषं समापयेत् । अनापदितु कायं त्रिरात्रमेकरात्रमुपवास-
प्राणायामाः पञ्चगव्य प्राशनञ्चाधिक महारुच्छञ्च समाचरेत्

१(*)

अथ आमासिके इत्यर्थः पाठः ।

२(†)

ब्रह्मशापः इति भिन्नः पाठः । एतत् पुनरुक्तमपि बुद्धित्वं सोक्तव्यमिति ।

११

केषाञ्चित्कते ५३ चौनलयोरैकादशविहितः ।

हेम भ्राद्धे त्रिरात्रं कायञ्च । साङ्ख्यिक भ्राद्धे त्रिरात्रमुपवासञ्च ।
 देवात् सूतकव्यवहितेषु ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य शूद्रभ्राद्धेष्वेकोद्विष्टेषु
 कञ्छातिरुच्छवान्द्रायणद्वादशाहादिषु प्रायश्चित्तेषु पादं ह्यस्येत् ।
 अतिव्यवहितेषु तु त्रिरात्रादिकम् । गुरुविषये तूपवासनकष्ट-
 त्रिप्राणायामाः अनापदि द्विगुणम् १(*) । सर्वत्रापि श्रोत्रियपुराणेषु
 नक्तप्रायश्चित्तेषु च गायत्र्या दश कृत्वोऽपः पीत्वा शुद्धयति । ततः
 सन्ध्योपासनं होमञ्च यथोचितं कुर्यात् । निर्वृत्ते चूडाहोमे
 प्राङ्नामकरणाच्च जातकर्म्मणि चाङ्गभ्राद्धे सूतके च नाम भ्राद्धे
 चूडाहोमान्ते बौल भ्राद्धे सीमन्ते सोमे चाधान-
 ब्रह्मौदने च मत्या चापदि भुक्त्वा सान्तपनम् । मत्याऽनापदि
 चान्द्रम् । अन्येषु संस्कारेषु तूपवासोनिर्दिष्टः आपदि त्रिरात्र-
 ज्ञानापदि । अन्यदत्ता कन्यामन्यस्मै पुनर्दत्ता सा पुनर्भूः । असंस्कृते
 पूर्वगर्भे प्रसूते द्वितीयगर्भे संस्कारो यस्याः सा पुनरेताः ।
 षोडशाव्दान्तात् पश्चादेव या गर्भिणी सा रेतोधाः । भर्तृशासनो-
 ल्लङ्घिनी २(†) कामचारिणी । आसां गर्भेषु पूर्ववत्सान्तपनं
 चान्द्रं वा सर्वस्त्रीप्रथमगर्भेषु भुक्त्वा पूर्ववत् सान्तपनं चान्द्रं वा
 कार्यम् ॥

—*—

अथ परिग्रहाशुचिदुष्टभोजने ।

—*—

तत्राश्रोत्रियकृते यज्ञे ग्रामयायकादिहुने वा क्लीबहुने स्त्रीहुने वाज-
 भोजने राजपुरोहित-राजभृत्यवैश्वमशुद्राणां क्लीवाजात्रिकमाहिप-
 हास्थिनक-भूमिपालानां स्तेनगायनतत्त-वाह्यपिक-दावस्थितानां कर्तव्य-

- १(०) अत्र 'सर्वस्वाति' इत्यर्थः पाठः ।
 १(†) अत्र काशीना, महीदा, पुनर्भूः, पुनरेताः, रेतोधाः, कामचारिका प्रसूतानां पृथग्-
 निर्देशः प्रसङ्गादुक्तः ।
 " अत्र किराट प्रजितानाम्, इति पाठान्तरम् ।
 " हासनिकः इत्यर्थः पाठः । अत्र सावन्मरिकः जलचमयकः न तु शास्त्रज्ञः श्रोत्रिणः ।
 " वि—७५

वार्षिक-राजाभिषेक्त पुंश्वली दार्भिकवैद्य-वैद्यकुलिमत-सांवत्सारि-
काणां मत्तकुद्धातुरगण-गणिकानां चक्रशस्त्रमृगजीविनां क्रूरोच्छिष्ट-
भोज्युपपतित-पिशुनानां शैलूषतन्तुवाय-किरातव्रजितानां ब्राह्म्य-
कामुक घोष-तरुवाजि-जीविकानां घृतक्षीरतिललवणगुडविक्रयिणा
मग्निद-नित्यरोगिणां घाण्टिक-विष-शस्त्रकार-विप्रगोदेववित्तिघ्नानां
वैणैय पात्त्रिक-वेभ्याषाषण्डिजीविस्तुतिप्रतिलोमजानां कर्म्मरक्त-
घ्नानां पुण्यसोमकर्म्मार्त्म-शस्त्रविक्रयिणां १(*) विषद्वेष्टिरङ्गावतारिसु-
यणकारानुतीनाम्, शौण्डिक वस्त्रनिर्णेजनकवेणुश्ववतां कूटनटनर्त्तक-
वृषलीतत्पतीनां, नृशंसगृहोपपतिकोऽनार्षकम स्त्रीजितकितवानां
शूद्राभ्यापक-याजक्रापुत्राधर्म्मापतिस्त्रीणां ग्रामयाजि-वृषलवणिक्काण्ड
पृष्ठ-सेवकानां, पर्याहितपरीष्ट-परिवित्ति-परिविविधानानां, पुनर्भूजाप्रे-
दिधिपूषति-तक्तैल-वध-जीविनां-भगवृत्ति पार्श्वरक्षि समुद्रतारक-
हीनाङ्गातिरिक्ताङ्गानां, मातृपितृसुतगुर्वाग्नित्यागिनां, कूटकमानकूटक-
सुतकन्यास्त्रीविक्रयिणां, सीसकार-गोघालोहकार-योनिस्ङ्करकारका-
श्रमभेदक-सूत्रक-ब्रह्मचारिणां, कुण्डाशि-वीरह-गुरुगुप्तिकृद्वागागार-
वाहि पशुजीविनाम्, सैनिकपाणविक-कुलालाविक-कर्म्मणां, तस्कर-
वृथाश्रमिवृथाहोतृणामित्यादि-पापिनाममार्गे तिष्ठतां भिक्षावृत्तीनाम्,
अकृतनिस्कृतीनां मन्त्रभोजने दानप्रतिग्रहे याजने च चान्द्रं कार्यम् ॥
कुनखि-कुण्ठ-दन्त-कुष्ठि-ब्राह्मणाश्रद शूद्र-शूद्राश्रद-ब्राह्मणानामभोज्या-
नाम्, सन्ने सोमे एकादशाहश्राद्धे दुष्टाश्रद दुष्टावधुष्ट-दुष्ट विदुषां
जुगुप्सित-महा पाप्यवेक्षितशुना स्पृष्टं उदक्यास्पृष्ट-गवाघ्रात पक्ष्य-
षलीदमन्मसतकृतं बहुयाचितं सरोषं सविस्मयाश्रच्च पादस्पृष्ट-
मवज्ञातमनर्चितं पर्यायाश्रं च स्त्रीशूद्रोच्छिष्टं वृथामांसं जातं मृत
सूतक सूतिका-प्रेताश्रं चातुष्टिकरञ्चान्यतमस्याश्रं भुक्त्वा दत्त्वा वा
रेतोविण्मूत्राणि भक्षयित्वा बाहमत्या त्रिरात्रम्, अभ्यासे
कृच्छ्रः, मत्यातिकृच्छ्रः, मत्याऽभ्यासे तदा कृच्छ्रः कार्यः । ब्रह्म-
चार्यादैस्तु कायाति तदा कृच्छ्रं चान्द्राणि पुनः संस्कारश्च । यज्ञा
त्रिषण्णव-द्वादश-रात्राणि पयसावर्त्तनम्, अभ्यासे चान्द्रम्, अत्यन्ता-

भ्यासे चान्द्रवृद्धिः । आपद्येकद्वित्रिचतुरूपवासाः । अत्यन्तापदि
त्रिषण्णव द्वादश प्राणायामाः । आमेषु स्नानम् । विप्रान्ते एक-
भक्तम् । अनाचारे दुराचारे च नक्तम् । ब्राह्मणवधे स्नानमष्ट-
शतजपश्च । गुर्वाचार्याग्नि-धर्मशास्त्र-गो-ब्राह्मणद्वेषिणोऽन्नभोजने
शाखा १(*) रण्डान्नभोजने चैवं तिरात्रम् , पुंश्चल्यभिश्चस्तस्लेच्छ-
चण्डालदस्युभिर्बलाद् दासी कृतानाम् , गवादि हिंसकैतदुच्छिष्ट मार्जने
भोजने च खरोष्ट्रविड्वराहभक्षणं तत् २(†) स्त्रीभिः संगमे भोजने च
मासोषितद्विजस्य कायम् । आहिताग्नेश्चान्द्रं पराको वा, सम्भव-
सरोषितस्य चान्द्रं पराकश्च ॥

—*—

अथ जात मृताशौचान्न भोजने ।

—*—

तत्र द्विजाशौचे सर्ववर्णनामुपवासः । विप्र क्षत्रवैश्य शूद्राशौचे-
त्वमत्या विप्रोभुक्त्वा ३(‡) यद्वा नक्ता नक्तैकद्वित्र्युपवासान्
कुर्यात् । अभ्यासे त्वेकत्रि पञ्चसद्य उपवासान् कुर्यात् ।
यद्वा, अभ्यासे द्वादश त्रिंशत् पष्टि शतप्राणायामाः । मत्या चेत्
सान्तपनकाय महासाधनं चान्द्राणि । सर्वत्र पञ्चगव्यञ्च एक-
द्वित्रि चतुःकायानि वा । मत्याऽभ्यासे कायातिकृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रं
चान्द्राणि । यद्वा अभ्यासे यावकमनानि एकद्वित्रिपण्मासानि ।
अत्यन्तापदि द्वादशत्रिंशत्पष्टि शतप्राणायामाः । क्षत्रस्य वैश्य-
शूद्राशौचे चैवम् । विप्रार्णौचे क्षत्र वैश्ययोरष्ट शतजपोनक्तं वा ।
क्षत्राशौचे वैश्यस्य चैवम् । द्विजाशौचे शूद्रस्य स्नानम् । शूद्राशौचे
शूद्रस्य स्नानं पञ्चगव्यञ्च । शूद्रं संस्पृश्यान्नाशने स्नानं पञ्चगव्यञ्च ।
ब्रह्मचार्यादेरुपवासः शतजपः पञ्चगव्यञ्च तिरात्रं सहस्रं जपः ।

१(●) षत शापा, रण्डान्न-भोजने, इति शाका इति च पाठाः ।

२(†) खरादि पालक-स्त्रीभिः संगमने, मह भोजनेऽपि चेति ।

” अर्जव प्रायः प्रकरणे क्वचित् कापिच तदङ्गाणां पुनर्कृतिः ज्ञानवैश्याय यमकता निमित्ता
दृश्यन्ते ।

३(‡) यद्वा इति क्वचित् पाठः ।

पञ्चगव्यञ्चाधिकं जाताशौचे लघुयोज्यमित्येके । आहिताग्न्यशौचे
चैवम्, अशौचे भुक्तवन्तं न स्पृशेत् । आपुरीषोत्-सर्गात् तत्प्रायश्चित्तं
तदशौचे गते कार्यम् । सकृद्भोजनमात्रेण भोक्तृणां तावदशौचि-
त्वादनधिकारात्तद्गृहान्नभोजने न कमुपवासोवा । कापालिकाग्रे च
क्रमात् कायं तद्वर्द्धं च । अभ्यासे द्विगुणम्, मत्या त्रिगुणम् ।
मत्याभ्यासे चतुर्गुणम् । अन्नसत्रप्रवृत्तस्याग्निहोत्रिणश्चामे न दोषः ।
पञ्चवाग्नेत्वेकरात्रं वा यावकं द्वादश चतुर्विंशतिर्वा प्राणायामाः ।
गृहीत्वान्नि समारोप्य पञ्चयज्ञानकुर्व्यश्चपाकनिवृत्तः पञ्चयज्ञान्
कृत्वा नित्यं पराश्रोपजीवी परपाकरतः दानविवर्जितः पत्ने मासे वा
पितृणभोजयन्नश्चाद्धः, एषामन्नाशनाभ्यासे चान्द्रम् । पूर्वगणि-
तस्यतिरिक्तनिषिद्धाचरणशीलान्न-भोजनेतूपवासोदिनं सम्भृतसरा-
भ्यासे पराकः अन्नादिपुं विप्रस्यैव, ज्ञतस्य पादोनम्, वैश्य-
स्यार्द्धम्, शुद्रस्यपादः, तत्तत् स्त्रीणां तद्वर्द्धं कल्प्यम् ।
इत्यभक्ष्य-भक्षण प्रायश्चित्तम् ॥

—*—

अथ जातिभ्रंश करादि प्रायश्चित्तम् ।

—*—

तानि चाव्राह्मणस्य रुक्करणादीनि यातेषु तेतु कृतेषु सत्सु मत्या
सान्तपनम् १(*) । अमत्या कृतेषु कायम् । सङ्करीकरणेषु मासं
यावकम्, कृच्छाति कृच्छं वा । अपात्रीकरणेषु तसकृच्छ्रमतिकृच्छं
वा । मलिनीकरणेषु महासान्तपनं तस कृच्छं वा । ब्राह्मणस्यतुरुजं
कृत्वा रासभादिप्रयाणञ्च, निन्दिताद्धनादानञ्च कृत्वा कृच्छ्राद्धं चरेत् ।
अन्न स्त्रीणामर्द्धं रजस्वलानान्तु तत्र तत्रोक्तमेव कार्यमित्युपपातक-
प्रायश्चित्तं समाप्तम् ॥

—*—

अथ प्रकीर्णक प्रायश्चित्तानि ।

—*—

खरयुक्तं मुष्णयुक्तं यानमारुह्याध्वानं गत्वा भुक्त्वा च स्वस्त्रियं
द्विवागत्वा मत्या स्ववस्त्राऽपोऽवगाह्य प्राणायामेन शुद्ध्येत ।

ज्ञानमार्गं, साक्षात् खराधारोहणे तु द्विगुणम् । गुहं धृत्य
कृत्य २(†) हुं कृत्य क्लृप्तादेन विप्रं निर्जित्य वाससा वदुष्या शीघ्रं
तं प्रसाद्योपवसेत् । अभ्यासे त्रिरात्रम् । विप्रं हन्तुं
दण्डोद्यमने कृच्छ्रः । ताडनेऽति कृच्छ्रः । रक्तस्नायनेऽति
कृच्छ्राति कृच्छ्रः । साभ्यन्तररक्ते कृच्छ्रः । अस्थिभेदेऽति
कृच्छ्रोऽङ्गकर्तृने पराकः । पादेन प्रहारे तूपोष्य स्नात्वा प्रसादयेत् ।
पादेन स्पर्शने तु प्रसादनम् । देवसन्निधौ चान्नौचव्रतं चरेत् ।
ततोविष्णुमूत्र-निष्ठीवने चैलेन सह जलसाप्लुत्य गां पृष्ट्वा शुद्ध्येत ।
मृत्या चेदुपोष्य सचैलं स्नायात् । अभ्यासे चानार्त्तस्य
तप्तकृच्छ्रम् । श्रौतस्मार्त्तकर्मलोपे-तूपयासः, पश्चात् विहितस्थले
प्रतिपदोक्तोपस्थादिः, सूर्योदये स्वस्थो मृत्या सुप्त्वाऽङ्गि तिष्ठन् सावित्रीं
जपन्तुयवसन्, माघीयस्नानादिकर्मलोपे तूपवासोऽष्टशतजपो वा ।
जीर्णमसीमयवद्वस्त्रधारणादि-स्नातकव्रतलोपे चोपवासोऽष्टशत
जपो वा । तत्राप्यनातुरस्योपवासः । वज्रमहायज्ञेष्वन्यतरलोपेष्वना-
तुरस्योपवासः । धनिनः कृच्छ्रार्द्धम् । आहिताग्नेः वर्ष्मण्युपस्थानलोपे
चैवम् । ऋतौ भार्यागमनलोपे चैवम् १(*) । प्रथमायां भार्यायां
जीवन्त्यां स्थितायां द्वितीय-भार्यायां वैतानिकैर्हृदि सुरापानसमवत् ।
स्वभार्यां क्रोधाक्षय गच्छेति वदेच्छेद्वर्णानां कृच्छ्र-नव-वटुत्रिरात्राणि ।
अस्नात्वा भोजनादौ तूपवासोऽदिन-जाप्यञ्च । एकपङ्क्तयोपविष्टानां
स्नेहादिना विषमदाने पाने च कायम् । उदकाहरणमार्गहन्तुः कन्यादि-
विप्रकरस्य च समेषु विषमपूजाविकर्तुं भैक्ष्याग्नेन चान्द्रं, सुरापस्य
गन्धमाम्नाय सोमपोब्राह्मण स्त्रिःप्राणायामांश्छिरघर्मर्षणं जपं वा
कृत्वा घृतप्राशनं च कुर्यात् । असोमपो जुष्टतरस्यामन्त्रकाः
प्राणायामाः । मद्यपगन्धे तत्तद्वर्द्धम् । साक्षात् सुराप्राणे सुरापान-

१(*)

‘गुहं’ हुं कृत्य धृतकृत्य विप्रान् निर्जित्य वादतः ।

प्रशान्तिं जायते इत्यः यद्वकृद्-निवेदितः’ इति मीमांसा टीकायां कृतः ।

‘स वासा जलं साधाय मद्य एव विप्रयति’ ।

‘सचैलः क्षान् माचरेत्’ इत्यादि श्रुतौ कृतयः ।

२(†)

‘द्वितीयं भार्यां सुपेयात्’ इति श्रुतिः । पञ्चम-तन्त्रे कान्तावच्छेदं भार्यां संगमो वैधः ।

क्रोधाद् देवावा चतुर्णां भार्या यो न गच्छेत् स च प्रायश्चित्ताद् ब्राह्मणकृतः ।

चतुर्णां पाने यादवः प्रायश्चित्तादग्नौ भवेदिति ।

वत् । अमत्या घ्राणेषु त्रिः प्राणायामाः । मद्यघ्राणे विन्मूत्रगन्ध-
घ्राणे क्रव्यादपूतिगन्धस्य च घ्राणे त्रिः प्राणायामाः । वृश्ने त्वेक
प्राणायामः । स्पर्शने स्नानम् , घृतप्राशनञ्च । सुरापस्पर्शने
स्नानं पञ्चगव्यञ्च । शवाघ्राणेषु त्रिः प्राणायामाः । असोमपस्य
क्षुद्रतरस्यामन्त्रक-प्राणायामाः । शुष्कसुराभान्डस्था अपः पीत्वा
पक्षं यावकम् । सुराभान्ड पीतासु शङ्खा पुतवारि पक्षं पयः पञ्च-
रात्रम् । पर्यषिता शङ्खा पूत पयः षडहं शुष्कमद्यभान्डस्थाः सप्तरात्रं
यावकम् । अन्यत् पूर्वोक्ताद्धं सुरामद्यरसोपलब्धौ तारतम्यं कल्प्यम् ।
वमने चान्द्रं कायञ्च, पुरीषाद्युपहृता अपः पीत्वा सान्तपनं, द्व्यहं, रसोप-
लब्धौ पादकृच्छ्रः । मद्यविन्मूत्र संस्पृष्टे मुखमण्डले मृत्तिकागोमयैः
प्रक्षाल्य पञ्चगव्यं पिवेत् । मदिरावन्तीः स्पृष्ट्वा प्रतिगृह्य च
स्नात्वा कुशाम्बु त्र्यहं पिवेत् । संक्रान्त्यादिनिमित्तेऽस्नात्वा जग्ध्वा
पीत्वा ऽष्टसहस्रं जपेत् । शूद्रादिस्पर्शने निमित्ते तु प्रतिगृह्य च
स्नात्वा कुशाम्बु त्र्यहं पिवेत् । संक्रान्त्यादिनिमित्तेऽस्नात्वा
जग्ध्वा पीत्वाऽष्टसहस्रं जपेत् । शूद्रादि स्पर्शने निमित्ते
तूपवायः । चण्डालादिस्पर्शने कायं त्रिरात्रम् । रजकादिस्पर्शं
तद्वद् , तत्स्पृष्टस्पर्शं तूपवासस्त्रिरात्रं, नित्यस्नानमकृत्वा भुक्तोप-
वासस्त्रिरात्रमनातुरस्य नैमित्तिके स्नाने त्वकुते सर्वत्राष्टसहस्रजपो-
दश प्राणायामा वाऽधिकम् । अमेध्याद्यस्पृश्यस्पर्शनेऽप्यस्नात्वा
भुक्तौ गृहस्थादेस्त्रिरात्रम् , मत्या षड्रात्रम् , ब्रतिनः कायं चान्द्रं वा ।
चाण्डालादिस्पर्शने त्वस्नात्वा भुक्तौ चान्द्रम् । रजकाद्यन्त्यज-
स्पर्शं त्वस्नात्वा भुक्तौ मत्या कायम् । श्व-काकादिस्पर्शं त्वस्नात्वा
भुक्त्वा मत्या त्रिरात्रम् , उत्पन्ने स्नाने भुक्त्वा पीत्वा त्रिरात्रं
सान्तपनं वा । अनाचम्य शतजपो भोजने तूपवासः । भोक्तृकाम-
स्यापोशानात् पश्चादभ्यवहारात् पूर्वं पुरीषनिर्गमने सचैलोबहिरा-
प्लवः षट्प्राणायामाश्च । भुञ्जानस्य गुदनिष्ठावे शौचं कृत्वा
स्नायात् । तद्वप्रासाशने तूपवासः, सर्वांश्चाशने त्रिरात्रम् । भुञ्जानस्य
मस्तके विष्टादिपतनेऽन्नं भुक्त्वा नद्यां ज्ञात्वा त्रिःप्राणायामाः ।
भुञ्जानस्य भुञ्जान-सलोत्रस्पर्शनेऽन्नं संत्यज्योदकं संस्पृश्य शुद्धिः ।
भुञ्जानस्यासगोत्रभुञ्जानस्पर्शं भोजनाद्विरम्येव शुद्धिः । भुञ्जानयोः
सवर्णयोः स्पर्शं (भोजनन् न्यं) विरम्येव शुद्धिः । भुञ्जानस्योच्छिद्य-

क्षत्रियस्य स्पर्शं ज्ञानं जपञ्च कृत्वा दिनान्ते घृतप्राशनम् ।
 भुञ्जानस्योच्छिष्ट-वैश्यस्पर्शं चैवम् । त्रिषण्णवस्नानाधिकम् ।
 भुक्तोच्छिष्टस्पृष्टे सवर्णे स्नानं शतजपो वा । तत्रैवासवर्णं तूपवासः
 सहस्रजपो वा कार्य्यः । भुक्तोच्छिष्टस्य शूद्रादिस्पर्शं तूपोस्य
 पञ्चगव्यम् । रजकादिस्पर्शं त्रिरात्रम् । ऊद्धोच्छिष्टस्य चण्डालादिस्पर्शं
 कायम् । अधरोच्छिष्टे उच्छिष्टोद्विज उच्छिष्टं द्विजं स्पृष्ट्वा शूद्रः-
 श्वादीन् वा स्पृष्ट्वोपोष्य पञ्चगव्यं पिबेत् । उच्छिष्टद्विजश्चण्डा-
 लादिस्पृष्ट्वस्त्रिरात्रं कुर्यात् । रजकादिस्पर्शं तद्वत् । अनुच्छिष्ट-
 स्पृष्टोयत्र स्नानं विहितं तत्रोच्छिष्टस्पृष्टौ त्रिरात्रं कार्य्यं वा, उच्छिष्टस्पृष्ट-
 स्पृष्टौ एकएव दुष्यति, तत्स्पृष्टिनो नदुष्यन्ति । येन केन विदुच्छिष्टः
 परं स्पृष्ट्वा सद्यश्चाप्लुत्य प्रायश्चित्तं चरेत् । विण्मूत्रायुत्सर्गे भुक्त्वा
 पीत्वा त्रिरात्रमुपवासः त्रिरात्रं गोमूत्रं यावकम्, अशक्तौ यावकम् ।
 जलपाने तूपवासः पञ्चगव्यञ्च काञ्जिकादिनाऽशौचं कृत्वा भुक्त्वा
 पुनर्जलेन शुद्धिं कृत्वोपोष्य पञ्चगव्यं पिबेत् । नीलीवस्त्रादिधारणे
 केशनिर्मुण्डिते धारणे चोपवासः पञ्चगव्यं घृतं हिरण्योदकं
 वाऽधिकम् । नीलीमध्यगमने स्नात्वा त्रिः प्राणायामाः । नीलीं
 विक्रीण्वन् पालयन् नीलीवृत्त्या जीवंश्च पतति १(१) । विरक्तश्चेत्
 त्रिभिः कृच्छ्रैः शुभ्येत् । नीलोवस्त्रधारिणः स्नान-दान-जप-होम-
 स्वाध्याय-देवतार्चनादि सर्व्वं कृतं निष्फलम् । नीलीक्षेत्रोत्-
 पन्नाद्द्रव्यान्भुक्तौ चान्द्रम् । नीलीक्षेत्रे नीलीमुत्पाद्य द्वावशाब्दान्
 परं भूमिः शुभ्येत् । नीलीं धृत्वा मैथुने गर्भश्चण्डालोजायते । नीलीं
 धृत्वा मृतः षष्टिवर्षाणि विष्टायां क्रिमिर्जायते । मृते भर्त्तरि पत्नी
 यावन्नीलीं धृत्वा, आस्ते तावकालं नरके तद्गर्त्ता वसेत् । नीलीं
 जग्ध्वा चान्द्रम् । नीलीं धृत्वा यदु ददाति तत्र दातुर्भोक्तुश्च मन्त-
 पनम् । नीलीदाहभेदे नक्तं, दर्शने चान्द्रं, कम्बले पट्टसूत्रे च नीली-
 दोषो नास्ति २(१) प्रत्यवायं पलाशाग्निञ्चास्य प्रवर्ष्योपोष्य क्रमाङ्गनं

१(१) अथ 'न रक्तं मन्त्रं वासो न नीलञ्च प्रधारयेत्' इति कृतिः । धर्मकर्म-शुभ-धीन-
 सवशाच्छिष्टवासः शीतवीथं शीम-पट्ट-कौशिकादिकं च प्रशस्तम् ।

परिधेय-विषये प्राग्व्यक्तम् ।

२(१) इन्द्रवायम् इति भिन्नः पाठः । नीलीदाहः इत्यत्र नीलं इति पाठः कृतः । नीलीं वासं
 इत्यत्र नीलकपं वास इति पाठः साधुः ।

दण्ड्यव दक्षिणां दद्यात् । पतित-ग्लेच्छ-शुद्रा धर्मिकैः सम्भाषणे
पुण्यकृत्ये पूत ब्राह्मणेन वा सह सम्भाषेत, विना यज्ञोपवीते-
नोच्छिष्टत्वे त्व मत्या भक्षणेऽम्बु पाने च त्रिः प्राणायामाः, भोजने
नक्तम्, विण्मूत्रे षट्प्राणायामाः, मत्या भक्षण-पान-विण्मूत्र-विसर्गं
षष्ठशतजपो भोजने तूपवासः, भुक्त्वाऽनाचम्य उत्थाने सद्यः स्नानम् ।
दण्ड्यचौराद्युत् सर्गं तूपवासः । राक्षः, अदण्ड्यदण्डने त्रिरात्रं राक्षः
पुरोहितस्य कृच्छ्रं, स्तेन पतिताद्य पाङ्क्त्य-पङ्क्ति-भोजने तूप-
वासः पञ्चगव्यञ्च । गलाशय खट्वाशयनासन पादुकारोहणे (पनस-
पादुकारोहणे वा) त्रिरात्रं यावकम् । फलप्रदवृत्तच्छेदेऽव्यं व्रतम् ।
पलायमाने नृपस्यैवम् । विप्रशोरमि १(*) विप्रयोगोर्विप्रयोर्हम्पत्योश्च
मध्ये गन्तुः सान्तपनम् । होमकाले गवां दोहे साक्षाद्याद्यङ्गे
स्वाभ्याये विवाहे च मध्यगमनेऽप्येवम् । मत्याऽभ्यासे च चान्द्रम्,
दुःस्वप्न दुरिष्ट दर्शनादौ घृतं हिरण्यञ्च दद्यात् । अतीर्थार्थिनः २(†)
सिन्धुसौवीर ! सौराष्ट्रान्नमगधप्रत्यन्ताङ्ग (दि) वङ्ग-कलिङ्गोद्-
देशगमने पुनः संस्कारः, तीर्थार्थे न दोषः । प्रत्यकादिमेहने
आत्मशकृदशने च सूर्यं विप्रं गाञ्च पश्येत् । बह्वे रथः
करणे पादप्रतापने कुशैः प्रमार्जने चोपवासोयावकञ्च वा ।
क्षत्रियवैश्ययोरभिवादाने विप्रस्योपवासः । शुद्राभिवादाने त्रिरात्रम् ।
शय्यापादुकोपानदारुढान्धकारस्थ धाद्वरुद्धोमरुज्जपदेवपूजाविरतानां
समित् पुष्प कुशान्यम्बुगन्धाक्षतान्नपाणिनामभिवादाने एते
चान्यानभिवाद्य त्रिरात्रं कुर्युः । अन्यत्नाभिमन्त्रितस्यान्यत्र
भोजनेऽप्येवम् । इत्यादि देशकाल पात्र शक्त्यपेक्षं सर्व्वत्र
प्रायश्चित्तं ज्ञेयम् । अनुपविष्टेषु दण्डार्थं द्वेष हिंसा क्रियाभिः
प्रायश्चित्तं कल्प्यम् । स्त्रीबालवृद्धातुराणान्तु यथायोग्यं देयमित्यादि ॥

इति प्रकीर्णक प्रायश्चित्तम् ॥

१(*) अथ विप्रयोगे इति पाठः ।

२(†) तथाच नृतीः—

‘विप्राद्यानी विप्रयोर्मध्ये दण्ड्यो गुरुशिष्ययोः । इत्यादि नैव गम्यन् प्राधान्ये च कदा दुषः ।’
यत्पूर्व्वं ‘अङ्गवङ्ग कलिङ्गेषु सौराष्ट्र मगधेषु च । तीर्थयात्रां विना गच्छन् पुनः संस्कार-
मर्हति’ तत् न सर्व्वं सन्धतं, महाभारत-पुराण-मन्त्र-शास्त्रेषु एषां देशानां देश-
कीर्तनादिति ।

इदानीं प्रसङ्गात् सुवर्णादि द्रव्य शुद्धिरभिधीयते ॥०॥

—०—

2018. आचाराध्याये पात्रवल्क्यः २(*)—

सौवर्णं राजतानाञ्चवार्त्तपात्रमहाम्मनाम् ।

शाकरज्जुमूलफलवासो विदलन-चर्मणाम् ।

पात्राणां चमसानाञ्च वारिणा शुद्धिरिष्यते ॥२७७६॥

अञ्जं मुक्ता शङ्खशुक्तादि ऊर्द्धपात्रं यक्षीयोलूखलादि विदलं वैष्णवादि,
चर्म कृष्णाजिनादि, पात्राणि प्रोक्षण्यादीनि । सस्नेहानामेषां
विशेषमाह,—चरु-स्रुक् स्रुव सस्नेहपात्राण्युष्णेन वारिणा शुभ्यन्ति ।
तेजसाश्मानि मृदा भस्मादिना चैव, यक्षीय विधिनाचरु-स्थाली स्वयं
स्फेण कुशेनच, शूर्पाजिनधान्यानां मुसलोलूखलानसां प्रोक्षणं संहतानां
चान्यवाससाम् । एतदुक्तं भवति यदा पूर्वोक्तानि चान्यवस्त्रादीनि
वीहाशीकृतानि ३(†) तत्रमलादिना स्पृष्टान्यल्पानि बहून्स्पृष्टानि
तदा स्पृष्टानां पूर्वोक्तैव शुद्धिरस्पृष्टानां प्रोक्षणम् । यदा पुनः
स्पृष्टानां बहुत्वमस्पृष्टानां त्वल्पत्वं तदा सर्वेषां क्षालनमेव । अङ्गिस्तु
प्रोक्षणम् शौचं बहूनां धान्यवाससाम् । प्रक्षालनेन त्वल्पानामङ्गिः
2019. शौचं विधीयत । इति मनुस्मृतेः । स्पृष्टानामस्पृष्टानाञ्च समत्वेऽपि
प्राक्षणमेव । इयत्स्पृष्टमियदस्पृष्टमित्यविवेके तु तत् क्षालनमेव ।
पात्रिकस्यापि दास्य परिहार्यत्वात्, अनेक द्रव्याणां तु
धान्यवासः प्रभृतीनां स्पृष्टानामस्पृष्टानाञ्च प्रोक्षणमेवेति निबन्धकाराः ।
एषां सलेपत्वे तु त्वक्षणम् । दारु-शृङ्गादि गवलैः फल-संभुवां
माज्जनम्, यक्षपात्रानां पाणिना यक्षकर्मणि फलसंभुवां विन्त्याला-
बुनारिकेलादिफलसम्भूत पात्राणां गोवालैरुद्वर्षणाच्छुद्धिरित्यर्थः ॥

1(*) लज्ज च प्रायश्चित्तादिना—यथा पापेभ्यः शुद्धिं कृत्वा सुवर्णां दीनां चत्तमाशोभ्या
परिशीलयन्म् । अदप्रि-वारि-सल-सल-प्रक्षतिभिरिति ।

1(†) द्रव्यं शुद्धिं प्रकरच वचने वाच्यवल्क्य-कृतौ, १८१-८५ श्लोकाः । 'च च विषामयो ज्ञानाणि'
चेति भिन्नः पाठः ।

1(‡) तथा पराज्वर कृतौ, १११ श्लोकाच्च ।

तथा—

2020. सोपैरुदकगोमूत्रैः शुष्यत्याविक-कौशिकम् ।

सश्रीफलैरशुपट्टं सारिष्टं कुतपं तथा १(*) ॥२७७७॥

सोपैरुषरमृत् सहितैः, कौशिकं कोशप्रभवम्, ठसरीपट्टादि वस्त्रम् ।

अशुपट्टं बलकलतन्तु कृतम्, सश्रीफलैः बिल्वफलसहितैः कुतपः-

पार्व्वतीयः कम्बलः । एतच्चोच्छिष्टस्नेहाद्वियोगविषयम् । अल्पोपघाते

तु प्रोक्षणमेव क्षालनासहत्वात् सर्व्वत्र द्रव्याविनाशेनैव शुद्धेरिष्टत्वात् ।

उर्ण-कौशेय-कुतप-पट्ट-क्षौम-दुकूलजाः २(†) ।

अल्पशौचा भवन्त्यन्ते शोषण-प्रोक्षणादिभिः ॥२७७८॥

तान्येचामेभ्ययुक्तानि क्षालयेच्छोधनैः स्वकैः ।

धान्यकल्कैस्तु फलजै रसैः क्षारानुगैरपि ॥२७७९॥

2021. इति देवलोक्तेश्च । तथा—

तूलिकामुपधानञ्च पुष्परक्ताम्बरं तथा ।

शोषयित्वाऽऽतपे किञ्चित्करैः सगौरसर्पैः ।

क्षौमं पाकान्महीमयं कारुहस्तः पुनः शुचिः ॥२७८०॥

पण्यभेत्त...गौरसर्पसहितैर्जलैः क्षौमवस्त्रं शुद्धेयत् ।

महीमयं घटादिकं तु पुनः पाकेन शुद्धेयत् ।

एतच्चोच्छिष्टस्नेहद्रव्यविषयम् ।

चण्डालाद्युपघाते तु त्यागस्तेषाम् ।

चण्डालाद्यैस्तु संस्पृष्टं धान्यं वस्त्रमथाऽपि वा ।

प्रक्षालनेन शुद्धेयत परित्यागान्महीमयम् ॥२७८१॥

१(*) 'वर्णान्ता' इत्यन्तः पाठः । 'पुष्पाणाञ्च फलादीनां प्रोक्षणञ्चि रिच्यते' इति कृती ।
प्रोक्षणात्, पुनर्जन्तेति ।

२(†) कौशिकीट-क्षार जातस्य भवं कौशेयमिति । क्षौमा युक्तम् । क्षमा क्षतक्षी-तत्सुखजानं
क्षौमवस्त्रम् । अक्षयक्षणात् शोषकं वस्त्रम् । शसक्त कार्पास-सम्भूतं वस्त्रम् । कौशेयं
यत्तत् प्रतीय बद्धेऽपि समुत्पन्नम् ।

॥ 'ऊर्णविषय लोमनि' । नृषलोम भिर्जात मौर्ण कम्बलादि ।

2022. इति पराशरोक्तेः ।

कारवः शिल्पिनोवैद्या दासी-दासास्तथ च ।
राजानोराजभृत्याश्च सद्यः शौचाः प्रकीर्त्तिताः ॥२७८२॥

2023. इति स्मृत्यन्तरोक्तेः । पण्यं विक्रीय मनेकजनकरस्पृष्टमपि शुचि ।
भैक्ष्यं ब्रह्मचार्यादिहस्तगतं सावान्तस्त्रोप्रदानादिनाच शुचि, रथ्या-
क्रमणादिनाऽपि न दुष्यति ।

योषिन्मुख-रतौ—

भूशुद्धिर्माज्जं नादाहात्कालाद्गोकमणात्तथा ।
सेकादुल्लेखनाल्लेपाद्गृहं माज्जनलेपनात् ॥२७८३॥

2024. देवलोऽपि—

यत्र प्रसूयते नारी भ्रियते दहनेऽपि वा ।
चाण्डालाद्यूषितं यत्र यत्र विष्टादि सङ्गतिः ॥२७८४॥
एवं कम्बलभूमिष्ठा भूरमेध्या प्रकीर्त्तिता ।
श्व-शुकर-खरोद्गादि संस्पृष्टा दृष्टतां व्रजेत् ॥२७८५॥
अङ्गार तुषकेशास्थि भस्माद्यैर्मलिना भवेत् ॥२७८६॥
इत्यमेध्या दुष्टा, मलिनेति शोभ्याभूमेस्त्रैविध्यमभिधाय शुद्धिविभागं
दर्शयति—

पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूमयेध्या विशुध्यति ।
दुष्टान्विता त्रिधा वापि शुध्यते मलिनैकधाः ॥२७८७॥
दहन १(*) काल-गोकमण-सेकोल्लेखनरूपेणपञ्चधात्वं अन्यतर
परित्यागेने तरत्र, गोघ्रातेऽग्रे, तथा केश-मल्लिकाकीट-दूयिने 'मलिलं
भस्मशृङ्गापि इत्यादि । इदन्तु पाकोत्तरकाल संयोगपरम् । कीटा-
दिभिः सह पाके तु नित्यममोज्यं केश कीटाद्यवपन्नमिति गौतमेन

2025. तत्त्यागाभिधानात् । माज्जरोपघ्रातेऽपि न दोषः ।

तथाहि,—माज्जरश्चैव दूर्वा च मातश्च सत्रा शुचिः ।

2026. इति मनूक्तेः ।

2027. त्रपु सीसक-ताम्राणां क्षाराभ्योदकवारिमिः ।

भस्माद्भिः कांस्यलोहानां शुद्धिः प्लावोद्वस्य तु १(*) ॥२७८८॥

द्रवस्य द्रव्यस्य घृतादेः प्रस्थ प्रमाणाधिकस्य स्व-काकाद्युपहतस्य च
प्लावः सजातीयेन द्रव्येण भाण्डस्याद्भिः पूरणं यावन्निः सरणं ततो-
ऽल्पस्य त्यागः । अत्र बहुल्यत्वं देशकालाद्यपेक्षया वेदितव्यम् ।

देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् २(†) ।

उपपत्तिमवस्थाञ्च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत् ॥२७८९॥

202८. इति बौधायनोक्तेः ।

कीटाद्युपहतस्य दूतपवनमेव, द्रव्याणाञ्चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्प्लवनं

2029. स्मृतेति मनूक्तेः । उत्प्लवनं नाम वस्त्रान्तरिते पात्रे प्रक्षेपः ।

शूद्रभाण्डस्थ मधूदकादेस्तु पात्रान्तरेण नयनाच्छुद्धिः ।

2030. मधूदके गोपयस्तद्विकाराश्च पात्रान्तरानयनाच्छुद्धा इति बौधाय-
नोक्तेः । वर्णाद्यनुसारेण हस्तप्रक्षालनरीत्यामधुघृतादेस्तु पात्रान्तरा
नयनानन्तरं पुनः पाकश्च कार्यः । अभ्यवहार्याणां घृतेनाभि

2831. धारितानां पुनः पवनमेव स्नेहानाम स्नेहा नामिति शङ्कोक्तेः ।

इदानीं पूर्वोक्त सौवर्णराजतानामभ्योपहतत्वे शुद्धिरुच्यते ।

अभेध्यास्तु मृत्तोयैः शुद्धिर्नोदन धावनकर्षणात् ।

अभेध्यं शरीरजं मलं तेनाक्तस्य तुवर्णादेरित्यर्थः ।

तदभेध्यं द्वादशविधम् —

वसा शुक मसृङ्मज्जा मूत्रं विट् कर्णधिण् नखाः ।

2032. श्लेष्मना दूषिका स्वेदा द्वादशैते नृणां मला इति मनूक्तेः ।

दूषिका नेत्रमलं महोमयन्तु त्याज्यमेव—

मद्यैर्मूत्रपुरीषैश्च श्लेष्मन् पृषाध् शोणितैः ।

संसृष्टं नैव शुद्धयेत पुनः पाकान्महीमयम् ॥२७९०॥

१(*) उदकेनतः 'प्लावोदकस्तु' इत्यन्तः पाठः । भस्मास्थि इत्यन्तः पाठः ।

२, देश- : ख-पात्र-शरीरं, तदनुसारेण कृत्यं व्याप्तं । ज्ञात्वा धर्मा समाचरेदिति भिन्नः
पाठः ।

२(†) जतीन् पवनं यद्धि विधानम्, पात्राभ्यन्तरं करणं वा ।

2033. इति विदोषोक्तेः ।

अभेद्यत्वञ्चैषां देहाब्धैव मलाभ्युता इति स्मृते देह्युतानामेष नख-
स्थानाद्यस्थितानाम् ।

मानुषास्थि-वसां विष्टां मार्त्तवं मूत्ररेतसी ।

मज्जानं शोणितं स्पृष्टा स्नानमाचरेत् ॥२७१॥

तान्येव स्वानि संस्पृश्य प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति ।

नाभेरुद्धं करौ मुक्त्वा १(*) यदङ्गमुपहन्यते ॥२७२॥

तत्र स्नानमधस्तात् प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति ।

वाक्शस्तमम्बुनिर्णिकमश्नातश्च सदाशुचि ॥२७३॥

इति च स्मृतेः ।

कृतेऽपि यथोक्ते शौचे मनसोऽपरितोषाद्यत्रशुद्धिः, सदेहस्तद्वाक् शस्तं
शुचि शुद्धमेतदस्त्विति विप्रवचनेन शुद्धं भवतीत्यर्थः । अम्बु-
निर्णिकं यत्र प्रतिपदोक्तमुद्दिनास्ति तस्यस्वच्छ प्रक्षालनेन शुद्धिः ।
प्रक्षालनासहस्यप्रोक्षणैः अज्ञातश्च सदाशुचि, यत्काकाद्युपहतं
सत्कर्मण्युपयुक्तं २(†) उदाहृतमिति वाचाचिन्तयानं तत् सदा शुचि.

तथा च,—

शुचि गोतृमि कुत्तोऽथ प्रकृतिस्थं मरीगतं ।

तथा मांसं मूत्रचण्डालकव्यादादि-निपातितम् ॥२७४॥

तथा अन्यैरपि कृते कृपे सेनो वाप्यादिके यथा ३(‡) ।

तत्र स्नात्या च पांश्या च प्रत्याश्चस्त्वं न विद्यते ॥२७५॥

रविरग्नि-तन्मङ्गाया गौरवाद्यमुप्राऽनन्दः ।

विप्रयोमक्षिकाः स्पर्शं वनमः प्रस्रवणं शुचिः ॥२७६॥

१(*) कर्मण्युपयुक्त इत्यन्वः पाठः ।

२(†) अत उवाच, व्याख्या, इति न पाठान्तरम् । 'करीकृत्वा' इति शिवाः पाठः ।

३(‡) 'सामम्' इति शिवाः पाठः । तथा अन्यत्र 'नाना रूपं तदु कादि वारिणा धर्मो कृत्यं न
मम धर्मश्च बाह्यो ह्यस्मादि चाभयेदित् इत्यन्वयः ।

अथ रघुम्हाया, नमस्काया इत्यपरः पाठः ।

वन्ध्याद्योवश पदार्थाश्च चण्डालादि स्पृष्टा अपि स्पर्शविषये
शुद्धाः स्युः । रजोऽत्राजादिरजोव्यतिरेकेण श्वकाकोष्ठस्यरोलूक-
सुक सुकरग्रामपत्तिणां अजागोरेण संस्पर्शादायुर्लक्ष्मोश्च हीयत इति
दोष श्रुतेः १(*) ।

वत्सस्तु प्रस्रवणेऽधोभागे गत दुग्धाकर्षणे शुचिः ।

तथा,—

अजाश्वयोर्मूर्खं मेध्यं न गो न नरजो मलाः ।

पन्थानश्च विशुष्यन्ति सोमसूर्यांशु मारुतैः ॥२७६७॥

अजाश्वयोर्मूर्खं पृतं न गोर्मूर्खं पृतम् ।

नरजाः प्राणिशरीराज्जाताः कधिरवसाद्योमला न मेध्याः ।

अन्यात्स्पृष्टम्, तथा च—

मुखजा विप्रुषो मेध्यास्तथाचमनविन्दवः ।

श्मश्रुचास्यगतं दन्तसक्तं त्यक्त्वा ततः शुचिः ॥२७६८॥

मुखे जाताः श्लेष्मविप्रुषोमेध्या नचेदङ्गे निपतन्ति, तथाचमनविन्दवः

पादस्पर्शिनोऽपि मेध्याः २(+), श्मश्रुचास्यप्रविष्टमुच्छिष्टं न, तथा

दन्तसक्तं चान्नादिकं स्वयमेव च्युतं त्यक्त्वा शुद्धिर्भवति । अच्युतन्तु

2034. दन्तसमं, दन्तस्त्रिष्टन्तु दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिमर्षणादिति गौतमोक्तः ।

तच्चवर्णेतु —

चवर्णे त्वाचमेन्नित्यं मुक्त्वा ताम्बूल चवर्णम् ।

ओष्ठौ विलोमकौ स्पृष्टा वासोपिपरिधाय च ॥२७६९॥

१(•) 'अजरजः स्त्रियो रजः गृहवर्माजंनोरज ।

'पक्षि शुष्पं रजयैत्र लक्ष्मो हन्ति सदा तथा' इति स्मृत्यन्तरे ।

२(†) 'पादौ शुचौ ब्राह्मणानां अनाश्वानां मूत्रं शुचिं गवां घृष्टानि मेध्यानि सर्वशत्रवः
योषिताम्' इति कृतिः ।

(‡) 'मक्षिका सक्तता धारा मार्जारी विस्ववः ।

जो मुखं बालमुच्छेद्य न दुग्ं मनुरन्नवीत्' इति कृतिश्च ।

इति स्मृतेराचामेत् । ताम्बूलं फलाद्युपलक्षणम्—

ताम्बूले च फले चैव भुक्तस्नेहावशिष्टके ।

दन्तलम्बनस्य संस्पर्शं तृच्छिद्यो भवति द्विजः ॥२५००॥

2035. इति शातातप स्मृतेः । तथा—

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्ते रथ्यापसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामेद्वासोपि परिधाय च ॥२५०१॥

एषु जातेषु द्विराचामेदित्यर्थः । चकागाद्रोदना—
दिष्वपि ।

क्षुत्वा सुप्त्या च भुक्त्वा च निष्टीव्योक्त्वाऽनृतं वचः ।

पीत्वाऽपोऽध्यव्यमाणीश्च रुदित्वाचम्य शुष्यति ॥२५०२॥

2036. इति मनूक्तः ।

भोजने त्वादावपि द्विराचामेत् ।

2037. भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोऽपि द्विराचामेत् इत्यापः तन्भीक्तः ।

स्नानपानयोरार्द्रौ सकृत् ।

अध्ययनारम्भे द्विः, शोषेष्वन्ने एव यथोक्तं द्विराचामेत् ।

तथा—

रथ्याकर्हमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्ववायसं ।

मारुतेनैव शुष्यन्ति पक्वेष्टकचित्तानि च ॥२५०३॥

पक्वेष्टकचित्तानि धवलगृहादीनि च १ *) चाण्डालादिभिः स्पृष्टान्यापि

मारुतेनैव शुष्यन्ति । इदन्तु प्रोक्षणं स्नानानामित्युक्तं प्रोक्षण-

निषेधार्थम् । तृणकाष्ठपर्णमयानान्तु प्रोक्षणमेव शुद्धिकरम् ॥

इति श्रीमन्नागदेव भट्टात्मजानन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते

ब्रह्मशुद्धिविधानम् ॥

१(०)

पक्वेष्टकचित्तानि,—पक्वेष्टकचित्तानिः यद्वाद्यः । वक्त्रोक्त-वेतानि मृद्यान्तः समीपका-
दिभिः शुष्यन्ति । एवं चक्षुःका वा दीनास्तपि । तथा गण्डाक-करोवर-वैजनादीनास्तपि
वारिधि-शुद्धिः ।

अथ प्रायश्चित्तोपक्रमः ।

महाप्रायश्चित्तं न कुर्व्यात् तस्य पतितस्य सपिण्डा बान्धवाश्च रिक्तायां तिथौ सायाह्ने प्रामाद्वहिरपां पूर्णं कुम्भं १(*) प्रतिष्ठाप्य प्राचीनावीतिनोभूय मुक्तश्चिखा दक्षिणाभिमुखी गुरुसन्निधावस्माकं त्वं मृत इति विनयेयुः । तंवितित्त्य ततोनिरीक्षणाः अप उपस्पृश्य ग्रामं प्रविषेयुः । ततस्तं सर्वकर्मवह्निं कृतं सम्भाषणादिषु वर्जयेत् । यदि प्रमादात् सम्भाषणादि कृतं स अमत्या तदा सावित्री जपश्रेकरात्रं तिष्ठेत् । मत्यात्रिरात्रम्, अभ्यासे चान्द्रम् । अथ यदि कृतप्रायश्चित्तः समेति तदा तत्सपिण्डाद्यास्तेन सह पुण्येजले स्नात्वाऽपां पूर्णं कुम्भं पुण्ये देशे काले च पुण्यदिङ्मुखास्त्वमस्माकमिति निनयेयुः । ततः स गोभ्योयवसं दत्त्वा भक्षिते यवसे शुद्धः नचेत् पुनः प्रायश्चित्तं २(†) चरेत् । तदा स व्यवहार्यः स्यात् । स्त्रीणां पतितानां चैवं त्यागः, परिग्रहश्च । किन्तु प्रधानगृहसमोपे कुटीं कृत्वा प्राणधारणार्थमन्नं पानं वासश्च दत्त्वा भोगरहितां रक्षेत् । स्त्रीणामपि महापापातिपापानु-पापान्यभ्यस्तानि चोपपापानि पतनानानिमित्तानि स्युः । विशेषतो-हीनवर्णगमनं गर्भपातनं, अग्राह्यया अपि भर्तृहिंसनं, अग्राह्यया अपि तानि च पतन हेतूनि । शिष्यगागुरुगास्वैरभोसंगाणामप्येवं प्रायश्चित्तम् । क्षत्रियादेः प्रायश्चित्तं ब्राह्मण मन्तरे कृत्वा ब्रूयात् । स्त्रीशूद्राणान्तु जपहोमवर्जं वाच्यं, अमन्त्रकप्राणायामाः सर्वत्र वाच्या एव । यागाशुश्रूषानशौलानामेव जपादिकं, इतरेषां तप आदिनामधारक-मूर्खनिर्द्वानां तप एव । अनधीतानाञ्च तथा कर्तव्यतिरिक्तै-र्विज्ञातदोषः सद्विद्वानपि शीघ्रं पर्षदनुमतं प्रायश्चित्तं कुर्व्यात् । तत्र वेदधर्मज्ञा विप्राः सहस्राः सन्तो यावन्तो यथायोग्यं पर्षदनुमतं यतिवर्जं पर्षदक्षिणाचक्षमाणा गवादिकं यत् किञ्चिद् यथा योग्यं कृच्छ्रसंस्था वा पर्षदुष्टिर्वा । तत्र सकृदाप्लुत्य सचैल-वाग्यतः स्नात्वाऽर्वासाः पर्षदक्षिणां दत्त्वा पापश्चाक्याय प्रायश्चित्तमादाय पुनः स्नात्वा अर्वाचरेत् पर्षदं ब्रूयात् नच तत् समाभवेत् । अज्ञात्वा-

१(०)

तोषं, देवानये, महीतटे च । अथ पर्षदं धर्म-परिषत् । मन्त्रो एषा परिषद् राजागरा इत्युक्तम् । अथ धर्मोपकीर्त्यो निर्देशो भवति ।

२(†)

स जिरसा एव स मादाय योज्योऽप्युक्तः ।

यदि ताः ब्रह्मवितागोप्यद्वयोः, ततः पुनः प्रायश्चित्तो ज्ञात् । इति सूत्रं कृतम् ।

चेद्वदेत् पापं सर्वमापतेत् १(*) । पर्धन्मसं विना कुर्वद्द्विगुणं कुर्यात् ।
तथा केशरक्षार्थमपि द्विगुणं चरेत् । विद्वद्विप्रनृपस्त्रीणां वपनं नास्ति ।
इति प्रायश्चित्तोपक्रमप्रयोगः ॥

—*—

अथ रहस्य प्रायश्चित्तम् ।

—*—

तत्र कर्त्तव्यतिरिक्तैरविज्ञातदोषोरहस्य प्रायश्चित्तं चेत्, अविज्ञांस्तु
मुख्यान्तरेण रहस्यप्रायश्चित्तं ज्ञात्वा रहश्चरेत् २(†) ।

ओ शूद्राश्च जपहोमवर्जं चरेयुः, तथाहि,—

स्त्रियं शूद्रं समासाद्य यदा धर्मपुरः सरम् ।

प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितम् ॥२८०४॥

2038. इत्यङ्गिरःस्मृतेः ।

तत्राहारविशेषानुक्तौ पयःप्रभृतयः, कालसंख्याविशेषानुक्तौ वत्सराद्यो-

2039. मासान्ताः । देशविशेषानुक्तौ-शिलोच्चयाद्या गौतमोक्ता ब्राह्माः ।

अमत्या ब्राह्मणवधेऽनश्नन् स्त्रिरात्रमन्तर्जले निमग्नः अतश्च सत्यश्चे-

त्यघमर्षण सूक्तमावृत्त्यन्ते पयस्विनीं गां ३(‡) दत्त्वा शुष्येत् । अत्र

सर्वत्र जपादौ ऋषिदैवतच्छन्दोविनियोगाः ज्ञेयाः । दानाशक्तौ

सव्याहृतिकाः प्राणायामाः प्रतीभिः द्विनं मासं षोडशकृत्वा वर्त्तनीयाः ।

१.(*) 'अज्ञात्वा चर्मा ग्राह्याणि प्रायश्चित्तं वेदद् यदि । प्रायश्चित्तो भवेत् पूतः' इत्यादि श्रुतौ ।

'विषद् विप्र इप जीवा नेष्यते क्षेत्र नापमम्' इति श्रुतौ च ।

२(†) रहस्ये अन्धबान्धवै कर्त्तव्यं येन येन यद् तत् पापं कृतं स चक्षार-पाप्मा, तत्तत् विहितं
प्रायश्चित्तं कुर्यात् । चक्षार-व्रतैः कृतं तोषं, दाने, योगेच, पापाद् दुःखम्, रोगः चक्षीर्णः
मरणञ्च परे कासि भवेदिव ।

३(‡) मतान्तरे—'चापः पुष्पम् इधिवो इधिवोपुता' इत्यचमनैश्च नमनम् ।

अथ चाक्षरान्ते इत्यन्वः पाठः ।

'प्राज्ञावत् व्रताङ्गत्वा येनन्दं यात् पयस्विनीम् ।

विनीरभावे दातव्यमेषं दूग्धं न संक्रयः' इति श्रुतिः ।

उद्गणं—अथ 'उपवासम्' इति भिन्नः पाठः ।

अभ्यासेतु त्रिशद्वात्रं व्रतस्थप्राणायामैरन्तर्जलेऽघमर्षणं जपेत्, महापापा-
च्छुद्धये । मत्याच ग्रामात् प्राग्वोदग्वा निर्गम्यतस्नातः शुचिः शुचिवासा
जलान्ते स्थण्डिलमुपलिप्यात्र गोसकृत् क्षिप्रवस्त्रो गोसकृत् पूनेन वा
पाणिनाऽर्काभिमुखोऽघमर्षणं प्रातः शतं मध्याह्ने शतमपराह्णे शत-
परिमितं बोदितनक्षत्रदर्शनो जपेत्, प्रसूतियावकं पिबेत्, सदा रात्रादुप-
वासै द्वादशरात्रान्महापापसमैरेकविंशतिरात्रान्महापापैश्च शुध्येत् ।
अमत्या श्रोत्रियाचार्यवनस्थविषयश्चैतत् ॥

मत्या श्रोत्रियादिवधेतु, —

अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम् ।

मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितैस्त्रिभिः ॥२८०५॥

2040. इति मनूक्तं अल्पमहापापो, मत्या चैवम् । निर्गुण ब्राह्मणवधेतु
प्राग्वोदग्वा ग्रामान्निर्गत्य प्रभूतवनार्नि प्रज्वालयाघर्षणेन।ष्टसहस्राहुती-
जुं हुयातम् । अनुमाहकक्तुं श्वैवम् । गुणवतोहन्तुर्निर्गुणब्राह्मणवधेतु
त्रिरात्रोपोषण-त्रिषवणस्नानत्रिरघमर्षणं जपाइत्यादि स्मृत्युक्तं
ज्ञेयम् । इदमेव प्रायश्चित्तं यागस्थ-स्त्री-क्षत्र-वैश्येष्वात्रेय्यामाहिताग्नि
पत्न्यां गर्भिण्यामविज्ञाते गर्भे च व्यापादिते चतुर्थां शन्यूनं
कार्यम् । यद्वा अहोरात्रोपोषितोरात्राबुदवासं कृत्वा तीर्थप्रातर्लोमभ्यः
स्वादेत्याद्यैरष्टमन्त्रैः प्रत्येकं पञ्च-पञ्चाहुतय इत्येवं चत्वारिंशद्वृता-
हुतीजुं हुयात् ॥ इतिरहस्यं ब्रह्मइत्याप्रायश्चित्तम् ॥ गौडीमाद्वयोः
सङ्कृतपानेऽनन्तरोक्तं कार्यम् । पानावृत्तौ त्रिरात्रोपो-
षितः कूष्माण्डीभिश्चत्वारिंशद्वृताहुतीजुं हुयात् । त्रिरात्रोपवासाशक्तौ
तु मासं प्रत्यहं षोडशकृत्वोऽ'पो'नः शोशुचद्वधं'प्रतिस्तोमभिरुष्टसं-
वासिष्ठं 'महित्रीणामघोऽस्तु' एतौन्विन्द्रंस्तवामेत्येतेषामन्यतमं जपेत् ।
द्रेण्याः सकृत्पानेऽपीदम्, मत्या चेन्महापापेऽग्रे नैवकृतस्यैनस इत्या-
द्यष्टभिर्मन्त्रैर्होमेन नम इदुग्रनम आविवास इत्यस्याशचोजेन वा
शुद्धयेत् । महापापाभ्यासे तु समाहितोऽग्रे अनुगच्छन्नर्धं भिक्षाशी
पाषाणानीर्जपेत् १(८) । महापापसमुच्चयेऽप्येषम् । इति सुरापानस्य ॥
ब्राह्मण स्वर्णहारी जलेस्थित-एकादशवारं कृत्वापी त्रिरात्रोपोषितः

शुद्ध्येत । यद्वा भस्मच्छन्नो-भस्मशय्याशयान एकादशकृत्वोऽक्ष-
जापी १(*) ब्रह्मवधात् सुरापानात् स्वर्णस्तेयादुगुरुतल्पगमनाच्च
शुद्ध्येत । अत्यन्तनिर्गुण ब्राह्मण स्वर्णहारीत्वस्य वामस्य पलितस्य
होतुरिति सूक्तं सकृज्जपेत् । यद्वा २(†) 'यज्जाग्र तोदूरमुवैति' इति
पङ्क्तं शिवसङ्कल्पं जपेत् । सुवर्णाभ्युनपरिमाणस्तेये चैवम् ।
अनुग्राहकप्रयोजकादीनामप्येवं ज्ञेयम् ॥ इति स्वर्णस्तेयस्य ॥ भमत्या-
गुरुपत्नीगस्त्रिरात्रोपोषितः, षोडशर्षपुरुषमूत्तेन चत्वारिंशत्संख्याया
जपं होमश्चावर्त्यान्ते पर्यास्वर्नीं गां कृत्वा शुद्ध्येत । सुरापाने
स्वर्णस्तेये चैतत् । यद्वा गुरुतल्पगो हविष्यान्तमजरं स्वविद्वीति
सूक्तं नतमंहो न दूरितमिति सूक्तमिरा इति मे मन इति सूक्तं,
पुरुषमूक्तं वा प्रत्यहं षोडशकृत्वो जप्त्वा मासेन शुद्ध्येत ।
मत्याचेद्देवकस्येनस इत्याद्यैरष्टभिर्मन्त्रैः शाकलहोमः कार्यः ३(‡) ।
महापातकावृत्तौ तु व्याहृतिभिस्तिर्लक्षहोमः । व्यभिचारिणीगमने
हविष्यान्तं वा पावमानी वा कुण्डाण्डोर्वा वालखिल्यानि, प्रैशान् वा
वृषाकपिं वा हेतून् रुद्रान्वा सकृज्जप्त्वा शुद्ध्येत । गुरुतल्पाति-
द्विष्टध्वतिपातकेषु पादोऽयं योज्यम्, गुरुतल्पसमेष्वनुपातकेष्वर्द्धांशम्,
सर्वत्रैव महापातकिस्तरागं तु यस्य येन संसर्गस्तस्यैव प्रायश्चित्तं
स कुर्यात् ॥

इति श्रीमद्वनन्तभट्टविरचिते विधान-पारिजाते

रहस्यमहापातकि-प्रायश्चित्तम् ॥

— ❁ —

उपपातकानां रहस्यानां प्राणायाम-शतम् ।

— : —

यद्वा महापातके प्राणायाम-चतुःशतम् । क्षतिपातके त्रिशतम् ।
अनुपातके द्विशतम्, उपपातके शतम्, सर्वत्राभ्यामे द्विगुणम्,

१. २)

(†)

१(‡)

शत ५, १० पाठः । शुक्ल यज्ञः संज्ञितः ।

यज्ञः भक्ष्यं सकृदम् ।

शाकल संज्ञितो होमः कार्यः ।

पादोऽयं, — यत्र शुक्लानि जपेतेन जपनञ्चेति ।

मत्याभ्यासे चतुर्गुणम् । प्रकीर्णकेउपपापचतुर्थशप्राणायामाः ।
 यद्वा प्रकाशितपापे यत्र चान्द्रायणत्रयं तत्र सहस्रं प्राणायामाः ।
 तत्र सहस्रं पादोनं त्रि सप्तकृच्छ्रेऽर्द्धं, अतिकृच्छ्रे पादसंख्याः
 प्राणायामाः, त्रिःकाये इत्यादि सर्वत्र योज्यम् । स्त्रीशूद्रा-
 णाममन्त्रकप्राणायामाः । यद्वा गायत्रीलक्षणपो महापापे पादोनमति
 पापे अर्द्धमनुपापे पादमुपपापे तच्चचतुर्थांशं, प्रकीर्णकेषु चरेत् ।
 यद्वा गायत्र्या व्याहृतिभिर्वा तिल लक्षहोमो महापापे पादोनमिति ।
 2041. पापाति-पापादिषु पापोंपापादिकं योज्यमित्यादिस्मृत्यर्थसरोक्तरीत्या
 रहस्यप्रायश्चित्तं समाप्तम् ॥

—*—

अथ कृच्छ्राणां लक्षणम् ।

—*—

तत्र व्रताङ्गभूता धर्मा यमनियमाश्च ब्रह्मवर्षादयः क्षान्तिर्दानं
 सत्यमकौटिल्यमहिंसास्तेयं माधुर्यं दमश्चेति दश यमाः, १(*) स्नान-
 मौनोपवासेज्यास्त्राध्यायोपस्थनिग्रहगुरुशुश्रूषाशौचाक्रोधाभ्रमादता इति
 दश नियमाः । सान्तपने कृच्छ्रे पूर्व्वेद्युरनाहारो गोमूत्रगोमयक्षार-
 दधि सर्पिः कुशोदकान्येकी कृत्य पीत्वा परेद्युरपवसेत् ।
 एष द्विरात्रः सान्तपनकृच्छ्रः ।

2042. गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सान्तपनं स्मृतम् ॥२५०६॥

इति तल्लक्षणम् ।

एवमपि तल्लक्षणं माकरग्रन्थे द्रष्टव्यं । ग्रन्थ गौरवभीयानेहोच्यते ।
 पूर्व्वेद्युरपोष्यापरेद्युरिमानि पञ्चगव्यानि समन्त्रं संयोज्य हुत्वा

(*)

अथ यमाः दश इति श्रुती । पातञ्जलं यागदर्शने तु चक्षिमादः, तद्वचः चित्तं गृही-
 तम् । ७ गीतायाश्चेति । पातञ्जलोक्तं नियमाश्चेति । तेषु शेषे स्मृतोपादयः
 तन्मूलोक्ताः । एते कृताऽपि सन्ति । 'पञ्चगव्यं मिदं प्रोक्तं महापातकं नाशयन्'
 इति च श्रुती ।

समन्वर्कं प्राशनं यदा तदा ब्राह्मकूर्चसंज्ञः कृच्छ्रः स्यात् १(०) । अथैतत् प्रयोगः । गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकञ्चेति पञ्चगव्यं संज्ञम् । तत्र तान्नवर्णायागो मूत्रं, श्वेतवर्णाया गोमयं, पीतवर्णायाः क्षीरं, नीलवर्णाया दधि, कृष्णवर्णायाः सर्पिर्ब्राह्मम् । यद्वा सर्वं कापिलमैव । अन्तर्मे सर्ववर्णानां सर्वं ब्राह्मम् । गोमूत्रेऽष्टमाषाः प्रमाणं, गोमये षोडशमाषाः, क्षीरे द्वादशमाषाः, दध्नि दशमाषाः, घृतेऽष्टौमाषाः, कुशोदके तद्वर्द्धम् २(१) । गायत्र्या गोमूत्रम् । गन्धद्वारेति गोमयम्, धान्यायस्वेति क्षीरम्, दधिकान्न इति दधि, तेजोऽसि शुक्रं मसीत्याज्यम्, देवस्यत्वेति कुशोदकम्, एतत् पञ्चकं पञ्चादिपात्रे समन्त्रं निक्षिप्य यज्ञोय काटेन निर्मथ्य प्रणवेनाभिमन्त्र्य सप्त पत्रैरच्छिन्नाग्नेः शुक्लवर्णैः इरावती १, इदं बिम्बः २, मानस्तोके ३, शंषा ३(१), ती ४, एताभि रग्नौ हुत्वा शेषं प्रणवेनालोभ्य प्रणवेनाभिमन्त्र्य तेनैवोद्धृत्य तेनैव पिबेत् । मध्यमेन पलाशपत्रेण पद्मपत्रेण स्वर्णपात्रेण वा ब्रह्मतीर्थेन वा पिबेत् ॥ एतद् ब्राह्मकूर्चसंज्ञकं होम-सहितं ज्ञेयम् ॥ स्त्री शूद्रौ तु विप्रैः कारयित्वा तूर्णं पिबेताम् । ब्राह्म कुर्वाभ्यासे सति सान्तपनं स्यात् । यद्वा गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकं, एकैकं पृथक्धत् प्रत्यहं पीत्वैकं रात्रोपवासं सान्तपनः कृच्छ्रः सामाहिकः । एषु शक्त्याद्यपेक्षया याज्यम् । दधमुत्तरत्रापि । महासान्तपनं तु गोमूत्र-गोमय-क्षीर-दधि-सर्पिर्षामेकैकं अग्रहं अग्रहमावस्य पञ्चदशाहिकं स्यात् । यद्वा गोमूत्र-गोमय-क्षीर-दधि-सर्पिः कुशोदकानां षण्णामेकैकं अग्रहं अग्रहमावस्य अग्रहोपवासे एकविंशति रात्रकं महासान्तपनं स्यात् । यति महा-सान्तपनं तु, गोमूत्रादीनां षण्णामेकैकस्य द्व्यहद्व्यहद्व्यहमासे स्यात् । तमकृच्छ्रस्तु तमक्षीर घृतोदकानामेकैकं प्रत्यहं पीत्वैकं रात्रोपवासं

(०) इति ब्राह्मकूर्च संज्ञकं प्रायश्चित्तं लक्षणं ज्ञेयम् । अथ धेनुषु सवत्सरा कपिला प्रता मदीयसीति ।

(१) 'नो सज्जद विभुषं मूलं सधिर्यथाचतुर्गुणम् । क्षीरं सज्जदं दद्यात् पञ्चगव्यं तथा दधि' इति धातुकारे । पञ्चगव्यं परिशीलनं सन्ना उच्यते । नाथवेदा व्यादिभिः ।

शुक्लवज्रः—१०।१॥ श्रीमूले, १०।११॥ ११।१०॥ १२।११॥ १३।११॥

(१) १ शुक्ल वज्रः १।११॥ १।११॥ १।११॥ १।११॥ (एषु पञ्चगव्यं शोधनं सन्नाः सन्ति) ।

स्यात् । यद्वा क्षीर घृतोदक-उष्णजल वास्प-माकसानां चतूर्णाम् ,
त्रिरभ्यासे द्वादशरात्रस्तत्तद्वृच्छः स्यात् । तत्क्षीरादि परिमाणस्त्वे-
वम्,—जल त्रिपलं, पयोद्विपलं, घृतमेकपलं । उदकवाष्पमाकतेतु,
त्रिरात्रस्य पूरणमात्रम् । पाद्वृच्छस्त्वेक भक्तेन नक्तोनायाचितेनोप-
पवासेन चेत्येवं रूपः स्यात् । तत्र प्राससंख्या-भनक्तेन पञ्चदश वा
षड्विंशतिर्वा प्राह्याः । नक्ते द्वादश वा द्वाविंशतिर्वा प्राह्याः ।
अयाचिने तु चतुर्विंशतिरेव, सर्वे प्रासाः कुकुटाण्ड प्रमाणा
अप्रवेश प्रमाणावा १(*) । अनयोः पक्षयोः शक्त्या विकल्पः ।
यद्वैवं पाद्वृच्छः । एकभक्तत्रयं पाद्वृच्छः शुद्धस्य देयः, नक्तत्रयं
पाद्वृच्छो वैश्यस्य, अयाचितत्रयं पाद्वृच्छो राज्ञः । उपवासत्रयं
पाद्वृच्छो विप्रस्येति, व्यवस्था च—अर्द्धवृच्छस्त्वैव याचितोप-
वासभ्यां स्यात् । पाद्वेन वृच्छ एकभक्तोऽयाचितोपवासपादैः
स्यात् । प्राजापत्य वृच्छस्त्वेक भक्ते नक्तो याचितोपवासे
त्रिरा वृत्तैः प्राति लोभ्येन त्रिवावृत्तैर्वा, बालवृद्धातुरार्थः स्यात् ।
एकनक्त त्रिनक्त-त्रयाश्रितोपवास त्रयैः, प्राजापत्यै कैकप्रासापत्तिः
स्याच्छक्तानां उपवासादि प्रातिलोभ्येणवा । अति वृच्छस्त्वेक
पाणि पूरण-मात्राश्रित-भोजनकोन तद्वप्रास संख्यायुक्तः । यदैकैक-
प्रासाशी भोजनदिने स्यात् ॥ शक्तस्यैवोऽति वृच्छः । शेषं पूर्व-
वत् । वृच्छातिवृच्छस्तु—पयसैक विंशतिरात्रः स्यात् । यद्वा
द्वादशरात्रं तसु भक्षणं वृच्छातिवृच्छः स्यात् । शक्तस्य-पराको-
द्वादशाहोपवासेन स्यात् । सौम्य वृच्छस्तु पिण्याक मोदनाप्रनि-
स्त्रयं तत्क्रममुदकं सक्तं च, पञ्चदिनेषु क्रमात्-प्राश्य षट्पञ्चपवासे
स्यात् । पिण्याकादीनां यत् परिमाणं प्राणधारक मात्रमेव २(†)
पिण्याक-सक्तं तदैः त्र्यहमतीत्य-चतुर्थेऽह् चपवासे, यति सौम्य-
वृच्छः । चान्द्रायणन्तु—शुक्ल प्रतिपदादि दिनेषु मयुराण्डमित-
प्रमाणप्रासानां एकैक वृद्ध्या पौर्णमास्यां पञ्चदश प्रासाः
स्युः ३(‡) । ततः कृष्ण प्रतिपदादिष्वेकैक प्रासहासेन, चतुर्हशी

१(•)

अत्र त्रिरप्रवेश प्रमाणाविति प्राद्विश प्रमाणावितिच भिन्नः पाठः ।

२(†)

‘प्राण्यावा मात्र’ इत्यं पाठान्तरं दृश्यते । अत्र प्राण्यावा निर्विशुक्त इति ।

३(‡)

अत्र स्यायम निवाचनं यस्य तत् मतम् । शुक्लपक्षे वासवदिः । कृष्णपक्षे वामनैकैः
वासः । अन्तर्गतौ च ।

पर्यन्तं भुक्ताः ऽमावास्यायामुपवासे-यवमध्यं चान्द्रायणं स्यात् ॥
पिपीलिका मध्यचान्द्रायणन्तु, कृष्णप्रतिपदादि क्रमेण पौर्ण्य-
मास्यन्तं स्यात् । अत्र सर्वत्र तिथिवृद्धिहासयोः प्रासवृद्धि
हासौ ज्ञेयौ ॥ यद्वा चत्वारिंशदधिक-शतद्वयप्रासानां भावृत्त्यावा,
यथाकथञ्चिदावृत्त्या मासेन चान्द्रायणं स्यात् । पञ्चविंशत्यधिकशतद्वय
संख्याकानां प्रासानामावृत्त्या वा १(*) । यथा—कथञ्चिन्मासेन
चान्द्रायणं स्यात् ॥ यतिचान्द्रायणन्तु प्रत्यहं दिवसस्याष्टमेऽष्टप्रासै-
र्मासेन स्यात् ॥ शिशुचाऽद्रायणन्तु प्रत्यहं दिवानक्तञ्च, चतुर्भिश्च-
तुर्भिर्प्रासैर्मासेन स्यात् ॥ ऋषिचान्द्रायणन्तु प्रत्यहं त्रिंशद्भि-
र्प्रासैर्मासमेव स्यात् । यतिचान्द्रायणादिषु यथाकथञ्चित् त्रिंशद्भिः
मासो ज्ञेयः । नचान्द्रगतिवत् । सोमायनन्तु गोस्तनचतुष्टयजं क्षीरं
ससरात्रं पिबेत् । समत्रयजं ससरात्रं, स्तनद्वयजं ससरात्रम् । एक-
स्तनजं षड्रात्रं, त्रिरात्रं वायु भक्षता, एतच्चान्द्रायणधर्मवताचेति ॥
इति कृच्छ्रचान्द्रायणादि लक्षणम् ॥

—*—

अथ कृच्छ्रचान्द्रायण व्रत साधारण धर्मः ।

—*—

तत्र त्रिकालं द्विकालं वा स्नानं तदा शुष्येत् सकृत्स्नानात् । सर्वत्र
स्नानतार्जनाधमर्पणं तर्पणानि कृत्वा जलादुत्तीर्य सौरमन्त्रैः
ग्लान्नित्र्यावा, सूर्योपस्थानं कार्यम् । ततः पुण्यमन्त्रं गायत्रीं वाष्ट-
सहस्रमष्टशतं वा शक्त्या जपेत् । चक्षुः-भक्ष्य-यावकं पयोदधि-
घृतमूलफलकन्दादि-हविष्यं वा भोज्यम् । तद्विष्यं 'भोऽयायस्वे'-
त्यभिमन्त्र्य प्रासान् कृत्वा गायत्र्याभिमन्त्रयेत् ॥

—*—

अथाशक्तस्य प्राजापत्याम्नाया उच्यन्ते ।

—*—

तत्र प्राजापत्ये धेनुदानम्, तन्मूल्यदानं वा कार्यम् । यत्र गोमूल्यं
नित्यं निष्काद्वै निष्कपादं वा शक्त्यनुसारेण कल्प्यम् । अत्यशक्तौ-

१/९)

तथाच धृतिः, 'तिथि इत्यादि चरेत् पिप्लवान् यन्त्रे शिष्याश्च सक्तितान् । एते न वक्ष्यन्ते
कथं पक्षे च दृष्टयेत्' इति ।

तद्वर्द्धं तत्समं भूधनधान्ययववस्त्रादिवा दद्यात् । द्वादशमाह्वणाम्
वा भोजयेत् । उपवासो वा श्रुतिं संहिता पारायणं वा, गायत्र्ययुत-
जपोवा, तिलहोमसहस्रंवा, प्राणायामशतद्वयंवा, एकदशानुत्याम्-
जपंवा, शक्त्याकुर्व्यात् । धेनुवानविप्रभोजनादि १(*) शक्त्यपेक्षया
द्वित्रि चतुःपञ्चषड्गुणं वर्द्धते । उपवासस्थाने एकविप्र-भोजनम् ।
तावद्धनधान्यादि वस्त्रादिवानं वा कार्यम् । शक्तस्य द्विगुणादिवृद्धिश्च,
गायत्रीसहस्रजपोवा, द्वादशप्राणायामावा, शक्त्या योज्याः ॥ चान्द्रा-
यणस्थानेऽष्टौ प्राजापत्याः स्युः । मासोपवासस्थाने पञ्चदशप्राजा-
पत्याः । तप्तकृच्छ्रे प्राजापत्याः । अतिकृच्छ्रे त्रयः । यद्वा तप्त
कृच्छ्रे सार्द्धं कायद्वयम् । अतिकृच्छ्रमहासान्तपने कायद्वयम् ।
पराके पञ्च त्रयोवा कायाः कार्य्याः ॥

—*—

अथ कृच्छ्रस्थाने तीर्थ-प्रत्याम्नाय उच्यते ।

—*—

वेदे तीर्थे च दैवे च दैवक्षेत्रे चौषधे गुरौ ।

थादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥२८०॥

क्षेत्राण्यापः सुरा विप्रा गौर्गुह स्तीर्थमुच्यते २(†) ।

निवासहोमस्नानार्था कृत्यं पापात्पुनाति तत् ॥२८०८॥

अथ पुराण-शास्त्रवाक्येभ्यः सर्व्वतीर्थं प्रत्याम्नाये किञ्चिन्मूलमुच्यते ।

ब्रह्मविष्णुशिवादेवा इन्द्रोऽग्निर्यमनैःश्रुती ।

वरुणः पवनोयमः सोमः सूर्य्योग्रहो गणः ॥२८०९॥

१(*)

तथाहि,—

‘प्राजापत्यं व्रतावलीं धेनुं दद्यात् पराजितौ ।

धेनोरभावे दातव्यमृच्छं मृच्छं न संशयः’ ॥

पञ्चवक्त्रं चतुर्भुजम् ।

‘धेनुः पञ्चभिराङ्गानां मन्त्रानां त्रिपौराणिकी ।

कार्पापवैकं मृच्छादि हरिद्राकां प्रकीर्तिता’ ॥

१(†)

‘तीर्थं क्षेत्रेऽथवा पाते गच्छेत् वज्रिल-वोनीच । षोडशं रजसु पाञ्चाये षपाये चापि
वज्रिलचि’ इति शौककारः । पुराणे च, कृच्छ्रवेदादि ग्रन्थेषु ।

पते स्वयं तीर्थभूता स्तीर्थैः शुद्धीरदशंयन् १(*) ।
 मनबोधसबोद्धा भावित्या मरुतोगणाः ॥२८१०॥
 विश्वेदेवास्तीर्थसाध्या नागा यक्षाश्च राक्षसाः ।
 इत्याद्यनेकदेवास्तु तीर्थैः सिद्धिमवाप्नुवन् ॥२८११॥
 भृगवोऽङ्गिरसोऽगस्त्य विश्वामित्रात्रिकम्यपाः ।
 वशिष्ठाद्या महात्माण स्तीर्थैः सिद्धिमवाप्नुवन् ॥२८१२॥
 हरिश्चन्द्रोनलोवेण्या पुरुकुलसौ पुरुखाः ।
 सगरः कार्तवीर्याद्या स्तीर्थैराज्यमवाप्नुवन् ॥२८१३॥
 इन्द्रभैरवराभाद्या गौतमाद्या महर्षयः ।
 ब्रह्महत्यादि पापानि तीर्थैरेव व्यपोहयन् ॥२८१४॥
 विश्वामित्रः सपुत्रस्तु महापापं व्यपोहयत् ।
 सुतीर्थतपसा ब्राह्मं प्राप्तःवासिष्ठ-शापतः ॥२८१५॥
 निकुम्भमपि चाण्डालं विप्रं कृत्वाप्ययाजयत् ।
 तन्तु तेनैव देहेन स्वर्गलोकमवेशयत् २(†) ॥२८१६॥
 अनुपोष्य निरात्रादि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
 भद्रत्वा काञ्चनं गाक्ष दरिद्रोनाम जायते ॥२८१७॥
 ब्रतोपवास कृच्छ्रादीन् कृत्वा तीर्थ-सुसेवनम् ।
 भद्रत्वाचाम्बुबस्कादि दरिद्रो जायते ध्रुवम् ॥२८१८॥

2043. इति महाभारते । तथा आदित्यपुराणे—

पाण्डुर्वैराज्यलाभाय दुरितोपशमाय च ।
 श्रीकृष्णनारद व्यास श्रीकण्ठेन्द्राजरोमशैः ।
 तीर्थ यात्रा पुराऽकारि-तीर्थैः कुर्वन् महत् फलम् ॥२८१९॥

2044. इत्यादित्यपुराणे श्रूयते कथा ।

विश्वनाथेन यतिना निर्व्याजेन महात्मना ।
 विंशत्यब्दाच्छताब्दान्तं सर्वदा तीर्थं सेविना ॥२८२०॥

१(*) 'तीर्थ-भूताः' इत्यन्वः पाठः । अतः तीर्थभूताभ्योऽङ्गाः कृत्वा नृणां यः प्राप्नोति ।

'विडुट' इति पाठान्तरम् ।

२(†) 'प्रवेशयन्' इति भिन्नः पाठः ।

चन 'ब्रह्मादि' इत्यन्वः पाठः । तीर्थं—कुक्षसेव पुष्करादि । तीर्थं,—करे ब्राह्मणमिमादि ।

तीर्थं,—उपाध्यायाचार्यादि ।

बहुस्मृति-पुराणज्ञैर्बहुभिः सह सूरिभिः ।
 कृच्छ्रं (च्छ्र) तीर्थफलं प्रोक्तं यत्नसाध्यमपीर्यते ॥२८२॥
 मार्कण्डेयाजहनुमद्यावत्तद्रोमशादिभिः ।
 कृच्छ्रं (च्छ्र) तीर्थफलं प्रोक्तं गोदानकृतुसाध्यतः ॥२८२॥
 ह्यापरान्ते पुराणानि व्यासः स्वल्यायुषां नृणाम् १(१) ।
 हिमवद्भिर्दिशे देशे संकोच्यैव व्यवहारयत् ॥२८३॥
 भूत प्रेत पिशाचाश्च पितरोऽप्यहाराक्षसाः ।
 अद्यापि प्रचरन्त्येव कृच्छ्रार्थ-तीर्थमर्थवत् २(१) ॥२८४॥
 सूतः शूद्रः पुराणज्ञः तीर्थं विप्रोऽभवत्ततः ।
 शिष्यान्तु जराङ्गानि तीर्थाणि कुरुतेतिवै ॥२८५॥
 ते विश्वकर्मणे प्रोक्षु विश्वकर्मा च सर्व्ववित् ।
 शिष्यैः कृच्छ्राञ्जराकानि सर्व्वतीर्थान्यकारयत् ॥२८६॥
 अद्यापि कृच्छ्रवर्णाङ्गाद्व्यन्यन्ते तत्र तत्र च ।
 लिप्यङ्गानामभिज्ञाने प्रकारान्तरं मुच्यते ॥२८७॥
 पुराणस्मृतिविद्विष्णु-प्रोक्ततीर्थफलाप्तये ।
 उक्तं लोकोपकारार्थं यत्नसाध्यम पीर्यते ॥२८८॥
 पुराणेषु स्मृतिषु च ३(१) तीर्थफलं गोदानफलं वृक्षेषु फलं
 शतश्रेणुफलं गोसहस्रदानफलं, अग्निहोत्र फलञ्च, पुण्येष्टि फलं
 षड्भासोपवास फलं सम्बत् सरोपवासफलं चान्द्रायणजं पराक फलं
 लभेत् । इत्यादि वचने स्वर्थवाद् शङ्कां विसृज्य ,
 सर्व्वत्र योग्यतया कृच्छ्रादिकं परिकल्प्य—

संग्रहकारेणापि यथैवोक्तानि तीर्थफलानि ।

अतः कायकृच्छ्राचरणाशक्तानां पातित्वपरिहारार्थं, अस्माभिरपि
 तथैव तान्युच्यन्ते । तत्र भागीरथ्यां स्नानं षष्टि योजनादागतस्य

१(१)

अत्र 'सूरिभिः' अपरः पाठः ।

'वापरे वापरे त्रिष्वर्थासकपी मङ्गास्तुभिः ।

कृत्वा वेदं सु बहुधा कुर्वते जगतीकृतम्' ॥ इति पराशरोप पुराणे ।

२(१)

'कृतृत्वाद्ये तीर्थमर्थवत्' इत्यस्यः पाठः । 'कृतृत्वाज्जडाङ्गाणि' इत्यपरः पाठः ।

३(१)

'यस्य पादौ च षष्ठौ च मनश्चापि सु संयतम् ।

परमेशे ब्रह्मा भक्तिः स तीर्थफलम द्युते' ॥ इति पुराणे ।

षडब्दं कृच्छ्रसमम् । अत्र यात्रायोजनं वृद्धौ सत्यां योजनस्यावृद्ध-
कृच्छ्रं वृद्धिः कल्प्या ॥ पूर्वं रात्रस्त भयात् सप्तमातुकानयो-
ऽभवन् । भये गते पुनर्वैवता कृपातः अष्ट कृच्छ्रसमानि फलानि
प्रयागेऽभवन् । तत्र नदीशुष्कत्वातेषु भागीरथी सदा(च स वृद्धिः
कल्प्या । तासु विष्णुगङ्गादि सप्तमातुकानामसु सप्त(धा)गङ्गासु
ज्ञानं षडब्दं कृच्छ्रसमम् । प्रयागे चैते द्विगुणम् । गङ्गाद्वारे
गङ्गासागरेचैवम् । वाराणस्यां गङ्गाऽतीवदुर्लभा, समुद्रान्तं पुण्यं
नगरान्ते १(*), वाराणस्यां महापातकम् नप्रविशति । तत्र मृतो
मुक्तः स्यात् । सर्वत्र यात्रा देशान्तरं भाषाणां विशेषः २(†)
महापर्वतव्यवधाने, महानदी व्यवधाने च क्रमेण द्वादशाष्ट-
चतुर्थोजनन्यूनं भवति । माषाभेदमात्रैः पर्वतव्यवधाने नदीव्यवधानं
षट्चतुर्द्विगुणन्यूनं भवति ॥ यमुनायां ज्ञानमेकाब्दकृच्छ्र-फलम्,
विंशति योजनागतस्य । मथुरायां द्विगुणं सरस्वत्यां चतुरब्दं
कृच्छ्रसमं चत्वारिंशद्वयोजनागतस्य ॥ प्रभासे द्वारावत्याञ्च
द्विगुणम्, पतयोर्नद्योर्मध्ये योजनवृद्धौ पादकृच्छ्रं वृद्धिः ।
दशव्रतो स्वरस्वतो-शतद्रु-सुहृदी-विपाशावितस्तेरावती मरुद्गवा-
मधुमती-पयस्विनी-घृतवती-त्यादिदेवनदीषु स्नानं त्रिकृच्छ्रं समम्,

- १(०) पूर्वं रात्रस्तभयात् सप्तमातुकानयोऽभवन् । भये गते पुनर्वैवताऽधीऽभवन् । इत्यधिकः
पाठः अस्ति । नगरं नगरी वा, भूपरीरम्, पत्तनं पुरम्, राजधानीति । 'नगरं
मत्स्यराजस्य शशुभि भरतर्षभ ।' काकषा कृष्णापादस्य सख्यं पारं प्रपश्यति ।
'व्यक्तं दूरे विराटस्य राजगमी' इति विराट् पर्वणि ।
- १(†) 'वाचा यत् विमियन्ते गिरिर्वाच्यवधानतः । सहजान् यन्मरं यत् तद्देशान्तरं मुच्यते' इति
कृती ।
संज्ञकं प्राज्ञतं दीर्घं—इति त्रिविधा भाषाः । अन्तर्दृशकमारुहति अलंकारशास्त्रादिषु
मिताः स्मिताः । दीर्घभाषा त्रिविधा, यथा च, दीर्घदेशे नरेन्द्राणां जनानाञ्च ख के खके ।
अङ्गा विमियन्ते यस्याञ्च आहं स्वं प्रकीर्तितम्—इति सख्यती कथाभरते मातृसख्य
इति च ।
कुल कवचा गङ्गाया दीर्घभमाङ्, पुराण
'सर्व्वेव सुखभा गङ्गा विषु स्थानेषु दुर्लभा ।
नङ्गावारे प्रयागे च गङ्गाचानरं सङ्गमे' ॥

पञ्चदश योजनागतस्य ॥ चन्द्रभागा-वेत्रवती-सरयू-गोमती-देविका-
कौशिकी-नित्यजला मन्दाकिनी सहवद्धा पौनःपुण्या पूर्णपुण्या
वाहुदा वारुणी गण्डकादिदेवनदीषु, स्नानं षोडशकृच्छ्रं समम्,
द्विगुणं फलम् ॥ अन्यासु समुद्रगासु महानदीषु, स्नानं
षट्कृच्छ्रं समं स्यात् । महानदीषु तु महानद्यर्द्धफलम् १(*) । शोणे
महानदे गङ्गार्द्धफलम् । वैरोचने नदे महानद्यर्द्धं फलम् ।
पुष्करतीर्थेषु प्रयागसमम् । सन्निहत्या तथैव । माहेष्मत्यादौ नित्यं
प्रत्यक्षान्नौ ह्यमोदशगुणः । गयास्थ महानदी सेतुबन्धस्थ-
रामेश्वरं, धीरङ्ग—पद्मनाभं सन्निहत्य तथैव । माहेरं २(†)
नर्मदां आम्नातकेश्वरं, कुम्भाभं, कोकामुखम् । प्रभासं विजयेशं
पुरीन्द्रं पञ्चनदम्, गोकर्णम्, अयोध्यां द्वारावतीं गयां मायाभवन्तीम्,
कांचीं कावेरीं शालग्राम मित्यादिषूक्तं (युक्तम्) क्षेत्राणि संसेव्य
गङ्गासमं फलं लभते ॥ सर्व्वेभ्यो विशिष्टा वाराणसी । तत्र
महाप्रयागे च मृतस्य मुक्तिरेव ३(‡) । अन्यप्रयागे तु मरणं मुक्ति-
वीजम् । नर्मदायां चतुर्विंशति योजनागतस्य फलमाह चतुर्विंशति
कृच्छ्रसमम् ॥ कुब्जिका सङ्गमने द्विगुणम् । शुक्रतीर्थे चतुर्गुणम् ।
ताप्या(प्या)न्तु दशकृच्छ्रं समम्, दशयोजनागतस्य । पयोण्यामष्ट
कृच्छ्रं समम्, अष्टयोजनागतस्य तत्रापि सङ्गमे द्विगुणम् ४(§) ।
गोदावर्यां षष्टि योजनागतस्य द्वादशकृच्छ्रं समम् । त्रिंशद्वयोजना-
गतस्यैकादशतीर्थेषु प्रतिलोमानुलोमाभ्यां स्नानं षष्टिकृच्छ्रफलम् ।
पे (वं) जरासङ्गमे प्रयागे तद्द्विगुणम् । सप्तगोदावरी भीमेश्वर सङ्गमे
त्रिगुणम् । कुशतर्पणे गयासमम् । वंजरायां द्वादश योजनागतस्य
द्वादशकृच्छ्रसमम् । गोदावर्यां विशेषमुद्रा (द्रा) न्तं षड्गुणं

- १(*) महा-नदी, उत्कलि कटकान्तर्गते एका, तथा च,—‘महानदी नदी यत्र वैवरी भुवनेश्वरः’
इत्यत्र दर्शान्तर्गत राज्ञां हस्ते । अपराविशाला सिन्धुसंगता महानदी यथा वज्रेण पद्मा
महती सरित् । अस्यापि गयायाम् ।
२(†) नर्मदातः पूतं सरिद्वारा लङ्घित्वा पश्चिक्ता । अत्रैव वीरेश्वरः प्रतिष्ठितः ।
,, प्रयागे विवेका तीर्थराजः । ‘स तीर्थराजो-जयति प्रयागः’ इति ।
३(‡) वाष्पेश्वरः यत्र राजते, तच्छिलाद् गोदावरी विनिर्गता पुष्प सलिला सा दक्षिणं वाहिनी ।
हृत्पल्लवपुराणेषु वर्तते । स्वतः समुद्र गामिना सु महानदी सु इति ज्ञेयम् ।
४(§) प्राकृत—काशीविवये चम्पल काशी मुक्ति विवेके सम्यगे, पुराणे काशी खल्ले चास्ति ।

पुण्यम् । प्रणीतायां चतुः कृच्छ्रमं चतुर्योजने । पूर्णायां तद्वर्द्ध-
तावद्विगुणम् । हरिश्चेत्रे त्रिगुणम् । भीम (भीम) रथ्यां दशकृच्छ्र-
समम् । दशयोजनागतस्य ककुभती सङ्गमे पञ्चदश कृच्छ्रसमम् ।
तुङ्गभद्रायां वरदासङ्गमे पञ्चविंशतिकृच्छ्रसमम् । मलापहारिण्या-
मष्टकृच्छ्रसमम् । अष्ट योजनागतस्य निवृत्यां षट्कृच्छ्रसमम् ।
षड्योजनागतस्य गोदावर्यां या (पा) वा वृद्धौ योजने षट्कृच्छ्रः ॥
सिंहस्थे गुप्तौ १(*) सर्वत्र जाह्नवी समम् । कन्यास्थे मुत्तैकृष्णवेण्यां
सर्वत्र जाह्नव्यर्द्ध समम् । तुङ्गभद्रायां सर्वत्र गङ्गाद्ध समम् ।
कर्कटस्थे रवौ कृष्णवेण्यांमलापहारिणी सङ्गमे प्रयागेचतुर्गुणम् ।
ब्रह्मेश्वरे पञ्चगुणम् । पाताले गङ्गायां मल्लिकाज्जुनेच षड्गुणम् ।
ततः पूर्ववष्टि कृच्छ्र समम् । लिङ्गावृत्तिसङ्गमे प्रयागेच
चतुर्गुणम् । ब्रह्मालये द्विगुणम् , समुद्र सङ्गमे चैवम् । कावेर्यां
महानद्यां च पञ्चदशकृच्छ्र समम् । दशयोजनागतस्य ताम्रपर्णीधृ-
(कृतमालापयस्विनीषु द्वादशयोजनागतस्य द्वादशकृच्छ्रसमम् ।
सह्यपादोद्गता विन्ध्या त्रिपादोद्गताश्च नद्यः स्वदैर्घ्यानुसारेणैक-
त्रि-त्रि-कृच्छ्र फलप्रदाः ।
विन्ध्यशैलोद्भवास्तु द्विगुणफलाः । हिमवदुद्भवास्तु त्रिगुणफलाः ॥
एवं स्मृतौ पुराणेवा यथा कथञ्चिदनुक्तौ, कुल्याः त्रिरात्र फलाभाः
(दाः) । अरुपनद्यः कृच्छ्रफलदाः । नद्योत्रिकृच्छ्रफलाः महानद्यः

- १(*) पयोष्ठी सरित्—कलिङ्गं वेतरयौति श्लाता । पुराणं हरिश्चित्रां चाम् ।
॥ पाताले गङ्गा-भोगवती नामिति । मर्षा भागीरथी, स्वर्गे तु नाम मन्दा किञ्चितीति ।
विन्ध्याचले भागीरथी सञ्चिता । तत्र श्रीदुर्गा भद्रकाली च नित्यमस्ति । तत्र सप्तयः
तत्रस्तिनयः पूर्वमामन् इति वाङ्मन्यः दृष्टास्ते । अपराः कन्या, कावेरी, तावपरी,
गोदावरी नाम नद्यः दक्षिणापथे सन्ति ।
॥ वाराणसी, साचाण्डिकादा । तत्रैव विश्वं प्रत्यक्षं सप्तकणिकां चेति । यद्वा 'तत्रैव
सप्तकणिका' ।
॥ सेतुस्थे रामेश्वरः, 'सेतु' इहा विमुच्येत ब्रह्म इा ब्रह्म इत्यया' इति तत् प्राधान्यं
पराधेयम् ।
मिहस्थे गुरौ संस्कारादित्यकाशः । तीर्थे तु शुभकाशः ।
तथाच ज्योतिषे,—
'नक्षत्रा उभरे तौरे मिरिरात्रस्य दक्षिणे ।
मिहस्थे मकरस्थे च बुध' यत् न नर्जयेत्' इति । अन्यद मन्त्रमात्रं तत्रैव चास्ति ।

स्त्रिकृच्छ्रफलाः ॥ सर्वत्र पात्रानुक्तौ कृच्छ्रसंख्या योजनसंख्यावा-
स्यात् । एकयोजनगादिकगा अधिकयोजनादिकगा महानद्यः । समुद्र-
गाक्षमहानद्यः । यत्र महानदीति च समाख्यास्ति १(*) तत्र ता अपि
महानद्यः । उपवाससहितं नदीस्नानं , कृच्छ्र समयोजनादर्वागपि,
शुनी-गईभी-चाण्डाली-शुद्री-कण्ठेत्यादिनाभ्योनद्यः पापनद्यश्च वज्याः
२(†) ॥ सर्वत्र समुद्रस्नानं दर्शं कार्यम् । देवतासमीपे सरः सरिद्धदी-
सङ्गमेषु समुद्रे च सदा कार्यम् । समुद्रस्नानं पञ्चशत योजनागतस्य
प्रख्यात देवतासमीपे-द्विगुण फलम् । तत्र स्नात्वा तप्त इवतादर्शने
स्थाण्वा च स्नाने च त्रिगुणम् , सेतौ गमनं त्रिंशत्कृच्छ्रसमं त्रिंशद्
योजनागतस्य । तत्र स्नात्वा रामेश्वरदर्शने षष्टिकृच्छ्रसमं फलम् ३(‡)
विन्ध्यदेशीयानां सेतुरामेश्वरयोर्दर्शनेचैकमेवोक्तं फलम् ॥ दक्षिण-
देशीयानां जाह्नव्या स्नानं षड्गुणम् । गङ्गातटदेशीयानां सेतुरामे-
श्वरयोर्दर्शने षड्गुणम् । स्कन्ददर्शने त्रिंशत्कृच्छ्रसमम् । त्रिंशद्यो-
जनागतस्य, यत्र गङ्गासंज्ञास्ति तत्र चैवम् ॥ सर्वत्रभाषामेव—
पर्वतादिना यात्रा उत्तमो भवत्येव, श्रीरङ्गपञ्चनाभ-पुरुषोत्तम-
चक्रकोट-लक्ष्मीदर्शन-लवणाकरस्नाने च त्रिंशत्कृच्छ्रसमम् । त्रिंशत्
योजनागतस्य केदारे त्रिगुणम् ॥ सर्वेषु वैष्णव-माहेश्वर-सौर-
शाक्तेष्वपि पीठेषु दर्शने पञ्चकृच्छ्रसमम् । प्रख्याते द्विगुणम् ।
अहोबिल क्षेत्रेऽपि तथैव । श्रीशैलप्रदक्षिणं षष्टिकृच्छ्रं समम्-
श्रीशैले एकैकलिङ्गदर्शनञ्च त्रिंशत् कृच्छ्रं समम् । त्रिंशद्योजनागतस्य
सर्वत्र कृच्छ्रसंख्याः यात्रायोजनसंख्याया विज्ञेयाः ॥ यत्र यत्र

- १(*) प्राग्व्यक्तमेतद्, मज्जनदी कश्चिद् देशेऽस्ति, 'मज्जनदी नदी यत्र ईश्वरो भुवनेश्वरः' इति
वृत्तिर्बोद्धव्यं काव्ये । मज्जती विद्यालानदी वा मज्जनदीति । यथा प्रारब्धे पञ्चाख्या-
नदी । तद्वत्पुत्र, यमुना-करतोयाः पञ्चामध्ये सङ्गताः ।
- १†) यथा, बिहारप्रदेशे कर्णनाभा । सेतुवत् विषये च,—'सेतुं दृष्ट्वा विस्तृते तत्र द्वा गङ्गा
इत्यर्थः' । 'राजा भिक्षुमैत्रीदधिः—दृष्टिमानं पुण्यभोगे' इति च वृत्तौ ।
- ३(‡) यत्र योजन प्रसङ्गाद् योजन परिमाणं लुप्यते । अन्यद् हेमाद्रौ राचन-भट्टीये चास्ति ।
अन्यद्—'धनुः सङ्ख्याच्छाटी च गतिर्वासां न भिद्यते ।
मता नदी शब्दधरा नदीकाः परिकीर्तिताः' इति वृत्तौ ॥
भाषाभेदे दीप्तामरलुप्यते । यथा, 'भाषा यत्र विभिद्यन्ते गिरिर्वात्यवधानतः । मज्जा-
नद्यश्च यत्र तद्देशान्तरं लुप्यते' इति वृत्तिः निबन्धे ।

यद्विशेषतया यदुदृष्टं तन्न तद् ब्राह्मम् । सर्वत्र देशकाल-देवतातीर्थ-
विशेषेण फल विशेषोऽस्त्येव । सर्वत्रोक्तफलदशांशफलम् ।
तोरस्थस्य योजनाद्वर्णाङ्गं भवति । तन्नापि क्रोशसंख्यायाः तारतम्य-
मस्ति । सर्वत्र यात्रावृत्तौ यात्राफलमधिकम् । योजने योजने
उपवासः तथासति बहुउपवासाः प्राजापत्यमितिकल्पना भवति ॥

2045. तिर्यग् यवोदशान्यष्टावृद्धा ब्रीहय स्त्रयः ।

प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुला ॥२८२१॥

वितस्तिर्द्दिगुणारन्निस्ततोनिष्कुस्ततो धनुः ।

धनुः सहस्रे द्वे क्रोशधनुः क्रोशन्तु योजनम् ॥२८३०॥

सार्द्धगव्युति-देशश्च योजनं परिचक्षते ।

गव्यूर्ति पञ्चसाहस्र-धनुर्भिः प्रमितां विदुः ॥२८३१॥

यात्रासु सर्वत्र नियमा एकभक्ता अधः शयना ऋतौ ब्रह्मचर्या-
अप्रति प्रहाद्याः कार्याः । तीर्थं गत्वा ज्ञान जप तर्पणाद्यवस्थं
कार्यम् ॥ देवेषु, अर्घपाद्याक्षत गन्धपुष्पादिनाभ्यर्चणं कार्यम् ।
एवं यथा मनःपूतं भवति तथा तीर्थं सेव्यम् । परार्थं गच्छतः
षोडशाङ्गुलं फलं प्रसङ्गाद् गच्छतोऽर्द्धम् १(*) । अनुषङ्गाद् गच्छतः
ज्ञान फलमेव न यात्रा फलमित्यादि विशेष स्तृतीयस्तवके,
तीर्थयात्रा प्रकरणेऽव गन्तव्यः । तीर्थयात्रा २(†) सम्बन्धिनोऽंशे
विशेषस्य तस्मिन्नेव प्रपञ्चि तत्त्वादित्यु परम्यतेचात्र ॥

इति तीर्थयात्रा तन् तीर्थकृत्यफलमुक्तम् ॥

—*—

१(०)

'षोडशाङ्गुलं स लभते यः परार्धेन गच्छति' । परार्धेन इति चात्र पाठः कृतौ च ।
प्रायश्चित्त विषये—'प्रायश्चित्तानि पापक्षय माव साधनानि चान्द्रायणादीनि' इति ।
अन्वयः, 'प्रायश्चित्तमतपः प्रोक्तं चित्तं नियतं मुच्यते । तयो नियतं द्युक्तं प्रायश्चित्तं विदु-
र्बुधाः' इति च ।

'कृते व्रतं समादिष्टं वेतायां विदुरेव च । ज्ञानादीनाम् सर्वेषां मूलम् वापरेकमी,
इति कृतौ । अपरञ्च—'धनुः पञ्चभिराङ्गानां मध्यानां द्विपीर'वको । कार्पापचैव
मूल्याच्च दरिद्राणां प्रक्षीर्षिता' इति च ।

२(१)

अन्वयः तीर्थं तदङ्गिण्यां पुरावेत्यसि । कृतौ धर्मशास्त्र निबन्धेषु च ।

'प्राजापत्य व्रताशक्तौ विदुः दद्यात्' पयस्विनीम् ।

विनोदभावे दातव्यं तुल्यं मूल्यं न संशयः' इति च कृतौ ।

अथ महापातकेषु द्वादश वार्षिकादि व्रतस्थानेषु प्राजापत्यादयस्तत्तत् प्रत्याम्नायाश्च योज्यन्ते ।

—*—

तत्र द्वादशवार्षिके द्वादशदिने ष्वेकैकं प्राजापत्यं परिकल्प्य-गम्यमाणे
षष्ठ्यधिक शतत्रयं प्राजापत्या भवन्ति । ततो महापापेत्वमत्या
सकृत्कृते, षष्ठ्यधिक शतत्रयं प्राजापत्यानुकरीत्या चरेत् । तन्ना-
शकौ षष्ठ्यधिक त्रिशतधेनू र्वयात् । मत्याचेत् कार्याश्चरेत् ।
अत्याभ्यासे द्विगुणम्, वद्भ्यासे त्रिगुणम् । धेनूनामसम्भवे तन्मूल्यं-
वा । गो मूल्यत्वेन षष्ठ्यधिक-त्रिशत-निष्कानि, निष्काद्याणि निष्क-
पादोवा देयः । तन्नाप्यशकौ तावन्त उपवासाः कार्याः । तन्नाप्य-
शकावेकैकस्य प्राजापत्यस्यायुत संख्येयाः, गायत्रीजपाः षड्विंशल्लक्ष-
जपाः कार्याः । तन्नाप्यशकौ तावन्ति वेदपारायणानि कार्याणि ।
तावन्ति तिल होम सहस्राणि वा । तावन्तः शतद्वय-प्राणायामा वा
कार्याः । इत्यादि कृच्छ्र प्रत्याम्नायत्वेन, षष्ठ्यधिक शतत्रयं
संख्यया महापातकेषु योज्यम् ॥ अति पातकेषु तु पाद्व्यूना द्वादश-
वार्षिक व्रतस्थाने, सप्तत्यधिक शतद्वय संख्याः कार्याः कार्याः ।
तदशकौ धेनुदानादिकं कार्यम् ॥ अनुपातकेषु षड्वार्षिक व्रतस्थाने
साशीति शत संख्याः कार्याः । धेन्वादयो वा तत् संख्याः ॥
उपपातक बहुत्वे त्रैवार्षिक व्रतं कार्यम् । तत्स्थाने नवति संख्याः
कार्यावा, धेन्वादयोवा तत् संख्याः कार्याः । एकैकोपपातके तु
त्रैमासिक व्रतमुक्तम् । तत् स्थाने सार्द्धसप्तकायाः । तत् प्रत्याम्नाया
धेन्वादयोवा तत् संख्याकाः स्युः । वृषभैकादश सहितत्रिरात्रात्मक
गोवध स्थानेतु, सार्द्धैका दशकाया उप(द)वासादयोवा, तत्
संख्याकाः कार्याः । मास-प्रथो व्रतस्थाने, सार्द्धकायद्वयम् । तत्
प्रत्याम्नायोवा पञ्चगव्यं मासव्रते चैवम् ॥ पराकेतु कायद्वयं प्रत्याम्ना-
यश्च तद्वत् । सप्ताह-सान्तपण व्रते त्वर्द्ध कायमित्यादि १(१) ।
प्रकीर्णकेषु प्राजापत्य-पादादि कृत्स्नं (कृच्छ्रं) कल्प्यम् ।
प्राजापत्ये वज्रपवासा इति वा कृत्स्नं कल्प्यम् ॥

अथ सर्वं प्रायश्चित्तानि कथ्यन्ते ।

—*—

तत्र महापातकाद्वर्णाचीन-पातकेषु विविधेषु ज्ञानावतृकतेषु षड्गुण-
वानत्यन्त विरक्तः प्रति निमित्तं प्रायश्चित्तं कर्तुं मशक्तौ, सर्व-
प्रायश्चित्तं षड्बद्धं कृच्छं साशीति शतसंख्याक-प्राजापत्याधरेत् ।
तदशक्तौ धेन्वादि (दानं) प्रत्याम्नायं तत् संख्यया कुर्यात् ।
अभ्यासे द्विगुणम्, मत्या चेत् त्रिगुणम्, मत्याभ्यासे
चतुर्गुणम् । अत्यन्ताभ्यासे निरन्तराभ्यासे च पञ्चगुणम् ।
बहु कालाभ्यासे षड्गुणम् १(*) ॥

अथोपपातकादौ सर्वं—प्रायश्चित्तम् ।

—*—

तत्रोप पातकमारभ्यावर्णाचीनेषु पापेष्वत्यन्त गुणवानत्यन्त विरक्तः
प्रतिनिमित्तं कर्तुं अशक्तौ, द्विवर्षं कृच्छं षष्टि-संख्याक-प्राजापत्यं
2046. चरेत् । धेन्वादि प्रत्याम्नायं वा, तत् संख्यया कुर्यात् । अत्राप्य-
भ्यासे द्विगुणम् । मत्या त्रिगुणम्, मत्याभ्यासे चतुर्गुणम् ।
अत्यन्ताभ्यासे निरन्तराभ्यासे च पञ्चगुणम् । बहु कालाभ्यासे
षड्गुणम् । प्रकीर्णकेषु क्षुद्रपापेषु, बहुष्वज्ञान कृतेषु प्रतिनिमित्तं
कर्तुं मशक्तौ, सर्वं प्रायश्चित्तमब्दं कृच्छम्, त्रिंशत् संख्याकं प्राजा-
पत्यञ्चरेत् । धेन्वादि प्रत्याम्नायं वा तत् संख्यया चरेत् । अत्राप्य-
भ्यासे द्विगुणं, मत्या त्रिगुणम्, मत्याभ्यासे चतुर्गुणम् । अत्यन्ता-
भ्यासे निरन्तराभ्यासे च पञ्चगुणम् । बहु कालाभ्यासे षड्गुणम् ।
प्रकीर्णकेषु क्षुद्रेषु प्रत्याम्नायं वा तत् संख्याधरेत् । अत्राप्यभ्यासे
द्विगुणम्, मत्यात्रिगुणम्, मत्याभ्यासे चतुर्गुणम् । अत्यन्ताभ्यासे
निरन्तराभ्यासे च पञ्चगुणं कल्प्यम् । अति क्षुद्रपापेषु बहुष्वज्ञान-

१(०)

योग्यकालोऽङ्गते कालान्तरे पश्यान् ज्ञाते पापवद्भौ त्रत स्याति तद्विधाना दोगद्वेदीये-
काक्षौष सेवनम् । तथाच—'प्रायश्चित्तम कुर्यात्पाः पापेषु निरता मराः ।
अपशान्तापि नः कष्टाश्चरन्तान् यानि दाबन्तान्' इति श्रुती ।
'दोषकाल-नेरन्तर्ग' भगवदाराधन—तीर्थादि सेवन-याग-दानादि भिरष्टाद योगैश्च
पापानि नश्यन्ति' इति ।

कृतेषु प्रतिनिमित्तं प्रायश्चित्तं कर्तुं मशकौ, सर्वं प्रायश्चित्त-
कृच्छ्रं तिकृच्छ्र-चान्द्रायणं कुर्यात् । तत् स्थाने द्वादश
प्राज्ञापत्यानि वाचरेत् । षट् प्राज्ञापत्यानि वा चरेदित्यन्ये वदन्ति ॥

—*—

इति सर्वं प्रायश्चित्तं विधानम् ॥

सर्व्वब्रानुक्त निष्कृतौ,—

कृच्छ्र चान्द्रायणादीनि समस्तानि व्यस्तानि वा योग्यतया योज्याणि ।
अति क्षुद्रपापेषु द्वादश षड् वा प्राणायामाः । पुरुषाहारे १(*) कृते-
कराग्र प्रास परिमितान्न वस्त्रधान्यादि दानं वा कुर्यात् । यदा तु
कृत प्रायश्चित्तो भवति । तदापि षड् मासं प्रतिवर्षं वा, कृत
पापानुमानेन २(†) सर्व्व प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यम् ॥

2047. तथाच पद्मपुराणे,—

ज्ञाताज्ञातेषु पापेषु क्षुद्रेषु च महत् सुख ।
षट्सु षट्सु च मासेषु प्रायश्चित्तञ्च यश्चरेत् ॥२८३२॥
निष्कल्म 'नरो वै स्यात् स कृतान्तं न पश्यति ।
प्रायश्चित्तम कृत्वैव नरो भवति नारकी ॥२८३३॥
प्रायश्चित्तं चरेद् यस्तु वाग्भवः कायजस्य तु ।
स प्राप्नोति शुभां लोकान्देव गन्धर्व सेवितान् ॥२८३४॥

2048. इत्यादि विज्ञानेश्वर-स्मृत्यर्थं सारोक्त-प्रकरणे—३(‡)

प्रायश्चित्तं निरूपितम् ।

अन्यच्च—

कृते पापे अनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।
प्रायश्चित्तं तु तस्योक्तं हरिसं स्मरणं परम् ॥२८३५॥
नास्त्रोऽस्य बावती शाक्तः पाप संहरणे हरेः ।
तावत् कर्त्तुं न शक्नोति पातकं पातकी नरः ॥२८३६॥

१(*) 'पुरुषाहारे' इत्यन्तः पाठः । कैपाश्विन्यते कुक्षु टाण्डमिता वाचाः ।

२(†) 'कृत पापानुसारेण' इत्यन्तः पाठः ।

३(‡) अथ विज्ञानेश्वराचार्यः, निताचरादि सन्दर्भ-कृतं सुप्रसिद्धः ।

2049. श्रीभागवते षष्ठस्कन्धे—

कर्मणा कर्मनिर्हारो न ह्यात्यन्तिक इष्यते ।
 भविष्यदधिकारित्वात् प्रायश्चित्त—विमर्शनम् ॥२८३७॥
 ज्ञानिभिरविदुषोऽधिकृत्य, प्रायश्चित्तं विमृश्यत इत्यस्यार्थः ।
 तपसा ब्रह्मचर्येण शमेन च व्रमेन च ।
 देहबाग् बुद्धिजं धीरा धर्मज्ञाः श्रद्धयाम्बिताः ॥२८३८॥
 क्षपयन्ति महद्वचं वेणु गुल्ममिवानलः १(*) ।
 केचित् केवलया भक्त्या वासुदेव-परायणाः ॥२८३९॥
 भग्नं धुन्वति कात्स्न्येन नीहार मिव भास्करः ।
 न तथा ह्यर्थवान् जह्यादु (न्यू) पेत तापसादिभिः ॥२८४०॥
 यथा कृष्णार्पित-प्राण स्तत् पुरुष-निषेधया ।
 सध्रीचीनोद्दयं लोके पन्थी क्षमोऽकुतोभयः ॥२८४१॥
 सुशीलाः साधवोयत्र नारायण-परायणाः ॥२८४२॥
 यज्ञैरेऽधिकारिण इत्यर्थः ।
 प्रायश्चित्तानि वीर्णानि नारायण पराङ्मुखैः ।
 नवै पुनन्ति राजेन्द्र ! सुराकुम्भमिवापगाः ॥२८४३॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कर्त्तव्या हरिसंस्मृतिः ॥
 प्रायश्चित्तिर्हि सर्वस्य दुःकृतस्येति वैश्रुतिः २(†) ।
 सांकेत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलणमेववा ।
 वैकुण्ठनाम ग्रहण मशेषाघहरं विदुः ॥२८४४॥
 स्वपादमूर्लं भजतः प्रियस्य,
 त्यक्तवान्यभावस्य हरिः परेशः ।
 विकर्मयन्धोत् पतितं कथञ्चित् ,
 धुनोति सर्वं हरिसन्निविष्टः ॥२८४५॥

2050. भागवते द्वादशेऽपि,—अविस्मृति-स्तवरणार विन्ययोः,

क्षिणोत्य भद्राणि शमं तनोति च ।
 स्वसत्त्वशुद्धिं परमाञ्च भक्तिं, ज्ञानञ्चिज्ञानविराग युक्तम् ॥

१(*)

अथ 'श्रीमहाभागवते' इति पाठः सम्यक् । 'यत्र गुणमिवानलः' इति भिन्नः पाठः ।

२(†)

अथ पाठ-यत्नयोऽस्ति । अथ वैदिक भक्तिः 'सांकेतिकं पराङ्मुखः' । अतुल्यो भक्तिर्वा ।
 ईदृशी निविशेष भक्तिः सा श्रेष्ठा भक्तिरिव । 'भक्तं यः पराकाशा खं ज्ञानं
 प्रकौर्षितम्' इति देवी भागवते ।

सर्वपापक्षयकरं कर्त्तव्यं स्मरणं हरेः ।

इत्याद्याः श्रुतिस्मृति पुराणेति हासागमाः परःशता भूति स्फुट-

प्रमाणीभूता भवार्थं सन्तीत्यु परम्यते ॥

इति आमन्त्रन्त भट्ट विरचित-विधानपारिजाते

पञ्चमस्तबके श्रीहरि स्मरणरूपं

महाप्रायश्चित्तम् ॥

—*—

अथ प्रशंगात् कुष्माण्ड-गण-होमावुच्येने तौच,

2051. (तद्वा) जमदग्नि प्रोक्त-कुष्माण्ड-होमविधिः प्रदर्शिते ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कुष्माण्डविधिमुत्तमम् ।

एनसां स्थूल-सूक्ष्माणां प्रायश्चित्तान्तु वैदिकम् ॥२८४॥

अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरेत् ।

प्रसजंश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तो भवेद् द्विजः ॥२८५॥

योवाऽभ्युदयकामः स्यात् सोऽपि ह्येतत् समाचरेत् ।

अमायां पौर्णमास्यां वाऽन्यस्यान्तु तिथावपि ॥२८६॥

केशश्मश्रुवापयित्वा स्नात्वा पुण्यजलाशये ।

आज्यभागानन्तरं हि कुष्माण्डैर्जुहुयाद्गृह्यतम् ॥२८७॥

‘यदेव’ इत्यनुवाकैश्च त्रिभिर्हुत्वाज्यमन्वहम् ।

‘वैश्वानराये’त्येताभि स्तमग्नि मुपतिष्ठते ॥२८८॥

कर्माविधेर्नैर्जुहुयात् पुनः स्वर्गं समप्नुते ।

सम्बन्सरं घृतहातु मासं वै वीरहो द्विजः ॥२८९॥

चतुर्विंशति रात्रौस्तु परिवेत्तापि वीक्षितः ।

द्वादश त्वग्रेर्विधीतः षड्रात्रोऽप्यावदन्त्यपि ॥२९०॥

तिस्रोरात्रौश्च कुनखी वीक्षितो भवति द्विजः ।

अत्र वीक्षितो घृतस्थ इत्यर्थः १(*) ।

१(*)

‘द्विज’ इत्यत्रमर इति भिन्नः पाठः । कुष्माण्डौज्यमन्वादि । तद्वीजमन्वाः यथादुष्कृतं
यन्त्रजिह्वः । अन्यत्र वीक्षितः शुद्धतो मन्त्र वीक्षितः मन्त्र—शास्त्रतः । अन्यत्रोपनीतः,

असमाहृतः यथा दीक्षितसदृशोवेति । अत्रास्त्राग्निवाहश्चादि शुभतिथौ ज्योतिः
शास्त्रोक्तायामपि । अत्र ‘वीरहा’ इत्यन्तः पाठः ।

”

अत्र ज्येष्ठः पुत्रयोर्विवाहव्यति क्रम, परिवेत्ता, परिविनीति दुष्टः स्यात् । अन्यत्र परोवाहकः ।

”

एकस्मिन्दिवसेऽप्येककर्म्मचैतत् समाचरेत् ।

नोद्धंशयीत खट्वायां जुगुत्ते(से)तानृतादुद्विजः ॥२८५३॥

पयोव्रतं ब्राह्मणस्य यवागूः क्षत्रियस्य च ।

आमिक्षाचैव वैश्यस्य प्रायश्चित्तार्थं मिष्यते ॥२८५४॥

सावित्रीं प्रजपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ।

पुं सूक्तादीनि १(*) सूक्ताणि शुद्धचन्द्रेष्वं भवेदुद्विजः २(†) इति ॥

प्रथमानुवाके,—

अथास्य प्रयोगः प्रतम्यते ।

शुद्धिकामोद्विजोऽमावास्यायां पौर्णमास्यामन्यस्यांवा, तृथौ पूर्वार्द्धे-
केशम्प्रश्रु-नखलोमाणि बापयित्वा, तीर्थे स्नात्वा, नित्यकर्माणि-
निर्वर्त्य, आचमन-मन्त्रप्रोक्षण-पुण्याहवाचनानि कृत्वा, स्थण्डिलमुप-
लिप्य, स्वगृहोक्तविधिनाऽग्निं प्रतिप्राप्य, अमुकप्रयोजन-सिद्धयर्थम्
कूष्माण्डहोमं करिष्य इति संकल्प्य, यथा स्वशास्त्रं ब्रह्मोपवेशनाद्या-
उपभागान्तं कर्म्म कृत्वा, 'यद्देवादेवहेङ्गनम्' इत्यादि-भिस्तेत्तिरीयार-
21152. पयक (पद्युक्त) — निभिरनुवाकैः प्रतिमन्त्रं सन्नुवाज्यं जुहुयात् ।

तत्र यद्देवा इत्येकं विंशति ऋचः (मन्त्रस्य) ३(‡) प्रथमानुवाकस्य
ब्रह्मास्वयम्भुः ऋषिर्लिङ्गोक्तादेवताः, आद्यानां चतसृणामनुष्टुपच्छन्दः
पञ्चमीत्रिष्टुप्, षष्ठीषड्वसनातिजगती, सप्तमी जगती, अष्टमी त्रिष्टुप्,
नवमीषट् पदा जगती, दशमी बृहती । ततोद्वे षट्पदे शर्कर्य्यौ,
त्रयोदशी त्रिष्टुप्, चतुर्दशी सप्तपदाउष्णि(ष्ट)क्, पञ्च दश्यानुष्टुप्,
षोडशी अनुष्टुप् विराट्, सप्तदशी गायत्री । तत स्त्रिस्त्रिष्टुभः एक
विंशत्यनुष्टुभः । यभिः आज्य होमे विनियोगः ॥

अथ मन्त्राः—

षोडशी अनुष्टुप् विराट्, यद्देवा देव हेङ्गनं देवास्तश्च रुमा वयम् ।

- १(*) 'पुष्टव सूक्तानि' इत्येवं भिन्नः पाठः । युक्त यज्ञः २०१४ । एवं पद्यात् सर्वं सन्नामे
समर्पयम् ।
- २(†) 'यद्देवादेव' इत्यमपि पाठान्तरमस्ति ।
- ३(‡) य, यज्ञः २०१४ ।
- यज्ञोद्देः सं २०१४१५१६१७१८१९ 'अग्निं वायुं सूर्यं देवतासिन्धोऽनुष्टुभः कुशाक्षी
स'ज्ञाः भवन्ति' । २० ऊः, सन्नाः । अथ एभिस्त्रिष्टुभिर्मन्त्रैः त्रिष्टुभिः ।

अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वामुञ्चन्त्वहसः ॥

आदित्येभ्य इदं न मम । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् (१) ।

अथ प्रथमानुवाकः—

देवा जीवनकास्या यद्वावाऽनृतमोदिम । तस्मान्न इह मुञ्चत
विश्वेदेवाः सजावसः स्वाहा, विश्वेभ्योदेवेभ्यः (२) । ऋतेन
द्यावापृथिवी ऋतेन त्वं सरस्वति । कृतान्नः, पाहोन सोयत् किञ्चान्
तमूदिम द्यावापृथिवीभ्यां सरस्वत्यै च स्वाहा । (३) इन्द्राग्नी-
मित्रावरुणौ सोमोधाता बृहस्पतिः । त्वेनोमुञ्चन्त्वेनसोयत्किञ्चा
नृतमोदिम स्वाहा । (इन्द्राग्नीमित्रावरुणौ सोमोधाताबृहस्पतिः) (४)
सजातशं सादुत जामिशहं साज्यायसः संशादुतवा कनीयसः ।
अनाधृष्टं देवकृतं यदेनस्तस्मात् त्वमस्माज् जातवेदोमुमुग्धि
स्वाहा जातवेदसे (५) यद्वाचा यन्मनसा बाहुभ्यामूरुभ्यामधीवङ्ग्या-
उँशिश्नेर्यदनुतञ्जकृमावयम् । अग्निर्मातस्मादेनसो गार्हपत्यं प्रमुञ्चतु
च कृम यानिदुष्कृतां इति स्वाहागार्हत्याग्नये (६) येन न्नितो
अर्णवाग्निर्वभूव येन सूर्यं तमसोनिरमोचि येनेन्द्रो विश्वाभजहावराती
स्तेनाहं ज्योतिषाज्योतिरा न शानशान अयाक्षि साहा अग्नये (७)
यत् कुसीदमप्रतीतं मयेह येन यमस्य निधिना चरावः । एतत्तदग्ने
अनृणोभवामि जीवद्मेव प्रतिहस्तानृणामि स्वाहाग्नये (८) यन्मयि
माता गर्भेसति ! एनश्चकार यत् पिता अग्निर्मातस्मादेनसः गार्हपत्यः
प्रमुञ्चतु, दुरितामानिषुकाम करोतु मामग्नेन स्वाहा अग्नये (९)
यदापियेष मातरं पुत्रः पितरं प्रमुदितो धयन् अहिगुंसितौत्रौत्र
तयद्मने अनृणोभवाम्यहतौ पितरौ स्वाहा अग्नये (१०) यदन्तरीक्षं
पृथिवीमुतथां यण्मातरं पिततरं वा जिहिगुंसिम । अयं तस्माद्
गार्हपत्यो नो अग्निरद्विभ्यति सुकृतस्य लोकम् (सोपितरौ घयातत् ।

(१) मे, सं, ४।१४।१०।२४२ ।

(२) ते, पा, २।१ । —२४०। —२४८ ।

(३) मे, सं, ४-१४-१०५ ।

(४) मे, सं, ४।१४।१०।२४४ ।

(५) ते, पा, २-२-५ ।

(६) ष, वे, सं—११।११ । (७) ४।१२०।१ । (८) ते, पा, २-०-१२।१ ।

(९) ष, यः, सं—१८-११ । (१०) षवर्धं, सं—४।१९०।१ ।

तदग्ने अनुणोभवामिस्वाहा) अग्निर्मातस्मा देनसोसं स्वाहा
गार्हपत्याग्नये (११) । ववाशसानिशसायत् पराशसा । यदेन
अकृते मा नूतनंयत् पुरा राणम् अग्निर्मातस्मा देनसोर्गार्हपत्यः
प्रमुञ्चतु स्वाहा गार्हपत्याग्नये (१२) । अतिक्रामामिदुरितं यदेनः
जहामिरिप्रं परमे सधस्थे । यन्नयंति सुकृतोनापि दुस्कृतः तमारोहामि
सुकृतांनु लोकं स्वाहाग्नये (१३) । त्रिते देवा अमृजतै तदेनः ।
त्रितन्नतद्मनुष्येषु तद्म । मृजे ततोयदि त्वाप्राहिरानशेततेदेवा
ब्रह्मणा नाशयन्तु स्वाहा गार्हपत्याग्नये (१४) । द्विविजाता
समुद्रजः सिन्धुतः सपर्याभृतः । सनोहिरण्यजाः शङ्ख आयुधतर-
णोमणिः (१५) । इन्नं मे वरुण स्रधोहवमघा (घा) व मृडय ।
त्वामस्यु राचके स्वाहा वरुणाय (१७) । तत्त्वायामि ब्रह्मणा
वन्दमानस्तदाशस्ते यजमानो हविर्भिः अहेङ्मानोवरुणे
हवोध्युरुशंसमान आयुः प्रमोषीः स्वाहा वरुणाय (१८) ।
त्वन्नोऽग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेङ्गोऽवयासि सीष्टाः ।
यजिष्ठोवह्निमः शोशुचानोविश्वाद्वेयांसि प्रमुमुग्ध्यस्मत् स्वाहा-
ऽग्निवरुणाभ्याम् (१९) । सत्त्वंनो अग्नेऽवमोभवोतिनेदिष्ठो अस्या
उषसोव्युष्टौ अवयद्वनो वरुणं वराणो ग्रीहिमृङ्गीकं सुहवोन
एधिस्वाहाग्नीवरुणाभ्याम् (२०) । त्वमग्नेऽयासि अयासन्मन-
साहितः । अयासन् हव्यमृहिपे । अयानोऽग्रेहि भेषजं स्वाहा (२१)
इति प्रथमोऽनुवाकः । आदित एकविंशतिसंख्यकाः ।

—*—

अथ द्वितीयानुवाकः, यददीव्यमिति,—

—*—

द्वितीयानु वाकस्य त्रयोदशस्य ब्रह्मा स्वयम्भूऋषिः तत्तन्मन्त्रोक्ता-
देवताः आद्या प्रस्तारपङ्क्तिः (यः) द्वितीया द्याश्चतस्रस्त्रिषुभः दशस्य

(११)	तैः ब्रा, १।०।१।११ ।	(१२)	तैः ब्रा, १।०।१।१२ ।
(१३)	अ, वे, सं, ४-१०-४ ।	(१४)	मै, सं, ४।१।१।०।१२ ।
(१५)	अ, वे, सं ४-१-४ ।	(१६)	तै, ब्रा, २-४-१-११ ।
(१७)	मै, सं ४।१।१।०।१२ ।	(१८)	मै, सं २५१ ।
(१९)	मै, सं ४।१।१।०।१२ ।	(२०)	अ, सं ४।१।५ ।
(२१)	द्विविजातः समुद्रजः सिन्धुतपार्याभृतः । सनोहिरण्यजाः शङ्ख आयुधतरणो मणिः ।
अवयद्वनं—सं ४।१।४ ।		

नुष्टुप्, एकादशी चतुष्पदोष्णिक्, द्वादश्यानुष्टुप्, त्रयोदश्यानुष्टुप्, आज्वहोमे विनियोगः । (अ) यद्दीव्यन्तृणमहं बभूवादित् सन्वास-
जगर-जनेभ्यः । अग्निर्मातस्मादिन्द्रश्च संविदानौ प्रमुञ्चतां स्वाहा-
ग्नये ॥१॥ यद्गस्ताभ्यांचकर किल्बिषाण्यक्षाणां वग्नमुपजिघ्रमानः ।
उग्रं पश्याच राष्ट्रभृश्च तान्यपसरसावनुदत्ता मृणानि स्वाहाऽन्ते
[णी]भ्यः ॥२॥ उग्रं पश्ये राष्ट्रभृत् किल्बिषाणि यदक्षवृत्तमनुदत्त
मेतत् । नेत्रमृणानृणवइत् समानो यमस्य लोके अधिरज्जुराय
स्वाहा मन्त्रोक्त देवतायै ॥३॥ अवते हेङोवरुणोनमोभिरव
यज्ञेभिरीमहे हविभिः क्षयशस्मभ्य मसुरप्रचेताराजन्नेनांसिशिष्यः
कृतानि स्वाहा वरुणाय ॥४॥ उदुत्तमं वरुण पाश मस्मदवाधमं
विमभ्यसं श्रथाय । अथावयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम
स्वाहा वरुणाय ॥५॥ इमं मे वरुण ॥६॥ तत्त्वयामि ॥७॥
त्वन्नोऽग्ने ॥८॥ सत्वन्नो अग्ने ॥९॥ संकुसुको विकुसुको
निर्मथोयश्च निः स्वनः, तेऽस्मदयक्ष्मदुमनागसो दूराद्दूरमचीवतं
स्वाहा मन्त्रोक्तदेवताभ्यः ॥१०॥ निर्यक्ष्ममचीवते कृत्यां निर्मृत्तिं च ।
तेन योऽस्मन् समृच्छातै तमस्मै प्रसुवामसि स्वाहा मन्त्रोक्त
देवताभ्यः ॥११॥ हैसानु शङुगाभ्यां घणोनानुघणै नच । तेनान्यो-
ऽस्मन् समृच्छार्थं प्रसुवामसि स्वाहा मन्त्रोक्त देवताभ्यः ॥१२॥
संवर्चसा पयसा सन्तनुभिरगन्म हि मनसा सं शिवेन । त्वष्टा
नोअत्र विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्नोऽयद्विलिष्टं स्वाहात्वष्ट्रे ॥१३॥
आदित स्त्रयोदशसंख्यकाः । इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

(१)	तै, आ, २।४।१ । तै, आ ।	(२)	तै, आ, २।४।३ ।
(३)	अ, सं, १-२४-१४ ।	(४)	अ, वे, १।१।२ (६।८)—प्रायुक्ता मन्त्राः ।
(५)	य, वज्रः—१२-१२ ।	(६)	तै, आ, २।४।५ ।
(७)	तै, आ, २।४।१२ ।	(८)	मै, सं, ४-१४-१०-२५२ ।
			" " " " " " २५२ ।
(९)	य, यजुः, ८८।१६ ।	(१०)	५ (७।८) य, वज्रः १८, ४८।१२-२ ।
(११)	अ, सं, ४-१-४ । ,, ,, ,, ,, ,, ५ ।		
(१२)	तै, आ, २।४।५ ।		
" " " " " " " " २।४।१ तै, आ, आ ।			
(१३)	ह्रस्वं नो अग्ने वसो भवोति नेदिटी अस्या उषसीत्युटौ । अथ यज्ञस्यो वसवं वरावी
त्रोहि वसवीं सुवसो न एषि ॥ वे, सं, २।४ । इति पूर्व मन्त्रः ।		

अथ तृतीयानुवाकः आयुष्ट इति ।

—*—

तृतीयानु वाकस्य सप्तदशर्षस्य ब्रह्मास्वयम्भूः ऋषि लिङ्गोक्तादेवताः,
आद्या अनुष्टुप्, द्वितीयातृतीये त्रिष्टुभौ, ततस्त्रिष्टोमायत्र्यः,
सप्तम्यष्टम्यौ त्रिष्टुभौ, ततः षडनुष्टुभः । पंचदशीजगती, षोडशी
अनुष्टुप्, सप्तदशी पञ्चपदा, शर्कर्यत्यष्टिर्वा आज्यहोमे विनियोगः ।
(अ) आयुष्टेविश्वतोदधद्यमनिर्वरेण्यः । पुनस्तेप्राण आयाति
परायश्मङ्सुवामिते स्याहाग्नये ॥१॥ आयुर्दा अग्ने हविषाज्जुषाणोघृत-
प्रतीकोघृतयोनिरेधि । घृतपीत्वामधुचरुगव्यं पितेवपुत्रमभिरक्षतादित्रं
स्वाहायुं दाप्रये ॥२॥ इममन्नआयुषे वर्चसे कृधितिगमोजोवरुणसं
शिश्राधि । मातेवास्माददिते शर्मयच्छ, विश्वेदेवाज्रदधिर्यथऽसत्
स्वाहा मन्त्रोक्तदेवताभ्यः ॥३॥ अग्न आयूंषि पवस आसुवोर्जमिषंवनः,
आरे वाधस्व दुच्छ्रुत्वनांस्वाहाग्नये ॥४॥ अग्ने पवस्वस्वपा अस्मैवर्षः
सुवीर्य्यं, दधद्रयिमयिपोषं स्वाहाग्नये ॥५॥ अग्निर्भृषिः पवमानः
पाञ्चजन्यः पुरोहितः । तमीमहे सहागयं स्वाहाग्नये ॥६॥ अग्नेजातान्
प्रणुवानः सपत्नान् प्रत्यजातान् जातवेदोनुदस्व । अस्मैदीदिहि
सुमनाभेदङ्गच्छर्मन्तेस्यामत्रिवरुथ उद्गौ स्वाहाग्नये जातवेदसे ॥७॥
सहसाजातान् प्रणुवा नः सपत्नान् प्रत्यजातान् जातवेदोनुदस्व ।
अधिनोमृहि सुमनस्यमानोवयंस्यामप्रणुवा नः सपत्नान् स्वाहा
जातवेदसे ॥८॥ अग्ने योनोऽभितोजनोवृकोवारोजिघांसति ।
तांस्त्वंवृत्रहन्जहि वस्वभ्यं । माभर स्वाहाग्नये ॥९॥ योनः
शपाद्शपतोयश्चनः शपतः शपात् । उषाश्च तस्मैनिष्कुक् च सर्वपापं
समूहतां 'पाहोस्वसेनिस्तुत्रे' ॥११॥ योनः सपत्नोयोरणोमर्तो-
ऽभिवांसति देवाः । इध्मस्येच प्रज्ञायतोमातस्योक्तेषि किञ्चन ।
स्वाहा देवेभ्यः ॥१२॥

(१)	ते, आ, २।५ ।	(२)	ते, आ, २।५ २ ।
(३)	—ते, आ, २।५।११ ।	(४)	च, व, सं, १।३५ ।
(५)	ते, आ, २।५।८ ।	(६)	ते, आ, २।५ ।
(७)	ते, आ, २।५।११।१११ ।	(८)	" " १३ ।
(११)	६, २, कुमादङ्ग चविकः पाठः ।		

योमां द्वेष्टि जातवेदोयंवाहं द्वेष्टि यश्चमाम् । सर्वांस्तानग्ने-
संवहमाउं ध्वाहंद्वेष्टि ये च मां स्वाहाग्नये जातवेदसे ॥१३॥
योऽस्मभ्यमरातीयाद्यश्च नोद्वेषते जनः । निन्दाद्यो अस्मान्दिप्साच
सर्वांस्तान्ममवा कुरु स्वाहा मन्त्रोक्तदेवतायै ॥१४॥ संशितं
मे ब्रह्म सं शितं वीर्यं बलं । सउं शितं तत्रमैजिष्णु र्यस्याहमस्मि
पुरोहितः स्वाहा मन्त्रोक्त-देवतायै ॥१५॥ उदेषां बाहुभतिरमुद्धर्षो
अथोवलम् । क्षिणोमि ब्रह्मणामित्रा नुन्नयामि स्वां अहं स्वाहा
मन्त्रोक्तदेवतायै ॥१६॥ पुनर्मनः पुनरायु र्मभागात् पुनश्चक्षुः
पुनः श्रोत्रं मभागात् पुनः प्राणः पुनराकुतंम आगात् पुनश्चित्तं
पुनराधीतं मभागात् वैश्वानरो मे अद्वय स्तनूपाभवबाधतां दुरितानि
विश्वा स्वाहा वैश्वानराय ॥१७॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

यव मनुवाकत्रयेण सुवाज्यं प्रतिमन्त्रं हुत्वा यजमानोऽग्नेर्दक्षिणतः
समित्पाणिषुदक्षमुखस्तिष्ठेत् । 'वैश्वानरमा प्रतिवेद्यामः' इति सूक्तेन
अग्निमुपतिष्ठेत् । अस्य द्वादशर्शस्य सूक्तस्य ब्रह्मा स्वयम्भूऋषिः
लिङ्गोक्ता वैश्वानराद्या देवताः, आद्ये द्वे त्रिष्टुभौ, तृतीया चतुर्ध्यावनु-
ष्टुभौ, ततस्तिस्त्रिष्टुभोऽष्टमी पंक्तिः, ततो द्वे त्रिष्टुभौ षकादशीद्वा-
द्वयौ पञ्चपदे शर्कर्यौ, अग्न्युपस्थाने विनियोगः । अं, वैश्वानराय,
प्रतिवेद्यामो, यद्वीनृणं सैगरोदेवतासु । सवतान् पाशान्
प्रमुच्यन्प्रवेदसनोमुञ्चातु दुरिताद्वधात् ॥१॥ वैश्वानरः पवयाक्षः
पवित्रे र्यत् सगरमभि धावाम्याशाम् । अनाजानन्मनसायाचमानो
यद्वैरनो भवतत् सुवामि ॥२॥ अमीये सुभगे दिवि विवृतौनाम
तारके । प्रेहामृतस्ययच्छतामेतद्वद्धक मोचनम् ॥३॥ विजिहीर्ष्वलोकान्
कृधि वंधान्मुञ्चासिवद्धकं । यो योनेरिव प्रच्युतोगर्भः स वान्पथो
अनुष्वम् ॥४॥ सप्रजानम् प्रतिगृह्णीत विद्वान् प्रजापतिः प्रथमजा-
मृतस्य । अस्माभिर्वत्सं जरसः पुरस्ताद्वच्छिन्नं तन्तु मनुसञ्चरेम ॥५॥

- (१९) ते, आ, १४ ।
(१) ते, आ, २।६।१ ।
(२) ते, आ, २।६ ।१ ।
(३) ते, आ, २।६।१ ।

- (१७) ते, आ, १५ ।
(२) ते, आ, २।६।१ ।
(३) ते, आ, २।६।४ ।

तत् तन्तुमन्वेके अनुसञ्चरन्ति, येषां दत्तं पित्र्यमायनवत् । अथंवे-
केद्वतः प्रयच्छ-हातुंवेच्छकनवाङ्स स्वर्गवषाम् ॥६॥ भारमेतु
संरमेथाङ्समानं पंथामवथोपुतेन । यद्वा पृत्तपरिविष्टं यद्वन्नौ,
तस्मैगोत्रायेहजायापती संरमेथां ॥७॥ यद्वन्तरीक्षं पृथिवीमुतथां
यन्मातरं पितरं वा जिहिङ्सिम । अयं तस्माद् गार्हप्योन्नो
अग्निरद्विभयाति सुकृतस्य लोकम् ॥८॥ भुमिर्माताऽदितिर्नो जनित्रं
भ्रातान्तरिक्षं मभिश्चस्त यनः । द्यौर्नः पिता पितृयाच्छम्भवाणि
जामि मित्वामाविवित्सिलोकात् ॥९॥ यन्न सुहार्दः सुकृतोमवन्ते-
विहायरोगं तन्वांस्वायाम्, अम्लोणाङ्गैरहृताः स्वर्गे तत्र पश्येम-
पितरञ्च पुत्रम् ॥१०॥ यद्वन्नमद्गम्यन्तेन देवा दास्यन्न्दास्यन्नुतवाऽ-
करिष्यन् । यद्देवानां वल्लुप्यागो अस्तियदेव किञ्च प्रतिजग्राह-
मग्निर्मातस्मादनुणं कृणोतु ॥११॥ यद्वन्नमग्निं बहुधाविकुपं
वासोहिरण्यमुतगामजामविम् । यद्देवानां वल्लुप्यागो अस्ति
यदेव किञ्च प्रतिज ग्राहमग्निर्मातस्मादनुणं कृणोतु ॥१२॥ एव
मग्निमुपस्थाप्योपविश्य, यन्मयेति ऋचा समिधमग्नावाधीत । अस्या
ब्रह्मा स्वयम्भृश्रुयिः अग्निर्हवताऽनुष्टुपच्छन्दः समिधाधाने विनियोगः ।
यन्मया मनसा वाचा तामनः कदाचम, सर्वस्मात्तस्मात्ततो-
जयात्यातानो(न्नौ)राष्ट्रभृतोहोतव्याः ॥ वाजसनेयीयानन्तु—आदौ
राष्ट्रभृतः पश्चाज्जयाव्याताहोमो (११) । ऋग्वेदिनामेते नसन्त्येव ।
ततः स्विष्टकृन् प्रायश्चित्तादिकर्मशेषं, यथा शाखं समापयेत् । इदन्तु
कर्म यावन्ति व्रत दिनानि स्यु स्तेषु प्रतिदिनं मावर्त्तनीयम् ॥ अत्र
मांसाशी नस्यान्, स्त्रियं नोपेयान्, नखट्टाणायीस्यान्नात्महेतुव्या
भक्षी, ब्राह्मणोयवाग्व्याशी, क्षत्रियश्चामांसाशी, वैश्यश्च स्यान् । यथा
शक्तिं गायत्रांजपेत्, पवित्राणि च मूक्तानि यावद् व्रतादिकं चरन्
वैदिकं प्रायश्चित्तेन निष्पापं भवति । काम्यकर्मस्वधिकारी भवति
इत्याह भारद्वाजः ॥ बौधायनोऽत्र चरुहोममधिकमाह, तथाच
तन्सूत्रम् । अथ कृष्माण्डे जुहुयाद्योऽपूत इव मन्येत, यथास्तेनो

(६) तै., आ., १.६.० ।

(८) अ, वे, मं, ६.१२.११ ।

(१०) तै., आ., २.६.११ ।

(११)

वाजसनेयीयानां आखिनां विप्राणां पक्ष इति ।

(७) तै., आ., ०.६.० ।

(९) तै., आ., ०.६.१० ।

(११) तै., आ., २.६.१२ ।

(१२) तै., आ., १.६.१२ ।

यथा भ्रूणहैव मेव भवति योग्यो नोरेतः सिञ्चति, यद्वर्षाचीन-
मैनोब्रह्महत्यायास्तस्मान्मुच्यते । योवाऽपवित्रकामोऽमावास्यायाम् ,
पौर्णमास्यांवा केशश्मश्रूत्यक्तवा, ब्रह्मचारिकल्पेन व्रतमुपैति, सम्बत्-
सरं मासञ्चतुर्विंशतिं (दिनानि), द्वादश षट्स्तिस्त्रोवाःरात्रीः, न
मांसमश्रीयान्नस्त्रियमुपेयान्नोपरि शयीत, सत्यं जुसुप्सेत १(*)
नानृतान् सेवेत् पयोव्रतः । यतिरिति प्रथमः कल्योयावकञ्चोपभुञ्जीत,
कृच्छ्रान् द्वादशरात्रं वाचरेत् , भिक्षेतवा तद्विधिषु यवागूमिति ।
राजन्यस्यामोक्षाम् , वैश्यस्य यद्विमन्येत यदस्यामामाज्ञोदनं
धानाः शक्नून् घृतमित्यनु व्रतये दात्मानोऽनुपदासायेति । ब्राह्मणः
पाकयज्ञीयधर्मणाग्निमुप २(†) समाधाय, संपरिस्तीर्य परिधि-
निधानं प्रभृत्याग्निमुखान्तं कृत्वा, सावित्रीं पुरोऽनुवाक्या मनूच्य
सावित्र्या पक्वेन जुहोति ॥ अथस्विष्टकृतं हव्यवाहमभिमाति ।
सहेङ् रत्नोणं पृतनासुजिष्णुं ज्योतिष्मन्तं दीद्यतं तुरधिमर्निस्विष्ट-
कृतमाहवे योऽयमित्यनूच्य स्विष्टाग्ने अभितत् पुणीहि विष्वादेय-
पृतनाजिष्णुं ज्योतिष्मन्तं दीद्यतन्तुरधिमग्निङ् स्विष्टकृतमाह अनिष्ण
उरुनः पत्न्यां प्रदिशण्विभाहि ज्योतिष्मान् घेह्य जयन्न आयुरिति याज्य-
माचरोषं जुहोत्यथ कुष्माण्डैः ३(‡) यद्देवा देवहेङ्गं द्रव्यन्तुणमहं-
ब्रह्मवायुपे विष्वतोदधदित्येति स्त्रिमिरनुवाकैः प्रतिमन्त्र माज्यं हुत्वा
सिंहे व्याघ्र इति चतस्रः सूत्राहुतयः ४(§) । अग्नेऽभ्यावर्त्तिन्नग्ने अङ्गिरः,
पुनरुज्जा सरण्येति च हुत्वा, समित्पाणिर्यजमानोऽग्नेर्दक्षिणतो-
ऽवस्थाय । 'वैश्वानराय प्रतिवेद्याम' इति द्वादशर्ध्वेन सूक्तनोपतिष्ठते,
यन्मयायनसेति समिधमादाय वरं ददाति, जय प्रभृति सिद्धमाद-
दीता, इत्याह भगवान् वौधाप्यन इति ॥ एवं सत्यनयोगुरुल्य-
कल्पयोः, सर्वशाखाधिकरणन्यायेन बहुभिन्निरूपितः । कुष्माण्ड-
गणहोम एक दवेति, गुणोपसंहारन्यायेनाविरुद्धाने कसाङ्गोपसंहार-
कृत्वैकः प्रयोगः कर्तव्यः । यद्वा. ४(॥) एनसि गुरुणि गुरुणि लघुनि

१(•) यवानुप वा सायेति क्वचित् पाठः ।

२(†) 'त्र द्वावः पापयज्ञेन' इति भिन्नः पाठः । 'कृत्यसेत' इत्यं भिन्नः पाठोऽपि ।

३(‡) याननुव केउनेः कुष्माण्डौ होममन्त्रे इति ।

४(§) लघुनि लघु प्रायश्चित्तं बोध्यम् ।

५(॥) पापे गुरौ गुरु प्रायश्चित्तम् ।

लघूनि प्रायाश्चित्तानि द्युरिति गौतमस्मरणात् । अपनोद्यपापा-
ल्पत्वे लघुकल्पः स्वीकार्यः । इतरथा गुरुपक्षाद् इति । यद्वा,
शक्ताशक्तविषयत्वेन । अथवा, योऽन्य योनौ रेतः सिञ्चति । यश्च
ब्रह्महत्यावज्जं, गुरु प्रायश्चित्त-विषयाणि महापातकादीनि करोति,
तस्य गुरुकल्पो यः पवित्रकामो योवाऽऽधानादि चिकीर्षुः तस्यलघु-
कल्प इति वा व्यवस्थाऽत्र द्रष्टव्येति दिक् ॥

—*—

द्वितीयकल्पे विशेषोऽभिधीयते ।

यथाशाखं वह्निस्थापन-चरु श्रपणाज्यभागान्तं कृत्वा चरुमभिघार्यावि-
दानधर्मेणावदाय । गायत्र्या विध्वामित्तमृषिः सधिता देवता
गायत्रीच्छन्दः चरु-होमे विनियोगः । इत्यभिलष्य (अं) तत्
सवितुरित्यादि प्रचोदयादोमिति, पुरानुवाक्यामनूच्य । पुनरपि
सावित्रीमेवोक्तरीत्या पाठित्वा १(*) स्वाहा सवित्रे इदं नममेति त्यक्त्वा,
अथस्विष्टकृतेऽवदायहव्यवाहं स्विष्टाग्नये इति द्वयोः पुरोऽनुवाक्या
याज्ययो विंश्वेदेवोशेषयोरग्निः स्विष्टकृदेवतानृष्ट्व विराट्छन्दसी
स्विष्टकृद्धोमेविनियोगः । अथवाहमहुरेमोमित्यनूच्य स्विष्टम-
न आयुः स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते इदं नममेतित्यक्त्वा हुतशेषमग्नेः
पुरस्तादश्वत्थपत्रेषु निवर्धयति ॥ केचिदत्र स्विष्टकृतेऽवदाय
स्थापयित्वा, कुष्माण्डैर्हुत्वा स्विष्टकृतं जुह्वतीति महार्णवकारभाह ।
कृष्माण्डानुवाकत्रय-होमानन्तरम्, सिंहे व्याघ्र इति चतसृभिश्च ग्भिः
स्रुवाहुतीर्जु हुयान् ॥ २(†) तासां सोममृषिः त्विषिर्वैयतामिष्वृच्छन्द-
आज्यहोमेविनियोगः ३(‡) । अं, सिंहव्याघ्रतया पृदाकौत्स्यपिरग्नौ
ब्राह्मणेसूर्यं या । ज इन्द्रं यादेवी सुभगा जज्ञान । सान पेनुवर्षसा
संविदाना स्वाहात्वित्यर्थः । पाराजभ्ये दुन्दुभावायतापां अश्वस्य कन्धे
पुरुषस्य मायौ इन्द्रं ये इत्यादि पूर्ववत्, त्वित्यर्थपाहा ॥१॥
या हस्तिणि ढीपिनि या हिरण्येत्विरासुगोषु सा पुरुषेषु । इन्द्रं
या देयी सुभगाजज्ञानसानपेनुवर्षसा संविदाना स्वाहा त्वित्यर्थः ॥२॥

(*)

२(†)

३(‡)

‘सावित्रमृषि’ इति पाठः लभ्यते । ‘पराजभ्य’ इति सुर्गं नो लभ्यते ।

‘अथ पाठः व्यत्ययः । नि ऋ-य प्र. अ, वे ६:१८।१ । १(×) अ, वे, ६:१८।१ ।

अ, वे, ६:१३.८० । अथ महिरम्यामित्यं पाठान्तरम् । अथ चत्वारो मन्त्रा अथर्ववेदाः ।

रथे अक्षे षुषभस्य वाजे वाते पर्जन्ये वरुणस्य शुष्मे । इन्द्रं या देवी
 सुभगा जजान सा न ऐतु वर्धसा संविदाना स्वाहात्विष्यै ३(०)
 अग्नेऽभ्यावर्त्तिन्नभि चतसृणामग्निमृषिः अभ्यावर्त्ती अग्निर्वैवता आद्या
 पञ्चपदोष्णिक् द्वितीयापञ्चपदासतीवृहती, इतरे द्वे गायत्र्यौ
 आज्यहोमे विनियोगः । अग्नेऽभ्यावर्त्तिन्नभिमानिवर्त्तस्वायूषां वर्धसा
 प्रजयाधनेन सत्यामेधया रथ्यापोषेण स्वाहात्विष्यै ॥४॥
 अग्नेऽभ्यावर्त्तिन्नितिचतसृणामग्निमृषिः अभ्यावर्त्ती अग्निर्वैवताऽग्न-
 येऽभ्यावर्त्तिने, एव मुत्तरन्नापि त्यागः । अग्नेभङ्गिरः शतन्तेसंस्वावृतः
 सहस्रं त उषावृतः । तासां अधापोषस्य पोषेण पुनर्नो नष्ट
 माकृधि पुनर्नोरयि माकृषिस्वाहा ॥२॥ पुनरुर्जानिवर्त्तस्व पुनः
 रग्न इषायुषा पुनर्नः पाहांहसः स्वाहा ॥३॥ पुनरुर्जानिवर्त्तस्व
 अथोवर्त्तस्य पुनरग्नइषायुषापुनर्नपाह्यं (विम्बतः) हसः
 स्वाहा ॥४॥ सहर्जानिवर्त्तस्वाग्नेपिणुस्वधारया । विम्बद्विन्या-
 विम्बपृस्यरिस्वाहा ॥५॥ अथोपस्थानसमिदाधानादि पूर्ववदेव ॥

इति श्रीविधान पारिजाते पञ्चमस्तके

कुष्माण्डहोमविधानम् ॥

अथ गणहोम विधानम् ।

— * —

तत्रापस्तम्बः प्राह, आधानस्याद्या, काम्यानां कर्मणां वादौ पवित्रत्वादि-
 कामनाया, यदा तदेतत् कर्मकर्त्तव्यम् । येषु कर्मण्यु पतिपत्न्योः
 सहाधिकारस्तेषामाधानानामादौ, पत्नी सहितोऽन्यत्र पवित्रत्वादि-
 कामनादावेक एव, स्वयं यजमानो वर्धस्वासीनः कृत्यारभमाणः
 प्राणानायम्यामुकं प्रयोजनार्थं सप्ताहं ३(१) सवनत्रयं गणहोमं

१(०) 'वर्धन तयम्' इति भिन्नः पाठः । अ, वे, ६।३८।१ ।

१(१) 'सिंहे व्याघ्र उतया पृश्नाकौ त्विरक्षौ ताम्रणे सूर्ये वा । इन्द्रं या देवी सुभगा जजान
 सा न ऐतु वर्धसा संविदाना' अ, वे, ६-३८, १ । तौ, आः, १२७ ।

अ, वेद, सं, ६।१२।१ ।

अथो वर्त्तस्य' इति भिन्नः पाठः । श्रीभरद्वाज अहं वृतः अथः पाठः ।

" " " "

१(१) पाठात्पक्ष—

होष्यामीति संकल्प्य, स्वस्वगृहानुसारेणाग्निस्थापनप्रभृति स्थाली-
पाकवत्तन्त्रम् । पात्रासादनकाले, प्रोक्षणीपात्रेणसह प्रणीतापात्रं
तन्तुभिर्वेष्टितं कलशञ्च प्रयुनक्ति । प्रणीताप्रणयनकाले प्रणीता
(आनीता) साद्येकलशे सवित्रे आपानीयोत्पूय निदध्यात् ।
आज्यविलापन प्रभृत्यग्निं मुखान्ते कर्मणि कृते, चरौ घृतमानीय
द्व्यामुपस्तीर्य द्विरवदाय अभिघार्याग्नेन वेति षड्वर्धेन सूक्तेन,
'सहस्रशीर्षेति' अष्टादशवर्धेन, 'अग्निर्मन्वेति' द्व.विंशतृचचेन च,
मृगारसूक्तेन, 'यावामिन्द्रावरुणे'त्यनेन च(अनुवाकेन)मन्त्रैश्चतुर्भिः,
'यावामिन्द्रावरुणे' त्यनेनाष्टमन्त्रेण, 'पवमाणः सुव'रित्यनेन न
चानुवाकेन, सप्तदशवर्धेन, 'यदेवादेव हेङ्गन, मिति विंशतृचचेना...
चिक्कद्र पठितेनानुवाकेन, वैश्वानरोनउत्पेत्यष्टम मन्त्रेण
चैवमष्टभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं जुहोत्यपिवासकृत्—अपहत्य जुहुयात् ।
आद्यन्तम् । ततो जयोनवा जय पक्तेतु जयादीन कृत्वा स्विष्टकृतं
जुहोति । तत्र सकृदुपस्तरणं सकृदवदानं द्विरभिघारणञ्च ।
ततश्चा वशिष्टं कर्म—यथा गृह्यं कुर्यात् । तस्य कर्मणः
प्रायश्चित्तार्थत्वे रक्ष्याः परिधयः प्रकारान्तरत्वेतु परिधि-
(प्रहरणं) प्रकरणं भवन्मेवेति ॥ ततः कलशमादाय चतुष्पथं गत्वा,
पादप्रक्षालनं कृत्वा, आचम्य प्राङ्मुख आसीनः कलशमादाय
'सिन्धे मे मन्यु'रित्यनुवाकेन कलशे चात्मनश्चायां दृष्ट्वा पत्नीभिः सह
कर्त्तृत्वे १(*) स्व स्वात्मनश्चायां दृष्ट्वा, सुमित्रायाः आपऔषधयः
सन्त्विजति, भूमौ किञ्चिज्जलमानीय, दुर्मित्रायास्तुतस्मै भूयास्तु'-
रित्यादिना पृष्टतः कलशं क्षिपेत् । यस्यामस्य द्विंशद्वेष्टो भवति ॥
ततोऽप उपस्पृश्य गृहान् व्रजेत् । एवं समाहं त्रिषु सवने कृत्यान्ते,
आशीर्वाचनं कारयेत् २(†) । तथा ब्राह्मण भोजनं कुर्वीत, समाहं
सवनत्रये मौनी व्रती सकृद्विष्याशी यन्नेन्द्रियश्च भवेत् ॥
ब्राह्मणेभ्योभू-तिल-गो-वासो-हिरण्यानि दत्त्वा, गार्ध्वेभ्यः पापेभ्यः
प्रमुच्येत । महतः पातकादपि । काम्यानां कर्मणा माधानादि
कर्मणाञ्च योग्यो भवतीति संक्रियाणा माचार्य-पितृ मातृणा-

१(०)
२(१)

तपोदीप्त-इत्यन्तः पाठः । दुर्गन्धेन वा कर्त्तव्यं इति भिन्नः पाठः ।
'मौनीता पातलोतव' इत्यं वा पाठः । 'त्रिषु सवने जला' इत्यन्तः पाठः । अथ सवन
पदस्यनु वारिच सन्तु कोमा विधेयाः ।
'अष्टमवसुपदा राधेऽचक्षात् । निजसद्विषः' इत्यादि सूक्तेन ।

मात्मनश्च कुर्यान्नान्यस्य । अन्यस्य कुर्वन्नश्नयति । कारवित्त्वा तु सर्व्वस्मात् पापात् प्रमुच्यते । गणचतुष्टयं द्वयमेकं वा, जुहुयात् । जयी द्वादश पूर्व्वान् दशपरान् आत्मानश्चैकं विंशं यावच्च पश्यति, तावत् पुणाति । यत्र द्वारयति, यश्चैतद्वाह यस्मादेतद्वाह सोऽपीति ॥ बौधायनस्तु,—सावित्र होम पूर्व्वकं गणहोममाह । तथाच तत् सुत्रम्—

काम्यानां कर्मणा माधानस्य चादौ, यदा वा पवित्रा च कामना, तदा गणहोमं १(*) कुर्व्वति ।

पूर्व्वोद्देशं प्रतिष्ठाप्य, प्राणानायम्य सकल पापक्षयार्थम्, अशेष कर्म्मालुप्त्यर्थं योम्यता सिद्धयर्थं वा, गणहोममहं कारिष्ये । तत्र सविता देवता-धारवत्तन्त्रमित्यादिकं सङ्कल्प्य, सकृद्धोमान्तं कृत्वाऽवशिष्ट प्रभूतचरौ, प्रभूतमाज्यमासिञ्च्य मेत्तणे नोपघातं जुहोत्यग्ने नयेति चर्द्धेन १(*) सूक्तेन त्याद्यत्रापि समानम् ॥

अथास्य प्रयोगः प्रदर्श्यते ।

आधानं काम्य कर्मणि वा चिकीर्षु द्वादश वार्षिकादि महाप्रायश्चित्त- २(†) विषयभूत-पाप-निवृत्ति कामो वाद्दौ, यजमानो नित्यकर्म निर्व्वर्य्य, पत्नी सहितः स्वयमेव वा, पवित्र-पाणिः दर्मेष्वासीनो देश-कालादि संकीर्त्य, अमुक प्रयोजनार्थं स(म) द्याहं सवन त्रये गणेशादि होमं ह्वाध्यामीति-संकल्प्याग्निं प्रतिष्ठाप्य, पात्रासादनकाले प्रोक्षणी पात्रेण सह प्रणीतापात्रम स्योत्तर तो निवृद्धीत २(†) । ततो यथा शालं चरुं श्रपयित्वाज्य भागान्तेऽभगं-भूत-सावित्रं ३(‡) चरु होमपक्षे चरुमवदान धर्म्मणावदाय, कूप्माण्ड होमोक्त रीत्या गायत्रीं पुरोऽनुवाक्या मनूच्य, तामेव याज्यां पठित्वा स्वाहासवित्रे नम-मेत्युक्तवा, प्रधानचरुहोमं कुर्यात् । चरौ प्रभूतं घृतमासिञ्च्यद्वाह द्रव्यामुपस्तीर्य्य, द्विरवदायाभिघार्याग्नेनयेत्यादिभि रष्टभिर्गणै-रष्टोत्तरशतं प्रति मन्त्रं जुहुयात् ॥ यद्वा सकृत् सकृदपहत्य मेत्तणेन

- १(*) गणहोमे,—श्रुति प्रमाणं यथा, 'गणानांलाशेषपतिम्' 'सद्योवाग्निः सगद्योसद्विः' । सद्योतोगणाः । सद्योगणाः । सद्योगणाः । एवं भूपाभावे प्रजागद्यो राष्ट्रं पाशयन् । इति । प्रागुक्तमेतत् सूत्रम् ।
 २(†) प्रायश्चित्तविषये प्रागुक्तम् ।
 ३(‡) 'चरुमवदायाभिघार्याग्नेनयेत्यादिभि रष्टभिर्गणै-रष्टोत्तरशतं प्रति मन्त्रं जुहुयात्' इत्यन्तः पाठः ।

सुदुयात् । यद्वा सकृत् सकृदपहत्य मेतणेनसुदुयात् (१) ॥
अथ प्रथमगणस्य 'अग्नेनय' इति षष्ठ्यस्य विष्नेदेवा ऋषयः
अग्निर्वेवता त्रिष्टुप्छन्दः चरुहोमे विनियोगः ।

(अ) अग्ने नय-विधेम स्वाहाग्नये ॥१॥ प्रथः (धः) शुक्राय जिगाति
स्वाहाग्नये ॥२॥ अच्छागिरोमानुषाणां स्वाहाग्नये ॥३॥ अग्ने
त्वमस्मयजत्र स्वाहाग्नये ॥४॥ अग्नेत्वं याशयोः स्वाहाग्नये ॥५॥
प्रकारयोद्धृताची स्वाहाग्नये ॥६॥ सहस्रशीर्षेति द्वितीयगणस्था-
वर्चस्य, प्रजापति-ऋषिः जगद्गीजः पुरुषोनारायणोवादेवता, आवितः
पञ्चदशानुष्टुभः, ततस्तिस्त्रिष्टुभश्चरुहोमे विनियोगः ।

अं सहस्रशीर्षाङ्गुलं स्वाहा पुरुषाय नारायणायवा इदं नमम एवं
सर्व्वत्र ॥१॥ पुरुषःतिरोहति स्वाहा ॥२॥ एतावान् द्विवि स्वाहा ॥३॥
त्रिपादुभस्वाहा ॥४॥ तस्माद्विवापुरः स्वाहा ॥५॥ यत् पुरुषेणद्विविः
स्वाहा ॥६॥ सप्तास्या-पशुं स्वाहा ॥७॥ तं यज्जये स्वाहा ॥८॥
तस्माद्ये स्वाहा ॥९॥ तस्माद्वयक्षान् सर्व्वहुत शजायत स्वाहा ॥१०॥
तस्माद्ववायः स्वाहा ॥११॥ यत् पुरयं व्यते स्वाहा ॥१२॥
ब्राह्मणोऽजायतस्वाहा ॥१३॥ नाभ्यां-यत् स्वाहा ॥१४॥ वेदाह-दास्ते
स्वाहा ॥१५॥ धातागुविद्यते स्वाहा ॥१६॥ यक्षेन पथा स्वाहा ॥१७॥
(ऊ) अग्नेर्मण्व इति तृतीयगणस्य द्वाविशर्चस्य मृगारसूक्तस्य
चतुर्दशीपथ्या वाऋषयेङ्गोक्तादेवताः आवितः सतोपरिष्ठाज्जोतिषः
अष्टमीचतुष्पदा पङ्क्तिः पञ्चोपरिष्ठाज्जोतिषः, चतर्विंशीपथ्या,
पञ्चदशी षोडश्याचतुष्टुभौ, समदशी गायत्री, अष्टादशीत्रिष्टुय्,
ऊनविंशीचोपरिष्ठाज्जोतिषौ, अन्त्ये द्वे त्रिष्टुभौ, चरुहोमे विनियोगः (२) ।
(अ) अग्नेर्मन्वे हसः स्वाहाग्नये ॥१॥ यस्येवं हसं, स्वाहाग्नये ॥२॥
इन्द्रस्य मन्वे हसः स्वाहेन्द्राय ॥३॥ प्रामं नयति हसः स्वाहेन्द्राय ॥४॥
मन्वेवं मित्रावरुणा प्रागसः स्वाहा वायु सूर्याभ्यां ॥५॥

(१) अथ यदेति सन्दर्भोत्तरं पञ्चान्तरीक्षिः ।

(२) अथचतुर्थीय सन्वासां चारुहोमे स देवताः सन्वाः प्रागुच्यन्ते । पुरुषसूक्तादि युक्तं यजुष्यदे
सन्वाणि सन्वा ।

(३) अ, वे, स', १, ११, ७१ ।

(४) अ, वे, स' ।

(५) ई, स', १, १६, ७४ ।

(६) अ, वे, स', १, १६, ७१ ।

उपश्रेष्ठा मगसः स्वाहावायुसूर्याभ्याम् ॥७८॥ रथीतमौ रथीनांसः
 स्वाहाऽन्विभ्याम् ॥६॥ मादयातं बहुतुमगसः स्वाहा अन्वि-
 भ्याम् ॥१०॥ यदिदमामि शोचति, हसः स्वाहा विश्वेभ्यो
 देवेभ्यः ॥१४॥ अनुनोद्या नुयमति मः स्वाहानुमत्यै ॥१५॥ हव्यवाह-
 नायानयेच ॥१६॥ अन्विदमनुमतेतरिवः स्वाहानुमत्यै ॥१७॥
 वैश्वानरोनऊत्या, स्वाहाग्नये ॥१८॥ पृथोद्विक्रंस्वाहावैश्वान-
 रायानये ॥१९॥ ये अप्रथेतां, हसः स्वाहाद्यावापृथिवीभ्याम् ॥२०॥
 उर्वीरोदसीः हसः स्वाहा द्वावापृथिवीभ्याम् ॥२१॥ यत्तेवयं गङ्गे
 (गे)स्वाहाग्नये ॥२२॥ यथाहत्य द्वसवो आयुः स्वाहाग्नये ॥२३॥
 (ञ्ज) या(पा)मिन्द्रावरुणेति चतुर्थगणस्य चतुर्मन्त्रस्य विश्वेदेवा
 ऋषयः इन्द्रावरुणौ देवते सर्व्याणि यजूं(यजुषि)चिरुहोमेवि
 नियोगः ॥ अयावामिन्द्रां वरुणायतव्याः तं स्वाहा इन्द्रावरुणा-
 भ्याम् ॥१॥ यावामिन्द्रा वरुण सहस्र्यातं स्वाहेन्द्रा वरुणाभ्याम् ॥२॥
 यावा मिन्त्रा वरुणारत्नस्यातं स्वाहा इन्द्रावरुणाभ्याम् ॥३॥
 यावामिन्द्रावरुणेतेजस्यातं स्वाहा इन्द्रावरुणाभ्याम् ॥४॥ (ञ्ज)
 यावामिन्द्रा वरुणोति पञ्चमहागणस्याष्टमन्त्रस्य विश्वेदेवा ऋषयः,
 इन्द्रावरुणौदेवते सर्व्याणियजूषि चरुहोमेविनियोगः । अयोवा
 मिन्द्रावरुणावग्नौस्त्रामवयजे स्वाहेन्द्रावरुणाभ्याम् ॥
 पव मुत्तरत्रापि ॥१॥ योवामिन्द्रावरुणाद्विपात् सुजेस्वाहा ॥२॥
 योवामिन्द्रावरुणाचतुष्पात् सुजेस्वाहा ॥३॥ योवामिन्द्रावरुणा गोष्टे-
 जेस्वाहा ॥४॥ योवागृहेषुजेस्वाहा ॥५॥ योवानुस्त्रामजे स्वाहा ॥६॥
 योवाणोषधेषु जे स्वाहा ॥७॥ यावावनस्पतिषुजे स्वाहा ॥८॥ (ञ्ज)
 पवमानः सुर्यजन इति षष्ठगणस्य सप्तदशर्षानुवाकस्य सोमऋषिः
 लिङ्गोक्तादेवताः पावमान्यो वा देवता, आद्येष्टे गायत्र्यो, तृतीया-
 नुष्टप्, ततो द्वेगायत्र्यौ, षष्ठीचिराद्, सप्तमीत्रिष्टुप्, ततः सर्व्या-
 अनुष्टुभः । चरुहोमेविनियोगः ॥
 अं, पवमानः सुर्यजनः मास्वाहा पावमान्योपव मुत्तरत्रापि ॥१॥ पुनस्तु
 मा त्रिष्टुप्, ततः सर्व्या अनुष्टुभः । चरुहोमे विनियोगः ॥ म

(८)	अ, वे, मं, १।१६।७ ।	(१८)	मै, छं, १।१६।४ ।
(१०)	अ, वे, मं, १, १६, ७८ ।	(१९)	अ, वे, मं, ०, ५, २० ।
(११)	" " " १, १६, ८८ ।	(२०)	मै, छं, १, १६, ५० । (२१) मै, छं, १, १६, ८ ।
(१२)	" " " "		अ, वे, मं, २६, १० ।
(१)	वा, छ, मं, २८१० ।	(२१)	अ, वे, मं, ४८८१० ।
(२)	" " ११८११३ ।	(२२)	" " ४।१११६० ।

दैव जनाः आपवः स्वाहा ॥२॥ जातवेदः पवित्रवत् रनुस्वाहा ॥३॥
म(स)विभ्रमहेस्वाहा ॥४॥ उक्ताभ्यां देव सवितः महेस्वाहा ॥५॥
वैश्वदेवी पुनती, रयोणां स्वाहा ॥६॥ वैश्वानरोरग्निभिः मा पुनीत
स्वाहा ॥७॥ बृहद्भिः सवित स्त्रिभिःमास्वाहा ॥८॥ येन देवा अपुनत,
ब्रह्मणास्वाहा ॥९॥ यः पावमानीरघ्यैर्मिध्र ना स्वाहा ॥१०॥ पावमानीर्यो
मधुदर्कस्वाहा ॥११॥ पावमानीः स्वस्त्ययनीः हितं स्वाहा ॥१२॥
पावमानीर्दधन्तुनः भृताः स्वाहा ॥१३॥ पावमानीः स्वस्त्ययनीः
सुदुधाहि हितं स्वाहा ॥१४॥ येन देवाः पवित्रेण मा स्वाहा ॥१५॥
प्राजापत्यं पवित्रं महे स्वाहा ॥१॥ इन्द्रः सुनीती पुनातु स्वाहा ॥१७॥
अत्र सर्वत्रपावमान्यैलिङ्गोक्तदेवतायेषा इदं नममेति त्यागोक्ताव्ययः ॥
(चक्र) यद्देवादेवहेङ्गन मित्यच्छिद्रपठितस्य, विंशत्युबस्य सप्तमगणस्या-
नुवाकस्य विश्वेदेवा ऋषयः लिङ्गोक्तदेवता आद्यानुष्टुप्, द्वितीयाषड-
वसानाजगती, महापङ्क्त्याख्या तृतीयानुष्टुप्, चतुर्थीत्रिष्टुप्. पञ्चमी-
साप्तपदा अतिशर्करी, षष्ठीत्रिष्टुप्, सप्तमी षडवसानातिजतती, अष्टमी
षडपदाजगती, नवमीबृहती । ततोऽष्टपदेशकृत्यो, द्वादशी त्रिष्टुप्
त्रयोदशी सप्तपदाऽष्टिः, चतुर्दशीनुष्टुप्, पञ्चदश्यानुष्टुप् विराट् षोडशी-
गायत्री ॥ तत स्त्रिस्त्रिष्टुभः, विंशत्यनुष्टुभः चरुहोमेविनियोगः ।
अं यद्देवाहेङ्गनं मुतः स्वाहादित्येभ्यः ॥१॥ देवा जीवन्काम्या सःस्वाहा
गार्हपत्याया(वा)ग्नये ॥२॥ ऋतेन छावा पृथिवी मूदिम स्वाहाद्यावा
पृथिवीभ्यां सरस्वत्येच ॥३॥ सजात शंसा मुमुग्धिस्वाहा गार्ह
पत्याग्नये ॥४॥ यद्वस्ताभ्यां चकरनिस्वाहाराषभनेत्तरोभ्यश्च ॥५॥
यद्वीग्यं नृणं महं नसं स्वाहा गार्हपत्याग्नये ॥६॥ यन्मयिमातामुतु
स्वाहा गार्हपत्याग्नये ॥७॥ यद्वपियेष पितरौ स्वाहाग्नयो ॥८॥
यद्वन्तरिक्षं पृथिवीं न सं स्वाहागार्हपत्याग्नये ॥९॥
यदाशसानिशस्ता स्वाहागार्हपत्याग्नये ॥१०॥ अतिक्रामामि दुरितं
लोकं स्वाहाग्नये ॥११॥ अग्निदेवायन्तुस्वाहागार्हपत्याग्नये ॥१२॥
द्विविजाता अप्सु(क्षु)जाता शुन्यनीः स्वाहाऽद्भ्यः ॥१३॥ यदापोनकं

(१२) य, य, वे, १, २०० । (१) मे, म', ४ १४।१८-२४१ । (६) ते, या, २ ४, २ ।

(१३) य, य, वे, १, २००१ । (१) मे, म', ४, १४, १०-२४१ ।

(११) अक्ष, म', ४ ३० १२ । (१४) य, य, वे, १२००० ।

(३) ते, या, २ ३।३ । (१२) मा, वे, १३०० । (१५) य, य, वे, १२०० ।

(१०) मा, वे, १२०४ । (१३) मा, वे, १३०१ । (१८) मा, वे, १२०४ ।

नीतनस्वाहाऽङ्गयः ॥१५॥ इममे वरुणवक्त्रे स्वाहावरुणाय ॥१६॥
तत्त्वाया मोषीः स्वाहा वरुणाय ॥१७॥ तन्नोऽग्नेऽस्मत्स्वाहाऽग्नी
वरुणाभ्याम् ॥१८॥ सत्त्वन्नोऽग्नेवमोमधिस्वाहान्नोवरुणाभ्याम् ॥१९॥
त्वमग्ने अपोस्य यासन् भेषजं स्वाहाग्नये ॥२०॥ वैश्वानरोनड-
(ऊ)त्येतत्त्वष्ट्रस्यष्टमगणस्य विश्वेदेवा ऋषयः, वैश्वानरोदेवता
आद्येद्वेगायश्र्यौ तृतीयाजगती तत स्त्रिस्त्रिभः सप्तमी जगती,
अष्टमीत्रिपु, चरुहोमे विनियोगः ॥

(अ) वैश्वानरोन ऊत्या वाहसा स्वाहाग्नये वैश्वानराय ॥१॥ (अ)
ऋतावानं वैश्वानरं मीम हेस्वाहा ॥२॥ वैश्वानरस्य सुमतौ १(*)
यतते सूर्येण स्वाहा ॥३॥ पृष्टोदिवि नक्तं स्वाहा ॥४॥ जाग्रोमग्ने
भुवना ज्येष्ठ्य, सदान; स्वाहा ॥५॥ त्वमग्नेशोविशोशुचानमहिक्वा-
स्वाहा ॥६॥ अस्माकमग्ने मघवत्सु जभूरानः स्वाहा ॥७॥ वैश्वा-
नरस्य सुमतौ सूर्येण स्वाहाग्नये, वैश्वानरायेति सर्व्वत्रत्याभः ॥८॥
(ऊ) इत्यष्टमिगणैः प्रतिमन्त्रं अष्टोत्तरं [अष्टोत्तरं] शतं वरुणाहुत्वा,
जयादिनवहोमपक्षे, तान् हुत्वा ऋसकृदुपस्तौर्य्यं, सकृद्वदाय
द्विराभघार्थं, अग्नये स्विष्ट कृतेस्वाहेति स्विष्टकृतं जुहुयान् ॥
इदमापस्तम्बमते ज्ञेयम् ॥

बोधायनमतेनु—

प्रधानचरुहोमानन्तरमवदान धर्मेण स्विष्टकृत मवदाय, हव्ययाह-
मभिमातिवाहमिति, पुरोऽनुवाक्या मनूच्य स्विष्टमग्नेऽभितत्
पृणीभावः ।

प्रकारान्तरत्वेतु—

वहिरङ्गनपरिधि प्रहरण संज्ञवहोमं कृत्वा, प्रायश्चित्ताहुतीजु हुयात् ॥
अथ पूर्व्यासादितं कलशमादाय नैऋतिदिशं गत्वा चतुष्पथमुपविश्य,
पादौ प्रक्षाल्याचम्य, प्राङ्मुखकलशे पत्नीसहितः केवलोवा
आत्मनोरूपमवेक्षेमाणो विधिसंज्ञकं सिद्धे व्याघ्र, विद्वाना इत्यानुवाकं
बोधायनाचार्य्यं प्रणीत-कल्पसूत्रस्थ—

(१५) सा, वे, १३०१ । (१६) सा, वे, १३०३ । (१) 'वडसमा' इति भिन्नः पाठः ।

(१) मे, स' १ १६, ६२ । (१६) अ०, स', ४, १, ५, (१६) वैश्वानरः—य,

य, स'—१८-७१, सि'—य, वे, स', ६-१८-१,

श्रीमत्काण्वकुलाब्धि-शीतकिरणोविद्याकलानां निधिः,
 श्रीमद्विष्णुपदाश्रितः सरसगुर्विद्वच्छकीर—प्रियः ।
 यस्मिन् भट्ट जनेहाभूत् पृथुयशास्तस्यात्मजोऽभूम्महान् ;
 चन्द्राच्चन्द्रकलेव विशुद्धिभृच्छ्रीनागदेवाभिधः ॥१॥
 तस्माच्छ्रीमद्वन्त आधिरभवद्वयज्ञानभक्त्यादिके,
 सन्तस्सन्ति गुणेषु यस्य च हरिः प्रेष्टोवरीवर्त्तते ।
 तेनायं रचितो विधानद्विविधवृत्तोऽर्थि सर्वप्रदः ;
 कालेद्व्यष्ट पङ्के(व)लांकविमिते काभ्यामगात् पूर्णताम् १(*) ॥२॥
 सन्ति ग्रन्थसहस्राणि विद्वद्विरचितान्यपि ।
 कोऽप्यस्य महिमावेद्योविज्ञैर्जयति सर्वतः ॥३॥
 नपाण्डित्याभिमानेन नचचित्तस्य लिप्तया ।
 ग्रन्थोऽयं रचितः किन्तु हरेः प्रीत्यै सतामपि ॥४॥
 तिष्ठन्ति सन्तः सर्वत्र ज्ञातविद्वत् परिश्रमाः ।
 अत्रत्यं मत्च्छ्रमं दृष्ट्वा कृपांकुर्वन्तु सज्जनाः २(†) ॥५॥
 श्रीजागे ! विहितमविहितं निगमतो—*
 नच त्वत्पादाब्धां तवपरिजनेष्वपचितिम् ।
 तथापि त्वद्वीक्ष्याचलमिदमहोगहनमलिखम् ;
 गिरिं पङ्गुमगमयेदिति सत्यमभवत् ॥६॥
 यावच्चन्द्रश्च-सूर्यश्च यावत्तिष्ठति मेदिनी ।
 यावतातावदेवायं ग्रन्थोमे सन्ततिस्तथा ॥७॥
 वचन-प्रसूनमालाच विचित्रा रचितामया ।
 पदे समर्पिता विष्णोस्तुष्टोभव सदा मम ॥८॥
 इति, श्रीमद्विद्वज्जनरूपा-पात्रेणानन्तविदुषा ।
 विधान-पारिजातोऽयं पञ्चमस्तवक संयुतः ॥
 नानाविधानगन्धाढ्यः संसेव्योविवुधैरिह ॥९॥

समाप्तश्चायं पञ्चमः स्तवकः ॥

—*—

- १(०) १६२४ ख्रीष्टाब्दाः कालः यस्यस्यस्य ११२०ने इति केचनबुधाः । 'अताङ्गानां नामतोऽमितिः'
 इति शीत्या प्रकामितिः १६२२ (१६२८) खान् । काष्ठां -वाराचसामिति ।
 १(†) 'मन-यने' । 'सज्जनाः' । 'ते मदाः' इत्यं पाठास्तराणि सन्ति ।

अत्र, अनुलिपिकरस्य व्यक्ताभिप्रायः—

देवकी मातरं नत्वा पितरं रामसंज्ञकम् ।

विधान-पारिजाताख्यं यादवोग्रन्थमालिखत् १(*) ॥१॥

अगस्ति-गोत्रोद्भव-कृष्णशर्मणः,

सुतः शिवाख्योऽस्य शरीर जन्मतः ।

रामाभिधेयस्य सुतेन वृत्तिना ;

संलिखितः श्रीविधिपारिजातकः २(†) ॥२॥

द्विखवसुशशिशाके यौवनाख्येच वर्षे,

तपनशमनकाले तृहिनर्त्तौ तथैव ३(‡) ॥

सुररिपुगुरुवारं मासि पौषेच दुर्गां,

प्रियवरवसुतिथ्यां यादवेनाप्यलेख ॥३॥

यदि हृदयानि शालेख्यनी भ्रान्तिभावा-

ग्रथनचलनसंज्ञान्द्रोत्रशब्दादलभ्यात् ।

लिखितमकृतबुद्ध्या यन्मया पुस्तकेऽस्मिन् ;

अङ्क-कृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति मन्तः ॥४॥

समाप्तिमगद्विधानपारिजाताख्य-

धर्मशास्त्रग्रन्थः ॥

ग्रन्थविरचनकालः १८८२ शकाब्दः ।

सदाशिवमस्तु ।

(*) अत्र पाठस्य इति अन्यः पाठः ।

(†) तृहिनर्त्तौ—गीतार्त्तिकादे ।

(‡) 'दुर्गाष्टम्यात्मातीथी' इति ।

अत्र भृगुवारं इत्यर्थः ।

(§) 'वृत्तिना लिखितः' इति भिन्नः पाठः ।

प्रतिलिपिकरण समय, —१८०० शके ।

